VILÁG PROLETÁRJAI, EGYESÜLJETEK!

KARL MARX

ÉS

FRIEDRICH ENGELS

MŰVEI

22. KÖTET

1890 – 1895

BUDAPEST 1970

KARL MARX
ÉS
FRIEDRICH ENGELS
MŰVEI

22. KÖTET
1890 – 1895

BUDAPEST 1970

Marx és Engels Műveinek magyar kiadása
az MSZMP Központi Bizottságának
határozata alapján jelenik meg

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Előszó a huszonkettedik kötethez

Marx és Engels műveinek huszonkettedik kötete Engels utolsó — 1890 és 1895 között keletkezett — írásait foglalja magában.

Ezekre az évekre a monopóliumok gyors növekedése, a gyarmati terjeszkedés és a világ felosztására irányuló nagyhatalmi harc fokozódása csakúgy jellemző, mint az osztályharc kiéleződése, a nemzetközi munkásmozgalom erősödése és aktivizálódása. Magyarországon, Bulgáriában, Lengyelországban, Romániában és Olaszországban szocialista pártok alakultak, Angliában megalakult az Independent Labour Party, Oroszországban pedig a munkásmozgalom új szakasza kezdődött meg a harcos proletárpárt megalapításának előkészítésével. Egyidejűleg a szocialista pártokon és különösen a II. Internacionálé legnagyobb pártján, a Németországi Szociáldemokrata Párton belül erősödtek az opportunista tendenciák. Engels és a többi forradalmi marxista az adott körülmények között elsőrendű feladatuknak tekintették a marxizmus megvédését a „baloldali", szektás torzításoktól éppúgy, mint a revizionisták reformista törekvéseitől, amelyeket az uralkodó osztályok is a munkásmozgalom bomlasztására igyekeztek felhasználni.

Engels 1890 és 1895 között keletkezett írásai három oldalról közelítették meg a marxizmus továbbfejlesztésének feladatát: az írások egy része (előszók, bevezetések vagy utószók Marx-művek vagy a saját művei újabb kiadásaihoz és néhány új cikk) sokoldalúan elemzi a megírás időpontjában adott gazdasági és politikai helyzetet és a közben végbement fejlődés ismertetése után rámutat a korábban elmondottak időszerűségére; az Engels-írások másik része a marxista történet- és társadalomtudomány körébe vágó elméleti cikk, míg harmadik részük elméleti és gyakorlati segítségnyújtás a nemzetközi szocialista munkásmozgalomnak stratégiai és taktikai kérdések megoldásában.

Engels életének utolsó éveiben külön helyet foglal el Marx irodalmi hagyatékának megvédése bizonyos polgári közgazdászok diszkreditálási kísérleteivel szemben. „A Brentano contra Marx állítólagos idézethamisítási ügyben. A kérdés története és dokumentumok" című terjedelmes írásban (83—174. old.) Engels leleplezi és megcáfolja a katedraszocialista és más

vulgáris közgazdászok Marx-ellenes rágalmazási kísérleteit és hiteles adatok alapján ismerteti az angol munkásosztály helyzetét a kérdéses időszakban. Engels ugyanezekben az években óriási munkát végzett „A tőke" III. kötetének sajtó alá rendezésével, az I. kötet negyedik német kiadásának és a II. kötet második német kiadásának előkészítésével kapcsolatban. „A tőke" III. kötetéhez írt előszavában Engels megcáfolta azokat a vulgáris közgazdászokat, akik ellentmondásokat véltek találni a Marx által felfedezett gazdasági törvények és a gazdasági valóság között; Engels jelentős kiegészítéseket írt a III. kötethez az értéktörvényről, a profitrátáról és a tőzsdéről. Engelsnek „Karl Marx »A tőke« c. művének negyedik kötetéről" c. írásából kitűnik, hogy az „Értéktöbblet-elméletek"-et a „Tőke" negyedik köteteként kívánta megjelentetni, de ezt a tervét már nem tudta megvalósítani. Két cikk is foglalkozik „A tőke" III. kötetének megjelenésével (409. és 410. old.), a pártsajtó számára méltatva a Marx-mű egyes köteteinek jelentőségét.

A tőkés gazdaságban végbement minőségi változásokat és ezek kihatását a szocialista pártok taktikájára és stratégiájára regisztrálja Engels bírálata a német szociáldemokraták 1891-es programtervezetéről. Engels itt általánosítja az új gazdasági folyamatokról szerzett ismereteket, rámutat a részvénytársaságok és egész iparágakat monopolizáló trösztök elterjedésének fontosságára. Lenin később Engelsnek ezzel kapcsolatos megállapításaira építve cáfolta azt a reformista állítást, amely szerint a monopolista vagy állammonopolista kapitalizmus már nem kapitalizmus, hanem valamiféle „állami szocializmus" stb. „Az amerikai elnökválasztás" c. cikkben (313—315. old.) és „A munkásosztály helyzete Angliában" második német kiadásához írt előszóban (296—309. old.) Engels rávilágít az amerikai gazdasági élet némely sajátosságára és Amerika és Németország Anglia helyzetét megváltoztató új világpiaci szerepére. Ugyanezzel a kérdéscsoporttal és a tőkés társadalom ellentmondásainak s a tőkés államok világpiaci konkurrenciájának kiéleződésével foglalkozik az „Anglia gazdasági és politikai fejlődésének néhány sajátosságáról" c. cikkben (310. old.); a Marx „Bérmunka és tőke"-jéhez írt 1891-es bevezetésben tudományos-népszerű formában ismerteti a tőkés kizsákmányolás folyamatát, az értéktöbblet képződését és a munkásosztály elnyomorodása Marx által feltárt törvényének hatását.

Engels korábbi őstörténeti munkásságához kapcsolódik „A család, a magántulajdon és az állam eredete" negyedik német kiadásához írt előszó (200—209. old.) és „A csoportházasság egy újabban felfedezett esete" c. tanulmány (330—333. old.), amelyben értékelőleg beszámol Sternberg orosz néprajztudósnak a Szahalin-szigeti giljákok (mai nevükön nyivhek) társadalmi és családi életével foglalkozó tanulmányáról. „A szocializmus fejlődése az

utópiától a tudományig" 1892-ben megjelent angol kiadásához írt bevezetésben (269—291. old.) tömören bírálja a filozófiai idealizmus különböző áramlatait, elemzi a marxi történetfelfogás lényegét (ebben a tanulmányban használja első ízben a „történelmi materializmus" kifejezést) és vizsgálja a vallás történelmi és társadalmi gyökereit, valamint reakciós szerepét. Ugyancsak a vallás, nevezetesen a kereszténység kialakulásának tudományos elemzését adja „Az őskereszténység történetéhez" c. tanulmányban (419—442. old.).

A kötetben megjelent írások jelentős része foglalkozik a nemzetközi, elsősorban a németországi munkásmozgalom időszerű elméleti és stratégiai-taktikai kérdéseivel. A németországi szociáldemokraták 1890-es nagy választási győzelme, a szocialistákat sújtó Bismarck-féle kivételes törvény 1890 októberében kivívott hatálytalanítása, a szociáldemokrata parlamenti frakció létrejötte új helyzet elé állította a németországi pártot. Engels több írásában figyelmeztette a német szociáldemokratákat a „parlamentáris illúziók" veszélyére és rámutatott arra, hogy a parlamenti tevékenység fontos harci eszköz, de csakis tömegpropagandával és a parlamenten kívüli harci tevékenység egyéb válfajaival összekapcsolva lehet hatásos. Engels az államról, az osztályharcról és a proletariátus diktatúrájáról szóló forradalmi marxista elmélet revíziójára törekvő, a parlamenti munkát abszolutizáló jobboldali opportunista elemek és a német munkásmozgalomban meglevő Lassalle-kultusz ellensúlyozására jelentette meg 1891-ben Marx „A gothai program kritikája" c. írását, amelynek tételei — jóllehet Marx 1875-ben fogalmazta meg őket — az 1890-es évek német pártjára is érvényesek voltak. A Párizsi Kommün világtörténelmi jelentőségének és a proletár állam jellegének, szerepének és további fejlődésének értékelése „A polgárháború Franciaországban" 1891-es harmadik német kiadásához írt bevezetésben (177—188. old.) éppúgy az opportunisták elleni ideológiai harcot szolgálta, mint a német szociáldemokrata párt erfurti programtervezetéhez írt elemzés. Engels élesen bírálja a programtervezetet, amiért nem tűzi ki célul a német reakciós monarchia megdöntését és demokratikus köztársaság megteremtését, amely a proletár hatalom kivívásának legkedvezőbb előfeltétele.

A Marx „Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig" c. művének 1895-ös kiadásához írt bevezetésben (475—492. old.) Engels a proletariátus azóta szerzett forradalmi tapasztalatainak általánosítása alapján elemzi a forradalom marxi elméletét. Ezt a bevezetést a német szociáldemokrácia némely vezetője (különösen Engels halála után) opportunista szellemben értelmezte, olymódon mintha Engels kizárólag a békés, legális utat tartotta volna lehetségesnek a szocializmus kivívásához. A bevezetésben Engels ki-

fejtette, hogy a harc módszere és formái az adott történelmi helyzettől és attól függnek, hogy a reakciós osztályok erőszakot alkalmaznak-e s ezzel rákényszerítik a proletariátusra a kedvezőbb békés eszközök felváltását nem békésekkel. Engels ebben a bevezetésben hangsúlyozza a széles néprétegek, elsősorban a dolgozó parasztság megnyerésének fontosságát a proletariátus győzelme szempontjából. A francia szocialisták 1892-es marseille-i kongresszusán elfogadott és az 1894-es nantes-i kongresszuson kiegészített francia agrárprogram némely téves, antimarxista tételével és a németországi szociáldemokraták néhány opportunista képviselőjének (Vollmar és mások) a paraszti kapitalizmust támogató állásfoglalásaival száll harcba Engels „A parasztkérdés Franciaországban és Németországban" c. alapvető fontosságú munkájában (451—471. old.). Az ebben kifejtett tételek – amelyeket Lenin fejlesztett tovább a falu szocialista átalakítását célzó szövetkezeti tervében – a hibás nézetek visszautasítása mellett konkrétan állást foglalnak a parasztság osztálytagozódásának kérdésében és útmutatásokat tartalmaznak a mezőgazdaság szocialista átalakítására és a paraszti dolgozó tömegek megnyerésére vonatkozólag.

Engels a jobboldali opportunizmus elleni harc mellett fontos feladatának tekintette a baloldali szektás elhajlások elleni eszmei-politikai küzdelmet. A németországi párton belül elsősorban a magát „Ifjak"-nak nevező, nagyrészt diákokból és irodalmárokból álló csoport képviselte a parlamenti munkát lebecsülő, anarchisztikus, dogmatikus irányzatot. Engelsnek az „Ifjak"-ról szóló bírálatára vonatkozólag lásd. pl. a „Válasz a »Sächsische Arbeiterzeitung« szerkesztőségének", (62—63. old.) és „Válasz Paul Ernst úrnak" (72—76. old.) c. cikkeket.

Engels több cikket szentelt a franciaországi reakció erősödésének (v. ö. pl. „A legújabb párizsi rendőrcsíny" (335—336. old.), „Interjú az »Eclair« c. lap tudósítójának" (497—501. old.) stb.). Minden módon segített a francia munkáspártnak és vezetőinek (Guesde-nek és Lafargue-nak) a párt ideológiai és szervezeti megerősítésében, a legfontosabb kérdéseket illetően a taktikai irányvonal kidolgozásában, a különféle opportunista irányzatok elleni harcban. A Párizsi Kommün megalakulásának évfordulóján évente küldött üdvözlő sorokban felhívta a figyelmet arra, hogy propagálni kell a francia munkások között a kommün forradalmi tapasztalatait (v. ö. pl. 175—176. old.).

Az angol munkásosztály problémáinak beható tanulmányozásáról tanúskodnak a kötetben megjelent írások az angol munkásmozgalomban végbement változásokról, a forradalmi angol tömegpárt megalakításának szükségességéről, a régi trade unionok konzervatív s az új trade unionok egészsé-

ges szelleméről (lásd pl. „A munkásosztály helyzete Angliában" angol kiadásához írt előszót (248–260. old.) vagy a „Május 4-e Londonban" c. cikket, (54–59. old.)). Engels aktívan részt vett az angol munkásmozgalomban, legfőbb feladatnak az önálló angol forradalmi tömegpárt megteremtését látta és rámutatott arra, hogy le kell küzdeni a munkásarisztokrácia érdekeit képviselő trade unionok befolyását, valamint a szociáldemokrata szövetség vezetőinek szektásságát. Üdvözölte a Független Munkáspárt 1883. évi megalakulását, remélve, hogy tömegpárttá fejlődik; ez a párt azonban nemsokára a reformisták vezetése alá került.

A spanyol, az osztrák, a magyar, a bolgár, a lengyel és a cseh szocialistáknak szánt írások egyfelől szintén számba veszik a munkásmozgalom fejlődését ezekben az országokban, másfelől segítséget nyújtanak az ezekben a pártokban is felbukkanó opportunista irányzatok leküzdéséhez; példa erre a Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetőségének írt levél (418. old.). A magyarországi szociáldemokrata pártlapoknak írt üdvözletben (79. old.) Engels kidomborítja a magyar párt nemzetközi jellegét: „Ennek a Munkáspártnak... megvan az az előnye, hogy már eleve nemzetközi, hiszen magyarokat, németeket, románokat, szerbeket és szlovákokat egyesít magában..."

A kötetben közölt több Engels-írás foglalkozik az olaszországi belpolitikai helyzettel és az olasz szocialisták feladataival, a szocialista forradalom kilátásaival Olaszországban (v. ö. pl. „Az olasz panama" (337–343. old.), „Az olasz olvasóhoz (Előszó »A Kommunista Párt kiáltványa« 1893-as olasz kiadásához)" (344–347. old.), „A jövendő olaszországi forradalom és a szocialista párt" (412–415. old.) stb.).

A kötet több cikke tanúskodik arról a nagyszabású munkáról, amelyet Engels, mint a nemzetközi munkásmozgalom vezető egyénisége, a II. Internacionálé létrejöttében, kongresszusainak előkészítésében, a kongresszusi határozatok betartása, a szocialisták nemzetközi kapcsolatainak megszilárdítása érdekében végzett (v. ö. pl. „Az 1891-es nemzetközi munkáskongresszus" (64–67. old.), „A brüsszeli kongresszusról és az európai helyzetről", „Záróbeszéd a zürichi nemzetközi szocialista munkáskongresszuson" (382–383. old.) stb.). Engels mindezekkel az írásaival azt a célt követte, hogy elősegítse az I. Internacionálé forradalmi hagyományainak továbbvitelét a II. Internacionálé munkájában. Engels támogatta a II. Internacionálé kongresszusain fellépő marxistákat az akkori viszonyok között fő veszélyt jelentő jobboldali opportunista, valamint az anarchista, kalandor tendenciák elleni harcukban. Hangsúlyozta a különböző országok szocialistái közti személyes és pártközi kapcsolatok fontosságát; a zürichi nemzetközi szocialista

munkáskongresszuson mondott záróbeszédében kiemelte, hogy a szektává válást el kell kerülni, de a közös álláspontot meg kell tartani. (382. old.).

A kötet cikkeinek és hosszabb tanulmányainak egy része Oroszország bel- és külpolitikájával, az oroszországi forradalmi mozgalommal és az ország gazdasági helyzetével foglalkozik. „Az orosz cárizmus külpolitikája" c. tanulmány (9—44. old.), amelynek megírásával Engels eleget tett orosz marxisták felkérésének, hogy legyen folyóiratuk munkatársa, kétszáz év európai és különösen orosz történelmének mélyreható elemzését adja. Engels több oldalról megvilágítja az orosz cárizmus és diplomácia imperialista, reakciós lényegét és az orosz forradalmárok harcának nemzetközi jelentőségét. És bár továbbra is a cárizmust tekinti „az összeurópai reakció utolsó erődjének", megállapítja, hogy a XIX. század második felében gyengültek a cári önkényuralom bel- és külpolitikai hadállásai és befolyása a világpolitika alakulására. „A szocializmus Németországban" c. tanulmányban és a „L'Eclair" c. lap tudósítójának adott interjúban az 1861-es orosz jobbágyfelszabadítás után előállt gazdasági helyzetet, a parasztság tömeges elnyomorodását, a naturális gazdálkodásról a pénzgazdálkodásra történt kényszerű áttérésének következményeit, a krónikussá vált éhínség okait vizsgálja. „Az oroszországi társadalmi viszonyokról" c. művéhez írt utószóban különösen a XIX. század utolsó harmadának oroszországi viszonyait veszi szemügyre. Míg a nyolcvanas-kilencvenes évek liberális narodnyik mozgalmát élesen bírálja, igen pozitívan értékeli Csernisevszkij és a haladás más oroszországi képviselőinek tevékenységét. Ismét hangot ad annak a tételnek, amelyet Marxszal együtt a „Kommunista Kiáltvány" 1882-es orosz kiadásához írt előszóban leszögeztek: Oroszországban forradalom érlelődik, amelynek óriási nemzetközi jelentősége lesz, „új lendületet, új, jobb harci feltételeket ad majd a nyugati munkásmozgalomnak is" ... és ezzel „meggyorsítja a modern ipari proletariátus győzelmét" (408. old.).

Engels utolsó írásaiban is figyelmeztet a militarizmus és a sovinizmus nemzetközi téren tapasztalható növekedésére és előre látja, hogy egy új háború csakis világméretű lehet. A „Leszerelhet-e Európa?" c. átfogó tanulmányában (349—373. old.) a nagy európai országok viszonylatában vizsgálja a leszerelés, illetve a tényleges katonai szolgálati idő nemzetközi szerződéssel történő maximálásának lehetőségeit. A szocialisták kötelességének tekinti, hogy harcoljanak a „leszerelésért és vele a béke biztosításáért". Több írásában is felszólítja a szocialista pártokat és a nemzetközi munkásosztályt, hogy a háború fenyegető veszélyével szegezzék szembe a fokozott békeagitációt és minden módon lépjenek fel a militarizmus ellen. De ha az uralkodó osztályoknak mégis sikerülne kirobbantani a háborút, amely egész Európát

soha nem látott mértékben feldúlná, úgy ez a háború „szükségképpen vagy a szocializmus azonnali győzelmét eredményezné, vagy oly mértékben felforgatná a régi rendet és olyan romhalmazt hagyna maga után, hogy a régi tőkés társadalom lehetetlenebbé válna, mint valaha, s . . . a társadalmi forradalomnak, bár tíz vagy tizenöt évvel kitolódna, annál gyorsabban és alaposabban győznie kellene" (240. old.).

A német szociáldemokraták[1]

Aki az utóbbi évtizedben figyelemmel kísérte Németország politikai fejlődését, nem kételkedhetett abban, hogy Németország szociáldemokrata pártja az 1890. évi általános választásokon óriási sikert arat. 1878-ban a német szociáldemokratákat szigorú kivételes törvénnyel sújtották,[2] amelynek értelmében minden lapjukat beszüntették, gyűléseiket betiltották vagy feloszlatták, szervezeteiket megsemmisítették és minden helyreállítási kísérletüket „titkos szövetkezés" címén megbüntették úgy, hogy a párt tagjai ellen összesen több mint ezer évi börtönt kiszabó ítéleteket hoztak. A szociáldemokratáknak ennek ellenére sikerült az országba csempészniök és hetenként mintegy tízezer példányban rendszeresen terjeszteniök „Sozialdemokrat"[3] című, külföldön nyomtatott lapjukat, és emellett a röpiratok ezreit osztogatták; sikerült bejutniok a német Reichstagba (kilenc taggal) és számos városi tanácsba, többek között a berlinibe. A párt növekvő ereje még legelkeseredettebb ellenségei előtt is nyilvánvaló volt.

De az olyan siker, aminőt február 20-án arattak, bizonyára még a legoptimistábbakat is meglepte. Huszonegy parlamenti helyet szereztek, vagyis húsz választókerületben erősebbnek bizonyultak, mint az összes többi párt együttvéve. Ötvennyolc helyen pótválasztás lesz, vagyis ötvennyolc kerületben vagy ők voltak a legerősebbek, vagy majdnem a legerősebbek a jelöltet állító pártok között, és az új választás dönt majd véglegesen a két jelölt között, akik a legtöbb szavazatot kapták, de nem szereztek abszolút többséget. Ami a leadott szocialista szavazatok teljes számát illeti, még csak hozzávetőleges becslést közölhetünk. 1871-ben a szocialista szavazatok száma csak 102 000 volt, 1877-ben 493 000, 1884-ben 550 000, 1887-ben 763 000, 1890-ben legalább 1 250 000, sőt talán lényegesen több szavazatot kaptak. A párt ereje három év alatt legalább 60—70 százalékkal növekedett.

1887-ben csak három párt volt, amelyekre több mint egymillió választó szavazott: a nemzeti liberálisok 1 678 000 szavazattal, a centrum vagy katolikus párt 1 516 000 és a konzervatívok 1147 000 szavazattal.[4] Ezúttal a centrum megtartja pozícióját, a konzervatívokat viszont jelentős, a nemzeti liberálisokat pedig óriási veszteségek érték. Így a szocialisták a szavazatok szá-

mát illetően még elmaradnak a centrum mögött, de vagy egészen utolérik vagy túlszárnyalják mind a nemzeti liberálisokat, mind a konzervatívokat.

Ez a választás a pártviszonyok terén teljes forradalmat idéz elő Németországban. Ténylegesen új szakaszt nyit meg az ország történetében. A Bismarck-korszak végének kezdetét jelzi. A helyzet jelenleg a következő.

A fiatal Vilmos a munkaügyi törvényhozásról és a nemzetközi munkaügyi konferenciákról szóló rendeleteivel elszakadt mentorától, Bismarcktól.[5] Ez utóbbi ésszerűnek vélte, hogy bő működési teret adjon fiatal gazdájának és nyugodtan bevárja, amíg II. Vilmos bajba juttatja magát vesszőparipájával, azzal, hogy a munkások barátját játssza: akkor majd elérkezik az ideje, hogy Bismarck deus ex machinaként[6] színre lépjen. Ezúttal Bismarck nem sokat törődött a választások lefolyásával; egy kezelhetetlen Reichstag, amelyet feloszlatnak, mihelyt a fiatal császár belátja tévedését, inkább kedvező lenne Bismarcknak, a szocialisták jelentős sikere pedig hozzásegítheti ahhoz, hogy megfelelő választási jelszóval álljon az ország elé, amint elérkezett a feloszlatás ideje. És a ravasz kancellárnak ezúttal csakugyan olyan Reichstaggal van dolga, amelyet senki sem tud majd kézben tartani. II. Vilmos hamarosan be fogja látni, hogy az ő pozíciójában, tekintettel a földbirtokos arisztokrácia és a burzsoázia jelenlegi beállítottságára, képtelenség a rendeleteiben említett céloknak akár csak az árnyékát is megvalósítani; a választások viszont máris meggyőzték arról, hogy a német munkásosztály mindent, amit esetleg felajánl neki, résztörlesztésként elfogad, de jottányit sem enged elveiből és követeléseiből, sem nem csökkenti ellenállását azzal a kormánnyal szemben, amely csak úgy tud létezni, ha belefojtja a szót a nép dolgozó többségébe.

Így a császár és a parlament között hamarosan összeütközésre kerül sor; valamennyi rivális párt a szocialistákat vádolja majd, hogy ők az okai mindennek; készen lesz az új választási jelszó, és akkor Bismarck, miután kellően kioktatta urát és parancsolóját, színre lép és végrehajtja a feloszlatást.

De akkor azt tapasztalja majd, hogy változtak az idők. A szocialista munkások erősebbek és elszántabbak lesznek, mint valaha. Az arisztokráciára Bismarck sohasem számíthatott; ez mindig az igazi konzervativizmus árulójának tekintette őt és kész kitenni a szűrét, mihelyt a császár jónak látja, hogy ejtse. A burzsoázia volt a fő támasza, de az már nem bízik benne. A Bismarck és a császár között támadt kis családi perpatvar köztudomású lett. Ez azt bizonyította, hogy Bismarck már nem mindenható, a császár pedig nincs biztosítva a veszélyes hóbortok ellen. De hát akkor kettőjük közül melyikben bízzon a német burzsoá filiszter? A bölcs ember elveszti hatalmát, a hatalmasról meg kiderül, hogy nem bölcs. Tény és való, hogy a dolgok 1871-ben megállapított rendjének szilárdságába vetett hit, amely a német burzso-

ázia körében rendíthetetlen volt mindaddig, amíg az öreg Vilmos uralkodott, Bismarck kormányzott és Moltke állt a hadsereg élén – ez a hit megszűnt, éspedig örökre. A növekvő adóteher, a magas megélhetési költségek, amelyeknek oka a mindenre, élelmiszerre és iparcikkekre egyaránt kivetett nevetséges behozatali vámok, a katonai szolgálat elviselhetetlen terhe, az állandó és folyton megújuló félelem a háborútól, éspedig egy európai méretű háborútól, amelyben 4–5 millió németnek kellene fegyvert fognia, – mindez hozzájárult ahhoz, hogy elidegenítse a kormánytól a parasztot, a kiskereskedőt, a munkást, egyszóval az egész nemzetet, azon kevesek kivételével, akik hasznot húznak az állam által létesített monopóliumokból. Mindezt, mint elkerülhetetlent, elviselték, amíg az öreg Vilmos, Moltke és Bismarck uralkodó triumvirátust alkottak, amely legyőzhetetlennek látszott. De ma az öreg Vilmos halott, Moltkét nyugdíjazták és Bismarck egy fiatal császárral áll szemben, akibe ő maga oltotta bele a féktelen hiúságot, aki ennélfogva második Nagy Frigyesnek képzeli magát, de valójában csak egy önhitt mitugrász, akinek hő vágya, hogy lerázza magáról kancellárjának jármát, és aki ráadásul játékszer az udvari cselszövők kezében. Ebben a helyzetben a nép a ránehezedő mérhetetlen nyomást nem viseli el többé türelemmel, a dolgok állandóságába vetett hajdani hitnek vége; az ellenállás, amely azelőtt reménytelennek tűnt, most szükségessé válik; és így megtörténhet, hogy ez az annyira kezelhetetlen Reichstag sokkal kevésbé lesz az, mint a következő.

Eszerint igen valószínű, hogy Bismarck téves számításra alapozza játszmáját. Ha feloszlatja a Reichstagot, megeshet, hogy a spectre rouge-ról*, a szocialistákról való kiáltozás is csődöt mond. De Bismarcknak van egy kétségtelen erénye: kíméletlen energiája. Ha úgy tetszik neki, zendüléseket provokálhat ki és kipróbálhatja, milyen hatással jár egy kis „érvágás". De akkor nem szabad elfelejtenie, hogy a német szocialistáknak legalább a fele szolgált a hadseregben. Ott elsajátították azt a fegyelmet, amely mindeddig képessé tette őket arra, hogy ellenálljanak minden zendülésre uszító provokációnak. És ennél valamivel többet is tanultak ott.

The German Social Democrats

A megírás ideje: 1890 február 21. és március 1. között

A megjelenés helye: „Newcastle Daily Chronicle", 1890 március 3. (9945.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

* – vörös kísértetről – *Szerk.*

Hogyan tovább?[7]

1890 február 20-a a Bismarck-korszak végének kezdete. A junkerok és a pénzeszsákok szövetsége a német néptömegek kizsákmányolására – mert ez és nem más volt a kartell[8] – meghozza gyümölcsét. A pálinkaadó, a cukorrépa-prémium, a gabona- és húsvámok, amelyek milliókat bűvészkednek át a nép zsebéből a junkerok zsebébe; az ipari védővámok, amelyeket éppen abban a pillanatban vezettek be, amikor a német ipar a saját erejéből és a szabadkereskedelem feltételei között kivívta a maga helyét a világpiacon, amelyeket a leghatározottabban csakis azért vezettek be, hogy a gyáros belföldön monopoláron, külföldön pedig potom áron adhasson el; a közvetett adók egész rendszere, amely a szegényebb néptömegeket lenyomja s a gazdagokat alig érinti; a megfizethetetlenségig növekvő adóteher a vég nélkül fokozódó fegyverkezési költségek fedezésére; a fegyverkezéssel együtt növekvő, mind jobban közeledő veszélye egy világháborúnak, amely négy-öt millió németet fenyeget „leterítéssel", minthogy Elzász-Lotaringia elrablása Franciaországot Oroszország karjaiba kergette s ezzel Oroszországot Európa döntőbírájává tette; a hallatlan sajtókorrupció, amelynek révén a kormány a népet minden parlamenti választás alkalmával tervszerűen megfélemlítő hazugságokkal árasztotta el; a korrupt rendőrség, amely megvásárolja vagy kényszeríti a feleséget, hogy elárulja férjét, s a gyermeket, hogy elárulja apját; a beugrató ügynökök rendszere, amely addig jóformán ismeretlen volt Németországban; a rendőri önkény, amely jóval túltesz az 1848 előtti időkön; mindennemű jog arcátlan megcsúfolása a német bíróságok részéről, élükön a nemes birodalmi törvényszékkel; az egész munkásosztály jogfosztása a szocialista-törvény révén – minderre volt idő, és bizony elég soká tartott ez az idő, hála a német nyárspolgár gyávaságának – de most a vége felé jár. A kartelltöbbséget szétzúzták, éspedig menthetetlenül, úgyhogy most már csak egyetlen eszközzel lehet akár csak egy pillanatra is összefoldozni – államcsínnyel.

Hogyan tovább? Új többséget összetákolni a régi rendszer fenntartásához? Ó, de szívesen meg is tennék ezt, és nemcsak a kormány tenné meg. A szabadelvűek[9] között akad elég gyáva alak, akik szívesebben játszanak maguk kar-

tellosdit, semhogy engedjék feltörni a gonosz szociáldemokratákat – a kormányzóképességről szőtt és III. Frigyessel sírba szállt álmok már megint kopogtatnak a koporsófedélen. A kormánynak azonban nincsen szüksége a szabadelvűségre, az *még* nem érett meg az Elbán túli junkerokkal való szövetségre, márpedig ez a legfontosabb osztály a birodalomban!

És a centrum? A centrumban tömegével vannak junkerok, vesztfáliaiak, bajorok stb., akik égnek a vágytól, hogy Elbán túli testvéreik karjaiba omoljanak, s akik gyönyörrel szavazták meg a junkeroknak kedvező adókat; a centrumban is van elég polgári reakciós, akik még távolabbra akarnának visszamenni, mint amennyire a kormánynak lehetne, akik, ha tehetnék, megint a nyakunkba varrnák az egész céhes középkort. Hiszen egy specifikusan katolikus párt, mint minden specifikusan keresztény párt, nem lehet más, mint reakciós. Miért ne alakulhatna tehát új kartell a centrummal?

Egyszerűen azért, mert a valóságban nem a katolicizmus tartja össze a centrumot, hanem a *poroszgyűlölet*. Csupa poroszellenes elem alkotja, akik természetesen a katolikus vidékeken a legerősebbek: rajnai parasztok, kispolgárok és munkások, délnémetek, hannoveri és vesztfáliai katolikusok; körülötte csoportosul a többi polgári és paraszti poroszellenes elem: a welfek és más partikularisták, a lengyelek, az elzásziak[10]. Azon a napon, amikor a centrum kormányzó párt lesz, egy junkeri-céhes-reakciós részre és egy parasztidemokratikus részre szakad; és az előbbi rész urai tudják, hogy akkor nem szabad újból mutatkozniok választóik előtt. Ennek ellenére történik majd ilyen kísérlet, ennek ellenére a centrum többsége előzékenyen viseltetik majd e kísérlettel szemben. S ez nekünk nagyon megfelel. A specifikusan poroszellenes, katolikus párt maga is a Bismarck-korszak, a specifikus poroszság uralmának terméke volt. Ha ez elbukik, illő, hogy elbukjék amaz is.

A centrum és a kormány átmeneti szövetségére tehát számíthatunk. De a centrum nem áll nemzeti liberálisokból – ellenkezőleg, ez az első párt, amely győztesen került ki a Bismarckkal vívott harcból és amely őt Canossába juttatta.[11] Ebből tehát semmi esetre sem lesz kartell, és Bismarck csak egy új kartellt használhat.

Mi lesz hát? Feloszlatás, új választások, hivatkozás a szociáldemokrata árhullámtól való félelemre? Ehhez is késő van már. Ha Bismarck ezt akarná, akkor egy pillanatra sem lehetne összevesznie új császárával* és még kevésbé ezt a viszályt nagydobra vernie.

Amíg az öreg Vilmos élt, a német nyárspolgár rendíthetetlenül legyőzhetetlennek látta a Bismarck–Moltke–Vilmos-féle triumvirátust. Most azonban

* II. Vilmos. – *Szerk.*

Vilmos elment, Moltkét menesztették, és Bismarck ingadozik, hogy meneszszék-e vagy magától menjen. És a fiatal Vilmos, aki az öreg helyébe lépett, rövid uralkodásával, de különösen nevezetes rendeleteivel bebizonyította, hogy a szolid polgári filiszterek egyáltalában nem bízhatnak benne, és éppígy azt is, hogy nem kíván parancsoltatni magának. Annak az embernek, akiben a nyárspolgár hisz, már nincs meg a hatalma, és abban az emberben, akinek megvan a hatalma, a nyárspolgár nem tud hinni. A régi bizalom az 1871-ben megalapozott belső birodalmi rend örökkévalóságában megszűnt, nincs a világon hatalom, amely feltámaszthatná. Az eddigi politika utolsó támasza, a nyárspolgár, ingadozóvá lett. És itt segítsen egy feloszlatás?

Államcsíny? De az nemcsak a népet menti fel, hanem a birodalmi fejedelmeket is felmenti az így megszegett birodalmi alkotmány iránti engedelmesség alól; az államcsíny a birodalom felrobbantását jelenti.

Háború? Gyerekjáték megkezdeni. De hogy mi lesz belőle, ha egyszer elkezdték, azt lehetetlen kiszámítani. Ha Kroiszosz átlépi a Halüszt[12], vagy Vilmos a Rajnát, akkor megsemmisít egy nagy birodalmat – de melyiket? A sajátját vagy az ellenségét? Hiszen a béke csak a haditechnika soha véget nem érő forradalma miatt áll még fenn, amely senkinek sem teszi lehetővé, hogy harcra késznek érezze magát, s azért, mert mindenki fél a most már csak világméretűként lehetséges háború teljesen kiszámíthatatlan eshetőségeitől.

Csak egy segíthet: a kormány brutalitásával kiprovokált, kétszer és háromszor akkora brutalitással levert felkelés, általános ostromállapot és a félelem légkörében megtartott új választás. Ez is csak néhány év haladékot eredményezhetne. De ez az egyetlen eszköz – és tudjuk, hogy Bismarck azok közül való, akiknek minden eszköz jó. És nem megmondta Vilmos is: a legcsekélyebb ellenállás esetén mindenkit halomra lövetek? Ezért ezt az eszközt bizonyosan alkalmazni fogják.

A német szociáldemokrata munkások nemrégiben diadalt arattak, amilyent szívós állhatatosságukkal, vasfegyelmükkel, a harcban tanúsított derűs humorukkal, fáradhatatlanságukkal ki is érdemeltek; de ez a diadal őket magukat is váratlanul érte és ámulatba ejtette a világot. A szociáldemokrata szavazatok gyarapodása minden új választás alkalmával olyan feltartóztathatatlanul ment végbe, mint egy természeti folyamat; erőszak, rendőri önkény, bírói aljasság, mindez hatástalanul pergett le, előre, mind gyorsabban ment előre az egyre növekvő támadóoszlop, míg most itt áll előttünk a birodalom második legerősebb pártjaként. És most a német munkások rontsák el a saját játszmájukat azzal, hogy hagyják magukat kilátástalan puccsra csábítani, csak azért, hogy Bismarckot kimentsék a halálos veszedelemből? Abban a pilla-

natban, amikor minden dicséretet felülmúló hősiességüket az összes külső körülmények összeműködése támogatja, amikor az egész társadalmi és politikai helyzet, sőt minden ellensége is a szociáldemokrácia javára kénytelen dolgozni, mintha csak fizetne érte – ebben a pillanatban mondjon csődöt a fegyelem, az önuralom és mi magunk rohanjunk a felénk tartott kardba? Soha. Ehhez túlontúl jó iskolát jelentett munkásainknak a szocialista-törvény, ehhez túl sok régi katona van sorainkban, és köztük túl sok olyan, aki megtanulta, hogy golyózáporban lábhoz tett fegyverrel kitartson, amíg az idő megérett a támadásra.

Friedrich Engels

Was nun?

A megírás ideje: 1890 február 21. és március 1. között

A megjelenés helye: „Der Sozialdemokrat",
1890 március 8. (10.) sz.

Eredeti nyelve: német

Az orosz cárizmus külpolitikája[13]

Die auswärtige Politik
des russischen Zarentums

A megírás ideje: 1889 december—1890 február vége

A megjelenés helye: „Die Neue Zeit",
1890 május (5.) sz.

Eredeti nyelve: német

Aláírás: Friedrich Engels

I

Mi, mint nyugat-európai munkáspárt*, kétszeresen érdekeltek vagyunk az orosz forradalmi párt győzelmében.

Először azért, mert az orosz cári birodalom az európai reakció legfőbb erődje, tartalékállása és egyszersmind tartalékserege, mert már puszta passzív léte is fenyegetés és veszély ránk nézve.

Másodszor pedig – és ezt a pontot a magunk részéről még mindig nem emeltük ki eléggé –, mert a Nyugat ügyeibe való szüntelen beavatkozásával akadályozza és zavarja normális fejlődésünket, mégpedig azzal a céllal, hogy földrajzi pozíciókat hódítson meg magának, amelyek biztosítanák uralmát Európa fölött, és ezzel lehetetlenné tennék az európai proletariátus győzelmét.**

Karl Marx érdeme, hogy elsőként hangsúlyozta 1848-ban és azóta ismételten, hogy a nyugat-európai munkáspárt ez utóbbi okból élethalálharcot kénytelen vívni az orosz cárizmus ellen. Ha én ugyanebben a szellemben nyilatkozom meg, úgy itt is csak folytatom, amit elhúnyt barátom elkezdett, azt pótolom, amit tenni neki nem adatott meg.***

---

* *A „Time"-ban*: Nemcsak a szocialisták, hanem minden haladó párt Nyugat-Európa valamennyi országában. – *Szerk.*

** *A „Time"-ban e mondat utolsó része*: és ezzel a cár vassarka alatt összezúznák a haladás minden lehetőségét. – *Szerk.*

*** *A „Time"-ban e bekezdés helyett*: Angliában nem lehet írni az orosz külpolitikáról anélkül, hogy ne említenők azonnal David Urquhart nevét. Ötven éven át rendületlenül azon fáradozott, hogy honfitársait megismertesse az orosz diplomácia céljaival és módszereivel; e tárgynak tökéletes ismerője volt; de minden fáradozásáért csak gúnyolták, és azt beszélték róla, hogy szörnyen unalmas, terhes fecsegő. Mármost a közönséges nyárspolgár kétségtelenül ebbe a fajtába sorol mindenkit, aki kitartóan beszél kellemetlen dolgokról, bármilyen fontosak is azok. Mindamellett Urquhartnak, aki gyűlölte a nyárspolgárt, de sem természetét, sem létének korunkbeli történeti szükségszerűségét nem ismerte, kudarcot kellett vallania. Régi vágású tory lévén, látva, hogy Angliában eddig csak a toryk tanúsítottak Oroszországgal szemben hatékony ellenállást, hogy az angol meg a külföldi liberálisok tevékenysége, és hozzá az egész forradalmi mozgalomé a kontinensen, e hatalomnak rendszerint előnyére vált, Urquhart azt hitte, hogy torynak (vagy töröknek) kell lenni ahhoz, hogy az ember az orosz

Hellyel-közzel az orosz forradalmárok is viszonylag kevéssé ismerik még az orosz történelemnek ezt az oldalát. Egyrészt azért, mert magában Oroszországban e kérdésben csak a hivatalos legendát tűrik meg; másrészt némelyek azért, mert a cári kormányt túlságosan megvetik, képtelennek tartják arra, hogy valami ésszerűt tegyen, képtelennek részben korlátoltságból, részben korrupcióból. Ami a belpolitikát illeti, ez így is van; itt a cárizmus tehetetlensége teljesen nyilvánvaló. De az ellenfélnek nemcsak a gyengéit, hanem az erősségeit is ismerni kell. És a külpolitika feltétlenül az a terület, ahol a cárizmus erős, nagyon erős. Az orosz diplomácia bizonyos tekintetben egy modern jezsuitarendet képez, amely elég hatalmas ahhoz, hogy szükség esetén még a cári szeszélyeken is felülkerekedjék és a saját kebelén belül úrrá legyen a korrupción, hogy azt kifelé annál bőségesebben terjessze; e jezsuitarendet eredetileg és előszeretettel idegenekből toborozták, korzikaiakból, mint Pozzo di Borgo, németekből, mint Nesselrode, balti németekből, mint Lieven, mint ahogyan alapítója, II. Katalin is idegen volt.

Az óorosz főnemességnek még túl sok világi érdeke volt, egyéniek és családiak, nem volt meg az a feltétlen megbízhatóság, amelyet az új rend szolgálata megkövetelt. És minthogy nem szabhatták ki rá a katolikus jezsuita papok személyi vagyontalanságát és nőtlenségét, megelégedtek azzal, hogy eleinte csak másodlagos és képviseleti posztokat, követi tisztségeket stb. bízzanak rá és így fokozatosan kialakítsák a hazai diplomaták iskoláját. Eddig csak *egyetlen* vérbeli orosz, Gorcsakov töltötte be a legmagasabb állást e rendben, utóda, von Giers, megint csak idegen nevet visel.

---

túlkapásokkal szemben hatékony ellenállást tanúsítson, s hogy minden liberális és forradalmár, tudatosan vagy öntudatlanul, Oroszország eszköze. Urquhartot az orosz diplomáciával való állandó foglalkozás arra a meggyőződésre juttatta, hogy ez valami mindenható dolog, a modern történelem ténylegesen egyetlen aktív tényezője, amelynek kezében minden más kormány csak passzív eszkoz; úgyhogy nem érthető – ha az ember nem tudja, hogy ugyanilyen túlzottan értékelte Torokország erejét is –, hogy ez a mindenható orosz diplomácia miért nem kerítette már régen hatalmába Konstantinápolyt. Urquhart, hogy ilymódon az egész újabbkori történelmet a francia forradalom óta egy Oroszország és Törökország közötti diplomáciai sakkjátszmára egyszerűsítse, amelyben a tobbi európai állam csak Oroszország sakkfigurája, kénytelen volt maga is holmi keleti prófétának kiadni magát, aki egyszerű történelmi tények helyett titokzatos, hiperbolikus diplomáciai nyelven egy titokzatos, rejtélyes tant hirdetett, tele utalásokkal kevéssé ismert és aligha valamikor is világosan bebizonyított tényekre; csalhatatlan csodaszerként az orosz diplomáciának az angollal szembeni szupremáciája ellen pedig azt ajánlotta, vezessék be ismét a miniszterek büntetőjogi felelősségét és helyettesítsék a kabinetet a titkos tanáccsal. Urquhartnak nagy érdemei voltak és ráadásul igazi, régi vágású angol gentleman volt, de az orosz diplomaták méltán mondhatnák: „Si M. Urquhart n'existait pas, il faudrait l'inventer." [„Ha Urquhart úr nem lenne, ki kellene találni."] – *Szerk.*

A „Szocial-demokrat" c. orosz folyóirat borítója

Ez az eredetileg idegen kalandorokból toborzott titkos társaság emelte az orosz birodalmat hatalmának jelenlegi teljességére. Ez a nem kevésbé lelkiismeretlen, mint tehetséges banda acélos kitartással, tekintetét rendületlenül a célra szegezve, nem riadva vissza sem hitszegéstől, sem pedig árulástól, sem orgyilkosságtól, sem pedig talpnyalástól, két kézzel osztogatva a sáppénzt, nem kapatva el magát a győzelemtől, nem csüggedve a vereségtől, átgázolva sok millió katona és legalább egy cár hulláján, bármely orosz hadseregnél többet tett azért, hogy Oroszország határai előretolódjanak a Dnyepertől és a Dvinától a Visztulán túlig, a Prutig, a Dunáig és a Fekete-tengerig, a Dontól és a Volgától a Kaukázuson túlig és az Óxosz meg az Iaxartész forrásvidékéig, többet tett azért, hogy Oroszország naggyá, hatalmassá, rettegetté váljék és megnyíljon előtte az út a világuralomhoz. Ezzel azonban befelé is megerősítette a cári hatalmat. A vulgáris hazafias közönség szemében a győzelmi dicsőség az egymást követő hódítások, a cárizmus hatalma és fénye bőségesen ellensúlyozza ennek minden bűnét, minden zsarnokságát, minden igazságtalanságát és önkényét; a sovinizmus nagyzolása bőségesen kárpótol minden rúgásért. Éspedig annál inkább, minél kevésbé ismeretesek Oroszországban a sikerek igazi okai és részletei, és minél inkább helyettesítik ezeket egy hivatalos legendával, amilyeneket mindenütt (például Franciaországban és Poroszországban) kitalálnak a jóakaratú kormányok az alattvalók üdvére és a hazafiság fokozására. Az az orosz tehát, aki soviniszta, előbb-utóbb térdre is fog hullni a cárizmus előtt, mint ahogy azt Tyihomirovnál tapasztaltuk.

De hogyan juthatott egy ilyen kalandorbanda odáig, hogy ilyen óriási befolyásra tegyen szert az európai történelemben? Nagyon egyszerűen. Nem valami újat teremtettek a semmiből, hanem csak egy meglevő tényleges helyzetet jól kiaknáztak. Az orosz diplomácia minden sikerének nagyon kézzelfogható materiális alapja van.

Nézzük, milyen volt Oroszország a múlt század közepén. Területe már akkor is óriási volt és ezt szokatlanul homogén fajta lakta. Gyér, de gyorsan szaporodó lakosság, tehát a hatalomnak már az idő puszta múlása által biztosított gyarapodása. Ez a lakosság szellemileg tespedt, híján van minden kezdeményezőkészségnek, de hagyományos életmódjának korlátain belül feltétlenül mindenre használható; szívós, bátor, engedelmes, minden vesződséget kibír, felülmúlhatatlan katonai emberanyag az akkori idők háborúi számára, amikor a zárt tömegek harca volt a döntő. Az ország maga csak az egyik, a nyugati oldalával fordul Európa felé, tehát csak ott is támadható meg; nincsen központja, amelynek meghódítása rákényszerít-

hetné a békét; útjainak járhatatlansága, erőforrásokban való szegénysége csaknem teljesen megvédik attól, hogy meghódítsák – megtámadhatatlan hatalmi pozíció volt ez mindenki számára, aki fel tudta használni arra, hogy innen büntetlenül megengedjen magának olyan dolgokat Európában, amelyek minden más kormányt egyik háborúból a másikba sodortak volna.

Oroszország, amely a megtámadhatatlanságig erős volt a védelemben, ennek megfelelően gyenge volt a támadásban. Seregeinek összevonása, megszervezése, felszerelése, mozgatása az ország belsejében a legnagyobb akadályokba ütközött és mindezen anyagi nehézségekhez járult még a hivatalnokok és tisztek határtalan korruptsága. Eddig csődöt mondott minden olyan irányú kísérlet, hogy Oroszországot nagy arányokban támadóképessé tegyék, és valószínűleg még inkább csődöt mond majd a legújabb, a jelenlegi kísérlet, az általános hadkötelezettség bevezetése.[14] Itt elmondhatjuk, hogy az akadályok majdnem a megszervezendő tömegek négyzetének arányában nőnek, eltekintve attól, hogy ilyen csekély létszámú városi lakosság lehetetlenné teszi a tisztek most szükséges óriási tömegének előteremtését. Ez a gyengeség sohasem volt titok az orosz diplomácia előtt; ezért, ha lehetett, mindig kitért a háború elől, csak legvégső eszközként engedte, hogy sor kerüljön rá, és akkor is csak a legkedvezőbb előfeltételek között. Csak olyan háborúk felelhetnek meg Oroszországnak, amelyekben szövetségeseinek kell viselniök a fő terhet, kell kitenniök területüket a hadszíntérként való pusztulásnak, kell kiállítaniok a harcosok nagy tömegét, az orosz csapatoknak pedig a tartalékok szerepe jut, amelyeket a legtöbb ütközetben kímélnek, míg azonban minden nagyobb csatában a végső döntés viszonylag csekély áldozattal járó dicsősége rájuk száll –, mint az 1813–15-ös háborúban.[15] Ilyen előnyös körülmények között folyó háború azonban nem mindig akad, ezért az orosz diplomácia jobbnak látja, ha céljainak szolgálatába állítja a többi hatalom ellentétes érdekeit és mohóságát, ha egymás ellen uszítja e hatalmakat és ellenségeskedésüket kiaknázza az orosz hódító politika javára. Csak határozottan gyengébbek ellen, mint például Svédország, Törökország, Perzsia, folytat a cárizmus háborút a saját szakállára – hiszen akkor senkivel nem kell osztoznia a zsákmányon.

De térjünk vissza az 1760-as Oroszországhoz. Ennek a homogén, megtámadhatatlan országnak csupa olyan ország volt a szomszédja, amelyek látszólag vagy valójában hanyatlóban voltak, közeledtek a felbomláshoz, tehát tiszta matière à conquêtes* voltak.

---

* – hódításra való anyag – *Szerk.*

Északon Svédország, amelynek hatalmát és tekintélyét éppen az tette tönkre, hogy XII. Károly megpróbált behatolni Oroszországba; ezzel tönkretette Svédországot és nyilvánvalóvá tette Oroszország megtámadhatatlanságát. Délen a törökök és a velük szemben adófizetésre kötelezett krími tatárok, a letűnt nagyság romjai; a törökök támadóereje 100 éve megtört, védelmi képességük pedig még jelentős volt ugyan, de szintén csökkenőfélben; e fokozódó gyengeség legbiztosabb jelei: kezdődő lázadó megmozdulások a leigázott keresztények, a szlávok, románok és görögök között, akik a Balkán-félsziget lakosságának többségét alkották. Ezek a majdnem kizárólag görög szertartású keresztények ilyenformán vallási rokonságban voltak az oroszokkal, a soraikban levő szlávok, a szerbek és a bolgárok pedig még hozzá faji rokonaik is. Oroszországnak tehát csak ki kellett nyilvánítania elhivatottságát az elnyomott görög egyház és a béklyóba vert szlávság védelmére, és — a felszabadítás ürügyén — máris elő volt itt készítve a talaj a hódításhoz. Hasonlóképpen a Kaukázustól délre is voltak kis keresztény államok és keresztény örmények török uralom alatt, és a cárizmus ezek „felszabadítójának" is kiadhatta magát. A tetejébe itt délen a sóvár hódítót a győzelemnek olyan jutalma kecsegtette, amelynek nincs párja Európában: a kelet-római birodalom régi fővárosa, az egész görög-katolikus világ metropolisa, az a város, amelynek már az orosz neve is kifejezi a kelet fölötti uralmat és azt a tekintélyt, amely birtokosát a keleti kereszténység szemében övezi: Konstantinápoly—Cargrad.

De Cargrad mint harmadik orosz főváros Moszkva és Pétervár mellett nemcsak erkölcsi uralmat jelentett a keleti kereszténység fölött, hanem a döntő szakaszt is jelentette az Európa fölötti uralom útján. Jelentette az egyeduralmat a Fekete-tenger, Kisázsia, a Balkán-félsziget fölött. Ez pedig annyi mint hogy a cár, amint csak akarja, elzárhatja a Fekete-tengert az oroszon kívül minden kereskedelmi és hadiflotta elől, átváltoztathatja orosz hadikikötővé és gyakorló területté kizárólagosan az orosz flotta számára, amely ebből a biztos tartalékállásból a megerősített Boszporuszon át kitörhet és oda visszamenekülhet, ahányszor csak jónak látja. Oroszországnak akkor már csak a Sund és a két Belt fölött kellene ugyanezt az uralmat közvetlenül vagy közvetve kivívnia, és akkor a tengeren is megtámadhatatlan.

A Balkán-félsziget fölötti uralom egészen az Adriai-tengerig juttatná Oroszországot. És ez a délnyugati határ tarthatatlan lenne, ha nyugaton általában nem tolódna kellőképpen előbbre az orosz határ, nem terjedne ki jelentősen Oroszország hatalmi szférája. Itt azonban még szinte kedvezőbbek voltak a viszonyok.

Mindenekelőtt itt volt Lengyelország, teljesen zilált állapotban, a parasztok kiszipolyozásán és elnyomásán alapuló nemesi köztársaság, olyan alkotmánnyal, amely lehetetlenné tett minden nemzeti cselekvést és az országot ezzel a szomszédok szabad prédájává tette. A század eleje óta, ahogyan maguk a lengyelek mondták, csak a rendetlenség által élt (Polska nierządem stoi); az egész országot szüntelenül idegen csapatok tartották megszállva és vonultak rajta keresztül, amelyeknek az kocsmául és vendégfogadóul szolgált (karczma zajezdna, mondták a lengyelek), ahol azonban rendszerint elfelejtettek fizetni. Nagy Péter már módszeresen tönkretette az országot – utódainak itt már csak ki kellett nyújtaniok a kezüket. És ehhez ráadásul a „nemzetiségi elv"[16] még egy ürügyet is szolgáltatott nekik. Lengyelország nem volt homogén ország. Abban az időben, amikor Nagyoroszország mongol iga alá került, Fehéroroszország és Kisoroszország úgy talált védelmet az ázsiai invázió ellen, hogy az úgynevezett litván birodalommá egyesült. Ez a birodalom később önszántából egyesült Lengyelországgal.[17] Azóta a fehér- és kisorosz nemesség a lengyelek magasabb fokú civilizációja következtében erősen ellengyelesedett; azonkívül a lengyelországi jezsuita uralom idején a XVI. században a lengyelországi görög-katolikus oroszokat kényszerítették, hogy egyesüljenek a római egyházzal. Ez adta a nagyorosz cároknak a kapórajött ürügyet arra, hogy az egykori litván területet, mint nemzeti orosz, de a lengyelek által elnyomott országot maguknak követeljék, noha, legalábbis a kisoroszok, a legnagyobb élő szlávista, Miklošič szerint, nem egyszerűen egy orosz nyelvjárásban, hanem külön nyelven beszélnek; és ez adta nekik azt a további ürügyet, hogy a görög hitvallás védelmezőiként az egyesült görögök[18] javára beavatkozzanak, jóllehet ezek már régen megbékültek a római egyházhoz való viszonyukkal.

Lengyelországon túl volt egy másik, a jelek szerint menthetetlenül bomlófélben levő ország – Németország. A harmincéves háború óta a Német-Római Birodalom már csak névleg volt állam. A birodalmi hercegek felségjoga egyre inkább közeledett a teljes szuverenitáshoz; azt a jogukat, hogy szembeszálljanak a császárral, ami Németországban a lengyel liberum vetó-t[19] helyettesítette, a vesztfáliai békében[20] határozottan Franciaország és Svédország kezessége alá helyezték, a központi hatalom megerősítését tehát a külföld hozzájárulásától tették függővé, és ennek mindenképpen érdekében állt, hogy ezt a megerősödést megakadályozza. Ráadásul Svédország németországi hódításainál fogva a német birodalom tagja volt, hellyel és szavazattal rendelkezett a birodalmi gyűlésben. A császár minden háborúban német birodalmi hercegeket talált külhoni ellenségeinek szövet-

ségesei között, tehát minden háború egyszersmind polgárháború is volt. XIV. Lajos csaknem az összes nagyobb és közepes birodalmi herceget megvásárolta, és az ország gazdaságilag annyira tönkrement, hogy az évente befolyó francia vesztegetési pénzek nélkül egyáltalán nem lett volna lehetőség arra, hogy pénzt forgalmi eszközként az országban tartsanak.* A császár erejét ezért régóta nem a császárságban kereste, amely csak pénzébe került és csupán vesződséget és gondot okozott neki, hanem osztrák, német és Németországon kívüli örökös tartományaiban. És az osztrák helyi hatalom mellett már lassanként a porosz is elkezdett vetélytársként kibontakozni.

Ez volt a helyzet Németországban Nagy Péter idején. Ez a csakugyan nagy ember – egészen másképp nagy, mint „Nagy" Frigyes, Péter utódjának, II. Katalinnak engedelmes szolgája – volt az első, aki az Oroszország számára oly csodálatosan előnyös európai helyzetet teljesen felfogta. Amilyen világosan áttekintette és megállapította a Svédországgal, Törökországgal, Perzsiával, Lengyelországgal szembeni orosz politika alapvonásait és bevezette e politika végrehajtását – sokkal világosabban, mint ahogy az úgynevezett végrendeletében történt, amely a jelek szerint egy epigon műve[21] –, ugyanúgy tette ezt Németország vonatkozásában is. Németország jobban foglalkoztatta, mint Svédországon kívül bármely más ország. Svédországot meg kellett törnie; Lengyelországot megkaphatta, csak ki kellett nyújtania a kezét; Törökország még túl messze volt tőle; de az, hogy Németországban megvesse a lábát, hogy elnyerje azt a pozíciót, amelyet Franciaország olyan bőségesen kihasznált, s amelynek kihasználásához Svédország túl gyenge volt, ez központi feladat volt számára. Mindent elkövetett, hogy német terület megszerzésével német birodalmi herceggé váljon, de hiába; csak a német birodalmi hercegekkel való sógorságnak és a német belső viszályok diplomáciai kiaknázásának rendszerét sikerült bevezetnie.

Péter óta ez a helyzet Poroszország előretörése következtében még sokkal inkább Oroszország javára tolódott el. Ezáltal a német császárnak magában a birodalomban csaknem egyenrangú ellenfele támadt, aki állandósította és a végsőkig fokozta Németország szétdaraboltságát. És ugyanakkor ez az ellenfél még mindig volt annyira gyenge, hogy rászoruljon Franciaország és Oroszország segítségére –, főleg Oroszországéra, úgyhogy

* V. ö. Gülich, „Geschichtliche Darstellung des Handels etc." Jéna 1830. 2. köt. 201–206. old.–*Engels jegyzete.*

minél jobban függetlenítette magát a német birodalommal szembeni hűbéri függésétől, annál biztosabban vált Oroszország vazallusává.

Így Európában már csak három hatalom maradt, amelyeket tekintetbe kellett venni: Ausztria, Franciaország, Anglia. És ezeket egymás ellen uszítani vagy a területszerzés csalétkével lekenyerezni nem volt nagy művészet. Anglia és Franciaország még mindig vetélytársak voltak a tengeren; Franciaországot meg lehetett nyerni a belgiumi és németországi területszerzés kilátásba helyezésével; Ausztriát azzal lehetett csalogatni, hogy Franciaország, Poroszország és II. József óta Bajorország kárára előnyöket csillogtattak meg előtte. Itt tehát, ha ügyesen kihasználják az érdekellentéteket, erős, sőt túlerőben levő szövetségeseket lehetett nyerni Oroszország minden diplomáciai akciójához. És íme, szemben e széthulló határmenti országokkal, szemben a hagyomány, gazdasági létfeltételek, politikai vagy dinasztikus érdekek vagy hódítási törekvések folytán örökös viszálykodásba bonyolódott, egymást állandóan kijátszani próbáló három nagyhatalommal itt volt az egységes, homogén, fiatalos, gyorsan nagyranövő Oroszország, amely szinte megtámadhatatlan és teljesen meghódíthatatlan, amellett megmunkálatlan, csaknem ellenállás nélküli, képlékeny nyersanyag. Micsoda alkalom tehetséges és becsvágyó emberek számára, olyanok számára, akik hatalomra törtek, bárhol és bárhogyan, csak igazi legyen a hatalom, igazi küzdőteret nyújtson tehetségük és becsvágyuk számára! És ilyen embereket tömegével termelt a „felvilágosodott" tizennyolcadik század: olyanokat, akik az „emberiség" szolgálatában bejárták egész Európát, felkeresték valamennyi felvilágosodott fejedelem udvarát — és melyik fejedelem nem akart felvilágosodott lenni akkor —, akik letelepedtek, ahol csak előnyös állást találtak, — a felvilágosodás „hazátlan", nemesi-polgári internacionáléja. Ez az internacionálé térdre hullott észak Szemiramisza, az ugyancsak hazátlan anhalt-zerbsti Zsófia Auguszta előtt, akit oroszországi II. Jekatyerinának neveznek, és ennek az internacionálénak a soraiból vette ugyanez a Katalin a jezsuita rendjéhez, az orosz diplomáciához szükséges elemeket.

Karl Kautsky Morus Tamásról szóló írásában bebizonyította, hogyan torkollott a polgári felvilágosodás első formája, a XV. és XVI. századi „humanizmus" a további fejlődés során a katolikus jezsuitizmusba. Ugyanígy látjuk itt második, teljesen érett formáját a XVIII. században a modern jezsuitizmusba, az orosz diplomáciába torkollani. Ez az átcsapás az ellentétbe, ez a végső megérkezés a kiinduló ponttal szöges ellentétben levő ponthoz a szükségszerű sorsa minden olyan történelmi mozgalomnak, amely okaival és létfeltételeivel nincsen tisztában és ezért pusztán illuzó-

rikus célokra irányul. A „történelem iróniája" kérlelhetetlenül helyreigazítja ezeket.

Nézzük meg, hogyan dolgozik ez a jezsuitarend, hogyan használja fel a versengő nagyhatalmak szüntelenül változó céljait egyetlen, soha nem változó, soha szem elől nem tévesztett céljának – Oroszország világuralmának – elérésére.

II

Soha még a világhelyzet nem kedvezett jobban a cári hódítási terveknek, mint 1762-ben, amikor a nagy szajha, II. Katalin férjének meggyilkolása után trónra lépett. A hétéves háború következtében egész Európa két részre szakadt.[22] Anglia megtörte a francia hatalmat a tengeren, Amerikában, Indiában, és most cserben hagyta kontinentális szövetségesét, II. Frigyes porosz királyt. Ez utóbbi 1762-ben a pusztulás szélén állt, amikor az orosz III. Péter trónra lépett és elállt a Poroszország elleni háborútól; s minthogy Frigyest elhagyta utolsó és egyetlen szövetségese, Anglia, minthogy Ausztriával és Franciaországgal tartósan ellenséges viszonyban volt, a létért folytatott hétéves harcban pedig kimerült, nem maradt más választása, mint hogy az éppen megkoronázott cárnő lábai elé vesse magát. Ezzel nemcsak hatalmas támaszt nyert, hanem várományosa is lett Lengyelország ama darabjának, amely Kelet-Poroszországot elválasztotta monarchiájának testétől és amelynek meghódítása most életcélja volt. 1764 március 31-én (április 11-én) Katalin és Frigyes Pétervárott szövetséget kötöttek,[23] amelynek titkos cikkelye mindkettőjüket arra kötelezte, hogy az érvényben levő lengyel alkotmányt, Lengyelország tönkretételének ezt a legjobb eszközét, minden reformkísérlettel szemben fegyveres erővel fenntartsák. Ezzel eldőlt Lengyelország jövendő felosztása. Egy darabka Lengyelország volt az a konc, amelyet a cárnő Poroszországnak odavetett, hadd tűrje az egy évszázadon át nyugodtan, hogy orosz láncra kötötték.

Nem megyek bele Lengyelország első felosztásának[24] részleteibe. De jellemző, hogy végrehajtása – a régimódi Mária Terézia akarata ellenére – lényegében az európai felvilágosodás három nagy oszlopa, Katalin, Frigyes és József által történt. A két utóbbi büszkélkedett azzal a felvilágosodott állambölcsességgel, amellyel lábbal tiporták a hagyományos népjogra vonatkozó balhitet, s amellett oly buták voltak, hogy nem látták, mint adták el, a lengyelországi rablásban való részvételükkel, testüket-lelküket az orosz cárizmusnak.

Katalin számára mi sem lehetett kedvezőbb, mint e felvilágosodott fejedelmi szomszédok. Felvilágosodás*, ez volt a cárizmus jelszava a tizennyolcadik században Európában, ahogyan a népek felszabadítása a tizenkilencedikben. Nem volt olyan területrablás, erőszakcselekedet, elnyomás, amelyet a cárizmus ne a felvilágosodás**, a liberalizmus, a népfelszabadítás ürügyén vitt volna véghez. És a gyermeteg nyugat-európai liberálisok, le egészen Gladstone-ig***, ezt elhitték, miközben az éppoly balga konzervatívok éppoly sziklaszilárdan hisznek a legitimizmus[25] védelméről, a rend, a vallás, az európai egyensúly fenntartásáról és a szerződések szentségéről hangoztatott szólamokban, amelyeket a hivatalos Oroszország egyidejűleg hirdet. Az orosz diplomáciának sikerült becsapnia Európa két nagy polgári pártját. Neki és csak neki megengedik, hogy egyszerre legyen legitimista és forradalmi, konzervatív és liberális, ortodox és felvilágosodott. Érthető az a megvetés, amellyel az ilyen orosz diplomata a „művelt" nyugatra letekint.

Lengyelország után Németországra került a sor. Ausztria és Poroszország az 1778-as bajor örökösödési háborúban[26] hajbakaptak, megint csak senki másnak, mint Katalinnak a hasznára. Oroszország már túl nagy lett ahhoz, hogy, mint Péter° német birodalmi tagságra spekuláljon; most arra a pozícióra törekedett, amelyet már Lengyelországban elfoglalt, és amellyel Franciaország a német birodalomban rendelkezett: a német rendetlenség kezesének pozíciójára minden reformkísérlettel szemben. És ezt a pozíciót elnyerte. Az 1779. évi tescheni békében Oroszország Franciaország mellett magára vállalta ennek a békeszerződésnek és az ebben megerősített minden előző békeszerződésnek, nevezetesen az 1648. évi vesztfáliainak a kezességét. Ezzel megpecsételődött Németország tehetetlensége, s Németországot a Franciaország és Oroszország közötti jövőbeni osztozkodás tárgyává nyilvánították.

Nem feledkeztek meg Törökországról sem. A törökök elleni orosz háborúk mindig olyan időkre esnek, amikor Oroszország nyugati határán béke van és Európa lehetőleg másutt van elfoglalva. Katalin két ilyen háborút viselt.[27] Az első hódításokat eredményezett az Azovi-tenger partján és függetlenséget a Krím számára, amelyet négy évvel ezután orosz tartománnyá változtattak. A második a Bugtól a Dnyeszterig tolta előre Orosz-

* *A „Time"-ban*: „Haladás" és „felvilágosodás" – *Szerk.*

** *A „Time"-ban*: a „haladás", a „felvilágosodás" – *Szerk.*

*** *A „Time"-ban*: És a gyermeteg nyugat-európai liberálisok – le egészen Gladstone-ig – elhiszik mind a mai napig – *Szerk.*

° *A „Time"-ban beszúrva*: valamely kis német fejedelemség megszerzése útján – *Szerk.*

ország határát. Orosz ügynökök mindkét háborúban felkelésre uszították a görögöket a törökök ellen. Az orosz kormány a felkelőket végül természetesen cserbenhagyta.

Az amerikai függetlenségi háború idején fogalmazta meg Katalin először a maga és a* „fegyveres semlegesség" (1780) keretén belüli szövetségesei részére követeléseit arra vonatkozólag, hogy korlátozni kell a jogokat, amelyeket Anglia a nyílt tengeren közlekedő hadihajói számára igényelt; e követelések azóta is megmaradtak az orosz politika állandó céljának és a fő vonatkozásban az 1856. évi párizsi békében Európa és Anglia maguk is elismerték ezeket.[28] Csak az Amerikai Egyesült Államok nem akarja mind a mai napig tudomásul venni őket.

A francia forradalom kitörése újabb szerencsét jelentett Katalinnak. Eszébe sem jutott attól félni, hogy a forradalmi eszmék Oroszországban is elterjednek, hanem a forradalomban csak újabb alkalmat látott arra, hogy az európai államokat egymással összeveszítse, hogy ezzel Oroszország szabad kezet nyerjen. Két felvilágosodott barátjának és szomszédjának halála után II. Frigyes Vilmos Poroszországban, Lipót pedig Ausztriában független politikával próbálkozott. A forradalom a legjobb alkalmat nyújtotta Katalinnak, hogy a köztársasági Franciaország elleni harc ürügyén mindkettőjüket ismét Oroszországhoz láncolja és egyidejűleg, miközben azok a francia határon voltak elfoglalva, Lengyelországban újabb területeket szerezzen. Ausztria és Poroszország egyaránt beleestek a csapdába. És noha Poroszország – amely 1787-től 1791-ig Lengyelország szövetségesének adta ki magát Katalinnal szemben – még idejében meggondolta magát és ezúttal nagyobb részt vett el magának a rablott lengyel területből, Ausztriának pedig szintén ki kellett törölni a szemét Lengyelország egy darabjával, Katalin megint csak a zsákmány túlnyomó részét zsebelhette be[24]; csaknem egész Fehéroroszországot és Kisoroszországot egyesítették most Nagyoroszországgal.

De az éremnek ezúttal egy másik oldala is van. Míg Lengyelország megrablása szintén igénybe vette az 1792–94-es koalíció[29] erőit, meggyengítette Franciaország elleni támadó erejét, mígnem ez utóbbi elég erős volt ahhoz, hogy egyedül kivívja a győzelmet. Lengyelország elesett, de ellenállása megmentette a francia forradalmat, és a francia forradalommal olyan mozgalom kezdődött, amellyel szemben a cárizmus is tehetetlen volt. És ezt mi itt nyugaton sohasem felejtjük el a lengyeleknek. Egyéb-

* *A „Time"-ban beszúrva*: az úgynevezett északi – *Szerk.*

ként, mint majd meglátjuk, ez nem az egyetlen eset, hogy Lengyelország megmentette az európai forradalmat.

Katalin politikájában a mai orosz politikának már minden lényeges vonása élesen kirajzolódik: Lengyelország bekebelezése, ha eleinte még át is kellett engedni a szomszédoknak a zsákmány egy részét; Németország átalakítása a felosztás legközelebbi tárgyává; Konstantinápoly, a nagy, soha el nem felejtendő, lassan elérendő főcél; Finnország meghódítása Pétervár fedezésére és Svédország kártalanítása Norvégiával, amelyet Katalin Frederikshamnban ajánlott fel III. Gusztáv királynak[30]; a brit tengeri fölény gyengítése nemzetközi jogi korlátozások útján; a keresztény ráják* körében felkelések szítása Törökországban; végül liberális és legitimista szólamok szerencsés egyesítése, s ezekkel aztán a szükségletnek megfelelően bolonddá teszik a szólamokban hivő nyugat-európai „művelt" nyárspolgárt, az úgynevezett közvéleményt.

Katalin halálakor Oroszországnak már többje volt, mint amennyit akár a legtúlzottabb nemzeti sovinizmus is kívánhatott. Amit csak orosznak hívtak, kivéve a csekély számú kisoroszt, mind utódjának uralma alá tartozott, s az most teljes joggal nevezhette magát minden oroszok egyeduralkodójának. Nemcsak a tengerhez kivezető utat harcolták ki; a Keleti-tengernél és a Fekete-tengernél széles partvidék és számos kikötő volt Oroszország birtokában. Nemcsak finnek, tatárok és mongolok, hanem litvánok, svédek, lengyelek és németek is orosz uralom alatt voltak. Mi kell még? Minden más nemzetnek ez elég lett volna. A cári diplomáciának — a nemzetet nem kérdezték — ez csak a megalapozás volt, hogy most kezdjen csak igazán hozzá.

A francia forradalom kitombolta magát és magamagának létrehozott egy uralkodót, egy Napóleont. Látszólag tehát igazolta az orosz diplomácia fölényes bölcsességét, amely nem hagyta, hogy az óriási méretű népfelkelés megfélemlítse. Napóleon felemelkedése most új sikerekre adott neki alkalmat: Németország egyre inkább megérett Lengyelország sorsára. De Katalin utóda, Pál, csökönyös volt, szeszléyes, kiszámíthatatlan; minden pillanatban meghiúsította a diplomaták akcióját, elviselhetetlen lett, el kellett távolítani. Ennek végrehajtásához könnyű volt megtalálni a szükséges gárdatiszteket; Sándor trónörökös benne volt az összeesküvésben és fedezte azt: Pált megfojtották, és csakhamar új hadjárat kezdődött az új cár nagyobb dicsőségére, aki trónralépésének módja folytán egy életre a diplomáciai jezsuitabanda szolgája lett.

* A szultán nem mohamedán alattvalói. — *Szerk.*

Ez utóbbi Napóleonnak engedte át a német birodalom teljes szétzúzását és azt, hogy az ott uralkodó ziláltságot a végsőkig fokozza. De amikor elszámolásra került sor, Oroszország megint előlépett. A lunéville-i béke (1801)[31] Franciaországnak ítélte oda a német Rajna-balpartot, azzal a kikötéssel, hogy az ilymódon birtokuktól megfosztott német fejedelmeket a Rajna jobbpartján birodalmi papi rendek, püspökök, apátok stb. birtokaiból kell kártalanítani. Oroszország most az 1779-ben Teschenben szerzett kezességére hivatkozott: a kártalanítás elosztásánál neki és Franciaországnak, a német birodalomban uralkodó ziláltság két kezesének szava nagy súllyal esik latba. És a német fejedelmek egyenetlensége, kapzsisága és szokásos hazaárulása gondoskodott arról, hogy Oroszországnak és Franciaországnak ez a szava legyen a döntő. Így történt, hogy Oroszország és Franciaország tervet készített az egyházi területek elosztására a birtokuktól megfosztottak között, és hogy ezt a külföld által, a külföld érdekében készített tervet minden fő rendelkezésében német birodalmi törvénnyé (a Birodalmi Választmány 1803. évi határozatává) emelték.[32]

A német birodalmi szövetség ténylegesen felbomlott, Ausztria és Poroszország önálló európai államként léptek fel és a kisebb birodalmi tagállamokat, akárcsak Oroszország és Franciaország, puszta hódítási területnek tekintették. Mi történjék mármost ezekkel a kisállamokkal? Poroszország még túl kicsi és túl fiatal volt ahhoz, hogy igényt tartson a fölöttük való főhatalomra, Ausztria pedig csak az imént vesztette el ennek a főhatalomnak az utolsó nyomait. De Oroszország és Franciaország egyaránt igényelték a német császárság hagyatékát. Franciaország fegyveres erőszakkal felrobbantotta a régi birodalmat, közvetlen szomszédságával végig a Rajna mentén nyomást gyakorolt a kisállamokra; Napóleon és a francia seregek győzelmi dicsősége megtette, amit még kellett: a kis német fejedelmeket Franciaország lába elé vetette. És Oroszország? Most, hogy csak ki kellett nyújtania a kezét a cél után, amelyre száz éve törekedett, most, amikor Németország a teljes felbomlás állapotában volt, halálos elgyengültségben, tehetetlenül és tanácstalanul, éppen most hagyja Oroszország, hogy a korzikai felkapaszkodott elragadja orra elől a zsákmányt?

Az orosz diplomácia nyomban hadjáratot indított, hogy kiharcolja a szupremáciát a német kisállamok fölött. Hogy ez nem lehetséges Napóleon legyőzése nélkül, az magától értetődő volt. Meg kellett tehát nyerni a német fejedelmeket és az úgynevezett német közvéleményt, amennyiben ilyenről akkor szó lehetett. A fejedelmeket diplomáciailag, a nyárspolgárságot irodalmilag dolgozták meg. Miközben az udvaroknál bőkezűen osztogatták az orosz hízelgést, fenyegetést, hazugságot és vesztegetési

pénzt, a közönséget elárasztották titkos röpiratokkal. Ezekben Oroszországot felmagasztalták mint az egyetlen hatalmat, amely Németországot megmentheti és hatékonyan megvédheti, s amelynek ez az 1779. évi tescheni szerződés értelmében joga és kötelessége. És amikor kitör az 1805-ös háború, mindazoknak, akik valamelyest nyitva tartották a szemüket, látniok kellett, hogy csak az a kérdés, vajon a kisállamok egy francia Rajna-szövetséget alkossanak-e vagy egy oroszt.

A sors megóvta Németországot. Az oroszokat és az osztrákokat Austerlitznél megverték, az új Rajna-szövetség pedig mégsem volt a cárizmus előőrse.[33] A francia iga legalább modern iga volt, amely a német fejedelmeket arra kényszerítette, hogy felszámolják addigi létezési módjuk leggyalázatosabb anakronizmusait.

Austerlitz után jött a porosz–orosz szövetség, Jéna, Eylau, Friedland és az 1807. évi tilsiti béke.[34] Itt ismét kitűnt, milyen óriási előnye származik Oroszországnak stratégiailag biztos helyzetéből. Miután két hadjáratban vereséget szenvedett, új területet szerzett eddigi szövetségesének kárára és elnyerte Napóleon szövetségét a világ felosztására; Napóleonnak a Nyugat, Sándornak a Kelet!

E szövetség első gyümölcse Finnország meghódítása volt. Minden hadüzenet nélkül, de Napóleon hozzájárulásával bevonultak az oroszok; a svéd tábornokok alkalmatlansága, viszálykodása és megvesztegethető volta könnyű győzelmet biztosított; az orosz osztagok merész átkelése a befagyott Keleti-tengeren kikényszerítette, hogy Stockholmban erőszakos trónváltozásra került sor és hogy Finnországot átengedték Oroszországnak.[35] De amikor három évvel később közeledett a Sándor és Napóleon közötti szakítás ideje, a cár Abóba hívatta a svéd trónörökössé választott Bernadotte marsallt és odaígérte neki Norvégiát, ha csatlakozik Anglia és Oroszország Napóleon elleni szövetségéhez.[36] Így történt, hogy 1814-ben megvalósult Katalin terve: Finnországot nekem, Norvégiát neked.

Finnország azonban csak az előjáték volt. Sándornak, mint mindig, Cargrad volt a fontos. Tilsitben és Erfurtban[37] Napóleon határozottan odaígérte neki Moldvát és Havasalföldet és kilátásba helyezte Törökország felosztását, amelyből azonban kimaradt volna Konstantinápoly. Oroszország 1806 óta hadiállapotban volt Törökországgal; ezúttal nemcsak a görögök, hanem a szerbek is felkeltek[3] . De ami a lengyelekre csak ironikusan, az a törökökre valójában érvényes volt: a rendetlenség tartotta fenn őket. Az elpusztíthatatlan közkatona, az elpusztíthatatlan török paraszt fia, éppen a rendetlenség révén talált alkalmat arra, hogy jóvátegye, amit a korrumpált pasák elrontottak. A törököket megverni lehetett, de legyőzni

nem, és az orosz hadsereg csak lassan nyomult előre a Cargradba vezető úton.

De az ára ennek a keleten élvezett „szabad kéznek" az volt, hogy csatlakozni kellett Napóleon kontinentális rendszeréhez, meg kellett szakítani minden kereskedelmet Angliával.[39] És az akkori Oroszországban ez a kereskedelem tönkremenését jelentette. Ez volt az az idő, amikor Anyégin (Puskinnál) Adam Smithtől megtanulta, hogyan lesz egy állam gazdag és hogy mennyire nincsen szüksége pénzre, ha termékfölöslege van; az apja viszont ezt nem tudta megérteni és egyik földbirtokot a másik után kellett elzálogosítania.

Oroszország csak úgy juthatott pénzhez, ha tengeri kereskedelmet folytat és nyersanyagát kiviszi az akkori legfőbb piacra, Angliába, és Oroszország már túlságosan elnyugatiasodott, semhogy pénz nélkül tudjon élni. A kereskedelmi zárlat elviselhetetlenné vált. A gazdaság hatalmasabb volt, mint a diplomácia és a cár együttvéve; csendben újra megindult a forgalom Angliával; a tilsiti megállapodásokat megszegték, és 1812-ben kitört a háború.

Napóleon az egész Nyugat egyesült seregeivel átlépte az orosz határt. A lengyelek, akik meg tudták ítélni a helyzetet, azt tanácsolták neki, álljon meg a Dvinánál és a Dnyepernél, szervezze újjá Lengyelországot és várja be ott az oroszok támadását. Egy Napóleon vágású hadvezérnek be kellett látnia, hogy ez a helyes terv. De Napóleon, tekintve a szédítő magasságot és az ingatag alapot, amelyen állt, már nem *tudott* lassú hadjáratokat vívni. A gyors eredmények, a káprázta tó győzelmek, a rohamban kivívott békekötések nélkülözhetetlenek voltak számára. Semmibe vette a lengyelek tanácsát, Moszkvába ment és éppen ezzel juttatta az oroszokat Párizsba.

A Moszkvából visszavonuló napóleoni nagy sereg megsemmisítése megadta a jelt az általános felkelésre a nyugati francia főhatalom ellen. Poroszországban felkelt az egész nép és Napóleon elleni háborúra kényszerítette a gyáva III. Frigyes Vilmost. Mihelyt Ausztria elkészült a fegyverkezéssel, csatlakozott az oroszokhoz és a poroszokhoz. A lipcsei csata[40] után a Rajna-szövetség elszakadt Napóleontól, és alig tizennyolc hónappal Napóleon moszkvai bevonulása után Sándor, mint Európa ura és parancsolója, bevonult Párizsba.

Törökország, amelyet Franciaország elárult, 1812-ben Bukarestben békét kötött, és az oroszoknak feláldozta Besszarábiát. A bécsi kongresszus Oroszországnak juttatta a Lengyel Királyságot[41], úgyhogy most az egykori lengyel területnek majdnem kilenctized része egyesítve volt Oroszországgal. Mindezeknél többet jelentett azonban az a pozíció, amelyet a cár most

Európában elfoglalt. Az európai kontinensen nem volt többé vetélytársa. Ausztria és Poroszország az uszályában voltak. A francia Bourbon-dinasztia az ő révén került ismét trónra, tehát szintén neki engedelmeskedett. Svédország általa kapta meg a cárbarát politika zálogaként Norvégiát; még a spanyol dinasztia is sokkal inkább az oroszok, a poroszok és az osztrákok, semmint Wellington győzelmeinek köszönhette visszahelyezését, hiszen ezek sohasem lettek volna képesek a francia császárság megdöntésére.

Oroszország helyzete még sohasem volt ilyen hatalmas. De egy további lépést is tett természetes határain túl. Ha az orosz sovinizmusnak Katalin hódításai esetében még volt is néhány – nem akarom azt mondani, hogy igazolása – de mentőürügye, Sándor hódításainál erről már egyáltalán nincs szó. Finnország finn és svéd, Besszarábia román, a kongresszusi Lengyelország lengyel. Itt már nincsen szó szétszórt és rokon törzsek egyesítéséről, amelyek valamennyien az orosz nevet viselik, itt már idegen területek puszta, erőszakos hódításával, egyszerű rablással állunk szemben.

III

A Napóleon fölötti győzelem az európai monarchiák győzelme volt a francia forradalom fölött, amelynek utolsó szakasza a napóleoni császárság volt; ezt a győzelmet a „legitimizmus" helyreállításával ünnepelték. De míg Talleyrand azt hitte, hogy ezzel az általa kitalált szólammal lépre csalja Sándor cárt, sokkal inkább az orosz diplomácia vezette az orránál fogva egész Európát ezzel a szólammal. A legitimizmus védelmének ürügyén megalapította a „Szent Szövetséget", az orosz–osztrák–porosz szövetségnek ezt a kibővítését valamennyi európai fejedelem összeesküvésévé népeik ellen, orosz vezetés alatt[42]. A többi fejedelem hitt benne; hogy miképpen vélekedett róla a cár és diplomáciája, azt mindjárt meglátjuk.

Az utóbbi számára csak egy dolog volt fontos: az Európa fölött kivívott hegemóniát felhasználni arra, hogy egy lépéssel közelebb jusson Cargradhoz. Ehhez három emelőt hozhatott működésbe: a románokat, a szerbeket és a görögöket. A görögök képviselték a leghasználhatóbb elemet. Kereskedő nép volt, és a kereskedők szenvedtek leginkább a török basák szorongatásaitól. A török uralom alatt élő keresztény paraszt anyagilag jobb helyzetben volt, mint bárhol másutt. Megtartotta a török uralom előtti intézményeit, teljes önkormányzatát; amíg megfizette adóját, a török rendszerint nem törődött vele; csak ritkán volt olyan erőszakoskodásoknak kitéve, amilyeneket a nyugat-európai parasztnak a középkorban a nemesség-

től el kellett szenvednie. Léte méltatlan, csak megtűrt, de anyagi szempontból nem volt nyomasztó, és nem állt ellentétben e népek akkori kulturális szintjével; ezért soká is tartott, amíg a szláv rája felfedezte, hogy ez az élet elviselhetetlen. Ezzel szemben a görögök kereskedelme, amióta a török uralom megszabadította őket a velenceiek és a genovaiak nyomasztó konkurrenciájától, gyorsan felvirágzott és immár olyan jelentős lett, hogy most már a török uralmat sem tudta elviselni. Valóban, a török, mint minden keleti uralom, összeférhetetlen a tőkés társadalommal; a megkaparintott értéktöbblet nem biztos a prédaleső szatrapák és basák kezétől; hiányzik a polgári vállalkozás* első alapfeltétele: a kereskedő személyének és tulajdonának biztonsága. Nem csoda hát, hogy a görögök, miután 1774 óta már két felkelést kíséreltek meg, most megint fellázadtak.[43]

A görög felkelés nyújtotta tehát az alkalmat; de hogy a cári diplomácia itt erőteljes nyomást fejthessen ki, meg kellett akadályoznia, hogy a nyugat beavatkozzék; tehát gondoskodni kellett arról, hogy odahaza legyen elfoglalva. E célra a legitimizmusról hirdetett szólam kitűnően előkészítette a talajt. A legitim uralkodók mindenütt alaposan meggyűlöltették magukat. A forradalom előtti állapotok visszaállítására irányuló kísérletek mindenütt nyugaton izgalomba hozták a polgárságot; Franciaországban és Németországban minden erjedőben volt, Spanyolországban és Olaszországban nyílt lázadás tört ki.[44] A cári diplomácia keze benne volt mindezekben az összeesküvésekben és felkelésekben; nem mintha ő csinálta volna őket, vagy akár csak lényegesen hozzájárul pillanatnyi sikereikhez. De amit félhivatalos ügynökei útján megtehetett, azt megtette, hogy legitim szövetségeseinek hazájában egyenetlenséget szítson.** Ezzel szemben nyíltan pártfogolta a nyugat lázadó elemeit, mihelyt a görögbarátság álarcában léptek fel, és kik voltak a filhellének, akik pénzt gyűjtöttek, önkénteseket és teljes felfegyverzett segélycsapatokat küldtek Görögországba – kik, ha nem éppen a carbonarók[45] és más nyugati liberálisok?

Mindez nem akadályozta meg a felvilágosodott Sándor cárt abban, hogy az aacheni, a troppaui, a laibachi és a veronai kongresszuson felszólítsa legitim kollégáit, tegyék meg a legerélyesebb lépéseket lázadó alattvalóik ellen, és hogy a forradalom elfojtása végett az osztrákokat 1821-ben Itáliába, a franciákat pedig 1823-ban Spanyolországba küldje,[46] sőt, a görögök felkelését látszólag el is ítélje, miközben ugyanezt a felkelést

* *A „Time"-ban*: hasznothajtó kereskedelem – *Szerk.*

** *A „Time"-ban a mondatnak ez a része így hangzik*: hogy legitim szovetségeseinek alattvalói között egyenetlenséget és viszályt szítson. – *Szerk.*

szította és a nyugati filhelléneket kettőzött tevékenységre bátorította. Az ostoba Európát megint hihetetlen módon bolonddá tették; a cárizmus a fejedelmeknek és a reakciósoknak legitimizmust*, a liberális nyárspolgárságnak népfelszabadítást** és felvilágosodást prédikált, és mindegyik hitt neki.

A cár Veronában teljesen levette a lábáról a francia minisztert, a romantikus Chateaubriand-t. A franciáknak kilátásba helyezte a Rajna-balpartot, ha szép illedelmesen Oroszországgal tartanak. Az orosz diplomácia ezzel a reménnyel, amelyet később X. Károly alatt kötelező ígérettel erősítettek meg, tartotta pórázon Franciaországot és uralkodott Franciaország keleti politikája fölött némi megszakítással 1830-ig.

Mindennek ellenére a cár emberbarát politikája, amely azzal az ürüggyel, hogy a keresztény görögöket megszabadítja a mohamedán nyomástól, magát akarta a mohamedánok helyébe ültetni, nem érte el a kívánt eredményeket.*** Mert ahogyan Lieven herceg londoni orosz követ mondja (1825 október 18—30-i távirat):

„Egész Európa döbbenten tekint erre az orosz kolosszusra, amelynek óriási ereje csak jelre vár, hogy meginduljon ellene. Ezért érdeke, hogy a török hatalmat, birodalmunk e természetes ellenségét, védelmezze."

Görögországban a háború váltakozó eredménnyel folytatódott, miközben balul ütött ki Oroszországnak minden olyan kísérlete, hogy Európa legfelsőbb beleegyezésével bevonuljon a dunai tartományokba és ezzel megadásra késztesse a törököket. Erre 1825-ben Egyiptom sietett a törökök segítségére; a görögöket mindenütt megverték, a felkelést csaknem elfojtották. Az orosz politika vereség vagy – merész elhatározás előtt állt.

Nesselrode kancellár kikérte követeinek tanácsát. Pozzo di Borgo Párizsban (1825 október 4—16-i távirat) és Lieven Londonban (1825 október 18—30-i távirat) feltétlenül merész eljárás mellett nyilatkoztak: a dunai tartományokat azonnal és Európára való tekintet nélkül el kell foglalni, még egy európai háború veszélye esetén is. Nyilvánvalóan ez volt az orosz diplomácia általános nézete. Sándor azonban enervált, szeszélyes, unott, misztikus romantikus volt, a grec du Bas Empire-nak° (ahogy Napóleon ne-

* *A „Time"-ban beszúrva*: és a status quo fenntartását – *Szerk.*

** *A „Time"-ban*: az elnyomott népek felszabadítását – *Szerk.*

*** *A „Time"-ban e mondat eleje és vége így hangzik*: Mindennek ellenére a világ bizalmatlanul vagy legjobb esetben kozömbösen tekintett a cár emberbarát politikájára. – *Szerk.*

° – a bizánci birodalom görögjének – *Szerk.*

vezte őt) nemcsak a ravaszsága és a hamissága, hanem az állhatatlansága és az erőtlensége is megvolt benne. Kezdte komolyan venni a legitimizmust és ezzel meg is elégelte a görög lázadókat. Tétlenül utazgatott délen, Taganrog környékén, és nem lévén akkor még vasút, útközben csaknem elérhetetlen volt. Egyszer csak jött a hír, hogy meghalt. Mérget rebesgettek. A diplomácia talán eltette láb alól a fiút, mint egykor az apát? Mindenesetre, ami az előbbi szempontját illeti, a cár meg se halhatott volna alkalmasabb pillanatban.

Miklós személyében olyan cár lépett a trónra, akinél jobbat a diplomácia nem is kívánhatott magának, egy alhadnagy alkatával rendelkező középszerű ember*, akinek az uralom *látszata* fontosabb volt mindennél, aki tehát e látszattal mindenre kapható volt. Most határozottabban jártak el és nyélbe ütötték a törökök elleni háborút, anélkül hogy Európa beavatkozott volna. Angliát liberális szólamokkal, Franciaországot pedig az említett ígéretekkel rávették arra, hogy flottájuk, az orosszal egyesülve, 1827 október 20-án, a béke kellős közepén Navarinónál megtámadta és elpusztította a török-egyiptomi flottát.[47] És ha Anglia hamarosan visszakozott is, a Bourbon-Franciaország hű maradt. Miközben a cár hadat üzent a törököknek és csapatai 1828 május 6-án átkeltek a Pruton, 15 000 főnyi francia sereg felkészült, hogy behajózzák Görögországba, ahol augusztusban és szeptemberben szálltak partra. Ez elegendő figyelmeztetés volt Ausztriának, hogy a Konstantinápoly felé előnyomuló orosz sereget ne támadja oldalba: ennek egy Franciaországgal való háború lett volna a következménye, s akkor életbe lép az orosz–francia szövetség, amely Konstantinápoly meghódítását irányozta elő az egyik, a Rajna-balpartét pedig a másik számára.

Dibics** tehát Drinápolyig nyomult előre, de ott olyan helyzetben volt, hogy nagy sietve vissza kellett volna mennie a Balkánon át, ha a törökök még csupán tizennégy napig kitartanak. Csak 20 000 embere volt, s ezek egynegyede megkapta a pestist. Ekkor a konstantinápolyi porosz követség a fenyegető, de valójában teljesen elképzelhetetlen orosz előrenyomulásról terjesztett koholt hírrel közvetítőként kieszközölte a békét és megmentette az orosz hadvezért, Moltke szavai szerint „olyan helyzetből, amely talán, ha csak néhány nappal tart tovább, a győzelem csúcsairól a pusztulás

* *A „Time"-ban beszúrva*: olyan férfi, aki a brutalitást energiának és a szeszélyes önfejűséget akaraterőnek tartotta, olyan alkat – *Szerk.*

** *A „Time"-ban beszúrva*: az orosz hadsereg parancsnoka *Szerk.*

szakadékába taszítja őt" (Moltke: „Der russisch-türkische Feldzug", 390. old.)

Az orosz birodalomnak a béke mindenesetre megszerezte a Dunatorkolatokat, egy darab ázsiai területet és egyre újabb ürügyeket a dunai tartományok ügyeibe való beavatkozásra.[48] E tartományok ettől kezdve egészen a krími háborúig karczma zajezdnává* lesznek az orosz csapatok számára, amelyektől ebben az időszakban csak ritkán voltak mentek.

Még mielőtt ezeket az előnyöket továbbmenőleg is kihasználhatták volna, kitört a júliusi forradalom.[49] Az orosz ügynökök most egy időre félretették liberális szólamaikat; most már csak a „legitimizmus" megvédéséről volt szó. A Szent Szövetség hadjáratot készített elő Franciaország ellen – , ekkor kitört a lengyel felkelés és Oroszországot egy évig sakkban tartotta; s így mentette meg Lengyelország másodszor az európai forradalmat önmaga feláldozásával.[50]

Nem érintem az 1830-tól 1848-ig terjedő időszak orosz–török viszonyait. Azért voltak fontosak, mert Oroszország először tehette meg, hogy Törökország védelmezőjeként lépjen fel annak lázadó vazallusa, az egyiptomi Mehmed Ali ellen, hogy 30 000 embert küldjön a Boszporuszhoz Konstantinápoly védelmére és a Hunkjar Szkeleszi-i szerződés értelmében Törökországot több évre ténylegesen orosz uralom alá helyezze[51]; továbbá mert 1840-ben Palmerston árulása révén sikerült egy Oroszországot fenyegető európai koalíciót máról holnapra egy Franciaország elleni koalícióvá változtatnia[52] és mert a dunai tartományokat a folyamatos megszállás és a parasztok kizsákmányolása**, valamint a bojároknak a Règlement organique[53] segítségével történő édesgetése révén (v. ö. Marx, A tőke, I. köt., 8. fejezet)*** elő tudta készíteni a bekebelezésre. Lényegében azonban ezt az időszakot a Kaukázus meghódításának és eloroszosításának szentelték, ami húsz évi harc után végre sikerült.

Közben súlyos csapás érte a cári diplomáciát. Amikor Konstantin nagyhercegnek 1830 november 29-én a lengyel felkelők elől menekülnie kellett Varsóból, az utóbbiak kezébe került egész diplomáciai irattára, a külügy-

---

* – kocsmává és vendégfogadóvá – *Szerk.*

** *A „Time"-ban* a parasztok kizsákmányolása *helyett*: katonáinak a parasztoknál való beszállásolása – *Szerk.*

*** *A „Time"-ban a zárójelbe tett szavak helyett a következő lábjegyzet áll*: Egy kódex a mezőgazdasági lakosság számára, amely a paraszt munkaidejének nagyobbik részét a bojárok – az ország földbirtokos arisztokráciája – rendelkezésére bocsátotta, mégpedig ellenszolgáltatás nélkül. Közelebbit erről lásd Karl Marx: „A tőke", X. fej. 218–222. old., angol kiadás[54]. – *Szerk.*

miniszter* eredeti táviratai és a követek minden fontos táviratának hivatalos másolatai. Az 1825 és 1830 közötti orosz diplomácia egész gépezete lelepleződött.** A lengyel kormány Zamoyski gróf útján Angliába és Franciaországba küldte e táviratokat, David Urquhart pedig IV. Vilmos angol király ösztönzésére 1835-ben a „Portfolio"-ban[55] nyilvánosságra hozta ezeket. Ez a „Portfolio" még mindig az egyik fő és mindenesetre a legkevésbé vitatható forrása azon intrikák történetének, amelyekkel a cárizmus egymás ellen igyekszik uszítani a nyugati nemzeteket, hogy e megosztás következtében mindegyikükön uralkodjék.

Az orosz diplomácia már olyan sok nyugat-európai forradalmat élt át nemcsak károsodás nélkül, hanem éppenséggel haszonnal, hogy képes volt az 1848. évi februári forradalom kitörését mint rendkívül kedvező eseményt üdvözölni. Hogy a forradalom átterjedt Bécsre és ezzel nemcsak Oroszország fő ellenfelét, Metternichet távolította el, hanem az osztrák szlávokat – a cárizmus e valószínű szövetségeseit – is felrázta álmukból; hogy hatalmába kerítette Berlint és ezzel a mindent akaró és semmire sem képes IV. Frigyes Vilmost kigyógyította Oroszországgal szembeni függetlenségi vágyaiból – mi sem lehetett ennél kedvezőbb. Oroszország biztos volt minden fertőzéssel szemben, Lengyelországban pedig olyan erős volt a megszállás, hogy mozdulni sem tudott. És amikor a forradalom most már egészen a dunai tartományokra is kiterjedt,[56] akkor az orosz diplomácia megkapta, amit akart: ürügyet arra, hogy ismét bevonuljon Moldvába és Havasalföldre a rend helyreállítása és az ottani orosz uralom egyre fokozottabb megszilárdítása végett.

De ez még nem minden. Ausztria, Oroszország legszívósabb, legmakacsabb ellenfele a Balkán-félsziget határain, a magyar és a bécsi felkelés következtében a pusztulás szélére jutott. A magyarok győzelme azonban egyet jelentett az európai forradalom újbóli kitörésével, és a magyar hadseregben levő lengyelek nagy száma biztosította, hogy ez a forradalom ezúttal nem áll meg a lengyel határon. Ekkor Miklós adta a nagylelkűt. Megparancsolta, hogy seregei törjenek be Magyarországra, túlerővel agyonnyomta a magyar seregeket és ezzel megpecsételte az európai forradalom bukását. És amikor Poroszország még mindig azzal próbálkozott, hogy a forradalmat felhasználja a Német Szövetség szétszakítására és hogy legalább az északnémet kisállamokat porosz hegemónia alá helyezze,

---

* *A „Time"-ban*: Nesselrode – *Szerk.*

** *A „Time"-ban*: Az orosz diplomácia egész gépezete és az 1825–1830-as években szőtt minden intrika lelepleződött. – *Szerk.*

Miklós bírói széke elé, Varsóba rendelte Poroszországot és Ausztriát és Ausztria javára döntött.[57] Poroszországot hálából, amiért sok éven át alávetette magát Oroszországnak, csúfosan megalázták, mert egy pillanatig gyenge ellenállási vágyakat tanúsított. A schleswig-holsteini kérdést Miklós szintén Németország kárára döntötte el és a glücksburgi Keresztélyt, meggyőződvén arról, hogy cári célokra felhasználható, megtette Dánia trónörökösévé.[58] Nemcsak Magyarország, hanem egész Európa a cár lábainál hevert, mégpedig éppen a forradalom következtében. Hát nem volt igaza az orosz diplomáciának, ha titokban lelkesedett a nyugati forradalmakért?

Mégis a februári forradalom kondította meg első ízben a cárizmus lélekharangját. A korlátolt Miklós kicsiny lelke nem tudta elviselni a meg nem érdemelt szerencsét; túl sürgős volt neki, hogy előrenyomuljon Konstantinápoly ellen; kitört a krími háború; Anglia és Franciaország Törökország segítségére siettek, Ausztria égett a vágytól, d'étonner le monde par la grandeur de son ingratitude*. Mert Ausztria tudta, hogy hálaként a magyarországi katonai segítségért és a varsói döntésért semlegességet, sőt segítséget várnak tőle a Duna menti orosz hódításokhoz, amelyek egyet jelentettek azzal, hogy Oroszország Krakkótól Orsováig és Zimonyig bekeríti Ausztriát. És ezúttal Ausztriának, ami egyébként sohasem fordult elő, volt bátorsága ahhoz, hogy önálló véleménye legyen.

A krími háború félreértések egyedülálló, óriási komédiája volt, amikor az ember minden pillanatban azt kérdezi: ki az, akit itt becsapnak? De ez a komédia megszámlálhatatlan kincsbe és több mint egy millió ember életébe került. Alig érkeztek meg az első szövetséges csapatok Bulgáriába, az osztrákok bevonultak a dunai tartományokba, és az oroszok visszavonultak a Pruton túlra. Ezzel Ausztria a Dunánál a két hadviselő fél közé nyomakodott; a háború folytatása ezen a területen csak az ő hozzájárulásával volt lehetséges. De Ausztria kapható volt egy Oroszország nyugati határán folytatandó háborúra. Ausztria tudta, hogy Oroszország sohasem fogja neki megbocsátani e durva hálátlanságot; Ausztria tehát kész volt összefogni a szövetségesekkel, de csak egy komoly háborúra, amely helyreállítja Lengyelországot és jelentősen hátrább tolja Oroszország nyugati határát. Egy ilyen háborúban a szövetségbe Poroszországot is be kellett volna vonni, amelynek területén át kapta Oroszország minden szállítmányát; egy európai koalíció szárazon és vízen elzárta volna Oroszországot és olyan fölényes erőkkel támadta volna meg, hogy a győzelem nem kétséges.

* – hogy elképessze a világot hálátlanságának nagyságával[59] – *Szerk.*

De ez korántsem volt Anglia és Franciaország szándéka. Éppen ellenkezőleg, mindkettő örült, hogy Ausztria eljárása révén mentesülnek egy komoly háború minden veszélyétől. Amit Oroszország akart – hogy a szövetségesek vonuljanak a Krímbe és ott rekedjenek meg –, azt Palmerston javasolta, Louis-Napoléon pedig boldogan, két kézzel kapott rajta. A Krím felől Oroszország belsejébe előnyomulni stratégiai szempontból őrültség lett volna. Így a háborút szerencsésen látszatháborúvá változtatták és ezzel a fő résztvevőket mind kielégítették. De Miklós cár nem tudta tartósan elviselni, hogy ellenséges csapatok orosz földön, birodalmának peremén megvessék a lábukat; számára a látszatháború hamarosan újra komoly háborúvá lett. Ami azonban látszatháború esetén a legkedvezőbb, az komoly háború esetén a legveszedelmesebb terület volt az ő számára. Ami Oroszországnak erőssége volt a védelemben – gyéren lakott, járhatatlan, segélyforrásokban szegény területének óriási kiterjedése , maga Oroszország ellen fordult, mihelyt Miklós minden haderejét Szevasztopolra, a perifériának erre az egy pontjára összpontosította. A délorosz sztyeppék, amelyeknek a támadó sírjává kellett volna válniok, az orosz seregek sírjává lettek, amikor Miklós a rá jellemző brutálisan ostoba kíméletlenséggel egyik sereget a másik után – végül már a tél kellős közepén – hajtotta a Krímre. És amikor az utolsó, sebtében összekapkodott, épp hogy szűkösen felszerelt, nyomorúságosan élelmezett hadoszlop a menetelés során elveszítette állományának kétharmadát – egész zászlóaljak pusztultak el a hóviharban –, és a megmaradtak arra sem voltak képesek, hogy komolyan megtámadják az ellenséget, akkor Miklós, a felfuvalkodott hólyag siralmasan összeomlott, akkor elmenekült hatalmi tébolyának következményei elől és megmérgezte magát.

A béke, amelyet utóda* most nagy sietve megkötött, igen kedvezően alakult.[60] Annál súlyosabbak voltak azonban a háború következményei belföldön. A cárizmusnak, hogy belföldön korlátlanul uralkodhasson, kifelé több mint legyőzhetetlennek kellett lennie; szakadatlanul győznie kellett, képesnek lennie arra, hogy a feltétlen engedelmességet soviniszta győzelmi mániorral, egyre újabb és újabb hódításokkal jutalmazza. Most pedig a cárizmus nyomorúságosan összecsuklott, és éppen külsőleg legimpozánsabb alakjában; leleplezte Oroszországot a világ előtt és ezzel önmagát Oroszország előtt. Mérhetetlen kijózanodás következett. A háború óriási áldozatai túlságosan felrázták az orosz népet, a cárnak túl sokszor kellett hivatkoznia odaadására, semhogy ezt a népet minden további nélkül

* II. Sándor. – *Szerk.*

vissza lehetett volna téríteni a gondolkodás nélküli engedelmesség passzivitásába. Gazdaságilag és szellemi téren ugyanis Oroszország is lassan továbbfejlődött; a nemesség mellett most kezdett kialakulni egy második művelt osztály, a burzsoázia. Egyszóval, az új cárnak a liberálist kellett játszania, de ezúttal *befelé*. Ezzel azonban kezdetét vette Oroszország belső története, a szellemek egyfajta mozgása magában a nemzetben és e mozgás visszaverődése: egy mégoly gyenge, de mindinkább érvényesülő, mind kevésbé semmibe vehető közvélemény. És ezzel létrejött a cári diplomáciának az az ellensége, amelytől meg kellett semmisülnie. Mert ez a fajta diplomácia csak addig lehetséges, amíg a nép feltétlenül passzív marad, nincs más akarata, mint a kormányé, nincs más hivatása, mint hogy katonákat és adókat szolgáltasson a diplomaták céljainak megvalósításához. S minthogy Oroszországban belső fejlődés megy végbe és ennek következtében belső pártharcok folynak, egy alkotmányos forma kivívása, amelynek keretében e pártharcokat erőszakos megrázkódtatás nélkül megvívják, csak idő kérdése. Akkor azonban az eddigi orosz hódító politika is a múlté lesz; a diplomáciai cél változhatatlan állandósága veszendőbe megy az uralomért vívott pártküzdelmekben; vége annak, hogy feltétlenül rendelkezni lehet a nemzet erőivel – Oroszország továbbra is nehezen megtámadható és a támadásban viszonylag épp olyan gyenge lesz, de egyébként európai országgá válik, olyanná, mint a többi, és eddigi diplomáciájának sajátos ereje örökre megtört.

La Russie ne boude pas, elle se recueille*, mondta Gorcsakov kancellár a háború után. Ő maga sem tudta, milyen igazat mond. Ő csupán a diplomácia Oroszországáról beszélt. De a nem hivatalos Oroszország is összeszedte magát. És az erőknek ezt az összeszedését (recueillement) maga a kormány támogatta. A háború bebizonyította, hogy Oroszországnak, már pusztán katonai szempontok miatt is, vasutakra és nagyiparra van szüksége. Ezért a kormány nekilátott, hogy kitenyésszen egy orosz tőkésosztályt. Ez azonban nem létezhet proletariátus nélkül, s hogy ennek elemeit megteremtsék, be kellett következnie az úgynevezett parasztfelszabadításnak; a paraszt azzal fizette meg személyi szabadságát, hogy földtulajdonának legjobb részét átruházta a nemességre. Ami megmaradt neki, az a meghaláshoz sok volt, az élethez kevés. Miközben így az orosz paraszti obscsinát** gyökerében érte támadás, az új nagyburzsoáziát vasúttársaságoknak adott

* – Oroszország nem haragszik, hanem összeszedi magát[61] – *Szerk.*

** *A „Time"-ban e helyen a következő lábjegyzet áll*: Az önmagát igazgató orosz parasztközséget. – *Szerk.*

kiváltságokkal, védővámokkal és más kedvezményekkel mintegy melegházban kitenyésztették, és így városban és falun teljes társadalmi forradalmat vezettek be, amely nem hagyta, hogy a már egyszer mozgásba hozott szellemek megnyugodjanak. A fiatal burzsoázia egy liberális-alkotmányos mozgalomban tükröződött, a keletkezőben levő proletariátus pedig abban a mozgalomban, amelyet rendszerint nihilizmusnak neveznek. Ezek voltak Oroszország recueillement-jának igazi következményei.

A diplomácia, úgy látszott, egyelőre még nem vette észre, milyen ellenfele támadt az országon belül. Ellenkezőleg, külföldön a jelek szerint egyik győzelmet aratta a másik után. Az 1856-os párizsi kongresszuson Orlov játszotta a főszerepet, amelyre sokan törekedtek; ahelyett hogy áldozatot hozott volna, új eredményeket ért el; az Anglia által igényelt tengeri hadijogokat[28], amelyek ellen Oroszország Katalin óta hadakozott, véglegesen törölték és Ausztria ellen orosz–francia szövetséget kötöttek.[62] Ez 1859-ben lépett működésbe, amikor Louis Napoléon arra vállalkozott, hogy Ausztrián megbosszulja Oroszországot. Az orosz–francia megállapodások következményeitől – e megállapodások értelmében, amelyeket akkor Mazzini leplezett le, folytatódó ellenállás esetén egy orosz nagyherceget kívántak kijelölni a független Magyarország trónörökösévé – e következményektől Ausztria gyors békekötéssel menekült meg. De 1848 óta a népek elrontották a diplomácia üzletét. Olaszország független és egységes lett, a cár és Louis Napoléon akarata ellenére.[63]

Az 1859-es háború Poroszországot is felriasztotta. Az ország csaknem megkétszerezte hadseregét és olyan embert állított a kormányrúdhoz, aki az orosz diplomáciával legalább egy pontban fel tudta venni a versenyt: kíméletlenség dolgában, ami a felhasználandó eszközöket illeti. Ez az ember Bismarck volt. Az 1863-as lengyel felkelés idején Ausztriával, Franciaországgal és Angliával szemben színpadias módon Oroszország mellé állt és mindent elkövetett, hogy ennek megszerezze a győzelmet.[64] Ez biztosította számára, hogy a cár a schleswig-holsteini kérdésben feladta szokásos politikáját; a hercegségeket 1864-ben cári engedéllyel elszakították Dániától.[65] Azután jött az 1866. évi porosz–osztrák háború; ekkor a cár ismét örvendezett Ausztria újabb megbüntetésének és Poroszország, az egyedül hűséges, még az 1849–1850-ben kapott rúgások után is hűséges vazallus növekvő hatalmának. Az 1866-os háború maga után vonta az 1870-es német–francia háborút, és a cár ismét porosz „malagyec gyágyá"-jának*

* „Gyágyá malagyec!" („Derék fickó a nagybácsi!") – szokta kiáltani II. Sándor, amikor Vilmos táviratilag értesítette győzelmeiről. – *Engels jegyzete a „Time"-ban.*

oldalára állt; közvetlenül sakkban tartotta Ausztriát és így megfosztotta Franciaországot egyetlen szövetségesétől, amely megmenthette volna a teljes vereségtől. De ahogyan Louis Bonapartét 1866-ban, úgy Sándort 1870-ben rászedték a német fegyverek gyors sikerei. Hosszadalmas, mindkét harcoló felet halálosan kimerítő háború helyett jöttek azok a gyors csapások, amelyek öt hét alatt megdöntötték a bonapartista császári birodalmat és seregeit németországi fogságba juttatták.

Akkoriban csak egyetlen hely volt Európában, ahol a helyzetet jól megértették, és ez a Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsa volt. 1870 szeptember 9-én kiáltványt bocsátott ki, amelyben párhuzamot vont 1866 és 1870 között.* Az 1866-os háborút, írta, Louis Napoléon beleegyezésével folytatták; de a győzelmek és a porosz hatalom kiterjesztése elég volt ahhoz, hogy Franciaországot nyomban ellenséges állásfoglalásba kergesse Poroszországgal szemben. Ugyanígy az 1870-es újabb sikerek és a porosz–német hatalomnak ezzel összefüggő újabb erősödése Németországgal szembeni ellenséges viszonyra fogják kényszeríteni az orosz cárt, jóllehet a háború alatt diplomáciailag támogatja Németországot. Oroszország uralkodó európai befolyásának szükséges előfeltétele Németország fölötti hagyományos hatalma, s ez most megtört. Abban a pillanatban, amikor a forradalmi mozgalom magában Oroszországban kezd fenyegetővé válni, a cár az országon kívül nem tudja elviselni ezt a presztízsvesztést. S ha most még Németország Elzász-Lotaringia annexiójával Franciaországot Oroszország karjaiba kergeti, vagy vállalkoznia kell arra, hogy az orosz hódítási tervek nyilvánvaló eszközévé lesz, vagy rövid pihenő idő után fel kell készülnie arra, hogy háborút folytat egyszerre Oroszország és Franciaország ellen, olyan háborút, amely könnyen fajulhat faji háborúvá a szövetkezett szlávok és latinok ellen.

Az új német birodalom megtette Oroszországnak azt a szívességet, hogy Elzász-Lotaringiát elszakította Franciaországtól[67] és ezzel Franciaországot csakugyan Oroszország karjaiba kergette. A cári diplomácia most abban az irigylésre méltó helyzetben volt, hogy az elszakítás folytán halálos ellenséggé vált két országot, Franciaországot és Németországot Oroszországtól függőnek tudhatta. Ezt a kedvező helyzetet kihasználta egy

* *A „Time" az itt következő összefoglalás helyett „A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának második üzenete a francia–porosz háborúról" megfelelő passzusát idézi, amely a következő szavakkal kezdődik*: „Miként 1865-ben Louis Bonaparte és Bismarck ... tettek egymásnak ígéreteket", *és így végződik*: *„faji háborúra* – a szövetkezett szláv és latin fajok ellen."[66] – *Szerk.*

újabb előretörésre Cargrad ellen, nevezetesen az 1877-es török háborúra. Az orosz csapatok hosszantartó harcok után 1878 januárjában eljutottak a török főváros kapui elé; ekkor a Boszporuszban megjelent négy angol páncéloshajó és arra kényszerítette az oroszokat, hogy a Zsófia-templom tornyai előtt megálljanak és San Stefano-i béketervezetüket felülvizsgálás végett egy európai kongresszus elé terjesszék.[68]

Mindemellett – látszólag – óriási eredményt vívtak ki. Romániát, Szerbiát, Montenegrót Oroszország nagyobbá és függetlenné, ennélfogva adósává tette; a Duna és a Balkán közötti erőd-négyszög, Törökországnak ez az erős bástyája[69] egyelőre megsemmisült; Konstantinápoly utolsó védősáncát, a Balkánt, elszakították a törököktől és lefegyverezték; Bulgária és Kelet-Rumélia látszólag török, valójában orosz vazallusállamok; az 1856-ban Besszarábiában elvesztett területet visszaszerezték; Örményországban új fontos állásokat hódítottak meg; Ausztria, Bosznia megszállásával, bűnrészessé vált Törökország felosztásában, és szükségképpeni ellenségévé minden szerb függetlenségi és egyesülési törekvésnek; és végül Törökország területi veszteségek, kimerülés és a megfizethetetlen háborús jóvátétel következtében teljes függőségbe került Oroszországgal szemben, olyan helyzetbe, amelyben, az oroszok teljesen helytálló felfogása szerint, a Boszporuszt és a Dardanellákat már csak ideiglenesen őrizte Oroszország számára. Eszerint úgy látszott, Oroszországnak már csak a neki tetsző pillanatot kell kiválasztania, hogy birtokba vegye nagyszerű végcélját, Konstantinápolyt, „la clef de notre maison"[70].

A valóságban azonban egészen más volt a helyzet. Ahogyan Elzász-Lotaringia Franciaországot Oroszország karjaiba kergette, úgy kergette Ausztriát Bismarck karjaiba az előretörés Konstantinápoly felé éppúgy, mint a berlini béke. És ezzel megint megváltozott az egész helyzet. A kontinens nagy katonai hatalmai két egymást fenyegető nagy táborra szakadtak: Oroszország és Franciaország itt, Németország és Ausztria ott. E kettő körül kell a kisebb államoknak csoportosulniok. Ez azonban azt jelenti, hogy az orosz cárizmus nem teheti meg az utolsó nagy lépést, nem veheti tényleg birtokba Konstantinápolyt egy világháború nélkül, amelynek esélyei meglehetősen egyformán oszlanak meg és amelynek végső kimenetele valószínűleg nem a harcot elindító két féltől függ majd, hanem Angliától. Az olyan háború ugyanis, amelyben Ausztria és Németország harcol Oroszország és Franciaország ellen, az egész nyugatot elvágja az orosz szárazföldi gabonaszállítmányoktól. Az összes nyugati országok viszont csakis külföldi gabonaszállítmányokból élnek. A gabonaszállítás tehát csak tengeri úton mehetne végbe, és Anglia tengeri fölényénél fogva

megteheti, hogy mind Franciaországot, mind Németországot ettől az úttól is elvágja, tehát mind az egyiket, mind a másikat kiéhezteti, aszerint, hogy erre vagy arra az oldalra áll.* De hogy Konstantinápolyért egy olyan világháborúban harcoljon, amelyben Anglia a döntő tényező – éppen ez az a helyzet, amelynek elkerülésére az orosz diplomácia százötven esztendeje törekedett. Vagyis vereség.**

Valójában a cárizmus számára korántsem jelent biztonságot és még

---

* *A „Time"-ban e helyen a következő lábjegyzet áll*: Anglia egy hagyományos háborúban, amelyet egy vagy két kontinentális hatalommal vív, meglehetne az oly hosszú ideig követelt tengeri jogok nélkül, amelyeket végül az 1856-os párizsi deklaráció értelmében feladott. E kontinentális hatalmak ma, a vasút korában még egy tengeri blokád esetén is szárazföldi úton minden kívánt szállítmányt megkapnának semleges szomszédaiktól; éppen ez volt a legnagyobb szolgálat, amelyet Poroszország a krími háború idején Oroszországnak tett. De egy olyan európai háborúban, amilyen most fenyeget bennünket, az egész kontinens ellenséges csoportokra oszlana. A semlegesség huzamosabb megőrzése lehetetlenné válna; az országok közötti szárazföldi kereskedelem majdnem teljesen, ha ugyan nem teljesen megszakadna. Ilyen körülmények között Anglia esetleg sajnálná, hogy feladta tengeri jogait. Másrészt azonban egy ilyen háború felfedné Anglia tengeri fölényének egész erejét és hatását, és többre bizonyára egyáltalán nem lenne szükség. – *Szerk.*

** *A „Time"-ban ezen a helyen a következő bekezdés olvasható*: A szentpétervári diplomaták nem tévesztették szem elől, mennyire fontos meghiúsítani Anglia esetleges ellenállását azzal szemben, hogy Oroszország végleg megvesse a lábát a Boszporuszban. A krími háború és különösen az 1857-es indiai felkelés[71] után Turkesztán már 1840-ben megkísérelt elfoglalása[72] sürgető feladattá vált. 1865-ben Oroszország Taskent elfoglalásával támaszpontot, teremtett magának az Iaxartészen; 1868-ban annektálta Szamarkandot, 1875-ben Kokandot, Buhara és Hiva kánságokat pedig orosz vazallussá tette. Utána kezdődött a Kaszpi-tenger délkeleti sarkából a fáradságos előrenyomulás Merv felé; 1881-ben elfoglalták Geok-tepét, a sivatag első fontos előőrsét, 1884-ben Merv megadta magát, és ezzel a Kaszpi-tengeren túli vasút pótolta az orosz kozlekedési vonalnak a Kaszpi-tenger melletti Mihajlovszk és az Óxosz-parti Csardzsou közötti hézagát. De az oroszok jelenlegi pozíciója Turkesztánban még korántsem biztos és kielégítő bázis egy India elleni támadáshoz. Mindenesetre azonban felidézi egy jövendő invázió nagy veszélyét, és állandó izgalmat okoz a helyi lakosság körében. Amíg az indiai angol uralomnak nem támadt esetleges vetélytársa, addig még az 1857-es felkelést és annak elrettentő elfojtását is olyan eseménynek lehetett tekinteni, amely végső fokon Anglia uralmát erősíti. De ha egy elsőrangú európai katonai hatalom Turkesztánban megveti a lábát, Perzsiát és Afganisztánt kényszerrel vagy rábeszéléssel vazallusaivá teszi és lassan, de biztosan előrenyomul a Hindukus és a Szulejmán-hegység irányába, akkor már egészen más a helyzet. Akkor az angol uralom India számára nem változhatatlan végzet többé; a bennszülöttek előtt feltárul egy második alternatíva; amit az erőszak hozott létre, azt az erőszak el is pusztíthatja, és valahányszor Anglia most megkísérli, hogy Oroszországot elzárja a fekete-tengeri úttól, Oroszország igyekezni fog Angliának kellemetlenségeket okozni Indiában. Mindennek ellenére azonban Angliának olyan jelentős a tengeri hatalma, hogy egy általános háborúban, amilyen a jelek szerint most küszöbön áll, még mindig sokkal több kárt tud okozni Oroszországnak, mint Oroszország Angliának. – *Szerk.*

kevésbé felel meg szíve vágyának a szövetség az olyan köztársasági Franciaországgal sem, amelynek kormányzó személyei állandóan ki vannak téve annak, hogy leváltják őket. Csak egy helyreállított francia monarchia nyújthatna elegendő biztosítékot mint szövetséges az olyan szörnyű háborúban, amilyen most egyedül lehetséges. Ezért is vette a cárizmus öt éve egészen különleges oltalmába az Orléans-okat; az utóbbiaknak sógorságba kellett lépniök vele olymódon, hogy beházasodtak a dán királyi családba, ebbe a Sund-parti orosz előőrsbe. S hogy előkészítsék az ekként ugyancsak orosz előőrssé előlépett Orléans-ok restaurálását Franciaországban, Boulanger tábornokot használták fel, akinek saját franciaországi hívei azzal dicsekednek, hogy az általuk oly bőkezűen osztogatott pénzek titokzatos forrása nem más, mint az orosz kormány, amely hadjáratuk céljaira *tizenöt millió frankot* bocsátott rendelkezésükre.[73] Így avatkozik bele Oroszország ismételten a nyugati országok belügyeibe, ezúttal leplezetlenül mint a reakció támasza, és a francia burzsoák türelmetlen sovinizmusát kijátssza a francia munkások forradalmi szelleme ellen.

Egyáltalán 1878 óta mutatkozik meg csak igazán, milyen nagy mértékben rosszabbodott az orosz diplomácia helyzete, amióta a népek egyre inkább megengedik maguknak a beleszólást az ügyekbe, mégpedig eredményesen. Még a Balkán-félszigeten sem sikerülnek jól a dolgok, azon a területen, ahol Oroszország ex professo* népfelszabadítóként lép fel. A románoknak hálából azért, hogy éppen ők tették lehetővé az oroszok Plevna előtti győzelmét[74], újból le kellett mondaniok Besszarábia hozzájuk tartozó részéről és aligha mennek majd lépre, ha azt ígérik nekik, hogy a jövőben megkapják Erdélyt és a Bánátot. A bulgárok az országukba küldött cári ügynökök hatására torkig vannak a felszabadítás cári módjával; csak a szerbek és talán a görögök – mindkettő azért, mert a Konstantinápolyra irányuló közvetlen lővonalon kívül helyezkednek el – nem váltak még ijedőssé. Az ausztriai szlávok, akiknek a német elnyomás alóli felszabadítására a cár hivatva érezte magát, azóta, legalábbis a birodalom Lajtán inneni részében[75], maguk gyakorolták az uralmat. A mindenható cár népfelszabadító tevékenységéről** hirdetett szólam levitézlett, legfeljebb még Krétára és Örményországra alkalmazható, és Európában még az angol keresztény-jámbor liberálisoknál sem érnek el vele többé hatást; Kréta és Örményország miatt még a cárcsodáló Gladstone sem kockáztat többé egy európai háborút, amióta az amerikai Kennan az

* – hivatásszerűen – *Szerk.*

** *A „Time"-ban*: az elnyomott keresztény népeket felszabadító tevékenységéről – *Szerk.*

egész világ előtt leleplezte azokat a galádságokat, amelyekkel a cárizmus saját birodalmában elfojtja az ellenállás minden rezdülését.*[76]

És ezzel elérkeztünk a lényeghez. Oroszország 1856 óta bekövetkezett belső fejlődése, amelyet a kormány politikája támogatott, megtette a maga hatását; a társadalmi forradalom óriási léptekkel haladt előre; Oroszország nap mint nap jobban elnyugatiasodik; a nagyipar, a vasutak fejlődése, minden természetbeni szolgáltatás átváltoztatása pénzbeli fizetésre és ezzel a társadalom régi alapjainak felbomlása, mindez növekvő gyorsasággal bontakozik ki. De ugyanilyen mértékben bontakozik ki az abszolutista cárizmus összeférhetetlensége a kialakulóban levő új társadalommal. Ellenzéki pártok alakulnak, alkotmányosak és forradalmiak, és a kormány csak fokozott durvasággal tud úrrá lenni rajtuk. És az orosz diplomácia iszonyodva látja közeledni a napot, amikor az orosz nép beleszól majd a dolgokba és amikor a saját belső ügyeinek intézése elveszi majd az idejét és kedvét attól, hogy olyan gyerekségekkel foglalkozzék, mint Konstantinápoly, India és a világuralom meghódítása. A forradalom, amely 1848-ban a lengyel határon megállt, most Oroszország ajtaján kopog és az országon belül már elegendő szövetségese van, akik csak az alkalomra várnak, hogy ajtót nyissanak neki.

Igaz, ha az ember az orosz újságokat olvassa, azt hinné, hogy egész Oroszország rajong a cári hódító politikáért; itt minden tele van sovinizmussal, pánszlávizmussal, a keresztények felszabadításával a török, a szlávok felszabadításával a német–magyar iga alól. De először is mindenki tudja, hogy milyen bilincsekbe verték az orosz sajtót; másodszor a kormány ezt a sovinizmust és pánszlávizmust évek óta minden iskolában tenyésztette; és harmadszor ez a sajtó, amennyire egyáltalán önálló véleményt nyilvánít, csak a városi lakosság hangulatát fejezi ki, vagyis a nemrég kialakult burzsoáziáét, amely természetesen érdekelt az új hódításokban, mert ezek az orosz piac kibővítését jelentik. Ez a városi lakosság azonban az egész országban elenyésző kisebbség. Ha majd lesz egy nemzetgyűlés, amely az orosz nép óriási többségének, a falusi lakosságnak alkalmat ad arra, hogy szavát felemelje, egészen más dolgokat fogunk hallani. Azok a tapasztalatok, amelyeket a kormány a zemsztvókkal** szerzett és amelyek arra kényszerítették, hogy a zemsztvókat ismét a nullával tegye egyenlővé,[77] kezeskednek arról, hogy egy orosz nemzetgyűlésnek, ha csak a legsürgetőbb belső nehézségeket le akarja győzni, igen hamar határozottan el kell torlaszolnia az utat minden új hódításra irányuló törekvés előtt.

* *A „Time"-ban betoldva*: s amióta Madame Szigida halálra korbácsolása és más orosz „rémtettek" ismeretesek. – *Szerk.*

** *A „Time"-ban beszúrva*: (grófsági tanácsokkal) – *Szerk.*

A mai európai helyzetre három tény nyomja rá a bélyegét: 1. Elzász-Lotaringia elfoglalása Németország által, 2. a cári Oroszország Konstantinápoly elfoglalására irányuló törekvése, 3. a proletariátus és a burzsoázia közötti harc egyre erősebb fellángolása minden országban, aminek fokmérője a mindenütt fellendülőben levő szocialista mozgalom.

Az első kettő feltételezi Európa mai megoszlását két nagy katonai táborra. A német annexió Franciaországot Oroszország szövetségesévé teszi Németország ellen, Konstantinápoly a cár részéről fennálló veszélyeztetettsége viszont Ausztriát, sőt Olaszországot is Németország szövetségeseivé teszi. Mindkét tábor döntő harcra készül, olyan háborúra, amelyet még nem látott a világ, amelyben tíz-tizenöt millió harcos áll majd fegyveresen egymással szemben. Csak két körülmény akadályozta meg eddig e szörnyű háború kitörését: először a haditechnika hallatlanul gyors fejlődése, amely minden újonnan feltalált fegyvermodellt új találmányokkal szárnyal túl, mielőtt még akár *egyetlen* sereg is bevezethette volna, és másodszor az eshetőségek teljes kiszámíthatatlansága, a teljes bizonytalanság abban a tekintetben, hogy végül ki kerül ki győztesen ebből az óriási méretű harcból.

Ez az egész világháborús veszély elmúlik azon a napon, amikor Oroszországban az események fordulata lehetővé teszi az orosz népnek, hogy határozottan keresztülhúzza cárjainak hagyományos hódító politikáját és hogy világuralmi ábrándok helyett rendkívül veszélyeztetett saját belső létérdekeivel foglalkozzék.

Azon a napon Bismarck* elveszti mindazokat a Franciaország elleni szövetségeseit, akiket az orosz fenyegetés a karjaiba kergetett. Akkor sem Ausztriának, sem Olaszországnak nem fűződik majd a legcsekélyebb érdeke sem ahhoz, hogy Bismarcknak** kikaparja a gesztenyét egy óriási méretű európai harc tüzéből. A német birodalom visszazuhan elszigetelt helyzetébe, amelyben, ahogyan Moltke mondja, mindenki fél tőle és senki sem szereti[78], ami politikájának elkerülhetetlen következménye. Akkor a szabadságáért küzdő Oroszország és a köztársasági Franciaország egymáshoz való közeledése is ugyanúgy megfelel majd a két ország helyzetének, mint amennyire veszélytelen lesz az összeurópai helyzet szempontjából. És akkor Bismarck, vagy aki utána következik, háromszor is meggondolja majd, mielőtt kirobbant egy háborút Franciaország ellen, amelyben sem Oroszország nem fedezi a szárnyát Ausztria ellen, sem Ausztria Oroszország ellen, amelyben mindkettő örülne, valahányszor őt vereség éri, s amelyben nagyon kérdéses, vajon

* *A „Time"-ban*: a német birodalom – *Szerk.*

** *A „Time"-ban*: a német császárnak – *Szerk.*

meg tudna-e egyedül birkózni a franciákkal. Minden rokonszenv akkor Franciaország oldalán lenne és ez utóbbi a legrosszabb esetben biztosítva volna további területveszteségek ellen. A német birodalom tehát ahelyett, hogy háborúra törne, hamarosan valószínűleg annyira elviselhetetlennek tartaná az elszigeltséget, hogy őszintén ki akarna egyezni Franciaországgal. Akkor pedig kiküszöbölődne mindez a szörnyű háborús veszély, *Európa leszerelhetne*, és valamennyi ország közül Németország nyerné a legtöbbet.

Ausztria ugyanazon a napon elveszíti egyetlen történelmi létjogosultságát, azt, hogy a Konstantinápolyra irányuló orosz előnyomulás ellen sorompót alkot. Ha Oroszország felől nem fenyegeti már veszély a Boszporuszt, akkor Európának semmi érdeke nem fűződik többé a népek e tarka keverékének fennmaradásához. Ugyanennyire közömbössé válik akkor az egész úgynevezett keleti kérdés, a török uralom fennmaradása szláv, görög és albán vidékeken, és a viszály a Fekete-tenger bejáratának birtoklásáért, amelyet akkor senki sem monopolizálhat többé Európa rovására. Magyarok, románok, szerbek, bulgárok, arnautok*, görögök** és törökök akkor végre abba a helyzetbe kerülnek, hogy idegen hatalmak beavatkozása nélkül elintézhetik kölcsönös vitás kérdéseiket, egymás között elhatárolhatják nemzeti területeiket, és saját belátásuk szerint rendezhetik belső ügyeiket. Egy csapásra kitűnik majd, hogy a Kárpátok és az Égei-tenger közötti népek és töredékes népcsoportok önkormányzatának és szabad csoportosulásának nagy akadálya ugyanaz a cárizmus volt, amely e népek állítólagos felszabadítását világuralmi terveinek leplezésére használja.

Franciaország megszabadul abból a természetellenes kényszerhelyzetből, amelybe a cárral való szövetség szorította. Ha a cár idegenkedik a köztársasággal való szövetségtől, úgy a francia forradalmi nép még sokkal inkább idegenkedik a zsarnokkal, Lengyelország és Oroszország gúzsbakötőjével való szövetségtől. Franciaországnak, ha a cár oldalán venne részt egy háborúban, vereség esetén tilos lenne alkalmaznia nagy, egyedül hatásos mentőeszközét, 1793 orvosszerét, a forradalmat, valamennyi népi erő latbavetését a terror és az ellenséges országban kifejtett forradalmi propaganda útján; ebben az esetben a cár azonnal szövetkezne Franciaország ellenségeivel, minthogy 1848 óta jelentősen változtak az idők és a cár azóta Oroszországban a saját tapasztalatából is megismerte a terrort. A cárral kötött szövetség tehát nem jelenti Franciaország megerősítését, ellenkezőleg: a legnagyobb veszély pillanatában arra készteti Franciaországot, hogy kardját hüvelyében

* Az albánok torok neve. – *Szerk*

** *A „Time"-ban beszúrva*: ormények – *Szerk.*

tartsa. De ha Oroszországban a hatalmas cár helyét egy orosz nemzetgyűlés foglalja el, akkor az újonnan felszabadult Oroszország és a Francia Köztársaság szövetsége magától értetődő és természetes lesz, akkor előbbre viszi a franciaországi forradalmi mozgalmat ahelyett hogy gátolná, akkor nyereséget jelent a felszabadulásáért küzdő európai proletariátusnak. Tehát Franciaország is nyer a cári mindenhatóság megdöntésével.

Ezzel szertefoszlik minden ürügy az őrült fegyverkezésre, amely egész Európát katonai táborrá változtatja és a háborút szinte megváltásnak tünteti fel. Akkor még a német Reichstag is kénytelen lenne hamarosan gátat vetni a szüntelenül növekvő, hadi célokra irányuló pénzköveteléseknek.

És ezzel a Nyugat olyan helyzetbe kerülne, hogy nem háborítatván többé az idegen beavatkozástól és figyelmének elterelésétől, jelenlegi történelmi feladatával foglalkozhatna: a proletariátus és a burzsoázia közötti konfliktussal és* a tőkés társadalomnak szocialista társadalommá való átalakításával.

A cári önkényuralom bukása Oroszországban még közvetlenül siettetné is ezt a folyamatot. Azon a napon, amikor megbukik a cári uralom, az összeurópai reakciónak ez az utolsó erős bástyája – azon a napon egészen más szél fúj majd egész Európában. Európa reakciós kormányai** ugyanis nagyon jól tudják: bármilyen civódásaik vannak is a cárral Konstantinápoly stb. miatt, jöhetnek pillanatok, amikor Konstantinápolyt, a Boszporuszt, a Dardanellákat és mindent, amit még kíván, az ölébe dobnának, csak védje meg őket a forradalomtól. Ezért azon a napon, amikor maga ez a fő erőd a forradalom kezére kerül, akkor oda az önbizalom és a biztonság utolsó szikrája is Európa reakciós kormányainál; akkor már egyedül önmagukra lesznek utalva és csakhamar tapasztalni fogják, milyen nagy különbség ez. Talán még arra is képesek lennének, hogy seregeiket bevonultassák a cár tekintélyének helyreállítására – micsoda iróniája a világtörténelemnek!***

---

* *A „Time"-ban a mondat további része így hangzik*: az ezzel összefüggő gazdasági problémák megoldásával – *Szerk.*

** *A „Time"-ban* Európa reakciós kormányai *helyett*: Az urak Berlinben és Bécsben – *Szerk.*

*** *A „Time"-ban betoldva*: A német császárt talán rá lehetne venni arra, hogy sereget küldjön a cár tekintélyének helyreállítására – nincs is biztosabb mód arra, hogy a saját tekintélyét lerombolja.

Nem lehet kétséges, hogy Németország most – teljesen függetlenül Oroszország vagy Franciaország lehetséges cselekedeteitől – gyors léptekkel közeledik egy forradalomhoz. A legutóbbi parlamenti választások megmutatták, hogy a német szocialisták erői három évenként megkétszereződnek; hogy a német szocialisták ma a legerősebb párt a császárságban, az a párt, amely az összesen hét millió szavazatból 1 427 000-t kapott, és hogy az összes büntető és kivételes törvény képtelen volt feltartóztatni előnyomulását. A német szocialisták, akik hajlandók a fiatal császár a munkásosztálynak tett esetleges gazdasági engedményeit olyan

Ezek azok a körülmények, amelyek folytán az európai Nyugat általában, és különösen a nyugat-európai munkáspárt érdekelt, nagyon nagy mértékben érdekelt az orosz forradalmi párt győzelmében és a cári abszolutizmus bukásában. Európa növekvő sebességgel, mint egy ferde lejtőn csúszik lefelé, közeledve egy soha nem tapasztalt méretű és hevességű világháború szakadékához. Csak egy dolog állíthatja meg: rendszerváltozás Oroszországban. Hogy ennek néhány éven belül be kell következnie, ahhoz nem fér kétség. Bár csak idejében jönne, még mielőtt megtörténik, ami egyébként elkerülhetetlen.

London, 1890 február vége.

---

résztörlesztésként elfogadni, amely jár neki, egyszersmind szilárdan eltökélték – és ez az eltökéltség a tíz éven át tartó üldöztetés után rendíthetetlenebb, mint valaha –, hogy az 1848-ban a berlini barikádokon kivívott, de Manteuffel és Bismarck alatt nagyrészt ismét elvesztett politikai szabadságukat visszaszerzik. Tudják, hogy csak ez a politikai szabadság adja meg nekik az eszközöket a munkásosztály gazdasági felszabadítására. Bár bizonyos jelek látszólag az ellenkezőjét mutatják, küszöbön áll a harc a német szocialisták és a császár, a személyi és patriarchális uralom képviselője között. Ebben a harcban a császárnak végül vereséget kell szenvednie. A választási eredménybeszámolók azt mutatják, hogy a szocialisták még a vidéki kerületekben is gyors haladást érnek el, a nagyvárosok pedig úgyszólván teljesen az övék; és egy olyan országban, ahol minden egészséges fiatal férfi katona, ez azt jelenti, hogy a hadsereg fokozatosan a szocializmushoz szegődik. Csak egy hirtelen rendszerváltozásnak kell bekövetkeznie Oroszországban, és a hatás Németországra óriási lenne; ez feltétlenül meggyorsítja a válságot és megkétszerezi a szocialisták eshetőségeit. – *Szerk.*

Az antiszemitizmusról

(Egy Bécsbe címzett levélből)[79]

. . . Hogy az antiszemitizmussal nem okoz-e majd több bajt, mint jót, úgy vélem, fontolóra kell vennie. Az antiszemitizmus az elmaradott kultúra jele és ezért csak Poroszországban meg Ausztriában, ill. Oroszországban lelhető fel. Ha valaki itt Angliában vagy Amerikában akarna antiszemitáskodni, egyszerűen kinevetnék, és Drumont úr Párizsban az írásaival – amelyek elmésség dolgában mérhetetlenül felette állnak a német antiszemiták írásainak – csak aprócska, percnyi, hatástalan szenzációt kelt. Ráadásul most, amikor városi tanácstag-jelöltként lép fel, maga kénytelen azt mondani, hogy a keresztény tőkével éppúgy szemben áll, mint a zsidóval! És Drumont urat olvasnák akkor is, ha az ellenkező nézetet képviselné.

Poroszországban a kisnemesség, a junkerok, akiknek 10 000 márka a bevételük és 20 000 márka a kiadásuk és ezért az uzsorások karmai közé kerülnek, házalnak antiszemitizmussal, és Poroszországban meg Ausztriában a nagytőkés konkurrencia által pusztulásra ítélt kispolgár, céhes kézműves és kisszatócs szolgáltatja hozzá a kórust és együtt üvölt velük. Ha azonban a tőke a társadalomnak *ezeket* az osztályait semmisíti meg, amelyek keresztülkasul reakciósak, akkor csak hivatását teljesíti és jót cselekszik, egyre megy, hogy szemita-e vagy árja, körülmetélték-e vagy megkeresztelték; előbbre segíti az elmaradt poroszokat és osztrákokat, hogy végre eljussanak a modern álláspontra, ahol minden régi társadalmi különbség feloldódik tőkések és bérmunkások egyetlen nagy ellentétében. Csak ott, ahol még nem ez a helyzet, ahol még nincs erős tőkésosztály, tehát erős bérmunkásosztály sincs, ahol a tőke még gyenge ahhoz, hogy az egész nemzeti termelést hatalmába kerítse és ezért tevékenységének fő színtere az értéktőzsde, ahol tehát a termelés még parasztok, földesurak, kézművesek és a középkorból ránk maradt hasonló osztályok kezében van – csak ott az a helyzet, hogy a tőke túlnyomóan zsidó, és csak ott van antiszemitizmus.

Egész Észak-Amerikában, ahol olyan milliomosok vannak, akiknek gazdagságát a mi rongyos márkáinkban, forintjainkban vagy frankjainkban alig lehet kifejezni, e milliomosok között *egyetlenegy zsidó sincs*, és a Rothschildok

ezekhez az amerikaiakhoz képest valóságos koldusok. És még itt Angliában is Rothschild szerény anyagi eszközökkel rendelkező ember pl. a westminsteri herceghez viszonyítva. Még minálunk is a Rajnánál, ahonnan a franciák segítségével 95 évvel ezelőtt elkergettük a nemességet és modern ipart teremtettünk magunknak, ugyan hol vannak a zsidók?

Az antiszemitizmus tehát nem egyéb, mint középkori, hanyatló társadalmi rétegek reakciója a modern társadalommal szemben, amely lényegileg tőkésekből és bérmunkásokból áll, s ezért – látszatra szocialista mezben – csak reakciós célokat szolgál; egyik válfaja ez a feudális szocializmusnak, ehhez pedig nekünk nem lehet közünk. Ha valamely országban lehetséges az antiszemitizmus, ez bizonyíték arra, hogy ott még nincs elég tőke. Tőke és bérmunka ma elválaszthatatlanok. Minél erősebb a tőke, annál erősebb a bérmunkásosztály is, annál közelibb tehát a tőkésuralom vége. Nekünk németeknek, akikhez a bécsieket is számítom, azt kívánom ennélfogva, hogy a tőkés gazdaság jó gyorsan fejlődjék, és semmiképpen sem azt, hogy tespedésben elposványosodjék.

Ehhez járul, hogy az antiszemitizmus az egész tényállást meghamisítja. Még csak nem is ismeri a zsidókat, akikre kígyót-békát kiabál. Különben tudná, hogy itt Angliában, meg Amerikában, hála a kelet-európai antiszemitáknak, és Törökországban, hála a spanyol inkvizíciónak, ezer- és ezerszám vannak *zsidó proletárok*; méghozzá ezek a zsidó munkások a legkomiszabbul kizsákmányoltak és a legnyomorúságosabbak. Nálunk Angliában az elmúlt 12 hónap folyamán *három* zsidó munkássztrájk volt,[50] és akkor antiszemitáskodjunk a tőke elleni harc gyanánt?

Ezenkívül túlságosan is sokat köszönhetünk a zsidóknak. Heinéről és Börnéről nem szólva, Marx színtiszta zsidó vérből való volt; zsidó volt Lassalle is. Legjobb embereink közül sokan zsidók. Victor Adler barátom, aki most a proletariátus ügyének odaadó szolgálatáért bécsi börtönben lakol, Eduard Bernstein, a londoni „Sozialdemokrat" szerkesztője, Paul Singer, egyik legderekabb emberünk a birodalmi gyűlésben – olyan emberek, akiknek barátságára büszke vagyok, mindnyájan zsidók! Sőt, a „Die Gartenlaube"[51] még engem is megtett zsidónak, és mindenesetre, ha választanom kellene, inkább lennék zsidó, mint „Herr *von*"!

London, 1890 április 19. *Friedrich Engels*

Über den Antisemitismus

A megjelenés helye: „Arbeiterzeitung", 1890 május 9. (19.) sz.

Eredeti nyelve: német

[Előszó „A Kommunista Párt kiáltványa" 1890-es német kiadásához[82]]

A fentiek* megírása óta ismét szükségessé vált a „Kiáltvány" egy új német kiadása, és sok mindenféle történt is vele, ami itt megemlítendő.

Egy második orosz fordítás – Vera Zaszulicstól – 1882-ben jelent meg Genfben; előszavát Marx és én írtuk. Az eredeti német kézirat, sajnos, elkallódott, oroszból kell tehát visszafordítanom, ami semmiképpem sem válik a munka javára.[84] Így hangzik:

„A »Kommunista Párt kiáltványá«-nak első orosz kiadása, Bakunyin fordításában, a hatvanas évek elején** jelent meg a »Kolokol«[85] nyomdájában. A Nyugat az idő tájt ebben – a »Kiáltvány« orosz kiadásában – csak irodalmi kuriózumot láthatott. Az ilyen felfogás ma már lehetetlen. Hogy mennyire korlátolt területet foglalt el még akkoriban (1847 decemberében***) a proletármozgalom, azt legjobban mutatja a »Kiáltvány« utolsó fejezete: »A kommunisták viszonya a különböző ellenzéki pártokhoz.« Itt ugyanis éppen Oroszország és az Egyesült Államok hiányoznak. Az az idő volt ez, amikor Oroszország az egész európai reakció utolsó nagy tartalékát alkotta és amikor az Egyesült Államok a fölös európai proletárerőket bevándorlás révén felszívta. Mindkét ország nyersanyaggal látta el Európát és egyben ipari termékeinek felvevőpiaca volt. Mindkét ország tehát, így vagy úgy, a fennálló európai rend támasza volt.

Mennyire megváltozott ma mindez! Éppen az európai bevándorlás tette lehetővé az óriási fejlődést az észak-amerikai mezőgazdasági termelésben, amelynek konkurrenciája alapjaiban rendíti meg az európai földtulajdont – a nagyot csakúgy, mint a kicsit. Ez a bevándorlás egyidejűleg lehetővé tette az Egyesült Államoknak, hogy roppant ipari erőforrásait olyan energiával és olyan fokon aknázza ki, hogy annak rövidesen meg kell törnie Nyugat-

---

* *Az 1883-as német kiadás előszava.*[83] – *Szerk.*

** *Helyesen*: 1869-ben – *Szerk.*

*** *Helyesen*: 1848 januárjában – *Szerk.*

Európa ipari egyeduralmát. És ez a két körülmény forradalmi irányban hat vissza magára Amerikára. A saját személyében dolgozó farmer kis és közepes földtulajdona, az egész amerikai politikai berendezkedés bázisa, mindinkább áldozatául esik az óriásfarm konkurrenciájának; egyidejűleg az ipari kerületekben most először fejlődik ki egy tömeges proletariátus és a tőkék mesébe illő koncentrációja.

Térjünk át Oroszországra. Az 1848—49-es forradalom idején nemcsak az európai fejedelmek, hanem az európai burzsoák is az orosz beavatkozásban látták az egyetlen menekvést az erőinek éppen hogy tudatára ébredő proletariátus elől. A cárt az európai reakció fejének kiáltották ki. Ma a cár a forradalom hadifoglya Gatcsinában[56] és Oroszország az európai forradalmi mozgalom élcsapata.

A »Kommunista Kiáltvány« feladata az volt, hogy proklamálja a mai polgári tulajdon elkerülhetetlenül küszöbön álló pusztulását. Oroszországban azonban azt látjuk, hogy a lázas gyorsasággal fejlődő tőkés rend és az éppen hogy kialakuló polgári földtulajdon mellett a földnek nagyobbik fele a parasztok közös birtokában van.

Az a kérdés most: átmehet-e az orosz földközösség, a föld ősrégi közös birtoklásának ez az, igaz, erősen megrendült formája, közvetlenül a közös birtoklás magasabb, kommunista formájába, vagy végig kell előbb mennie ugyanazon a felbomlási folyamaton, amelyet a Nyugat történelmi fejlődésében láthattunk?

Az egyetlen válasz, amely erre manapság lehetséges, a következő: ha az orosz forradalom jeladás lesz egy nyugati munkásforradalomra, úgy, hogy a kettő egymást kiegészíti, akkor a mostani orosz közös földtulajdon kiindulópontja lehet egy kommunista fejlődésnek.

London, 1882 január 21."

Körülbelül ugyanabban az időben új lengyel fordítás jelent meg Genfben: „Manifest komunistyczny".

Továbbá egy új dán fordítás jelent meg a „Socialdemokratisk Bibliothek"-ban, Koppenhága 1885. Sajnos, nem egészen teljes; kimaradt belőle néhány lényeges rész, amelyek a fordítónak úgy látszik nehézséget okoztak, s egyebekben is itt-ott észrevehetők a felületesség nyomai, ami annál kellemetlenebbül feltűnő, mert a munkán meglátszik, hogy a fordító kissé több gonddal kitűnőt tudott volna nyújtani.

1886-ban* új francia fordítás jelent meg a párizsi „Le Socialiste"-ban; az eddig megjelentek között ez a legjobb.[57]

* *Helyesen:* 1885-ben – *Szerk.*

Sozialdemokratische Bibliothek.

XXXIII.

Das Kommunistische Manifest.

Vierte autorisirte deutsche Ausgabe.

Mit einem neuen Vorwort von Friedrich Engels.

London.
German Cooperative Publishing Co.
114 Kentish Town Road NW.
1890.

A „Kommunista Párt kiáltványa" 1890-es (negyedik) német kiadásának címoldala

Ennek nyomán ugyanabban az évben először a madridi „El Socialistá"-ban, majd brosúraként spanyol átültetést hoztak nyilvánosságra: „Manifiesto del Partido Comunista" por Carlos Marx y F. Engels, Madrid, Administración de „El Socialista", Hernán Cortés 8.[88]

Mint kuriózumot megemlítem még, hogy 1887-ben egy örmény fordítás kéziratát ajánlották fel egy konstantinápolyi kiadónak; de a jóembernek nem volt bátorsága ahhoz, hogy kinyomasson valamit, amin a Marx név állott és azt akarta, hogy a fordító inkább magát nevezze meg szerzőként, amit azonban ez visszautasított.

Miután majd az egyik, majd a másik többé-kevésbé pontatlan amerikai fordítást több ízben újranyomták Angliában, végre 1888-ban hiteles fordítás jelent meg. Samuel Moore barátom készítette és kinyomatása előtt még egyszer mindketten együtt átnéztük. Címe: „Manifesto of the Communist Party", by Karl Marx and Frederick Engels. Authorized English Translation, edited and annotated by Frederick Engels, 1888. London, William Reeves, 185 Fleet St. E. C. Ennek a kiadásnak néhány jegyzetét átvettem a jelenlegibe.

A „Kiáltvány"-nak megvolt a maga saját életpályája. Megjelenése pillanatában a tudományos szocializmusnak akkoriban még kislétszámú élcsapata lelkesen köszöntötte (mint ezt az első előszóban felsorolt fordítások bizonyítják[89]), a párizsi munkások 1848 júniusi leveretésével kezdődő reakció azonban csakhamar háttérbe szorította, és végül a kölni kommunisták 1852 novemberében történt elítélésével „törvény szerint" kiközösítették[90]. A februári forradalomtól datálódó munkásmozgalomnak a nyilvánosság színpadáról való letűntével a „Kiáltvány" is háttérbe szorult.

Amikor az európai munkásosztály ismét kellőképp megerősödött az uralkodó osztályok hatalma elleni új rohamhoz, létrejött a Nemzetközi Munkásszövetség. Célja az volt, hogy *egy* nagy hadtestté olvassza össze Európa és Amerika egész harcos munkásságát. Ezért nem lehetett a „Kiáltvány"-ban lefektetett alapelvekből *kiindulnia*. Olyan programmal kellett rendelkeznie, amely nem csapta be az ajtót az angol trade unionok, a francia, belga, olasz és spanyol proudhonisták, meg a német lassalleánusok* előtt. Ezt a programot – az Internacionálé szervezeti szabályzatának[91] elvi indokolását – Marx még Bakunyin és az anarchisták által is elismert mesteri módon fogalmazta meg. A „Kiáltvány"-ban felállított tételek végső győzelmét illetően Marx

* Személy szerint Lassalle előttünk mindig Marx „tanítványának" vallotta magát és mint ilyen természetesen a „Kiáltvány" talaján állott. Másképp áll a dolog azokkal a híveivel, akik nem mentek túl követelésén, hogy állami hitellel támogatott termelőszövetkezeteket kell létesíteni, s az egész munkásosztályt felosztották államsegélyesekre és önsegélyesekre. – *Engels jegyzete.*

csak és kizárólag a munkásosztály szellemi fejlődésére hagyatkozott, melynek az együttes cselekvésből és a véleménycseréből szükségszerűen ki kellett sarjadnia. Szükségszerű volt, hogy a tőke ellen vívott harc eseményei és fordulatai, a vereségek még jobban, mint a sikerek, felvilágosítsák a harcolókat eddigi csodaszereik elégtelenségéről, és koponyáikat fogékonyabbá tegyék a munkások felszabadulása igazi feltételeinek alapos felismerésére. És Marxnak igaza volt. A munkásosztály 1874-ben, az Internacionálé feloszlásakor, egészen más munkásosztály volt, mint 1864-ben, alapításakor. A proudhonizmus a latin országokban, a specifikus lassalleanizmus Németországban kihalóban volt, és még az akkori megrögzött konzervatív angol trade unionok is fokozatosan haladtak a felé az álláspont felé, amelynek alapján 1887-ben swanseai kongresszusuk elnöke így szólhatott a nevükben: „A kontinentális szocializmus nem ijesztő már számunkra."[92] De a kontinentális szocializmus 1887-ben már csaknem kizárólag az az elmélet volt, amelyet a „Kiáltvány" hirdet. És így a „Kiáltvány" története bizonyos fokig a modern munkásmozgalom történetét tükrözi, 1848-tól kezdve. Jelenleg kétségtelenül az egész szocialista irodalomnak legszélesebb körben elterjedt, legnemzetközibb terméke, a világ sokmillió munkásának közös programja Szibériától Kaliforniáig.

És mégis, megjelenése idején nem lett volna szabad *szocialista* kiáltványnak neveznünk. Szocialistán 1847-ben kétfajta embert értettek. Egyrészt a különböző utópikus rendszerek híveit, különösen az angol owenistákat és a francia fourier-istákat – mindkét irányzat már akkor fokozatosan kihaló puszta szektává zsugorodott. Másrészt a legkülönfélébb szociális kuruzslókat, akik különböző csodaszereikkel és mindenféle toldozással-foldozással akarták a társadalmi visszásságokat kiküszöbölni, anélkül, hogy a tőkének és a profitnak a legkisebb fájdalmat is okoznák. Mindkét esetben olyan embereket, akik a munkásmozgalmon kívül állottak és inkább a „művelt" osztályoknál kerestek támogatást. Ezzel szemben a munkásoknak az a része, amely a puszta politikai átalakulások elégtelenségéről meggyőződve a társadalom alapvető átformálását követelte, ez a rész akkor *kommunistának* nevezte magát. Még csiszolatlan, csak ösztönös, néha kissé nyers kommunizmus volt ez: de elég erős volt ahhoz, hogy az utópikus kommunizmus két rendszerét hozza létre: Franciaországban Cabet „ikáriai" kommunizmusát, Németországban Weitlingét. 1847-ben szocializmus burzsoá mozgalmat, kommunizmus munkásmozgalmat jelentett. A szocializmus, legalábbis a kontinensen, szalonképes volt, a kommunizmus épp az ellenkezője. És minthogy mi már akkor igen határozottan azon a nézeten voltunk, hogy a „munkásosztály felszabadítását magának a munkásosztálynak kell kivívnia"[93], egyetlen pillanatig

sem lehettünk kétségben afelől, hogy a két név közül melyiket válasszuk. S azóta sem jutott sohasem eszünkbe, hogy e nevet megtagadjuk.

„Világ proletárjai, egyesüljetek!" Csak kevés hang válaszolt, amikor e szavakat világgá kiáltottuk, immár 42 esztendővel ezelőtt, az első olyan párizsi forradalom előestéjén, amelyben a proletariátus saját követeléseivel állott elő. De 1864 szeptember 28-án a legtöbb nyugat-európai ország proletárjai egyesültek a dicső emlékezetű Nemzetközi Munkásszövetségben. Igaz, maga az Internacionálé csak kilenc esztendeig élt. De hogy még él a világ proletárjainak általa megalapozott örök szövetsége, és erőteljesebben él, mint valaha, arra nincs jobb tanú, mint éppen a mai nap. Mert ma, amikor e sorokat írom, az európai és amerikai proletariátus seregszemlét tart első ízben mozgósított harci erői fölött, amelyeket *egy* hadseregként, *egy* zászló alatt és *egy* legközelebbi célért mozgósított: a törvényben lerögzítendő nyolcórás normál-munkanapért, amelyet már az Internacionálé 1866-os genfi kongresszusa, majd ismételten az 1889-es párizsi munkáskongresszus proklamált.[94] És a mai nap látványa az egész világ tőkéseinek és földesurainak felnyitja majd a szemét a tekintetben, hogy ma a világ proletárjai valóban egyesültek.

Bárcsak mellettem állana még Marx, hogy ezt saját szemével láthatná!

London, 1890 május 1. *F. Engels*

Az első megjelenés helye:
„Das Kommunistische Manifest", London 1890.
Eredeti nyelve: német

Május 4-e Londonban[95]

A proletariátus májusi ünnepsége korszakalkotó volt, nemcsak egyetemessége révén, amely a harcoló munkásosztály első nemzetközi *tettévé* avatta. Arra is szolgált, hogy felette örvendetes eredményeket állapíthassunk meg az egyes országokban. Barát és ellenség egyetért abban, *hogy az egész kontinensen Ausztria, Ausztriában pedig Bécs tartotta meg a legragyogóbban és a legméltóbban a proletariátus ünnepnapját*, és hogy az osztrák munkásság, élén a bécsivel, ezáltal egészen más helyet vívott ki magának a mozgalomban. Még néhány évvel ezelőtt az ausztriai mozgalom szinte a nullpontra süllyedt, a német és szláv örökös tartományok munkásai, erőiket belső harcban felőrölve, ellenséges pártokra voltak szakadva; ha valaki akár csak három évvel ezelőtt azt állította volna, hogy 1890 május 1-én Bécs és egész Ausztria mindenki másnak példát fog mutatni arra, hogyan kell egy proletár osztályünnepséget megülni, kinevették volna. Jó lesz, ha nem feledkezünk meg erről a tényről, amikor megítéljük azokat a belső harcokból fakadó viszályokat, amelyekben más országok munkásai erőiket még ma is felemésztik, mint például Franciaországban. Ugyan ki állítaná, hogy Párizs nem tudja majd megtenni azt, amit Bécs megtett?

De Bécset május 4-én árnyékba borította London. Én azt tartom az egész májusi ünnepség legfontosabb és legnagyszerűbb mozzanatának, hogy 1890 május 4-én a negyvenéves téli álmából felébredt *angol proletariátus ismét bekapcsolódott osztályának mozgalmába*. Ennek megértéséhez nélkülözhetetlen május 4-e előtörténetének ismerete.

A múlt év eleje táján a világ legnagyobb és legnyomorúságosabb munkásnegyede, a londoni East End lassan-lassan mozgásba jött. 1889 április 1-én megalapították a gázipari és általános munkásszervezetet (Gas Workers'and General Labourers' Union); ennek ma mintegy 100 000 tagja van. Lényegében ennek az érdekelt egyletnek a közreműködésével (sok tagja télen gázipari munkás, nyáron dokkmunkás) indult meg a nagy dokkmunkás-sztrájk és rázta fel a kelet-londoni munkásságnak még a legalját is az elposványosodásból.[96] Most ezek között a többségükben tanulatlan munkások között egyik szakegylet a másik után alakult meg, miközben az ott már meglevő szakegy-

letek, amelyek addig csak üggyel-bajjal tartották fenn magukat, most gyorsan felvirágoztak. De a különbség ezen új trade unionok és a régiek között igen nagy volt. A „tanult" munkásokat összefogó régiek exkluzívak; minden nem céhszerűen kiképzett munkást kizárnak, és ezzel egy céhen kívüli konkurrenciát teremtenek maguknak; gazdagok, de minél gazdagabbak, annál inkább puszta betegsegélyző és temetkezési pénztárakká fajulnak; konzervatívak, és főként az „átkozott" szocializmust tartják távol maguktól, amennyire és ameddig lehet. Az új, „tanulatlan" trade unionok viszont *minden* szaktársat felvesznek; lényegében — sőt a gázipari munkásoké kizárólag — sztrájkegyletek és sztrájkpénztárak; s ha tagjaik még nem is egytől egyig szocialisták, ámde vezetőkül csakis szocialistákat akarnak és senki mást. De a szocialista propaganda az East Enden már évek óta tevékenykedett, és itt különösen Eleanor Marx-Aveling asszony és férje, Edward Aveling voltak azok, akik négy esztendeje a szinte csakis munkásokból álló „radikális klubok"-ban[97] a legjobb propagandaterületet felfedezték és azt kitartóan megművelték, és ahogy most megmutatkozott, a legnagyobb sikerrel. A dokkmunkás-sztrájk idején Aveling asszony egyike volt annak a három nőnek, akik a segélyelosztásról gondoskodtak, és akiket hálából Hyndman úr, a Trafalgar Square-i eliszkoló[98] azzal a rágalommal illetett, hogy ennek fejében heti 3 font sterlinget fizettettek maguknak a sztrájkpénztárból. A múlt télen a silvertowni sztrájkot[99], ugyancsak az East Enden, Aveling asszony szinte teljesen egyedül vezette, és ő képvisel a gázipari munkások bizottságában egy általa megalakított női szekciót.

A gázipari munkások tavaly ősszel itt Londonban kiharcolták a nyolcórás munkanapot, de ezt a déli városrészben egy balszerencsés sztrájkban megint elveszítették[100], és elegendő bizonyítékot kaptak arra, hogy ez a vívmány London északi részében sincs mindörökre biztosítva. Csoda-e hát, hogy készségesen elfogadták Aveling asszonynak azt a javaslatát, hogy a párizsi kongresszus határozata értelmében tartandó májusi ünnepséget a törvényes nyolcórás munkanap javára rendezzék Londonban? Néhány szocialista csoporttal, a radikális klubokkal és az East End többi trade unionjával közösen felállítottak egy Központi Bizottságot, amelynek ebből a célból egy nagy demonstrációt kellett szerveznie a Hyde-parkban. Minthogy kiderült, hogy ebben az évben szükségszerűen csődöt kellene mondania minden olyan próbálkozásnak, hogy ezt a demonstrációt május 1-én — csütörtöki napon — tartsák meg, elhatározták, hogy átteszik május 4-re, vasárnapra.

Avégett, hogy a demonstrációban lehetőleg *minden* londoni munkás részt vegyen, a Központi Bizottság naiv elfogulatlanságában meghívta a londoni Trades Councilt is. Ez a testület a londoni trade unionok küldötteiből, még-

pedig többnyire a régebbi „tanult" szakszervezetek küldötteiből áll, s benne, mint várható, egyelőre még a szocialistaellenes elemé a többség. A Trades Council látta, hogy a nyolcórás munkanapért folytatott mozgalom azzal a veszéllyel fenyegeti, hogy a fejére nő. A régi trade unionok is a nyolcórás munkanap, de nem annak törvényes megállapítása mellett vannak. A nyolcórás munkanapot úgy értelmezik, hogy a nyolc óráért a normális napibért fizessék nekik – óránként ennyit meg ennyit –, de azért szabad legyen naponta tetszés szerinti számú túlórát dolgozniok, feltéve, hogy minden túlórát magasabban fizetnek meg, mondjuk másfél vagy két rendes óra bérével. Arról volt tehát szó, hogy a demonstrációt ennek a „szabad" egyezséggel kiharcolandó, de korántsem parlamenti törvénnyel kötelezővé teendő munkanapnak a medrébe tereljék. E célból a Trades Council szövetkezett az előbb említett Hyndman úr Social Democratic Federation-jével, egy olyan társasággal, amely az angol szocializmus egyedül üdvözítő egyházának adja ki magát, amely egész következetesen életre-halálra szóló szövetséget kötött a francia posszibilistákkal[101] és azoknak a kongresszusán képviseltette magát, és amely ezért a marxista kongresszus által határozatba hozott májusi ünnepséget eleve a Szentlélek elleni bűnnek tekintette. Neki is fejére nőtt a mozgalom; de a Központi Bizottsághoz való csatlakozás azt jelentette volna, hogy alávetik magukat a „marxisták" vezetésének; ha viszont a Trades Council veszi kézbe az ügyet, és az ünnepséget május 1-e helyett 4-én tartják, akkor ez már nem is az a cudar „marxista" májusi ünnepség többé, és részt lehet venni benne. Mármost annak ellenére, hogy a Szociáldemokrata Föderáció programja magában foglalja a törvényes nyolcórás munkanapot, örömmel belecsapott a Trades Council feléje nyújtott tenyerébe.

Az újdonsült szövetségesek, ezek a furcsa ágyastársak, ekkor olyan csínyt követtek el a Központi Bizottság ellen, amely ugyan az angol burzsoázia politikai gyakorlatában nemcsak megengedettnek, hanem nagyon ügyesnek is számítana, amelyet azonban az európai és amerikai munkások valószínűleg igen közönségesnek fognak nyilvánítani. A Hyde-parkban tartott népgyűléseknél ugyanis a rendezőknek előre be kell jelenteniök szándékukat a Közmunkaügyi Minisztériumban (Board of Works), s meg kell vele állapodniok a részletekben, főként pedig engedélyt kapniok arra, hogy az emelvényül szolgáló kocsikat a gyepre vontassák. Előírás, hogy miután egy gyűlés már be van jelentve, ugyanaznap második nem tartható a parkban. A Központi Bizottság még nem tette meg a bejelentést; de alighogy erről az ellene szövetkezett testületek értesültek, nyomban bejelentettek május 4-re egy gyűlést a parkban, és hét emelvényt engedélyeztettek maguknak – s mindezt a Központi Bizottság háta mögött.

A Trades Council és a Föderáció azt hitték, hogy ezzel a parkot kibérelték május 4-re, és a győzelem máris a zsebükben van. Az előbbi ekkor egybehívta a trade unionok küldötteinek gyűlését, amelyre a Központi Bizottság két küldöttét is meghívta; ez három megbízottját küldte el, köztük Aveling asszonyt. A Trades Council úgy lépett fel velük szemben, mint aki a helyzet ura. Közölte, hogy *csak* szakegyletek vehetnek részt a demonstrációban és hozhatnak magukkal zászlókat, tehát szocialista egyletek vagy politikai klubok nem; hogy ilyenformán a Szociáldemokrata Föderáció hogyan vehet részt a demonstrációban, az rejtély maradt. A Trades Council a gyűlés elé már megszerkesztett kész határozati javaslatot terjesztett, mégpedig olyat, amelyből a *törvényes* nyolcórás munkanap követelése *ki volt húzva*; azt az indítványt, hogy e követelést ismét iktassák be, sem vitára, sem szavazásra nem bocsátották. Végül pedig a Trades Council vonakodott Aveling asszonyt küldöttként elfogadni, minthogy nem kétkezi munkás (ami nem igaz), s tette ezt annak ellenére, hogy saját elnöke, Shipton úr jó tizenöt év óta az ujja hegyét sem mozdította a szakmájában.

A Központi Bizottsághoz tartozó munkások fel voltak háborodva az ellenük elkövetett csíny miatt. Úgy látszott, hogy a demonstrációt véglegesen a maga kezére játszotta át két olyan testület, amely a londoni munkásoknak csak csekély kisebbségét képviselte. Úgy látszott, hogy nem marad más ellenszer, mint az, amellyel a gázipari munkások fenyegetőztek: a Trades Council emelvényeinek megostromlása. – Ekkor Edward Aveling elment a minisztériumba és az ellenkező értelmű szabály ellenére kieszközölte, hogy a Központi Bizottságnak szintén joga legyen hét emelvényt felállítani a parkban. Csődöt mondott az a kísérlet, hogy a demonstrációt a kisebbség érdekében elsikkasszák; a Trades Council behúzta a nyakát és örült, hogy egyenlő félként tárgyalhatott a Központi Bizottsággal a demonstráció megrendezéséről.

Ezt az előtörténetet ismerni kell ahhoz, hogy méltányolhassuk a demonstráció jellegét és jelentőségét. Az East Endnek a mozgalomba újonnan belépett munkásai által kezdeményezett demonstráció olyan visszhangra talált mindenfelől, hogy az a két elem, amely egymással nem kevésbé ellenségesen állt szemben, mint mindketten együtt a demonstráció alapgondolatával, kénytelen volt szövetkezni, azért, hogy a vezetést magához ragadja és a gyűlést a maga szellemében kiaknázza. Emitt a konzervatív Trades Council, amely a tőke és a munka egyenjogúságát prédikálja, amott a radikáliskodó Szociáldemokrata Föderáció, amely minden veszélytelen alkalomkor a szociális forradalommal dobálózik – s a kettő szövetkezett egy közönséges csínyre, hogy tőkét kovácsoljon egy olyan demonstrációból, amelyet mindkettő szíve mélyé-

ből gyűlöl. Ezek az előzmények a május 4-i gyűlést két részre hasították: az egyik oldalon voltak a konzervatív munkások, akiknek látóköre nem terjed túl a bérmunka-rendszeren, s mellettük egy szűkkeblű, de uralomra vágyó szocialista szekta; a másikon a mozgalomba újonnan belépett munkások nagy tömege, amely hallani sem akar többé a régi trade unionok manchesterizmusáról[102] és maga akarja kiharcolni teljes felszabadulását, mégpedig magaválasztotta szövetséges társakkal, és nem egy kis szocialista klikk által előírottakkal. Az egyik oldalon a veszteglés, ezt képviselik olyan trade unionok, amelyek még a céhszellemtől sem szabadultak meg egészen, és egy szűkkeblű szekta, amely a legócskább szövetségesekre támaszkodik; a másik oldalon az újraébredő angol proletariátus eleven, szabad mozgalma. És még a vak is láthatta, hogy hol volt ebben a kettős gyűlésben a friss élet és hol a stagnálás. A Központi Bizottság hét emelvénye körül sűrű, beláthatatlan seregek, amelyek több mint százezren, zenével és zászlókkal vonultak fel, s amelyeket szinte ugyanannyi egyenként érkező erősített; mindenütt egyetértés és lelkesedés, és közben rend és szervezettség. Az egyesült reakciósok emelvényeinél viszont minden bágyadtnak tűnt; felvonulásuk sokkal gyengébb, mint a másik, rosszul szervezett, rendetlen volt és nagyrészt elkésve érkezett, úgyhogy ott helyenként csak hozzákezdtek, amikor a Központi Bizottság már befejezte. S míg egyes radikális klubok liberális vezetői és némelyik trade union tisztségviselői a Trades Councilhoz csatlakoztak, ugyanezeknek az egyleteknek a tagjai, sőt a Szociáldemokrata Föderáció négy teljes ágazata a Központi Bizottsággal menetelt. Mindezek ellenére a Trades Councilnak még mindig volt némi erkölcsi sikere, de az átütő siker a Központi Bizottságé volt.

Amit azonban a nézőként jelen volt számos burzsoá politikus mint összbenyomást hazavitt magával, az az a bizonyosság, hogy az angol proletariátus, amely immár teljes negyven év óta a nagy liberális párt uszályaként és szavazóbarmaként szerepelt, végre új önálló életre és cselekvésre ébredt. És efelől nem lehet kétség: 1890 május 4-én az angol munkásosztály belépett a nagy nemzetközi seregbe. És ez korszakalkotó tény. Az angol proletariátus a leghaladottabb ipari fejlődésben gyökerezik, és ráadásul a legnagyobb politikai mozgásszabadsága van. Hosszú téli álma, amely egyfelől az 1836–1850 közötti chartista mozgalom zátonyra jutásának, másfelől az 1848–1880 közötti óriási ipari fellendülésnek a következménye volt, végre megszakadt. A régi chartisták unokái csatasorba lépnek. Nyolc év óta hol itt, hol ott voltak megmozdulások a nagy tömegek között. Szocialista csoportok bukkantak fel, de egyikük sem jutott túl a szekta állapotán; agitátorok és állítólagos pártvezérek, közöttük puszta spekulánsok és stréberek is, mind közkatonák

nélküli tisztek maradtak. Szinte mindig az 1849-es badeni hadjáratbeli híres Robert Blum-hadoszlop[103] volt ez: egy ezredes, tizenegy tiszt, egy kürtös és egy közlegény. És e különböző Robert Blum-hadoszlopok egymás közötti perpatvara a jövőbeli proletár hadsereg vezetése körül semmiképpen sem volt épületes. Ez most hamarosan meg fog szűnni, éppúgy, ahogy Németországban és Ausztriában megszűnt. A tömegek hatalmas mozgalma véget vet majd mindezeknek a szektáknak és csoportocskáknak azzal, hogy a közkatonákat felszívja és a tiszteket az őket megillető helyre utasítja. Akinek nem tetszik, kereket oldhat. Súrlódás nélkül ez nem fog menni, de menni fog, és az angol proletársereg, hamarabb, mint némelyek várnák, olyan egységes, olyan jól szervezett, olyan elszánt lesz, mint bármely másik, és összes bajtársai a kontinensen és Amerikában ujjongással fogják üdvözölni.

Der 4. Mai in London

A megírás ideje: 1890 május 5. és 21. között.

A megjelenés helye: „Arbeiterzeitung",
1890 május 23. (21.) sz.

Eredeti nyelve: német

[Választervezet a „Sächsische Arbeiterzeitung" szerkesztőségének[104]]

A „Sächsische Arbeiterzeitung" távozó szerkesztősége a 105. számban (1890 augusztus 31.) közölt búcsúszavában azt mondja, hogy a kispolgári parlamenti szocializmus Németországban jelenleg többségben van. De a többségek sokszor igen gyorsan kisebbségekké válnak, „és így a »Sächs. Arb.-Ztg.« távozó szerkesztősége *Friedrich Engelsszel együtt* azt reméli, hogy miként egykor legyőzték Lassalle naiv államszocializmusát, úgy fogja a német munkásság egészséges érzéke hamarosan legyőzni a jelenlegi szociáldemokráciában meglevő sikerhajhászó parlamenti irányzatot is."

Ha akár csak a legkisebb kétségem lehetett volna a német pártunkban támadt legújabb diáklázadás természetét illetően, egyik fő sajtóorgánuma volt szerkesztőségének ez a mérhetetlen arcátlansága szükségképpen felnyitotta volna a szememet. A volt szerkesztőség velem „együtt reméli" – tehát én vele együtt remélem –, hogy az olyan emberek, mint Auer, Bebel, Liebknecht, Singer által képviselt irányzat mögött hamarosan a német munkások kisebbsége, a volt szerkesztőség által képviselt „elvi irányzat" mögött pedig a többsége sorakozik majd fel. Ez azt jelenti, hogy a volt szerkesztőség egyenesen *rám fogja*, hogy osztom reményeit, amiért személyesen felelősségre fogom vonni.

Nem éreztem semmi vágyat, hogy a diák és tollnok urak által kevert viszályba beavatkozzam, de mindenkinek, aki hallani akarta, kereken megmondtam a véleményemet. És ha a krakéler urak ezt a nyilvánosság előtt is hallani akarják, ám legyen.

Amikor az urak elkezdtek zajongani a pártvezetőség és a frakció ellen, meglepetten kérdeztem magamban: Mit akarnak tulajdonképpen? Mi az egésznek a célja? Amennyire láthattam, nem volt ok az egész óriási lármára. A pártvezetőség a májusi ünnepséggel kapcsolatos vitás kérdésben[105] talán kissé túl soká késlekedett a nyilatkozatával. Viszont a vezetőség öt személyből állt, akik négy különböző, egymástól távol fekvő helyen laktak és időre volt szükségük ahhoz, hogy megállapodásra jussanak. De amikor nyilatkozott,

a helytálló, a tényállásnak egyedül megfelelő dolgot mondta. A hamburgi események[106] a legteljesebben igazolták.

Bizonyos, hogy a frakció vagy a pártvezetőség egyes tagjai követtek el ügyetlenségeket a vitában. Ez mindig és mindenütt előfordul és az egyént terheli, nem az összességet. A frakció alkotmánytervezetében bizonyos vétségeket követett el a demokratikus illemkódex ellen. De hiszen ez csak tervezet, amelyet a kongresszusnak jogában áll elfogadni, elvetni vagy kijavítani. Az Internacionálé 1871. évi londoni konferenciája[107] szintén követett el hasonló formai bűnöket, és a bakunyinista urak rögtön kaptak rajtuk, hogy a Főtanács elleni támadásaik formális eszközévé tegyék őket. Mégis mindenki tudja ma, hogy az igazi demokrácia a Főtanácsban székelt, nem pedig a bakunyinisták tanácsában, akik egy egész titkos összeesküvési apparátust építettek ki, hogy szolgálatukba állítsák az Internacionálét.

Amikor a gőzhajózási szubvenció idején az akkori frakció egy pillanatig maga sem tudta, mit akar, és megpróbálta a „Sozialdemokrat" szerkesztőségét a saját tanácstalanságáért bűnbakká tenni, akkor a frakcióval szemben a leghatározottabban a szerkesztőség mellett álltam.[108] Ugyanezt tenném ma is, ha a frakció vagy a pártvezetőség valóban olyan dolgokat követne el, amelyek a pártot komolyan veszélyeztetik. Ilyesmiről azonban ma szó sincs; a*

A megírás ideje: 1890 szeptember 6.
Az első megjelenés helye:
Marx–Engels Werke, 22. köt., Berlin 1963
Eredeti nyelve: német

* *A kézirat itt megszakad. – Szerk.*

[Válasz a „Sächsische Arbeiterzeitung" szerkesztőségének[104]]

A „Sozialdemokrat" Szerkesztőségének

Alulírott tisztelettel kéri a következő levél kinyomtatását, amely tegnap elment a drezdai „Sächsische Arbeiterzeitung" jelenlegi szerkesztőségének.

A „Sächsische Arbeiterzeitung" távozó szerkesztősége búcsúszavában (1890 augusztus 31., 105. szám) azt mondja, hogy a kispolgári-parlamenti szocializmus Németországban többségben van, de a többségek sokszor igen gyorsan kisebbségekké válnak:

„. . . és így a »Sächs. Arbztg.« távozó szerkesztősége *Friedrich Engelsszel együtt* azt reméli, hogy miként egykor legyőzték Lassalle naiv államszocializmusát, úgy fogja a német munkásság egészséges érzéke hamarosan legyőzni a jelenlegi szociáldemokráciában meglevő sikerhajhászó parlamenti irányzatot is."

A távozó szerkesztőség a fentiekkel nagy meglepetést szerzett nekem. De talán önmagának is . . . A kispolgári parlamenti szocializmus többségéről a német párton belül mindmáig mit sem tudok. És így a szerkesztőség csak „reméljen", amit akar és amíg kedve tartja, én azonban nem remélek „vele együtt".

Ha még kétségem lehetett volna a német pártunkban támadt legújabb tollnok- és diáklázadás jellegét illetően, szükségképpen el kellene oszlania e mérhetetlenül arcátlan kísérlet láttán, hogy engem szolidárissá tegyenek amaz urak szélsőségeivel.

Egész kapcsolatom a kivált szerkesztőséggel abban állt, hogy néhány hét óta kérés nélkül megküldte nekem a lapját, én azonban nem tartottam szükségesnek, hogy közöljem vele, mit találtam benne. De most meg kell mondanom, mégpedig a nyilvánosság előtt.

Elméleti vonatkozásban találtam benne — és ez nagyjából vonatkozik az „ellenzék" egyéb sajtójára is – egy görcsösen eltorzított „marxizmust", amelyet egyrészt az általa állítólagosan képviselt szemléletmód erős félreértése jellemez, másrészt az adott időpontban döntő történelmi tények teljes nemismerése, harmadsorban, ami a német tollnokokat oly előnyösen megkülön-

bözteti, a saját mérhetetlen fölényük tudata. Marx a tanítványok e fajtáját is előre látta, amikor a hetvenes évek vége felé bizonyos franciák körében dívó „marxizmusról" ezt mondta: „tout ce que je sais, c'est que moi, je ne suis pas marxiste" – „csak azt tudom, hogy *én* nem vagyok »marxista«".

Gyakorlati téren azt láttam benne, hogy kíméletlenül túlteszik magukat a pártharc minden tényleges feltételén, hogy a képzeletben halálmegvetően „veszik az akadályokat", ami ugyan becsületére válik a szerzők töretlen fiatalos hevének, de, a képzeletből áthelyezve a valóságba, képes lenne a legerősebb, milliós létszámú pártot is az egész ellenséges világ maga kiérdemelte kacaja alá temetni. S hogy egy kis szekta sem engedhet meg magának büntetlenül ilyen gimnazista politikát, arról az urak azóta sajátos tapasztalatokat szereztek.

Hónapok óta felhalmozott panaszaik a frakció vagy a pártvezetőség ellen lényegükben a legjobb esetben mind egyszerű semmiségek. De ha az uraknak úgy tetszik, hogy megszűrjék a szúnyogot, ez korántsem ok arra, hogy a német munkások ezért hálából elnyeljék a tevét.[109]

Nos, úgy arattak, amint vetettek. Eltekintve minden tartalmi kérdéstől, az egész kampányt olyan gyermetegen, a saját fontosságukat és a párton belüli dolgok és nézetek állását illetően oly naiv önámítással vezették be, hogy a kimenetel eleve bizonyos volt. Szívleljék meg az urak a leckét. Egyesek írtak olyan dolgokat, amelyek mindenféle reményre jogosítottak. A legtöbbjük képes volna valamire, ha kevésbé lennének meggyőződve pillanatnyilag elért fejlődési fokuk tökéletességéről. Lássák be, hogy – amúgyis alapos, kritikai ön-felülvizsgálatra szoruló – „akadémikus műveltségük" nem állít ki nekik kinevezési pátenst, amelynek alapján megfelelő alkalmazásra tarthatnak igényt a pártban; hogy a mi pártunkban mindenkinek legalul kell kezdenie a szolgálatot; hogy a pártban bizalmi állásokat nem pusztán irodalmi tehetséggel és elméleti ismeretekkel vívnak ki, még ha mindkettő kétségtelenül meg is van, hanem, hogy ehhez még hozzátartozik a pártharc feltételeinek alapos ismerete és a formáiba való beleszokás, kipróbált egyéni megbízhatóság és jellembeli rátermettség és végül készséges beilleszkedés a harcolók soraiba, – egyszóval, hogy nekik, „akadémikusan képzetteknek" mindent egybevetve több tanulnivalójuk van a munkásoktól, mint azoknak tőlük.

London, 1890 szeptember 7.

Friedrich Engels

A megjelenés helye: „Der Sozialdemokrat",
1890 szeptember 13. (37.) sz.
Eredeti nyelve: német

Az 1891-es nemzetközi munkáskongresszus[110]

Az angol trade unionok liverpooli kongresszusán (1890 szeptemberében)[111] a Belga Munkáspárt nemzeti tanácsa meghívta a trade unionokat a következő évben Belgiumban tartandó nemzetközi kongresszusra.

Egy nemzetközi kongresszus Belgiumban való összehívására a belgák a megbízást a posszibilista kongresszustól kapták. A marxista kongresszus (a rövidség kedvéért használom ezt az elnevezést) csak a kongresszus összehívására adott nekik megbízást, *nekik és a svájciaknak együttesen*; a kongresszus helyét nem jelölték meg.

Ennélfogva, hacsak nem szándékos kétértelműségről van szó, a belgák a posszibilista kongresszusra – hiszen kizárólag ennek összehívására volt megbízásuk – hívták meg az angolokat. Az angolok pedig lelkesedéssel elfogadták ezt.

Lehetetlen lesz megértetni az egyszerű munkások fiatal trade unionjaival, hogy jóhiszeműségükben megtévesztették őket; hogy 1891-ben két kongresszus lesz, egy jó és egy rossz, és hogy ők a rossz kongresszusnak ígérték meg a részvételt. Ez nemcsak az én személyes véleményem, hanem azoké is, akik a legtöbbet dolgoztak annak érdekében, hogy a trade unionokat bevonják a nemzetközi mozgalomba. Azt a hadjáratot, amelyet a *Sozialdemokrat* folytatott 1889-ben a posszibilisták angliai barátai ellen[112], ez alkalommal nem lehetett volna ugyanolyan sikerrel megismételni. Ha két kongresszus van, miért nem jöttek el meghívni bennünket a másikra is, hogy választhattunk volna? Most már késő. Ime, ezt mondják majd ezek a gyakorlatias emberek. Elfogadták a belgák meghívását és elmennek a belgiumi kongresszusra. Ez egészen bizonyos; hacsak a belgák és a posszibilisták el nem taszítják őket páratlan ostobaságok elkövetésével; de ilyen ostobaságokat nem fognak elkövetni.

Ez a helyzet a marxista kongresszus által elkövetett hibák elkerülhetetlen következménye. A legfontosabb kérdésben, a jövő kongresszus kérdésében nem hoztak döntést. Ami még rosszabb, csaknem lehetetlenné tettek minden megoldást azzal, hogy *két* nemzeti bizottságot, a belgát és a svájcit bízták meg az összehívással, nem teremtve meg ezek előzetes összhangját,

amely nélkül egyetlen lépést sem lehet tenni; a legbiztosabb eszköz ahhoz, hogy ne történjék semmi. Ráadásul még a belgák, akárcsak a hágai konferencia[113] után, ahelyett, hogy a kapott megbízás feltételeihez tartották volna magukat, a saját érdekükben jártak el. Biztosítani akartak maguknak egy kongresszust Belgiumban és összehívták anélkül, hogy törődtek volna svájci megbízott-társaikkal. Korán sincs szándékomban kétségbevonni a belga nemzeti tanács őszinteségét és jószándékát; de a gyakorlatban az általa választott irányvonallal a posszibilisták kezére játszik a mi rovásunkra. Ahelyett, hogy másokat korholnánk, ismerjük el, hogy csak a saját hibáink következményeit viseljük. (Ne korholjuk őket túlságosan; a megbízás, amelyet nekik adtunk, szinte felszólította őket, hogy ne vegyék azt szó szerint.)

Zsákutca-félébe kerültünk, olyan helyzetbe, amelyben képtelenek vagyunk megmozdulni, miközben ellenfeleink cselekednek. Hogyan jussunk ki belőle?

Mindenekelőtt bizonyos, hogy új kísérletek történnek majd, nemcsak egy oldalról, a két egymással versengő munkáskongresszus „botrányának" megakadályozására. Ezeket a kísérleteket nem utasíthatjuk vissza, ellenkezőleg, a legnagyobb mértékben érdekünk, hogy ha megismétlődik a „botrány", a felelősség a posszibilistákra és szövetségeseikre háruljon. Akinek a legkisebb tapasztalata is van a nemzetközi mozgalomban, tudja, hogy szakadás esetén mindig az lesz a hibás a munkás szemében, aki a szakadást kezdeményezte vagy kezdeményezőjének látszik. Ha tehát 1891-ben két kongresszus lesz, úgy kell eljárnunk, hogy ezért ne bennünket vádolhassanak.

Ha egyszer bizonyos, hogy ilyen egyesülési kísérletek lesznek — vajon passzívan kellene bevárnunk ezeket? Ebben az esetben azt kockáztatnánk, hogy a posszibilisták és szövetségeseik az utolsó pillanatban kelepcékkel teli ultimátumot terjesztenek elő (ismerjük ezeket a kelepcéket), ezeket mézes-mázos fecsegésbe burkolva, úgyhogy a közvélemény nem látna benne rosszat, mi viszont nem fogadhatnánk el; ekkor aztán szép kis helyzetbe kerülnénk: vagy elfogadjuk és nyitott szemmel belesétálunk a csapdába, vagy pedig visszautasítjuk és a munkásvilág előtt viseljük a felelősséget, hogy megmagyarázhatatlan makacsságunkkal meghiúsítottuk a szocialista egységet!

Ez a helyzet tehát számunkra tűrhetetlen. Ki kell jutnunk belőle. Hogyan? Cselekvés útján. Ne hagyatkozzunk tovább a belgáknak és a svájciaknak adott megbízásra, vegyük a dolgot a saját kezünkbe.*

* *Az ezután következő, csúcsos zárójelbe foglalt bekezdések a kéziratban függőleges vonással át vannak húzva. – Szerk.*

〈Vajon a két kongresszus egyesülése sajnálatos dolog lenne-e számunkra? Vizsgáljuk meg a kérdést.

Biztosan számíthatunk a következőkre: 1. a francia kollektivisták[114] és blanquisták (ez utóbbiak számát még csökkenti a boulangerista táborba dezertált tömeg),[73] 2. a németek, 3. az osztrákok, 4. a spanyol szocialisták, 5. a dán „forradalmárok"[115], akik a dán szocialisták egyötödét képviselik, 6. a svédek és talán néhány norvég, 7. a svájciak, 8. az orosz és lengyel emigránsok.

A velünk szemben álló kongresszus összetétele lenne: 1. a francia posszibilisták, 2. az angol trade unionok, amelyek tömegesen képviselve lennének, és az angol Szociáldemokrata Föderáció[101], amely hasznot húzott az angliai mozgalom általános fellendüléséből, 3. a belgák, 4. a hollandok, 5. a spanyol szindikátusok Barcelonából és más helyekről, 6. valószínűleg a portugál szindikátusok, 7. az olaszok, 8. a dán „reformisták"[115] — a dán szocialisták tömegének négyötöde —, akik talán még néhány norvéget is magukhoz vonzanának.

A körülményektől függően a belgák és a hollandok nálunk is képviseltethetnék magukat, ezzel szemben a svájciak feltehetően a posszibilista kongresszusra is küldenének néhány delegátust.

Ebből következik, hogy tehát ez alkalommal a posszibilisták jóval tekintélyesebb hadsereggel rendelkeznének, mint 1889-ben. Ha a németek nálunk vannak, ők ezeket ellensúlyoznák az angolokkal, akiket mi tétlenségünk és ügyetlenségünk következtében vesztettünk el; ami a többit illeti, nemzet ugyanannyi van náluk, mint nálunk, ha nem több. És mivel jártasak fiktív megbízások és képviselők gyártásában, messze maguk mögött hagynának bennünket. Tegyük még hozzá, hogy ha folytatjuk a tétlenség eddig követett rendszerét, bizonyosan ránk hárul majd a felelősség a szakadásért, ami újabb csökkenést okozna kongresszusunk létszámában.

Tételezzük most fel, hogy létrejött az egyesülés. Akkor erőink megnövekednének mindazokkal, akik eddig a szakadás „botránya" miatt semlegesek voltak, a belgákkal, a hollandokkal, az olaszokkal; ezek elkerülhetetlenül magukhoz vonzzák az új angol trade unionokat, amelyek kitűnő, ma még gyúrható, de jóhiszemű és intelligens elemekből állnak. Mi már gyökeret eresztettünk náluk; a francia kollektivistákkal és a németekkel való kapcsolat elegendő lenne ahhoz, hogy még közelebb hozzuk őket, annál is inkább, mert a Szociáldemokrata Föderáció, amely parancsoló magatartásával visszataszítólag hat rájuk, a posszibilisták felesküdt szövetségese. A belgák csak olyan kongresszusokat akarnak, ahol előtérbe kerülhetnek, amit a posszibilisták biztosítottak is nekik, és főleg egy nagy

kongresszust Brüsszelben. Ha segítjük őket abban, hogy az egyesülés *náluk* menjen végbe, akkor a flamandok – ezek a legjobb elemek soraikban – a mi oldalunkon lesznek és ellensúlyozni fogják a brüsszeliek posszibilista törekvéseit. A hollandok fanatikus hívei az egyesülésnek, de korántsem posszibilisták.〉

Melyek a számunkra elengedhetetlen feltételek?

1. Hogy a közös kongresszust az 1889-es két kongresszus megbízottai hívják össze. A belgák a posszibilisták megbízásából hívnák össze, a belgák és a svájciak együttesen pedig a mi megbízásunkból; a formát még meg kell határozni.

2. Hogy a kongresszus önmaga ura legyen. A megelőző kongresszusok szabályzatai, napirendjei, határozatai nem léteznek számára. Maga dönt szabályzatáról, a mandátumok megvizsgálásának módjairól, napirendjéről, anélkül, hogy kötve lenne bármilyen előzmény által. Semmiféle bizottságnak, akár a megelőző kongresszusok egyike nevezte ki, akár az egyesítési tárgyalások folyamán hozták létre, nincs joga megkötni a kongresszust semmiben.

3. A különböző munkásszövetségek képviseletének módozatait és arányait előre rögzíteni kell (határozott javaslatok kívánatosak, de ezeket nem az én dolgom megtenni).

4. Egy bizottságot – amelynek összetételét meg kell határozni – bízunk meg a kongresszus szabályzatára, a mandátumok megvizsgálására és a napirendre vonatkozó tervek előkészítésével; e tervekről a kongresszus dönt.

Congrès ouvrier international de 1891

A megírás ideje: 1890 szeptember 9. és 15. között

Az első megjelenés helye:
Marx–Engels Werke, 22. köt., Berlin 1963

Eredeti nyelve: francia

[Búcsúlevél a „Sozialdemokrat" olvasóihoz[116]]

Engedjék meg nekem is, hogy búcsút vegyek az olvasótól.

A „Sozialdemokrat"-nak el kell tűnnie a színről. Nem csak azért, mert erről olyan gyakran esett szó a többi párt előtt. Még sokkal inkább azért, mert a „Sozialdemokrat" a megváltozott viszonyok között maga is szükségképpen más lenne, más lenne a küldetése, mások a munkatársai, más az olvasóköre. S egy lap, amely olyan meghatározott történelmi szerepet játszott, egy lap, amelynek az volt a sajátossága, hogy hasábjain, és csak ott, visszatükröződik a német munkáspárt életének tizenkét legdöntőbb éve – az ilyen lap nem tud megváltozni és nem is szabad megváltoznia. Maradjon az, ami volt, vagy szűnjék meg létezni. Ebben valamennyien egyetértünk.

Ugyanúgy egyetértünk valamennyien abban is, hogy ez a lap nem tűnhet el anélkül, hogy ne hagyna űrt maga után. Egyetlen Németországban megjelenő lap sem helyettesítheti, legyen bár hivatalos vagy sem. A pártnak ez csak viszonylagos hátrány: a párt más harci feltételek közé kerül, és ezért más fegyverekre, más stratégiára és taktikára van szüksége. Abszolút veszteség azonban a munkatársaknak és külön nekem.

Életemben kétszer ért az a megtiszteltetés és öröm, hogy olyan lapnál dolgozhattam, ahol teljes mértékben élveztem a két legkedvezőbb feltételt, amelyek között a sajtóban egyáltalában működni lehet: először a feltétlen sajtószabadságot és másodszor azt a bizonyosságot, hogy éppen az a közönség hallja az embert, amelyhez fordul.

Először 1848–1849-ben, a „Neue Rheinische Zeitung"-nál.[117] Azok forradalmi idők voltak, és olyankor amúgyis öröm a napisajtónál dolgozni. Az ember szemmel látja minden szó hatását, látja, hogyan csapódnak be a cikkek a szó szoros értelmében, mintha gránátok lennének, és hogyan robban a töltet.

Másodszor a „Sozialdemokrat"-nál. És az is egy fajta forradalmi korszak volt, amióta a párt a wydeni kongresszuson ismét önmagára talált és ettől fogva „minden eszközzel", törvényesekkel vagy nem törvényesekkel, újból megkezdte a harcot.[118] A „Sozialdemokrat" e törvénytelenség

megtestesítése volt. Számára nem létezett kötelező birodalmi alkotmány, sem birodalmi büntetőtörvénykönyv, sem porosz országos jog. Törvényellenesen, minden birodalmi és országos törvényhozással dacolva hetenként áthatolt a szent német birodalom határain; poroszlók, kémek, provokátorok, vámosok, megkettőzött és megháromszorozott határőrség, mind tehetetlenek voltak; csaknem olyan pontosan mutatták be az esedékesség napján az előfizetőknek, mint egy váltót; nem volt az a Stephan, aki meg tudta volna akadályozni, hogy a német birodalmi postának el kelljen küldenie és kikézbesítenie. És közben Németországban több mint tízezer előfizető volt; s míg az 1848 előtti tiltott kiadványokért burzsoá vásárlóik csak a legritkább esetben fizettek, a munkások tizenkét éven át a lehető legrendszeresebben fizettek az ő „Sozialdemokrat"-jukért. De sokszor örült öreg forradalmár szívem, látva, hogyan megy végbe ez a kitűnően olajozott, zajtalan kölcsönhatás, ez a businesslike, üzletszerűen megszervezett forradalmi munka hétről hétre, évről évre ugyanazzal a biztonsággal szerkesztőség, expedíció és előfizetők között!

És a lap megérte a fáradságot és veszélyt, amelybe terjesztése került. Feltétlenül a legjobb lap volt, amellyel a párt valaha rendelkezett. Mégpedig nem csupán azért, mert az egyetlen volt, amely teljes sajtószabadságot élvezett. A párt alapelveit rendkívül világosan és határozottan fejtette ki és rögzítette, és a szerkesztőség taktikája majdnem kivétel nélkül helyes volt. Ehhez járult még valami. Míg burzsoá sajtónk a leghalálosabb unalmon fáradozik, addig a „Sozialdemokrat"-ban az a derűs humor is bőségesen visszatükröződött, amellyel munkásaink a rendőri zaklatások ellen harcolni szoktak.

Amellett a „Sozialdemokrat"-ról mindent el lehetett mondani, csak azt nem, hogy a frakció puszta szócsöve. Amikor a frakció többsége 1885-ben a gőzhajózási szubvenció felé hajlott[10], a lap határozottan az ellenkező véleményt képviselte, és ehhez való jogát még akkor is hangoztatta, amikor ezt ez a többség egy napiparancsban, amelyet ma nyilván maga is érthetetlennek tart, megtiltotta. A harc pontosan négy hétig tartott, s ezalatt a németországi és a külföldi elvtársak erőteljesen támogatták a szerkesztőséget. Április 2-án jelent meg a tilalom; 30-án a „Sozialdemokrat" közölte a frakció és a szerkesztőség közös nyilatkozatát, amelyből kitűnt, hogy a frakció visszavonta parancsát.[119]

Egy későbbi időpontban a „Sozialdemokrat"-nak jutott az a feladat, hogy a sokat magasztalt svájci menedékjogot próbára tegye.[120] Akkor megmutatkozott, mint 1830 óta minden hasonló esetben, hogy ez a menedékjog mindig éppen akkor mond csődöt, amikor **ténylegesen** hatályba

kellene lépnie. Ez nem újság. A kis köztársasággal szomszédos nagyhatalmak az ország 1830 óta végrehajtott demokratizálásától kezdve csak azzal a feltétellel engedélyezik az országon belüli demokratikus kísérleteket, hogy a menedéknyújtást csakis a mindenkor érdekelt nagyhatalom ellenőrzése alatt gyakorolja. Svájc túl gyenge ahhoz, hogy ne engedjen. Ezt nem lehet rossz néven venni tőle. Marx azt szokta mondani, nevezetesen Hollandiára, Svájcra és Dániára vonatkozóan, hogy manapság a legrosszabb egy olyan kis ország helyzete, amelynek nagy történelme volt. De most már hagyja végre abba a hencegést a „szabad Svájc" makulátlan menedékjogáról.

A „Sozialdemokrat" a német párt zászlaja volt; tizenkét évi harc után a párt győzedelmeskedett. A szocialista-törvény hatálytalan, Bismarck megbukott. A hatalmas német birodalom minden hatalmi eszközét mozgósította ellenünk; a párt dacolt velük, míg végül a Német Birodalomnak le kellett tennie a fegyvert előttünk. A birodalmi kormány egyelőre megint a közjoggal akar próbálkozni velünk szemben, mi pedig ilymódon egyelőre megint azokkal a törvényes eszközökkel akarunk próbálkozni, amelyeket a törvénytelenek erőteljes alkalmazása révén visszaszereztünk magunknak. Hogy ennek során a törvényes eszközök újból bekerülnek-e a programba vagy sem, az meglehetősen közömbös. Meg kell kísérelni, hogy egyelőre boldoguljunk a törvényes harci eszközökkel. Ezt nemcsak mi tesszük, ezt teszi minden ország minden munkáspártja, ahol a munkásoknak bizonyos fokú törvényes mozgási szabadságuk van, mégpedig azon egyszerű okból, mert így érhetik el a legtöbbet. Ennek előfeltétele azonban, hogy az ellenfél ugyancsak törvényesen járjon el. Ha megkísérlik akár új kivételes törvényekkel, jogtalan ítéletekkel és birodalmi törvényszéki gyakorlattal, rendőri önkénnyel vagy a végrehajtó hatalom egyéb törvénytelen túlkapásaival, hogy pártunkat ténylegesen megint a közjogon kívül helyezzék, úgy a német szociáldemokráciát ismét a törvénytelen útra terelik, mint egyedüli olyan útra, amely még nyitva áll előtte. Még a legtörvénytisztelőbb nemzetnél, az angoloknál is a nép részéről a törvényesség első feltétele az, hogy a hatalom többi tényezője szintén a törvény korlátain belül maradjon: ha nem ez történik, akkor az angol jogfelfogás szerint lázadás a legfőbb állampolgári kötelesség.

Ha ez az eset áll elő, mi történik akkor? Barikádokat épít a párt, fegyveres erőszakhoz folyamodik? Ezt a szívességet bizonyosan nem teszi meg ellenfeleinek. Ettől megóvja saját hatalmi helyzetének felismerése, amelyet minden általános parlamenti választás megad neki. A leadott szavazatok húsz százaléka nagyon tekintélyes szám, de ez azt is jelenti, hogy az egyesült

ellenfeleknek még mindig nyolcvan százalékuk van. És pártunknak, látva, hogy az utóbbi három évben megkettőzte a kapott szavazatok számát és hogy a legközelebbi választásokig még nagyobb növekedésre számíthat, bolondnak kellene lennie, ha ma, hússzal nyolcvan ellenében, és ráadásul a hadsereg ellen puccsot kísérelne meg, amelynek biztos kimenetele a huszonöt év alatt megszerzett hatalmi pozíciók mindegyikének elvesztése lenne.

A pártnak van egy sokkal jobb, alaposan kipróbált eszköze. Azon a napon, amelyen elvitatják tőlünk a közjogot, újból megjelenik a „Sozialdemokrat". A régi gépezet, amelyet erre az esetre tartalékban tartunk, kijavított, gyarapított, frissen olajozott állapotban ismét működésbe lép. És egy bizonyos: másodszor ezt a Német Birodalom nem bírja ki tizenkét évig.

Friedrich Engels

A megírás ideje: 1890 szeptember 12. és 18. között
A megjelenés helye: „Der Sozialdemokrat",
1890 szeptember 27. (39.) sz.
Eredeti nyelve: német

Válasz Paul Ernst úrnak

Egy barátom megküldte nekem a magdeburgi „Volksstimme"[121] szeptember 16-i számát. Ennek egyik cikkében, amelyet Paul Ernst írt alá, a következő passzust találom:

„S ha Engels most »diáklázadásnak« nevezi ellenzékünket, úgy arra kérem, mutassa meg, hol képviseltünk mi más nézeteket, mint ő maga és Marx; s ha parlamenti szociáldemokráciánkat részben nagyon kispolgári jellegűnek mutattam be, úgy Engelsnek csak meg kell néznie, hogy mit írt 1887-ben a »Lakáskérdés« előszavában."

Már évek óta bámulatos tapasztalatokkal gazdagított német írókkal való érintkezésem. De úgy látszik, hogy ennek még kellemesebbé kell alakulnia. Mutassam meg Paul Ernst úrnak, hol képviseltünk „mi" más nézeteket stb. Nos, ami a „mit"-t, a nemrég oly nagy garral fellépett és oly kishitűen távozott „ellenzéket" illeti, amelyet én tollnok- és diáklázadásnak neveztem, elintézhetjük röviden: szinte minden cikkben, amelyet megeresztett.

De ami magát Ernst urat illeti, neki ezt már nem is kell mondanom. Neki ugyanis már négy hónappal ezelőtt megmondtam, és most, ha tetszik, ha nem, terhelnem kell a közönséget ezzel az én „Ernst"-lich* levelezésemmel.

Ez év május 31-én Ernst úr azt írta nekem Görbersdorfból, hogy Hermann Bahr úr a „Freie Bühné"-ben szemére veti, hogy a történetfelfogás marxi módszerét helytelenül alkalmazza az északi nőmozgalomra[122], s ezért tegyem meg, hogy „pár sorban közlöm, vajon nézetem megfelel-e Marxénak vagy sem, s azonkívül engedjem meg neki a levél felhasználását Bahr ellen".

Erre június 5-én azt válaszoltam, hogy Bahr úrral folytatott vitájába nem avatkozhatom bele. Az „északi nőmozgalmat" egyáltalán nem ismerem. Azután így folytattam:

„Ami az Ön kísérletét illeti, hogy a kérdést materialista módon kezelje, mindenekelőtt meg kell mondanom, hogy a materialista módszer az ellenkezőjébe csap át, ha a történelem tanulmányozása során nem vezérfonalként,

* – Ernst-féle; *szó szerint*: komoly – *Szerk.*

hanem kész sablonként alkalmazzák, amelyhez hozzászabják a történelmi tényeket. És amikor Bahr úr úgy véli, hogy Önt ezen a hibán rajtakapta, azt hiszem, némi igaza van.

Ön egész Norvégiát mindenestül, ami ott történik, egyetlen kategóriában, a nyárspolgárság kategóriájában foglalja össze, és aztán erre a norvég nyárspolgárságra habozás nélkül ráhúzza a *német* nyárspolgárságról vallott felfogását. Itt azonban két tény keresztezi az útját.

Először: amikor a Napóleon fölötti győzelem egész Európában a reakció győzelmének képét öltötte a forradalom fölött, és a forradalom csak francia hazájában keltett még akkora félelmet, hogy a visszatérő legitim királyságtól polgári-liberális alkotmányt csikart ki, akkor Norvégia olyan alkotmányt tudott magának kivívni, amely sokkal demokratikusabb volt, mint bármely egykorú alkotmány Európában.

És másodszor: Norvégia az utóbbi húsz évben olyan irodalmi fellendülést ért meg, amilyent Oroszországon kívül egyetlen ország sem tud ebben az időben felmutatni. Akár nyárspolgárok, akár nem, ezek az emberek sokkal többet visznek véghez, mint mások, és más irodalmakra, nem utolsó sorban a németre is rányomják bélyegüket.

Nézetem szerint ezek a tények szükségessé teszik, hogy valamennyire megvizsgáljuk a norvég »nyárspolgárság« sajátosságait.

És akkor Ön valószínűleg egy nagyon lényeges különbséget tapasztal majd. Németországban a nyárspolgárság egy meghiúsult forradalom, egy félbeszakított, visszaszorított fejlődés terméke, és sajátos, rendellenesen kialakult jellegét, amelynek jegyei a gyávaság, a korlátoltság, a tehetetlenség és minden kezdeményezésre való képtelenség, a harmincéves háború és az azt követő idők következtében nyerte – éppen akkor, amikor majdnem valamennyi többi nép gyorsan fellendült. Ez a jellege akkor is megmaradt, amikor a történelmi mozgás újra megragadta Németországot; elég erős volt ahhoz, hogy az összes német társadalmi osztályra is mint többé-kevésbé általános német típus rányomja a bélyegét, míg végre német munkásosztályunk áttörte e szűk korlátokat. A német munkások leginkább éppen abban a tekintetben »hazátlanok«, hogy teljesen lerázták magukról a nyárspolgári német korlátoltságot.

A német nyárspolgárság tehát nem valamilyen normális történelmi fázis, hanem végletekig vitt karikatúra, az elfajulás egy fajtája, ahogyan a lengyel zsidó a zsidó karikatúrája. Az angol, francia stb. kispolgár korántsem áll egy szinten a némettel.

Norvégiában viszont a kisparasztság és a kispolgárság, némi középpolgári keveredéssel – ahogy ez például Angliában és Franciaországban a XVII. században létezett – több évszázada a társadalom normális állapota. Itt

nincsen arról szó, hogy egy meghiúsult nagy mozgalom és egy harmincéves háború erőszakosan visszavetette a társadalmat elavult állapotokba. Az ország elszigeteltsége és természeti feltételei folytán elmaradt, de állapota teljesen megfelel termelési feltételeinek és ezért normális. Csak a legutóbbi időkben jelent meg az országban elszórtan valami egészen csekély nagyipar, de a tőkekoncentráció legerősebb emelőjének, a tőzsdének nincsen tere. Azonkívül pedig éppen a tengeri kereskedelem óriási kiterjedése fejt ki konzerváló hatást. Míg ugyanis minden más országban a gőz kiszorítja a vitorlás hajókat, Norvégia óriási mértékben bővíti vitorlás hajózását, és övé ha nem a legnagyobb, hát bizonyosan a második legnagyobb vitorlásflotta a világon, többnyire kis- és középtulajdonosok birtokában, mint Angliában mondjuk 1720 körül. De ezzel mégis mozgás váltotta fel a régi pangást, és ez a mozgás az irodalmi fellendülésben is kifejezésre jut.

A norvég paraszt sohasem volt jobbágy, és ez az egész fejlődésnek, akárcsak Kasztíliában, egészen más hátteret ad. A norvég kispolgár a szabad paraszt ivadéka és ilyenformán *férfi*, ellentétben a lezüllött német nyárspolgárral. És bármilyen hibái vannak is például Ibsen drámáinak, egy kis- és középpolgári, de a némettől merőben különböző világot tükröznek elénk, olyan világot, amelyben az embereknek még van jellemük és kezdeményező készségük és önállóan, jóllehet külföldi fogalmak szerint gyakran szokatlanul cselekszenek. Jobban szeretem az ilyesmit alaposan megismerni, mielőtt ítéletet mondok róla."

Itt tehát Ernst úrnak, ha udvarias formában is, de azért nem kevésbé világosan és határozottan megmondtam, hogy „hol", nevezetesen a „Freie Bühne" cikkében, amelyet ő maga küldött el nekem. Amikor kifejtem neki, hogy a marxi felfogásmódot puszta sablonként használja, amelyhez hozzászabja a történelmi tényeket, úgy ez éppen példa ugyanennek a szemléletmódnak az „erős félreértésére", amelyet én az uraknak a szemükre vetettem.* S ha én aztán az ő saját példáján, Norvégián bizonyítom be neki, hogy a német minta szerinti nyárspolgárság általa Norvégiára alkalmazott sablonja ellentmond a történelmi tényeknek, úgy ezzel előre és a saját személyén bizonyítom be neki, „az adott időpontban döntő történelmi tények teljes nemismerését"**, amelyet azoknak az uraknak szintén a szemükre vetettem.

És most nézze meg az ember azt a finomkodó tisztességet, amellyel Ernst úr úgy állítja be magát, mint a falusi ártatlanság, akivel a berlini utcán az első jött-ment úri csavargó úgy bánik, mintha „egy afféle" lenne! Mint a meg-

* *V. ö. 62. old. – Szerk.*
** *Uo. – Szerk.*

bántott erény lép elém négy hónappal a fenti levél után: mondjam meg neki, „hol?" Úgy látszik, Ernst úrnak csak két irodalmi kedélyállapota van. Először olyan hetykén és bizakodva lendül neki, mintha csakugyan nem csak a levegőbe beszélne; és amikor aztán az emberek védekeznek, akkor ő nem mondott semmit és panaszkodik tiszta érzelmeinek galád semmibevétele miatt. Megbántott erény nekem írott levelében, amelyben azon siránkozik, hogy Bahr úr „egészen hihetetlenül arcátlanul bánt vele"! Sértett ártatlanság nekem írott válaszában, amelyben egészen naivul megkérdezi, „hol?", holott ezt négy hónapja tudnia kellene. Félreismert széplélek a magdeburgi „Volksstimmé"-ban, ahol az öreg Bremertől, aki megérdemelten az ujjára koppintott, szintén azt kérdezi: „hol?"

Und immer fragt der Seufzer: wo?
Immer, wo?*

Akarja Ernst úr tudni, hogy még „hol?" – Nos, például a „Volkstribüné"-ban „A marxizmus veszélyei"-ről[124] megjelent cikkében, amelyben minden további nélkül magáévá teszi a metafizikus Dühringnek azt a nyakatekert állítását, amely szerint Marxnál a történelem egészen automatikusan megy végbe az emberek közreműködése nélkül (jóllehet emberek csinálják), ezeket az embereket pedig a gazdasági viszonyok (amelyeket magukat is emberek csinálták) puszta sakkfigurákként mozgatják. Az olyan embernek, aki képes a marxi elméletnek egy Dühring fajtájú ellenfél által történt elferdítését összekeverni magával ezzel az elmélettel, annak segítsen valaki más – én feladom.

És most engedjék el nekem a feleletet minden további „hol"?-ra. Ernst úr olyan termékeny, a cikkek olyan fürgén pattannak tollából, hogy az ember mindenütt rájuk bukkan. S ha úgy véli, hogy végre a végére ért, akkor még ennek vagy annak a névtelen cikknek a szerzőjeként jelentkezik. A magunkfajta ezt nem győzi szusszal és megkísérti a kívánság, bárcsak Ernst úr pihenne egy keveset.

A későbbiekben ezt mondja:

„Ha parlamenti szociáldemokráciánkat részben nagyon kispolgári jellegűnek mutattam be, úgy Engelsnek" stb.

Részben nagyon kispolgári? A „Sächsische Arbeiterzeitung"-nak abban a cikkében, amely válaszra** kényszerített, az áll, hogy a kispolgári-parlamen-

* – S azt kérdi a sóhaj mindig: hol? Mindig, hol?[125]

** *V. ö. 62—63. old.* – *Szerk.*

ti szocializmus Németországban most *többségben* van. S erről, mondtam, nekem nincs tudomásom. Ernst úr most csupán azt az állítást óhajtja képviselni, hogy a frakció „részben" nagyon kispolgári. Ismét a félreismert széplélek, akire a gonosz világ ráfog mindenféle szégyenletes tettet. Hát ki vitatta valaha, hogy nemcsak a frakcióban, hanem az egész pártban a kispolgári irányzat is képviselve van? Jobbszárnya és balszárnya minden pártnak van, s hogy a szociáldemokrácia jobbszárnya kispolgári jellegű, az a dolog természetében rejlik. Ha csak erről van szó, akkor mire jó ez az egész lárma? Ezzel a régi históriával már évek óta számolunk, de innen még egy jó darab út vezet odáig, hogy a frakcióban, sőt a pártban kispolgári többség legyen. Ha majd ez a veszély fenyeget, akkor nem ezeknek a különös hűséges Eckartoknak[125] intő szózatára fogunk várni. Egyelőre a szocialista-törvény ellen vívott friss és vidám proletárharc[126] és a gyors gazdasági fejlődés egyre több talajt, levegőt és fényt von el ettől a kispolgári elemtől, míg a proletár elem mind erőteljesebben fejlődik.

Egyet azonban végül még elárulhatok Paul Ernst úrnak: a párt szempontjából egy kispolgári frakciónál, amelyet a legközelebbi választáskor a lomtárba lehet hajítani, sokkal veszélyesebb a kotnyeles tollnokok és diákok klikkje, különösen akkor, ha ezek nem képesek észrevenni a legegyszerűbb dolgokat és egy gazdasági vagy politikai tényállás megítélésénél nem tudják elfogulatlanul lemérni sem a szóban forgó tények viszonylagos súlyát, sem a részt vevő erők fontosságát, és ezért egy teljesen őrült taktikát akarnak a pártra rákényszeríteni, amilyent különösen Bruno Wille és Teistler urak, és kisebb mértékben Ernst úr is nyilvánosságra hozott. És még veszélyesebbé válik ez a klikk, ha holmi kölcsönös biztosítótársasággá áll össze és a szervezett reklám minden eszközét mozgósítja, hogy tagjait a pártlapok szerkesztőségi székeibe csempéssze és a pártsajtó útján uralkodjék a párton. Tizenkét évvel ezelőtt a szocialista-törvény megmentett bennünket ettől a már akkor fellépő veszélytől. Most, amikor e törvény hatálytalan, újra fellép. És ez bizonyára Paul Ernst úrnak is megmagyarázza, miért tiltakozom kézzel-lábbal az ellen, hogy egy ilyen klikk elemeivel azonosítsanak.

London, 1890 október 1.

Friedrich Engels

Antwort an Herrn Paul Ernst

A megjelenés helye: „Berliner Volksblatt", 1890 október 5. (232.) sz.

Eredeti nyelve: német

A „Berliner Volksblatt" szerkesztőségének

Hetvenedik születésnapomra a szívélyes részvétel oly sok tanújelében, oly sok nem várt tiszteletadásban részesültem, hogy sajnos képtelen vagyok minden egyes megnyilvánulásra személyesen válaszolni. Valóságos zápora volt ez a legkülönbözőbb országokból, de különösen Németország minden részéből érkező táviratoknak, leveleknek, ajándékoknak, a pártsajtó külön nekem szentelt cikkeinek. Ezért engedjék meg nekem, hogy a régi és új barátoknak, akik november 28-án olyan jóakaratúan megemlékeztek rólam, ezennel a legőszintébb köszönetemet fejezzem ki.

Nálam jobban senki sem tudja, hogy e tiszteletadás legnagyobb része nem nekem és nem az én érdemeimnek jár. Az a sorsom, hogy nekem kell learatnom azt a dicsőséget és tiszteletet, amelynek magját egy nálamnál nagyobb ember, Karl Marx vetette el. És így csak megfogadhatom, hogy életem hátralevő részét úgy töltöm el a proletariátus aktív szolgálatában, hogy lehetőség szerint utólag még méltóvá váljak erre a megtiszteltetésre.

London, 1890 december 2.

Friedrich Engels

An die Redaktion des „Berliner Volksblatts"

A megjelenés helye: „Berliner Volksblatt",
1890 december 5. (284.) sz.

Eredeti nyelve: német

A Francia Munkáspárt Nemzeti Tanácsának[127]

Polgártársak,

Szívből köszönöm jókívánságaikat, amelyekkel hetvenedik születésnapom alkalmából megtiszteltek.

Legyenek bizonyosok abban, hogy életem hátralevő részét és maradék erőmet a proletariátus ügyéért vívott harcra fordítom. Adassék meg nekem, hogy abban a percben haljak meg, amikor alkalmatlanná válok a küzdelemre.

Ám a csaták, amelyeket megnyertek önök és megnyertek testvéreink Németországban, Angliában, Ausztria-Magyarországon, Oroszországban, egyszóval mindenfelé, a győzelmek oly tündöklő láncolatát alkotják, amely ahhoz is elegendő lenne, hogy egy nálamnál öregebb, kimerültebb embert megfiatalítson. Leginkább azonban annak az őszinte és remélhetőleg örök életű testvériességnek örülök, amely korrumpált burzsoáziáink soviniszta lármázása ellenére a francia és a német proletárok között kialakult.

Az önök nagy honfitársa, Simon volt az első, aki előrelátta, hogy a három nagy nyugati nemzet – Franciaország, Anglia és Németország – szövetsége az első nemzetközi feltétele egész Európa politikai és társadalmi felszabadulásának.[128] Ezt a szövetséget, a kabinetek és a fajok háborúinak mindörökre véget vető európai szövetség magvát, mint remélem, e három nemzet proletárjai fogják megvalósítani.

Éljen a nemzetközi társadalmi forradalom!

London, 1890 december 2.

Frédéric Engels

Au Conseil National du Parti Ouvrier Français

A megjelenés helye: „Le Socialiste",
1890 december 25. (14.) sz.

Eredeti nyelve: francia

[Az „Arbeiter-Wochenchronik" és a „Népszava" szerkesztőségeinek, Budapest[129]]

Engedjék meg, hogy a legőszintébben megköszönjem november 26-i levelükben hetvenedik születésnapomra küldött jókívánságaikat.

Nagyon is jól tudom, hogy a tiszteletadás, amelyben Önök és oly sokan mások azon a napon részesítettek, túlnyomó részében csak úgy illet meg engem, mint *Marx* képviselőjét, aki túléltem őt, és kérem, engedjék meg, hogy e tisztelet jeleit díszkoszorúként helyezhessem a sírjára. Amit csak megtehetek, hogy utólag méltónak bizonyuljak hozzá, azt meg fogom tenni, ebben bizonyosak lehetnek.

Hálás köszönet a magyar pártkongresszusra szóló szíves meghívásukért[130]. Nem lesz módomban, hogy ezzel személyesen éljek, de lélekben e hó 7-én és 8-án körükben leszek.

A magyarországi szociáldemokrata munkáspárt létezése újabb bizonyítéka annak, hogy a modern nagyipar egyetlen országban sem verhet gyökeret anélkül, hogy ne forradalmasítaná a régi, kapitalizmus előtti társadalmat, hogy ne hozná létre a tőkésosztályon kívül a proletariátust és ezzel a két osztály harcát és a polgári tőkés világrend megdöntésére törekvő munkáspártot is. Ennek a Munkáspártnak, amely, mint az Önök szívélyesen hozzám juttatott „Arbeiter-Wochenchronik"-ja bizonyítja, egyre erőteljesebben fejlődik Magyarországon is és amelynek megvan az az előnye, hogy már eleve nemzetközi, hiszen magyarokat, németeket, románokat, szerbeket és szlovákokat egyesít magában, – engedjék meg, hogy ennek a fiatal pártnak pártkongresszusuk alkalmával legjobb kívánságaimat küldjem.

Éljen a nemzetközi szociáldemokrácia!
Éljen a magyarországi pártkongresszus!

London, 1890 december 3.

Friedrich Engels

A megjelenés helye: „Arbeiter-Wochenchronik",
1890 december 14. (50.) sz.
Eredeti nyelve: német

[Előszó Marx „A gothai program kritikája" című írásához[131]]

Az itt lenyomtatott kéziratot – a Brackéhoz intézett kísérőlevelet, valamint a programtervezet kritikáját – Marx 1875-ben, röviddel a gothai egyesülési kongresszus[132] előtt küldte el Brackénak, azzal a kéréssel, hogy mutassa meg Geibnek, Auernak, Bebelnek, Liebknechtnek és később küldje vissza neki. Minthogy a hallei kongresszus[133] a gothai program fölötti vitát a pártban napirendre tűzte, úgy vélem, sikkasztást követnék el, ha ezt a fontos dokumentumot, a jelen vitára vonatkozó okmányok közül talán a legfontosabbat, még most sem bocsátanám a nyilvánosság elé.

A kéziratnak van azonban még egy másik és messzebbmenő jelentősége. Azzal az iránnyal szemben, amelyet Lassalle követett agitációjának megindítása óta, Marx itt első ízben fejti ki világosan és határozottan álláspontját, mégpedig Lassalle-nak mind gazdaságtani elveire, mind taktikájára vonatkozóan.

A kíméletlen élesség, amellyel itt Marx a programtervezetet ízekre szedi, a könyörtelenség, amellyel következtetéseit kimondja és a tervezet gyengéit felfedi – mindez ma, tizenöt év múltán, senkit sem sérthet már. Specifikus lassalleánusok már csak külföldön akadnak mint egyedülálló romok, a gothai programot pedig mint teljességgel ki nem elégítőt Halléban még megalkotói is elvetették.

Ennek ellenére ott, ahol a lényeget ez nem érintette, néhány személyi vonatkozású éles kifejezést és véleményt elhagytam és pontokkal helyettesítettem. Marx maga is így járna el, ha ezt a kéziratot ma közzétenné. A helyenként éles hangot két körülmény hívta ki: először is, Marx és én a német mozgalommal szorosabban összenőttünk, mint bármely más mozgalommal; az a határozottan visszafelé tett lépés tehát, amely ebben a programtervezetben megnyilvánult, szükségképpen különösen heves felindulást keltett bennünk. Másodszor pedig, mi akkoriban, alig két évvel az Internacionálé hágai kongresszusa[134] után, a leghevesebb harcban állottunk Bakunyinnal és anarchistáival, akik bennünket tettek felelőssé mindazért,

ami a németországi munkásmozgalomban történt; várható volt tehát, hogy ennek a programnak titkos apaságát is a mi nyakunkba varrják. Ezek a meggondolások most elesnek és velük együtt elesik a szóban forgó kitételek szükségessége is.

Úgyszintén csak pontok jeleznek egyes mondatokat a sajtótörvény miatt. Ahol enyhébb kifejezést voltam kénytelen választani, azt szögletes zárójelbe tettem. Egyébként a lenyomat szó szerint megegyezik a kézirattal.

London, 1891 január 6.

Fr. Engels

A megjelenés helye: „Die Neue Zeit",
I. köt., 18. sz. 1890–91
Eredeti nyelve: német

A Brentano contra Marx állítólagos idézethamisítási ügyben

A kérdés története és dokumentumok[135]

In Sachen Brentano contra Marx wegen angeblicher Zitatsfälschung. Geschichtserzählung und Dokumente

A megírás ideje: 1890 december–1891 február

Az első megjelenés: külön brosúraként, Hamburg 1891.

Eredeti nyelve: német

A Marx „Tőké"-je első kötetének 4. kiadásához írott előszóban[136] kénytelen voltam visszatérni egy Marx elleni polémiára, amelyet egy Anonymus 1872-ben a berlini „Concordiá"-ban[137] elindított és 1883-ban a cambridge-i Sedley Taylor úr a „Times"[138] hasábjain újrakezdett. Ez az Anonymus, akiről Taylor úr leleplezése nyomán kitűnt, hogy Lujo Brentano úr volt, Marxot idézethamisítással vádolta. A rövid beszámoló, amelyet abban az előszóban (a függelékként közölt dokumentumok között a 12. számú)* az ügyről írtam, korántsem azt célozta, hogy Brentano úrnak kellemes legyen; mi sem volt hát természetesebb, mint hogy válaszolt nekem? Ez pedig egy brosúrában történt: *„Vitám Karl Marxszal.* Egyszersmind adalék a munkásosztály fejlődése és annak okai kérdéséhez." Írta *Lujo Brentano.* Berlin, Walther & Apolant, 1890.

Ez a brosúra túl sokat ad nekünk és túl keveset. Túl sokat azért, mert „egyszersmind" részletesen közli velünk Brentano úr nézeteit „a munkásosztály fejlődéséről és annak okairól". Ezeknek egyáltalán semmi közük nincsen a vitaponthoz. Csupán ennyit jegyzek meg: Brentano úrnak az az állandóan ismételt kijelentése, hogy a munkásvédelmi törvényhozás és a szakszervezetek alkalmasak arra, hogy a munkásosztály helyzetét megjavítsák, korántsem az ő saját felfedezése. Kezdve a „Munkásosztály helyzete Angliában" és „A filozófia nyomorúsága" című művekkel, egészen a „Tőké"-ig és legutóbbi írásaimig, Marx és én ezt százszor elmondtuk, de nagyon erős fenntartásokkal[139]. Először is, különösen a szakszervezetek ellenállási tevékenységének kedvező kihatásai közepes és élénk üzletmenet idejére korlátozódnak; a pangás és a válság időszakaiban rendszerint csődöt mondanak; Brentano úrnak az az állítása, hogy „hatástalanítani képesek a tartalékhadsereg végzetes kihatásait", nevetséges kérkedés. És másodszor – más, kevésbé fontos fenntartásoktól eltekintve – sem a törvényhozás nyújtotta védelem, sem a szakmai egyesületek ellenállása nem szünteti meg a fő dolgot, amelyet meg kell szüntetni: a tőkés viszonyt, amely egyre újratermeli az ellentétet a tőkésosztály és a bér-

* *V. ö. 159—164. old. – Szerk.*

munkások osztálya között. A bérmunkások tömege életfogytiglani bérmunkára van ítélve, a szakadék közöttük és a tőkések között egyre mélyül és szélesedik, minél inkább hatalmába keríti a modern nagyipar valamennyi termelési ágat. De minthogy Brentano úr a bérrabszolgát szeretné *elégedett* bérrabszolgává tenni, ezért kénytelen a munkásvédelem, a szakszervezeti ellenállás, a foltozgató szociális törvényhozás stb. előnyös hatásait óriásivá eltúlozni, és minthogy módunkban van e túlzásokkal szembeállítani az egyszerű tényeket – mérges.

Túl keveset ad a brosúra azért, mert a polémia dokumentumai közül csak a Brentano úr és Marx között váltott írásokat közli, a kérdésre vonatkozólag azóta megjelenteket azonban nem. Hogy tehát lehetővé tegyem az olvasónak átfogó vélemény alkotását, a függelékben közlöm 1. az inkriminált részeket az Internacionálé Főtanácsának Alapító Üzenetéből és a „Tőké"-ből; 2. a Brentano úr és Marx közötti polémiát; 3. a Sedley Taylor úr és Eleanor Marx közötti polémiát; 4. az előszót, amelyet a „Tőke" 4. kiadásához írtam, és Brentano úr erre adott válaszát; és 5. a Gladstone-nak Brentano úrhoz intézett leveleire vonatkozó adalékokat. Magától értetődik, hogy elhagyom a Brentano-féle fejtegetéseknek mindazokat a részeit, amelyek nem érintik az idézethamisítás kérdését, hanem csupán „adalék"-át képviselik „a fejlődés kérdéséhez" stb.

I

A berlini „Concordia" 10., 1872 március 7-i számában heves névtelen támadás jelent meg Marx, mint az Internacionálé Főtanácsa 1864. évi Alapító Üzenetének[140] szerzője ellen. Ebben az üzenetben Marx állítólag meghamisított egy idézetet Gladstone, az akkori kincstári kancellár 1863 április 16-i költségvetési beszédéből.

Az Alapító Üzenetnek ez a helye nyomtatásban megtalálható a függelékben mint 1. számú dokumentum.* A „Concordia" cikke ugyanott mint 3. számú dokumentum.** Ez utóbbiban a vád a következőképpen hangzik:

„Mármost hogyan viszonylik e beszéd tartalma Marx idézetéhez? Gladstone először megállapítja, hogy az ország jövedelmei kétségtelenül óriási mértékben megnőttek. Ennek bizonyítéka számára a jövedelemadó.

* *V. ö. 121–122. old. – Szerk.*
** *V.ö. 125–127. old. – Szerk.*

Csakhogy a jövedelemadó csupán 150 font sterling összegű és ennél nagyobb jövedelmeket vesz figyelembe. Az ennél kisebb jövedelmű emberek Angliában nem fizetnek jövedelemadót. Azt a tényt, hogy Gladstone ezt egyszerűen mércéjének helyes értékelése végett megemlíti, Marx felhasználja arra, hogy Gladstone-nal ezt mondassa: »*A gazdagság és hatalom e szédítő növekedése teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik.*« Ez a mondat azonban sehol sem található Gladstone beszédében. Éppen az ellenkezőjét mondja ebben. **Marx ezt a mondatot alakilag és tartalmilag hozzáhazudta!"**

Ez a vád, és megjegyzendő, az egyetlen vád, amelyet az Anonymus, akinek neve immár bevallottan Lujo Brentano, Marx ellen emel.

A „Concordia" 10. számát Marxnak 1872 májusában megküldték Németországból. A még birtokomban levő példányon ez a megjegyzés áll: „A német gyárosok szövetségének lapja". Tehát Marx, aki e lapocskáról sohasem hallott, egy irogató gyárosnak vélte a szerzőt és eszerint kezelte.

Marx a „Volksstaat"-ban[141] közölt válaszában (4. számú dokumentum*), bebizonyította, hogy a szóbanforgó mondatot nemcsak Beesly professzor idézte 1870-ben a „Fortnightly Review"-ben[143], hanem már az Alapító Üzenet megjelenése előtt idézték ugyanúgy a „Theory of the Exchanges"-ben[144], London 1864, és végül, hogy a „Times" 1863 április 17-i tudósításában a mondat alakilag és tartalmilag ugyanúgy van benne, ahogyan ő idézi: „A növekedés, amelyet az imént vázoltam" (tudniillik mint „a gazdagság és hatalom e szédítő növekedését") „teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik." Ha ez a hely, amely egy angol kincstári kancellár szájából kétségtelenül kompromittáló, nem található a Hansardben[145], úgy csak azért, mert Gladstone úrnak volt annyi esze, hogy azt hagyományos angol parlamenti szokás szerint kicsenje.

Mindenesetre itt volt a bizonyíték, hogy az állítólag hozzáhazudott mondat 1863 április 17-én *szó szerint előfordul* a „Times" tudósításában Gladstone úr előző esti beszédéről. Pedig a „Times" akkor Gladstone orgánuma volt.

És mit válaszol az ibolya módjára rejtve virágzó Brentano úr? („Concordia", 1872 július 4., 5. számú dokumentum.)**

* *V. ö. 127—130. old.*[142] – *Szerk.*

** *V. ö. 130—136. old.* – *Szerk.*

Olyan pimaszul, ahogyan azt a saját nevén szerepelve sohasem engedte meg magának, megismétli a vádat, hogy Marx hozzáhazudta a mondatot; ez a vád, teszi hozzá, „súlyos és a csatolt döntő bizonyítási anyaggal összekapcsolva egyenesen megsemmisítő". A bizonyítási anyag nem volt egyéb, mint a Hansardból vett hely, amelyben a mondat hiányzik. „Megsemmisítő" tehát legfeljebb e szerencsétlen mondatra nézve lehetett, amely a „Times"-ban megvolt, a Hansardben pedig nem.

E győzelemittas kukorékolásnak azonban csupán azt a kellemetlen tényt kellett áthidalnia, hogy a „Times"-tudósítás a „hozzáhazudott" mondatot mint a valóságnak megfelelőt igazolta. És megérezve, hogy ez a bizonyítási anyag a vád szempontjából máris meglehetősen „döntő" és idővel „egyenesen megsemmisítővé" válhat, professzornak bizonyuló Anonymusunk buzgón ráveti magát a Beeslynél és a „Theory of the Exchanges"-ben levő idézetre, elködösít, amit csak tud, azt állítja, hogy Beesly az Alapító Üzenet szerint, Marx pedig a „Theory of Exchanges" szerint idézett stb. Mindezek mellékes pontok. Még ha igazak lennének is, akkor sem bizonyítanának semmit arra a kérdésre vonatkozóan, vajon Gladstone mondta-e a mondatot, vagy Marx kitalálta. De természetüknél fogva végérvényesen nem dönthette el őket sem Brentano úr akkor, sem én most. Ezzel szemben arra valók, hogy eltereljék a figyelmet a fő dologról, nevezetesen a fatális „Times"-tudósításról.

Mielőtt ennek nekimerészkedik, az Anonymus különböző vaskos kiszólásokkal erősíti meg magát, úgymint: „szinte bűnös meggondolatlanság", „az a hazug idézet" stb., aztán elszántan nekilát, éspedig:

> „De itt aztán elérkezünk Marx harmadik védekezési eszközéhez, és ez *arcátlanul hazug mivoltában* még jóval felülmúl minden eddigit. Marx ugyanis nem átall hivatkozni az 1863 április 17-i »Times«-ra, hogy idézetének helyességét bebizonyítsa. Az 1863 április 17-i »Times« 7. old., 5. oldal" (vagyis hasáb) „17. skk. sor *azonban* a beszédet így közli..."

És most következik a „Times" tudósítása, amelyben ez áll:

> „A növekedés, amelyet vázoltam" (tudniillik mint „a gazdagság és hatalom szédítő növekedését"), „s amelynek adatai, azt hiszem, pontos tudósításokon alapulnak, *teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik*."

És most csodálkozzék az ember Marx „arcátlan hazugságán", amikor azt meri állítani, hogy a „Times"-tudósítás ezt a mondatot tartalmazza: Ez a szédítő növekedés stb. teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik!

Az Alapító Üzenet ezt mondja: „This intoxicating augmentation of wealth and power is *entirely confined to classes of property.*"*

A „Times" ezt mondja: „The augmentation there described"** (amellyel kapcsolatban még Brentano úr sem vitatta, akár névtelenül, akár nem, hogy ez az előzőleg „this intoxicating augmentation of wealth and power"***-ként vázolt „augmentation") „and which is founded, I think, upon accurate returns, *is an augmentation entirely confined to classes of property.*"°

És most, miután Brentano úr a Marx által állítólag hozzáhazudott, mert a Hansardból hiányzó mondatra a „Times" tudósításában a saját mutatóujjával rábökött és ezzel a maga számára kisajátította Marx állítólagos arcátlan hazugságát, diadalmasan kijelenti: „a két tudósítás" – a „Times"-é és a Hansardé – „tartalmilag teljesen megegyezik. Csakhogy a »Times« tudósítása alakilag összevontabban közli azt, amit a Hansard gyorsírásos tudósítása szó szerint közöl. De noha a »Times« tudósítása is az Alapító Üzenet *ama hírhedt helyének* éppen ellenkezőjét tartalmazza, noha Gladstone a »Times« tudósítása szerint is azt mondta, úgy véli, hogy a gazdagság és hatalom ama szédítő növekedése *nem* korlátozódik a jómódú osztályokra, Marxnak van képe ezt írni a »Volksstaat« június 1-i számában: »Gladstone úr tehát a saját sajtóorgánuma, a ‚Times' 1863 április 17-i számának tudósítása szerint 1863 április 16-án az Alsóházban alakilag és tartalmilag kijelentette, hogy a gazdagság és hatalom e szédítő növekedése teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik.«"

Si duo faciunt idem, non est idem. Ha kettő ugyanazt teszi, az mégsem ugyanaz.

Amikor Marx ezt mondatja Gladstone-nal: A gazdagság és hatalom e szédítő növekedése teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik, ezt akkor Marx „hozzáhazudta", akkor ez egy „hírhedt hely", „teljesen meghamisított". Amikor a „Times"-tudósítás ezt mondatja Gladstone-nal: „Az a növekedés, amelyet az imént mint a hatalom és gazdagság szédítő növekedését vázoltam, teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik", akkor ez csak „alakilag jobban összevont idézet", mint a Hansard-féle tudósítás, amelyből az a mondat hiányzik, és „az Alapító Üzenet ama hírhedt helyének" (azaz pontosan ugyanezen helynek) „szöges ellentéte".

---

* – „A gazdagság és hatalom e szédítő növekedése *teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik.*" – *Szerk.*

** – „A növekedés, amelyet az imént vázoltam" – *Szerk.*

*** – „a gazdagság és hatalom e szédítő novekedése" – *Szerk.*

° – „és amely, úgy vélem, pontos tudósításokon alapul, *olyan növekedés, amely teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik.*" – *Szerk.*

És amikor aztán Marx bizonyítékként a „Times"-tudósításnak erre a helyére hivatkozik, Brentano úr ezt mondja:

„. . .végül még van *képe* ahhoz, hogy olyan laptudósításokra hivatkozzék, amelyek *merőben ellentmondanak* neki."

Ehhez csakugyan egészen különös „kép" kell. Marx az övét mindenesetre a helyén viselte, nem pedig másutt.

A Marxétól csakugyan különböző „kép" segítségével az Anonymusnak, alias* Lujo Brentanónak sikerül Gladstone-nal azt mondatnia, *„nem hiszi*, hogy a gazdagság és hatalom e szédítő növekedése a vagyonos osztályokra korlátozódik". A valóságban Gladstone a „Times" és a Hansard szerint azt mondja, fájdalommal és aggodalommal nézne a gazdagság és hatalom e szédítő növekedésére, ha az volna a hite, hogy a jómódú osztályokra korlátozódik, és a továbbiak során a „Times" szerint azt mondja, hogy az bizony „a vagyonos osztályokra korlátozódik".

„Csakugyan", kiált fel végül az erényesen felháborodott Anonymus, „e mesterkedések jellemzésére csak egy szót tudnánk használni, amelyet Marx igen jól ismer (lásd „A tőke", 257. old.): Egyszerűen »gyalázatosak«."

Kinek a mesterkedései, Lujo Brentano úr?

II

Marx válasza („Volksstaat", 1872 augusztus 7., 6. számú dokumentum)** van olyan jóhiszemű, hogy belebocsátkozzék Brentano úr Beesly professzorral, a „Theory of the Exchanges"-szel és a többivel kapcsolatos ködösítéseibe; lévén ez mellékes, mi nem foglalkozunk vele. De e válasz még két tényt közöl, amelyek a fődolog szempontjából éppenséggel döntőek. A „hozzáhazudott" hely a „Times"-tudósításon kívül megtalálható még két másik londoni reggeli lap 1863 április 17-i számának tudósításában is. A „Morning Star"[147] szerint Gladstone ezt mondta:

„Ez a növekedés" – amelyet az imént mint a gazdagság és hatalom szédítő növekedését vázolt – „olyan növekedés, amely teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik."

---

* – másképpen; más néven – *Szerk.*

** *V. ö. 136—144. old.*[146] – *Szerk.*

A „Morning Advertiser"[145] szerint:

„Ez" – az imént a gazdagság és hatalom szédítő növekedéseként – „említett növekedés olyan növekedés, amely teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik."

Ez a bizonyítás minden más ellenfélre nézve „egyenesen megsemmisítő" lenne. De nem az a névtelen Brentanóra nézve. Válasza („Condordia", 1872 aug. 22., 7. számú dokumentum)*, amely változatlan pimaszságról tanúskodik, sohasem került Marx szeme elé, minthogy a „Concordia" július 11-e után megjelent számait már nem küldték meg neki. Én magam ezt a választ a Brentano-féle újrakiadásban („Vitám stb.", 1890.) olvastam, és ezért, ha tetszik, ha nem, itt tudomást kell vennem róla.

„Az a *szívós hazudósság*, amellyel" (Marx) „az eltorzított idézethez . . . ragaszkodik, még olyasvalakinél is bámulatos, akinek felforgató tervei megvalósításához minden eszköz jó."

Az idézet továbbra is „meghamisított", és a „Times"-tudósítás „pontosan az ellenkezőjét mutatja, amennyiben a »Times« és a Hansard teljesen megegyeznek". A bizonygatásnak ez a biztonsága azonban még merő gyerekjáték ahhoz viszonyítva, hogy Brentano úrnak van „képe" egyszeriben a következőket közölni velünk:

„A második eszköz a »Times«-tudósítás elkódosítésére abban állt, hogy Marx a német fordításban egyszerűen elsikkasztotta azt a vonatkozó mellékmondatot, amelyből kitűnt, hogy Gladstone csupán azt mondta, hogy a gazdagság növekedése, amely a jövedelemadóra vonatkozó tudósításokból látható, *a vagyonos osztályokra korlátozódik*, mert a dolgozó osztályokra nem vetnek ki jövedelemadót, és hogy ennélfogva a jövedelemadóra vonatkozó tudósításokból semmi sem tudható meg a dolgozó osztályok jólétének növekedéséről, de nem mondta azt, hogy a dolgozó osztályok valójában kimaradtak a nemzeti vagyon rendkívüli növekedéséből."

Tehát amikor a „Times" azt mondja, hogy a sokat emlegetett növekedés a vagyonos osztályokra korlátozódik, akkor az ellenkezőjét mondja annak, amit a „hozzáhazudott" mondat mond, amely ugyanazt mondja. Ami az „egyszerűen elsikkasztott vonatkozó mellékmondatot" illeti, ezt semmi esetre se engedjük el Brentano úrnak, hacsak méltóztatik egy pillanatig várni. És miután az első merész ugráson ekképpen szerencsésen túl van, már sokkal

* *V. ö. 144—148. old. – Szerk.*

könnyebben sikerül bizonygatnia, hogy a fekete fehér és a fehér fekete. Ha a „Times"-szal sikerült zöld ágra vergődnie, akkor a „Morning Star" és a „Morning Advertiser" nem sok gondot okoz majd neki.

„Ezek a lapok ugyanis, még úgy is, ahogy ő" (Marx) „idézi őket, mellettünk szólnak. Miután Gladstone, mindkét lap szerint, azt mondta, *nem* hiszi" (mint ismeretes, ezt Brentano úr állítja), „hogy a gazdagságnak és hatalomnak *ez* a szédítő növekedése azokra az osztályokra korlátozódik, amelyek kellemes viszonyok között élnek, így folytatja: »A gazdagságnak *ez* a nagy gyarapodása *egyáltalán nem vesz tudomást* a dolgozó lakosság helyzetéről. *Az említett növekedés olyan növekedés, amely teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik.* Az összefüggés és a »tudomást venni« szavak használata világosan mutatja, hogy e gyarapodáson és az említett növekedésen az a gyarapodás és az az említés" (*sic!*)* „értendő, amelyek a jövedelemadóra vonatkozó tudósításokból kitűnnek."

Az a jezsuita, aki a Si duo faciunt idem, non est idem-et kitalálta, kontár volt a névtelen Brentanóhoz képest. Ha a „Times", a „Morning Star" és a „Morning Advertiser" egyöntetűen kijelentik, hogy a Brentano szerint Marx által „hozzáhazudott" mondatot Gladstone tényleg mondta, úgy e lapok egyöntetűen Brentano úr „mellett" szólnak. S ha Marx ugyanezt a mondatot szó szerint idézi, úgy ez „hazug idézet", „szemtelen hazugság", „teljesen meghamisított", „hazugság" stb. És ha Marx ezt nem tudja belátni, akkor a mi Anonymusunknak, név szerint Lujo Brentanónak, megáll az esze és ezt „egyszerűen gyalázatosnak" találja.

De számoljunk le egyszer s mindenkorra az állítólagos „hozzáhazudással" úgy, hogy segítségül vesszük valamennyi 1863 április 17-i londoni reggeli lapnak a mi kérdésünkre vonatkozó tudósítását.

A „Times", a „Morning Star" és a „Morning Advertiser" már volt.

„Daily Telegraph"[149]:

„A magam részéről mondhatom, hogy majdnem félelemmel és aggodalommal néznék *a gazdagság és hatalom e szédítő növekedésére*, ha az volna a hitem, hogy a jómódú osztályokra korlátozódik. Ez a gazdagsággal összefüggő kérdés egyáltalán nem vesz tudomást a dolgozó lakosság helyzetéről. *A megadott növekedés olyan növekedés, amely teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik.*"

„Morning Herald"[150]:

* – így – *Szerk.*

„Mondhatom, hogy a magam részéről félelemmel és aggodalommal néznék *a gazdagság e szédítő növekedésére*, ha azt hinném, hogy a jómódú osztályokra korlátozódik. *A gazdagság e nagy növekedése*, amelyet vázoltam és amely pontos tudósításokon alapul, *kizárólag a tőke növekedésére korlátozódik* és nem vesz tudomást a szegényebb osztályokról."

„Morning Post"[151]:

„Mondhatom, hogy a magam részéről félelemmel és aggodalommal néznék a gazdagság e nagy növekedésére, ha azt hinném, hogy jótéteményei a jómódú osztályokra korlátozódnak. *A gazdagság e növekedése*, amelyet vázoltam, és amely pontos tudósításokon alapul, *teljesen a tőke növekedésére korlátozódik* és nem vesz tudomást a szegényebb osztályok gazdagságának növekedéséről."

„Daily News"[152]:

„Mondhatom, hogy a magam részéről félelem és aggodalom töltene el *a gazdagság e nagy növekedése* láttán, ha azt hinném, hogy jótéteményei a jómódú osztályokra korlátozódnak. *A gazdagság e növekedése*, amelyet vázoltam, és amely pontos tudósításokon alapul, *teljesen a tőke növekedésére korlátozódik* és nem veszi számításba a szegényebb osztályok gazdagságának növekedését."

„Standard"[153]:

„Mondhatom, hogy a magam részéről félelemmel és aggodalommal néznék *a gazdagság e szédítő növekedésére*, ha azt hinném, hogy a jómódú osztályokra korlátozódik. *A gazdagság e nagy növekedése*, amelyet vázoltam, és amely pontos tudósításokon alapul, *teljesen a tőke növekedésére korlátozódik* és nem veszi számításba a szegényebb osztályokat."

Az itt felsorolt nyolc újság tudomásom szerint az akkor Londonban megjelenő valamennyi reggeli lap. Tanúságuk „döntő". Közülük négy – a „Times", a „Morning Star", a „Morning Advertiser", a „Daily Telegraph" – pontosan ugyanabban a megfogalmazásban közli a mondatot, amelyben azt Marx „hozzáhazudta". Ez a növekedés, amelyet az imént a gazdagság és hatalom szédítő növekedéseként vázoltak, *„teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik"*. A négy másik – a „Morning Herald", a „Morning Post", a „Daily News" és a „Standard" – „csak alakilag összevontabb" fogalmazásban közli a mondatot, s ezzel még erőteljesebbé teszi; ugyanez a növekedés *„teljesen a tőke növekedésére korlátozódik"*.

Az említett nyolc újság közül mindegyiknek megvan a maga teljes létszámú külön parlamenti tudósítói kara. Ez tehát ugyanannyi egymástól teljesen független tanú. Összességükben továbbá pártatlanok, mert a legkülönbözőbb pártirányzatokhoz tartoznak. És az el nem hallgatható mondat két fenti változatának mindegyikéért mind toryk, mind whigek és radikálisok kezeskednek. Négy szerint Gladstone ezt mondta: teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik. Négy másik szerint ezt mondta: teljesen a tőke növekedésére korlátozódik. Tehát nyolc megtámadhatatlan tanú bizonyítja, hogy Gladstone szájából valóban elhangzott a mondat. A kérdés csak az, hogy a Marx által használt enyhébb vagy a négy tudósításban közölt erősebb megfogalmazásban-e.

Valamennyiükkel szemben áll magányos nagyságában — a Hansard. De a Hansard nem megtámadhatatlan, mint a reggeli lapok. A Hansard jelentései alá vannak vetve a cenzúrának, maga a szónok cenzúrázza őket. És éppen ezért „szokás" a Hansard szerint idézni.

Nyolc gyanún felül álló tanú egy gyanússal szemben! De mit számít ez a mi győzelmében biztos Anonymusunknak? Éppen azért, *mert* a nyolc reggeli lap tudósításai Gladstone szájába adják „azt a hírhedt helyet", éppen *azért* „szólnak" az Anonymus „mellett", éppen *ezáltal* bizonyítják csak igazán, hogy Marx azt „hozzáhazudta"!

Csakugyan semmi sem múlja felül a névtelen Brentano „arcátlanságát".

III

Valójában azonban a feltűnő pimaszság, amelyet Brentano úrnál megcsodálhattunk, nem egyéb taktikai fogásnál. Rájött, hogy a „hozzáhazudott" mondat elleni támadás kudarcot vallott és hogy most védekező állást kell keresnie magának. Megtalálta; most már csak arról van szó, hogy végrehajtsa a visszavonulást az új állásba.

Brentano úr Marxnak szóló első válaszában (5. számú dokumentum)* utal, jóllehet szégyenlősen, erre a szándékára. A fatális „Times"-tudósítás kényszeríti erre. Ez a tudósítás tartalmazza ugyan a „hírhedt", „hozzáhazudott" helyet, de ez tulajdonképpen mellékes dolog. Minthogy ugyanis a Hansarddel „tartalmilag teljesen megegyezik", „ama hírhedt helynek pontosan az ellenkezőjét" mondja, noha szó szerint tartalmazza. Tehát már nem a „hírhedt hely" szövege a fontos, hanem az értelme. Most már nem a letaga-

* *V. ö. 130—136. old. – Szerk.*

dásáról van szó, hanem annak az állításáról, hogy az ellenkezőjét gondolja annak, amit mond.

És miután Marx második válaszában kijelenti, az időhiány arra kényszeríti, hogy egyszer s mindenkorra megszakítsa kellemes kapcsolatát névtelen ellenfelével*, ez utóbbi annál bizakodóbban merészkedik e szintén nem éppen tiszta téma területére. Ez történik visszonválaszában, amelyet itt mint 7. számú dokumentumot közlünk.**

Itt azt állítja, hogy Marx igyekszik a Hansarddel tartalmilag teljesen megegyező „Times"-tudósítást *elködösíteni*, mégpedig háromféle módon. *Először* a classes who are in easy circumstances*** kifejezés helytelen fordításával. Ezzel a ponttal mint teljesen mellékessel egyáltalán nem foglalkozom. Hogy Marx sokkal különbül tudott angolul, mint Brentano úr, az közismert. De hogy pontosan mit gondolt akkor – és gondolt-e egyáltalán valamit – Gladstone úr, amikor azt a kifejezést használta, azt ma, 27 év után, még ő maga se tudná megmondani.

A *második* pont az, hogy Marx a „Times"-tudósításban egy bizonyos „vonatkozó mellékmondatot egyszerűen elsikkasztott". A szóban forgó helyet az előző, II. szakaszban, a 7. oldalon° részletesen idéztük. E vonatkozó mellékmondat elsikkasztásával Marx állítólag el akarta sikkasztani olvasói elől azt a tényt, hogy a gazdagság növekedése, amely a jövedelemadóra vonatkozó tudósításokból tűnik ki, a vagyonos osztályokra korlátozódik, mert a dolgozó osztályokra nem vetnek ki jövedelemadót, és hogy ebből a munkások jólétének növekedésére vonatkozólag semmit sem lehet megtudni; nem mintha a dolgozó osztályok a valóságban ki lennének zárva a nemzeti vagyon rendkívüli növekedéséből.

A „Times"-tudósítás mondata Brentano úr saját fordításában így hangzik:

> „A növekedés, amelyet vázoltam, és amelynek adatai, úgy vélem, pontos tudósításokon alapulnak, csupán a vagyonos osztályokra korlátozódik."

A Marx által oly rosszindulatúan „elsikkasztott" vonatkozó mellékmondat e szavakból áll: „és amelynek adatai, úgy vélem, pontos tudósításokon alapszanak". E rendkívül fontos szavak makacs, mert kétszer ismételt elsikkasztásával Marx állítólag el akarta titkolni olvasói előtt, hogy az említett növe-

---

* *V. ö. 136—144. old.*[154] *– Szerk.*

** *V. ö. 144—148. old. – Szerk.*

*** – jómódú osztályok *(Lásd erről Marx lábjegyzetét a 129. oldalon és a 139—140. oldalt.) – Szerk.*

° *V. ö. 91. old. – Szerk.*

kedés *csak a jövedelemadó alá eső jövedelem növekedése*, más szóval a „vagyonos osztályok" jövedelméé.

Vakká teszi Brentano urat afölötti erkölcsi felháborodása, hogy a „hazudósággal" kátyuba jutott? Vagy azt gondolja, nyugodtan állíthat bármit, hiszen Marx úgysem válaszol többé? Tény az, hogy a megvádolt idézet Marxnál mind az Alapító Üzenetben, mind a „Tőké"-ben e szavakkal kezdődik: „1842-től 1852-ig az ország *megadóztatható jövedelme* (the taxable income) 6 %-kal növekedett . . . Az 1853-tól 1861-ig eltelt 8 év alatt, ha . . ."* stb.

Ismer Brentano úr Angliában más „megadóztatható jövedelmet", mint azt, amely jövedelemadó alá esik? És vajon ez a rendkívül fontos „vonatkozó mellékmondat" hozzátette-e a legcsekélyebbet is e világos kijelentéshez, hogy itt csak a jövedelemadó alá eső jövedelemről van szó? Vagy az-e a véleménye – és szinte úgy látszik –, hogy Gladstone költségvetési beszédeit „meghamisítják", azokhoz „hozzáhazudnak" vagy azokból „elsikkasztanak", ha úgy idéznek belőlük, hogy egyidejűleg nem tartanak az olvasónak, à la Brentano** értekezést az angol jövedelemadóról és nem „hamisítják meg" benne ráadásul a jövedelemadót, amint azt Marx (6. számú dokumentum)*** bebizonyította és amint azt Brentano úr maga is kénytelen volt elismerni (7. számú dokumentum)°? És ha a „hozzáhazudott" mondat egyszerűen azt mondja, hogy ez a növekedés, amelyről Gladstone úr az imént beszélt, a vagyonos osztályokra korlátozódik, lényegében nem ugyanazt mondja-e, minthogy csak a vagyonos osztályok fizetnek jövedelemadót? De persze, miközben Brentano úr elöl a főbejáraton fülsiketítő lármát csap e mondat, mint marxi hamisítás és arcátlan hazugság miatt, titokban ő maga engedi besurranni a hátsó ajtón.

Hogy Marx Gladstone urat „megadóztatható jövedelemről" beszélteti és nem másról, azt Brentano úr pontosan tudta. Első támadásában ugyanis (3. számú dokumentum) idézi az Alapító Üzenet vonatkozó helyét, sőt a taxable-t „adóköteles"-nek fordítja°°. Ha ezt most viszonválaszában „elsikkasztja" és ha ettől fogva egészen 1890. évi brosúrájáig folyvást azt bizonygatja, hogy Marx szándékosan és rosszhiszeműen eltitkolja azt a tényt, hogy Gladstone itt csak a jövedelemadó alá eső jövedelemről beszél, akkor ne vágjuk-e vissza a fejéhez saját kifejezéseit, úgy mint: „hazug", „hamisítás", „szemtelen hazugság", „egyszerűen gyalázatos" stb.?

* *V. ö. 121., 123. old. – Szerk.*
** – Brentano módjára – *Szerk.*
*** *V. ö. 136—144. old. – Szerk.*
° *V. ö. 144—148. old. – Szerk.*
°° *V. ö. 126. old. – Szerk.*

Menjünk tovább a szövegben.

„Végül *harmadszor* Marx igyekezett eltitkolni, hogy a »Times«-tudósítás megegyezik a Hansard tudósításával, amennyiben nem idézte azokat a mondatokat, amelyekben Gladstone a »Times« szerint is kereken és határozottan tanúsította a brit munkásosztály felemelkedését."

Marxnak a névtelen Brentanóhoz intézett második válaszában* be kellett bizonyítania, hogy a „hírhedt" mondatot nem *„hazudta hozzá"*, továbbá vissza kellett utasítania az Anonymus pimasz állítását, amely szerint *ezt*, tehát az egyetlen vitapontot illetően a „Times"-tudósítás és a Hansard-tudósítás „tartalmilag teljesen megegyezik", jóllehet az előbbi a kérdéses mondatot szó szerint tartalmazza, a második pedig szó szerint kihagyja. Ennek, vagyis az egyetlen vitapontnak a szempontjából teljesen közömbös volt, hogy milyen nyilatkozatot tett még Gladstone úr a brit munkásosztály felemelkedésével kapcsolatban.

Ezzel szemben az Alapító Üzenetben márpedig ez a Brentano által idézethamisítással vádolt dokumentum – a 4. oldalon**, csak néhány sorral a „hírhedt" mondat előtt, határozottan az áll, hogy a pénzügyminiszter (Gladstone) a szabadkereskedelem ezeréves birodalma idején ezt mondta az Alsóházban:

„A brit munkás átlagos helyzete oly mértékben javult, hogy az tudomásunk szerint rendkívüli és példátlan bármely ország vagy bármely kor történetében."

És éppen ezek azok a szavak, amelyeket Marx Brentano úr szerint rosszhiszeműen elsikkasztott.

Brentano úr az egész polémiában, Marxhoz intézett első, 1872-es replikájától (5. számú dokumentum)*** a „Vitám stb." (1890.) bevezetéséig és függelékéig a világért se „szemtelen hazugságnak" nevezhető ügyességgel sikkasztja el azt a tényt, hogy Marx az Alapító Üzenetben nyomatékosan idézi ezeket a munkások helyzetének példátlan javulására vonatkozó Gladstone-féle bizonygatásokat. És e viszonválaszban, amely, mint mondottam, Marx előtt haláláig, előttem pedig az 1890-es „Vitám stb." című brosúra megjelenéséig ismeretlen volt, és amelyben Brentano a hozzáhazudott mondat miatti vádat csak látszólag tartja fenn, a valóságban azonban elejti, és a hozzá-

* *V. ö. 136—144. old. – Szerk.*
** *V. ö. 122. old. – Szerk.*
*** *V. ö. 130—136. old. – Szerk.*

hazudott mondatot nemcsak mint igazi gladstone-i tulajdont szégyenkezve elfogadja, hanem még igényt is tart rá mint „mellettünk", vagyis Brentano mellett „szólóra" –, e viszonválaszban Brentano visszavonul az új védelmi vonalra: Marx megcsonkította és elferdítette Gladstone beszédét; Marx azt mondatja Gladstone-nal, hogy a gazdagok gazdagsága óriási mértékben megnövekedett, a szegények, a munkásnépesség azonban legfeljebb kevésbé lett szegényebb. Pedig Gladstone szárazon csak azt mondja, hogy a munkások helyzete példátlan mértékben megjavult.

Ezt a második védelmi vonalat felrobbantja az a cáfolhatatlan tény, hogy éppen az inkriminált dokumentum, az Alapító Üzenet határozottan idézi ugyanezeket a gladstone-i szavakat. És Brentano úr ezt *tudta*. „De mit számít ez? Hiszen a »Concordia« olvasói úgysem tudják őt ellenőrizni!"

Egyébként ami azt illeti, hogy valójában mit mondott Gladstone úr, erről legközelebb még lesz néhány szavunk.

Végül Brentano úr, elsősorban bizonyára névtelenségére, másodszor pedig Marx ama kijelentésére való tekintettel, hogy nem kíván többé törődni vele, a következő magánélvezetet engedi meg magának:

> „Ha Marx úr végül aztán még szidalmakban tör ki, úgy biztosíthatjuk, hogy ellenfelének mi sem lehet kívánatosabb, mint gyengeségének ebben rejlő beismerése. A gyalázkodás annak a fegyvere, aki kifogyott egyéb védekezési eszközeiből."

Mármost nézzen utána az olvasó maga, hogy viszonválaszában Marx menynyiben „tör ki szidalmakban". De ami Brentano urat illeti, az ő udvarias megnyilatkozásaiból már adtunk egy csokorra valót. A tömegesen Marx fejéhez vágott „hazugságok", „szemtelen hazugságok", „hazug idézetek", az olyan kitételek, mint „egyszerűen gyalázatos" stb., kétségtelenül „a gyengeség" épületes „beismerései" és félreismerhetetlen jelét adják annak, hogy Brentano úr „kifogyott egyéb védekezési eszközeiből".

IV

Ezzel zárul e dagályosra felfújt história[155] első felvonása. A titokzatos, ha még nem is titkostanácsosi Brentano úr elérte, aminek elérését aligha remélhette. Igaz, elég rosszul járt az állítólag „hozzáhazudott" mondattal; ezt az eredeti vádat tényleg elejtette. De keresett magának egy új védelmi vonalat, és ezen – *az övé volt az utolsó szó*, ilyenkor pedig a német docensvilágban azt mondhatja az ember, hogy megnyerte a csatát. Így hát azzal

dicsekedhetett, legalábbis a vele egyivásúak előtt, hogy győzedelmesen visszaverte Marx támadásait, őt magát pedig irodalmilag kikészítette. A szerencsétlen Marx azonban egy árva szót sem tudott meg erről a „Concordiá"-ban történt lemészárlásáról; ellenkezőleg, volt „képe" ahhoz, hogy még tizenegy évig éljen, tizenegy évig, amelyek mind nagyobb sikereket hoztak neki, tizenegy évig, amikor szakadatlanul nőtt híveinek száma minden országban, tizenegy évig, amikor érdemeit egyre általánosabban elismerték.

Brentano úr és társai bölcsen óvakodtak attól, hogy az elvakult Marxot kiragadják ebből az önámításból vagy megértessék vele, hogy ő bizony már régóta halott ember. De miután 1883-ban tényleg meghalt, már nem bírták tovább, már nagyon viszketett a tenyerük. És ekkor színre lépett Sedley Taylor úr egy levéllel, amelyet a „Times"-hoz intézett (8. számú dokumentum)*.

Az alkalmat a hajánál fogva ráncigálja elő, ha ugyan ő vagy barátja, Brentano, nem állapodott meg suba alatt Emile de Laveleye úrral, aminthogy szinte ez a látszat. Abban a modoros stílusban, amely elárulja, hogy bizonyos mértékben tudatában van ügye kétes mivoltának, „igen különösnek találja, hogy Brentano professzornak volt fenntartva, hogy nyolc évvel később leleplezze a mala fides-t" (Marxét).

És most kezdődik a hencegés az isteni Brentano mesteri támadásairól, az elvetemült Marx tüstént bekövetkezett haláltusájáról stb. Hogy milyen volt ez a valóságban, azt olvasóink látták. Haláltusát csupán a kérdéses mondat hozzáhazudásáról szóló Brentano-féle állítás vívott.

Végül zárszóban:

„Amikor Brentano tüzetes szövegösszehasonlítás útján bebizonyította, hogy a »Times« és a Hansard tudósítása megegyezik annyiban, hogy mindkettő teljesen kizárja azt az értelmezést, amelyet a ravaszul kiragadott idézés Gladstone szavaiba belemagyarázott, Marx időhiány ürügyén visszavonult!"

A „tüzetes szövegösszehasonlítás" aztán igazán nagyon mulatságos. A névtelen Brentano *csak* a Hansardet idézi. Marx szállítja neki a „Times"-tudósítást, amely szó szerint tartalmazza a vitás, a Hansardból hiányzó mondatot. Ekkor Brentano úr is idézi a „Times"-tudósítást, éspedig még három sorral tovább, mint Marx idézte. E három sornak kell bebizonyítania, hogy a „Times" és a Hansard teljesen megegyeznek, hogy tehát az állítólag Marx által „hozzáhazudott" mondat *nem* áll a „Times"-tudósításban, noha szó szerint

* *V. ö. 149—150. old. – Szerk.*

benne áll; vagy legalábbis azt, hogy ha ott áll is, az ellenkezőjét jelenti annak, amit szárazon közöl. Ezt a nyaktörő műveletet nevezi Taylor úr „tüzetes szövegösszehasonlításnak".

Továbbá. Egyszerűen nem igaz, hogy erre Marx időhiány ürügyén visszavonult. És Sedley Taylor úr tudta ezt, vagy köteles volt tudni. Láttuk, hogy Marx előbb még bebizonyította a névtelen isteni Brentanónak, hogy a „Morning Star" és a „Morning Advertiser" tudósításai szintén tartalmazzák a „hozzáhazudott" mondatot. És csak azután jelentette ki, hogy nem tud több időt szentelni az Anonymusnak.

A további polémia Sedley Taylor úr és Eleanor Marx között (9., 10. és 11. számú dokumentum)* mindenekelőtt azt bizonyította, hogy Sedley Taylor úr egy percig sem próbálta fenntartani a mondat hozzáhazudására vonatkozó eredeti vádat. Ez, bátorkodik állítani, „nagyon alárendelt jelentőségű volt". Ismét egyenes letagadása egy ténynek, amelyet ismert vagy ismernie kellett.

Mindenesetre tudomásul vesszük beismerését, hogy ez a vád nem tartható fenn, és gratulálunk ehhez barátjának, Brentanónak.

Mi hát akkor a vád? Egyszerűen Brentano úr második védelmi vonalának vádja, amely szerint Marx el akarta torzítani Gladstone beszédének értelmét – egy újabb vád, amelyről, mint mondottuk, Marx soha nem szerzett tudomást. Mindenesetre ezzel egészen más területre kerültünk. Kezdetben egy meghatározott tényről volt szó: hozzáhazudta-e Marx ezt a mondatot vagy sem? Hogy Marx ezt a vádat győzelmesen visszautasította, most már nem tagadják. Az értelemtorzító idézéssel kapcsolatos új vád azonban a szubjektív vélemények területére vezet bennünket, s azok szükségképpen különbözők. De gustibus non est disputandum.** Amit az egyik – önmagában vagy az idézet céljára – lényegtelennek tart, azt a másik fontosnak és döntőnek nyilvánítja. A konzervatív soha nem idéz úgy, hogy az a liberálisnak, a liberális úgy, hogy az a konzervatívnak, a szocialista úgy, hogy az egyiküknek vagy mindkettőjüknek megfeleljen. A pártember, akinek saját pártbeli társait ellenfele ő ellene idézi, rendszerint úgy véli, hogy az idézetből kihagyták a leglényegesebb, az igazi értelmet meghatározó részt. Ez olyan mindennapos dolog és olyan sok egyéni nézetnek ad helyt, hogy az efféle vádakra senki sem helyezi a legcsekélyebb súlyt sem. Ha Brentano úr arra használta volna névtelenségét, hogy ezt és csak ezt a vádat emelje

* *V. ö. 150., 152., 155. old. – Szerk.*

** – Az ízlésekről nem kell vitatkozni. – *Szerk.*

Marx ellen, akkor Marx aligha tartotta volna érdemesnek, hogy akár egyetlen szót is válaszoljon.

Sedley Taylor úr, hogy ezt az új fordulatot a rá jellemző eleganciával végrehajtsa, szükségesnek véli, hogy barátját és elvbarátját, Brentanót háromszor megtagadja. Először megtagadja azzal, hogy elejti Brentano eredetileg egyetlen vádját, amely a „hozzáhazudásra" vonatkozott, sőt tagadja annak eredeti és egyetlen vádként való létezését. Megtagadja továbbá azzal, hogy minden további nélkül félretolja a tévedhetetlen Hansardet, amelyet kizárólagosan idézni „szokása" a jó erkölcshöz szokott Brentanónak, és felhasználja a „Times"-nak ugyanezen Brentano szerint „szükségképpen kontár tudósítását". És harmadszor megtagadja őt és ráadásul a „Times"-hoz intézett saját első levelét, amennyiben a „vonatkozó idézetet" már nem az Alapító Üzenetben keresi, hanem a „Tőké"-ben. Mégpedig egyszerűen azért, mert az Alapító Üzenet, amelyre hivatkozni a „Times"-hoz intézett levelében „volt oly vakmerő", sohasem volt a kezében! Nem sokkal az Eleanor Marxszal lezajlott vitája után hiába kereste az Üzenetet a British Museumban; ekkor bemutatták ellenfelének, akitől megkérdezte, hogy nem tudna-e *ő* szerezni neki egy példányt? Erre kikerestem egyet az irataim közül és Eleanor eljuttatta hozzá. A számára ilymódon lehetővé vált „tüzetes szövegösszehasonlítás" a jelek szerint meggyőzte arról, hogy a hallgatás a legjobb felelet.

És csakugyan fölösleges volna Eleanor Marx viszonválaszához (11. számú dokumentum)* akár egyetlen szót is hozzátenni.

V

Harmadik felvonás. A Marx „Tőké"-je első kötetének 4. kiadásához írott előszavam (12. számú dokumentum)**, amelyből a szükséges részt közlöm, megmagyarázza, miért kellett abban visszatérnem Brentano és Sedley Taylor urak régmúlt polémiáira. Ez az előszó válaszra kényszerítette Brentano urat; a „Vitám Karl Marxszal stb." című brosúrában (írta Lujo Brentano, Berlin 1890.) került rá sor. Itt újból kinyomatja névtelen, most végre hitelesített „Concordia"-cikkeit és Marxnak a „Volksstaat"-ban közölt válaszait, egy bevezetés és két függelék kíséretében, amelyekkel akár tetszik, akár nem, kénytelenek vagyunk foglalkozni.

* *V. ö. 155—158. old. – Szerk.*
** *V. ö. 159—164. old. – Szerk.*

Mindenekelőtt megállapítjuk, hogy a „hozzáhazudott" mondatról itt sincs már szó. Brentano mindjárt az első oldalon idézi az Alapító Üzenetből vett mondatot, majd azt állítja, hogy Gladstone „Marx állításával teljes ellentétben azt mondta", hogy e számok csak azokra vonatkoznak, akik jövedelemadót fizetnek (amit Marx is mondat Gladstone-nal, minthogy e számokat határozottan az *adóköteles* jövedelemre korlátozza), de a munkásosztály helyzete egyidejűleg példátlanul megjavult (amit Marx, csupán kilenc sorral a megtámadott idézet előtt, szintén elmondatott Gladstone-nal). Felkérem az olvasót, hasonlítsa maga össze az Alapító Üzenetet (1. számú dokumentum)* Brentano úr állításával (13. számú dokumentum)**, hogy lássa, miképpen „hazudik hozzá" vagy gyárt másmilyen módon Brentano úr ellentétet ott, ahol ilyen egyáltalán nincs. De minthogy a hozzáhazudott mondat miatti vád csúfosan megbukott, Brentano úrnak jobb tudomása ellenére igyekeznie kell bemesélni olvasóinak, hogy Marx el akarta sikkasztani azt a tényt, amely szerint Gladstone itt csak „adóköteles jövedelemről", vagyis a vagyonos osztályok jövedelméről beszél. Közben Brentano úr még csak észre sem veszi, hogy első vádja ezzel az ellenkezőjébe fordult, minthogy ez a második az elsőnek egyenes arculcsapása.

Miután ezt a „hamisítást" szerencsésen nyélbeütötte, indíttatva érzi magát arra, hogy a „Concordiá"-t figyelmeztesse a Marx által állítólag elkövetett „hamisításra", mire a lap felszólítja, küldjön be egy cikket Marx ellen. Ami ezután következik, túlságosan gyönyörűséges, semhogy ne közöljük szó szerint:

> „A cikket nem írtam alá; ez egyrészt a szerkesztőség kívánságára, *lapjának tekintélye érdekében* történt, másrészt annál kevésbé volt ezellen kifogásom, minthogy Marx előzőleg folytatott vitái alapján várható volt, hogy személyes szidalmakat zúdít majd ellenfelére, tehát *csakis vidítóan hathatott*, ha ellenfelének személyét illetően hagyjuk a homályban tapogatódzni."

A „Concordia" szerkesztősége tehát „lapjának tekintélye érdekében" azt kívánta, hogy Brentano úr hallgassa el a nevét! Eszerint milyen híre lehetett Brentano úrnak a saját elvbarátainál! Azt, hogy ez történt, boldogan elhisszük neki, de hogy ő maga nagydobra veri, ez igazán óriási tett ettől az úrtól. Ám ezt intézze el önmagával és a „Concordia" szerkesztőségével.

---

* *V. ö. 121—122. old. – Szerk.*
** *V. ö. 164—167. old. – Szerk.*

Minthogy „várható volt, hogy Marx személyes szidalmakat zúdít majd ellenfelére", természetesen „csakis vidítóan hathatott, ha ellenfelének személyét illetően hagyják a homályban tapogatódzni". Hogy miképpen lehet *személyes* szidalmakat zúdítani egy személyre, akit az ember *nem* ismer, az eddig titok volt. Hiszen az ember csak akkor válhat személyessé, ha tud valamit az illető személyről. Ámde a lap tekintélye érdekében névtelenné tett Brentano úr mentesíti ellenfelét ettől a fáradságtól. Ő maga látott neki nagy hévvel a „szidalmazásnak", először a vastagbetűs „hozzáhazudás"-sal, majd a „szemtelen hazugság"-gal, az „egyszerűen gyalázatos"-sal stb. Brentano úr, a nem-Anonymus, itt nyilvánvalóan elírást követett el. Nem azért, hogy az ismert Marx az ismeretlen Brentanóra, hanem azért, hogy az eltitkolt Brentano az ismert Marxra „személyes szidalmakat zúdíthasson", ezért volt Brentano úrnak „másrészt annál kevésbé kifogása" a neki előírt névtelenség ellen.

És ennek kellett volna „vidítóan hatnia"! Csakugyan ez lett a vége, de nem Brentano úr akaratából. Marx, mint ahogy később a leánya és most én, mind azon fáradozunk, hogy e polémiában legyen valami vidító. De bármilyen sikert érünk is el ebben, nagyot vagy kicsit, azt Brentano úr rovására érjük el. Cikkei mindennek mondhatók, csak „vidítóaknak" nem. Ami vidámság itt csurran-cseppen, az kizárólag azoknak a csapásoknak köszönhető, amelyeket Marx Brentano „homályban hagyott személyének" árnyoldalára mér, és amelyek fölött az érintett most utólag mint „fura polemizálásának illetlenségei" fölött szeretne átsiklani. „Fura polemizálás illetlenségei"-nek nevezték junkeri, papi, jogászi és másmilyen céhbeli ellenfeleik Voltaire, Beaumarchais, Paul Louis Courier éles polémiáit, ami ezeket az „illetlenségeket" nem akadályozta meg abban, hogy ma mintaképeknek és mesterműveknek ismerjék el őket. Mi pedig a „fura polemizálásnak" azokban és más mintaképeiben túlon túl nagy élvezetünket leltük, semhogy akár száz Brentanónak is sikerülhetne lerántani bennünket a német egyetemi polémia területére, ahol nincs más, mint a sárga irigység tehetetlen gonoszsága és a legsivárabb unalom.

Brentano úr azonban most ismét így véli, annyira rászedte olvasóit, hogy szemrebbenés nélkül alaposan megetetheti őket:

„És amikor kitűnt, hogy a »Times« is e gyorsírásos tudósítással megegyező értelemben hozta... ezt a" (Gladstone-féle) „beszédet, ő" (Marx) „mint a »Concordia« szerkesztősége írta, úgy tett, mint a tintahal, amely fekete folyadékkal zavarja meg a vizet, hogy ellenfelének megnehezítse az üldözést. Vagyis tőle telhetően igyekezett a vita tárgyát

elködösíteni, olymódon, hogy egészen közömbös és mellékes dolgokba kapaszkodott."

Ha a „Times"-tudósítás, amely a „hozzáhazudott" mondatot szó szerint tartalmazza, értelmét tekintve megegyezik a „gyorsírásossal" — vagyis a Hansarddel —, amely azt szó szerint elhallgatja, és ha Brentano úr ismét azzal kérkedik, hogy ezt kimutatta, mi egyebet jelent ez, mint azt, hogy Brentano úr teljességgel, jóllehet szégyenkezve és csendben, elejti a „hozzáhazudott" mondat miatti vádat, és hogy offenzívából defenzívába szorítva, visszavonul a második védelmi vonalra? Ezt csupán megállapítjuk; úgy véljük, hogy a III. és a IV. fejezetben ezt a második állást is központjában teljesen felrobbantottuk és a két szárnyát felgöngyöltük.

De akkor jön az igazi egyetemi polemista. Amikor a győzedelmes Brentano ilymódon sarokba szorította ellenfelét, ez utóbbi úgy tett, mint a tintahal, amennyiben a vizet feketére festette és a vita tárgyát egészen közömbös és mellékes dolgok kiemelésével elködösítette.

A jezsuiták ezt mondják: Si fecisti, nega. Ha elkövettél valamit, tagadd le. A német egyetemi polemista tovább megy és ezt mondja: Ha alkalmaztál egy ócska ügyvédi fogást, varrd az ellenfél nyakába. Alig idézte Marx a „Theory of the Exchanges"-t és Beesly professzort, mégpedig csupán azért, mert a vitás helyet ugyanúgy idézték, mint ő, Brentano, a tintahal tíz lábának minden szívókájával beléjük kapaszkodik és „fekete folyadékának" akkora áradatát terjeszti el köröskörül, hogy az embernek jól oda kell figyelnie és két kézzel utánakapnia, ha nem akarja a tényleges „vitatárgyat", nevezetesen az állítólag hozzáhazudott mondatot szem elől téveszteni és kezéből kiejteni. Viszonválaszában teljesen ugyanez a módszer. Először újabb veszekedésbe kezd Marxszal a classes in easy circumstances kifejezés miatt, s e veszekedés a legjobb esetben sem hozhatott egyéb eredményt, mint éppen ezt a Brentano úr számára kívánatos „ködösítést". Azután ismét következik a fekete folyadék kibocsátása a nevezetes vonatkozó mellékmondat kapcsán, amelyet Marx rosszindulatúan elsikkasztott és amelyet, mint bebizonyítottuk, egész jól ki is lehetett hagyni; a tény ugyanis, amelyre közvetve utalt, a beszéd egy Marx által előzőleg idézett mondatában már világosan, érthetően és közvetlenül elhangzott. Harmadszor pedig tintahalunknak még maradt elegendő fekete mártása, amellyel ismét elködösítheti a vita tárgyát, azt állítva, hogy Marx a „Times"-ból vett idézetben ismét elsikkasztott néhány mondatot — olyan mondatokat, amelyeknek az egyetlen ponthoz, amelyről kettőjük között *akkor* vita folyt, az állítólag hozzáhazudott mondathoz, egyáltalán semmi közük nem volt.

Ugyanez a szépiatékozlás az előttünk levő ön-védőiratban. Először természetesen megint a „Theory of the Exchanges"-nek kell tartania a frontot. Aztán váratlanul a Lassalle-féle „vasbértörvényt" szegezik szembe velünk, jóllehet ehhez Marxnak köztudomásúan ugyanannyi köze volt, mint Brentano úrnak a puskapor feltalálásához és jóllehet Brentano úrnak tudnia kell, hogy Marx a „Tőke" első kötetében nyomatékosan elhárít magától minden felelősséget Lassalle bármely végkövetkeztetéséért[156] s hogy ugyanebben a könyvben a munkabér törvényét különböző változók funkciójának és nagyon rugalmasnak, tehát olyasvalaminek ábrázolja, ami minden, csak nem vas. És minthogy a tintaáradatok már folyamatban vannak, nincs többé megállás, a hajánál fogva előráncigálnak minden lehetőt, a hallei kongresszust[133], Liebknechtet és Bebelt, Gladstone 1843. évi költségvetési beszédét, az angol szakszervezeteket, hogy fedezzék a védekezést az immár támadásba átment ellenféllel szemben, ön-védőbeszédet mondva Brentano úr és az ő nemes, emberbaráti, a gonosz szocialisták által oly gúnyosan kezelt elvei mellett. Az ember azt gondolná, egész tucat tintahal segít itt az „eltussolásban".

És mindez azért, mert Brentano úr maga is tudja, hogy menthetetlenül megfeneklett a „hozzáhazudott" mondatra vonatkozó állítással és mert nincs bátorsága ahhoz, hogy ezt az állítást nyíltan és becsületesen visszavonja. Hogy az ő szavaival éljünk:

> „Ha mármost" Brentano „egyszerűen bevallotta volna, hogy az a könyv" – a Hansard – „félrevezette ..., akkor ugyan csodálkoztak volna azon, hogy ő az ilyen forrásokra" mint feltétlenül megbízhatókra „támaszkodott, de a hibát legalább helyrehozta volna. Csakhogy nála erről szó sem volt."

Ehelyett ködösítés céljából literszám árasztja a tintát, és ha én itt ilyen terjengősségre kényszerülök, úgy csak azért, mert ezeket a hajuknál fogva ideráncigált mellékes dolgokat előbb el kell távolítanom és a ködösítő tintát szétoszlatnom, hogy a vita tényleges tárgyát szem előtt és kézben tarthassam.

Brentano úrnak azonban még egy közlése van számunkra in petto*, amely valóban „csakis vidítóan hathat". Csakugyan olyan sajnálatosan elbántak vele, hogy addig nem leli nyugtát, amíg minden baját el nem keseregte nekünk. Először elhallgatják a nevét a „Concordiá"-ban a lap tekintélye érdekében. Brentano úr van annyira nagylelkű, hogy a jó ügy

* – tartalékban – *Szerk.*

érdekében magára erőszakoltatja ezt az áldozatot. Azután Marx rázúdítja fura polemizálásának illetlenségeit. Ezeket is zsebrevágja. Csupán „az egész polémia szó szerinti kinyomtatásával" akart volna erre „válaszolni". De sajnos!

„A szerkesztőségeknek gyakran különvéleményük van; az a szakfolyóirat, amelyet mindegyiknél alkalmasabbnak tartottam erre, megtagadta a kinyomtatást, kijelentve, hogy a vita nem közérdekű."

Így jár a nemes lélek e bűnös világban; legjobb szándékai meghiúsulnak az emberek rosszaságán vagy közönyén. S hogy ezt a mi félreismert derék emberünket meg nem érdemelt balsorsáért kárpótoljuk, s mivel egy ideig eltart még, amíg felhajt egy olyan szerkesztőséget, amelynek nincs „gyakran különvéleménye", ezennel átnyújtjuk neki „az egész polémia szó szerinti kinyomtatását".

VI

Brentano úr brosúrácskája a bevezető ön-védőiraton kívül még két függeléket tartalmaz. Az elsőben kivonatok vannak a „Theory of the Exchanges"-ből, amelyeknek azt kell bebizonyítaniok, hogy ez a könyv volt az egyik fő forrás, amelyből Marx „Tőké"-jét összeállította. Ezzel az ismételt szépiatékozlással nem foglalkozom. Nekem csak a „Concordia"-beli régi váddal van dolgom. Marx egész életében nem tudott és nem akart Brentanónak a kedvére tenni. Brentano úrnak tehát bizonyára egy egész feneketlen zsákra való panasza van Marx ellen, és bolond lennék, ha ebbe belebocsátkoznék. Ez azt jelentené, hogy az ő kedvéért idehozunk egy tengeri kígyót.

Csupán az a naiv, hogy itt, az idézetek végén, Marxtól „a tényleges költségvetési beszéd visszaadását" követeli. Szóval ez az, amit Brentano úr helyes idézésen ért. Persze, ha mindig az egész tényleges beszédet kellene visszaadni, akkor még soha sem idéztek egyetlen beszédet sem „hamisítás" nélkül.

A második függelékben Brentano úr énrám támad. Hogy én a „Tőke" első kötetének 4. kiadásában az állítólagos hamis idézethez hozzáfűztem a „Morning Star"-ra való utalást. És ezt Brentano úr arra használja fel, hogy az eredeti vitapontot, az Alapító Üzenet vonatkozó helyét újabb szépiaöntettel teljesen elködösítse és helyette a „Tőké"-nek azt a helyét vegye célba, amelyet már S. Taylor úr is idézett. Bizonyítandó, hogy ez az

én forrásmegjelölésem téves és hogy Marx a „hamisított idézetet" csak a „Theory of the Exchanges"-ből vehette, Brentano úr a „Times" és a „Morning Star" tudósításait és a „Tőke" szerinti idézetet párhuzamos oszlopokban egymás mellett nyomtatja ki. Ezt a második függeléket itt 14b* számú dokumentumként közöljük.

Brentano úr idézésében a „Morning Star" tudósítása e szavakkal kezdődik: „A magam részéről" stb. (I must say for one etc.) Ezzel tehát azt állítja, hogy az adóköteles jövedelem 1842-től 1852-ig és 1853-tól 1861-ig bekövetkezett növekedésére vonatkozó előző mondatok a „Morning Star"-ból hiányoznak; amiből persze természetszerűen következik, hogy Marx nem a „Morning Star"-t használta, hanem a „Theory of the Exchanges"-t.

Hiszen brosúrájának „olvasói, akik neki fontosak, úgysem tudják őt ellenőrizni!" De mások tudják, és akkor azt látják, hogy ez a hely bizony szerepel a „Morning Star"-ban. Itt közöljük nyomtatásban, mellette pedig a „Tőké"-ből vett részt, angolul és fordításban, Brentano úr és olvasói épülésére.

„Morning Star", 1863 április 17.	*„A tőke", I. köt., 1. kiadás, 639. old.; 2. kiadás, 678. old.; 3. kiadás, 671. old.; 4. kiadás, 617. old.; 103-as jegyzet***.
„In ten years, from 1842 to 1852 the taxable income of the country increased by 6 per cent, as nearly as I can make out – a very considerable increase in ten years. But in eight years from 1853 to 1861 the income of the country again increased from the basis taken in 1853 by 20 per cent. The fact is so astonishing as to be almost incredible."	„From 1842 to 1852 the taxable income of the country increased by 6 per cent... ...In the 8 years from 1853 to 1861 ... it had increased from the basis taken in 1853, 20 per cent! The fact is so astonishing as to be almost incredible."

Fordításban:

„Tíz év alatt, 1842-től 1852-ig, az ország megadóztatható jövedelme 6%-kal növekedett, amennyire ezt meg tudom állapítani, – ez igen	„1842-től 1852-ig az ország megadóztatható jövedelme 6%-kal növekedett...

* *V. ö. 169—172. old. – Szerk.*

** *V. ö. 123. old.*[167] *– Szerk.*

jelentős növekedés tíz év alatt. De az 1853-tól 1861-ig eltelt nyolc év alatt az ország jövedelme, ha 1853-at veszszük alapnak, megint 20 százalékkal növekedett. A tény olyan bámulatos, hogy szinte hihetetlen."

... Az 1853-tól 1861-ig eltelt nyolc év alatt, ha 1853-at vesszük alapnak, 20%-kal növekedett. A tény olyan bámulatos, hogy szinte hihetetlen."

Az, hogy ez a mondat hiányzik a „Morning Star"-ból vett idézetében, Brentano úr fő ütőkártyája abban az állításában, hogy Marx a „Theory of the Exchanges"-ből idézett és nem a „Morning Star"-ból. Azzal a közléssel, hogy az idézet a „Morning Star"-ból való, szembeállítja a párhuzamos oszlopban levő meggyőző hézagot. Ám a mondat mégis ott van a „Morning Star"-ban, mégpedig ugyanúgy, mint Marxnál, és a meggyőző hézag Brentano úr saját gyártmánya. Ha ez nem „sikkasztás", és ráadásul „hamisítás", úgy e szavaknak egyáltalán nincs értelmük.

De ha Brentano úr az idézet *elején* „hamisít", és ha most nagyon óvakodik is annak állításától, hogy Marx ugyanennek az idézetnek a *közepén* egy mondatot „hozzáhazudott", mindez korántsem akadályozza meg abban, hogy folyvást bizonygassa: Marx az idézet *végén* sikkaszt.

Az idézet a „Tőké"-ben e mondattal szakad meg:

„Hogy a szegénység végletei csökkentek, azt nem merem állítani."

Mármost a „Times" és a „Morning Star" tudósításában ezzel nem zárul a mondat; egy elválasztó vessző után e szavak következnek:

„de a brit munkás átlagos helyzete – vagyunk oly szerencsések, hogy ezt tudjuk – rendkívüli" (a „Times" szerint: az utóbbi 20 évben oly mértékben javult, hogy az tudomásunk szerint rendkívüli), „úgy, hogy szinte példátlannak mondhatjuk bármely ország és bármely kor történelmében."

Marx tehát itt a mondatot a közepén félbeszakítja, „Gladstone-nal a mondatot a közepén befejezteti", „ami által ez a mondat teljesen értelmetlenné válik". És Brentano úr ezt már a viszonválaszban (7. számú dokumentum) „teljességgel értelmetlen szövegváltozat"-nak* nevezi.

Gladstone mondata: „Hogy a szegénység végletei csökkentek, azt nem merem állítani", egészen határozott, önmagában lezárt kijelentés. Ha van értelme, úgy önmagában, elkülönítve van. Ha nincs értelme, akkor egy

* *V. ö. 145. old. – Szerk.*

„de" segítségével hozzáfüggesztett mégoly hosszú toldalék sem képes értelmet adni neki. Ha a mondat a marxi idézetben „teljesen értelmetlen", úgy az nem Marxon múlik, aki idézte, hanem Gladstone úron, aki mondta.

Forduljunk mármost e fontos eset mélyrehatóbb felderítése végett az egyetlen forráshoz, amelyet Brentano úr szerint idézni „szokás", a minden eredendő bűntől mentes Hansardhez. Ott Brentano úr saját fordítása szerint ez áll:

„Nem merek vállalkozni annak a meghatározására, vajon a széles szakadék, amely a gazdagság és a szegénység végleteit egymástól elválasztja, kisebb lett-e vagy nagyobb, mint a régebbi időkben" - *pont.*

És csak e pont *után* kezdődik az új mondat: „De ha a brit munkás átlaghelyzetét nézzük" stb. Ha tehát Marx itt szintén pontot tesz, akkor ugyanazt teszi, amit a tiszta erkölcsű Hansard, és ha Brentano úr Marxnak ebből a pontjából újabb vétket csinál és azt állítja, hogy Marx Gladstone-nal a mondatot a közepén befejezteti, akkor egyszerűen „a szükségképpen csakis kontár újságtudósításokban bízik", és a következményekért magára vessen. Ezzel megdől az az állítás is, hogy Marx ezzel a ponttal teljesen értelmetlenné tette a mondatot; e pont nem az övé, hanem Gladstone úré, és Brentano úr a mondat értelme vagy értelmetlensége miatt értsen szót ővele, nekünk ehhez már semmi közünk.

Brentano úr ugyanis levelezésben áll Gladstone úrral. Hogy mit írt neki, arról persze nem értesülünk, s hogy mit írt Gladstone úr Brentanónak, arról is csak a legcsekélyebbet tudjuk meg. Brentano úr Gladstone leveleiből mindenesetre két sovány kis mondatot hozott nyilvánosságra (16. számú dokumentum)*, amelyekről válaszomban (17. számú dokumentum)** kimutattam, hogy „az összefüggésükből kiragadott mondatoknak ez az önkényes mozaikja" semmit sem bizonyít Brentano úr *mellett*, viszont az a tény, hogy az effajta összefüggéstelen közlésre vállalkozik, ahelyett, hogy az egész levelezést kinyomtatná, kötetekre valót szól *ellene*.

De tegyük fel egy pillanatra, hogy e két mondatocska csak a Brentano úr számára legkedvezőbb értelmezést engedi meg. Mi következik ebből?

„Önnek teljesen igaza van és Marxnak egyáltalán nincs igaza." „Semmiféle változtatást nem eszközöltem." Ezek az exminiszter szavai, állítólag – tudtommal ugyanis Gladstone úr nem szokott németül írni.

Vajon azt jelenti-e ez: A „hírhedt" mondatot nem mondtam, és Marx azt

* *V. ö. 173. old. – Szerk.*

** *V. ö. 173—174. old. – Szerk.*

„hozzáhazudta"? Bizonyára nem. Az 1863 április 17-i nyolc londoni reggeli lap az ilyen állítást egyöntetűen megcáfolná. Hogy a mondat elhangzott, azt minden kétséget kizáróan bizonyítják. Ha tehát Gladstone úr nem változtatott semmit a Hansard tudósításán – én, bár tizenkét évvel fiatalabb vagyok nála, ilyen 27 évvel ezelőtt történt csekélységekben nem hagyatkoznék ilyen határozottan az emlékezetemre –, úgy az, hogy a mondat nincs a Hansardben, semmit sem bizonyít Brentano úr mellett és nagyon sokat a Hansard ellen.

Eltekintve ettől a „hozzáhazudott" mondatot illető egyetlen ponttól, Gladstone úr véleménye itt egyáltalán nem mérvadó. Mert mihelyt ezt a pontot mellőzzük, kizárólag a nem mérvadó vélemények területén vagyunk, ahol éveken át tartó vita után mindegyik makacsul ragaszkodik az igazához. Az, hogy Gladstone úr, ha már egyszer őt idézik, előnyben részesíti Brentano úrnak, az őt csodáló hívének idézési módszerét Marxéval, az őt élesen bíráló ellenfelével szemben, egészen magától értetődő és Gladstone úr vitathatatlan joga. De a mi szempontukból és annak a kérdésnek a szempontjából, vajon jó- vagy rosszhiszeműen idézett-e Marx, az ő erre vonatkozó nézete annyit sem ér, mint bármely kívülálló harmadiké. Mert Gladstone úr itt már nem tanú, hanem peres fél.

VII

Végül még foglalkozzunk röviden azzal, amit Gladstone úr 1863-as költségvetési beszédének Brentano úr jóvoltából valóban „hírhedtté" vált helyén mondott és hogy Marx az elmondottakból mit idézett, illetve „hazudott hozzá" vagy „sikkasztott el". Hogy Brentano úr iránt lehetőleg előzékenyek legyünk, vegyük alapul a szeplőtlen Hansardet, mégpedig Brentano saját fordításában.

> „Tíz év alatt, 1842-től 1852-ig bezárólag, az ország adóköteles jövedelme, amennyire ezt pontosan megállapíthatjuk, 6%-kal növekedett; de nyolv év alatt, 1853-tól 1861-ig, az ország jövedelme, az elfogadott alapból kiindulva, megint 20%-kal nőtt. Ez a tény olyan rendkívüli és bámulatos, hogy majdnem hihetetlennek tűnik."

Az ellen, hogy Marx ezt a mondatot idézi, Brentano úrnak nincs kifogása, azon kívül, hogy azt állítólag a „Theory of the Exchanges"-ből vette. Brentano úr idézetéről azonban itt meg kell mondanunk, hogy ő sem közli korántsem „a tényleges költségvetési beszédet". Mellőzi Gladstone ezután

következő kitérését e bámulatos növekedés okaira úgy, hogy a kihagyást még csak nem is jelzi pontokkal. – Továbbá:

„Ez a helyzet, elnök úr, ami a felhalmozás általános növekedését illeti. De a magam részéről ki kell jelentenem, hogy fájdalommal és nagy aggodalommal néznék erre a rendkívüli és majdnem szédítő növekedésre, ha az volna a hitem, hogy olyan személyek osztályára korlátozódik, akiket kellemes viszonyok között élőknek kell minősíteni. A számok, amelyeket felsoroltam, kevéssé vagy egyáltalán nem vesznek tudomást azoknak a helyzetéről, akik nem fizetnek jövedelemadót, vagy más szóval: noha az igazság ismeretéhez általában kielégítően pontosak, nem vesznek tudomást a dolgozó lakosság vagyonáról és jövedelmének növekedéséről."

És itt következik a Brentano úr szerint Marx által „hozzáhazudott", az április 17-i nyolc reggeli lap egyöntetű tanúsága szerint azonban Gladstone úr szájából feltétlenül elhangzott mondat:

„A növekedés, amelyet vázoltam, és amely – azt hiszem – pontos tudósításokon alapul, olyan növekedés, amely teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik." („Times", „Morning Star", „Morning Advertiser", „Daily Telegraph".) „... teljesen a tőke növekedésére korlátozódik." („Morning Herald", „Standard", „Daily News", „Morning Post".)

A Hansard a „jövedelmének növekedéséről" után mindjárt e szavakkal folytatja:

„Mármost közvetve a *tőke puszta növekedése* rendkívül előnyös a munkásosztályra nézve, mert ez a növekedés olcsóbbá teszi az árut, amely az egész termelési folyamatban közvetlen konkurrenciába kerül a munkával."

A Hansard, jóllehet kihagyja a „hírhedt" mondatot, ugyanazt mondja a dologban, mint a többi lap: a szónokot nagyon fájdalmasan érintené, ha ez a szédítő növekedés a classes in easy circumstances-re* korlátozódnék, de bár nagyon sajnálja, ez az általa vázolt növekedés olyan emberekre korlátozódik, akik nem tartoznak a munkásosztályhoz és akik elég gazdagok ahhoz, hogy jövedelemadót fizessenek, sőt e növekedés valójában „pusztán a tőke növekedése"!

És itt végre lehull a lepel Brentano úr dühének titkáról. Olvassa a mondatot az Alapító Üzenetben, egy fatális beismerést talál benne, megszerzi a

* – jómódú osztályokra – *Szerk.*

Hansard-féle változatot, nem találja benne a fatális mondatot és erre sietve világgá kürtöli: Marx a mondatot alakilag és tartalmilag hozzáhazudta! – Marx kimutatja neki a mondatot a „Times"-ban, a „Morning Star"-ban, a „Morning Advertiser"-ben. Brentano úrnak most végre, legalább látszólag, „tüzetes szövegösszehasonlítást" kell végeznie, és felfedezi, nos – mit? Hogy a „Times", a „Morning Star", a „Morning Advertiser" „tartalmilag teljesen megegyeznek" a Hansarddel! Sajnos nem veszi észre, hogy akkor a „hozzáhazudott" mondatnak tartalmilag szintén teljesen egyeznie kell a Hansarddel s hogy akkor végül annak is ki kell derülnie, hogy a Hansard tartalmilag megegyezik az Alapító Üzenettel.

Az egész hűhó tehát csak azért van, mert Brentano úr elmulasztotta elvégezni azt a tüzetes szövegösszehasonlítást, amelyet Sedley Taylor úr neki tulajdonít, és mert valójában még azt sem értette meg, hogy mit mondott Gladstone úr a Hansard szerint. Ez persze nem is volt egészen könnyű, mert bár Brentano úr azt állítja, hogy ez a beszéd „feltűnést és csodálatot keltett az egész művelt világban . . . , mégpedig különösen . . . azért, mert annyira világos", az olvasók meggyőződhettek róla, hogy a Hansard után ítélve rendkívül mesterkélt, csavaros és agyonkomplikált, a saját ismétléseiben megrekedt nyelvezetű. Különösen az a mondat, hogy a tőke növekedése rendkívül előnyös a munkásoknak, mert olcsóbbá teszi az árut, amely a termelési folyamatban *a munkával közvetlen konkurrenciába kerül*, tiszta ostobaság. Ha egy áru konkurrenciába kerül a munkával és ez az áru (például a gépi berendezés) olcsóbbá válik, úgy ennek első és legközelebbi következménye: a bérek esése, és ez Gladstone úr szerint „rendkívül előnyös a munkásosztályra nézve"! Milyen emberbarátian cselekedtek egyes londoni reggeli lapok, például a „Morning Star", amikor „szükségképpen kontár" tudósításaikban a fenti érthetetlen mondatra ráfogták azt, amit Gladstone úr valószínűleg mondani *akart*, nevezetesen, hogy a tőkenövekedés használ a munkásnak, mert olcsóbbá teszi az alapvető fogyasztási cikkeket!

Hogy Gladstone úr, amikor azt mondta, fájdalommal és nagy aggodalommal kellene e szédítő növekedésre néznie, ha az volna a hite, hogy az a jómódú osztályokra korlátozódik – hogy Gladstone úr közben a gazdagság más növekedésére *gondolt*-e, mint amelyről *beszélt*, mégpedig az egész nemzet szerinte jelentősen megjavult helyzetére; hogy pillanatnyilag *elfelejtette*-e, hogy a jövedelemadót fizető osztályok jövedelmének növekedéséről beszélt, nem pedig másról, azt nem tudhatjuk. Marxot hamisítással vádolják, és itt a szövegről és annak nyelvtani értelméről van szó, arról, amit Gladstone úr *mondott*, és nem arról, amit esetleg mondani *akart*. Az utóbbit

Brentano úr sem tudja, és 27 év után Gladstone úr sem illetékes tekintély már ebben. Miránk pedig semmi esetre sem tartozik.

A szavak napnál világosabb értelme tehát a következő: az adóköteles jövedelem szédítő növekedést ért el. Nagyon sajnálnám, ha az imént vázolt növekedés a jómódú osztályokra korlátozódna, de rájuk korlátozódik, minthogy a munkásoknak nincs adóköteles jövedelmük; ez tehát csupán a tőke növekedése. De ez is előnyös a munkásokra nézve, mert stb.

És ime Marx:

„A gazdagság és hatalom e szédítő növekedése ... teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik."

Így hangzik a mondat az Alapító Üzenetben, ahol alkalmat adott erre az egész csinos vitára. De amióta Brentano úr már nem meri állítani, hogy Marx hozzáhazudta a mondatot, azóta szó sincs már az Alapító Üzenetről, és minden támadás a „Tőké"-ben levő idézet ellen irányul. Marx ott még a következő mondatot fűzi hozzá:

„de ... de közvetett előnnyel kell járnia a munkásnépességre, mert olcsóbbá teszi az általános fogyasztási cikkeket".

Tehát „az összefüggésükből kiragadott mondatok önkényesen összedobált mozaikja" Marxnál „tartalmilag" pontosan ugyanazt mondja, „csupán alakilag összevontabban", amit a makulátlan Hansard mondat Gladstone úrral. Az egyetlen szemrehányás, amely Marxot érheti, az, hogy a „Morning Star"-t, nem pedig a Hansardet használva, az utolsó mondatban értelmet ad Gladstone úr szájába, holott ez utóbbi ott értelmetlenségeket mondott.

Tovább a Hansard szerint:

„De ezenkívül, ez bizonyossággal állítható, a nép tömegének közvetlenebb és nagyobb előnyök jutottak osztályrészül. Mély és felbecsülhetetlen vigaszt nyújt, ha meggondoljuk, hogy miközben a gazdagok gazdagabbak lettek, a szegények kevésbé szegényekké váltak. Nem merek vállalkozni annak a meghatározására, vajon a széles szakadék, amely a gazdagság és a szegénység végleteit egymástól elválasztja, kisebb lett-e vagy nagyobb, mint a régebbi időkben."

Marxnál:

„... miközben a gazdagok gazdagabbak lettek, a szegények mindenesetre kevésbé szegényekké váltak. Hogy a szegénység végletei csökkentek, azt nem merem állítani."

Marx csak a két sovány pozitív kijelentést közli, amelyek a Hansardnél az éppoly semmitmondó mint kenetteljes szólamok egész tengerében úszkálnak. Hogy az előbbi által semmit sem veszítenek, hanem inkább nyernek, bizonyossággal állítható.

Végül a Hansard szerint:

„De ha a brit munkás átlagos helyzetét nézzük, legyen az paraszt vagy bányász, tanulatlan vagy tanult munkás, úgy különböző és kétségtelen bizonyítékokból tudjuk, hogy az utóbbi húsz évben létfenntartási eszközeinek olyan növekedése ment végbe, hogy azt szinte példátlannak mondhatjuk bármely ország és bármely kor történelmében."

Ezt a mondatot az Alapító Üzenet néhány sorral az előbbiekben említett „hírhedt" mondat előtt idézi. Ott ez áll:

„Ilyenek azok a hivatalos megállapítások, amelyeket a parlament rendeletére közzétettek 1864-ben, a szabadkereskedelem ezeréves birodalma[158] idején, olyan időben, amikor a pénzügyminiszter az Alsóháznak kijelentette, hogy »a brit munkás átlagos helyzete oly mértékben javult, hogy az tudomásunk szerint rendkívüli és példátlan bármely ország vagy bármely kor történelmében.«"[159]

Tehát minden, ami lényeges, benne van. De azt a tényt, hogy ez az Alapító Üzenetben (eredeti kiadás, 4. old.) olvasható, Brentano úr makacsul elsikkasztja olvasói elől, akik őt persze nem tudják ellenőrizni, mert lehetetlen mindegyiküket az Alapító Üzenet egy példányával megajándékozni, ahogyan azt Sedley Taylor úrral tettük.

Notabene: Második válaszában (6. számú dokumentum)* Marxnak csak az Alapító Üzenetet kellett megvédenie, mert Brentano úr a „Tőke" ama bizonyos helyét addig még nem vonta be akadékoskodásának körébe. Brentano úr támadása erre adott viszonválaszában is (7. számú dokumentum)** még mindig az Alapító Üzenet és ennek Marx által történt megvédése ellen irányul.

Csak Marx halála után következik az új fordulat, mégpedig nem Brentano úr, hanem cambridge-i csatlósa részéről. Csak most fedezik fel, hogy Marx a „Tőké"-ben elhallgatta Gladstone úr hangzatos állításait a brit munkások helyzetének példátlan emelkedéséről és ezzel teljesen megmásította Gladstone úr elgondolását.

És itt meg kell állapítanunk, hogy Marx elmulasztott egy ragyogó szó-

* *V. ö. 136—144. old. – Szerk.*

** *V. ö. 144—148. old. – Szerk.*

noki fordulatot. Az egész szakasz, amelynek bevezetésében Marx Gladstonenak ezt a beszédét idézi, annak bizonyítását célozza, hogy a brit munkásosztály nagy többségének helyzete éppen e szédítő gazdagságnövekedés idején nehéz és méltatlan volt. Milyen ragyogó ellentétet szolgáltattak volna a tömegnyomornak e hivatalos parlamenti közleményekből való bizonyítékaival szemben éppen Gladstone dagályos szavai a brit munkásosztály bármely ország és bármely kor történelmében példátlan, boldog helyzetéről!

De ha Marx le akart mondani erről a szónoki hatásról, akkor semmi oka nem volt arra, hogy Gladstone e szavait idézze. Először is nem egyéb ez annál a megszokott szólamnál, amelynek megismétlését jó, sőt tűrhető időkben minden brit pénzügyminiszter udvariassági kötelességének tartja; ennélfogva nincs jelentősége. Másodszor pedig maga Gladstone egy éven belül visszavonta e szavakat, amikor következő, 1864 április 7-i költségvetési beszédében, olyan időben, amikor az ipari fellendülés még fokozódott, a „pauperizmus határán" álló tömegekről beszél és azokról az üzletágakról, „amelyekben a bér nem emelkedett", majd — a Hansard szerint — így kiált fel:

„Még egyszer, és még általánosabban szólva: mi egyéb az emberi élet, az esetek többségében, mint létért való küzdelem?"*[160]

De Marx Gladstone-nak ezt a következő költségvetési beszédét közvetlenül az 1863. évi után idézi, s ha maga Gladstone úr 1864 április 7-én nem létezőknek nyilvánította azokat a példátlan áldásokat, amelyeknek létezésére vonatkozóan 1863 április 16-án „különböző és kétségtelen bizonyítékokkal" rendelkezett, úgy Marxnak a legcsekélyebb oka sem volt arra, hogy ezeket a lendületes, de sajnos Gladstone úr szemében is csak rövid életű állításokat idézze. Megelégedhetett volna a szónoknak azzal a beismerésével, hogy mi-

* Ime néhány további részlet ebből a beszédből, a Hansard szerint: A pauperok száma, mondja, 840 000-re csökkent. „Ez nem foglalja magában azokat, akik jótékonysági intézményektől függnek vagy akiket magánalamizsnával támogatnak ... Mindezen kívül gondoljanak azokra, akik e régió határán vannak, és arra, hogy hány munkás küzd bátran, de nehézségek közepette, hogy a pauperok szintje fölött tartsa magát." A londoni East End egyik papjának egyházközségében 13 000 fő közül 12 000 állandóan a szó szoros értelmében vett nélkülözés határán van; egy közismert emberbarát kijelenti, hogy az East Endnek egész negyedei vannak, ahol soha nem látható omnibusz vagy bérkocsi, soha egy utcai zenész vagy akár egy utcai koldus... A létért való küzdelem eszközei azonban, úgymond, *valamivel jobbak, mint azelőtt (!)*... Sok helyen, mondja, emelkedtek a bérek, de sok más helyen nem stb. És ezek a sirámok egy évvel a „példátlan" emelkedés dagályos bejelentése után! – *Engels jegyzete.*

közben a 150 font sterlingnyi és afölötti jövedelmek szédítő módon emelkednek, a szegények mindenesetre kevésbé szegényekké váltak, és a szakadék a legnagyobb gazdagság és a legnagyobb szegénység között aligha lett kisebb.

Arról nem is akarunk beszélni, hogy a hivatalos német közgazdászok szokása, hogy Marxot összefüggésükből kiragadott mondatokban idézik. Ha Marx minden ilyen idézésnél lármát akart volna csapni, mint itt Brentano úr, soha el nem készült volna ezzel.

De nézzük meg valamivel közelebbről a létfenntartási eszközök példátlan növekedését, amelyben a brit munkásnak, parasztnak vagy bányásznak, tanult vagy tanulatlan munkásnak akkor része volt.

A *paraszt* Angliában és Skócia legnagyobb részében csak mezőgazdasági napszámos. 1861-ben összesen 1 098 261 volt a számuk, közülük 204 962 a majorokban lakó cseléd.* 1849-től 1859-ig heti pénzbeli bére 1, egyes esetekben 2 shillinggel emelkedett, de végső fokon ez többnyire csak névleges emelkedés maradt. Hogy milyen volt a helyzete 1863-ban, mennyire valóban kutyának való lakásviszonyok között élt, azt dr. Hunter („Public Health, VII. Report, 1864") vázolta:

> „A mezőgazdasági munkás létfenntartási költségeit arra a legalacsonyabb összegre rögzítették, amiből megélhet."[162]

Ugyane jelentés szerint a napszámoscsaládok egy részének tápláléka (különösen nyolc megnevezett grófságban) nem éri el az éhségbetegségek elhárításához feltétlenül szükséges minimális mértéket. És Thorold Rogers professzor, Gladstone egyik politikai híve, 1866-ban kijelenti („History of Agriculture and Prices"), hogy a mezőgazdasági napszámos ismét jobbággyá lett, mégpedig — mint azt részletesen kimutatja — rosszul táplált és rossz lakású jobbággyá, aki sokkal rosszabb helyzetben van, mint elődje Arthur Young idején (1770-től 1780-ig) és összehasonlíthatatlanul rosszabb helyzetben, mint a napszámos a XIV. és a XV. században. — A „paraszttal" tehát Gladstone-nak határozottan nincsen szerencséje.

Hogy áll a dolog a „bányásszal"? Erre vonatkozólag rendelkezésünkre áll az 1866. évi parlamenti jelentés.[163] 1861-ben az Egyesült Királyságban 565 875 bányász dolgozott, közülük szénbányákban 246 613. Az utóbbiakban a férfiak bére csekély mértékben emelkedett, ezenkívül többnyire nyolcórás műszakjuk van, míg a fiúknak 14—15 órát kell dolgozniok. A bányafelügyelet tiszta komédia: 3217 bányához 12 felügyelő van! Ennek az a követ-

* A számok részben az 1861. évi népszámlálás adataiból, részben a Children's Employment Commission 1863–1867. évi jelentéseiből származnak.[161] — *Engels jegyzete.*

kezménye, hogy a bányászok élete tömegesen nagyrészt elkerülhető robbanásoknak esik áldozatul; a csekély béremelésért a bányatulajdonosok általában bérlevonásokkal kárpótolják magukat, úgy hogy hamis mértékeket és hamis súlyokat alkalmaznak. Az ércbányákban a Royal Commission 1864. évi jelentése szerint még rosszabbak az állapotok.

És a „tanult" munkás? Vegyük a fémmunkásokat, számuk összesen 396 998. Van köztük mintegy 70—80 000 géplakatos, és az ő helyzetük, hála régi, erős és gazdag szakegyletük ellenálló erejének, valóban jó volt. Minthogy testi erővel és ügyességgel kellett rendelkezniök, a többi fémmunkásnál is bizonyos emelkedés állt be, mint ez az 1859 és 1860 óta ismét megjavult üzletmenet idején természetes is volt. Ellenben a velük együtt foglalkoztatott nők és gyermekek helyzete (csupán Birminghamben és környékén 10 000 nő és 30 000 18 éven aluli gyermek) elég nyomorúságos volt, a szögkovácsoké (26 130) és a lánckovácsoké pedig rendkívül nyomorúságos.

A textiliparban a 456 646 pamutfonó és szövő, akikhez még 12 556 kartonnyomó járul, a döntő. És ezek bizonyára nagyon csodálkoztak, amikor példátlan boldogságukról hallottak – 1863 áprilisában, a pamutínség és az amerikai polgárháború tetőfokán, abban az időben, amikor (1862 októberében) az orsók 60%-a és a szövőszékek 58%-a állt, a többi pedig csak heti 2—3 napot dolgozott; akkor, amikor több mint 50 000 pamutmunkást, egyedül vagy családostul, a szegénygondozás vagy a segélyező bizottság támogatott, és (1863 márciusában) 135 625-öt ugyanez a bizottság közmunkákon vagy varróiskolákban éhbérért foglalkoztatott! (Watts, „The Facts of the Cotton Famine", 1866. 211. old.) – A többi textilmunkásnak, különösen a gyapjú- és a vászonszakmában, viszonylag jól ment, a gyapot kiesése növelte foglalkoztatottságukat.

S hogy miként állt a dolog egy sor kisebb üzletágban, arra vonatkozóan a Children's Employment Commission jelentései adják a legjobb felvilágosítást: harisnyahurkolás – 120 000 munkás, közülük csak 4000-et véd a gyári törvény, a többiek között sok az egészen fiatal gyermek, óriási mérvű túldolgoztatás; csipkeverés és kikészítés, jobbára háziipar – 150 000 munkás közül csak 10 000-et véd a gyári törvény, gyermekek és leányok óriási mérvű túldolgoztatása; szalmafonás és szalmakalap-készítés – 40 000, majdnem csupa gyermek, gyalázatosan elcsigázva; végül ruha- és cipőkonfekció, amely 370 218 munkásnőt foglalkoztat a felsőruha- és kalapkészítésben, 380 716-ot az alsóneműkészítésben és – csupán Angliában és Walesben – 573 380 férfimunkást, köztük 273 223 cipőkészítőt és 146 042 szabót, akiknek $^1/_5$-e—$^1/_4$-e 20 éven aluli. Ebből az 1 $^1/_4$ millióból a férfiaknak legfeljebb 30%-a volt, mint magán-vevőkörben foglalkoztatott, tűrhető helyzetben. A többi

ki volt szolgáltatva, mint valamennyien az e fejezetben felsorolt üzletágakban, a közbenső kezek, munkafelügyelők, közvetítők, ahogyan Angliában nevezik őket, a sweaterek* kizsákmányolásának, és helyzetüket csupán ez jellemzi: óriási mérvű túldolgoztatás nyomorúságos bér mellett.

Nem volt jobb a helyzet, ami a munkások „példátlan" boldogságát illeti, sem a papírgyártásban (100 000 munkás, a fele nő), sem pedig a fazekasságban (29 000) vagy a kalaposságban (15 000 csupán Angliában), az üvegiparban (15 000), a könyvnyomtatásban (35 000), a művirágkészítésben (11 000) stb. stb.

Egyszóval, a Children's Employment Commission követelte, hogy nem kevesebb mint 1 400 000 az iparban foglalkoztatott nőt, fiatal személyt és gyermeket helyezzenek a gyári törvény védelme alá, hogy megóvják őket a nagyrészt pusztító túldolgoztatástól.

Végül a közsegélyekből támogatásra szoruló pauperok száma 1863-ban 1 079 382 volt.

Eszerint hozzávetőleges kimutatást készíthetünk azokról a munkásokról, akiknek 1863-ben kétségtelenül nagyon rosszul ment: mezőgazdasági napszámos kerek számban 1 100 000, pamutmunkás 469 000, varrónő és kalaposnő 751 000, szabó és cipész, 30% levonása után, 401 000, csipkemanufaktúra 150 000, papírgyártás 100 000, harisnyahurkoló ipar 120 000, a Children's Employment Commission által megvizsgált kisebb üzletágak 189 000, végül pauper 1 079 000. Összesen 4 549 000 munkás, akikhez egyes esetekben még ezek családtagjai is járulnak.

És az 1863-as év a *jó* üzletmenet éve volt. Az 1857-es válságot teljesen kiheverték, a kereslet gyorsan nőtt, a pamutipar kivételével majdnem valamennyi üzletág bőven foglalkoztatva volt. Hol van itt a „példátlan" emelkedés?

A negyvenes évek gyári törvényhozása határozottan felemelte a hatókörébe tartozó munkásokat. De 1863-ban ez csak a gyapjú-, vászon- és selyemiparban foglalkoztatott munkásoknak vált hasznára, összesen kerek 270 000 embernek, míg a gyapotmunkások koplaltak. A fehérítő üzemek és festődék esetében csak papíron volt meg a törvényes védelem. Továbbá: azokban az üzletágakban, ahol a teljes férfierő és néha az ügyesség is elengedhetetlen, a munkások szakegyletekbe szervezett ellenállása magasabb bérek formájában kikényszerítette ezt az egyetlen részesedést a kedvező üzletmenet jövedelmeiben, és elmondhatjuk, hogy *ezeknek* a nehéz férfimunkát igénylő üzletágaknak az átlagában a munkások életszínvonala határozottan emelkedett, bár nem kevésbé nevetséges ezt az emelkedést „példátlannak" beállítani. De

* – izzasztók; munkásnyúzók – *Szerk.*

noha a termelő munka nagy tömegét gépekre hárították át, amelyeket gyenge férfiak, nők és éretlen munkások kezelnek, a politikusok még mindig egyedül a nehéz munkánál foglalkoztatott erős férfiakat méltóztatnak munkásoknak tekinteni és az ő helyzetük szerint megítélni az egész munkásosztály helyzetét.

A rossz helyzetben levő fenti 4 $^1/_2$ millió munkással és pauperral szemben van tehát 270 000 jó helyzetben levő, a gyapjú-, a vászon- és a selyemiparban dolgozó textilmunkás. Feltehetjük továbbá, hogy a 376 000 fémmunkás egyharmada jó, második harmada pedig közepes helyzetben volt, és csak a harmadik harmad volt rossz helyzetben, köztük a 18 éven aluli munkások, a szegkovácsok, a lánckovácsok és a nők. Vegyük úgy, hogy az 566 000 bányász helyzete átlagban közepesen jó volt. Jónak fogadhatjuk el az építőmunkások helyzetét, kivéve a pamutipari körzetekben. A bútorasztalosoknak legfejlebb $^1/_3$-a volt jó helyzetben, a nagy tömeg szipolyozó közvetítők (sweaters) számára dolgozott. A vasúti alkalmazottaknál már akkor uralkodott az az óriási túldolgoztatás, amely csak az utóbbi 20 évben váltott ki szervezett ellenállást. Egyszóval, mindent összevéve alig egy millióra tehetjük azoknak a számát, akikről elmondhatjuk, hogy helyzetük az üzletmenetnek és a tőkések profitjának emelkedéséhez viszonyítva emelkedett; a többi közepes helyzetben van, néhány, egészében véve jelentéktelen előnye van a jobb üzletmenetből, vagy pedig nem és kor tekintetében annyira vegyes munkaerőkből áll, hogy a férfiak jobb helyzetét ezúttal is kiegyenlíti a nők és a fiatal személyek túldolgoztatása.

S ha ez még nem elég, úgy hasonlítsuk össze mindezzel a „Public Health"-re* vonatkozó jelentéseket, amelyek éppen azért váltak szükségessé, mert a munkásosztály „példátlan" emelkedése az 1863-ig eltelt 20 évben tífuszban, kolerában és más kedves járványokban nyilvánult meg, amelyek végül a munkásnegyedekből a városok előkelő negyedeibe is behatoltak. E jelentések a lakás és a táplálkozás területén vizsgálják a brit munkás „létfenntartási eszközeinek" példátlan „növekedését" és azt tapasztalják, hogy a munkás lakása számtalan esetben tiszta járványfészek, táplálkozása pedig úgyszólván azon a határon van vagy éppenséggel az alatt, amelyen alul szükségképpen éhségbetegségek keletkeznek.

Ez volt tehát a brit munkásosztály valóságos helyzete 1863 elején. Így festett a munkásosztály „példátlan" emelkedése, amellyel Gladstone úr olyan nagyra van. És ha Marxot érheti szemrehányás, úgy csak az, hogy ama het-

* – „közegészségügyre" – *Szerk.*

venkedő kijelentés elhagyásával meg nem érdemelt szívességet tett Gladstone úrnak.

Következtetés: először is Marx nem „hazudott hozzá" semmit.

Másodszor, semmi olyat nem „sikkasztott el", ami miatt Gladstone úrnak joga lenne panaszkodni.

És harmadszor, az a tény, hogy Brentano úr és társai mint a piócák belekapaszkodnak ebbe az egyetlen idézetbe a Marx írásaiban található sok ezer idézet közül, azt bizonyítja, hogy nagyon is jól tudják, „hogyan idéz Karl Marx" – vagyis helyesen.

Dokumentumok

I

Az inkriminált idézetek

1. sz. Az Alapító Üzenet

Az eredeti kiadás címe: „Address and Provisional Rules of the Working Men's International Association, established Septbr. 28, 1864, at a Public Meeting held at St. Martin's Hall, Long Acre, London." Price one penny. Printed at the „Bee-Hive" Newspaper Office, 10, Bolt Court, Fleet Street, 1864.[164] Az üzenet így kezdődik: „Vitathatatlan tény, hogy a munkástömegek nyomora 1848 és 1864 között nem csökkent, holott ez az időszak az ipar fejlődése és a kereskedelem növekedése tekintetében egyedülálló." Alátámasztásul az üzenet tényeket közöl a „Közegészségügyi jelentésekből" a különböző városi munkáscsoportok, valamint a mezőgazdasági napszámosok táplálkozásának elégtelenségéről, majd így folytatja:

„Such are the official statements published by order of Parliament in 1864, during the millennium of free trade, at a time when the Chancellor of the Exchequer told the House of Commons that »the average condition of the British labourer has improved in a degree we know to be extraordinary and unexampled in the history of any country or any age«.

Upon these official congratulations jars the dry remark of the official »Public Health Report«: »The public health of a country means the health of its masses, and the masses will scarcely be healthy unless, to their very base, they be at least moderately prosperous.«

Dazzled by the »Progress of the Nation«, statistics dancing before his eyes, the Chancellor of the Exchequer exclaims in wild ecstasy: »From 1842 to 1852 the taxable income of the country increased by 6 per cent; in the eight years from 1853 to 1861, it has increased from the basis taken in 1853, 20 per cent! The fact is so astonishing as to be almost incredible! . . . This intox-

icating augmentation of wealth and power«, adds Mr. Gladstone, »is entirely confined to classes of property.«"

Fordításban:

„Ilyenek azok a hivatalos megállapítások, amelyeket a parlament rendeletére közzétettek 1864-ben, a szabadkereskedelem ezeréves birodalma idején, olyan időben, amikor a pénzügyminiszter az Alsóháznak kijelentette, hogy »a brit munkás átlagos helyzete oly mértékben javult, hogy az tudomásunk szerint rendkívüli és példátlan bármely ország vagy bármely kor történelmében«. E hivatalos szerencsekívánatok között disszonáns hang a hivatalos »Public Health Report« (közegészségügyi jelentés) száraz megjegyzése: »Egy ország közegészsége tömegeinek egészségét jelenti, a tömegek pedig aligha lesznek egészségesek, ha nincsenek a legalsóbb rétegekig – legalább mérsékelt jólétben.«

A pénzügyminiszter, elkápráztatva a »nemzet haladását« kimutató statisztikáktól, amelyek szeme előtt táncolnak, vad eksztázisban így kiált fel: »1842-től 1852-ig az ország megadóztatható jövedelme hat százalékkal növekedett; az 1853-tól 1861-ig eltelt nyolc év alatt, ha 1853-at vesszük alapnak, húsz százalékkal növekedett! A tény olyan bámulatos, hogy szinte hihetetlen! A gazdagság és hatalom e szédítő növekedése« – teszi hozzá Gladstone úr – »teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik.«"[165]

2. sz. „A tőke"

Marx, „A tőke", I. köt., 3. kiadás, 670—672. old.[166]

E néhány adat alapján megértjük a brit nép legfőbb anyakönyvvezetőjének[167] diadalkiáltását: „Bármilyen gyorsan növekedett is a népesség, nem tartott lépést az ipar és a gazdagság előrehaladásával."[101]

Forduljunk most ennek az iparnak közvetlen szereplői, illetve a gazdagság termelői, a munkásosztály felé. „Az ország társadalmi állapotának egyik leglehangolóbb jellemvonása", mondja Gladstone, „hogy a nép fogyasztási képességének csökkenésével és a dolgozó osztály nélkülözéseinek és nyomorának növekedésével egyidejűleg a felsőbb osztályokban a gazdagság állandó felhalmozása és a tőke állandó növekedése megy végbe."[102]

---

[101] „Census etc.", i. m. 11. old. – *Marx jegyzete a „Tőke"-ben.*

[102] Gladstone az Alsóházban, 1843 február 13.: „It is one of the most melancholy features in the social state of the country, that while there was a decrease in the consuming power of the people, and an increase in the privations and distress of the labouring class and operat-

Így beszélt ez a kenetteljes miniszter az Alsóházban 1843 február 13-án. 1863 április 16-án, húsz évvel később, abban a beszédében, amelyben költségvetését beterjesztette, így szólott: „1842-től 1852-ig az ország megadóztatható jövedelme 6%-kal növekedett... Az 1853-tól 1861-ig eltelt nyolc év alatt, ha 1853-at vesszük alapnak, 20%-kal növekedett. A tény olyan bámulatos, hogy szinte hihetetlen... A gazdagság és hatalom e szédítő növekedése ... teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik, de ... de közvetett előnnyel kell járnia a munkásnépességre, mert olcsóbbá teszi az általános fogyasztási cikkeket – miközben a gazdagok gazdagabbak lettek, a szegények mindenesetre kevésbé szegényekké váltak. Hogy a szegénység végletei csökkentek, azt nem merem állítani."[103]

Milyen gyenge csattanó! Ha a munkásosztály „szegény" maradt, csak „kevésbé szegény" abban az arányban, amelyben „a gazdagság és hatalom szédítő növekedését" termelte a tulajdonnak az osztálya számára, akkor viszonylag ugyanolyan szegény maradt. Ha a szegénység végletei nem csökkentek, akkor növekedtek, mert a gazdagság végletei nőttek. Ami a létfenntartási eszközök olcsóbbodását illeti, a hivatalos statisztika, például a London Orphan Asylum [londoni árvaház] adatai az 1860-tól 1862-ig terjedő 3 év átlagában 1851–53-hoz képest 20%-os drágulást mutatnak ki. A következő 3 év alatt, 1863-tól 1865-ig a hús, vaj, tej, cukor, só, szén és egy csomó más szükséges létfenntartási eszköz fokozódóan drágult.[104] Gladstone következő költségvetési beszéde, 1864 április 7-én, pindaroszi dicshimnusz a többletcsinálás előrehaladásáról és a népnek „szegénység" által mérsékelt boldogságáról. Beszél tömegekről, amelyek a „pauperizmus határán" állnak, üzletágakról, „amelyekben a bér nem emelkedett", és

ives, there was at the same time a constant accumulation of wealth in the upper classes and a constant increase of capital." – *Marx jegyzete a Tőké*"-ben.

[103] „From 1842 to 1852 the taxable income of the country increased by 6 per cent... In the 8 years from 1853 to 1861, it had increased from the basis taken in 1853, 20 per cent! The fact is so astonishing as to be almost incredible... this intoxicating augmentation of wealth and power... entirely confined to classes of property... must be of indirect benefit to the labouring population, because it cheapens the commodities of general consumption – while the rich have been growing richer, the poor have been growing less poor! at any rate, whether the extremes of poverty are less, I do not presume to say." (Gladstone az Alsóházban, 1863 április 16.) – *Marx jegyzete a „Tőké"-ben.*

[104] Lásd a hivatalos adatokat a „Miscellaneous Statistics of the Un. Kingdom. Part VI" című Kékkönyvben, London 1866, 260–273. old. elszórtan. Az árvaházak stb. statisztikája helyett bizonyítékul szolgálhatnának a kormánylapok szónoklatai is, amelyekben a királyi ház gyermekeinek hozományát támogatják. Ezekben sohasem feledkeznek meg a létfenntartási eszközök drágulásáról. – *Marx jegyzete a „Tőké"-ben.*

végül a munkásosztály boldogságát e szavakban foglalja össze: „Az emberi élet tíz eset közül kilencben nem egyéb, mint létért való küzdelem."[105]

Fawcett professzor, akit nem kötnek hivatalos szempontok, mint Gladstone-t, kereken kijelenti: „Természetesen nem tagadom, hogy a tőkének ezzel a növekedésével" (az utóbbi évtizedekben) „a pénzbér emelkedett, de ez a látszólagos előny nagymértékben ismét veszendőbe megy, mert sok létszükségleti cikk drágul" (ő azt hiszi, a nemesfémek értékének esése miatt) „... A gazdagok gyorsan gazdagodnak (the rich grow rapidly richer), miközben a dolgozó osztályok kényelmének semmiféle növekedése nem észlelhető... A munkások szinte rabszolgáivá lesznek a szatócsoknak, akiknek adósai."[106]

[105] „Think of those who are on the border of that region" (pauperism), „wages ... in others not increased ... human life is but, in nine cases out of ten, a struggle for existence." (Gladstone az Alsóházban, 1864 április 7.) Gladstone 1863. és 1864. évi költségvetési beszédeinek folytonos kiáltó ellentmondásait egy angol író a következő Boileau-idézettel[168] jellemzi:

„Az ember, lásd ilyen. Hol fehér, hol setét.
Megrója reggel azt, amit vallott este még.
Másoknak terhes és kényelmetlen magának,
Percenként váltogat nézetet, mint ruhákat."

(„The Theory of the Exchanges etc.", London 1864. 135. old.) – *Marx jegyzete a „Tőké"-ben.*

[106] H. Fawcett: The Economic Position etc.", 67., 82 old. Ami a munkásoknak a szatócstól való növekvő függőségét illeti, ez foglalkoztatásuk mind nagyobb ingadozásainak és megszakításainak a következménye. – *Marx jegyzete a „Tőké"-ben.*

II

Brentano és Marx

3. sz. A vád

„Concordia", 10. szám, 1872 március 7.

Hogyan idéz Karl Marx

A Nemzetközi Munkásszövetség Alapító Üzenetében[140*], amelyet Marx fogalmazott meg, a következő passzus olvasható:

„A pénzügyminiszter, elkápráztatva a »nemzet haladását« kimutató statisztikáktól, melyek a szeme előtt táncolnak, vad eksztázisban így kiált fel: »1842-től 1852-ig az ország megadóztatható jövedelme hat százalékkal növekedett; az 1853-tól 1861-ig eltelt nyolc év alatt, ha 1853-at vesszük alapnak, húsz százalékkal növekedett! A tény olyan bámulatos, hogy szinte hihetetlen! . . . *A gazdagság és hatalom e szédítő növekedése*«, teszi hozzá Gladstone úr, »*teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik*!«"

Marxnak ez az idézete híressé vált. Számos írásban találkoztunk vele. A szerzők azonban ritkán jelölték meg az Internacionálé Alapító Üzenetét forrásként, amelyből merítették. Azt a hitet keltették, mintha ők maguk olvasták volna Gladstone költségvetési beszédét. Hogy ez mennyire volt igaz, azt hadd mutassa a Gladstone-féle beszéd következő szembeállítása (Hansard, „Parliamentary Debates", 3. sorozat, 170. köt., 243. skk. old.):

„A jövedelemadót, amely 1842-től 1843-ig fontonként 7 penny volt, és egyedül Nagy-Britanniában volt érvényben s Nagy-Britanniában is csak a 150 font sterling összegű és annál nagyobb jövedelmek esetében, az általam megnevezett jegyzékek szerint összesen 156 000 000 font sterlingig terjedő jövedelemre vetették ki. Ugyanezen az alapon és ugyanilyen megszorításokkal 1860–1861-ben a becslés szerinti jövedelem 221 000 000 font sterling volt. Azonkívül nincs tudomásom arról, hogy az adórendszerben valamilyen változás következett be, vagy hogy valamilyen javulás történt kivetésének módjában, ami valamiképpen megmagyarázhatná a különbséget. Ellenkezőleg: a törvényhozás időről időre engedményeket és könnyítéseket nyújtott, amelyek, amennyiben van befolyásuk, inkább

* Újra kinyomtatva a „Volksstaat" 1872 január 17-i, 5. számában. – *Brentano jegyzete.*

ellenkező irányban hatnak. A különbség azonban nem kevesebb mint évi 65 000 000 font sterling jövedelem, vagyis az ország a megadott alapon megadóztatott évi összjövedelmének két heted része. Ez igen figyelemreméltó eredmény; de van ennek az eredménynek egy vonása, amely, ha jól megnézzük, még figyelemreméltóbb; és ez a meggyorsult növekedési arány ennek az időszaknak az utolsó részében. Néhány pillanatra ismét kérem a bizottság figyelmét. Összehasonlítok két időszakot – az egyik az 1853 előtti, a másik 1853-mal, vagyis azzal az évvel kezdődik, amikor megváltozott a kiindulási alap. Tíz év alatt, 1842-től 1852-ig bezárólag, az ország adóköteles jövedelme, amennyire ezt pontosan megállapíthatjuk, 6%-kal növekedett; de nyolc év alatt, 1853-tól 1861-ig, az ország jövedelme, az elfogadott alapból kiindulva megint 20%-kal nőtt. Ez a tény olyan rendkívüli és bámulatos, hogy szinte hihetetlennek tűnik.

Így áll a dolog, elnök úr, ami a felhalmozás általános növekedését illeti. De a magam részéről *ki kell jelentenem, hogy fájdalommal és nagy aggodalommal néznék erre a rendkívüli és szinte szédítő növekedésre, ha az volna a hitem, hogy az embereknek arra az osztályára korlátozódik, amelyet mint kedvező körülmények között élőt jellemezhetünk.* A számok, amelyeket felsoroltam, kevéssé vagy egyáltalán nem vesznek tudomást azoknak a helyzetéről, akik nem fizetnek jövedelemadót; vagy más szóval: noha az igazság ismeretéhez általában kielégítően pontosak, nem vesznek tudomást a munkásnépesség vagyonáról és jövedelmének növekedéséről. Mármost közvetve a tőke puszta növekedése rendkívül előnyös a munkásosztályra nézve, mert ez a növekedés olcsóbbá teszi az árut, amely az egész termelési folyamatban közvetlen konkurrenciába kerül a munkával. *De ezenkívül, ez bizonyossággal állítható, a nép tömegének közvetlenebb és nagyobb előnyök jutottak osztályrészül. Mély és felbecsülhetetlen vigaszt nyújt, ha meggondoljuk, hogy miközben a gazdagok gazdagabbak lettek, a szegények kevésbé szegényekké váltak.* Nem merek vállalkozni annak a meghatározására, vajon a széles szakadék, amely a gazdagság és a szegénység végleteit egymástól elválasztja, kisebb lett-e vagy nagyobb, mint a régebbi időkben. *De ha a brit munkás átlagos helyzetét nézzük*, legyen az paraszt vagy bányász, tanulatlan vagy tanult munkás, **úgy különböző és kétségtelen bizonyítékokból tudjuk, hogy az utóbbi húsz évben létfenntartási eszközeinek olyan növekedése ment végbe, hogy azt szinte példátlannak mondhatjuk bármely ország vagy bármely kor történelmében."**

Mármost hogyan viszonylik e beszéd tartalma Marx idézetéhez? Gladstone először megállapítja, hogy az ország jövedelmei kétségtelenül óriási mértékben megnőttek. Ennek bizonyítéka számára a jövedelemadó,

Csakhogy a jövedelemadó csupán 150 font sterling összegű és ennél nagyobb jövedelmeket vesz figyelembe. Az ennél kisebb jövedelmű emberek Angliában nem fizetnek jövedelemadót. Azt a tényt, hogy Gladstone ezt egyszerűen mércéjének helyes értékelése végett megemlíti, Marx felhasználja arra, hogy Gladstone-nal ezt mondassa: „*A gazdagság és hatalom e szédítő növekedése teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik.*" Ez a mondat azonban sehol sem található Gladstone beszédében. Éppen az ellenkezőjét mondja ebben. **Marx ezt a mondatot alakilag és tartalmilag hozzáhazudta!**

4. sz. Marx válasza[169]

„Volksstaat", szombat, 1872 június 1, 44. szám

Egy barátom megküldte nekem Németországból a „Concordia. Zeitschrift für die Arbeiterfrage"[137] március 7-ről kelt 10. számát, amelyben a „német gyárosok szövetségének lapja" a következő című vezércikket hozza: „*Hogyan idéz Karl Marx*".

A Nemzetközi Munkásszövetség Alapító Üzenetében[140] a többi között Gladstone 1863 április 16-i költségvetési beszédéből idézek egy passzust, mely a parlamenti viták Hansard-féle félhivatalos kiadásában nem található. Amiből a „Concordia" kedélyes gyároslogikája minden további nélkül ezt következteti: „Ez a mondat sehol sem található Gladstone beszédében", és széplelkének ujjongása ebben a kárörvendő, vastag betűkkel nyomtatott gyárosnémetségben tör utat:

„Marx ezt a mondatot alakilag és tartalmilag hozzáhazudta!"

Tényleg rendkívül furcsa volna, ha az eredetileg angol nyelven, Gladstone szeme láttára Londonban kinyomtatott Alapító Üzenet az ő szájába egy általam közbecsúsztatott mondatot adna, amely hét és fél éven át háborítatlanul körben járt a londoni sajtóban, hogy aztán végre-valahára a német gyárosszövetség „tudósai" Berlinben rajtakapják.

Az Alapító Üzenet kérdéses mondata így hangzik:

„This intoxicating augmentation of wealth and power is entirely confined to classes of property" (Inaugural Addres etc., 6. old.). (Szó szerinti fordításban: „*A gazdagság és hatalom e szédítő növekedése teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik.*")

A „Fortnightly Review"[143] egyik (1870 novemberi) cikkében, amely nagy feltűnést keltett, s amelyet az egész londoni sajtó megtárgyalt, Beesly úr,

az itteni egyetemen a történelem professzora, az 518. oldalon idézi: „*An intoxicating augmentation of wealth and power, as Mr. Gladstone observed, entirely confined to classes of property.*" (Vagyis: „*A gazdagság és hatalom szédítő növekedése, amely, mint Gladstone úr megjegyezte, teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik.*")

De Beesly professzor cikke hat évvel később jelent meg, mint az Alapító Üzenet! Helyes! Forduljunk egy kizárólag a londoni City* részére szánt szakirathoz, amely nemcsak *az Alapító Üzenet előtt*, hanem még *a Nemzetközi Munkásszövetség megalapítása előtt* jelent meg. Címe: „The Theory of Exchanges. The Bank Charter Act of 1844", London 1864, kiadta T. Cautley Newby, 30, Welbeck Street.[144] Ez részletesen megbírálja Gladstone költségvetési beszédét és a 134. oldalon idéz belőle: „*This intoxicating augmentation of wealth and power is entirely confined to classes of property.*" (Vagyis: „*A gazdagság és hatalom e szédítő növekedése teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik.*"); tehát szó szerint úgy, ahogy én idézem.

Ez máris cáfolhatatlanul bizonyítja, hogy a német gyárosszövetség „*alakilag és tartalmilag hazudott*", amikor ezt a „mondatot" az „én" gyártmányomnak kiáltotta ki!

Mellesleg megjegyezve: a derék „Concordia" vastag betűkkel nyomat ki egy másik passzust, amelyben Gladstone az angol munkásosztálynak az utóbbi húsz év folyamán elért „rendkívüli és minden országban és minden időkben példa nélkül álló" felemelkedéséről fecseg. A vastag betűk azt akarják jelenteni, hogy én ezt a passzust elsikkasztottam. Ellenkezőleg! Az Alapító Üzenetben éppen hogy a legnagyobb mértékben hangsúlyozom azt a kiáltó ellentmondást, mely e szemérmetlen frázis és az ugyanezen időszakról szóló angol hivatalos jelentések – mint Beesly professzor találóan jellemzi – „borzasztó statisztikája" („appalling statistics") között van.**

A „Theory of Exchanges" szerzője éppúgy, mint én, nem a Hansardból idézett, hanem az egyik londoni újságból, amely az április 16-i költségvetési beszédet április 17-én közzétette. 1863-as feljegyzéseimben azonban hiába kerestem a megfelelő kivonatot, tehát a lapnak a nevét is, amelyből vettem. De ennek semmi köze az ügyhöz. Jóllehet a londoni újságok parlamenti jelentései mindig eltérnek egymástól, abban mégis biztos voltam, hogy egészen egyikük sem sikkaszthatta el Gladstone ennyire feltűnő kijelentését.

* London üzletnegyede. – *Szerk.*

** Más apologetikus lódításokat ugyanebből a beszédből a „*Tőke*" c. írásomban (638., 639. old.[170]) utasítok vissza. – *Marx jegyzete.*

Utánanézek tehát az 1863 április 17-i „Times"-ban – ez akkor épp úgy, mint most, Gladstone sajtóorgánuma volt –, és abban a 7. oldalon, az 5. hasábban, a költségvetési beszédről szóló tudósításban olvasom:

„That is the state of the case as regards the *wealth of this country*. I must say for one, I should look almost with apprehension and with pain upon *this intoxicating augmentation of wealth and power*, if it were my belief that it was confined *to classes who are in easy circumstances*. This takes no cognizance at all of the condition of the labouring population. *The augmentation I have described*, and which is founded, I think, upon accurate returns, *is an augmentation entirely confined to classes of property*."

Vagyis: „Ez a helyzet *az ország gazdagságát illetően*. A magam részéről ki kell jelentenem, hogy majdnem aggodalommal és fájdalommal *néznék a gazdagság és hatalom e szédítő növekedésére*, ha az volna a hitem, hogy az a *jómódú osztályokra* korlátozódik.* Ez egyáltalán nem érinti a dolgozó lakosság helyzetét. *A növekedés, melyet vázoltam*" (tudniillik, amelyet épp az imént „*a gazdagság és hatalom e szédítő növekedésének*" jellemzett), „... *teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik*."

Gladstone úr tehát 1863 április 16-án „*alakilag és tartalmilag*" kijelentette az Alsóházban – saját sajtóorgánuma, az 1863 április 17-i „Times" jelentése szerint –, hogy „*a gazdagság és hatalom e szédítő növekedése teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik*", s csak abban az esetben érezne némi borzongást, ha ez csupán a szóban forgó osztály egyik részének, az igazán jómódú részének javára szolgálna.

Italiam. Italiam![172] Végre elérkeztünk a *Hansardhez*. Gladstone úrnak volt annyi esze, hogy ebből az utólag helyrepofozott kiadásból elsikkassza azt a kijelentést, amely egy angol kincstári kancellárra nézve kétségtelenül kompromittáló. Egyébként hagyományos angol parlamenti szokás ez, s korántsem a pöttöm Lasker találmánya contra Bebel[173]. Ha pontosan összehasonlítanók Gladstone valóban elmondott beszédét, úgy ahogyan a „Times"-ban szerepel, annak utólag ugyancsak Gladstone által kiforgatott formájával, friss adalékot kapnánk ennek a kenetteljes, fráziscséplő, szőrszálhasogató, szigorúan templomos, jámborságát és liberális „lelki attitűdjeit" („attitudes of mind") félénken fitogtató burzsoá hősnek a jellemrajzához.

Egyik legbosszantóbb dolog „*A tőke*" című művemben az a nagy tömegű

* Az „easy classes", „classes in easy circumstances" szavakat alkalmasint elsőzor *Wakefield* vezette be a vagyonos osztály tulajdonképpeni gazdag részére vonatkozóan.[171] – *Marx jegyzete.*

hivatalos bizonyíték a gyárosgazdálkodás ábrázolására, amelyben eddig egyetlen tudós sem volt képes hibát találni. Erről még a német gyárosszövetség urai is hallottak valamit harangozni. Ámde, gondolták:

„Was kein Verstand der Verständigen sieht,
Das übet in Einfalt ein kindlich' Gemüt."*

A szót tett követte. Az Alapító Üzenet általuk gyanúsnak talált idézetéről felvilágosítást kérnek londoni üzletfelüktől, az útjukba akadó első Mundellától, aki maga is gyáros lévén, sebtében átküldi a tengeren nyomtatásban a Hansard parlamenti vitáinak kivonatát. Most megkapták gyártási titkomat. Nemcsak a szöveget gyártom, hanem ráadásul a hozzávaló idézeteket is. És győzelemittasan világgá kiáltották: *„Hogyan idéz Karl Marx!"* Így árulták el egyszer s mindenkorra árum „hibáját", mégpedig, ahogy gyárosokhoz illik, közönséges üzleti úton, mindenféle tudományos költség nélkül.

E kínos utójáték talán felvilágosítja a gyárosszövetség okosait arról, hogy bármily kiválóan értenek is máskülönben az áruhamisításhoz, az irodalmi áru vizsgálatához annyit értenek, mint a tyúk az ábécéhez.

London, 1872 május 23.

Karl Marx

5. sz. Az Anonymus válasza

„Concordia", 1872 július 4., 27. szám

Hogyan védekezik Karl Marx

I

Olvasóink talán emlékeznek még e lap ez év március 7-éről kelt 10. számának „Hogyan idéz Karl Marx" című cikkére. Ebben foglalkoztunk az Internacionálé Marx által megfogalmazott Alapító Üzenetének egy passzusával, amely bizonyos hírességre tett szert s amelyet különösen a szociáldemokrácia gyakran hangsúlyoz annak döntő bizonyítékaként, hogy a munkásosztály a mai állami és társadalmi viszonyok fennmaradása esetén

* – Mit a bölcsek esze föl nem ér,
Gyakorolja a gyermeki tiszta kedély.[174] – *Szerk.*

menthetetlenül tönkremegy. Marx ugyanis ott idézi Gladstone 1863 április 16-i költségvetési beszédét. E beszédben Gladstone először megállapítja, hogy az ország jövedelmének „rendkívüli és szinte szédítő növekedése" ment végbe, ezt pedig a jövedelemadó növekedésével bizonyítja. Csakhogy a számok, amelyeket e célból felsorol, „kevéssé vagy egyáltalán nem vesznek tudomást azoknak a helyzetéről, akik nem fizetnek jövedelemadót"; „nem vesznek tudomást a munkásnépesség jövedelméről és jövedelmének emelkedéséről". A 150 font sterling alatti jövedelemmel rendelkező emberek ugyanis Angliában nem fizetnek jövedelemadót. Mármost azt a tényt, hogy Gladstone ezt mércéjének helyes értékelése céljából megemlítette, Marx arra használta fel, hogy ezt mondassa Gladstone-nal: „A gazdagság és hatalom e szédítő növekedése teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik." Ez a mondat azonban sehol sem található Gladstone beszédében. Gladstone éppen ellenkezőleg azt mondta, *nem* hiszi, hogy ez a növekedés „az embereknek arra az osztályára korlátozódik, amelyet kedvező körülmények között élőként jellemezhetünk". És felháborodva azon az arcátlanságon, amellyel Marx ilymódon elferdítve idézett, felkiáltottunk: „Marx ezt a mondatot alakilag és tartalmilag hozzáhazudta!"

Ez a vád súlyos volt, és a csatolt döntő bizonyítási anyaggal összekapcsolva egyenesen megsemmisítő arra a hitre, amely a londoni orákulum felülmúlhatatlanul alapos tudását, szavahihetőségét és tévedhetetlenségét illetően szociáldemokráciánk soraiban grasszál. Nem maradhatott hát cáfolat, vagy legalábbis olyasvalami nélkül, ami annak látszott. Marx a „Volksstaat" június 1-ről kelt 44. számában*csakugyan meg is próbálkozott egy cáfolattal. Ellenfelünk azonban semmiképpen nem tudta magát tisztára mosni azzal a szemrehányással kapcsolatban, hogy az idézésnél mala fides-t** tanúsított. Sőt, ha valami, úgy éppen védekezési módja alkalmas arra, hogy ezt a mala fides-t bizonyítsa. A szemtelenség ugyanis, amellyel megint kihasz-

* Tehát csaknem egy teljes negyedévvel a „Concordia" cikkének megjelenése után. Ennek ellenére a „Volksstaat" volt olyan arcátlan, hogy alig 14 nappal Marx válaszának kozlése után a szemunkre vesse, hogy mi azt „hősiesen agyonhallgattuk". Úgy véljuk, a „Volksstaat"-nak nincsen oka arra, hogy urának és mesterének második és élesebb megnyilatkozását ily hőn áhítsa. Válaszunk késésének oka egyébként részben az volt, hogy a M. által idézett egyik forrás itt nem volt hozzáférhető és azt előbb Angliából kellett meghozatni, részben pedig az, hogy éppen ezeknek az idézeteknek a megvilágításához a kérdéses forrásokból hosszabb kivonatokra volt szükség, aminek kovetkeztében a fenti cikk szokatlanul hosszúra sikerült, s így azt helyszűke miatt kénytelenek voltunk néhányszor visszatartani. – *A „Concordia" szerkesztőségének jegyzete.*

** – rosszhiszeműséget – *Szerk.*

nálja, hogy a „Volksstaat" olvasói nem tudják az ő adatait ellenőrizni, még az idézésnél tapasztalt frivolitásán is túltesz.

Marx természetesen nem megy olyan messzire, hogy a parlament gyorsírói tudósításából vett idézetünk helyességét vitassa. Elsősorban az a fontos neki, hogy bebizonyítsa az idézésnél tanúsított bona fides-ét* és e célból arra hivatkozik, hogy mások ugyanúgy idéztek, mint ő. A következőket írja:

„A »Fortnightly Review« egyik (1870 novemberi) cikkében, amely nagy feltűnést keltett, s amelyet az egész londoni sajtó megtárgyalt, Beesly úr, az itteni egyetemen a történelem professzora, az 518. oldalon idézi: »A gazdagság és hatalom szédítő növekedése, amely, mint Gladstone úr megjegyezte, teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik«. – De Beesly professzor cikke hat évvel később jelent meg, mint az Alapító Üzenet!"

Ez így helyes! Csakhogy megfeledkeznek még egy „de" hozzáfűzéséről! Beesly professzor e cikke ugyanis az Internacionálé történetéről szól és, mint a szerző mindenkinek meg is mondja, aki kérdi, olyan anyag alapján íródott, amelyet Marx szolgáltatott neki. Sőt, mi több! Azon a helyen egyáltalán nem Beesly idézi Gladstone-t, hanem csak megemlíti, hogy az Internacionálé Alapító Üzenete tartalmazza ezt az idézetet: „Erről a riasztó statisztikáról", írja Beesly, „az *Üzenet* áttér a jövedelemadóra vonatkozó hivatalos adatokra, amelyekből kitűnt, hogy az ország megadóztatható jövedelme nyolc év alatt 20%-kal növekedett, »a gazdagság és hatalom szédítő növekedése, amely«, mint Gladstone úr megjegyezte, »teljesen« stb. – Csakugyan nagyszerű bizonyítási eljárás! Valakinek, aki nem ismeri tisztességtelenségünket, bemesélünk egy hazug adatot, az illető jóhiszeműen továbbadja és akkor erre és a továbbadó becsületességére hivatkozunk, hogy az adat helyességét és a saját becsületességünket bizonyítsuk! – Marx így folytatja védekezését:

„Forduljunk egy kizárólag a londoni City részére szánt szakirathoz, amely nemcsak az Alapító Üzenet előtt, hanem még a Nemzetközi Munkásszövetség megalapítása előtt jelent meg. Címe: »The Theory of Exchanges. The Bank Charter Act of 1844«, London 1864, kiadta T. Cautley Newby, 30, Welbeck Street. Ez részletesen megbírálja Gladstone költségvetési beszédét és a 134. oldalon idéz belőle: »A gazdagság« stb., tehát szó szerint úgy, ahogy én idézem. – Ez máris cáfolhatatlanul bizonyítja, hogy a német gyárosszövetség »alakilag hazudott«, amikor ezt a »mondatot«, az »én« gyártmányomnak kiáltotta ki! . . . A »Theory of Exchanges« szerzője", írja Marx aztán, „éppúgy, mint én, nem a Hansardból idézett, hanem az egyik londoni újságból, amely az április 16-i költségvetési beszédet április 17-én közzétette."

* – jóhiszeműségét – *Szerk.*

Csakugyan, e mellékesen szólva közönséges gyalázkodóiratnak nevezhető könyv szerzője éppúgy nem idézett a Hansardból, mint Marx. De Marx, mint azt mindjárt bebizonyítjuk, még csak nem is egy londoni újságból idézett. Mindenekelőtt azonban megjegyezzük, hogy amikor azt mondtuk, Marx a kérdéses mondatot hozzáhazudta Gladstone beszédéhez, nem állítottuk „sem alakilag, sem tartalmilag", hogy ő azt maga gyártotta is. Ez csak akkor lenne így, ha maga Marx lenne annak a máig is sötét homállyal fedett könyvnek a gyártója, amit, tekintve annak borzalmas stílusát, az ember szinte el is hinne. A forrás ugyanis, amelyből Marx azt a mondatot idézte, éppen ez a könyv, és ez az oka annak, hogy miért kereste hiába, mint maga mondja, 1863-as feljegyzéseiben „a megfelelő kivonatot, tehát a lapnak a nevét is", amelyből vette. A marxi idézetnek ez az eredete ugyanis világosan kiderül, ha összehasonlítjuk a „Tőke" című könyvének azt a passzusát, ahol Marx a Gladstone-féle költségvetési beszédet tárgyalja, a „Theory of the Exchanges"-szel. Ott a 639. oldalon, nevezetesen a 103. jegyzetben ezt a beszédet abban a teljesen értelmetlen szövegváltozatban idézi, amelyet a „Theory of the Exchanges" a 134. oldalon szó szerint közöl. Még a széljegyzetek is, amelyeket Marx a szóban forgó szövegváltozatban meglevő ellentmondásra vonatkozólag annak közléséhez fűz, már benne vannak az említett könyvben, nevezetesen a „Tőke" 640. oldalán, a 105. jegyzetben közölt Molière-idézet is; a London Orphan Asylum* Marx által idézett adatai a létfenntartási eszközök drágulásáról szintén megtalálhatók az említett könyv 135. oldalán, de az adatok helyességét illetően Marx nem e könyvre, hanem annak forrásaira hivatkozik (lásd „A tőke", 640. old. 104. jegyzet).

Most kérdezzük: csak akkor hazudik valaki, ha ő maga költ valótlanságot, nem hazudik-e ugyanúgy akkor is, ha annak ellenére, hogy tudja vagy tudnia kellene az igazságot, megismétli a valótlanságot? Úgy véljük, a felelethez nem férhet kétség. És másodszor, amikor Marx megismétli a „Theory of the Exchanges"-ben foglalt valótlanságot, vajon nem jobb tudomása ellenére tette-e ezt, vagy legalábbis nem kellett volna-e ezt jobban tudnia? A válasz erre is egyszerű. Minden értelmezésnek első szabálya, amelyet Marx úr minden bizonnyal jól ismer, hogy azokat a passzusokat, amelyek első pillantásra ellentmondást tartalmaznak és ezért értelmetlenek, úgy értelmezzük, hogy az ellentmondás elessék, és ha úgy látszik, hogy a kérdéses szöveg ezt lehetetlenné teszi, inkább szövegkritikához folyamodunk, semhogy elhiggyük, hogy itt ellentmondással van dolgunk. Annál inkább szükség volt erre egy olyan

* – londoni árvaház – *Szerk.*

beszéd esetében, amely az egész művelt világban feltűnést és csodálatot keltett, mégpedig kulonosen azért, mert annyira uralkodik az anyagon és olyan világos. Végul pedig szinte bűnos meggondolatlanság volt nem ilyen pontosságot alkalmazni akkor, amikor a szerzó egy passzust, amely az abban a szovegváltozatban rejlő ellentmondás egyik felét alkotja, ki akart ragadni és a vagyonosok ellení denunciálásként a foldgolyó nincstelenei kozé dobni. Ha tehát Karl Marxnak már csak az általános műveltség, a tudományosság és lelkiismeretesség alapján is meg kellett volna utkoznie azon a szovegváltozaton, ugy az a vétkes konnyelműség, amellyel e hazug idézetet átvette, kulonosképpen megbocsáthatatlan, mert a Gladstone-féle szoveg teljesen hozzáférhető volt számára. Elószor ugyanis az angol újságok a megjelenést követő napon kozolték ezt a beszédet, ha nem is szó szerint, de mindenesetre értelem szerint. Azután Gladstone a beszédet mindjárt azután, hogy elhangzott, szó szerint kozzétette nagy feltúnést keltő konyvében, a „Financial Statements"-ben, London 1863., és a konyv 403. oldalán a beszéd ugyanúgy olvasható, ahogyan mi idéztuk. Végul Marx betekinthetett a beszédről készult gyorsírásos tudósításba a „Hansard parlamenti vitáiban", és az a szokás, hogy egy parlamenti beszédet, még ha a szukségképpen csak kontár laptudósítások szerint nem tartalmaz is ellentmondást, mindig a gyorsírásos tudósítás szerint idéznek.

De itt aztán elérkezunk Marx harmadik védekezési eszkozéhez, és ez arcátlanul hazug mivoltában még jóval felulmúl minden eddigit. Marx ugyanis nem átall hivatkozni az 1863 április 17-i „Times"-ra, hogy idézetének helyességét bebizonyítsa. Az 1863 április 17-i „Times" (7. old., 5. hasáb, 17. skk. sor) azonban a beszédet így kozli:

„Ez a helyzet az ország gazdagságát illetóen **A magam részéről ki kell jelentenem, hogy majdnem aggodalommal és fájdalommal néznék a gazdagság és hatalom e szédítő növekedésére, ha az volna a hitem, hogy a kellemes viszonyok között élő osztályokra korlátozódik.** Ez egyáltalán nem érinti a dolgozó lakosság helyzetét. A novekedés, amelyet vázoltam, *es amelynek adatai – azt hiszem – pontos tudosításokon alapulnak*,* teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik." (Idáig

* Marx a „Volksstaat"-ban megjelent nemet idezeteben elhagyja az utolso vonatkozo mellekmondatot es ezt iktatja be helyette „amelyet o" (Gladstone) „az iment úgy jellemzett, mint »a gazdagság és hatalom e szedito novekedese«-t". Ennek az elhagyasnak es beiktatásnak is az a szándek szolgal alapul, hogy az olvasot megtevessze Gladstone szavainak értelmet illetóen Amint az elhagyott vonatkozo mellekmondat es ezenkívul az altalános osszefugges is bizonyítja, a beszéd értelme a kovetkező A gazdagsagnak a jovedelemadora vonatkozo kimutatasokbol látható novekedése ketsegtelenul csak a vagyonos osztalyokra korlatozodik

idézi Marx a „Times"-t; mi tovább idézünk.) „A tőke növekedése azonban közvetve előnyös a munkásnak, mert olcsóbbá teszi az árut, amely a termelési folyamatban közvetlen konkurrenciába kerül a munkával. (Halljuk, halljuk!) De mély, és azt kell mondanom, felbecsülhetetlen vigaszunk, hogy miközben a gazdagok gazdagabbak lettek, a szegények kevésbé szegényekké váltak. – Nem merek vállalkozni annak a megmondására, hogy a szegénység végletei csökkentek, de *vagyunk oly szerencsések, hogy tudjuk: a brit munkás átlagos helyzete az utóbbi 20 évben olyan mértékben javult, hogy az rendkívüli és szinte példátlan bármely ország és bármely kor történelmében.* (Tetszésnyilvánítások.)"

Ha összehasonlítjuk a „Times"-nak ezt a tudósítását a „Concordia" március 7-i számában megjelent Hansard szerinti tudósítással, kitűnik, hogy a két tudósítás tartalmilag teljesen megegyezik. A „Times" tudósítása csak alakilag összevontabban közli azt, amit a Hansard gyorsírásos tudósítása szó szerint közöl. De bár a „Times" tudósítása is az Alapító Üzenet ama hírhedt helyének éppen az ellenkezőjét tartalmazza, bár Gladstone a „Times" tudósítása szerint is azt mondta, úgy véli, hogy a gazdagságnak és hatalomnak az a szédítő növekedése *nem* korlátozódik a jómódú osztályokra, Marxnak van képe ahhoz, hogy a június 1-i „Volksstaat"-ban ezt írja:

„Gladstone úr tehát 1863 április 16-án »alakilag és tartalmilag« kijelentette, hogy »a gazdagság és hatalom e szédítő növekedése teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik«.

Sőt mi több! Minthogy a közönséggel már közöltük a beszéd Hansard szerinti teljes szövegét és e szöveg teljesen kizárta az elferdítés minden lehetőségét, Marx e fatális körülményt azzal a mondattal igyekszik kiküszöbölni, hogy „Gladstone úrnak volt annyi esze, hogy ebből az utólag helyrepofozott kiadásból elsikkassza azt a kijelentést, amely egy angol kincstári kancellárra nézve kétségtelenül kompromittáló"! Most már csupán az az állítás hiányzik, hogy Gladstone ezt valószínűleg a csak 1864-ben megjelent gyalázkodó iratra, a „The Theory of the Exchanges"-re való tekintettel cselekedte!

Mit szóljon az ember az efféle eljáráshoz! Először egy obskurus gyalázkodó irat alapján feltálalnak nekünk egy idézetet, amelyet teljesen meghamisítottak, s amelynek ellentmondásos tartalma már az eredetivel való egybevetés nélkül is bizonyította ezt a hamisítást. Marx, amikor aztán felelősségre

(mert hiszen ezt az adót csak azokra a személyekre vetik ki, akiknek 150 font sterling vagy ennél több a jövedelmük), de a dolgozó osztályokat illetően szintén tudjuk stb. – *Brentano jegyzete.*

vonják, azt mondja, hogy mások ugyanúgy idéztek, mint ő, és itt olyan emberekre hivatkozik, akiknek előzőleg ő maga adta be a hazugságot. Sőt, mi több, abból, hogy zavaros forrása vele megegyezik, érvet akar kovácsolni a saját mentségére és idézetének helyessége mellett, mintha mindketten egy közös, kifogástalan harmadik forrásból merítettek volna, holott csak az történt, hogy az egyik másolt a másikról. És végül még van képe ahhoz, hogy olyan laptudósításokra hivatkozzék, amelyek egyenesen ellentmondanak neki. Csakugyan, e „mesterkedések" jellemzésére csak egy szót tudnánk használni, amelyet Marx igen jól ismer (lásd „A tőke", 257. old.): Egyszerűen „gyalázatosak".

„E kínos utójáték" — fejezi be védekezését Marx — „talán felvilágosítja a gyárosszövetség okosait arról, hogy bármily kitűnően értenek is máskülönben az áruhamisításhoz, az irodalmi áru vizsgálatához annyit értenek, mint tyúk az ábécéhez."

Bátran az olvasóra bízzuk, döntse el, hogy kinek az oldalán van a hamisítás és a kín az utójáték során. Egy másik cikkben azonban kifejtjük majd Marx úrnak, hogy milyen értelmet tulajdonítunk Gladstone szavai tartalmának.

A második cikk, „Concordia", 1872 július 11., 28. szám — mindezekhez egyáltalán semmit sem tesz hozzá, s ezért itt nem közöljük.

6. sz. Marx második válasza[175]

„Volksstaat", 1872 augusztus 7., 63. szám

A július 4-i „Concordiá"-ban a német gyárosok szövetsége igyekszik nekem bebizonyítani, hogy „tudósai" éppen olyan kiválóan értenek az irodalmi áru felülvizsgálatához, mint gyárosai az áruhamisításhoz.

Hivatkozással Gladstone 1863 április 16-i költségvetési beszédéből az Internacionálé Alapító Üzenetében idézett passzusra, a gyárosok sajtóorgánuma (10. sz.) ezt mondta: **„Marx ezt a mondatot alakilag és tartalmilag hozzáhazudta."**

E mondatot a lap tehát alakjában és tartalmában, szőröstül-bőröstül, az én gyártmányomnak nyilvánította. Sőt mi több. Egészen pontosan tudta, hogyan gyártottam. „Azt a tényt", fejtegette e lap, „hogy Gladstone ezt stb. felhozza, *Marx felhasználja arra, hogy Gladstone-nal azt mondassa* stb." Ugyanezt a mondatot idéztem egy írásból, a „Theory of Exchanges"-ből[144],

mely az Alapító Üzenet előtt jelent meg, s ilymódon lelepleztem a gyároslap durva hazugságát.* Erre a lap, mint maga elmondja, meghozatta Londonból ezt az általa nem ismert írást és meggyőződött a tényállásról. De most milyen hazugsággal vágja ki magát? Lássuk saját szavait: „Amikor azt mondottuk, hogy Marx a kérdéses mondatot hozzáhazudta Gladstone beszédéhez, sem alakilag sem tartalmilag nem állítottuk, *hogy ezt ő maga gyártotta is.*"

Itt nyilvánvalóan a gyáros-ész sajátságának megfelelő fogalomcsere történt. Ha például a csaló gyáros, üzletfeleivel egyetértésben, szalagtekercseket küld világgá, amelyek állítólag három tucat, de valójában csak két tucat rőföt tartalmaznak, akkor csakugyan egy tucat rőföt *hozzáhazudott*, éppen mert „*nem ő maga gyártotta*". És miért ne történhetne a hozzáhazudott mondatokkal ugyanaz, ami a hozzáhazudott rőfökkel? „Az emberek nagy többségének gondolkodását", mondja Adam Smith, „szükségszerűen a rendes foglalkozásuk alakítja ki"[176], tehát a gyárosgondolkodást is.

A „Volksstaat" révén kibővítettem a gyárosok sajtóorgánumának tudományanyagát, nemcsak a „Theory of Exchanges"-ből vett idézettel, hanem „A tőke" című írásomnak azon oldalaival is, amelyek Gladstone költségvetési beszédeire vonatkoznak. A neki szolgáltatott anyagból mármost azt igyekszik bebizonyítani, hogy én a vitás passzust nem egy „londoni újságból" idéztem, hanem a „Theory of Exchanges"-ből. E bizonyítási eljárás a gyároslogikának egy másik mintapéldánya.

Elmeséltem a gyároslapnak, hogy a „Theory of Exchanges" a 134. oldalon éppen úgy idéz, ahogyan én, s e lap felfedezi – hogy én éppen úgy idézek, ahogyan a „Theory of Exchanges" a 134. oldalon idéz.

Tovább!

„Még a széljegyzetek is, amelyeket Marx a szóban forgó szövegváltozatban meglevő ellentmondásra vonatkozólag annak közléséhez fűz, már benne vannak az említett könyvben."

Ez egyszerűen hazugság. Én a „Tőke" 639. oldalán[177] széljegyzeteimet Gladstone beszédének ezekhez a szavaihoz fűzöm: „Miközben a gazdagok gazdagabbak lettek, a szegények mindenesetre kevésbé szegényekké váltak. Hogy a szegénység végletei csökkentek, azt nem merem állítani." Amit ehhez megjegyzek, az a következő: „Milyen gyenge csattanó! Ha a munkásosztály »szegény« maradt, csak »kevésbé szegény« abban az arányban, amelyben »a gazdagság és a hatalom szédítő növekedését« termelte a tulajdonnak az osztálya számára, akkor viszonylag ugyanolyan szegény maradt. Ha a sze-

* *V. ö. 127—130. old. – Szerk.*

génység végletei nem csökkentek, akkor növekedtek, mert a gazdagság végletei nőttek." És ezek a „széljegyzetek" sehol sem találhatók a „Theory of Exchanges"-ben.

„Még a széljegyzetek is . . . benne vannak az említett könyvben, *nevezetesen* a »Tőke« 640. oldalán a 105-ös jegyzetben közölt Molière-idézet *is*."

Tehát „nevezetesen" Molière-t „is" idézem, s átengedem a „Concordia" „tudósainak", hogy kiszimatolják és a közönségnek elárulják azt, hogy ez az idézet a „Theory of Exchanges"-ből származik! Valójában azonban a „Tőke" 640. oldalán a 105-ös jegyzetben kifejezetten azt mondom, hogy a „Theory of Exchanges" szerzője „Gladstone költségvetési beszédeinek folytonos kiáltó ellentmondásait a *következő Molière-idézettel jellemzi*".

Végül: „. . . ugyanúgy megtalálhatók a létfenntartási eszközök drágulására vonatkozóan a London Orphan Asylum* Marx által idézett adatai az említett könyv 135. oldalán, de az adatok helyességét illetően Marx nem e könyvre, hanem annak forrásaira hivatkozik (lásd »A tőke«, 640. old. 104-es jegyzet)."

A „Concordia" igen bölcsen elfelejti megmondani olvasóinak, hogy az „említett könyv" *forrásokat nem* ad meg. Mit akart a „Concordia" bebizonyítani? Hogy én a „könyvből" Gladstone beszédének egyik passzusát forrásának ismerete nélkül veszem át. És hogyan bizonyítja be? Úgy, hogy én az említett könyv egy valóságos idézetét, e könyvtől függetlenül, az eredeti forrásból ellenőriztem!

Beesly professzor „*Fortnightly Review*"-beli cikkéből (1870 novemberi füzet) vett idézetemről a „Concordia" megjegyzi: „Beesly professzor e cikke ugyanis az Internacionálé történetéről szól és, mint a szerző mindenkinek meg is mondja, aki kérdi, olyan anyag alapján íródott, amelyet maga *Marx* szolgáltatott neki."

Beesly professzor ezt mondja: „Senkinek sem köszönhet a Szövetség sikere annyit, mint dr. Karl Marxnak, akinek, nézetem szerint, az egész európai ipari mozgalom történetének és statisztikájának ismeretében nincs vetélytársa. Én nagymértékben (largely) lekötelezettje vagyok az e cikkben foglalt információért."

Mindaz az anyag, amit Beesly professzornak szolgáltattam, kizárólag az Internacionálé történetére vonatkozott, s egyetlen szóval sem érintette az Alapító Üzenet tartalmát, amelyet ő kibocsátása óta ismert. Az összefüggés, amelyben fenti megjegyzése áll, olyannyira nem hagyott erre nézve semmilyen kétséget, hogy a „*Saturday Review*" Beesly professzor cikkére

* – londoni árvaház – *Szerk.*

vonatkozó bírálatában[178] nyíltan arra céloz, miszerint *ő maga* az Alapító Üzenet szerzője.*

A „Concordia" azt állítja, hogy nem Beesly professzor idézi a kérdéses passzust Gladstone beszédéből, hanem ő csak hivatkozik arra, *„hogy az Alapító Üzenet tartalmazza ezt az idézetet"*. Lássuk hát.

Beesly professzor a következőket írja: „Az Üzenet a munkásnak a középosztállyal szembeni érdekeit olyan csattanósan és erőteljesen fejti ki, ahogyan azt egy tucatnyi kis oldalba így belesűríteni még sohasem sikerült. Szeretném, ha helyem volna, hogy bőséges idézeteket közöljek belőle."

Miután megemlíti a „Kékkönyvek[179] borzasztó statisztikáját", melyre az Üzenet hivatkozik, így folytatja: „Erről a szörnyű statisztikáról az Üzenet áttér a jövedelemadóval kapcsolatos hivatalos adatokra, amelyekből kiviláglott, hogy az ország megadóztatható jövedelme nyolc év alatt húsz százalékkal növekedett, ez »a gazdagság és hatalom szédítő növekedése«, amely, *mint Gladstone úr megjegyezte.* »teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik«."

Beesly professzor e szavakat: – *mint Gladstone úr megjegyezte* – nem teszi idézőjelbe, saját nevében mondja, s éppen ezzel bizonyítja be a „Concordiá"-nak napnál világosabban, hogy Gladstone költségvetési beszédét – csakis az Alapító Üzenet idézetéből ismeri! A német gyárosok szövetségének londoni üzletfele, ő az egyedüli, aki ismeri Gladstone költségvetési beszédeit, amiként egyes-egyedül ő tudja azt is, hogy „akiknek a jövedelme 150 font sterling alatt van, azok ugyanis nem fizetnek jövedelemadót Angliában". (Lásd „Concordia", 10. és 27. sz.) Angol adószedők viszont abban a rögeszmében szenvednek, hogy ez az adó csupán a **100** font sterlingnyi jövedelem alatt szűnik meg.

Az Alapító Üzenet vitás passzusáról a gyároslap ezt mondta:

„Ez a mondat azonban sehol sem található Gladstone beszédében." Én bebizonyítottam ennek ellenkezőjét az 1863 április 17-i „Times"-beszámolóból. Megadtam az idézetet a „Volksstaat"-ban angolul és németül, mert kommentárt igényelt Gladstone-nak az a bizonykodása, hogy ő „majdnem aggodalommal és fájdalommal nézne a *gazdagság és hatalom e szédítő növekedésére*, ha úgy hinné, hogy az a jómódú osztályokra – *classes who are in easy circumstances* – korlátozódik". Wakefieldre való hivatkozással kijelentettem, hogy a *„classes who are in easy circumstances"* – olyan kifejezés, melynek semmilyen pontos német megfelelője nincs – a „tulajdon-

* Beesly professzor írásban figyelmeztetett engem e quid pro quó-ra [felcserélésre, összecserélésre]. – *Marx jegyzete.*

képpeni gazdagokat", a vagyonos osztályok „igazán jómódú részét" jelenti. Sőt, Wakefield a tulajdonképpeni középosztályt egyenesen *„the uneasy class"*-nak nevezi, aminek megközelítő fordítása: „A kényelmetlenül [ungemächlich] élő osztály".*

A derék gyároslap nemcsak hogy elsikkasztja fejtegetésemet, hanem – amikor az általam idézett passzust e szavakkal kíséri: „idáig idézi Marx a »Times«-t" – értésére adja olvasóinak azt is, hogy az én fordításom szerint idéz, holott valójában a kérdéses kifejezést – „classes who are in easy circumstances" – tőlem eltérőleg nem „jómódú osztályok"-nak fordítja, hanem így: „osztályok, amelyek *kellemes viszonyok között élnek*". Annyi észt még feltételez olvasóiról, amennyivel beláthatják, hogy a birtokos osztályok** nem minden alkotó része „jómódú", jóllehet nekik mégiscsak mindenkor „kellemes viszonynak" számít, hogy tulajdonnal bírnak. De Gladstone még idézetemnek a „Concordiá"-ban adott fordítása szerint is a *„gazdagság és hatalom e szédítő növekedésének"* nevezi a tőkés gazdagság általa vázolt haladását, megjegyzi, hogy ez „a dolgozó lakosság helyzetéről *egyáltalán nem vesz tudomást*", s azzal fejezi be, hogy ez a *„növekedés teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik"*. Miután a német gyárosok szövetségének „tudósa" így a „Times" 1863 április 17-i jelentésében „alakilag és tartalmilag" ugyanazt mondatta Gladstone-nal, amit én mondattam vele az Alapító Üzenetben, nemes érzülettől dagadó keblét veregetve így pattog: *„Mindazonáltal ... Marxnak van képe* ahhoz, hogy a június 1-i »Volksstaat«-ban ezt írja: »Gladstone úr tehát, 1863 április 16-án *alakilag és tartalmilag* kijelentette az Alsóházban – saját orgánuma, az 1863 április 17-i ‚Times' jelentése szerint –, hogy *a gazdagság és hatalom e szédítő növekedése teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik*«." A német gyárosok szövetségének „tudósa" nyilván egészen pontosan tudja, hogy mi az, amit olvasóközönségének nyújtania szabad!

A június 1-i „Volksstaat"-ban megjegyeztem, hogy a „Concordia" el akarja hitetni olvasóival, miszerint én az Alapító Üzenetben elsikkasztottam Gladstone frázisait a brit munkásosztály felemelkedéséről, noha én ott, éppen fordítva, a legnagyobb mértékben hangsúlyoztam azt a kiáltó ellentmondást, amely e szónoklat és a hivatalosan megállapított tények között van. Július 4-i válaszában a gyároslap megismétli ugyanezt a manővert.

---

*„The middle or uneasy class" („England and America", London 1833. I. köt. 185. old.)[171] – *Marx jegyzete.*

** – classes of property *(szó szerint*: birtokos osztályok, *de jelentése az angol nyelvben*: vagyonos osztályok) – *Szerk.*

„Idáig", mondja, „idézi Marx a »Times«-t; mi tovább idézzük." Nekem e lappal szemben valóban csak a vitás passzust kellett idéznem. Ámde nézzük meg egy pillanatra „a továbbit".

Gladstone, miután eldalolta himnuszát a tőkés gazdagság növekedéséről, a munkásosztályhoz fordul. Korántsem azt mondja, hogy a munkásosztály részt vett a *„gazdagság és hatalom szédítő növekedésében"*. Ellenkezőleg, a „Times"-jelentés szerint közvetlenül ezekkel a szavakkal folytatja: *„A tőke növekedése* azonban közvetve előnyös a munkásnak stb." *Megvigasztalja* magát továbbá azzal, „hogy miközben a gazdagok *gazdagabbak* lettek, a szegények *kevésbé szegényekké* váltak". Végül fogadkozik, hogy neki és meggazdagodott parlamenti barátainak *„van szerencséjük* tudni" – azt, aminek a parlamenti vizsgálatok és a statisztikai kimutatások az ellenkezőjét tudják – nevezetesen azt, „hogy a brit munkás átlagos helyzete az utóbbi 20 év folyamán oly mértékben javult, hogy az tudomásunk szerint rendkívüli és majdnem példátlan bármely ország és bármely kor történelmében".

Gladstone úr előtt összes hivatali elődei *„szerencsésen"* kiegészítették költségvetési beszédeikben a tőkés gazdagság gyarapodásának ecsetelését a munkásosztály helyzetének javulásáról hangoztatott önelégült szólamokkal. Ennek ellenére Gladstone úr valamennyiüket meghazudtolja, mivel az ezeréves birodalom[15] csupán a szabadkereskedelmi törvények bevezetése óta köszöntött be. Ám itt nem a vigasz és szerencsekívánatok Gladstone-féle okainak helyességéről vagy helytelenségéről van szó. Egyszerűen arról van szó, hogy Gladstone álláspontjáról a munkásosztály helyzetének állítólagos „rendkívüli" javulása távolról sincs ellentmondásban „a gazdagság és hatalom szédítő növekedésével, amely teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik". Megfordítva. A tőke szóvivőinek ortodox tana – és Gladstone úr egyike a tőke legjobban fizetett szóvivőinek – éppen abban áll, hogy a legkipróbáltabb eszköz, mellyel a munkások *önmaguknak jót tehetnek*, kizsákmányolóik – *meggazdagítása*.

A gyárosok sajtóorgánumának szemérmetlen butasága vagy buta szemérmetlensége ebben az állításban csúcsosodik ki: „A »Times« jelentése csak alakilag összevontabban közli azt, amit a Hansard gyorsírásos tudósítása *szó szerint* ad meg."* Nézzük meg mármost az egyik és a másik képet:

* A gyároslap, úgy látszik, csakugyan azt hiszi, hogy a nagy londoni lapok nem alkalmaznak gyorsírókat parlamenti tudósításaikhoz. – *Marx jegyzete.*

I

Gladstone 1863 április 16-i beszédéből, a „Times" 1863 április 17-i közleménye szerint

„Ez a helyzet az ország gazdagságát illetően. A magam részéről meg kell mondanom, majdnem aggodalommal és fájdalommal néznék a *gazdagság és hatalom e szédítő növekedésére*, ha az volna a hitem, hogy a valóban jómódú osztályokra (classes who are in easy circumstances) korlátozódik. Ez egyáltalán nem vesz tudomást a dolgozó lakosság helyzetéről. *A növekedés, amelyet vázoltam ... teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódó növekedés.* De a tőke növekedése közvetett előnnyel jár a munkásra nézve stb."

II

Gladstone 1863 április 16-i beszédéből a Hansard közleménye szerint (170. kötet, parlamenti viták 1863 március 27-től május 28-ig).

„Ez a helyzet a felhalmozás általános haladását illetően; de a magam részéről meg kell mondanom *bizonyos mérvű fájdalommal* és sok aggodalommal *néznék* erre a *rendkívüli és* **majdnem,** *szédítő növekedésre*, ha azt hinném, hogy olyan személyek kategóriájára korlátozódik, akiket jómódban élőknek lehet minősíteni (the class of persons who may be described as in easy circumstances). A számok, amelyeket felhoztam, kevéssé vagy egyáltalán nem vesznek tudomást azoknak a helyzetéről, akik jövedelemadót nem fizetnek, *vagyis* más szavakkal, noha az *igazság ismeretéhez általában*" (!) „kielégítően pontosak, nem vesznek tudomást a dolgozó lakosság *tulajdonáról*"(!) „*avagy*"(!) „*jövedelmének* nagyobbodásáról. Közvetve a tőke puszta növekedése ténylegesen *rendkívül nagy* előnnyel jár a munkásosztályra nézve stb."

Rábízom magára az olvasóra, hogy összehasonlítsa a Hansard-kiadás csavaros, agyonkomplikált, nyakatekert Circumlocution-Office (Teketória-hivatal[180]) stílusát a „Times"-jelentéssel.

Itt elegendő annak a ténynek a megállapítása, hogy a „Times"-jelentés szavait – „A gazdagság és hatalom e szédítő növekedése ... a növekedés, *amelyet vázoltam ... teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódó növekedés*"–

a Hansardben részben megcsonkították, részben teljesen elsikkasztották. Nyomatékos „*szó szerinti*" értelmük egyetlen fültanú figyelmét sem kerülte el. Például:

„*Morning Star*"[147], *1863 április 17.* (*Gladstone 1863 április 16-i költségvetési beszéde.*) „A magam részéről meg kell mondanom, hogy aggodalommal és fájdalommal néznék a *gazdagság és hatalom e szédítő növekedésére*, ha azt hinném, hogy a valóban jómódú osztályokra (classes who are in easy circumstances) korlátozódik. A *gazdagságnak ez a nagy gyarapodása* (this great increase of wealth) egyáltalában nem vesz tudomást a dolgozó lakosság helyzetéről. *Ez a növekedés olyan növekedés* (the augmentation is an augmentation), amely *teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik* (entirely confined to the classes possessed of property). De *e növekedésnek* (But that augmentation) közvetett előnnyel kell járnia a dolgozó lakosságra nézve stb."

„*Morning Advertiser*"[148], *1863 április 17.* (*Gladstone 1863 április 16-i költségvetési beszéde.*) „A magam részéről meg kell mondanom, hogy majdnem aggodalommal és ijedelemmel (alarm) nézném a *gazdagság és hatalom e szédítő növekedését*, ha azt hinném, hogy az a valóban jómódú osztályokra (classes who are in easy circumstances) korlátozódik. *A gazdagságnak ez a nagy gyarapodása* egyáltalában nem vesz tudomást a dolgozó lakosság helyzetéről. *Az említett növekedés* (The augmentation stated) *olyan növekedés, amely teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik* (classes possessed of property). *E növekedésnek* (This augmentation) közvetett előnnyel kell járnia a munkásosztályra nézve stb."

Gladstone tehát az Alsóházban 1863 április 16-án mondott szavait – „*A gazdagság és hatalom e szédítő növekedése ... olyan növekedés, amely teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik*" – utólag kicsente beszédének Hansard-féle félhivatalos kiadásából. Ezért a „Concordia" nem találta meg a londoni üzletfele által hozzájuttatott kivonatban és megfújta a kürtöt:

„Ez a mondat azonban sehol sem található Gladstone beszédében. **Marx e mondatot alakilag és tartalmilag hozzáhazudta.**"

Nem csoda, hogy a „Concordia" most rám ordít, hogy kritikai „*szokás*" a parlamenti beszédeket úgy idézni, amint hivatalosan meghamisítják, nem pedig amint valóban elmondják őket. Az ilyen „szokás" csakugyan megfelel az „általános" berlini „műveltségnek" és a német gyárosszövetség korlátolt porosz alattvalói értelmének[181]. Időhiány folytán arra kényszerülök, hogy a kellemes érintkezést egyszer s mindenkorra megszakítsam vele, de búcsúzóul még egy megfejtendő rejtvény „tudósai" részére. Miben utazott és hogyan hívták azt a férfiút, aki a „Concordiá"-val legalábbis

egyenrangú ellenfélnek ezeket a magvas szavakat kiáltotta oda: „Asinus manebis in secula seculorum"*?

London, 1872 július 28. *Karl Marx*

7. sz. *Az Anonymus viszonválasza*

„Concordia", 1872 augusztus 22., 34. szám

További adalékok Karl Marx jellemzéséhez

Marx úr az augusztus 7-i „Volksstaat"-ban válaszolt a „Concordia" 27. számának „Hogyan védekezik Karl Marx" című cikkére. Az a szívós hazudósság, amellyel a Gladstone 1863 április 16-i költségvetési beszédéből vett eltorzított idézethez ragaszkodik, még olyasvalakinél is bámulatos, akinek felforgató tervei megvalósításához minden eszköz jó. Tulajdonképpen csak a szerzőre nézve nagyon kínos hatástól való félelem szolgálhat erre magyarázatul, amelyet, az üzenet nagyarányú elterjedtségét tekintve, feltétlenül kiváltana az a beismerés, hogy ez az idézet, az Alapító Üzenet csattanója, hamis.

Első védekezésében Marx tudvalevően beismerte, hogy a Gladstone-beszédről készült Hansard-féle gyorsírásos tudósítás nem tartalmazza azt az idézetet. Csakhogy az ok ez volt: Gladstone úr elsikkasztotta a rá nézve kompromittáló helyet! Első bizonyíték: Beesly professzor a „Fortnightly Review" egyik cikkében ugyanúgy idézte a beszédet, mint az Alapító Üzenet.

Ez azt a gondolatot kelthette az olvasóban, hogy Beesly professzor nem az Internacionáléról, hanem valamely más történeti tárgyról szóló értekezésben idézte Gladstone beszédét. Ezért először is megjegyeztük, hogy ez a cikk az Internacionálé történetéről szól és olyan anyag alapján íródott, amelyet maga Marx szolgáltatott a szerzőnek. Marx ezt nem is tagadja. Csakhogy azt állítja, hogy az általa szolgáltatott anyag egy szóval sem vonatkozott az Alapító Üzenet tartalmára, amelyet Beesly professzor annak megjelenése óta ismert. De mi ezt sem nem mondtuk, sem nem inszinuáltuk. Marx úrnak szó szerint el is hisszük állítását. Ha idézetének alátámasztására megmutatta volna Beesly úrnak a „Theory of the Ex-

* – „Szamár maradsz örökkön-örökké" – *Marx jegyzete.*

changes"-t, Beesly úr bizonyára vonakodott volna újra közölni az idézetet. Másodszor azt válaszoltuk, és ez fő válaszunk: nem Beesly idézte a kérdéses helyet Gladstone beszédéből, hanem azt csak az Alapító Üzenet elemzése során közli. Mi szó szerint idéztük ezt a bizonyos mondatot Beesly cikkéből, amint az a „Concordia" 27. számában látható. Azt a körülményt, hogy Beesly elemzésében e szavakat: *„mint Gladstone úr megjegyezte"* idézőjel nélkül írta le,* Marx arra használja fel, hogy olvasóival elhitesse, Beesly, elemzését hirtelen megszakítva, e szavakat a saját nevében mondta!!

Marx abban keresett egy második bizonyítékot arra, hogy Gladstone a kérdéses szavakat utólag kicsente beszédéből, hogy egy írás, amely már az Alapító Üzenet előtt jelent meg, a „Theory of the Exchanges", szó szerint úgy idézi Gladstone szavait, mint az Üzenet. Utánanéztünk a könyvnek és úgy láttuk, hogy ez igaz, viszont minden amellett szól, hogy maga Marx először ebből a könyvből vette idézetét. Ennek legfőbb jele az volt, hogy Marx „Tőké"-je a 639. oldalon, különösen a 103. jegyzetben a beszédet abban a *teljesen értelmetlen* szövegváltozatban idézi, amelyet a „Theory of the Exchanges" a 134. oldalon szó szerint közöl. Ezt az utalást arra, hogy a „Theory of the Exchanges" Marx idézetének forrása, alátámasztotta továbbá az is, hogy Marx könyvének, a „Tőké"-nek azon a helyén, ahol Gladstone beszédét ugyanúgy idézi, mint a „Theory of the Exchanges" a 134. oldalon, még további, e könyvnek ugyanazon a helyén található idézeteket közöl, és ugyanolyan széljegyzeteket fűz hozzá, akárcsak ez a könyv. Mármost mit válaszol erre Marx úr? Először azt, hogy olyan széljegyzeteket is hozzáfűzött, amelyeket a „Theory of the Exchanges" nem tartalmaz. De ezt a mi megjegyzésünk sem zárja ki. Azután, hogy a Molière-idézetet alkalmazó szerzőként határozottan a „Theory of the Exchanges" szerzőjét nevezte meg. Csakhogy mi nem mondtuk ennek az ellenkezőjét. Végül, ami a London Orphan Asylum adatait illeti, amelyeket Marx könyvének 640. oldalán idéz, csakúgy, mint a „Theory of the Exchanges" a 135. oldalon, Marx maga is beismeri, hogy szó szerint ebből a könyvből vette őket, de helyességüket azután az eredeti források alapján ellenőrizte. Marx tehát maga tanúsítja, hogy a széljegyzetek egy része, amelyekkel a Gladstone-beszédből vett idézetet kíséri, a „Theory of the Exchanges"-ből származik. Ő maga tanúsítja tehát azoknak a pontoknak a helyességét, amelyekkel mi alátámasztottuk fő érvünket amellett, hogy ő a Gladstone

* Kiegészítő jegyzet az újabb kiadáshoz: Beesly professzor az Alapító Üzenetből idézett passzust ugyanúgy írta le, ahogy az ott áll. Ott azonban a közbevetett mondat magától értetődően nincs idézőjelben. – *Brentano jegyzete.*

beszédéből származó idézetet is a „Theory of the Exchanges"-ből vette. E fő érv ellen azonban, nevezetesen megjegyzésünk ellen, hogy ő, akárcsak a „Theory of the Exchanges", Gladstone beszédét *ugyanabban a teljesen értelmetlen szövegváltozatban* idézi, semmit sem hoz fel.

Végül harmadszor, Marx azt az állítását, hogy Gladstone a Hansard gyorsírásos tudósításában utólag meghamisította a saját költségvetési beszédét, úgy igyekezett bebizonyítani, hogy hivatkozott az 1863 április 17-i „Times"-ban a beszédről megjelent tudósításra. Ez a tudósítás azonban éppen az ellenkezőjét tanúsítja, mert a „Times" és a Hansard tartalmilag teljesen megegyeznek. Marx, hogy e felismerést elködösítse olvasói előtt, különböző eszközöket alkalmazott. *Az első eszköz*, amelynek egyszersmind az volt a feladata, hogy újból csodálatba ejtse a „Volksstaat" olvasóit orákulumuk tudását illetően, egy filológiai kitérő volt. Gladstone a „Times" tudósítás szerint is, ameddig Marx ezt idézte, határozottan azt mondta, úgy véli, hogy a gazdagság és hatalom szédítő növekedése, amelyről beszélt, *nem* korlátozódik „to the classes who are in easy circumstances", vagyis azokra az osztályokra, amelyek kellemes viszonyok között élnek. Wakefieldre hivatkozva, aki egy könyvet írt „The middle or uneasy class" címmel, Marx most azt állította, hogy Gladstone azt mondta: úgy véli, hogy ez a növekedés nem korlátozódik a vagyonos osztályok „tulajdonképpeni gazdag", „igazán jómódú részére", és minthogy mi ezt az egész fejtegetést nem vettük figyelembe, most elsikkasztással vádol bennünket. Pedig ha hallgattunk erről a további hamisítási kísérletről, úgy csak azért, mert az valójában nagyon is kézzelfogható volt. Mert bármire gondolt is Wakefield, amikor a középosztályt the uneasy class-nak nevezte, a Gladstone-beszéd egész összefüggése, még úgy is, ahogyan a „Times"-tudósítás közli, azt mutatja, hogy Gladstone azon a helyen a „classes who are in easy circumstances"-en *azokat az osztályokat értette, amelyek nem tartoznak a dolgozó lakossághoz, minthogy az utóbbit ezekkel szembeállítja.*

A második eszköz a „Times"-tudósítás elködösítésére abban állt, hogy Marx e tudósítás német fordításában egyszerűen elsikkasztotta azt a vonatkozó mellékmondatot, amelyből kitűnt, hogy Gladstone csupán azt mondta, hogy a gazdagság növekedése, amely a jövedelemadóra vonatkozó tudósításokból látható, a vagyonos osztályokra korlátozódik, mert a dolgozó osztályokra nem vetnek ki jövedelemadót, és hogy ennélfogva a jövedelemadóra vonatkozó tudósításokból semmi sem tudható meg a dolgozó osztályok jólétének növekedéséről; de nem mondta azt, hogy a dolgozó osztályok valójában kimaradtak a nemzeti vagyon rendkívüli

növekedéséből. Marx, aki, mint az imént láttuk, nagyon is szükségtelenül elsikkasztással vádolta a „Concordiá"-t, nyugodtan újból elsikkasztja azt a vonatkozó mellékmondatot, noha mi a szemére vetettük a ferdítést. Sőt, mi több. Minthogy mi az igazságnak megfelelően azt mondtuk, hogy a „Times"-tudósítás csak alakilag összevontabban közli ugyanazt, amit a Hansard gyorsírásos tudósítása szó szerint közöl, Marx ezt tagadja, és van mersze a „Times" szerinti és a „Hansard" szerinti tudósítást egymás mellett kinyomatni, *amely alkalommal azt a vonatkozó mellékmondatot* magától értetődően *megintcsak kihagyja*. De mit számít ez? Hiszen a „Volksstaat" olvasói, akik számára fontosak, úgysem tudják őt ellenőrizni!

Végül *harmadszor*, Marx igyekezett eltitkolni, hogy a „Times"-tudósítás megegyezik a Hansard tudósításával, amennyiben nem idézte azokat a mondatokat, amelyekben Gladstone a „Times" szerint is kereken és határozottan tanúsította a brit munkásosztály felemelkedését. Mi tettünk erre vonatkozóan egy észrevételt és teljes egészében idéztük a „Times"-tudósítás kérdéses passzusát. Marx mégis azt hazudja olvasóinak, hogy mi akartuk az olvasók értésére adni, miszerint a „Times"-t az ő fordítása alapján idéztük!! Ezzel szemben, természetesen, elhallgatja, hogy mi kimutattuk (a 28. számban): az a kiáltó ellentmondás, amely Marx szerint Gladstone-nak a brit munkásosztály felemelkedéséről szóló megállapításai és a hivatalosan megállapított tények között fennáll, a valóságban nem létezik, viszont ezt a vádat újból megismétli.

Azonkívül Marx az augusztus 7-i „Volksstaat"-ban közölt válaszában még két új tanút sorakoztat fel amellett, hogy ő értelmezte helyesen Gladstone költségvetési beszédét, éspedig a „Morning Star" és a „Morning Advertiser" 1863 április 17-i számát. De még csak nem is kell ellenőriznünk, vajon Marx a két lapot újabb hamisítás nélkül idézte-e.* Ezek a lapok ugyanis, még úgy is, ahogy ő idézi őket, mellettünk szólnak. Miután Gladstone, mindkét lap szerint, azt mondta, *nem* hiszi, hogy a gazdagságnak és hatalomnak *ez* a szédítő növekedése azokra az osztályokra korlátozódik, amelyek kellemes viszonyok között élnek, így folytatja: „A gazdagságnak *ez* a nagy gyarapodása *egyáltalán nem vesz tudomást* a dolgozó lakosság helyzetéről. Az *említett* növekedés olyan növekedés, amely teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik." Az összefüggés és a *„tudomást venni"* szavak használata világosan mutatja, hogy *ezen* a gyarapodáson és az említ-

* Kiegészítő jegyzet az újabb kiadáshoz: Marx itt is elsikkasztja ugyanazokat a mondatokat, amelyeket a „Times"-tudósítás közléséből elsikkasztott. Lásd a két tudósítást az elején. – *Brentano jegyzete.*

tett novekedésen az a novekedés és *az az* említés értendő, amelyek a jovedelemadóra vonatkozó tudósításokból kitűnnek.

De ez újabb állítólagos tanúknak a felsorakoztatása csak egyik megnyilvánulása annak az alaposság-fitogtatásnak, amelynek rendeltetése a „Volksstaat" olvasóiban fenntartani az orákulumukba vetett hitet. Marx cikke az augusztus 7-i „Volksstaat"-ban mintapéldánya ennek, és érdemes arra, hogy olvasóink maguk megismerkedjenek vele. E fitogtatásnak még csak egy példáját kell megemlítenunk, hogy Marx úr ne vethesse a szemunkre: el akartuk titkolni olvasóink előtt, hogy ő egy alárendelt kérdésben kijavított bennunket. Azt mondtuk, hogy a 150 font sterlingnél kisebb jövedelmű emberek Angliában nem fizetnek jovedelemadót. Marx úr kigúnyol bennunket, amiért nem tudtuk, hogy ez az adó csak 100 font sterlingen aluli jovedelem esetén szűnik meg. Mármost az 1842. evi törvény azonban minden 150 font sterlingen aluli jovedelmet csakugyan teljesen adómentesnek nyilvánított, 1853-ban viszont kiterjesztették az adót 100 font sterlingig lefelé, az új adó alá eső jovedelmeket azonban enyhébben kezelték, amennyiben ezekre kisebb százalékot róttak ki, mint a 150 font sterlingnyi és annál nagyobb jovedelmekre. 1863-ban aztán a kedvezményezett osztályt kiterjesztették felfelé 200 font sterlingig exkluzíve, és az adócsokkentést olymódon adták meg, hogy ettól lefelé 100 font sterlingig inkluzíve minden jovedelemből 60 font sterlinget mint adómenteset le lehet vonni.

Marx ur azzal a kijelentéssel fejezi be cikkét, hogy időhiány folytán kénytelen a kellemes érintkezést egyszer s mindenkorra megszakítani velunk. Megértjuk, hogy Marx úrnak kapóra jon az alkalom, hogy keruljon olyasvalakit, aki rabizonyítja hamisításait. Ha Marx úr végul aztán még szidalmakban is kitor, ugy biztosíthatjuk, hogy ellenfeleinek mi sem lehet kívánatosabb, mint a rábizonyításnak ebben rejlő beismerése. A gyalázkodás annak a fegyvere, aki kifogyott egyéb védekezési eszközeiből

III

Sedley Taylor és Eleanor Marx

(Fordításban)

8. sz. S. Taylor támadása

„Times", 1883 november 29.

A „Times" főszerkesztőjének

Engedje meg, hogy a „Times"-ban rámutassak arra, hogy a Gladstone úr 1863 április 16-i költségvetési beszédéből vett megtévesztő idézet, amelynek közlésére a német forrásokba vetett bizalom elcsábított egy oly kiváló publicistát, mint Emile de Laveley professzor, aki ezzel kapcsolatban a „Times" mai számában helyesbítést jelentet meg, eredetileg már 1864-ből kelt és egy üzenetben található, amelyet a nevezetes Nemzetközi Munkásszövetség Tanácsa tett közzé.

Igen különösnek látszik, hogy Brentano professzornak (akkor a boroszlói, most a strassburgi egyetem tanára) jutott az a feladat, hogy nyolc évvel később egy német folyóiratban leleplezze, milyen nyilvánvaló rosszhiszeműséggel idézett az Üzenet Gladstone beszédéből.

Karl Marx úr, aki mint az Üzenet elismert szerzője, próbált az idézet védelmére kelni, volt olyan vakmerő, hogy Brentano mesteri támadásaitól csakhamar a földre kényszerítve, haláltusában azt állítsa, hogy Gladstone az 1863 április 17-i „Times"-ban beszédéről közölt tudósítást helyrepofozta, mielőtt az a Hansardben megjelent volna, hogy elsikkasszon egy kijelentést, amely egy angol kincstári kancellárra nézve kétségtelenül kompromittáló. Amikor Brentano tüzetes szövegösszehasonlítás útján bebizonyította, hogy a „Times" és a Hansard tudósítása megegyezik annyiban, hogy mindkettő teljesen kizárja azt az értelmezést, amelyet Marx ravaszul kiragadott idézéssel Gladstone szavaiba belemagyarázott, Marx „időhiány" ürügyén visszavonult!

Az egész Brentano–Marx-féle levelezés a legnagyobb mértékben megérdemli, hogy kiássák az újsággyűjtemények síri homályából, és hogy angol nyelven ismét kiadják, mert fényt vet az utóbb említett vitázó fél irodalmi becsületességének színvonalára, ez pedig aligha nélkülözhető

olyan időben, amikor főművét legalábbis úgy állítják be előttünk, mint a társadalmi újjászületés új evangéliumát.

Trinity College, Cambridge, (1883) november 26.

Maradok, Uram, odaadó híve

Sedley Taylor

A fenti cikk a „Times" 1883 november 29-i számában jelent meg. 30-án Marx legifjabb leánya, Eleanor elküldte válaszát a „Times"-nak. A választ nem közölték. A főszerkesztőhöz intézett második levél sem járt eredménnyel. E. Marx ekkor a „Daily News"-hoz fordult, ezúttal is hiába. Ezután közzétette mind Sedley Taylor úr vádját, mind a maga válaszát a „Today" című szocialista havi folyóirat 1884 februári számában. A választ alább közöljük.[182]

9. sz. Eleanor Marx válasza

„Today", 1884 február

A „Times" főszerkesztőjének

A „Times" november 29-i számában Sedley Taylor úr egy bizonyos idézetet említ Gladstone egyik beszédéből, mondván, hogy „az idézet már 1864-ből kelt és egy üzenetben található, amelyet a nevezetes Nemzetközi Munkásszövetség Tanácsa tett közzé".

Azután folytatja (itt idézem Taylor úr levelét az „Igen különösnek látszik"-tól az „időhiány ürügyén visszavonult"-ig).

A tényállás röviden a következő. Az említett idézet Gladstone úr 1863 április 16-i költségvetési beszédének néhány mondatából áll. Miután Gladstone úr vázolta a gazdagság óriási növekedését, amely ebben az országban 1853 és 1861 között végbement, e szavakat adják a szájába:

„A gazdagság és hatalom e szédítő növekedése teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik."

Egy névtelen író, akiről most kitűnik, hogy Brentano professzor, a „Concordia" című német folyóirat 1872 augusztus 7-i számában választ tett közzé, amelyben ez áll:

„Ez a mondat sehol sem található Gladstone beszédében. Marx a mondatot alakilag és tartalmilag hozzáhazudta."

Ez volt az egyetlen vitás pont apám és névtelen ellenfele között.

Marx a lipcsei „Volksstaat" 1872 június 1-i és augusztus 7-i számaiban közölt válaszaiban* a Gladstone-beszédről megjelent következő tudósításokat idézi:

„Times", április 17.:

„A növekedés, amelyet az imént vázoltam, és amely, azt hiszem, pontos tudósításokon alapul, olyan növekedés, amely teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik."

„Morning Star", április 17.:

„Ez a növekedés olyan növekedés, amely teljesen a vagyonos osztályokra korlátozodik."

„Morning Advertiser", április 17.:

„Az említett növekedés olyan növekedés, amely teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik."

A névtelen Brentano, „haláltusában csakhamar a földre kényszerítve" a saját „mesteri támadásaitól", most abban az ilyen körülmények között szokásos állításban keresett menedéket, hogy ha az idézet nem hamisítás, akkor mindenesetre „megtévesztő", „rosszhiszemű", „ravaszul kiragadott" stb. Attól tartok, Ön nem juttat nekem helyet, hogy erre a Brentano-féle vádra, amelyet Taylor úr most 11 év után megismétel, válaszoljak. Talán nem is lesz rá szükség, minthogy Taylor úr ezt mondja:

„Az egész Brentano–Marx-féle levelezés a legnagyobb mértékben megérdemli, hogy kiássák az újsággyűjtemények síri homályából és hogy angol nyelven ismét kiadják."

Én ezzel tökéletesen egyetértek. Apám emléke ezzel csak nyerhet. Ami azt illeti, hogy a kérdéses beszédről közölt laptudósítások eltérnek a Hansard tudósításától, e kérdés rendezését át kell engednem azoknak, akik ebben a leginkább érdekeltek.

Az apám műveiben található ezer meg ezer idézet közül ez az egyetlen, amelynek helyességét valaha is kétségbe vonták. Az a tény, hogy a profesz-

* *V. ö. 127–130. és 136–144. old. – Szerk.*

szori közgazdászok újból és újból előszedik ezt az önmagában álló és nem éppen szerencsés példát, eléggé jellemző. Hogy Taylor úr szavaival éljek, „fényt vet az utóbb említett vitázó fél" (Marx) „irodalmi becsületességének színvonalára, ez pedig aligha nélkülözhető olyan időben, amikor főművét legalábbis úgy állítják be előttünk, mint a társadalmi újjászületés új evangéliumát."

London, 1883 november 30.

Maradok, Uram, kész híve
Eleanor Marx

10. sz. S. Taylor válasza

„Today" 1884 március

A „Today" szerkesztőségének

Uraim. Senki nálam jobban nem sajnálhatja, hogy Marx kisasszonytól megtagadták a nyilvánosságot, amihez olyan szembetűnő joga volt. Én azonban korántsem osztom azt a nézetét, miszerint az „egyetlen vitás pont" dr. Marx és Brentano professzor között az volt, hogy egy bizonyos mondat előfordult-e Gladstone beszédében vagy sem. Véleményem szerint ez a kérdés egészen másodrendű volt, ahhoz a kérdéshez viszonyítva, hogy a szóban forgó idézet azzal a szándékkal készült-e, hogy Gladstone úr szavainak értelmét visszaadják, vagy hogy azt kiforgassák.

Természetesen lehetetlen volna ebben a levélben taglalni a Brentano és Marx közötti terjedelmes vita tartalmát anélkül, hogy lapjában megengedhetetlenül sok helyet ne vennék igénybe. Minthogy azonban Marx kisasszony az Ön lapjának hasábjain egy általam nyilvánosan kimondott nézetet „rágalomnak" és „gúnyiratnak" minősített*, kénytelen vagyok Önt arra kérni, hogy a következő két idézetet nyomassa ki párhuzamos hasábokban; ennek alapján az Ön olvasói maguk is meg tudják majd ítélni, vajon dr. Marx nagy művében, „A tőké"-ben becsületesen idézte-e az 1863-as költségvetési beszédet vagy sem. Hogy miért használom a Hansard tudósítása helyett a „Times"-ét, az érthető lesz azok számára, akik Marx Brentanóval folytatott levelezéséből olvasták Marx leveleit.

* A „Today" szerkesztőségéhez intézett, itt nem közölt kísérőlevélben. – *Engels jegyzete.*

„Times", 1863 április 17.	*„A tőke", 2. kiad., 678. old. 103. jegyzet*
„Tíz év alatt, 1842-től 1852-ig bezárólag az ország megadóztatható jövedelme, amennyire ezt pontosan megállapíthatjuk, 6%-kal növekedett; de nyolc év alatt, 1853-tól 1861-ig, az ország jövedelme, az elfogadott alaphoz viszonyítva, megint 20%-kal nőtt. Ez a tény olyan bámulatos, hogy majdnem hihetetlen...	„1842-től 1852-ig az ország megadóztatható jövedelme 6%-kal növekedett...
	... Az 1853-tól 1861-ig eltelt nyolc év alatt, ha 1853-at vesszük alapnak, 20%-kal növekedett... A tény olyan bámulatos, hogy szinte hihetetlen...
...A magam részéről ki kell jelentenem, hogy majdnem aggodalommal és fájdalommal néznék a gazdagság és hatalom e szédítő növekedésére, ha az volna a hitem, hogy a jómódú osztályokra korlátozódik. Ez egyáltalán nem vesz tudomást a dolgozó lakosság helyzetéről. A növekedés, amelyet vázoltam, és amely, azt hiszem, pontos tudósításokon alapul,	... A gazdagság és hatalom e szédítő növekedése...
olyan növekedés, amely teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik. Mármost a tőke növekedése közvetett előnnyel jár a munkásra nézve, mert olcsóbbá teszi az árut, amely a termelés folyamán közvetlen konkurrenciába kerül a munkával. De megvan az a mély, és meg kell mondanom, felbecsülhetetlen vigaszunk, hogy miközben a gazdagok gazdagabbak lettek, a szegények kevésbé szegényekké váltak. Hogy a szegénység végletei kevésbé szélsőségesek-e, mint voltak, azt nem merem állítani, *de a brit munkás átlagos helyzete, amint azt van szeren-*	... teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik, de ... de közvetett előnnyel kell járnia a munkásnépességre, mert olcsóbbá teszi az általános fogyasztási cikkeket...
	... miközben a gazdagok gazdagabbak lettek, a szegények mindenesetre kevésbé szegényekké váltak. Hogy a szegénység végletei csökkentek, azt nem merem állítani. – „Gladstone az Alsóházban, 1863 április 16."

csénk tudni, az utóbbi 20 évben olyan mértékben javult, hogy az tudomásunk szerint rendkívüli és példátlan bármely ország és bármely kor történelmében."

Kérem, figyeljék meg jól a „Times"-tudósításban azoknak a helyeknek az értelmét, amelyeket kiemeltem. Ez a mondat: *„A magam részéről . . . jómódú osztályokra korlátozódik"* közli velünk a szónoknak azt a nézetét, hogy a gazdagság és hatalom imént vázolt szédítő növekedése *nem* korlátozódik a jómódú emberekre. Itt valóban ellentmondás van a szavakban e későbbi mondathoz képest: „A növekedés . . . korlátozódik", de a közbeeső szavak: „ez egyáltalán . . . helyzetéről" megmutatják, – úgy, hogy nem lehet tévedés afelől, hogy mit akart Gladstone úr mondani – nevezetesen azt, hogy az általa megadott számok, mivel a jövedelemadóra vonatkozó adatokon alapulnak, csak a nem adómentes jövedelmeket foglalják magukban*, tehát semmiképpen sem jelzik, hogy mennyire növekedett a dolgozó lakosság összkeresete a vizsgált időszakban. Az utolsó mondat, kezdve a „de a brit munkás átlagos helyzete" szavakon egészen a végéig, a leghatározottabban leszögezi, hogy olyan bizonyítékok alapján, amelyek függetlenek a jövedelemadóra vonatkozó kimutatásoktól, Gladstone úr kétségtelennek ismerte el a brit munkás átlagos helyzetének rendkívüli és szinte példátlan javulását.

Milyen célból törölték majdnem teljesen e fontos helyeket, lesüllyesztve a laptudósítást arra a figyelemreméltó formára, amelyben az dr. Marx művében megjelenik? Gondolom, nyilván azért, hogy a Gladstone úr még meghagyott szavaiból összetoldott, önkényesen megszerkesztett mozaikot úgy értelmezzék, mintha azt állítaná, hogy a munkásnépesség keresete csak jelentéktelenül növekedett, miközben a vagyonos osztályok jövedelme óriási mértékben nőtt; ezt a nézetet pedig a kihagyott passzusok egy nagyon is eltérő állítás javára határozottan megcáfolják.

Azt a tényt sem hagyhatom figyelmen kívül, hogy Marx a „Tőke" szövegében, közvetlenül e megcsonkított idézet német fordítása után megvető csodálkozását fejezi ki azon, hogy Gladstone mondatának utolsó szavai milyen „gyenge csattanót" képeznek ahhoz a leíráshoz képest, amelyet előzőleg a vagyonos osztályok gazdagságának növekedéséről adott.

Trinity College, Cambridge,
1884 február 8.

Maradok, Uraim, őszinte hívük
Sedley Taylor

* 1842-től 1853-ig a 150 font sterlingig terjedő jövedelmek, 1853-tól pedig a 100 font sterlingig terjedő jövedelmek voltak adómentesek. – *A „Today" szerkesztőségének jegyzete.*

11. sz. Eleanor Marx második válasza[183]

„Today", 1884 március

A „Today" szerkesztőségének

Uraim,

Sedley Taylor úr vitatja azt az állításomat, hogy amikor a névtelen rágalmazó megtámadta dr. Marxot, az egyetlen vitás pont az volt, vajon Gladstone használt-e bizonyos szavakat vagy sem. Szerinte az igazi kérdés az volt, „hogy a szóban forgó idézet azzal a szándékkal készült-e, hogy Gladstone úr szavainak értelmét visszaadják, vagy hogy azt kiforgassák".

Előttem van a „Concordia" (1872 március 7., 10. szám) „Hogyan idéz Karl Marx" című cikke. Ebben a névtelen szerző először az Internacionálé Alapító Üzenetét idézi; azután Gladstone beszédének vonatkozó passzusát, vagyis a Hansard szerinti teljes szöveget; majd összefoglalja ezt a passzust a maga módján és a maga megelégedésére; és végül így zárja:

„Azt a tényt, hogy Gladstone ezt egyszerűen mércéjének helyes értékelése végett megemlíti, Marx felhasználja arra, hogy Gladstone-nal ezt mondassa: »*A gazdagság és hatalom e szédítő növekedése teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik.*« Ez a mondat azonban sehol sem található Gladstone beszédében. Éppen az ellenkezőjét mondja ebben. **Marx ezt a mondatot alakilag és tartalmilag hozzáhazudta!"**

Ez a vád, mégpedig az egyetlen vád, amelyet Marx ellen emelnek. Ténylegesen azzal vádolják, hogy Gladstone szavainak értelmét egy egész mondat „hozzáhazudásával" elferdíti. Szó sincs „megtévesztő" vagy „ravaszul kiragadott" idézetekről. A kérdés egyszerűen az, „vajon egy bizonyos mondat előfordult-e Gladstone beszédében vagy sem".

Két eset áll fenn. Vagy olvasta Taylor úr Brentano támadásait és apám válaszait, és akkor állítása szögesen ellentmond annak, amit – ha akarja, ha nem – igaznak tud. Vagy nem olvasta őket. És akkor? Ime egy ember, aki leveleit a cambridge-i Trinity College-ból keltezi; aki minden indíték nélkül különös fáradságot fordít arra, hogy halott apám irodalmi feddhetetlenségét megtámadja, olyan módon, amely szükségképpen „rágalomhoz" vezet, ha csak bizonyítékkal nem tud szolgálni; aki ezt a vádat egy névtelen író (Taylor úr szerint Brentano professzor) és apám között 1872-ben lefolyt irodalmi vita alapján emeli, aki lángoló szavakkal írja le Szent György-

Brentano „mesteri támadásait" és a „haláltusát", amelyre Marxot, a sárkányt csakhamar kárhoztatta; aki teljes részletességgel képes velünk közölni azokat a megsemmisítő eredményeket, amelyeket nevezett Szent György „a tüzetes szövegösszehasonlítással" elért; és aki engem mindezek után abba a kényes helyzetbe hoz, hogy az általános emberszeretet érdekében kénytelen legyek feltenni: soha egy sort nem olvasott arról, amiről beszél.

Ha Taylor úr olvasta volna névtelen barátja „mesteri" cikkeit, akkor a következőket találta volna bennük:

„Most kérdezzük: Csak akkor hazudik valaki, ha ő maga költ valótlanságot, nem hazudik-e ugyanúgy akkor is, ha annak ellenére, hogy tudja vagy tudnia kellene az igazságot, megismétli a valótlanságot?"

Így beszél a „mesteri", éppoly szigorú erkölcsű, mint névtelen Brentano apám első feleletére adott válaszában („Concordia", 1872 július 4., 27. szám, 210. old.)*. És ugyanezen az oldalon a világ színe előtt mégis azt állítja, hogy „Gladstone a »Times«-tudósítás szerint is azt mondta, úgy véli, hogy a gazdagságnak és hatalomnak az a szédítő növekedése nem korlátozódik a jómódú osztályokra".

Ha eszerint Brentano láthatóan egyáltalán nem tudja, hogy melyik volt az igazi vitás pont, jobb helyzetben van-e Sedley Taylor úr? A „Times"-hez intézett levele szerint ez a pont egy idézet az Internacionálé Alapító Üzenetében. A „Today"-nak írott levele szerint egy idézet a „Tőké"-ben. A terep megint megváltozott, de emiatt nem panaszkodom. Taylor úr most úgy közli a Gladstone-féle passzust, ahogyan azt a „Tőke" a 678. és 679. oldalon idézi, párhuzamosan ugyanezzel a passzussal nem a Hansard, hanem a „Times" tudósítása szerint.

„Hogy miért használom a Hansard tudósítása helyett a »Times«-ét, az érthető lesz azok számára, akik Marx Brentanóval folytatott levelezéséből olvasták Marx leveleit."

Mármost láttuk, hogy Taylor úr nem tartozik azok közé, akik „olvasták". Hogy miért jár el így, az talán mások számára világos, a maga számára azonban aligha, hogyha hitelt adunk a saját érvelésének.

Mindenesetre a tévedhetetlen Hansardtől most lesüllyesztettek bennünket ahhoz a tudósításhoz, amelynek felhasználása miatt a névtelen Brentano („Concordia", ugyanaz a 210. oldal) szemére veti apámnak, hogy „szükségképpen csak kontár laptudósításokat" vesz igénybe. Annyi

* *V. ö. 130–136. old. – Szerk.*

bizonyos: Taylor úr „miért"-je feltétlenül „érthető" barátja, Brentano számára.

Számomra a „miért" csakugyan nagyon érthető. Azok a szavak, amelyeket apám a vád szerint hozzáhazudott („olyan növekedés, amely teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik"), ezek a szavak benne vannak a „Times" és a többi napilap tudósításaiban, míg a Hansardben nemcsak „helyrepofozták", hanem onnan teljesen „ki is csenték" őket. Ezt a tényt Marx megállapította. Taylor úr, aki a „Times"-hez intézett levelében még szörnyen borzad e megbocsáthatatlan „vakmerőségtől", most maga is kénytelen a minden bűnre képtelen Hansardet elejteni és a „Times" Brentano szerint „szükségképpen csak kontár" tudósítása mögött védelmet keresni.

Most térjünk át magára az idézetre. Taylor úr külön felhívja a figyelmünket két általa kiemelt passzusra. Az elsőben elismeri, hogy „*Itt valóban ellentmondás van a szavakban* e későbbi mondathoz képest: »A növekedés ... korlátozódik«, de a közbeeső szavak, »ez egyáltalán ... helyzetéről«, megmutatják - úgy, hogy nem lehet tévedés afelől, hogy mit akart Gladstone úr mondani" -- stb.

Itt nyilvánvalóan teológiai területen vagyunk. Az ortodox bibliamagyarázat jól ismert stílusa ez. A passzus csakugyan önmagának mond ellent; de aki az igazi keresztény hitnek megfelelően magyarázza, meglátja majd, hogy értelme nincs ellentmodásban ezzel az igaz hittel. Ha Taylor úr ugyanúgy magyarázza Gladstone urat, mint Gladstone úr a bibliát, akkor nem számíthat más követőkre, mint az ortodoxokra.

Mármost Gladstone úr vagy angolul beszélt ama bizonyos alkalommal, vagy nem. Ha nem, úgy nem segít rajtunk semmiféle idézés vagy értelmezés sem. Ha mégis, úgy ezt mondta: Nagyon sajnálná, ha a hatalom és gazdagság e szédítő növekedése a jómódú osztályokra korlátozódnék, de teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik. És ezt idézte Marx. A második passzus egyike azoknak az állandó szólamoknak, amelyeket némi változtatással minden brit költségvetési beszédben megismételnek, kivéve a rossz üzletmenet idején. Hogy miképpen vélekedett erről és az egész beszédről Marx, azt mutatja a következő részlet a névtelen rágalmazónak adott második válaszából: „Gladstone, miután eldalolta himnuszát a tőkés gazdagság növekedéséről, a munkásosztályhoz fordul. Korántsem azt mondja, hogy a munkásosztály részt vett a »gazdagság és hatalom szédítő növekedésében«. Ellenkezőleg, a »Times«-jelentés szerint közvetlenül ezekkel a szavakkal folytatja: »A tőke növekedése azonban közvetve előnyös a munkásnak stb.« Megvigasztalja magát továbbá azzal, »hogy miközben a gazdagok gazdagabbak lettek, a szegények kevésbé szegényekké váltak«.

Végül fogadkozik, hogy neki és meggazdagodott parlamenti barátainak »van szerencséjük tudni« azt, aminek a parlamenti vizsgálatok és a statisztikai kimutatások az ellenkezőjét tudják, – nevezetesen azt, »hogy a brit munkás átlagos helyzete az utóbbi 20 év folyamán oly mértékben javult, hogy az tudomásunk szerint rendkívüli – és majdnem példátlan bármely ország és bármely kor történelmében«.

Gladstone úr előtt összes hivatali elődei »szerencsésen« kiegészítették költségvetési beszédeikben a tőkés gazdagság gyarapodásának ecsetelését a munkásosztály helyzetének javulásáról hangoztatott önelégült szólamokkal. Ennek ellenére Gladstone úr valamennyiüket meghazudtolja, mivel az ezeréves birodalom csupán a szabadkereskedelmi törvények bevezetése óta köszöntött be. Ám itt nem a vigasz és szerencsekívánatok Gladstone-féle okainak helyességéről vagy helytelenségéről van szó. Egyszerűen arról van szó, hogy Gladstone álláspontjáról a munkásosztály helyzetének állítólagos »rendkívüli« javulása távolról sincs ellentmondásban »a gazdagság és hatalom szédítő növekedésével, amely teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik«. A tőke szóvivőinek ortodox tana – és Gladstone úr egyike a tőke legjobban fizetett szóvivőinek – éppen abban áll, hogy a legkipróbáltabb eszköz, mellyel a munkások önmaguknak jót tehetnek, kizsákmányolóik – meggazdagítása."* („Volksstaat", 1872 augusztus 7., 63. szám.)

Azonfelül, hogy Taylor úr kedvében járjunk, Gladstone úr beszédének említett passzusát hiánytalanul idézi az Alapító Üzenet az 5. oldalon, közvetlenül a vitás idézet előtt. És mi mást, ha nem ezt az üzenetet vádolta eredetileg Taylor úr? Vajon ugyanolyan lehetetlen-e utalást kapni tőle az eredeti forrásokra, mint indoklást kapni Dogberrytől[184]?

„Gladstone költségvetési beszédeinek folytonos kiáltó ellentmondásai" képezik a 105. jegyzet tárgyát a „Tőke" ugyanazon (679.) oldalán[160], amelyre Taylor úr utal bennünket. Csakugyan roppantul valószínű, hogy Marx külön fáradozott azon, hogy „mala fides"-ből** elhallgassa az egyik ilyen ellentmondást! Ellenkezőleg. Marx nem hallgatott el semmi idézésre érdemeset, s nem is hazudta hozzá a legcsekélyebbet sem. De helyreállította és megmentette a feledéstől Gladstone egy beszédének bizonyos mondatát, amely kétségtelenül elhangzott, amely azonban így vagy úgy utat talált — a Hansardból kifelé.

Eleanor Marx

* *V. ö. 141. old. – Szerk.*

** – „rosszhiszeműségből" – *Szerk.*

IV

Engels és Brentano

12. sz. Részlet Engels előszavából Marx „A tőke" című műve I. kötetének 4. kiadásához[136]

A közben megjelent angol kiadás szükségessé tette a nagyszámú idézet teljes ellenőrzését. Marx legfiatalabb leánya, Eleanor, vállalta azt a fáradságos munkát, hogy az angol kiadás számára valamennyi idézett helyet összehasonlítsa az eredetiekkel, úgyhogy ott az angol forrásokból származó idézeteknél – s az idézetek túlnyomó része ilyen - nem németből való visszafordítás, hanem maga az eredeti angol szöveg szerepel. Kötelességem volt tehát a negyedik kiadásnál ezt a szöveget tekintetbe venni. Eközben előbukkantak különféle kisebb pontatlanságok. Helytelen oldalszámra való utalások – részben a füzetekből történt másolásnál becsúszott elírások, részben a három kiadás folyamán felhalmozódott sajtóhibák következtében. Rossz helyre tett idézőjelek vagy kihagyást jelző pontok, ami jegyzetfüzetekből történő tömeges idézésnél elkerülhetetlen. Imitt-amott egy kevésbé szerencsésen megválogatott szó a fordításban. Néhány helyet Marx régi, 1843–45-ös párizsi füzeteiből idézett, amikor még nem tudott angolul és az angol közgazdászokat francia fordításban olvasta; ott, ahol a kettős fordítás következtében a hangszínezet kissé megváltozott, például Steuart, Ure stb. esetében, most az angol szöveget kellett felhasználnom. S ilyen természetű a többi kisebb pontatlanság és hanyagság is. Ha mármost a negyedik kiadást összehasonlítjuk az előzőkkel, meggyőződhetünk arról, hogy ez az egész fáradságos helyesbítési folyamat a legcsekélyebb mértékben sem változtatott a könyvön olyasmit, ami szóra érdemes volna. Csak egyetlenegy idézetet nem tudtunk megtalálni, egy idézetet Richard Jonestól (IV. kiad., 562. old., 47. jegyzet); Marx valószínűleg eltévesztette a könyv címét[185]. Valamennyi többi idézet bizonyító ereje változatlanul megmaradt vagy még fokozódott is a mostani pontosabb formában.

Itt azonban kénytelen vagyok visszatérni egy régi históriára.

Csak egy olyan esetről tudok ugyanis, hogy Marx idézésének pontosságát kétségbe vonták. De mivel ez az ügy még Marx halála után is tovább húzódott, ki kell itt térnem rá.

A berlini „Concordiá"-ban, a német gyárosok szövetségének lapjában,

1872 március 7-én névtelen cikk jelent meg „Hogyan idéz Karl Marx" címmel*. Ebben roppant erkölcsi felháborodással és nem-parlamentáris kifejezések özönének alkalmazásával azt állították, hogy a Gladstone 1863 április 16-i költségvetési beszédéből vett idézet (a Nemzetközi Munkásszövetség 1864. évi Alapító Üzenetében, és megismételve a „Tőke" I. kötetében, IV. kiad., 617. old., III. kiad. 670—671. old.) meg van hamisítva. Ennek a mondatnak: „A gazdagság és hatalom e szédítő növekedése ... teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik", a cikk szerint egyetlen szava sem szerepel a Hansard-féle (kvázi-hivatalos) gyorsírói tudósításban. „Ez a mondat azonban sehol sem található Gladstone beszédében. Éppen az ellenkezőjét mondja ebben." (Vastag betűkkel) **„Marx ezt a mondatot alakilag és tartalmilag hozzáhazudta!"**

Marx, akinek a „Concordia" e számát májusban küldték meg, a „Volksstaat" június 1-i számában válaszolt az Anonymusnak.** Minthogy nem emlékezett már, melyik újság tudósítása alapján idézett, arra szorítkozott, hogy mindenekelőtt két angol kiadványban kimutatta ugyanazt az idézetet és azután a „Times" tudósítását idézte, amely szerint Gladstone a következőket mondta: „That is the state of the case as regards the wealth of this country. I must say for one, I should look almost with apprehension and with pain upon this intoxicating augmentation of wealth and power, if it were my belief that it was confined to classes who are in easy circumstances. This takes no cognizance at all of the condition of the labouring population. The augmentation I have described and which is founded, I think, upon accurate returns, is an augmentation entirely confined to classes of property." [Ez a helyzet az ország gazdagságát illetően. A magam részéről ki kell jelentenem, hogy majdnem aggodalommal és fájdalommal néznék a gazdagság és hatalom e szédítő növekedésére, ha az volna a hitem, hogy a jómódú osztályokra korlátozódik. Ez egyáltalán nem érinti a dolgozó lakosság helyzetét. A növekedés, melyet vázoltam, és amely – azt hiszem – pontos tudósításokon alapul, teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik.]

Gladstone tehát itt azt mondja, hogy sajnálná, ha így volna, de így *van*: A hatalom és gazdagság e szédítő növekedése *csakugyan* teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik. A kvázi-hivatalos Hansardről pedig Marx a következőket mondja: „Gladstone úrnak volt annyi esze, hogy ebből az utólag helyrepofozott kiadásából elsikkassza azt a kijelentést, amely egy angol kincstári kancellárra nézve kétségtelenül kompromittáló. Ez egyébként

* *V. ö. 125–127. old. – Szerk.*
** *V. ö. 127–130. old. – Szerk.*

hagyományos angol parlamenti szokás, és semmiképpen sem a pöttöm Lasker találmánya contra Bebel[173]."

Az Anonymus egyre mérgesebb. Válaszában – „Concordia", július 4.* – a közvetett forrásokat félretolva szemérmesen utal arra, hogy parlamenti beszédeket „szokás" a gyorsírói tudósítás alapján idézni; de különben is, mondja, a „Times" tudósítása (amelyben megvan a „hozzáhazudott" mondat) és a Hansardé (amelyből hiányzik) „tartalmilag teljesen megegyeznek", s a „Times" tudósításában is „pontosan az ellenkezője áll annak, amit az Alapító Üzenet azon a hírhedt helyen mond"; közben emberünk gondosan elhallgatja, hogy ez a tudósítás az állítólagos „ellenkezője" mellett szószerint magában foglalja éppen „azt a hírhedt helyet"! Anonymus ennek ellenére érzi, hogy kátyúba jutott és hogy csak újabb fondorlat mentheti meg. Mialatt tehát cikkét, amely, ahogy az imént bebizonyítottuk, csak úgy hemzseg a „szemtelen hazugságoktól", teletűzdeli olyan épületes szidalmakkal, mint például: „mala fides" [rosszhiszeműség], „tisztességtelenség", „hazug adat", „az a hazug idézet", „szemtelen hazugság", „teljesen meghamisított idézet", „ez a hamisítás", „egyszerűen gyalázatos" stb., szükségesnek tartja a vitát másfelé terelni, és ezért megígéri, hogy „egy második cikkben kifejtjük majd, hogyan értelmezzük mi" (a nem „hazug" Anonymus) „Gladstone szavainak tartalmát". Mintha ennek az ő nem-mérvadó véleményének a legkisebb köze volna a dologhoz! Ez a második cikk a „Concordia" július 11-i számában jelent meg.

Marx még egyszer válaszolt a „Volksstaat" augusztus 7-i számában**, és ebben közölte a „Morning Star" és a „Morning Advertiser" 1863 április 17-i számának megfelelő helyét is. Mindkét lap szerint Gladstone azt mondja, hogy aggodalommal stb. nézne a gazdagság és hatalom e szédítő növekedésére, ha azt hinné, hogy az a valóban jómódú osztályokra (classes in easy circumstances) korlátozódik. De ez a növekedés *csakugyan* korlátozódik azokra az osztályokra, amelyeknek tulajdonuk van (entirely confined to classes possessed of property). Tehát ezek a tudósítások is szószerint közlik az állítólag „hozzáhazudott" mondatot. Továbbá Marx, a „Times" és a Hansard szövegének összehasonlításával, újra megállapította, hogy a mondat, amely három, másnap megjelent, egymástól független, megegyező újságtudósítás szerint valóban elhangzott, az ismert „szokás" szerint átnézett Hansard-féle tudósításból hiányzik, hogy Gladstone azt, Marx szavaival élve, „utólag kicsente", és végül kijelenti, hogy nincs ideje Anonymus-

* *V. ö. 130–136. old. – Szerk.*
** *V. ö. 136–144. old. – Szerk.*

szal tovább foglalkozni. Ez úgy látszik meg is elégelte a dolgot, Marxnak legalábbis nem küldtek több számot a „Concordiá"-ból.

Ezzel az ügy végleg elintézettnek látszott. Igaz, hogy azóta egyszer-kétszer a cambridge-i egyetemmel összeköttetésben álló emberektől titokzatos híresztelések jutottak a fülünkbe valami hallatlan irodalmi bűnténnyről, amelyet Marx a „Tőké"-ben állítólag elkövetett, de minden nyomozás ellenére sem sikerült semmi bizonyosat megtudnunk. Egyszer aztán, 1883 november 29-én, nyolc hónappal Marx halála után, a „Times"-ban megjelent egy levél, a Trinity College-ban, Cambridge-ben keltezve és Sedley Taylor aláírással, amelyben ez a rendkívül ártalmatlan szövetkezetesdivel házaló emberke egy hajánál fogva előráncigált alkalom kapcsán végre felvilágosított bennünket nemcsak a cambridge-i suttogásokról, hanem a „Concordia" Anonymusáról is.*

„Igen különösnek látszik", mondja a Trinity College-beli emberke, „hogy *Brentano professzornak* (akkor a boroszlói, most a strassburgi egyetem tanára) jutott az a feladat, hogy . . . leleplezze, milyen nyilvánvaló rosszhiszeműséggel idézett az" (Alapító) „Üzenet Gladstone beszédéből. Karl Marx úr, aki . . . próbált az idézet védelmére kelni, volt olyan vakmerő, hogy Brentano mesteri támadásaitól csakhamar a földre kényszerítve, haláltusában (deadly shifts) azt állítsa, hogy Gladstone a »Times« 1863 április 17-i számában beszédéről közölt tudósítást helyrepofozta, mielőtt az a Hansardben megjelent volna, hogy elsikkasszon egy kijelentést, amely egy angol kincstári kancellárra nézve kétségtelenül kompromittáló. Amikor Brentano tüzetes szövegösszehasonlítás útján bebizonyította, hogy a »Times« és a Hansard tudósítása megegyezik annyiban, hogy mindkettő teljesen kizárja azt az értelmezést, amelyet Marx ravaszul kiragadott idézéssel Gladstone szavaiba belemagyarázott, Marx időhiány ürügyén visszavonult!"

Ez tehát a kutya magva![186] S ilyen dicső színben tükröződött Cambridge termelőszövetkezeti képzeletében Brentano úrnak a „Concordiá"-ban viselt névtelen hadjárata! Így állt ott, és így forgatta kardját[187], „mesteri támadásokban", a német gyárosok szövetségének ez a Szent Györgye, és Marx, a pokolbéli sárkány, „csakhamar haláltusában" kiadta páráját!

Mégis, mindez az ariostói harci leírás csak arra való, hogy Szent Györgyünk fondorlatait leplezze. Itt már nem „hozzáhazudásról", „hamisításról" van szó, hanem „ravaszul kiragadott idézésről" (craftily isolated

* *V. ö. 149–150. old. – Szerk.*

quotation). Az egész ügyet más irányba terelték, s Szent György és cambridge-i fegyverhordozója nagyon jól tudta, miért.

Eleanor Marx, minthogy a „Times" megtagadta cikkének közlését, a „Today" című havi folyóirat 1884 februári számában válaszolt* és visszavezette a vitát arra az egyetlen kérdésre, amelyről szó volt: „hozzáhazudta-e" Marx a szóban forgó mondatot vagy sem? Sedley Taylor úr erre azt felelte: „Hogy egy bizonyos mondat Gladstone úr beszédében előfordul-e vagy sem", ez az ő véleménye szerint „egészen másodrendű kérdés volt" Marx és Brentano vitájában „ahhoz a kérdéshez viszonyítva, hogy az idézés azzal a szándékkal történt-e, hogy Gladstone szavainak értelmét visszaadják, vagy hogy azt kiforgassák." Azután elismeri, hogy a „Times"-féle tudósításban „valóban ellentmondás van a szavakban", de, de a beszéd további összefüggése, ha helyesen, vagyis liberális-gladstone-i értelemben magyarázzák, megmutatja, mit *akart* Gladstone úr mondani („Today", 1884 március)**. A legmulatságosabb a dologban az, hogy cambridge-i emberkénk most ragaszkodik ahhoz, hogy a beszédet *ne* a Hansard alapján idézzék, mint ahogy ez a névtelen Brentano szerint „szokás", hanem a „Times" tudósítása szerint, amelyet ugyanaz a Brentano „szükségképpen kontárnak" nevezett. Természetes, hiszen a végzetes mondat a Hansardból *hiányzik*!

Eleanor Marxnak könnyű volt ezt az érvelést a „Today" ugyanazon számában pozdorjává zúzni.*** Vagy olvasta Taylor úr az 1872-es vitát. Akkor most „hazudott", mégpedig nemcsak „hozzá"-hazudott, hanem „el" is hazudott belőle. Vagy nem olvasta. Akkor az lett volna a kötelessége, hogy befogja a száját. Mindenesetre tény, hogy Brentano barátja vádját, hogy Marx „hozzáhazudott", egy pillanatra sem merte fenntartani. Ellenkezőleg, Marx most már állítólag nem hozzáhazudott, hanem egy fontos mondatot elsikkasztott. De éppen ezt a mondatot Marx idézi az Alapító Üzenet 5. oldalán, néhány sorral az állítólag „hozzáhazudott" mondat fölött. Ami pedig a Gladstone beszédében fellelhető „ellentmondást" illeti, vajon nem éppen Marx az, aki a „Tőke" 618. oldalán (III. kiad. 672. old.) a 105. jegyzetben „Gladstone 1863. és 1864. évi költségvetési beszédeinek folytonos, kiáltó ellentmondásairól" beszél!? Csakhogy ő nem vállalkozik arra, hogy Sedley Taylor módjára liberális közmegelégedéssé oldja fel őket. E. Marx válaszának végső következtetése pedig ez:

---

* *V. ö. 150–152. old. – Szerk.*
** *V. ö. 152–154. old. – Szerk.*
*** *V. ö. 155–158. old. – Szerk.*

„Ellenkezőleg, Marx nem hallgatott el semmi idézésre érdemeset, s nem is hazudta hozzá a legcsekélyebbet sem. De helyreállította és megmentette a feledéstől Gladstone egy beszédének bizonyos mondatát, amely kétségtelenül elhangzott, amely azonban így vagy úgy utat talált – a Hansardból kifelé."

Ezzel Sedley Taylor úr is megelégelte a dolgot, és ennek az egész, két évtizedig tartó és két nagy országra kiterjedő professzori cselszövésnek az eredménye csak az volt, hogy senki sem merte többé kétségbe vonni Marx irodalmi lelkiismeretességét, Sedley Taylor úr pedig ezek után bizonyára éppoly kevéssé bízik majd meg Brentano úr irodalmi harci jelentéseiben, mint Brentano úr a Hansard pápai csalatkozhatatlanságában.

London, 1890 június 25.

F. Engels

13. sz. Brentano válasza

„Vitám Karl Marxszal", Berlin 1890, 3—5. old.

1864 szeptember 28-án a St. Martin's Hallban (Long Acre, London) nyilvános gyűlést tartottak, amelyen angolok, németek, franciák, lengyelek és olaszok képviseltették magukat. Karl Marx e gyűlés elé terjesztette egy alapítandó nemzetközi munkásszervezet ideiglenes szervezeti szabályzatát és e szervezet általa megfogalmazott Alapító Üzenetét. Mindkettőt egyhangúlag elfogadták, és az Alapító Üzenet bejárta a világot. Volt benne egy idézet Gladstone 1863 április 16-i költségvetési beszédéből, s ez nagyobb feltűnést keltett, mint az Üzenetben foglalt összes többi adat: „A pénzügyminiszter, elkápráztatva a »nemzet haladását« kimutató statisztikáktól, melyek a szeme előtt táncolnak, vad extázisban így kiált fel: »1842-től 1851-ig az ország megadóztatható jövedelme hat százalékkal növekedett; az 1853-tól 1861-ig eltelt nyolc év alatt, ha 1853-at vesszük alapnak, húsz százalékkal növekedett! A tény olyan bámulatos, hogy szinte hihetetlen! . . . A gazdagság és hatalom e szédítő növekedése« – teszi hozzá Gladstone úr – »teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik!«"

1871—72 telén, amikor „Jelenkori munkáscéhek" című művem második kötetének kidolgozásával foglalkoztam, meg kellett vizsgálnom (v. ö. ugyanott, II. köt. 241. old.), mennyiben felel meg a tényeknek az a még ma is oly gyakran hallott ellenvetés, hogy a béremelés csökkenti a munka iránti jövőbeni keresletet. Ezt az ellenvetést az előző évtizedekben újra és

újra felhozták az angol szakegyletekkel szemben, valahányszor béremelést követeltek. Ekkor eszembe jutott az az idézet Gladstone költségvetési beszédéből. De nem tartottam helyénvalónak, hogy sok szerzőhöz hasonlóan az Internacionálé üzenetére és Marx „A tőke" című műve (I, 1867, 639. old.) megfelelő passzusára hivatkozzam; fellapoztam a Gladstone költségvetési beszédéről készült gyorsírásos tudósítást, és azt láttam, hogy bár e beszéd szerint az 1842 és 1861 között bekövetkezett béremelések a legkevésbé sem fékezték a vagyonosok jövedelmének növekedését olymódon, hogy az csökkentse a munka iránt részükről megnyilvánuló keresletet, hogy azonban Gladstone, szöges ellentétben Karl Marx állításával, ezt mondta: „A számok, amelyeket felsoroltam, kevéssé vagy egyáltalán nem vesznek tudomást azoknak a helyzetéről, akik nem fizetnek jövedelemadót, . . . a dolgozó lakosság vagyonáról és jövedelmének növekedéséről . . . De ha a brit munkás átlagos helyzetét nézzük, legyen az paraszt vagy bányász, tanulatlan vagy tanult munkás, úgy különböző és kétségtelen bizonyítékokból tudjuk, hogy az utóbbi húsz évben létfenntartási eszközeinek olyan növekedése ment végbe, hogy azt szinte példátlannak mondhatjuk bármely ország vagy bármely kor történelmében."

Tekintettel arra, hogy a Gladstone beszédéből vett idézetnek nagy jelentősége volt a szociáldemokraták azon állítása szempontjából, hogy a fennálló állami és társadalmi rendben a gazdagok szükségképpen egyre gazdagabbak, a szegények pedig szükségképpen egyre szegényebbek lesznek, felhívtam az akkor Berlinben megjelenő „Concordia, Zeitschrift für die Arbeiterfrage" című lap szerkesztőségének figyelmét az itt elkövetett hamisításra. A lap megbízott, hogy írjak erről egy cikket, amely a „Concordia" 1872 március 7-i számában jelent meg. A cikket nem írtam alá; ez egyrészt a szerkesztőség kívánságára, lapjának tekintélye érdekében történt, másrészt annál kevésbé volt ez ellen kifogásom, minthogy Marx előzőleg folytatott irodalmi vitái után várható volt, hogy ezúttal is személyes szidalmakat zúdít majd ellenfelére, tehát csakis vidítóan hathatott, ha ellenfelének személyét illetően hagyjuk a homályban tapogatózni.

Marx egy negyedév leforgása után a „Volksstaat"-ban válaszolt. A polémia kibontakozása során kitűnt, hogy Marx nem maga követte el a hamisítást, hanem a hamisított idézetet egy gyalázkodó iratból vette át, amely 1864-ben névtelenül jelent meg. Ez az írás, melynek címe „The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844. The abuse of the metallic principle to depreciation. Parliament mirrored in Debate, supplemental to »The Stock Exchange and the Repeal of Sir J. Barnard's Act«", London: T. Cautley Newby, 30, Welbeck Street, 1864, egy megátalkodott Therszi-

tész munkája, és nagyrészt közgazdasági írásokból és beszédekből vett, megcsonkított idézetekből áll, amelyek közé a szerző latin, angol és francia verseket és egyéb, csúfolódó célzatú széljegyzeteket hintett el. A könyv, tekintve ezt a jellegét, érthető módon teljesen ismeretlen maradt.

Ha Marx egyszerűen bevallotta volna, hogy az említett könyv félrevezette, és az idézetet ezután helyesen adta volna vissza, akkor az ember ugyan csodálkozott volna, hogy ilyen forrásokra hagyatkozott, de a hiba legalább jóvátétetett volna. De erről szó sem volt. Azonkívül, tekintve az Alapító Üzenet nagy elterjedtségét, az agitáció szempontjából nagyon kínos lett volna, ha ez a díszdarabja elesik. Hiszen a szociáldemokrácia egyik fő agitációs eszköze az, hogy képviselői az igazi tudomány egyedüli letéteményeseinek tüntetik fel magukat, és mint azt a hallei pártkongresszus mutatta, inkább azzal vádolják magukat, hogy a vasbértörvényt, tudatosan hazudva, pusztán agitációs eszközként használták, semhogy bevallanák, hogy rájuk bizonyították tévedésüket. Marx tehát, ahelyett, hogy visszavonta volna idézetét, igyekezett bebizonyítani, hogy Gladstone utólag helyrepofozta a költségvetési beszédéről készült gyorsírásos tudósítást; fura polemizálásának illetlenségei most a feltételezett gyáros ellen irányultak, aki egy angol üzletfél segítségével állítólag belé akart kötni, és amikor kitűnt, hogy abban a számában, amely a Gladstone este elhangzott beszéde utáni reggelen jelent meg, a „Times" is a gyorsírásos tudósítással megegyező értelemben hozta ezt a beszédet, Marx, mint a „Concordia" szerkesztősége írta, úgy tett, „mint a tintahal, amely fekete folyadékkal zavarja meg a vizet, hogy ellenfelének megnehezítse az üldözést. Vagyis tőle telhetően igyekezett a vita tárgyát elködösíteni olymódon, hogy egészen közömbös és mellékes dolgokba kapaszkodott; és végül azzal a kijelentéssel mentette ki magát, hogy »időhiány« miatt nem foglalkozhat tovább a dologgal." Ezenkívül az ő viszonválaszát megvilágító cikkemre, amelyet a „Concordia" 1872 augusztus 22-i száma közölt, végleg adós maradt a felelettel.

Azt a tényt, hogy én vagyok a „Concordia" 1872 március 7-i, július 4-i és 11-i, valamint augusztus 22-i számaiban megjelent cikkek szerzője, többen tudták, és Mehring „Geschichte der Sozialdemokratie" című műve második kiadásában, amely még Marx életében jelent meg, mint ilyet nyilvánosan meg is neveztek. Erre felfigyelt Sedley Taylor úr, Trinity College, Cambridge, tanulmányozta a vitát és levelet írt erről a „Times"-nak. A levél harcba hívta a közben elhalt Marx leányát, Miss Eleanor Marxot, aki a „Today" című szocialista havi folyóirat 1884 márciusi számában nemcsak védelmébe vette apja becsületességét, hanem cikkét azzal a megjegyzéssel zárta, hogy apja helyreállította és megmentette a feledéstől

Gladstone egy beszédének bizonyos mondatát, amely kétségtelenül elhangzott, amely azonban így vagy úgy utat talált – a Hansardból kifelé.

Már akkor gondoltam arra, hogy a hamis idézethez való makacs ragaszkodásra az egész polémia szó szerinti kinyomatásával válaszolok. De a szerkesztőségeknek gyakran különvéleményük van; az a szakfolyóirat, amelyet mindegyiknél alkalmasabbnak tartottam erre, megtagadta a kinyomtatást, kijelentve, hogy a vita nem közérdekű. Nyilvánvalóan más véleményen volt Engels. A „Tőke" első kötetének az ő gondozásában megjelent 4. kiadásához írott előszóban visszatért a polémiára, de olyanformán számolt be róla, hogy érthető módon nem világlik ki belőle, mennyire az igazságnak meg nem felelően folytatta Marx ezt a polémiát; továbbá a „Tőke" I. kötetének 4. kiadásában (617. old.) változatlanul meghagyta azt a passzust, ahol Marx Gladstone-nal az ellenkezőjét mondatja annak, amit Gladstone valójában mondott; sőt, mi több, míg Marx az első kiadásban idézetét illetően egyszerűen „Gladstone az Alsóházban, 1863 április 16."-ra utal, a negyedik kiadás ehhez az utaláshoz még hozzáfűzte: „Morning Star 1863 április 17.", mintha e lap tudósítása úgy tartalmazná az idézetet, ahogyan azt Marx közölte! De a „Morning Star" tudósítása is tartalmazza mindazokat a mondatokat, amelyeket a „Theory of the Exchanges" és ennek alapján Marx kihagyott, és amelyek azt mutatják, hogy ahol Gladstone költségvetési beszédében a jövedelemadó eredményeiről szól, azoknak a jövedelmével, akik ezt az adót fizetik, azokét állítja szembe, akik csekélyebb jövedelem miatt mentesek ettől az adótól; hogy a jövedelemadólajstromból megállapítja a gazdagság és hatalom szédítő növekedését és ugyanakkor megjegyzi, hogy az e lajstromokból megállapított jövedelemnövekedés csak a jómódúakra vonatkozik – egészen természetesen, minthogy a többiek jövedelme nem szerepel e lajstromokban; ő azonban *nem* hiszi, hogy e növekedés ezekre az osztályokra korlátozódik, mert más forrásokból ismeretes, hogy egyidejűleg a brit munkás helyzete olyan mértékben javult, mint még soha egyetlen más országban vagy régebbi korban sem. . .

(A szöveg többi részének semmi köze a vádhoz, és csupán „Adalék a stb. kérdéséhez". – F. Engels.)

14. sz. Brentano válaszának függelékeiből

a) A „Theory of the Exchanges"-ből, London 1864, 134. old.

„From 1842 to 1852, the taxable income of the country increased by 6 per cent . . . in the eight years from 1853 to 1861, it had increased from

the basis taken in 1853, 20 per cent! My honourable friend says, it is owing to Australian gold. I am sorry to see that he is lost in the depths of heresy upon the subject of gold. This intoxicating augmentation of wealth and power is entirely confined to classes of property, but must be of indirect benefit to the labouring population, because it cheapens the commodities of general consumption – while the rich have been growing richer, the poor have been growing less poor! at any rate, whether the extremes of poverty are less, I do not presume to say."*

„Voilà l'homme en effet. Il va du blanc au noir.
Il condamne au matin ses sentiments du soir.
Importun à tout autre, à lui même incommode,
Il change à tous moments d'esprit comme de mode."**

„The average condition of the British labourer has improved during the last twenty years in a degree we know to be extraordinary and unexampled in the history of any country or any age, a matter of the greatest thankfulness, because, etc. . . . hardly have earnings given a sufficiency of prime necessaries; . . ."***

A „Theory of the Exchanges" és a Marx „Tőké"-jében (I. köt., 1. kiad. 639. old.) szereplő, itt taglalt fejtegetések között fennálló összefüggés szempontjából figyelemre méltó még a következő is. Miután Marx e helyen a londoni árvaháznak a „Theory of the Exchanges"-ből itt idézett adatait szembeállította Gladstone e mondatával: „Whether the extremes of poverty are less extreme than they were, I do not presume to say"°, Gladstone 1864 április 7-i költségvetési beszéde ellen fordul; a „Theory of the Exchanges"-ben van egy függelék, amely az előbbiekben közöltek kiegészítéseként,

---

* – „1842-től 1852-ig az ország megadóztatható jovedelme 6%-kal novekedett. . . Az 1853-tól 1861-ig eltelt nyolc év alatt, ha 1853-at vesszük alapnak, 20 százalékkal novekedett! Képviselőtársam azt mondja, ez az ausztráliai aranynak tulajdonítható. Sajnálattal látom, hogy az arany kérdésében beleveszett az eretnekség szakadékaiba. A gazdagság és hatalom e szédítő növekedése teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik, de kozvetett előnnyel kell járnia a munkásnépességre, mert olcsóbbá teszi az általános fogyasztási cikkeket – miközben a gazdagok gazdagabbak lettek, a szegények mindenesetre kevésbé szegényekké váltak! Hogy a szegénység végletei csökkentek, azt nem merem állítani." – *Szerk.*

** *V. ö. 124. old.* – *Szerk.*

*** – „A brit munkás átlagos helyzete az utóbbi húsz évben oly mértékben javult, hogy az tudomásunk szerint rendkívüli és példátlan bármely ország vagy bármely kor történelmében, ami a legnagyobb hálára késztet, mert stb. . . . a kereset alig volt elegendő a legfontosabb létszükségleti cikkekre; . . ." – *Szerk.*

° – „Hogy a szegénység végletei csokkentek, azt nem merem állítani" – *Szerk.*

szintén az 1864. évi költségvetéshez fűz széljegyzeteket. A stílus, amelyben ez íródott, azonos azzal, amely az előzőkből már kellőképpen ismerős. Ebben a függelékben a következő passzus található (234. old.):

„But the Chancellor is eloquent upon »poverty« . . . »Think of those who are on the border of that region . . . «, upon »wages . . . in others, it is true, not increased . . . human life is, but, in nine cases out of ten, a struggle for existence«."*

Most vessük össze ezzel Marxot, I., 1. kiad., 640. old.; 4. kiad., 618. old. Itt is az igazi költségvetési beszéd helyett az összefüggésükből kiragadott mondatoknak szó szerint ugyanaz a mozaikja, mint a „Theory of the Exchanges"-ben. Itt mint forrásra megint csak nem az utóbbira történik hivatkozás, hanem az utalás egyszerűen: Gladstone az Alsóházban, 1864 április 7. Azután ezt olvassuk: „Gladstone 1863. és 1864. évi költségvetési beszédeinek folytonos kiáltó ellentmondásait egy angol író a következő Molière-idézettel jellemzi" (itt következik az előbb közölt Molière-vers[168]).

Kitűnik, hogy Marx nemcsak ezt a Molière-idézetet, hanem a „Theory of the Exchanges" szerzőjének találmányát, „Gladstone költségvetési beszédeinek folytonos, kiáltó ellentmondásait" is e szerző könyvéből vette.

b) Engels, amint azt ez új kiadás bevezetőjében már mondottuk, Marx „A tőke" című műve első kötetének negyedik kiadásában (617. old.), a Gladstone költségvetési beszédéből változatlanul hamisan közölt idézethez hozzáfűzte ezt az utalást: „Morning Star, 1863 április 17." E beszéd szóban forgó passzusát fentebb a 8. és 9. oldalon már a Hansard gyorsírásos tudósítása szerint közöltük. Noha a 3. oldalon már a „Times"-tudósítást is közöltük, amely a Hansarddel értelem szerint pontosan megegyezik és – újságról lévén szó – csak összevontabb megszövegezésű, még egyszer egymás mellé állítjuk ezt a tudósítást, az Engels által megnevezett „Morning Star" tudósítását és Marx idézetének szövegét:**

---

* – „A kancellár mindazonáltal ékes szavakat mond a »szegénységről«. . . »Gondoljanak azokra, akik a nyomor határán vannak. . .« »a bérekre . . . amelyek, igaz, más [üzletágakban] nem emelkedtek . . . « az »emberi élet tíz eset közül kilencben nem egyéb, mint létért való küzdelem«." – *Szerk.*

** *A „Times"-ből vett idézet fordítását és a „Tőké"-ből vett idézet szövegét v. ö. 153–154. és 122–124. old. A „Morning Star"-ból vett idézet Brentano által nem idézett részének fordítását v. ö. 107–108. old.; a „Morning Star" szövege egyébként csaknem teljesen megegyezik a „Times" szövegével. – Szerk.*

„The Times" 1863 április 17.	*„The Morning Star"* 1863 április 17.	*„A tőke", I. köt., 1. kiad., 639. old., 103. jegyzet*
„In ten years, from 1842 to 1852 inclusive, the taxable income of the country, as nearly as we can make out, increased by 6 per cent; but in eight years, from 1853 to 1861, the income of the country again increased from the basis taken by 20 per cent. That is a fact so strange as to be almost incredible . . . *I must say for one, I should look almost with apprehension and with pain upon this intoxicating augmentation of wealth and power, if it were my belief that is was confined to the classes who are in easy circumstances.* This takes no cognizance at all of the condition of the labouring population. The augmentation I have described, and which is founded, I think upon accurate returns, is an augmentation entirely confined to classes of property. Now, the augmenta-	*„I must say, for one, I should look with apprehension and with pain upon this intoxicating augmentation of wealth and power, if it were my belief that it was confined to the classes who are in easy circumstances.* This great increase of wealth takes no cognizance at all of the condition of the labouring population. The augmentation is an augmentation entirely confined to classes of property. But that augmentation must be of indirect benefit to the labouring population, because it	„From 1842 to 1852 the taxable income of the country increased by 6 per cent. In the eight years from 1853 to 1861 it had increased from the basis taken in 1853, 20 per cent! The fact is so astonishing as to be almost incredible ... . This intoxicating augmentation of wealth and power is entirely confined to classes of property, but must be of indirect benefit to the labouring population, because it cheapens the commodities of general consumption –

tion of capital is of indirect benefit to the labourer, because it cheapens the commodity which in the business of production comes into direct competition with labour. (Hear, hear.) But we have this profound, and, I must say, inestimable consolation, that while the rich have been growing richer the poor have been growing less poor. Whether the extremes of poverty are less extreme than they were I do not presume to say, *but the average condition of the British labourer, we have the happiness to know, has improved during the last twenty years in a degree which we know to be extraordinary, and which we may almost pronounce to be unexampled in the history of any country and of any age.* (Cheers.)"

cheapens the commodities which go to the general consumption. So that we have this profound, and I almost say, inestimable consolation — — while the rich have been growing richer, the poor have been growing less poor. (Hear, hear.) At any rate, whether the extremes are less extreme than they were I do not presume to say, *but the average condition of the British labourer, we have the happiness to know to be extraordinary, and that we may almost pronounce it to be unexampled in the history of any country or any age.* (Cheers.)"

while the rich have been growing richer, the poor have been growing less poor! At any rate, whether the extremes of poverty are less, I do not presume to say."

Itt, egy mondat közepén, amint azt a fenti szöveg mutatja, a „Theory of the Exchanges" megszakítja a szöveget, hogy beszúrjon egy Molière-idézetet; Marx, mint az előző egymás mellé állítás mutatja, az idézetet korántsem a „Morning Star"-ból vette, hanem — egy *általa* pontokkal jelzett helynek a kihagyásával — szó szerint a „Theory of the Exchanges"-ből. Gladstone mondatát pedig a közepén félbeszakítja . . .

A fenti összehasonlításból kiviláglik, hogy az összefüggésükből kiragadott mondatok önkényesen összedobált mozaikja, amelyet Marx Gladstone költségvetési beszédeként közöl, épp oly kevéssé található meg a „Morning Star"-ban, mint a „Times"-ban vagy a Hansardben; ezzel szemben egyes-

egyedül a „Theory of the Exchanges"-ben található. A fentiekben ritkítva* szedett mondatok azok, amelyeket Henry Roy és – vessük össze az utolsó mondatot – még inkább Karl Marx kihagyott, hogy Gladstone-nal az ellenkezőjét mondassák annak, amit valójában mondott.

*15. sz. Az 1863 április 17-i londoni lapok parlamenti tudósításaiból***

„*Morning Herald*". I may say that I for one would look with fear and apprehension at this intoxicating increase of wealth if I were of opinion that it is confined to the classes in easy circumstances. This great increase of wealth which I have described, and which is founded on accurate returns is confined entirely to the augmentation of capital, and takes no account of the poorer classes.

„*Morning Post*". I may say, I for one, would look with fear and apprehension when I consider this great increase of wealth if I believed that its benefits were confined to the classes in easy circumstances. This augmentation of wealth wich I have described, and which is founded on accurate returns is confined entirely to the augmentation of capital, and takes no account of the augmentation of wealth of the poorer classes.

„*Daily Telegraph*". I may say for one, that I should look almost with apprehension and alarm on this intoxicating augmentation of wealth and power if it were my belief that it was confined to the classes who are in easy circumstances. This question to wealth takes no cognizance at all of the condition of the labouring population. The augmentation stated is an augmentation entirely confined to the classes possessed of property.

„*Daily News*". I may say that I for one would look with fear and apprehension when I consider this great increase of wealth if I believed that its benefits were confined to the classes in easy circumstances. This augmentation of wealth which I have described, and which is founded upon accurate returns, is confined entirely to the augmentation of capital, and takes no account of the augmentation of wealth of the poorer classes.

„*Standard*". I may say that I for one would look with fear and apprehension at this intoxicating increase of wealth if I were of the opinion that it was confined to the classes in easy circumstances. This great increase of

---

* *Nálunk dőlt betűvel.* – *Szerk.*

** *A következő újságidézetek fordítását v. ö. 92–93. old.* – *Szerk.*

wealth which I have described, and which is founded on the accurate returns is confined entirely to the augmentation of capital, and takes no account of the poorer classes.

16. sz. Gladstone Brentanóhoz

„Deutsches Wochenblatt"[188] 1890 december 4., 49. szám

Közlemény

A „Deutsches Wochenblatt" 45. számában dr. Lujo Brentano professzor „Vitám Karl Marxszal" címmel tanulmányt tett közzé, amely egyszersmind bevezetésül szolgált e vita brosúra formájában történő újrakiadásához. E vitában főleg egy parlamenti beszédről van szó, amelyet Gladstone 1863-ban tartott és amelyet Marx elferdített formában közölt Alapító Üzenetében, a Nemzetközi Munkásszövetség megalapításakor.

Nyilvánvalóan senki sem illetékesebb a Gladstone-beszéd szövegéről folytatott vitát eldönteni, mint Gladstone maga. Ezért különösen érdekes, hogy Gladstone, miután Brentano Marxszal folytatott polémiája újra megjelent nyomtatásban, két levelet intézett Brentanóhoz. November 22-én Gladstone ezt írja Brentanónak: „Önnek teljesen igaza van és Marxnak egyáltalán nincs igaza", november 28-án pedig a következőt: „Semmiféle változtatást nem eszközöltem." Ezzel az ügy, amely jellemző fényt vet a szociáldemokrata bizonyítási módra, végleg és a szociáldemokrata felfogás rovására eldöntöttnek tekinthető.

Brentano a megtévesztés leleplezésével érdemet szerzett, és nagyon időszerű volt, hogy éppen most felfrissítette emlékezetünkben ezt a vitát.

O. A.

17. sz. Engels válasza a 16. sz. írásra

„Neue Zeit", 1891, 13. szám, 425. old.

A Brentano contra Marx ügyben[189]

A Marx „Tőké"-je I. kötetének 4. kiadásához írott előszóban kénytelen voltam ismertetni annak a névtelen kampánynak a lefolyását, amelyet annak idején Lujo Brentano úr szíveskedett Marx ellen indítani; a kampány

alapjául az a vád szolgált, hogy Marx meghamisított egy Gladstone-beszédből idézett passzust.

Brentano úr erre egy brosúrában válaszolt: „Vitám Karl Marxszal". Írta Lujo Brentano. Berlin. Walter und Apolant, 1890. A válasszal nem maradok adósa.

Közben a „Deutsches Wochenblatt" 1890 december 4-i, 49. száma egy további jegyzetet közöl ebben az ügyben; ezt olvashatjuk benne:

„Nyilvánvalóan senki sem illetékesebb a Gladstone-beszéd szövegéről folytatott vitát eldönteni, mint Gladstone maga. Ezért különösen érdekes, hogy Gladstone, miután Brentano Marxszal folytatott polémiája újra megjelent nyomtatásban, két levelet intézett Brentanóhoz. November 22-én Gladstone ezt írja Brentanónak: »Önnek teljesen igaza van és Marxnak egyáltalán nincs igaza«, november 28-án pedig a következőt: „Semmiféle változtatást nem eszközöltem.«"

Mit jelentsen ez? *Miben* „van Önnek teljesen igaza" és *miben* „nincs Marxnak egyáltalán igaza"? *Min* „nem eszközöltem semmiféle változtatást"? Ahogy ez itt áll, jelenthet mindent, vagy akár semmit. Miért szorítkozik Brentano úr közleménye e két rövid mondatra?

Vagy nem engedte meg neki Gladstone úr, hogy a leveleket teljes egészükben nyilvánosságra hozza. Akkor ez elegendő bizonyíték arra, hogy nem bizonyítanak semmit.

Vagy pedig Gladstone úr eleve a nyilvánosságnak írta a leveleket és engedélyt adott Brentano úrnak, hogy tetszése szerint felhasználja őket. Akkor az a tény, hogy *csak* e semmitmondó kivonatokat hozták nyilvánosságra, éppenséggel azt bizonyítja, hogy Gladstone úr kijelentése Brentano úr szempontjából egészében használhatatlan és éppen ezért, mint fentebb, „helyrepofozták".

Ahhoz, hogy tudjuk, mit ér a fenti két mondatocska, nemcsak Gladstone úr két levelét, hanem Brentano úr megfelelő leveleit is látnunk kellene. És mindaddig, amíg a kettőjük között ebben az ügyben folytatott levelezés nem kerül eredeti nyelven nyilvánosságra, addig a fenti töredékeknek a vitás kérdés szempontjából egyáltalán nincs jelentőségük, és még annyit sem érnek, mint a papír, amelyre nyomtatták őket.

F. Engels

[Üdvözlet a francia munkásoknak a Párizsi Kommün 20. évfordulóján]

London, március 17.

Polgártársnők és polgártársak,

Ma van húsz éve annak, hogy a munkások Párizsa egy emberként felkelt a burzsoák és a parlagi nemesek Thiers vezetésével kirobbantott bűnös merénylete ellen. A proletariátusnak ezek az ellenségei megremegtek, látván, hogy a párizsi munkások felfegyverkeztek és megszervezték erőiket jogaik védelmére. Thiers azon volt, hogy elrabolja tőlük fegyvereiket, amelyeket dicsőségesen forgattak a külföldi betolakodók ellen és amelyeket később még nagyobb dicsőséggel vetettek be a versailles-i zsoldosok támadásaival szemben. A parlagi nemesek és a burzsoák a fellázadt Párizs leverésére segítséget koldultak a poroszoktól és azt meg is kapták. Párizst hősies küzdelem után túlerővel legyűrték és lefegyverezték.

Húsz éve, hogy a párizsi munkásoknak nincs fegyverük, és másutt is mindenfelé ugyanez a helyzet; a proletariátust minden nagy civilizált országban megfosztották a védelem anyagi eszközeitől. Mindenhol a munkásosztály ellenségei és kizsákmányolói rendelkeznek az egész haderővel.

De mire vezetett ez?

Arra, hogy ma, amikor minden épkézláb férfi egy időre a hadseregbe kerül, ez a hadsereg mindinkább e nép érzelmeit és gondolatait tükrözi vissza, és hogy ez a hadsereg, az elnyomás legfőbb eszköze, napról napra kevésbé megbízhatóvá válik: minden nagy állam vezető emberei máris rettegve látják közeledni azt a napot, amikor a fegyverben álló katonák megtagadják majd testvéreik és apáik lemészárlását. Láttuk ezt Párizsban, amikor a tonkininak* volt mersze a francia köztársaság elnöki székére pályázni; ezt látjuk ma Berlinben, ahol Bismarck utóda** eszközöket követel a Reichstagtól, hogy pénzjutalmakkal megvásárolt altisztek révén

* Jules Ferry. – *Szerk.*

** Caprivi. – *Szerk.*

szilárdítsák meg az engedelmességet a hadseregben, mindezt pedig azért, mert az altisztek között állítólag túl sok a szocialista![190]

Ha ilyen dolgok történnek, ha már a hadseregben is új hajnal dereng, akkor láthatóan közeledik a régi világ alkonya.

Ám teljesüljön be a sors! Álljon félre vagy pusztuljon el a hanyatló burzsoázia, és éljen a proletariátus! Éljen a nemzetközi szociális forradalom!

F. Engels

A megjelenés helye: „Le Socialiste",
1891 március 25. (27.) sz.
Eredeti nyelve: francia

Bevezetés
[Karl Marx „A polgárháború Franciaországban" c. művének 1891-es kiadásához][191]

Az a felszólítás, hogy a Nemzetközi Főtanács „A polgárháború Franciaországban" című Üzenetét újból kiadjam és bevezetéssel lássam el, váratlanul ért. Ezért itt csak röviden a leglényegesebb pontokat érinthetem.

A fenti hosszabb műhöz elöljáróban csatolom a Főtanács két rövidebb Üzenetét a német–francia háborúról. Elsősorban azért, mert a „Polgárháború"-ban utalás történik a másodikra, amely viszont az első nélkül nem érthető teljesen. Azután pedig, mert ez az ugyancsak Marx tollából származó két Üzenet, nem kevésbé, mint a „Polgárháború", kiváló példája a szerző bámulatos, először a „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikájá"-ban[192] beigazolódott képességének, amellyel nagy történelmi események jellegét, horderejét és szükségszerű következményeit világosan felfogja olyan időpontban, amikor ezek az események még a szemünk előtt játszódnak vagy épphogy lezajlottak. S végül, mert nekünk Németországban még ma is szenvednünk kell az akkori eseményeknek Marx által előre megmondott következményeitől.

Vagy nem következett-e be, amit az első Üzenet mond, hogy ha Németországnak Louis Bonaparte elleni védelmi háborúja a francia nép elleni hódító háborúvá fajul, mindaz a szerencsétlenség, amely az úgynevezett felszabadító háborúk után Németországra szakadt, újult hevességgel ismét fel fog éledni?[193] Nem volt-e részünk további húszesztendős Bismarck-uralomban, a demagógüldözések[194] helyett a kivételes törvényben[2] és a szocialisták elleni hajszában, ugyanazzal a rendőri önkénnyel, betű szerint ugyanazzal a hajmeresztő törvénymagyarázattal?

És nem igazolódott-e be betű szerint az a jövendölés, hogy Elzász-Lotaringia bekebelezése „Franciaországot Oroszország karjaiba kényszeríti", s hogy e bekebelezés után Németországnak vagy nyíltan Oroszország szolgájává kell válnia, vagy pedig rövid nyugalom után új háborúra kell készülődnie, mégpedig „faji háborúra a szövetkezett szláv és latin fajok

ellen"?[195] Vajon a francia tartományok bekebelezése nem kergette-e Franciaországot Oroszország karjaiba? Nem hajhászta-e Bismarck teljes húsz éven át hasztalanul a cár kegyeit, nem hajhászta-e azokat még alantasabb szolgálatokkal, mint amilyeneket a kis Poroszország, mielőtt „Európa első nagyhatalmává" lett, a Szent Oroszország lábai elé szokott rakni? És nem függ-e még napról napra fejünk fölött egy háború Damoklész-kardja, melynek első napján valamennyi okiratilag megerősített fejedelmi szövetség szét fog hullani, mint a pelyva, olyan háborúé, amelyről semmi nem bizonyos, csak kimenetelének teljes bizonytalansága, olyan faji háborúé, mely egész Európát kiszolgáltatja tizenöt- vagy húszmillió katona pusztításának, és amely csak azért nem dühöng máris, mert a nagy katonai államok közül még a legerősebb is fél a végeredmény teljes kiszámíthatatlanságától?

Annál inkább kötelességünk, hogy a német munkások számára ismét hozzáférhetővé tegyük az 1870-es nemzetközi munkáspolitika jövőbelátásának e már-már elfelejtett fényes bizonyítékait.

Ugyanaz, ami áll erre a két Üzenetre, áll a „Polgárháború Franciaországban" című munkára is. Május 28-án szenvedtek vereséget a túlerővel szemben a Kommün utolsó harcosai Belleville lejtőin, és már két nappal később, 30-án, Marx felolvasta a Főtanácsnak azt a munkát, amelyben a Párizsi Kommün történelmi jelentőségét rövid, erőteljes, de oly éles és mindenekelőtt oly igaz vonásokkal ecseteli, hogy ezt a tárggyal foglalkozó egész roppant terjedelmű irodalomban soha többé utol nem érték.

Franciaország 1789 óta végbement gazdasági és politikai fejlődésének eredményeképpen Párizs ötven éve abban a helyzetben van, hogy egyetlen forradalom sem törhetett ott ki úgy, hogy proletárjelleget ne öltött volna, olyanképpen, hogy a proletariátus, amely a győzelmet vérével fizette meg, a győzelem után saját követeléseivel állt elő. Ezek a követelések a párizsi munkások mindenkori fejlődési foka szerint többé vagy kevésbé homályosak, sőt zavarosak voltak; de végső soron valamennyi a tőkések és a munkások közötti osztályellentét kiküszöbölésére irányult. Hogy ez miképpen történjék, azt persze nem tudták. De maga a követelés, bármilyen határozatlanul volt is megfogalmazva, veszéllyel fenyegette a fennálló társadalmi rendet; a munkások, akik e követelést támasztották, még fegyverben voltak; az állam kormányrúdjánál álló burzsoák számára ennélfogva első parancsolat volt a munkások lefegyverzése. Ezért van a munkások által kivívott minden forradalom után újabb harc, amely a munkások vereségével végződik.

Ez 1848-ban történt először. A parlamenti ellenzék liberális burzsoái[196] reform-bankettokat tartottak, hogy keresztülvigyék a választási reformot, amelytől pártjuk uralomra jutását remélték. A kormány ellen folytatott

harcban mindinkább arra kényszerültek, hogy a néphez forduljanak, és így kénytelenek voltak az elsőbbséget lassanként a burzsoázia és a kispolgárság radikális és republikánus rétegeinek átengedni. De ezek mögött a forradalmi munkások állottak, akik 1830 óta jóval nagyobb politikai önállóságra tettek szert, mint azt a burzsoák és maguk a republikánusok sejtették. A kormány és az ellenzék közötti válság pillanatában a munkások megkezdték az utcai harcot; Lajos Fülöp eltűnt, vele együtt a választási reform is, helyükben létrejött a köztársaság, mégpedig olyan köztársaság, melyet maguk a győztes munkások „szociálisnak" neveztek. De hogy ezen a szociális köztársaságon mi értendő, azzal senki sem volt tisztában, még maguk a munkások sem. Most azonban voltak fegyvereik, és hatalom voltak az államban. Ezért mihelyt a kormányon levő burzsoá-republikánusok némileg szilárd talajt éreztek a lábuk alatt, a munkások lefegyverzése volt az első céljuk. Ez történt, amikor nyílt szószegéssel, kihívó gúnnyal és azzal a kísérlettel, hogy a munkanélkülieket egy távoleső vidékre száműzzék, belekergették őket az 1848-as júniusi felkelésbe. A kormány gondoskodott nyomasztó túlerőről. Öt napig tartó hősies küzdelem után a munkások vereséget szenvedtek. És most olyan vérfürdő következett a védtelen foglyok között, amilyenhez hasonlóra nem volt példa a római köztársaság hanyatlását bevezető polgárháborúk napjai óta. A burzsoázia most mutatta meg először, milyen tébolyultan kegyetlen bosszúra gerjed, mihelyt a proletariátus külön osztályként, saját érdekeivel és követeléseivel merészel vele szemben fellépni. És 1848 mégis gyerekjáték volt a burzsoázia 1871-es tombolásához képest.

A büntetés nyomban bekövetkezett. A proletariátus még nem tudta Franciaországot kormányozni, a burzsoázia meg már nem tudta. Legalábbis akkor nem, amikor többségében még monarchikus érzületű volt és három dinasztikus[197] meg egy negyedik, republikánus pártra szakadt. Belső civódásai lehetővé tették a kalandor Louis Bonaparte-nak, hogy valamennyi hatalmi posztot — a hadsereget, a rendőrséget, a közigazgatás gépezetét — birtokába vegye és 1851 december 2-án a burzsoázia utolsó erős várát, a nemzetgyűlést szétrobbantsa. Megkezdődött a második császárság, Franciaország kizsákmányolása egy politikai és pénzügyi kalandorokból álló banda által, de egyszersmind egy olyan ipari fellendülés is, amilyen Lajos Fülöp szűkkeblű és félénk rendszerében, a nagyburzsoázia egy csupán kis részének kizárólagos uralma alatt sohasem volt lehetséges. Louis Bonaparte a tőkésektől elvette a politikai hatalmat azzal az ürüggyel, hogy őket, a burzsoákat, megvédi a munkásokkal szemben, a munkásokat viszont velük szemben; cserébe azonban uralma addig soha nem látott mértékben

kedvezett a spekulációnak és az ipari tevékenységnek, egyszóval az egész burzsoázia fellendülésének és meggazdagodásának. Persze még sokkal nagyobb mértékben elburjánzott a korrupció és a tömeges lopás, amelynek haszonélvezői a császári udvar körül csoportosultak és ebből a meggazdagodásból jókora százalékot húztak.

De a második császárság a francia sovinizmusra apellált, a második császárság az első császárság 1814-ben elvesztett határainak vagy legalábbis az első köztársaság határainak a visszakövetelését jelentette. Francia császárság a régi monarchia határain belül, sőt a még inkább megnyirbált 1815-ös határokon belül – ez huzamosabb időre lehetetlenség volt. Ebből származott az időszakos háborúk és határkibővítések szükségessége. De semmilyen határkibővítés nem kápráztatta el annyira a francia soviniszták fantáziáját, mint az, amelyik a Rajna német balpartjára terjedt volna ki. Egy négyzetmérföld a Rajnánál többet ért nekik, mint tíz az Alpokban vagy másegyebütt. A második császárság adva lévén, a Rajna balpartjának visszakövetelése, egyszerre vagy részenként, csak idő kérdése volt. Ez az idő az 1866-os porosz–osztrák háborúval elérkezett; Bonaparte-nak, Bismarck által és a saját túl ravasz, tétovázó politikája által becsapva „területi kártérítés" várásában, nem maradt más hátra, csak a háború, amely 1870-ben kitört és Sedanba, majd innen Wilhelmshöhébe[198] vetette őt.

A szükségszerű következmény az 1870 szeptember 4-i párizsi forradalom volt. A császárság összeomlott mint egy kártyavár, a köztársaságot ismét kikiáltották. De az ellenség ott állott a kapuk előtt; a császárság seregei Metzben reménytelenül körül voltak zárva vagy fogságban voltak Németországban. Ebben a szorult helyzetben a nép megengedte az egykori törvényhozó testület párizsi képviselőinek, hogy magukat a „nemzeti védelem kormányává" nevezzék ki. Annál is inkább beleegyezett ebbe, mivel a védelem céljára most minden fegyverbíró párizsi belépett a nemzeti gárdába és fegyverben állt, úgyhogy most a munkások nagy többségben voltak. De csakhamar kirobbant az ellentét a majdnem kizárólag burzsoákból álló kormány és a felfegyverzett proletariátus között. Október 31-én munkászászlóaljak megrohamozták a városházát és a kormány tagjainak egy részét foglyul ejtették; árulás, a kormány nyílt szószegése és néhány nyárspolgári zászlóalj közbelépése újra kiszabadította őket, és nehogy az idegen haderő által ostromlott város belsejében polgárháború lángoljon fel, a nép meghagyta az addigi kormányt hivatalában.

Végül, 1871 január 28-án a kiéhezett Párizs kapitulált. De a háborúk történetében addig ismeretlen tisztességgel. Az erődítményeket átadták, a

körfal ütegeit leszerelték, a sorkatonaság és a garde mobile* fegyvereit beszolgáltatták, maguk a katonák hadifoglyoknak nyilvánítttattak. A nemzeti gárda azonban megtartotta fegyvereit és ágyúit és csupán fegyverszünetet kötött a győzőkkel. Ezek pedig nem is mertek diadalmenetben bevonulni Párizsba. Csupán egy kicsiny, méghozzá részben nyilvános parkokból álló csücskét merték megszállni Párizsnak, és azt is csupán néhány napra! És ez idő alatt őket, akik Párizst 131 napig tartották körülzárva, magukat is körülzárták a felfegyverzett párizsi munkások, gondosan ügyelve arra, hogy egyetlen „porosz" se léphesse át az idegen hódítónak átengedett szöglet szűk határait. Ilyen tiszteletet keltett a párizsi munkásság abban a seregben, amely előtt a császárság valamennyi csapata letette a fegyvert; és a porosz junkerok, akik azért jöttek ide, hogy bosszút álljanak a forradalom tűzfészkén, kénytelenek voltak hódolattal megállni és tisztelegni éppen e felfegyverzett forradalom előtt!

A háború alatt a párizsi munkásság beérte azzal, hogy a harc erélyes folytatását követelje. De most, amikor Párizs kapitulációja után létrejött a béke[67], Thiers-nek, a kormány új fejének be kellett látnia, hogy a vagyonos osztályok — nagybirtokosok és tőkések — uralma állandó veszélyben forog mindaddig, amíg a párizsi munkások a fegyvert kezükben tartják. Thiers első ténykedése tehát az volt, hogy megkísérelje lefegyverzésüket. Március 18-án sorkatonaságot küldött azzal a paranccsal, hogy a nemzeti gárda tulajdonát képező, Párizs ostroma alatt készült és közadakozásból fizetett tüzérséget elrabolják. A kísérlet balul ütött ki; Párizs egy emberként készülődött az ellenállásra, s Párizs és a Versailles-ban székelő francia kormány hadat üzent egymásnak. Március 26-án megválasztották és 28-án kikiáltották a Párizsi Kommünt. A nemzeti gárda központi bizottsága, amely addig a kormányzatot gyakorolta, benyújtotta lemondását a Kommünnek, miután előzőleg még elrendelte a botrányos párizsi „erkölcsrendészet" megszüntetését. Március 30-án a Kommün eltörölte a konskripciót és az állandó hadsereget és kimondta, hogy a nemzeti gárda, amelyhez minden fegyverbíró polgár tartozni köteles, az egyetlen fegyveres erő; az 1870 októberétől esedékes lakbéreket egészen áprilisig elengedte, a már kifizetett összegeket a jövő béridőre beszámítva, s leállította a városi zálogházban a zálogtárgyak eladását. Ugyanazon a napon megerősítették hivatalukban a Kommünbe beválasztott külföldieket, mivel „a Kommün zászlaja a világköztársaság zászlaja"[199]. — Április 1-én elhatározták, hogy a Kommün egyetlen alkal-

* — polgárőrség; *szó szerint*: mozgó őrség *Szerk.*

mazottjának, tehát még maguknak a tagoknak a fizetése sem haladhatja meg a 6000 frankot (4800 márkát). A következő napon kimondták az egyháznak az államtól való elválasztását és minden vallási célokat szolgáló állami kiutalás törlését, valamint az összes egyházi javak nemzeti tulajdonba vételét; ennek következtében április 8-án elrendelték, hogy száműzzenek az iskolákból minden vallási szimbólumot, szentképet, dogmát, imádságot, egyszóval mindazt, „ami az egyéni lelkiismeret körébe tartozik"[200], és ezt fokozatosan végre is hajtották. – 5-én, válaszul arra, hogy a versailles-i csapatok nap mint nap agyonlőttek fogoly kommünharcosokat, kiadtak egy rendeletet túszok letartóztatására, ezt azonban soha nem hajtották végre. – 6-án a nemzeti gárda 137. zászlóalja előhozta a guillotine-t és a nép hangos üdvrivalgása közepette nyilvánosan elégette. – 12-én elhatározta a Kommün, hogy – mint a sovinizmusnak és a népek egymás ellen uszításának jelképét – ledönti a Vendôme-téri diadaloszlopot, amelyet az 1809-es háború után Napóleon zsákmányolt ágyúkból öntetett. Ezt a határozatot május 16-án végrehajtották. – Április 16-án a Kommün elrendelte egy statisztikai kimutatás elkészítését a gyárosok által leállított gyárakról és tervek kidolgozását arra, hogy e gyárakat az addig ott foglalkoztatott és szövetkezetekbe tömörítendő munkások üzembe helyezzék, s hogy egy olyan szervezet létesüljön, mely e szövetkezeteket egyetlen nagy szövetségbe egyesíti. – 20-án beszüntették a pékek éjszakai munkáját s éppúgy a második császárság óta rendőrileg kinevezett egyének – elsőrendű munkásnyúzók – által monopóliumként űzött munkaközvetítést; ezt a húsz párizsi kerület elöljáróságainak hatáskörébe utalták. – Április 30-án a Kommün parancsot adott a zálogházak megszüntetésére azzal, hogy ezek a munkások külön kizsákmányolására szolgálnak és ellentétben állnak a munkások jogával munkaszerszámaikra és hitelre. – Május 5-én határozatot hozott a XVI. Lajos kivégzéséért engesztelésül emelt forradalmi kápolna lebontására.

Így március 18-a után élesen és tisztán kirajzolódott a párizsi mozgalom osztályjellege, amelyet addig az idegen invázió elleni harc háttérbe szorított. Minthogy a Kommünben csaknem kizárólag munkások vagy a munkások elismert képviselői ültek, végzéseik is határozottan proletárjellegűek voltak. Vagy olyan reformokat hoztak, amelyeket a republikánus burzsoázia csupán gyávaságból mulasztott el, de amelyek a munkásosztály szabad cselekvésének szükséges alapjai voltak, mint például annak a tételnek az érvényre juttatása, hogy a vallás az *állam szempontjából* puszta magánügy; vagy pedig olyan határozatokat adtak ki, amelyek közvetlenül a munkásosztály érdekeit szolgálták és részben mélyen a régi társadalmi rend elevenébe vágtak. Mindez azonban egy ostromlott városban legfeljebb a

megvalósítás kezdetéig juthatott el. És május elejétől kezdve a versailles-i kormány egyre nagyobb tömegben összegyűlő seregei elleni küzdelem minden erőt igénybe vett.

Április 7-én a versailles-i csapatok elfoglalták Neuillynél, Párizs nyugati frontján a Szajna átkelőhelyét; viszont 11-én a déli fronton egy támadásnál véres vereséget szenvedtek Eudes tábornoktól. Párizst szünet nélkül bombázták, méghozzá ugyanazok az emberek, akik ugyanennek a városnak a poroszok által véghezvitt bombázását szentségtörésnek bélyegezték. Most pedig ugyanezek az emberek könyörögtek a porosz kormánynak, küldje vissza sürgősen a Sedannál és Metznél foglyul ejtett francia katonákat, hogy azok visszahódítsák számukra Párizst. E csapatok fokozatos megérkezése május elejétől kezdve határozott túlerőt biztosított a versailles-iaknak. Ez már akkor megmutatkozott, amikor április 23-án Thiers megszakította azokat a tárgyalásokat, amelyekben a Kommün felajánlotta Párizs érsekének* és egy sereg más, Párizsban túszként fogva tartott papnak a kicserélését az egyetlen Blanqui ellenében, akit kétszer választottak be a Kommünbe, de aki fogoly volt Clairvaux-ban. És még inkább meglátszott ez Thiers megváltozott hangján; eddig halogató és kétszínű volt, most meg egyszeriben szemtelen, fenyegetőző, brutális lett. Május 3-án a versailles-iak bevették a déli fronton a Moulin Saquet-i erődítményt, 9-én Issy teljesen rommá lőtt erődjét, 14-én a vanves-i erődöt. A nyugati fronton lassanként egészen a fősáncig nyomultak előre, elfoglalva a körfalig elterülő számos falut és épületet; árulás és az ide beosztott nemzeti gárda mulasztása folytán 21-én sikerült behatolniok a városba. A poroszok, akik az északi és keleti erődöket megszállva tartották, megengedték a versailles-iaknak, hogy előrenyomuljanak a város északi, a fegyverszünet értelmében számukra tilos területén keresztül, és hogy így támadólag lépjenek fel egy hosszú frontszakaszon, melyet a párizsiak a fegyverszünet révén nyilvánvalóan védettnek tartottak és ezért csak gyengén fedeztek. Ennek következtében Párizs nyugati felében, a tulajdonképpeni luxusvárosban az ellenállás csak gyenge volt; hevesebbé és szívósabbá vált, minél jobban közeledtek a benyomuló csapatok a keleti részhez, a tulajdonképpeni munkásvároshoz. Csak nyolcnapos küzdelem után verték le a Kommün utolsó védőit Belleville és Ménilmontant magaslatain; és ekkor hágott tetőpontjára védtelen férfiak, nők és gyermekek legyilkolása, amely már egész héten át egyre fokozódó mértékben dühön-

* Darboy. – *Szerk.*

gött. A hátultöltő puska már nem ölt elég gyorsan, százával lőtték halomra a legyőzötteket golyószórókkal. A „föderáltak fala"[201] a Père-Lachaise temetőben, ahol az utolsó tömeggyilkosságot végrehajtották, ma is áll még, mint némaságában is beszédes tanúbizonysága annak, milyen őrjöngésre képes az uralkodó osztály, mihelyt a proletariátus a jogáért síkraszállni merészel. Azután, mikor mindenkit lemészárolni lehetetlennek bizonyult, jöttek a tömeges letartóztatások és a foglyok soraiból véráldozatul önkényesen kiválasztottak agyonlövetése, a többiek nagy táborokba hajtása, ahol haditörvényszék elé állításra vártak. A porosz csapatok, amelyek Párizs északkeleti részét zárták körül, parancsot kaptak, hogy egyetlen menekülőt se engedjenek keresztül; a tisztek mégis gyakran szemet hunytak, amikor a katonák inkább az emberiesség, mint a fővezérség parancsának engedelmeskedtek; kiváltképp a szász hadtestet illeti dicsőség azért, hogy nagyon emberségesen járt el és sokakat átengedett, akiknek kommünharcos mivolta szemmellátható volt.

Ha ma, húsz év távlatából visszatekintünk az 1871-es Párizsi Kommün tevékenységére és történelmi jelentőségére, azt látjuk, hogy a „Polgárháború Franciaországban" című munkában adott ábrázoláshoz egyet-mást még hozzá kell fűznünk.

A Kommün tagjai két részre oszlottak, egy többségre, a blanquistákra, akik a nemzeti gárda központi bizottságában is túlsúlyban voltak, és egy kisebbségre: a Nemzetközi Munkásszövetség tagjaira, akik túlnyomóan a proudhoni szocialista iskolához tartoztak. A blanquisták akkoriban zömükben csak forradalmi, proletár ösztönből voltak szocialisták; csak kevesen jutottak el nagyobb elvi tisztánlátáshoz Vaillant segítségével, aki ismerte a német tudományos szocializmust. Így válik érthetővé, hogy gazdasági vonatkozásban sok mindent elmulasztottak, amit mai szemléletünk szerint a Kommünnek meg kellett volna tennie. Mindenesetre a legnehezebben érthető az a szent tekintélytisztelet, amellyel a Francia Bank kapui előtt megálltak. Ez súlyos politikai hiba is volt. A Bank a Kommün kezében — ez többet ért volna, mint tízezer túsz. Emiatt az egész francia burzsoázia nyomást gyakorolt volna a versailles-i kormányra a Kommünnel való béke érdekében. De még csodálatosabb, hogy mégis milyen sok helyes lépést tett a blanquistákból és proudhonistákból álló Kommün. A Kommün gazdasági rendeleteiért, azok dicséretes és dicstelen oldalaiért magától értetődőleg elsősorban a proudhonisták felelősek, éppúgy, ahogyan a politikai cselekedeteiért és

mulasztásaiért a blanquisták. És mindkét esetben úgy akarta a történelem iróniája – mint rendszerint, amikor doktrinérek kerülnek kormányra –, hogy mind az egyik, mind a másik fél az ellenkezőjét cselekedte annak, amit iskolájuk doktrínája előírt.

Proudhon, a kisparaszt és a kézművesmester szocialistája, pozitív gyűlölettel gyűlölte a társulást. Azt mondta róla, hogy több rosszat rejt magában, mint jót; hogy természettől fogva terméketlen, sőt káros, mert a munkás szabadságát béklyóba veri; hogy merő dogma, improduktív és terhes, ellentétben áll mind a munkás szabadságával, mind a munkamegtakarítással; hogy hátrányai gyorsabban szaporodnak, mint előnyei; hogy vele szemben a konkurrencia, a munkamegosztás, a magántulajdon – gazdasági erők. Csak a nagyipar és a nagyüzemek – mint Proudhon mondja – kivételes eseteiben, például a vasutaknál helyénvaló a munkások társulása. (Lásd „Idée générale de la révolution", 3. tanulmány.[202])

1871 táján a nagyipar még Párizsban, a finom kézműipar központjában is oly kevéssé számított már kivételes esetnek, hogy a Kommün kiemelkedően legfontosabb határozata elrendelte a nagyipar, sőt a manufaktúra olyan megszervezését, amely nemcsak az egyes gyárakon belüli munkások társulásán nyugodott volna, hanem mindezeket a szövetkezeteket egy nagy szövetséggé is akarta egyesíteni; egyszóval olyan megszervezését, amelynek, mint Marx a „Polgárháború"-ban nagyon helyesen mondja, végeredményben a kommunizmushoz, tehát a proudhoni tanítás szöges ellentétéhez kellett vezetnie[203]. És ezért lett a Kommün egyben a szocializmus proudhoni iskolájának a sírja. Ez az iskola ma eltűnt a francia munkásság köreiből; itt most elvitathatatlanul – posszibilistáknál[101] nem kevésbé mint „marxistáknál" – a marxi elmélet uralkodik. Csak a „radikális" polgárság soraiban akadnak még proudhonisták.

A blanquisták sem jártak jobban. Ezek az összeesküvés iskolájában nevelkedtek, az ennek megfelelő kemény fegyelem tartotta össze őket, s így abból a nézetből indultak ki, hogy egy aránylag kis létszámú, elszánt és jól megszervezett csoport képes egy adott kedvező pillanatban nemcsak magához ragadni az állam kormányrúdját, hanem nagy és kíméletlen energia kifejtésével mindaddig meg is tartani, amíg sikerül a nép zömét a forradalomba bevonnia és a kis vezető csoport körül felsorakoztatnia. Ez mindenekelőtt megkövetelte minden hatalom legszigorúbb, diktatórikus központosítását az új, forradalmi kormány kezében. És mit tett a Kommün, amely többségében éppen ezekből a blanquistákból állt? A vidékhez intézett mindegyik proklamációjában arra szólította fel a franciákat, hogy valamennyi francia

kommün lépjen szabad föderációra Párizzsal, lépjen egy olyan nemzeti szervezetbe, amelyet első ízben teremtene meg valóban maga a nemzet. Éppen az addigi központosított kormány elnyomó hatalmának – hadseregnek, politikai rendőrségnek, bürokráciának –, amelyet Napóleon teremtett meg 1798-ban, és amelyet azóta minden új kormány szívesen fogadott szerszámként átvett és ellenfeleivel szemben kihasznált, éppen ennek a hatalomnak kellett mindenütt elbuknia, mint ahogy Párizsban már elbukott.

A Kommünnek mindjárt kezdettől be kellett látnia, hogy a már uralomra jutott munkásosztály nem gazdálkodhat tovább a régi államgépezettel; hogy ennek a munkásosztálynak, ha nem akarja saját, csak imént meghódított uralmát megint elveszíteni, egyrészt el kell távolítania az egész addig őellene felhasznált régi elnyomó gépezetet, másrészt pedig biztosítania kell magát a saját képviselőivel és hivatalnokaival szemben azzal, hogy ezeket mind, kivétel nélkül, bármikor elmozdíthatóknak nyilvánította. Mi volt az addigi állam jellegzetes tulajdonsága? A társadalom a maga közös érdekeinek intézésére, eredetileg egyszerű munkamegosztás útján, külön szerveket létesített. De ezek a szervek, amelyeknek csúcsa az államhatalom, a saját külön érdekeiket szolgálva, idővel a társadalom szolgáiból a társadalom uraivá váltak, amint ez például nemcsak az örökletes monarchiában, hanem ugyanígy a demokratikus köztársaságban is látható. Sehol sem alkotják a „politikusok" a nemzetnek jobban elkülönült és nagyobb hatalmú rétegét, mint éppen Észak-Amerikában. Itt mindkét nagy pártot, amelyek felváltva vannak uralmon, megintcsak olyan emberek irányítják, akik a politikából üzletet csinálnak, akik az Egyesült Államok, valamint az egyes tagállamok törvényhozó gyűléseinek mandátumaira spekulálnak, vagy akik abból élnek, hogy pártjuk számára agitálnak és annak győzelme után jutalmul állást kapnak. Köztudomású, miként próbálkoznak az amerikaiak harminc év óta azzal, hogy ezt az elviselhetetlenné vált igát lerázzák, és hogy mint süllyednek ennek ellenére egyre mélyebben a korrupció e mocsarába. Éppen Amerikában láthatjuk legjobban, hogyan megy végbe az államhatalomnak ez az önállósodása a társadalomtól, amelynek eredetileg puszta szerszámául volt szánva. Itt nincsen dinasztia, nincs nemesség, nincs állandó hadsereg – az indiánok szemmel tartására kirendelt néhány katonán kívül –, nincs fix állással vagy nyugdíjjogosultsággal rendelkező bürokrácia. És mégis politikai spekulánsokból álló két nagy bandát látunk itt, akik az államhatalmat felváltva birtokukba veszik és a legkorruptabb eszközökkel a legkorruptabb célokra kiaknázzák – és a nemzet tehetetlen ezzel a két nagy politikus-kartellal szemben, amelyek állítólag az ő szolgálatában állnak, a valóságban azonban uralkodnak rajta és fosztogatják.

Ez ellen a minden eddigi államban elkerülhetetlen átváltozás ellen, amely az államot és az állami szerveket a társadalom szolgáiból a társadalom uraivá tette, a Kommün két csalhatatlan szert alkalmazott. Először is minden közigazgatási, jogszolgáltatási és közoktatási állást az érdekeltek általános szavazati jogán alapuló választás útján töltött be, mégpedig úgy, hogy ugyanezek az érdekeltek választottjukat mindenkor visszahívhatták. Másodszor pedig minden szolgálatért, akár magas, akár alacsony, csak olyan bért fizetett, amilyent más munkások kaptak. A legmagasabb fizetés, amelyet egyáltalán adott, 6000 frank volt. Ezzel biztos gátat vetettek az álláshajhászásnak és a törtetésnek — a képviseleti testületekbe küldötteknek szóló kötött mandátum nélkül is, amelyet még ezenfelül bevezettek.

Az eddigi államhatalomnak ezt a szétrobbantását és egy új, igazában demokratikus államhatalommal való helyettesítését behatóan ecseteli a „Polgárháború" harmadik szakasza. Szükséges volt azonban néhány vonására itt még egyszer röviden rátérni, mert éppen Németországban az államba vetett babonás hit a filozófiából átment a burzsoázia köztudatába, sőt sok munkás tudatába is. A filozófiai elképzelés szerint az állam „az eszme megvalósulása"[204] vagy a filozófiai nyelvre lefordított isten-országa a földön, az a terület, ahol az örök igazság és igazságosság megvalósul vagy meg kell hogy valósuljon. És ebből következik azután a babonás tisztelete az államnak és mindannak, ami vele összefügg; ez annál könnyebben létrejön, mert az emberek kora gyermekségüktől megszokták azt a hiedelmet, hogy az egész társadalom közös ügyeit és érdekeit nem is lehet másképpen intézni, mint ahogyan eddig intézték, azaz az állam és annak jól fizetett hatóságai révén. És azt hiszik, hogy már valami roppant merész lépést tettek, ha megszabadultak az örökletes monarchiába vetett hittől és a demokratikus köztársaságra esküsznek. Valójában azonban az állam nem egyéb, mint gépezet arra, hogy egyik osztály elnyomja a másikat, mégpedig a demokratikus köztársaságban nem kevésbé, mint a monarchiában; és legjobb esetben egy olyan rossz, amelyet az osztályuralomért folyó harcban győztes proletariátus örököl, és amelynek legrosszabb oldalait kénytelen lesz, ugyanúgy mint a Kommün, tüstént minél jobban megnyirbálni, amíg egy új, szabad társadalmi állapotok között felnőtt nemzedék képes nem lesz arra, hogy az egész államkacatot sutba dobja.

A szociáldemokrata filisztert* újabban ismét üdvös rettegés fogja el, ha e szavakat hallja: a proletariátus diktatúrája. Nos hát, uraim, akarjátok-e

* *Ehelyett az 1891-es kiadásban, majd az 1932-ig megjelent valamennyi utánnyomásban*: a német filisztert[191] – *Szerk.*

tudni, milyen is ez a diktatúra? Nézzétek meg a Párizsi Kommünt. Az a proletariátus diktatúrája volt.

London, a Párizsi Kommün huszadik évfordulóján, 1891 március 18.

F. Engels

Einleitung

Az első megjelenés helye:
„Die Neue Zeit",
II. köt., 28. sz., 1890—91

Eredeti nyelve: német

[Karl Marx „A filozófia nyomorúsága" spanyol kiadásához]

[Levél José Mesának[205]]

London, 1891 március 24.

Kedves Mesám,

Nagy örömmel értesültünk f. hó 2-i leveléből, hogy küszöbön áll Marx „A filozófia nyomorúsága" c. művéről készült fordításának kiadása. Magától értetődik, hogy a legteljesebben támogatjuk ezt a vállalkozást, amely kétségkívül a legkedvezőbb hatást fogja gyakorolni a szocializmus fejlődésére Spanyolországban.

Nem kétséges, hogy a proudhonista elmélet, amelyet Marx könyve alapjaiban lerombolt, a Párizsi Kommün bukása óta letűnt a színről. Ám még mindig ez az a nagy fegyvertár, amelyhez a nyugat-európai radikális burzsoák és ál-szocialisták a munkások elkábítását szolgáló frázisokért folyamodnak. S minthogy éppen ezen országok munkásai elődeiktől hasonló proudhonista frázisokat örököltek, megesik, hogy a radikálisok frazeológiája közülük sokaknál még mindig visszhangra talál. Ez az eset Franciaországban, ahol már nem akadnak más proudhonisták, mint a magukat szocialistáknak nevező burzsoá radikálisok vagy republikánusok. S ha nem tévedek, az önök corteseiben és a sajtójukban is vannak olyan republikánusok, akik szocialistáknak mondják magukat, mert a proudhonista eszmékben alkalmas eszközt látnak arra, hogy az igazi szocializmussal, a proletariátus törekvéseinek racionális és tömör kifejezésével egy meghamisított burzsoá szocializmust helyezzenek szembe.

Testvéri üdvözlettel

F. Engels

Az első megjelenés helye:
„Carlos Marx »Miseria de la filosofía«",
Madrid 1891
Eredeti nyelve: francia

[A munka jogainak védelmében Milánóba összehívott nemzetközi találkozó szervező bizottságának[206]]

Tisztelt Polgártársak,

Végtelenül sajnálom, hogy nem tehetek eleget e hó 12-i összejövetelükre szóló szívélyes és igen megtisztelő meghívásuknak. Ezt annál is inkább sajnálom, minthogy különösen ragaszkodom az Önök országához, hiszen húsz évvel ezelőtt a Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsában én töltöttem be az Olaszország ügyeivel megbízott titkár tisztét.[207] Az Internacionálé azóta hivatalos formájában megszűnt, de a szolidaritás szellemében, amely összefűzi minden ország munkásosztályát, mindig is tovább élt; ma pedig elevenebb és hatalmasabb, mint valaha, oly hatalmas, hogy abban a régi hivatalos formájában, amelyben 1864-től 1875-ig fennállt, a harcos proletariátus vörös zászlaja köré sereglett európai és amerikai munkások millióit már be sem tudná fogadni. Önökkel együtt remélem, hogy április 12-i gyűlésük a harcosok újabb seregeivel gyarapítja majd a világproletariátus nagy hadát; hogy lényegesen hozzájárul majd a szolidaritás ama kötelékeinek megszilárdításához, amelyek az olasz munkásokat Alpokon túli testvéreikkel – franciákkal, németekkel, szlávokkal – egyesítik; és végül, hogy új korszakot jelez az olasz proletariátus felszabadításához vezető úton.

Húsz év óta óriási haladást értünk el, de még sok a tennivalónk, amíg azonnali és biztos győzelemre számíthatunk. Dunque, avanti, sempre avanti!*

London, 1891 április 9. *F. E.*

Az első megjelenés helye:
Marx–Engels Werke, 22. köt., Berlin 1963
Eredeti nyelve: francia

* – Tehát előre, mindig előre! – *Szerk.*

Bevezetés
[Karl Marx „Bérmunka és tőke" c. művének 1891-es kiadásához][208]

Az itt következő munka 1849 április 5-től kezdődően vezércikksorozatként a „Neue Rheinische Zeitung"-ban jelent meg. Alapjául azok az előadások szolgáltak, amelyeket Marx 1847-ben a brüsszeli Német Munkásegyletben[209] tartott. Nyomtatásban a munka töredék maradt; a 269. számban a végére írt „Folytatása következik" teljesítetlen maradt az akkor egymást rohamosan követő események, az oroszok Magyarországra való bevonulása, a drezdai, iserlohni, elberfeldi, pfalzi és badeni felkelések[210] miatt, amelyek (1849 május 19-én) magának az újságnak az elnémítását vonták maguk után. E folytatás kézirata nem volt megtalálható Marx hagyatékában.[211]

A „Bérmunka és tőke" brosúra formában, különlenyomatként több kiadásban jelent meg, utoljára 1884-ben Hottingen-Zürichben, a Svájci Szövetkezeti Nyomdánál. Ezek az eddigi lenyomatok az eredeti pontos szövegét tartalmazták. Az itt következő új lenyomatot azonban nem kevesebb, mint 10 000 példányban propagandairatként akarjuk terjeszteni, és azért szükségképpen felmerült bennem a kérdés, vajon ilyen körülmények között maga Marx helyeselné-e a szöveg változatlan közlését.

A negyvenes években Marx még nem fejezte be a politikai gazdaságtan bírálatát. Ez csak az ötvenes évek vége felé történt meg. Azok az írásai tehát, amelyek „A politikai gazdaságtan bírálatához" első füzete (1859)[212] előtt jelentek meg, egyes pontokban eltérnek azoktól, amelyeket 1859 után írt, olyan kifejezéseket és egész mondatokat tartalmaznak, amelyek a későbbi írások álláspontjáról ferdének, sőt helytelennek látszanak. Mármost magától értetődik, hogy a nagyközönségnek szánt szokványos kiadásokban a szerző szellemi fejlődésébe beletartozó emelkorábbi álláspontnak szintén megvan a maga helye, hogy mind a szerző, mind a közönség elvitathatatlanul jogot tarthat e régebbi írások változatlan kinyomtatására. És álmomban sem jutott volna eszembe, hogy csak egy szót is változtassak rajtuk.

Más a helyzet, ha az új kiadás rendeltetése úgyszólván kizárólag a munká-

sok közötti propaganda. Ez esetben Marx 1849-ből keltezett régi fejtegetését feltétlenül összhangba hozta volna új álláspontjával. És bizonyos vagyok abban, hogy az ő szellemében cselekszem, ha *ebben a kiadásban* végrehajtom azt a néhány változtatást és pótlást, amelyek szükségesek ahhoz, hogy ezt a célt minden lényeges ponton elérjem. Előre bejelentem tehát az olvasónak: ez nem az a brosúra, amelyet Marx 1849-ben írt, hanem megközelítően az, amelyet 1891-ben írt volna. Azonkívül a valódi szöveg oly sok példányban terjedt el, hogy az elégséges lesz addig, amíg egy későbbi összkiadásban megint változatlanul kinyomathatom.

Változtatásaim mind egy pont körül forognak. Az eredeti szöveg szerint a munkás a munkabérért *munkáját* adja el a tőkésnek; a mostani szöveg szerint pedig munka*erejét*. És erről a változtatásról felvilágosítást kell adnom. Felvilágosítást kell adnom a munkásoknak, hogy lássák, itt nem puszta szőrszálhasogatásról van szó, hanem ellenkezőleg, az egész politikai gazdaságtan egyik legfontosabb pontjáról. Felvilágosítást kell adnom a burzsoáknak, hadd győződjenek meg, hogy a műveletlen munkások, akikkel a legnehezebb gazdasági fejtegetéseket is könnyen meg lehet értetni, mennyire felette állnak felfuvalkodott „műveltjeinknek", akiknek a számára az ilyen bonyolult kérdések világéletükben megoldhatatlanok maradnak.

A klasszikus politikai gazdaságtan átvette az ipari gyakorlatból a gyárosnak azt a közkeletű elképzelését, hogy munkásainak *munkáját* veszi és fizeti meg. Ez az elképzelés egészen jól megfelelt a gyáros üzleti használatára, a könyvviteléhez és árkalkulációjához. De mihelyt naiv módon átvitték a politikai gazdaságtanba, itt egészen csodálatos tévedéseket és zavarokat okozott.

A gazdaságtan azzal a ténnyel kerül szembe, hogy minden árunak s köztük annak az árunak az ára is, amelyet „munkának" nevez, folytonosan változik; hogy ez az ár emelkedik vagy esik, igen sokféle körülmény következtében, amelyek gyakran semmi összefüggésben sincsenek magának az árunak az előállításával, úgyhogy úgy látszik, mintha az árakat rendszerint a puszta véletlen határozná meg. Mihelyt mármost a gazdaságtan tudományként lépett fel, egyik legelső feladata volt, hogy felkutassa azt a törvényt, amely az áruárakon látszólag uralkodó véletlen mögött rejtőzött és amely a valóságban magán ezen a véletlenen uralkodott. A folytonosan, hol felfelé, hol lefelé ingadozó és hullámzó áruárakon belül kereste azt a szilárd középpontot, amely körül ezek az ingadozások és hullámzások végbemennek. Egyszóval: az *áruárakból* indult ki, hogy megkeresse mint ezek szabályozó törvényét az *áruértéket*, amelyből szerinte minden áringadozás megmagyarázható, s amelyekre mindezek az ingadozások végül is visszavezethetők.

A klasszikus gazdaságtan mármost úgy találta, hogy egy áru értékét a benne rejlő, a termeléséhez szükséges munka határozza meg. Ezzel a magyarázattal megelégedett. És egyelőre mi is megállapodhatunk ennél. Csak félreértések elkerülése végett akarok emlékeztetni arra, hogy ez a magyarázat manapság teljesen elégtelenné vált. Marx vizsgálta meg először alaposan a munka értékképző tulajdonságát és fedezte fel eközben, hogy nem minden munka, amely valamely áru termeléséhez látszólag vagy akár valóban szükséges, tesz hozzá ehhez az áruhoz minden körülmények között olyan értéknagyságot, amely az elfogyasztott munkamennyiségnek megfelel. Ha tehát ma olyan közgazdászokkal együtt, mint Ricardo, egyszerűen azt mondjuk, hogy valamely áru értékét a termeléséhez szükséges munka határozza meg, eközben mindig feltételezzük azokat a megszorításokat, amelyeket Marx tett. Ennyi itt elég; a továbbiak megtalálhatók Marxnál, „A politikai gazdaságtan bírálatához" c. művében (1859) és a „Tőke" első kötetében.[213]

Mihelyt azonban a közgazdászok ezt a munka által való értékmeghatározást a „munka"-árura alkalmazták, egyik ellentmondásból a másikba jutottak. Mi határozza meg a „munka" értékét? A benne rejlő szükséges munka. De mennyi munka rejlik egy munkás napi, heti, havi, évi munkájában? Egy nap, egy hét, egy hónap, egy év munkája. Ha a munka minden érték mérője, akkor a „munka értékét" éppenséggel csak munkában fejezhetjük ki. De egy órai munka értékéről abszolúte semmit sem tudunk, ha csak azt tudjuk, hogy az egy órai munkával egyenlő. Tehát egy hajszálnyit sem jutottunk ezzel közelebb a célhoz; csak folytonosan körben forgunk.

A klasszikus gazdaságtan tehát másképp próbálta megoldani a kérdést; ezt mondotta: egy áru értéke egyenlő termelési költségeivel. De melyek a munka termelési költségei? A közgazdászok, hogy erre a kérdésre feleljenek, kénytelenek a logikán némi erőszakot elkövetni. Ahelyett, hogy magának a munkának a termelési költségeit derítenék ki, ami sajnos lehetetlen, azt vizsgálják, melyek a *munkás* termelési költségei. És ez kideríthető. Ezek a termelési költségek az idő és a körülmények szerint változnak ugyan, de adott társadalmi állapotban, adott helyen, adott termelési ágban szintén adottak, legalábbis eléggé szűk határok között. Ma a tőkés termelés uralma alatt élünk, amikor a népesség egyik nagy, egyre növekvő osztálya csak úgy élhet, ha a termelési eszközök – szerszámok, gépek, nyersanyagok és létfenntartási eszközök – birtokosai számára munkabérért dolgozik. Ennek a termelési módnak az alapján a munkás termelési költségei a létfenntartási eszközöknek – vagy azok pénz-árának – abban az összegében állnak,

amely átlagban szükséges ahhoz, hogy a munkást munkaképessé tegyék, munkaképesen tartsák, és hogy öregség, betegség, vagy elhalálozás esetén más munkással pótolják, tehát, hogy a munkásosztály a szükséges mértékben szaporodjék. Tegyük fel, hogy ezeknek a létfenntartási eszközöknek a pénz-ára átlagban napi három márka.

Munkásunk az őt foglalkoztató tőkéstől tehát napi három márka bért kap. A tőkés ezért, mondjuk, napi tizenkét óra hosszat dolgoztatja. Mégpedig ez a tőkés körülbelül a következőképpen számol:

Tegyük fel, hogy munkásunknak, aki géplakatos, egy gépalkatrészen kell dolgoznia, amelyet egy nap alatt elkészít. A nyersanyag – vas és réz a szükséges, előzetesen megmunkált formában – húsz márkába kerül. A gőzgép szénfogyasztása, továbbá e gőzgép, az esztergapad meg a munkásunk által használt többi szerszám kopása egy napra és a rá eső részt számítva mondjuk 1 márka értékű. A munkabér egy napra feltevésünk szerint 3 márka. Ez összesen a mi gépalkatrészünkre 24 márka. De a tőkés kiszámítja, hogy átlagban 27 márkás árat kap érte vevőitől, tehát ráfordított költségein felül 3 márkát.

Honnan származik ez a három márka, melyet a tőkés zsebrevág? A klasszikus gazdaságtan állítása szerint az árukat átlagban értékükön adják el, vagyis olyan áron, amely megfelel az ezekben az árukban foglalt szükséges munkamennyiségeknek. Eszerint gépalkatrészünk átlagára – 27 márka – egyenlő lenne értékével, a benne rejlő munkával. De ebből a 27 márkából 21 márka már meglevő érték volt, mielőtt géplakatosunk elkezdett dolgozni. 20 márka rejlett a nyersanyagban, 1 márka a szénben, amely a munka közben elégett, illetve a gépekben és szerszámokban, amelyeket a munkához használt és amelyeknek a teljesítőképessége ennek az összegnek az értékében csökkent. Marad 6 márka, amelyet a nyersanyag értékéhez hozzátettek. Ámde ez a 6 márka maguknak a közgazdászainknak a feltevése szerint is csak abból a munkából származhat, amelyet munkásunk a nyersanyaghoz hozzátett. A munkás tizenkét órai munkája eszerint 6 márkányi új értéket teremtett. Tizenkét órai munkájának értéke tehát 6 márka lenne. És így hát végre felfedeztük volna, hogy mi a „munka értéke".

„Megállj!" – kiált géplakatosunk. – „6 márka? De én csak 3 márkát kaptam! Tőkésem égre-földre esküdözik, hogy 12 órai munkám értéke csak 3 márka, és ha 6-ot kérek, kinevet. Hogy vág ez össze?"

Ha előbb a munka értékével bűvös körbe kerültünk, most bonyolódtunk bele csak igazán egy feloldhatatlan ellentmondásba. A munka értékét kerestük és többet találtunk, mint amennyit használhatunk. A munkás számára a 12 órai munka értéke 3 márka, a tőkés számára 6 márka, amiből

3-at kifizet a munkásnak bérként és 3-at maga vág zsebre. Eszerint a munkának nem egy, hanem két értéke van, és hozzá még két igen különböző értéke!

Az ellentmondás még képtelenebb lesz, mihelyt a pénzben kifejezett értékeket munkaidőre vezetjük vissza. A tizenkét órai munka tartama alatt hat márkányi új érték teremtődik. Hat óra alatt tehát három márka – az az összeg, amelyet a munkás tizenkét órai munkáért kap. Tizenkét órai munkáért a munkás hat órai munka termékét kapja egyenlő ellenértékként. Tehát vagy két értéke van a munkának és az egyik kétszer akkora, mint a másik, vagy pedig tizenkettő egyenlő hattal! Mindkét esetben merő képtelenség az eredmény.

Bárhogy forgassuk is a dolgot, nem kerülünk ki ebből az ellentmondásból, amíg a munka vételéről és eladásáról és a munka értékéről beszélünk. És így jártak a közgazdászok is. A klasszikus gazdaságtan utolsó hajtása, a ricardoi iskola, nagyrészt ennek az ellentmondásnak a feloldhatatlanságán ment tönkre. A klasszikus gazdaságtan zsákutcába jutott. Az a férfiú, aki ebből a zsákutcából a kivezető utat megtalálta, Karl Marx volt.

Amit a közgazdászok „a munka" termelési költségeinek tekintettek, nem a munkának, hanem magának az eleven munkásnak a termelési költségei voltak. És amit ez a munkás a tőkésnek eladott, az nem a munkája volt. „Mihelyt munkája valóban megkezdődik" – mondja Marx –, „már megszűnt az övé lenni, tehát nem adhatja el többé".[214] Tehát legfeljebb *jövendő* munkáját adhatná el, vagyis magára vállalhatná azt a kötelezettséget, hogy egy meghatározott munkateljesítményt meghatározott időben elvégez. Ezzel azonban nem munkát ad el (hiszen ezt még csak a jövőben kellene elvégeznie), hanem meghatározott időre (napibérben) vagy meghatározott munkateljesítmény céljára (darabbérben) a tőkés rendelkezésére bocsátja munkaerejét meghatározott fizetés ellenében: bérbeadja, illetve eladja *munkaerejét*. De ez a munkaerő összenőtt az ő személyével és ettől elválaszthatatlan. A munkaerő termelési költségei ezért egybeesnek a munkás termelési költségeivel; amit a közgazdászok a munka termelési költségeinek neveztek, az nem egyéb, mint a munkás és ezzel a munkaerő termelési költségei. És ilymódon a munkaerő termelési költségeiről vissza is térhetünk a munkaerő *értékére* és meghatározhatjuk azt a társadalmilag szükséges munkamennyiséget, amely egy meghatározott minőségű munkaerő előállításához szükséges, amint ezt Marx tette a munkaerő vételéről és eladásáról szóló szakaszban. (A „Tőke", I. köt. 4. fej. 3. pont.)[215]

Mi történik mármost azután, hogy a munkás eladta munkaerejét a tőkésnek, vagyis előre kialkudott bérért – napibérért vagy darabbérért –

rendelkezésére bocsátotta? A tőkés bevezeti a munkást műhelyébe vagy gyárába, ahol már a munkához szükséges minden tárgy, nyersanyagok, segédanyagok (szén, festék stb.), szerszámok, gépek készen állnak. Itt a munkás elkezd robotolni. Legyen a munkabére – mint az előbb – 3 márka, emellett közömbös, hogy napibérben vagy darabbérben keresi-e meg. Itt is újra feltételezzük, hogy a munkás tizenkét óra alatt az elhasznált nyersanyagokhoz munkájával 6 márkányi értéket tesz hozzá, s ezt az új értéket a tőkés a kész munkadarab eladásakor realizálja. Ebből kifizeti a munkásnak a 3 márkáját, a másik 3 márkát pedig magának tartja meg. Ha mármost a munkás tizenkét óra alatt 6 márka értéket hoz létre, akkor hat óra alatt 3 márka értéket. A munkabérben kapott 3 márka ellenértékét tehát már visszatérítette a tőkésnek, amikor hat órát dolgozott neki. Hat órai munka után mindketten kvittek, egyik sem tartozik a másiknak egy fillérrel sem.

„Megállj!" – kiált most a tőkés. – „Én a munkást egész napra, tizenkét órára béreltem ki. Hat óra azonban csak fél nap. Robotoljon hát szépen tovább, amíg a másik hat óra is letelt – csak akkor leszünk kvittek!" És a munkásnak valóban be kell tartania „önként" vállalt szerződését, amely szerint arra kötelezi magát, hogy egy olyan munkatermékért, amely hat munkaórába kerül, teljes tizenkét órán át dolgozik.

A darabbérnél ugyanígy van. Tegyük fel, hogy munkásunk tizenkét óra alatt tizenkét darab árut hoz létre. Ebből a nyersanyag és a kopás mindegyiknél 2 márkába kerül, és mindegyiket $2^1/_2$ márkáért adják el. Ilymódon a tőkés, egyébként ugyanolyan előfeltételek mellett, mint az előbb, darabonként 25 fillért ad a munkásnak; ez tizenkét darabnál 3 márka, amelynek megkereséséhez a munkásnak tizenkét órára van szüksége. A tőkés a tizenkét darabért 30 márkát kap; nyersanyagért és kopásért le kell vonni 24 márkát, marad 6 márka, ebből fizet 3 márka munkabért, 3 márkát pedig zsebrevág. Egészen úgy, mint fent. A munkás itt is hat órát dolgozik magának, azaz bére pótlására (a tizenkét óra mindegyikéből fél órát), és hat órát a tőkésnek.

A nehézség, amelyen a legjobb közgazdászok hajótörést szenvedtek, amíg a „munka" értékéből indultak ki, eltűnik, mihelyt ehelyett a „*munkaerő*" értékéből indulunk ki. Mai tőkés társadalmunkban a munkaerő áru, olyan áru, mint bármely másik, de mégis egészen különös áru. Ugyanis az a különös tulajdonsága van, hogy értéket teremtő erő, érték forrása, mégpedig megfelelő kezelés esetén több érték forrása, mint amennyivel ő maga bír. A termelés mai állása mellett az emberi munkaerő nemcsak hogy egy nap alatt nagyobb értéket termel, mint amennyivel ő maga bír

és amennyibe maga kerül; minden új tudományos felfedezéssel, minden új technikai találmánnyal emelkedik ez a többlet, amellyel a munka napi terméke meghaladja napi költségeit, rövidül tehát a munkanapnak az a része, amelyben a munkás napi bére pótlását termeli, másfelől hosszabbodik a munkanapnak az a része, amelyben a munkás kénytelen munkáját a tőkésnek *ajándékozni* anélkül, hogy megfizetnék érte.

És ez egész mai társadalmunk gazdasági berendezkedése: egyedül a munkásosztály termel minden értéket. Mert érték csak más kifejezés a munkára, az a kifejezés, amellyel mai tőkés társadalmunkban a valamely meghatározott áruban rejlő, társadalmilag szükséges munkamennyiséget megjelölik. Ezek a munkások által termelt értékek azonban nem a munkások tulajdonát képezik. Azok tulajdonát képezik, akik tulajdonosai a nyersanyagoknak, a gépeknek és szerszámoknak, valamint az előlegezett eszközöknek, amelyek ezeknek a tulajdonosoknak lehetővé teszik a munkásosztály munkaerejének megvásárlását. A munkásosztály tehát az általa létrehozott termékek egész tömegéből csak egy részt kap vissza a maga számára. És, mint az imént láttuk, az a másik rész, amelyet a tőkésosztály magának tart meg, és amelyet legfeljebb még a földtulajdonos osztállyal kell megosztania, minden új találmánnyal és felfedezéssel növekszik, míg az a rész, amely a munkásosztályra jut (egy főre számítva), csak nagyon lassan és jelentéktelen mértékben vagy egyáltalán nem emelkedik és bizonyos körülmények között még eshet is.

De ezek az egymást egyre gyorsabban kiszorító találmányok és felfedezések, az emberi munkának ez az eddig hallatlan mértékben napról napra emelkedő termékenysége végül is olyan összeütközést idéz elő, amelytől a mai tőkés gazdaságnak tönkre kell mennie. Az egyik oldalon mérhetetlen gazdagság és a termékeknek olyan bősége, amellyel a vásárlók nem tudnak megbirkózni. A másik oldalon a társadalom nagy tömege proletarizálódik, bérmunkássá változik és éppen ezáltal képtelenné válik arra, hogy a termékeknek ezt a bőségét elsajátítsa magának. A társadalom kettészakadása egy kicsiny, módfelett gazdag osztályra és egy nagy, nincstelen bérmunkásosztályra odavezet, hogy ez a társadalom megfullad a saját bőségében, miközben tagjainak nagy többsége alig vagy egyáltalán nincsen védve a legvégső ínségtől. Ez az állapot napról napra képtelenebbé és – szükségtelenebbé válik. Meg *kell* szüntetni, meg *lehet* szüntetni. Lehetséges olyan új társadalmi rend, amelyben a mai osztálykülönbségek eltűntek, és amelyben – talán egy kissé szűkös, de erkölcsileg mindenesetre nagyon hasznos rövid átmeneti idő után – a társadalom valamennyi tagjának már meglevő óriási termelőerejét tervszerűen kihasználva és továbbfejlesztve,

egyenlő munkakötelezettség mellett, egyenlő mértékben és egyre növekvő bőségben rendelkezésre állanak majd az élethez, az élet élvezéséhez, minden testi és szellemi képesség kiműveléséhez és tevékenységéhez szükséges eszközök is. És arról, hogy a munkások mindinkább el vannak tökélve ennek az új társadalmi rendnek a kivívására, az óceán mindkét oldalán tanúságot tesz majd a holnapi május elseje és az azt követő vasárnap, május harmadika.[216]

London, 1891 április 30. *Friedrich Engels*

Einleitung

Az első megjelenés helye: „Vorwärts", 1891 május 13. (109.) sz., melléklet

Eredeti nyelve: német

Előszó
az 1891-es, negyedik [német] kiadáshoz
[„A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig"[217]]

Beigazolódott az a feltevésem, hogy ez írás tartalma német munkásainknak nem sok nehézséget fog okozni. Legalábbis 1883 márciusa óta, amikor az első kiadás megjelent, három kiadás kelt el összesen 10 000 példányban, mégpedig a kiszenvedett szocialista-törvény[2] uralma alatt – ez egyszersmind újabb példa arra, hogy milyen tehetetlenek a rendőri tilalmak egy olyan mozgalommal szemben, amilyen a modern proletariátusé.

Az első kiadás óta még különböző idegen nyelvű fordítások jelentek meg: egy olasz nyelvű Pasquale Martignettitől: „Il socialismo utopico ed il socialismo scientifico", Benevento 1883; egy orosz nyelvű: „Razvityie naucsnovo szocializma", Genf 1884; egy dán nyelvű: „Socialismens Udvikling fra Utopi til Videnskab", a „Socialistisk Bibliotek"-ben, I. köt., Koppenhága 1885; egy spanyol nyelvű: „Socialismo utópico y socialismo científico", Madrid 1886; és egy holland nyelvű: „De Ontwikkeling van het Socialisme van Utopie tot Wetenschap", Hága 1886.

A jelen kiadásban különféle kisebb változtatások történtek: fontosabb betoldásokat csak két helyen tettem: az első fejezetben Saint-Simonról, akivel Fourier-hoz és Owenhoz képest mégiscsak kissé mostohán bántam, és a harmadik fejezet vége felé, az időközben fontossá vált új termelési formáról, a „trösztökről".[218]

London, 1891 május 12. *Friedrich Engels*

Vorwort zur vierten Auflage (1891)
A megjelenés helye: F. Engels: „Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft", IV. teljes kiad., Berlin 1891
Eredeti nyelve: német

[Előszó „A család, a magántulajdon és az állam eredete" 1891-es, negyedik kiadásához[219]]

E munka nagy példányszámban megjelent korábbi kiadásai már csaknem fél esztendeje elfogytak, és a kiadó* hosszabb idő óta kéri tőlem új kiadás előkészítését. Sürgősebb munkák eddig megakadályoztak ebben. Az első kiadás megjelenése óta hét év telt el, és közben a család őseredeti formáinak ismerete jelentősen előrehaladt. Jócskán volt tehát mit javítanom és bővítenem rajta, már csak azért is**, mert a mostani szöveg tervezett sztereotipizálása jó ideig lehetetlenné tesz majd további változtatásokat.

Ezért az egész szöveget gondosan átnéztem és sokhelyütt kiegészítettem, és ezáltal, remélem, a tudomány mai állását kellőképpen figyelembe vettem. Ezenfelül ebben az előszóban a továbbiakban rövid áttekintést adok a család történetének fejlődéséről Bachofentól Morganig; mégpedig főleg azért, mert a soviniszta színezetű angol őstörténeti iskola még ma is minden tőle telhetőt elkövet, hogy agyonhallgassa az őstörténeti szemléleteknek azt a forradalmasítását, amelyet Morgan felfedezései elvégeztek, ámbár közben korántsem feszélyezi magát Morgan eredményeinek elsajátításában. Ezt az angol példát másutt is követik, itt-ott túlságosan is nagy buzgalommal.

Munkám több idegen nyelvű fordításban is megjelent. Először olaszul: „L'origine della famiglia, della proprietà privata e dello stato". Versione reveduta dall' autore, di Pasquale Martignetti, Benevento 1885. Azután románul: „Originĕ familiei, proprietăţei private şi a statului". Traducere de Joan Nădejde, a iaşi-i „Contemporanul" c. folyóiratban, 1885 szeptemberétől 1886 májusáig. Továbbá dánul: „Familjens, Privatejendommens og Statens Oprindelse. Dansk af Forfatteren gennemgaaet Udgave, besørget af Gerson Trier", Koppenhága 1888. Henri Ravé francia fordítása, amely a jelen német kiadás alapján készült, sajtó alatt van.[220]

---

* J. H. W. Dietz. – *Szerk.*

** *A „Neue Zeit"-ben a mondat hátralevő része helyett*: mert az új kiadás a mai német szocialista irodalomban szokásos — más német könyvterületeken még mindig igen ritka — példányszámban fog megjelenni. – *Szerk.*

A hatvanas évek elejéig családtörténetről szó sem lehetett. A történelemtudomány ezen a területen még teljesen Mózes öt könyvének befolyása alatt állott. A bennük - részletesebben, mint bárhol másutt – bemutatott patriarchális családformát nemcsak hogy minden további nélkül elfogadták a legrégibb formának, hanem – a többnejűséget levonva – azonosították a mai polgári családdal is, úgyhogy voltaképpen a család egyáltalán nem is ment át semmiféle történelmi fejlődésen; legfeljebb annyit ismertek el, hogy az őskorban lehetett egy időszak, amelyben nemi szabályozatlanság állt fenn. – Persze a monogámián kívül ismerték a keleti többnejűséget és az indiai-tibeti többférjűséget is; de ezt a három formát nem lehetett valamilyen történelmi sorrendbe helyezni, ezek összefüggés nélkül egymás mellett szerepeltek. Hogy az ókori történelem egyes népeinél, valamint néhány ma is létező vad törzsnél a származást nem az apa, hanem az anya szerint számítják, tehát a női ágat tekintik egyedül érvényesnek, hogy számos mai népnél a házasság meghatározott nagyobb, akkoriban tüzetesebben meg nem vizsgált csoportokon belül tilos, és hogy ez a szokás minden világrészben megtalálható, – ezeket a tényeket ismerték ugyan és egyre több erre vonatkozó példát gyűjtöttek össze. De nem tudtak velük mit kezdeni, és még E. B. Tylor „Researches into the Early History of Mankind etc. etc." c. művében (1865) is csak „különös szokások" gyanánt szerepelnek az egyes vad törzseknél érvényes olyan tilalom mellett, miszerint égő fát nem szabad vasszerszámmal érinteni, és hasonló vallási rigolyák között.

A családtörténet 1861-től, Bachofen „Mutterrecht" c. művének megjelenésétől kelteződik. Ebben a szerző a következő megállapításokat teszi: 1. hogy az emberek kezdetben korlátozás nélküli nemi érintkezésben éltek, amit is a szerző helytelen kifejezéssel hetérizmusnak[221] nevez; 2. hogy az ilyen érintkezés a biztos apaságot kizárja, hogy ennélfogva a leszármazást csak női ágon – anyajog szerint – számíthatták, és hogy az eredetileg minden ókori népnél így volt; 3. hogy ennek következtében a nőnek mint anyának, mint az ifjabb nemzedék egyetlen biztosan ismert szülőjének nagyfokú tiszteletlettel és megbecsüléssel adóztak, ami Bachofen elképzelése szerint teljes nőuralomig (günaikokratia) fokozódott; 4. hogy az áttérés a monogámiára, amelyben a nő kizárólagosan *egy* férfié lett, ősrégi vallási parancsolat megsértését jelentette (vagyis ténylegesen sértette a többi férfinak ugyanarra a nőre való régi hagyományos jogát), és ezt le kellett vezekelni, illetve ennek tűrését meg kellett vásárolni a nő időbelileg korlátozott önátengedésével.

E tételek bizonyítékait Bachofen az ókori klasszikus irodalomból roppant szorgalommal összegyűjtött számtalan passzusban találja meg. A „hetérizmustól" a monogámiához és az anyajogtól az apajoghoz vezető fejlődés sze-

rinte, nevezetesen a görögöknél, a vallási képzetek továbbfejlődése következtében, új istenségeknek, az új szemléletmód képviselőinek az istenek régi, hagyományos, a régi szemléletmódot képviselő csoportjába való beiktatása révén megy végbe; úgyhogy az utóbbiakat az újak mindinkább háttérbe szorítják. Bachofen szerint tehát nem az emberek tényleges életfeltételeinek fejlődése, hanem ezeknek az életfeltételeknek ugyanezen emberek fejében jelentkező vallási visszfénye idézte elő a férfi és nő kölcsönös társadalmi helyzetében bekövetkezett történelmi változásokat. Bachofen ennek alapján Aiszkhülosz „Oreszteiá"-ját a hanyatló anyajog és a hőskorban felemelkedő és győzedelmeskedő apajog közötti harc drámai ábrázolásának tekinti. Klütaimnésztra megöli szeretője, Aigiszthosz kedvéért a trójai háborúból hazatérő férjét, Agamemnónt; de az ő és Agamemnón fia, Oresztész, megbosszulja apja meggyilkolását és megöli anyját. Ezért üldözőbe veszik az Erinnüszök[222], az anyajog démoni védelmezői, mivel anyajog szerint az anyagyilkosság a legsúlyosabb, legmegbocsáthatatlanabb bűntett. De Apollón, aki Oresztészt orákulumával erre a tettre rábírta, és Athéné, akit bírónak hívnak meg, – ez a két isten, aki itt az új, apajogú rendet képviseli – megvédi Oresztészt; Athéné meghallgatja mindkét felet. A viszály egész velejét röviden összefoglalja az Oresztész és az Erinnüszök között ekkor lezajló vita. Oresztész arra hivatkozik, hogy Klütaimnésztra kétszeres bűnt követett el: megölte a *maga* férjét és ezzel az *ő* apját is. Miért üldözik hát az Erinnüszök őt és nem Klütaimnésztrát, aki sokkal bűnösebb? A válasz csattanós:

„A férfival, kit ölt, *nem volt a vére egy.*[223]

A nem vérrokon férfi meggyilkolása, még ha férje is a gyilkos nőnek, levezekelhető bűn, s nem tartozik az Erinnüszökre; az ő dolguk csak a vérrokonok közötti gyilkosság üldözése, s itt, anyajog szerint, a legsúlyosabb és legmegbocsáthatatlanabb bűn az anyagyilkosság. Most Apollón szólal fel mint Oresztész védője; Athéné leszavaztatja az areiopagitészeket – az athéni esküdteket –; a felmentő és elítélő szavazatok száma egyenlő; ekkor Athéné mint elnök Oresztész mellett szavaz és felmenti. Az apajog győzedelmeskedett az anyajog felett, az „istenek ifjú nemzedéke", ahogy az Erinnüszök maguk nevezik őket, győz az Erinnüszök felett, és végül ez utóbbiak is rábírhatók arra, hogy az új rend szolgálatában új feladatot vállaljanak.

Az „Oreszteiá"-nak ez az új, de határozottan helyes értelmezése az egyik legszebb és legjobb része az egész könyvnek, csakhogy egyúttal azt is bizonyítja, hogy Bachofen legalább annyira hisz az Erinnüszökben, Apollónban és Athénében, mint annak idején Aiszkhülosz; elhiszi ugyanis, hogy ezek vitték véghez a görög hőskorban az anyajog megdöntésének és az apajoggal

való felváltásának csodáját. Világos, hogy az ilyen felfogás, amely szerint a vallás a világtörténelem döntő emelője, végül is elkerülhetetlenül a merő miszticizmusba torkollik. Ezért keserves és korántsem mindig hálás munka Bachofen vaskos kötetét átrágni. De mindez nem csorbítja úttörői érdemét; ő volt az első, aki az ismeretlen ősállapot szabályozatlan nemi érintkezéséről szóló frázis helyett kimutatta, hogy az ókori klasszikus irodalomban számtalan nyoma van annak, hogy a monogámia előtt a görögöknél és az ázsiaiaknál valóban létezett olyan állapot, amelyben nemcsak a férfi érintkezett nemileg több nővel, hanem a nő is több férfival, anélkül, hogy az erkölcs ellen vétett volna; bebizonyította, hogy ez az erkölcs nem tűnt el nyom nélkül, mert a monogámiához való jogot a nőknek egy korlátozott önátengedéssel kellett megváltaniok; hogy ezért a leszármazást eleinte csak női ágon, anyáról anyára lehetett számon tartani; hogy a női ágnak ez az egyedüli érvényessége még sokáig fennmaradt a monogámia idejében a biztos vagy legalábbis elismert apaság mellett is; és hogy az anyáknak mint gyermekeik egyetlen biztos szülőinek ez az eredeti helyzete nekik és ezzel egyáltalában a nőknek magasabb társadalmi helyzetet biztosított, mint aminőt azóta valaha is élveztek. Bachofen ugyan nem mondta ki e tételeket ilyen világosan – ebben meggátolta misztikus szemlélete. De bebizonyította őket, és ez 1861-ben teljes forradalmat jelentett.

Bachofen vaskos kötete németül íródott, vagyis annak a nemzetnek a nyelvén, amely akkor a legkevésbé érdeklődött a mai család előtörténete iránt. Ezért ismeretlen is maradt. Közvetlen utóda ezen a területen 1865-ben lépett fel, anélkül, hogy valaha is hallott volna Bachofenről.

Ez az utód J. F. MacLennan volt, szöges ellenkezője az elődjének. A zseniális misztikus helyett most a kiaszott jogász áll előttünk; a buja költői fantázia helyébe a perbeszédet mondó ügyvéd plauzibilis kombinációi lépnek. MacLennan számos vad, barbár, sőt civilizált népnél is, ókorinál és újkorinál egyaránt, a házasságkötésnek olyan formáját találja meg, amelynél a vőlegénynek, egyedül vagy barátai segítségével, látszólag erőszakkal el kell rabolnia a menyasszonyt rokonaitól. Ez a szokás szükségképp egy korábbi szokás maradványa, amelynél az egyik törzs férfiai kívülről, más törzsektől, valóban erőszakkal rabolták asszonyaikat. Hogyan keletkezett hát ez a „rablásos házasság"? Amíg a férfiak elegendő asszonyt találhattak saját törzsükben, éppenséggel semmi indíték nem volt rá. Ámde éppoly gyakran látjuk azt is, hogy fejletlen népeknél léteznek bizonyos csoportok (amelyeket 1865 körül még gyakran azonosítottak magukkal a törzsekkel), amelyeken belül tilos volt a házasság, úgyhogy a férfiak asszonyaikat és a nők férjeiket a csoporton kívülről kénytelenek szerezni; más törzseknél viszont az a szokás,

hogy bizonyos csoporton belül a férfiak kénytelenek asszonyaikat csakis saját csoportjukból választani. MacLennan az előbbieket exogámnak, az utóbbiakat endogámnak nevezi és mármost minden további nélkül megkonstruál egy merev ellentétet exogám és endogám „törzsek" között. És bár az exogámia területén folytatott saját vizsgálódása során majd a szemét szúrta ki, hogy ez az ellentét igen sok, talán a legtöbb, ha ugyan nem valamennyi esetben csak az ő elképzelésében van meg, mégis egész elmélete alapzatává teszi ezt. Exogám törzsek eszerint csak más törzsből szerezhetnek asszonyt maguknak, s a vadság korának megfelelően törzs és törzs között fennálló permanens hadiállapot folytán ez csakis rablással történhetett.

MacLennan mármost továbbkérdez: Honnan ered az exogámiának ez a szokása? A vérrokonság, a vérfertőzés képzetének, úgymond, semmi köze sem lehet ehhez; ezek a dolgok csak sokkal később fejlődtek ki. Van viszont köze ehhez annak a vad törzsek között igen elterjedt szokásnak, hogy a leánygyermeket a születés után nyomban megölik. Ilymódon férfiakban többlet áll elő minden egyes törzsben, aminek szükségszerű közvetlen következménye az, hogy több férfinak közösen van egy asszonya: többférjűség. Ennek további következménye, hogy tudták ugyan, ki a gyermek anyja, de nem tudták, ki az apja; ezért: a rokonságot csak női ágon tartják számon, a férfiág kizárásával – anyajog. És a törzsön belüli nőhiány másik következménye – ezt a nőhiányt a többférjűség enyhíti, de nem küszöböli ki – éppen az idegen törzsbeli asszonyok rendszeres, erőszakos elrablása. „Minthogy exogámia és többférjűség egyazon okból fakadnak – a két nem egyenlőtlen számarányából –, *az exogám fajokat eredetileg többférjűségben élőknek kell tekintenünk* . . . És ezért kétségtelennek kell tartanunk, hogy az exogám fajok között az első rokonsági rendszer olyan volt, amely vérségi kötelékeket csak az anyai ágon ismer." (MacLennan: „Studies in Ancient History", 1886 · „Primitive Marriage", 124. old.)[224]

MacLennan érdeme, hogy rámutatott annak általános elterjedtségére és nagy jelentőségére, amit ő exogámiának nevez. *Felfedezni* korántsem fedezte fel az exogám csoportok tényét, megérteni meg végképp nem értette meg. Sok megfigyelő korábbi, szórványos jegyzeteitől – éppen MacLennan forrásaitól – eltekintve, Latham („Descriptive Ethnology", 1859) ezt az intézményt az indiai magaroknál[225] pontosan és helyesen leírta s azt mondotta, hogy általánosan el van terjedve és minden világrészben előfordul –, ezt a részt MacLennan is idézi. A mi Morganunk pedig már 1847-ben, az irokézekről beszámoló leveleiben (az „American Review"-ban) és 1851-ben, a „League of the Iroquois"-ban e néptörzsnél szintén kimutatta és helyesen leírta, míg MacLennan ügyvéd-értelme, amint látni fogjuk, itt sokkal

nagyobb zavart okozott, mint Bachofen misztikus fantáziája az anyajog kérdésében. MacLennan további érdeme annak felismerése, hogy az anyajogú leszármazási rend volt az eredeti, bár ebben, amit később el is ismer, Bachofen megelőzte. De itt sem lát világosan; mindig „csak nőági rokonságról" (kinship through females only) beszél és ezt az egy korábbi fokra találó kifejezést minduntalan későbbi fejlődési fokokra is alkalmazza, amelyeken a leszármazást és öröklést még kizárólag női ágon számítják ugyan, de rokonságot már férfiágon is elismernek és kifejeznek. Ez a jogász korlátoltsága, aki szilárd jogi kifejezést alkot magának és azt változatlanul alkalmazza olyan állapotokra is, amelyekre az már alkalmazhatatlanná vált.

Bármennyire plauzibilis volt is MacLennan elmélete, úgy látszik, megalkotója maga sem látta túlságosan szilárdan megalapozottnak. Mindenesetre neki is feltűnik az a „figyelemreméltó körülmény, hogy a" (látszólagos) „nőrablás formája a legkifejezettebben és a legjellegzetesebben éppen azoknál a népeknél mutatkozik, ahol *férfi*rokonság" (jobbanmondva férfiágon való leszármaztatás) „az uralkodó". (140. old.) És ugyanígy: „Különös tény, hogy a gyermekek megölése, tudtunk szerint, sehol sem rendszer, ahol az exogámia és a legrégibb rokonsági forma áll fenn egymás mellett." (146. old.) Két olyan tény ez, amely egyenesen arcul csapja a magyarázati módját, s amelyekkel csak újabb, még bonyolultabb hipotéziseket tud szembeállítani.

Elmélete mindazonáltal nagy tetszést és visszhangot váltott ki Angliában: McLennant tekintették itt általánosan a családtörténet megalapítójának és e terület legnagyobb szaktekintélyének. Az exogám és endogám „törzsek" között felállított ellentéte, akármennyi egyes kivételt és módosulást állapítottak is meg, elismert alapzata maradt az uralkodó szemléleti módnak, s ez lett a szemellenző, amely a vizsgált területen minden szabad áttekintést és ezzel minden döntő haladást is lehetetlenné tett. MacLennannek Angliában és angol mintára másutt is szokásossá lett túlbecsülésével szemben kötelességünk azt a tényt szembeszegezni, hogy az exogám és endogám „törzsek" között felállított, tisztára félreértéses ellentétével több kárt okozott, mint amennyi hasznot kutatásaival hajtott.

Ám hamarosan egyre több olyan tény került napvilágra, amely nem illett bele a tetszetős keretbe. MacLennan a házasságnak csak három formáját ismerte: a többnejűséget, a többférjűséget és a monogámiát. De miután már a figyelem erre a pontra terelődött, egyre több és több bizonyíték akadt arra, hogy fejletlen népeknél olyan házassági formák is fennálltak, amelyeknél több férfinak közösen több felesége volt; és *Lubbock* („The Origin of Civilization", 1870) ezt a csoportházasságot (communal marriage) történelmi tényként ismerte el.

Közvetlenül ezután, 1871-ben *Morgan* új és sok tekintetben döntő anyaggal jelentkezett. Meggyőződött arról, hogy az irokézeknél érvényes sajátságos rokonsági rendszer az Egyesült Államok összes őslakóinál közös, tehát egy egész kontinensen el van terjedve, bár egyenesen ellentmond azoknak a rokonsági fokoknak, amelyek az ott érvényes házassági rendszerből ténylegesen adódnak. Rábírta az amerikai szövetségi kormányt arra, hogy az általa szerkesztett kérdőívek és táblázatok alapján tájékoztatást szerezzen a többi népek rokonsági rendszereiről, és a válaszokból megállapította, 1. hogy az amerikai-indián rokonsági rendszer Ázsiában és némileg módosult formában Afrikában és Ausztráliában is számos néptörzsnél érvényben van; 2. hogy teljesen megmagyarázható a csoportházasságnak egy Hawaiiban és más ausztráliai szigeteken éppen kiveszőfélben levő formájából, és 3. hogy azonban e házassági forma mellett ugyanezeken a szigeteken olyan rokonsági rendszer van érvényben, amely csak még ősibb, most már kihalt csoportházasság-formával magyarázható. A gyűjtött tudósításokat és ebből levont végkövetkeztetéseit közzétette „Systems of Consanguinity and Affinity"-jében, 1871, és ezzel a vitát összehasonlíthatatlanul tágabb területre vitte át. Azzal, hogy a rokonsági rendszerekből kiindulva rekonstruálta az ezeknek megfelelő családformákat, a kutatás új útját nyitotta meg és messzebbre nyúló visszatekintést tett lehetővé az emberiség előtörténetébe. Ha ez a módszer érvényt szerez, MacLennan takaros konstrukciója köddé foszlik.

MacLennan a „Primitive Marriage" új kiadásában („Studies in Ancient History", 1876) védelmére kelt elméletének. Ő, aki jómaga csupa hipotézisből állít össze családtörténetet igen mesterkélt módon, Lubbocktól és Morgantól nemcsak hogy bizonyítékokat követel minden egyes állításukra, hanem olyan megtámadhatatlan erejű bizonyítékokat, amilyeneket a skót törvényszékek is elfogadnak. És ezt ugyanaz az ember teszi, aki a német törzseknél az anya fivére és a nővér fia közötti szoros kapcsolatból (Tacitus: „Germania", 20. fej.), valamint Caesar ama közléséből, hogy a briteknél tíz-tizenkét férfinak közös feleségei voltak, továbbá az ókori szerzőknek a barbárok nőközösségére vonatkozó összes egyéb tudósításaiból habozás nélkül azt a következtetést vonja le, hogy mindezeknél a népeknél többférjűség uralkodott! Mintha csak az államügyészt hallanók, aki ügyének kikerekítésében minden szabadságot megengedhet magának, de a védő minden szavához a legformálisabb jogilag érvényes bizonyítékot igényli.

A csoportházasság puszta képzelődés, állítja, és ezzel messze visszaesik Bachofen mögé. Morgan rokonsági rendszerei, úgymond, csupán társadalmi udvariasság szülte előírások, amit az a tény bizonyít, hogy az indiánok idegeneket, fehér embereket is testvérnek vagy apának szólítanak.

Éppen olyan ez, mintha valaki azt állítaná, hogy az apa, anya, testvér, nővér megjelölések puszta értelmetlen megszólítási formák, mivel katolikus papokat és rendfőnöknőket szintén atyának és anyának, szerzeteseket és apácákat, sőt ünnepélyes üléseken szabadkőműveseket és angol szakegyleti tagokat is testvérnek és nővérnek szoktak szólítani. Egyszóval MacLennan védekezése nyomorúságosan gyenge volt.

Egy pont azonban még maradt, ahol MacLennant nem fogták meg. Az exogám és endogám „törzsek" ellentétét, amelyen egész rendszere nyugodott, nemcsak hogy nem ingatták meg, hanem általánosan elismerték az egész családtörténet sarkpontjának. Azt beismerték, hogy MacLennan kísérlete ennek az ellentétnek a megmagyarázására nem kielégítő és ellentmond az ő maga által felsorakoztatott tényeknek. De maga az ellentét, önálló és független törzsek két egymást kizáró fajtájának létezése, amelyek közül az egyik fajta az asszonyait a törzsön belül szerezte, míg a másiknak ez abszolút tilos volt – ez kétségbevonhatatlan evangéliumnak számított. V. ö. pl. Giraud-Teulon „Origines de la famille"-át (1874) vagy akár még Lubbock „Origin of Civilization"-ét (IV. kiad., 1882).

Ezen a ponton lép be Morgan főműve: az „Ancient Society" (1877), az a mű, amely a jelen munka alapjául szolgál. Amit Morgan 1871-ben még csak homályosan sejtett, azt itt teljesen tudatosan fejti ki. Endogámia és exogámia nem ellentét; exogám „törzseket" eddig még sehol sem mutattak ki. De abban az időben, amikor még a csoportházasság volt uralkodó – és minden valószínűség szerint egykor mindenütt uralkodó volt –, a törzs több, anyai ágon vérrokonságban álló csoportra, nemzetségekre tagozódott, amelyeken belül szigorú házassági tilalom állt fenn, úgyhogy egy nemzetség férfiai szerezhették ugyan az asszonyaikat a törzsön belül és rendszerint szerezték is, de saját nemzetségükön kívül kellett szerezniök őket. Így hát a nemzetség szigorúan exogám volt, viszont a nemzetségek összességét felölelő törzs éppoly szigorúan endogám. Ezzel MacLennan mesterkélt elméletének utolsó maradványa is végérvényesen megdőlt.

Morgan azonban nem érte be ennyivel. Az amerikai indiánok nemzetsége arra is szolgált neki, hogy megtegye a második döntő előrelépést az általa vizsgált területen. Ebben az anyajog szerint szervezett nemzetségben felfedezte azt az ősformát, amelyből a későbbi, apajog szerint szervezett nemzetség kifejlődött, az a nemzetség, amelyet az ókori kultúrnépeknél találunk. A görög és római nemzetséget, amely minden eddigi történetíró számára rejtély volt, az indián nemzetségből megmagyarázta, és ezzel új alapzatot talált az egész őstörténet számára.

Az őseredeti anyajogú nemzetségnek mint a kultúrnépek apajogú

nemzetsége előfokának ez az újrafelfedezése ugyanolyan jelentőségű az őstörténet szempontjából, mint Darwin fejlődés-elmélete a biológia és Marx értéktöbblet-elmélete a politikai gazdaságtan szempontjából. Ez tette képessé Morgant arra, hogy elsőként felvázoljon egy olyan családtörténetet, amely legalább a klasszikus fejlődési fokokat nagyjában és egészében, amennyire a ma ismert anyag erre módot ad, egyelőre megállapítja. Nyilvánvaló, hogy ezzel az őstörténet tárgyalásának új korszaka kezdődik. Az anyajogú nemzetség lett a tengely, amely körül ez az egész tudomány forog; ennek felfedezése óta tudjuk, milyen irányban és mit kell kutatnunk, és hogyan kell a kikutatottat csoportosítanunk. És ennek megfelelően a haladás ezen a területen most már hasonlíthatatlanul gyorsabb, mint Morgan könyve előtt.

Morgan felfedezéseit ma már az őstörténészek Angliában is általánosan elismerik vagy jobbanmondva elsajátítják. De jóformán egyiküknél sem találjuk meg annak nyílt beismerését, hogy a szemléletek e forradalmát Morgannak köszönhetjük. Angliában könyvét, amennyire csak lehet, agyonhallgatták, őt magát elintézték *korábbi* munkásságának leereszkedő dicséretével; leírásának részleteit szorgosan turkálják, valóban nagy felfedezéseiről makacsul hallgatnak. Az „Ancient Society" eredeti kiadása elfogyott; Amerikában ilyesminek nincsen kelendősége; Angliában a könyvet, úgy látszik, tervszerűen elsüllyesztették, és e korszakalkotó műnek egyetlen kiadása, mely még könyvkereskedelmi forgalomban van, az – a német fordítás.

Miért e tartózkodás, amelyben nehéz egyebet látni, mint agyonhallgatási összeesküvést, különösen ha megnézzük azt a rengeteg pusztán udvariassági idézgetést és a kollegialitás más megnyilvánulását, amelyektől csak úgy hemzsegnek elismert őstörténészeink írásai? Talán mert Morgan amerikai, és az angol őstörténészeknek nagyon kínos, hogy igen elismerésreméltó anyaggyűjtő szorgalmuk ellenére is, amikor az anyag rendezésénél és csoportosításánál irányadó általános nézőpontokra, egyszóval eszmékre van szükségük, két zseniális külföldire, Bachofenra és Morganra vannak ráutalva? A németet még csak lenyelnék valahogy, de az amerikait? Az amerikaival szemben minden angol hazafivá lesz, aminek épületes példáit láttam az Egyesült Államokban[226]. Ehhez járul még, hogy MacLennan az úgyszólván hivatalból kinevezett megalapítója és vezetője volt az őstörténeti iskolának; hogy bizonyos fokig hozzá tartozott az őstörténészi jómodorhoz, hogy csak a legnagyobb tisztelettudással beszéljenek mesterkélt, a gyermekgyilkosságtól a többférjűségen és rablásos házasságon át az anyajogú családhoz vezető történelmi konstrukciójáról; hogy a legcsekélyebb kétely az egymást abszolúte kizáró exogám és endogám „törzsek" létezésében bűnös eretnekségnek számított; hogy tehát Morgan, amikor

mindezeket a megszentelt dogmákat köddé foszlatta, afféle szentségtörést követett el. És ráadásul olyan módon foszlatta szét őket, amit csak ki kellett mondani, hogy máris meggyőző legyen; úgyhogy a MacLennan-tisztelők, akik addig tanácstalanul bukdácsoltak endogámia és exogámia között, most igazából ököllel verhették a fejüket, ezt kiabálva: hogy is lehettünk ilyen ostobák, hogy ezt magunk is már rég észre nem vettük!

És ha mindez még nem volt elég bűn ahhoz, hogy a hivatalos iskola semmi egyébben, mint hűvösen elhárító bánásmódban ne részesítse, akkor betelt a mérték azzal, hogy Morgan nemcsak a civilizációt, az árutermelő társadalmat, mai társadalmunk alapformáját bírálta olyan módon, amely Fourierra emlékeztet, hanem e társadalom jövendő átalakulásáról is olyan szavakat mond, amelyeket Karl Marx is mondhatott volna. Nagyon is megérdemelte tehát MacLennan felháborodott szemrehányását, hogy a „történelmi módszer neki rendkívül ellenszenves",[227] mit is Giraud-Teulon professzor úr Genfben még 1884-ben megerősít. Hiszen ugyanez a Giraud-Teulon úr még 1874-ben („Origines de la famille") gyámoltalanul tévelygett MacLennan exogámiájának útvesztőjében, amelyből Morgan kellett hogy kiszabadítsa!

A többi vívmányra, amelyet az őstörténet Morgannak köszönhet, itt nem kell kitérnem; ezekkel kapcsolatban munkámban megtalálható mindaz, ami szükséges. A főművének megjelenése óta eltelt tizennégy esztendő nagymértékben gazdagította anyagunkat az emberi őstársadalom történetéről; az antropológusokhoz, utazókhoz és hivatásos őstörténészekhez összehasonlító jogászok is csatlakoztak és részben új anyagot, részben új nézőpontokat hoztak. Morgan egyes részlethipotézisei ezáltal meginogtak vagy éppen megdőltek. De jelentős fő nézőpontjait az újonnan gyűjtött anyag alapján sehol sem lehetett más nézőpontokkal kiszorítani. Az a rend, amelyet az őstörténetben teremtett, fő vonásaiban ma is érvényes. Sőt elmondhatjuk, hogy mindinkább általános elismerésre talál, ugyanabban a mértékben, amelyben szerzőségét e nagy haladásban eltitkolják.*

London, 1891 június 16. *Friedrich Engels*

Az első megjelenés helye: „Die Neue Zeit", II. köt., 41. sz., 1891
Eredeti nyelve: német

* 1888 szeptemberében, New Yorkból visszautaztomban, találkoztam Rochester választókerület egy volt kongresszusi képviselőjével, aki ismerte Lewis Morgant. Sajnos nem sokat tudott róla mesélni. Morgan mint magánember élt Rochesterben és csak tanulmányaival foglalkozott. Fivére ezredes volt és Washingtonban a hadügyminisztériumban teljesített szolgálatot; ennek a fivérnek közvetítésével sikerült felkeltenie a kormány érdeklődését kutatásai iránt és több művét kozkoltsegen kiadatni, az illető, aki ezt elbeszélte, a kongresszusi képviselősége idején maga is tobbszor kozbenjárt ennek érdekében. – *Engels jegyzete.*

[Üdvözlet a második osztrák pártkongresszusnak[228]]

London, 1891 június 26.

Tisztelt Elvtársak!

Az osztrák szociáldemokraták második kongresszusára küldött szíves meghívásért fogadjátok szívből jövő köszönetemet, de egyszersmind sajnálkozásomat is, amiért nem jelenhetek meg személyesen; a legjobbakat kívánom a tanácskozások sikeres lefolyásához.

Hainfeld[229] óta, amikor az osztrák munkáspárt ismét a saját lábára állt, óriási eredményeket értetek el. Ez a legjobb biztosíték arra, hogy mostani kongresszusotok új, még jelentősebb győzelmek kiindulópontja lesz.

Hogy pártunknak micsoda legyőzhetetlen belső ereje van, azt nemcsak egymást gyorsan követő sikereivel bizonyítja be; nemcsak azzal, hogy akárcsak tavaly Németországban, az idén Ausztriában is leküzdötte a kivételes állapotot.[230] Ezt az erejét még sokkal inkább azzal bizonyítja, hogy minden országban olyan akadályokat győz le és olyan dolgokat visz véghez, amelyek előtt a többi, a vagyonos osztályok köréből rekrutálódó pártok tehetetlenül megtorpannak. Miközben Franciaország vagyonos osztályai és Németország vagyonos osztályai engesztelhetetlen gyűlölettel hadakoznak egymás ellen, a francia és a német proletárok kéz a kézben dolgoznak. És míg nálatok Ausztriában a különböző koronaországok vagyonos osztályai az elvakult nemzetiségi viszálykodás közepette uralkodásra való képességük utolsó maradványát is elvesztik, a ti második kongresszusotok olyan Ausztria képét fogja eléjük tárni, amely nem ismer többé nemzetiségi viszályt – a munkások Ausztriájának képét.

Friedrich Engels

A megjelenés helye: „Arbeiterzeitung",
1891 július 3. (27.) sz.
Eredeti nyelve: német

Az 1891-es szociáldemokrata programtervezet kritikájához[231]

Zur Kritik des Sozialdemokratischen Programmentwurfs 1891

A megírás ideje: 1891 június 18. és 29. között

Az első megjelenés helye: „Die Neue Zeit",
I. köt., 1. sz. 1901 – 1902

Eredeti nyelve: német

A mostani tervezet[232] igen előnyösen különbözik az eddigi programtól[233]. Az elavult hagyomány – mind a sajátosan lasselle-i, mind pedig a vulgáris szocialista hagyomány – erős csökevényeit lényegében kiküszöbölték, a tervezet elméleti szempontból egészében a mai tudomány alapján áll és lehetőséget nyújt arra, hogy ezen az alapon vitassák meg.

A programtervezet három szakaszra oszlik: 1. Indokolás. 2. Politikai követelések. 3. Munkásvédelmi követelések.

I. A tízszakaszos indokoló rész

Ennek az indokoló résznek általánosságban az a hibája, hogy össze akar egyeztetni két össze nem egyeztethető dolgot: arra törekszik, hogy program és egyszersmind a program *magyarázata* legyen. A szerzők attól félnek, hogy nem eléggé érthetőek, ha röviden és velősen írnak, és ezért magyarázatokat iktatnak be, amelyek a dolgot terjengőssé és nehézkessé teszik. Véleményem szerint a programnak a lehető legrövidebbnek és legszabatosabbnak kell lennie. Még az sem baj, ha itt-ott előfordul benne egy idegen szó, vagy olyan mondat, amelynek teljes hordereje nem fogható fel első pillantásra. A szóbeli ismertetés a gyűléseken, az írásos magyarázat a sajtóban elvégzi mindazt, ami itt szükséges, és a rövid, szabatos tétel, ha már megértették, belevéső dik az emlékezetbe, jelszóvá válik – terjengős fejtegetéssel pedig sohasem érjük ezt el. Ne hozzunk túlságosan nagy áldozatot a népszerűség szempontjának, ne becsüljük le munkásaink szellemi képességét és műveltségi fokát. Sokkal nehezebb dolgokat is megértettek már, mint amit a legrövidebb, legtömörebb program nyújthat nekik; és ha a szocialista-ellenes törvény időszaka megnehezítette, helyenként meg is akadályozta az újonnan csatlakozott tömegek teljes kimüvelését, ezt most, amikor propagandairatainkat ismét háborítatlanul megőrizhetjük és olvashatjuk, az öregek vezetésével csakhamar bepótoljuk.

Meg fogom kísérelni, hogy ezt az egész szakaszt valamivel rövidebbre fogjam, s ha sikerül, mellékelem vagy utólag elküldöm; most pedig rátérek az egyes, 1-től 10-ig számozott bekezdésekre.

1. bekezdés. „A munkás *elválasztása*" stb. „bányák, tárnák, aknák" – három szó egy fogalomra; kettőt el kellene hagyni. Én a *bányák* [Bergwerke] kifejezést hagynám meg, – hisz ezeket nálunk még a leglaposabb síkságon is így nevezik – és valamennyit ezzel a szokásos kifejezéssel jelölném. Hozzáfűzném viszont: „*vasutak és más* közlekedési eszközök".

2. bekezdés. Itt belevenném: „*Elsajátítóik* (vagy birtokosaik) kezében a *társadalmi* munkaeszközök", és később szintén „függésnek ... a munkaeszközök *birtokosaitól* (vagy elsajátítóitól)" stb.

Azt, hogy ezek az urak a dolgokat mint „*kizárólagos* birtokukat" sajátították el, már az 1. pontban megmondták s itt csak ismételni lehet, ha minden áron ragaszkodnak ahhoz, hogy beiktassák a „monopolisták" szót. Sem az egyik, sem a másik szó nem ad hozzá semmit az értelemhez. Egy programban pedig az, ami felesleges, csak gyengít.

„A társadalom *létezéséhez szükséges* munkaeszközök": ezek mindig azok, amelyek éppen rendelkezésre állnak. Amikor még nem volt gőzgép, nélküle is boldogultak, ma viszont ez már lehetetlen volna. Minthogy manapság minden munkaeszköz, közvetlenül vagy közvetve – vagy felépítése vagy a társadalmi munkamegosztás révén – *társadalmi munkaeszköz*, ez a két szó helyesen és minden téves mellékértelem nélkül eléggé kifejezi azt, ami minden adott pillanatban rendelkezésre áll.

Ha e pont befejezése az Internacionálé szabályzatának indokolását[234] követi, jobban szeretném, ha ez *pontosan* történne: „a társadalmi nyomornak" (ez az első), „a szellemi elkorcsosodásnak és a politikai függésnek". A testi elkorcsosodás benne foglaltatik a társadalmi nyomorban, a politikai *függés* pedig tény, ezzel szemben a politikai *jogfosztottság* csak *viszonylagos* érvényű szónoki frázis, amelynek nincs helye a programban.

3. bekezdés. Az első mondatot véleményem szerint meg kell változtatni. „A *kizárólagos birtokosok uralma* alatt." Először is az, amiről a továbbiakban szó van, közgazdasági tény, amelyet közgazdaságtani módon kell megmagyarázni. A „kizárólagos birtokosok *uralma*" kifejezés azonban azt a téves benyomást kelti, mintha e rablóbanda *politikai* uralma idézte volna elő. Másodszor ezek közé a kizárólagos birtokosok közé nemcsak „tőkések és nagybirtokosok" tartoznak (mit jelent utánuk még a „burzsoák" megjelölés? Talán azt, hogy ezek a kizárólagos birtokosoknak egy harmadik osztályát képezik? Vagy talán azt, hogy a nagybirtokosok szintén „burzsoák"? Ha már nagybirtokosokról van szó, tehetjük-e, hogy a feudalizmusnak azokról az óriási maradványairól, amelyek egész német politikai szennyesünkre rányomják sajátos reakciós bélyegüket, nem veszünk tudomást?). A *parasztok* és *kispolgárok* is „kizárólagos birtokosok", legalábbis ma még

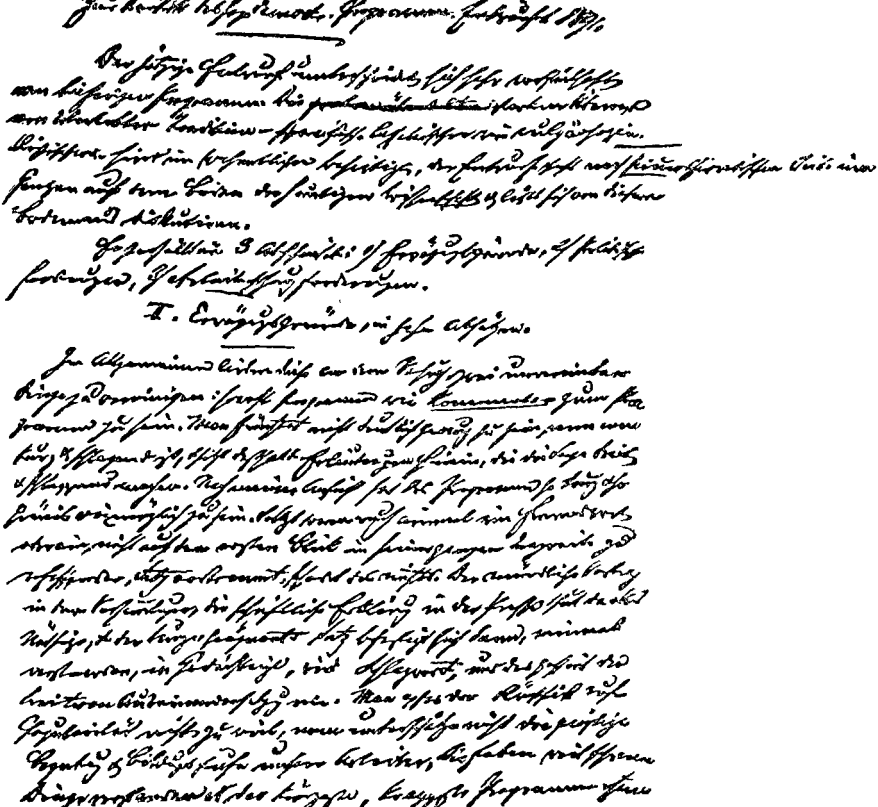

„Az 1891-es szociáldemokrata programtervezet kritikájához" kéziratának első oldala

azok; ezekről azonban az egész programban nem esik említés, ezért úgy kell megválogatni a kifejezéseket, hogy egyáltalán ne foglaltassanak benne azoknak a kizárólagos birtokosoknak a kategóriájában, akikről szó van.

„A munkaeszközöknek **és** a kizsákmányoltak által létrehozott gazdagságnak a felhalmozása." A „gazdagság" 1. munkaeszközökből, 2. létfenntartási eszközökből áll. Mind nyelvtanilag, mind logikailag helytelen tehát először a gazdagság egy *részéről* beszélni, utána pedig nem beszélni a másik részéről, hanem az egész gazdagságról kell beszélni, s a kettőt az **és** szóval összekapcsolni.

„A *tőkések* kezében . . . fokozódó sebességgel nő." Hol maradnak a fent említett „nagybirtokosok" és „burzsoák"? Ha itt elég a tőkésekről beszélni, akkor fent is elég lett volna. Ha azonban részletekbe bocsátkozunk, akkor ez egyáltalán nem elég.

„Egyre nő a proletárok száma és *nyomora*." Ez, ilyen abszolút formában, nem helyes. A munkások szervezkedése, egyre fokozódó ellenállása, meglehet, bizonyos gátat vet majd a *nyomor növekedésének*. *Bizonyosan* növekszik azonban a *megélhetés bizonytalansága*. Ezt belevenném.

4. bekezdés. „A tőkés magántermelés lényegében gyökerező tervszerűtlenség" erős javításra szorul. Ismerek tőkés termelést mint társadalmi formát, mint gazdasági fázist, ismerek tőkés *magán*termelést, mint e fázison belül ilyen vagy olyan alakban előforduló *jelenséget*. Mit jelent hát a tőkés *magán*termelés? Az *egyes* vállalkozó által folytatott termelést, de hiszen ez már egyre inkább kivétellé válik. A *részvénytársaságok* által folytatott tőkés termelés már nem *magán*termelés, hanem számos személy együttes számlájára való termelés. És ha a részvénytársaságok után a trösztöket vesszük szemügyre, amelyek egész iparágakat tartanak uralmuk alatt és monopolizálnak, azt látjuk, hogy itt nemcsak a *magántermelés* szűnik meg, hanem a *tervszerűtlenség* is. Húzzuk ki a „*magán*" szót és a mondat esetleg maradhat.

„Széles néprétegek tönkretételét" – e szónoki frázis helyett, amely azt a látszatot kelti, mintha még bánkódnánk is burzsoák és kispolgárok tönkrejutásán, én egyszerűen a tényt mondanám el: „amelyek a városi és falusi középrétegek, a kispolgárok és kisparasztok tönkretétele által szélesítik (vagy mélyítik) a vagyonosok és vagyontalanok közötti szakadékot".

A két befejező mondat kétszer mondja el ugyanazt. Az I. mellékletben módosítási javaslatot teszek*.

5. bekezdés. „az okok" helyett azt kell írni: „okai*nak*"; ez bizonyára csak elírás.

---

* *V. ö. 224. old. – Szerk.*

6. bekezdés. „Bányák, aknák, tárnák", mint fentebb, az 1. bekezdéssel kapcsolatban. *Magán*termelés, mint fentebb. Azt mondanám: „a mostani, egyének vagy részvénytársaságok hasznát szolgáló tőkés termelés az egész társadalom hasznát szolgáló és előre meghatározott terv szerint folyó szocialista termeléssé változzék át; olyan átváltozás ez stb. . . . teremti meg, és amely egyedül alkalmas arra, hogy általa megvalósuljon a munkásosztálynak és vele kivétel nélkül a társadalom valamennyi tagjának felszabadulása".

7. bekezdés. Ezt úgy módosítanám, ahogyan az I. mellékletben látható.

8. bekezdés. Az „osztálytudatos" szó helyett, bár ez olyan rövidítés, amelyet a mi köreinkben könnyen megértenek, a közérthetőség és az idegen nyelvekre való lefordíthatóság érdekében ezt mondanám: „az osztályhelyzetük tudatától áthatott munkásokkal" vagy valami ehhez hasonlót.

9. bekezdés. A befejező mondat: „. . . helyezi és ezzel egy kézben egyesíti a gazdasági kizsákmányolás és politikai elnyomás hatalmát".

10. bekezdés. Az „osztályuralomnak" után hiányzik „és maguknak az osztályoknak". Az osztályok megszüntetése alapkövetelésünk, enélkül az osztályuralom megszüntetése közgazdaságtanilag képtelenség. Ahelyett, hogy „mindenkinek egyenlő jogai legyenek", ezt javasolom: mindenkinek „egyenlő jogai és *egyenlő kötelességei* legyenek" stb. Az *egyenlő kötelességek* a mi szempontunkból különösen lényeges kiegészítés a polgári demokratikus *egyenlő jogokhoz* és megfosztja ezt a követelést sajátosan polgári értelmétől.

A befejező mondatot „Harcukban . . . alkalmasak", inkább törölném. Ebben a határozatlan formájában „amelyek általában a *nép* (ugyan ki ez?) . . . helyzetének megjavítására alkalmasak", mindent magában foglalhat, védővámokat és szabadkereskedelmet, céheket és iparszabadságot, földhitelt, cserebankokat, kötelező oltást és az oltás eltiltását, alkoholizmust és antialkoholista mozgalmat stb., stb. Az, amit mondania *kell*, az előző mondatban már benne van, és egyáltalán nem szükséges külön hangsúlyozni, hogy amikor az egészet akarjuk, minden egyes részletét beleértjük, ez véleményem szerint gyengíti a hatást. Ha azonban ez a mondat, mint az egyes követelésekhez való átmenet, szükséges, akkor talán így lehetne mondani: „a szociáldemokrácia küzd minden olyan követelésért, *amely közelebb viszi ehhez a célhoz*" („rendszabályért és intézményért" mint ismétlés törlendő). Vagy pedig, s ez még jobb, mondjuk meg nyíltan, miről van szó, hogy pótolnunk kell azt a munkát, amelyet a burzsoázia elmulasztott; ebben a szellemben fogalmaztam az I. mellékletben egy befejező mondatot, amelyet fontosnak tartok a következő szakaszban levő megjegyzéseim miatt és ottani javaslataim indokolására.

II. Politikai követelések

A tervezet politikai követeléseinek egy nagy hibája van. Az, amit tulajdonképpen mondani kellene, *hiányzik belőle.* Ha mindezt a tíz követelést teljesítenék, akkor különböző eszközök kerülnének ugyan kezünkbe a politikai főcél eléréséhez, de korántsem érnénk el magát a főcélt. A népnek és képviseletének átengedett jogok szempontjából a birodalmi alkotmány puszta másolata az 1850-es porosz alkotmánynak, amelyben a legszélsőségesebb reakciót foglalták paragrafusokba, amelyben minden valóságos hatalommal a kormány rendelkezik s a kamaráknak még az adó megtagadására sincs joguk; annak az alkotmánynak, amely a konfliktus idején bebizonyította, hogy a kormány azt tehet vele, amit csak akar.[235] A birodalmi gyűlés jogai pontosan ugyanazok, mint a porosz kamara jogai, s ezért nevezte Liebknecht ezt a birodalmi gyűlést az abszolutizmus fügefalevelének. Arra gondolni az említett alkotmány és az általa szankcionált kisállamosdi, a Poroszország és Reuss-Greiz-Schleiz-Lobenstein[236] közti szövetség alapján – az egyiknek annyi négyzetmérföldje van, mint amennyi négyzethüvelykje a másiknak –, ilyen alapon arra gondolni, hogy „minden munkaeszköz közös tulajdonná való átváltoztatása" megvalósítható, ez nyilvánvaló értelmetlenség.

De ehhez a témához nyúlni veszélyes. És mégis, így vagy úgy, hozzá kell fogni a dologhoz. Hogy mennyire szükséges ez, bizonyítja a szociáldemokrata sajtó nagy részét éppen most elárasztó opportunizmus. Minthogy félnek a szocialista-törvény felújításától, s visszaemlékeznek némely elhamarkodott nyilatkozatra, amelyet e törvény uralma idején tettek, most egyszerre felfedezik, hogy Németország mai törvényes rendje elég a pártnak ahhoz, hogy minden követelését békés úton megvalósítsa. Elhitetik magukkal és a párttal, hogy „a mai társadalom belenő a szocializmusba", s fel sem vetik maguknak a kérdést, hogy ez a társadalom nem ugyanolyan szükségszerűen növi-e ki régi társadalmi szervezetét, nem ugyanolyan erőszakosan kell-e szétfeszítenie ezt a régi burkot, ahogyan a rák feszíti szét a magáét; hogy nem kell-e Németországban ezenkívül a még félig abszolutisztikus és ráadásul leírhatatlanul kuszált politikai rend béklyóit is szétfeszítenie. Elképzelhető, hogy a régi társadalom békésen belenőhet az újba olyan országokban, ahol a népképviselet minden hatalmat a saját kezében összpontosít, ahol, mihelyt a nép többsége mögöttünk áll, alkotmányosan tehetünk meg mindent, amit akarunk: demokratikus köztársaságokban, mint Franciaország és Amerika, olyan monarchiákban, mint Anglia, ahol a sajtóban nap mint nap a dinasztia küszöbönálló végkielégítését vitatják meg és ahol ez a dinasztia a nép akaratával

szemben tehetetlen. De Németországban, ahol a kormány majdnem mindenható, és sem a birodalmi gyűlésnek, sem a többi képviseleti testületnek nincs valóságos hatalma, Németországban ilyesminek a proklamálása, mégpedig anélkül, hogy erre bármi szükség volna, annyit jelent, hogy leszedik a fügefalevelet az abszolutizmusról és saját testükkel takarják el meztelenségét.

Ilyenfajta politika végeredményben csak saját pártunkat vezetheti tévútra. Általános, elvont politikai kérdéseket tolnak előtérbe és ilymódon eltakarják a legközelebbi konkrét kérdéseket, azokat a kérdéseket, amelyek az első nagy események, az első politikai válság alkalmával önmaguk tűzik napirendre magukat. Mi más adódhat ebből, mint az, hogy a párt a döntő pillanatban egyszerre tanácstalannak bizonyul, hogy a legdöntőbb kérdések tekintetében homály és egyenetlenség uralkodik, mert ezeket a kérdéseket sohasem vitatták meg. Megismétlődjék az, ami annakidején a védővámok kérdésében történt[237]? Ezt akkor csak a burzsoáziára tartozó, a munkásokat egyáltalán nem érintő kérdésnek nyilvánították, amelyben tehát mindenki úgy szavazhatott, ahogy akart; most viszont sokan az ellenkező végletbe esnek és a védővám híveivé lett burzsoák ellensúlyozására újra előhozakodnak Cobden és Bright közgazdasági agyszüleményeivel és legtisztább szocializmusként hirdetik – a legtisztább manchesterizmust[102]. A nagy főszempontoknak ez az elfeledése pillanatnyi napi érdekek miatt, a pillanatnyi sikereknek ez az erőltetett hajhászása, tekintet nélkül a további következményekre, a mozgalom jövőjének ez a feláldozása a mozgalom jelene kedvéért talán „becsületes" szándékkal történik, de mégis opportunizmus és az is marad, a „becsületes" opportunizmus pedig talán a legveszedelmesebb valamenynyi közül. Melyek hát ezek a kényes, de nagyon fontos pontok?

Először. Ha valamihez nem fér kétség, akkor az az, hogy pártunk és a munkásosztály csak a demokratikus köztársaság politikai formájának fennállása esetén juthat uralomra. Sőt, ez a specifikus forma a proletariátus diktatúrája számára, ahogy ezt már a nagy francia forradalom megmutatta. Mégiscsak elképzelhetetlen, hogy legjobb embereink egy császár alatt miniszterekké legyenek, mint Miquel. Csakhogy, úgy látszik, törvényesen lehetetlen nyíltan a programba iktatni a köztársaság követelését, ámbár ez Franciaországban még Lajos Fülöp alatt is megengedett volt, ugyanúgy, mint most Olaszországban. De éppen az a tény, hogy Németországban még nyíltan köztársasági pártprogrammal sem szabad fellépni, bizonyítja, milyen határtalan illúzió az, hogy ebben az országban kedélyes, békés úton be lehet rendezni a köztársaságot, sőt nemcsak a köztársaságot, hanem a kommunista társadalmat is.

De tegyük fel, hogy a köztársaság kérdése mellett valahogyan elsiklunk.

Aminek azonban véleményem szerint benne kell lennie a programban és benne is lehet, az az a követelés, hogy *minden politikai hatalom a népképviselet kezében összpontosuljon*. S ez egyelőre elegendő lenne, ha már nem lehet továbbmenni.

Másodszor. Németország újjászervezése. Egyrészt véget kell vetni a kisállamosdinak – próbáljuk forradalmasítani a társadalmat, amíg létezik bajor-württembergi fenntartott jog[23] és például Türingia térképe a jelenlegi siralmas képet nyújtja! Másrészt Poroszországnak meg kell szűnnie, önkormányzattal rendelkező tartományokra kell feloszlania, hogy a sajátos poroszság ne nehezedjék többé Németországra. Kisállamosdi és sajátos poroszság, ez a két oldala annak az ellentétnek, amelynek Németország ma rabja, s amelyben az egyik oldal szükségszerűen mindig a másik mentségéül és léte igazolásául szolgál.

Mi lépjen a helyére? Nézetem szerint a proletariátus csak az egységes és oszthatatlan köztársaság formáját használhatja. A föderatív köztársaság az Egyesült Államok óriási területén most még nagyjában-egészében szükségszerűség, habár keleti részén már akadállyá válik. Haladást jelentene Angliában, ahol a két szigeten négy nemzet él és ahol – noha egyetlen parlamentjük van – már most háromféle törvényrendszer létezik egymás mellett. Már régen akadállyá vált a kicsiny Svájcban, s ott csupán azért elviselhető még, mert Svájc megelégszik azzal, hogy teljesen passzív tagja legyen az európai államok rendszerének. Németország számára a föderalisztikus elsvájciasodás óriási visszafejlődést jelentene. A szövetségi állam két pontban különbözik az egységes államtól: az egyik az, hogy a szövetséghez tartozó minden egyes külön államnak, minden kantonnak saját polgári és büntető-jogi törvényhozása, saját bírósági szervezete van, a másik pedig az, hogy a népképviseleti kamarán kívül még államképviseleti kamara is van, amelyben minden kanton mint ilyen szavaz, tekintet nélkül arra, hogy nagy-e vagy kicsiny. Az első pontban leírt állapotot szerencsésen leküzdöttük már, és nem leszünk olyan gyerekesek, hogy újra bevezessük, a másodikkal rendelkezünk a Szövetségi Tanács [Bundesrat] alakjában, és nagyon jól nélkülözhetjük, mint ahogy általában „szövetségi államunk" már átmenet az egységes államhoz. S nem az a feladatunk, hogy az 1866-os és 1870-es felülről végrehajtott forradalmat visszacsináljuk, hanem hogy egy alulról jövő mozgalommal kiegészítsük és kijavítsuk.

Tehát egységes köztársaság. De nem a mostani francia köztársaság értelmében, amely nem egyéb, mint az 1798-ban létesített császárság császár nélkül.[239] 1792-től 1798-ig minden francia département, minden község amerikai mintára teljes önkormányzattal rendelkezett, és ennek így kell lennie ná-

lunk is. Hogyan kell megszervezni az önkormányzatot és hogyan lehet boldogulni bürokrácia nélkül, ezt megmutatta és bebizonyította nekünk Amerika és az első francia köztársaság, s még ma is bizonyítja Ausztrália, Kanada és a többi angol gyarmat. S az ilyen tartományi és községi önkormányzat sokkal szabadabb, mint például a svájci föderalizmus, ahol a kanton ugyan nagyon független a szövetségtől, de független a járástól és a községtől is. A kantonális kormányok kineveznek járási helytartókat és prefektusokat, akiknek az angol nyelven beszélő országokban hírét se ismerik, s akikből épp oly tisztelettel nem kérünk a jövőben, mint a porosz Landratokból* és Regierungsratokból**.

Mindezekből nem sok kerülhet be a programba. Főképpen azért is említem ezeket, hogy jellemezzem a németországi állapotokat, amelyek között nem lehet ilyesmit kimondani, s ezzel egyszersmind azt az önámítást, amely ilyen állapotokat törvényes úton akar átváltoztatni kommunista társadalommá. Továbbá azért, hogy emlékeztessem a pártvezetőséget: vannak még más fontos politikai kérdések is a nép által gyakorolt közvetlen törvényhozáson és az ingyenes jogszolgáltatáson kívül, amelyek nélkül végülis csak megleszünk valahogy. Az általános bizonytalanság közepette ezek a kérdések máról holnapra égetővé válhatnak s mi lesz, ha nem vitattuk meg őket, ha nem egyeztünk meg felőlük?

De bevehető a programba, s legalább közvetve jelezheti az el nem mondhatót a következő követelés:

„Teljes tartományi, járási és községi önkormányzat, általános választójog alapján megválasztott tisztviselők útján. Az államilag kinevezett helyi és tartományi hatóságok felszámolása."

Hogy egyébként lehetséges-e a fentebb tárgyalt kérdésekre vonatkozóan még további programköveteléseket felállítani, azt én itt nem tudom olyan jól megítélni, mint ti ott. De kívánatos lenne, hogy ezeket a kérdéseket a párton belül megvitassák, amíg nem késő.

1. A „választójog és szavazati jog", illetve „választások és szavazások" közötti különbség előttem nem világos. Ha szükség van ilyen megkülönböztetésre, ezt mindenesetre érthetőbben kellene kifejezni, vagy a tervezethez csatolt magyarázatban megvilágítani.

2. „A nép javaslattételi és javaslatelvetési joga" – *mire vonatkozóan*? Hozzá kellene tenni, hogy minden törvényre vagy a népképviselet határozataira vonatkozóan.

---

* – kerületi főnökökből – *Szerk.*

** – kormánytanácsosokból – *Szerk.*

5. Az egyház és az állam teljes szétválasztása. Az állam minden vallási közösséget, kivétel nélkül, tekintsen magántársaságnak. Vonjanak meg tőlük minden közpénzből való támogatást és ne lehessen semmi befolyásuk a nyilvános iskolákra. (Nem lehet persze megtiltani nekik, hogy *saját* pénzükből ne alapítsanak *saját* iskolákat s ne tanítsák ott ostobaságaikat!)

6. „Az iskola világi jellege" akkor felesleges, ez az előző paragrafushoz tartozik.

8. és 9. Itt a következőkre hívnám fel a figyelmet: ezek a pontok azt követelik, hogy államosítsák 1. *az ügyvédeket*, 2. *az orvosokat*, 3. *a gyógyszerészeket*, *fogorvosokat*, *bábákat*, *ápolókat* stb. Továbbá később a munkásbiztosítás teljes államosítását követeljük. Vajon rábízhatjuk-e mindezt Caprivi úrra és vajon összhangban van-e ez azzal, hogy az előbbiekben megtagadtunk minden államszocializmust?

10. Itt azt mondanám: „Progresszív ... adókat minden állami, járási és községi kiadás fedezésére, amennyiben ehhez szükség van adókra. Minden közvetett állami és helyi adó, minden vám stb. megszüntetése." A többi felesleges és a hatást gyengítő magyarázat, illetve indokolás.

III. Gazdasági követelések

A 2. ponthoz. Németországban inkább, mint bárhol másutt, az egyesülési jog *az állammal* szemben is igényel biztosítékot.

A „szabályozásra" stb. befejező mondatot *4. pontként* kellene hozzátenni és megfelelő formába önteni. Ezzel kapcsolatban meg kellene jegyezni, hogy a felerészt munkásokból és felerészt vállalkozókból álló munkakamarákkal kelepcébe kerülnénk. A többség ezekben még évek múlva is mindig a vállalkozók oldalán lenne, ehhez elég egy fekete bárány a munkások között. Ha nem kötjük ki, hogy vitás esetekben a *két fél külön* nyilvánítja véleményét, sokkal jobb lenne egy vállalkozói kamara és *mellette egy független munkáskamara*.

Azt kérném, hogy a végleges döntés előtt még egyszer vessétek egybe a tervezetet a francia programmal[240], amelyben éppen a III. rész szempontjából egy és más jobbnak látszik. A spanyol programot [241] az idő rövidsége miatt sajnos nem tudom kikeresni, sok tekintetben az is igen jó.

Melléklet az I. szakaszhoz

1) „Bányák, tárnák" elhagyandó; „vasutak és más közlekedési eszközök".

2) Elsajátítóik (vagy birtokosaik) kezében a társadalmi munkaeszközök a kizsákmányolás eszközeivé váltak. A szolgaság minden formájának: a társadalmi nyomornak, szellemi elkorcsosodásnak és politikai függésnek alapja a munkások ebből fakadó gazdasági alárendeltsége a munkaeszközök, azaz az élet forrásai elsajátítóinak.

3) E kizsákmányolás uralma alatt fokozódó sebességgel nő a kizsákmányoltak által létrehozott gazdagság felhalmozása a kizsákmányolók – a tőkések és nagybirtokosok – kezében; egyre egyenlőtlenebbé válik a munka termékének elosztása a kizsákmányolók és a kizsákmányoltak között; egyre nő a proletárok száma és egyre bizonytalanabb lesz megélhetésük stb.

4) A *magán* (termelés) kihúzandó ... a városi és falusi középrétegek – a kispolgárok és kisparasztok – tönkretétele által szélesítik (vagy mélyítik) a vagyonosok és vagyontalanok közötti szakadékot, az általános bizonytalanságot a társadalom normális állapotává változtatják és bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy a társadalmi munkaeszközök elsajátítóinak osztálya elvesztette hivatottságát és képességét a gazdasági és politikai vezetésre.

5) „okainak"

6) ... az egyének vagy részvénytársaságok hasznát szolgáló tőkés termelés pedig az egész társadalom hasznát szolgáló és előre meghatározott terv szerint folyó szocialista termeléssé változzék át – olyan átváltozás ez, amelynek anyagi és szellemi feltételeit maga a tőkés társadalom teremti meg, és amely egyedül alkalmas arra, hogy általa megvalósuljon a munkásosztálynak és vele kivétel nélkül a társadalom valamennyi tagjának felszabadulása.

7) A munkásosztály felszabadítása csak magának a munkásosztálynak a műve lehet. Magától értetődik, hogy nem bízhatja felszabadítását sem a tőkésekre és a nagybirtokosokra, ellenfeleire és kizsákmányolóira, sem a kispolgárokra és a kisparasztokra, akiknek, a nagy kizsákmányolók konkur-

renciájának nyomására, nincsen más választásuk, mint hogy* vagy ezekhez vagy a munkásokhoz csatlakozzanak.

8) ... az osztályhelyzetük tudatától áthatott munkásokkal stb.

9) ... helyezi és ezzel egy kézben egyesíti a munkás gazdasági kizsákmányolásának és politikai elnyomásának hatalmát.

10) ... osztályuralomnak és maguknak az osztályoknak** a megszüntetéséért és azért, hogy mindenkinek stb. ... származásra való tekintet nélkül egyenlő jogai és egyenlő kötelességei legyenek (a befejezést töröljük). De ebben a harcában ... az emberiségért akadályozza Németország elmaradott politikai rendje. Mindenekelőtt mozgási szabadságot kell kiharcolnia magának, meg kell semmisítenie a feudalizmus és az abszolutizmus számos maradványát – egyszóval el kell végeznie azt a munkát, amelyre a német burzsoá pártok mindeddig túlságosan gyávák voltak. Ezért, legalábbis most, a szociáldemokrácia kénytelen programjába felvenni olyan követeléseket is, amelyeket más kultúrországokban már maga a burzsoázia megvalósított.

---

* *A mondat ezután következő részét Engels ceruzával írta a következő, általa törölt szavak helyébe*: vagy ezekbe kapaszkodjanak, vagy maguk is proletársorba süllyedjenek, azaz vagy ellenségévé váljanak a munkásosztálynak, vagy függelékévé. – *Szerk.*

** *A* maguknak az osztályoknak *szavakat Engels ceruzával írta be.* – *Szerk.*

A brüsszeli kongresszusról és az európai helyzetről

[Részlet egy Paul Lafargue-nak szóló levélből[242]]

London, 1891 szeptember 2.

A brüsszeli kongresszus

Minden okunk megvan arra, hogy elégedettek legyünk a brüsszeli kongresszussal.

Helyes volt, hogy megszavazták az anarchisták kizárását, ezzel véget ért a régi Internacionálé, ezzel megindul az új. A hágai kongresszus[134] határozatainak világos és egyszerű megerősítése ez – tizenkilenc évvel utóbb.

Nem kevésbé jelentős volt az a tény, hogy szélesre tárták az ajtót az angol trade unionok előtt. Ez az intézkedés bizonyítja, milyen jól megértette a kongresszus a helyzetet. És a szavazások, amelyek a trade unionokat „az osztályharchoz és a bérmunka megszüntetéséhez" kapcsolták, arról tanúskodnak, hogy részünkről nem történt engedmény.

A Domela Nieuwenhuis-incidens megmutatta, hogy az európai munkások végérvényesen túljutottak a harsogó frázisok uralmának korszakán és hogy tudatában vannak a rájuk háruló felelősségnek: olyan osztályt alkotnak, mely „harcos" párttá szerveződött, olyan párttá, amely számol a „tényekkel". És a tények mindinkább forradalmi jelleget öltenek.

Az európai helyzet

Oroszországban már éhínség van; Németországban néhány hónap múlva éhínség lesz; a többi országra kevesebb szenvedés vár a következő okokból: az 1891. évi termés deficitjét 11 ½ millió hektoliter búzára és 87 vagy 100 millió hektoliter rozsra becsülik; ez utóbbi deficit tehát főképpen a két rozsfogyasztó országot, Oroszországot és Németországot sújtja.

Ez 1892 tavaszáig biztosítja számunkra a békét. Oroszország addig az időpontig nem fog megmoccanni; ha csak Párizsban vagy Berlinben elképesztő ostobaságokat nem követnek el, nem lesz tehát háború.

Ezzel szemben a cárizmus vajon átvészeli-e ezt a válságot? Kétlem. A nagy városokban, különösen Pétervárott, túl sok a lázadó elem, semhogy ne próbálnák, ezt az alkalmat felhasználva, az iszákos III. Sándort letenni a trónról vagy legalábbis egy nemzetgyűlés ellenőrzése alá helyezni: talán ő maga kényszerül majd arra, hogy ennek összehívását kezdeményezze. Oroszország – vagyis a kormány és a fiatal burzsoázia – óriási erőfeszítéseket tett a nagy nemzeti ipar létrehozása érdekében (lásd Plehanov cikkét a „Neue Zeit"-ben). Ennek az iparnak a fejlődése hirtelen meg fog akadni, mert az éhínség elzárja előle egyetlen piacát – a belső piacot. A cár meglátja, mi származik abból, hogy önellátó, a külföldtől független országgá tették Oroszországot: ipari válsággal tetézett mezőgazdasági válság szakad majd rá.

Németországban a kormány – mint mindig – túl későn szánja majd rá magát a gabonavám eltörlésére vagy *felfüggesztésére*. Ezzel szétzúzza a Reichstag védővám-párti többségét. A nagybirtokosok, a „ruraux"[243] többé nem akarják majd fenntartani az iparcikkeket terhelő vámokat, a lehető legolcsóbban akarnak majd vásárolni. Így valószínűleg megismétlődik majd az, ami a szocialistaellenes törvénnyel kapcsolatos szavazáskor történt: lesz egy az új helyzetből következő ellentétes érdekek miatt önmagán belül is megosztott védővám-párti többség, amely képtelen lesz a védővámrendszer részleteit illetően megegyezni. Minden elképzelhető javaslatra csak kisebbség szavaz: vagy visszatérnek a szabadkereskedelmi rendszerhez, ami szintén lehetetlen, vagy feloszlatják a Reichstagot, ami a régi pártok és a régi többség kiszorítását és egy új, szabadkereskedő többség kialakulását jelenti, amely szemben áll a jelenlegi kormánnyal. Ez tényleges és végleges befejezését jelenti a Bismarck-korszaknak és a belpolitikai pangásnak – nem a mi pártunkról beszélek itt, hanem a lehetséges kormányzó pártokról; harcra kerül majd sor a nagybirtokos nemesség és a burzsoázia között továbbá a védővám-párti burzsoázia és a kereskedők meg az ipari burzsoázia ama frakciója között, amely a szabadkereskedelem híve; a kormány és a belpolitika stabilitása megtörik, végre megindul a mozgás, a harc, az élet, és ennek minden gyümölcsét a mi pártunk fogja learatni; s ha az események így alakulnak, akkor pártunk körülbelül 1898-ban hatalomra juthat.

Íme így áll a dolog! A többi országról nem beszélek, mert a mezőgazdasági válság nem érinti őket olyan súlyosan. Ám ha ez a mezőgazdasági

válság Angliában kirobbantja azt az ipari válságot, amelyre 25 éve várunk ... akkor!

F. Engels

Le Congrès de Bruxelles. Situation de l'Europe
A megjelenés helye: „Le Socialiste",
1891 szeptember 12. (51.) sz.
Eredeti nyelve: francia

A szocializmus Németországban[244]

Der Sozialismus in Deutschland

A megírás ideje: 189 október 13. és 22. között és 1892 ja uár.

Az első megjelenés helye: Almanach du Parti Ouvrier pour 1892, Lille

Eredeti nyelve: német és francia

Aláírás: Fr. Engels

Az itt következő írás egy cikk fordítása, amelyet párizsi barátaink kívánságára francia nyelven az „Almanach du Parti Ouvrier pour 1892" részére írtam. Mind a francia, mind a német szocialistáknak tartozom azzal, hogy németül is közzétegyem. A franciáknak azért, mert Németországban ismeretessé kell válnia, hogy milyen leplezetlenül meg lehet velük tárgyalni azt az eshetőséget, hogy a német szocialistáknak feltétlenül részt kellene venniök még egy Franciaország elleni háborúban is, és hogy mennyire mentesek *ezek* a franciák attól a sovinizmustól és revánsvágytól, amelyet a monarchistáktól kezdve a radikálisokig az összes polgári pártok olyan hivalkodóan fitogtatnak. A németeknek azért, mert joguk van ahhoz, hogy tőlem magamtól hitelt érdemlően megtudják, mit mondtam el róluk a franciáknak.

Magától értetődik – de mégis nyomatékosan megismétlem –, hogy e cikkben csak a saját nevemben beszélek, semmiképpen sem a német párt nevében. Ehhez csak e párt választott szerveinek, képviselőinek és bizalmi embereinek van joguk. És amellett az ötvenéves munkában szerzett nemzetközi helyzetem tiltja, hogy egyik vagy másik nemzet szocialista pártjának a képviselőjeként lépjek fel, elkülönítve magamat a többi szocialista párttól, jóllehet azt nem tiltja, hogy emlékezzek német voltomra és hogy büszke legyek arra a pozícióra, amelyet német munkásaink mindenki mást megelőzve kiharcoltak maguknak.

I

A német szocializmus jóval 1848 előtt keletkezett. Kezdetben két független áramlata létezett. Egyrészt egy tiszta munkásmozgalom, a francia munkáskommunizmus elágazása; belőle indult ki, egyik fejlődési fokaként, Weitling utópista kommunizmusa. Aztán egy elméleti mozgalom, amely a hegeli filozófia felbomlásából keletkezett; ebben az irányzatban mindjárt kezdettől fogva Marx neve uralkodik. Az 1848 januárjában megjelent „Kommunista Kiáltvány" a két áramlat egybeolvadását jelzi; ez az egybeolvadás a forradalom kohójában ment végbe és pecsételődött meg, ahol mindnyájan, munkások és ex-filozófusok egyaránt becsülettel helytálltak*.

Az európai forradalom 1849-es leverése után a szocializmusnak Németországban titkos létre kellett szorítkoznia. Csak 1862-ben tűzte ki Lassalle, Marx egyik tanítványa, újra a szocialista zászlót. De ez már nem a „Kiáltvány" bátor szocializmusa volt; Lassalle a munkásosztály érdekében mindössze azt követelte, hogy létesítsenek termelőszövetkezeteket állami hitel segítségével – új kiadása volt ez az 1848 előtt Marrast tiszta republikánus „National"-jához tartozó párizsi munkásfrakció programjának, egy olyan programnak tehát, amelyet a tiszta republikánusok szembeállítottak Louis Blanc „A munka megszervezése" című munkájával[245]. A Lassalle-féle szocializmus, mint látjuk, igen szerény volt. És mégis a németországi szocializmus második fejlődési fokának kiindulópontját jelzi. Mert Lassalle tehetségének, lángoló buzgalmának, fékezhetetlen energiájának sikerült egy munkásmozgalmat életre hívnia, amelyhez pozitív vagy negatív, baráti vagy ellenséges kötelékek útján kapcsolódik mindaz, amit a német proletariátus tíz éven keresztül önállóan tett**.

Csakugyan: vajon kielégíthette-e a tiszta lassalleanizmus, úgy, ahogy volt, annak a nemzetnek a szocialista igényeit, amely létrehozta a „Kiáltvány"-t? Ez lehetetlen volt. És így hamarosan létrejött, hála mindenekelőtt Liebknecht és Bebel fáradozásainak, egy munkáspárt, amely nyíltan

* *A francia szövegben a mondat befejező része*: életüket egyformán kockáztatták – *Szerk.*

** *A francia szövegben*: ami a német proletariátust ... megmozgatta. – *Szerk.*

hirdette az 1848-as „Kiáltvány" elveit.[246] Azután, 1867-ben, három évvel Lassalle halála után, megjelent Marx „Tőké"-je, és megjelenésének napjától számítódik a specifikus lassalleanizmus hanyatlása. A „Tőke" nézetei egyre inkább minden német szocialista közös tulajdonává lettek, a lassalleánusoké nem kevésbé, mint a többieké. Nem egyszer mentek át egész lassalleánus csoportok lobogó zászlókkal és zeneszóval* az új „eisenachi" pártba. Ez a párt állandóan erősödött, úgyhogy közte és a lassalleánusok között csakhamar nyílt ellenségeskedésekre került sor; és a legvadabbul, még gumibotokkal is, éppen akkor verekedtek, amikor a harcolók között már nem volt igazi vitás pont, amikor az egyik elvei, érvei, sőt harci eszközei is minden lényeges pontban megegyeztek a másikéival.

És éppen ez volt az a pillanat, amikor a két irányzat** képviselői egymás mellett ültek a Reichstagban és kétszeresen érezhető volt a közös cselekvés szükségessége. A rendpártokkal*** szemben egyszerűen nevetséges lett a szocialisták egymás közötti háborúskodása. A helyzet tisztára elviselhetetlenné vált. Ekkor, 1875-ben végbe ment az egybeolvadás.[132] És azóta az egykor ellenségeskedő fivérek megszakítás nélkül egyetlen, bensőségesen összetartó családot alkottak. S ha még lett volna valamelyes kilátás összeveszítésükre, Bismarck volt oly kedves, hogy ezt megelőzze, amikor 1878-ban hírhedt kivételes törvényével törvényen kívül helyezte a német szocializmust. Az üldözés pártatlanul osztogatott kalapácsütései végérvényesen egyetlen egynemű tömeggé kovácsolták az eisenachiakat és a lassalleánusokat. És ma a Szociáldemokrata Párt egyik kezével közzéteszi Lassalle műveinek hivatalos kiadását[247], míg egyidejűleg a másikkal – mégpedig a régi lassalleánusok segítségével – programjából kitörli a sajátos lassalleanizmus utolsó nyomait.

Soroljam még fel egyenként a viszontagságokat, a harcokat, a vereségeket, a győzelmeket, amelyeket pártunk élete folyamán megélt? Amikor az általános választójog[248] megnyitotta előtte a Reichstag kapuit, két parlamenti tag° és százezernyi választó képviselte; ma harmincöt képviselője és másfél millió választója van, több választója, mint amennyit bármely más párt a 90-es választásokon fel tud mutatni. Tizenegy éven át tartó birodalmi kiközösítés és ostromállapot megnégyszerezték az erejét és Németország

* *A francia szövegben a mondat folytatása*: Bebel és Liebknecht új pártjába, név szerint az – *Szerk.*

** *A francia szövegben ehelyett*: szocialista frakció – *Szerk.*

*** *A francia szövegben ehelyett*: polgári képviselőkkel – *Szerk.*

° August Bebel és Wilhelm Liebknecht. – *Szerk.*

legerősebb pártjává tették. 1867-ben a rendpárti* képviselők még idegenszerű lényeknek tekinthették szocialista kollégáikat, akik egy másik bolygóról pottyantak le; ma, akár tetszik nekik, akár nem, annak a hatalomnak a képviselőit kell látniok bennük, amelyé a jövő. Az a Szociáldemokrata Párt, amely megbuktatott egy Bismarckot, amely tizenegy évi harc után megtörte a szocialista-törvényt, az a párt, amely dagadó árként söpör el minden zsilipet, amely eláraszt várost és falut, egészen a legreakciósabb mezőgazdasági kerületekig**, ez a párt ma azon a ponton van, hogy szinte matematikai pontosságú számítással meg tudja határozni az időt, amikor uralomra jut.

A szocialista szavazatok száma:

1871	101 927	1884	549 990
1874	351 670	1887	763 128
1877	493 447	1890	1 427 298

Mármost a kormány a legutóbbi választások óta minden emberileg elképzelhetőt megtett, hogy a néptömegeket a szocializmus felé sodorja: üldözte a szakegyleteket és a sztrájkokat, még a mostani drágulás alatt is fenntartotta azokat a vámokat, amelyek következtében a nagybirtokosok előnyére megdrágul a szegény ember kenyere és húsa. Az 1895. évi választásokon tehát legalább 2½ millió szavazatra számíthatunk; ez a szám azonban 1900 körül*** 3½—4 millióra emelkedhet. Kellemes „századvég" burzsoáinknak!

A szociáldemokraták e tömör és egyre növekvő tömegével szemben csak megosztott polgári pártokat látunk. 1890-ben a konzervatívoknak (a két frakciónak együttvéve) 1 377 417 szavazatuk volt; a nemzeti liberálisoknak 1 177 807; a német szabadelvűeknek° 1 159 915; a centrumnak°° 1 342 113. S ez olyan helyzet, amikor egy szilárd párt, amely 2½ millió szavazattal rendelkezik, minden kormányt kapitulációra kényszeríthet.

A német szociáldemokrácia főerőssége azonban korántsem a választóinak számában rejlik. Nálunk csak 25 éves korában lesz valaki választó, de már 20 éves korában katona. S minthogy éppen a fiatal nemzedékből toborzódik pártunk legtöbb új híve, ebből az következik, hogy a német hadsereget egyre inkább megfertőzi a szocializmus. Ma öt katonára esik

---

* *A francia szövegben ehelyett*: polgári – *Szerk.*

** *A francia szövegben ehelyett*: Vendéekig[249] – *Szerk.*

*** *A francia szövegben beiktatva*: 10 millió bejegyzett választót tekintve – *Szerk.*

° *A francia szövegben ehelyett*: a haladóknak (radikálisoknak) – *Szerk.*

°° *A francia szövegben ehelyett*: a katolikusoknak – *Szerk.*

egy szocialista, néhány év múlva háromra egy, és 1900 körül a hadsereg, amely azelőtt az ország legporoszabb eleme volt, többségében szocialista lesz. Ez feltartóztathatatlanul közeledik, akár a végzet. A berlini kormány látja, hogy ez bekövetkezik, éppúgy látja, mint mi, de tehetetlen. A hadsereg kicsúszik a keze közül.

Mily gyakran elvárták tőlünk a burzsoák, hogy minden körülmények között mondjunk le a forradalmi eszközök alkalmazásáról és maradjunk meg a törvényes határokon belül, most, hogy megszűnt a kivételes törvény és az általános jog ismét kiterjed mindenkire, a szocialistákra is! Sajnos, nem vagyunk abban a helyzetben, hogy a burzsoá uraknak megtegyük ezt a szívességet. Ami azonban nem akadálya annak, hogy e pillanatban nem mi vagyunk azok, akiket „tönkretesz a törvényesség"[250]. Ellenkezőleg, olyan kitűnően dolgozik nekünk, hogy bolondok lennénk, ha megsértenénk, amíg így mennek a dolgok. Sokkal kézenfekvőbb az a kérdés, vajon nem a burzsoák és kormányuk sértik-e majd meg a törvényt és a jogot, hogy erőszak útján szétmorzsoljanak bennünket? Ezt majd bevárjuk. Közben pedig: „Kérem, lőjenek előbb Önök", (burzsoá) „uraim!"[251]

Nem kétséges, *fognak* előbb lőni. Egy szép napon a német burzsoák és kormányuk belefáradnak, hogy karbatett kézzel szemléljék a szocializmus mindent elsöprő szökőárját; a törvénytelenséghez, az erőszakhoz folyamodnak majd. De mit használ ez? Az erőszak elnyomhat egy kis szektát egy korlátozott területen; de nincs az a hatalom, amely egy óriási birodalom egészére kiterjedő, több mint két vagy három millió hívet számláló pártot ki tud irtani. A pillanatnyi ellenforradalmi túlerő* talán néhány évvel késleltetheti a szocializmus győzelmét, de csak azért, hogy aztán annál teljesebb és végérvényesebb legyen.

* *A francia szövegben*: ellenforradalmi erőszak – *Szerk.*

II

Az előbb elmondottak csak azzal a fenntartással érvényesek, hogy Németországnak megadatik békében haladni gazdasági és politikai fejlődésének útján. Egy háború mindezt megváltoztatná. És a háború máról holnapra kitörhet.

S hogy mit jelent manapság „a háború", azt mindenki tudja. Jelenti Franciaországot és Oroszországot az egyik oldalon, és szemben vele Németországot, Ausztriát, talán Olaszországot. Mindezen országok szocialistáinak, akiket akaratuk ellenére bevetnének, egymás ellen kellene harcolniok: mit tenne ilyen esetben a német Szociáldemokrata Párt, mi történnék vele?

A német birodalom monarchia, félfeudális formákkal, amelyet azonban végső soron a burzsoázia gazdasági érdekei határoznak meg. Ez a monarchia – hála Bismarcknak – óriási hibákat követett el. Rendőri, kicsinyes, zaklatásra törekvő, egy nagy nemzethez méltatlan belpolitikája minden polgári-liberális ország megvetését, külpolitikája a szomszédnépek bizalmatlanságát, sőt gyűlöletét szerezte meg neki. A német kormány Elzász-Lotaringia erőszakos annexiójával hosszú évekre lehetetlenné tett mindennemű kibékülést Franciaországgal, és anélkül hogy igazi előnyt szerzett volna magának, Oroszországot Európa döntőbírójává tette. Ez annyira szembetűnő, hogy az Internacionálé Főtanácsa mindjárt a Sedan[198] utáni napon előre meg tudta mondani a mai európai helyzetet. 1870 szeptember 9-i Üzenetében ez áll: „Valóban azt hiszik a teuton hazafiak, hogy Németország szabadsága és békéje biztosítva lesz, ha Franciaországot Oroszország karjaiba kényszerítik? Ha a hadiszerencse, a siker fennhéjázása és dinasztikus fondorlatok Németországot francia terület elrablására csábítják, akkor csak két út marad nyitva számára. Vagy *nyíltan* az orosz terjeszkedő politika eszközévé kell válnia, ... vagy pedig ... új »védekező« háborúra lesz kénytelen készülődni, nem afféle újsütetű »lokalizált« háborúra, hanem *faji háborúra* – a szövetkezett szláv és latin fajok ellen."[195]

Nem kétséges: *ezzel* a német birodalommal szemben a mai francia köztársaság is a forradalmat képviseli – igaz, csak a polgári forradalmat, de mégiscsak a forradalmat. De mihelyt ez a köztársaság alárendeli magát az

orosz cár parancsainak, ez már egészen más. Az orosz cárizmus ellensége minden nyugati népnek, még e népek burzsoáinak is. Ha a cári hordák Németországba jönnének, nem a szabadságot hoznák, hanem a szolgaságot, nem a fejlődést, hanem a pusztítást, nem a haladást, hanem az eldurvulást. A cárral karöltve Franciaország nem hozhatja a németeknek a szabadság leghalványabb eszméjét sem; azt a francia tábornokot, aki német köztársaságról beszélne, kinevetné egész Európa és Amerika. Franciaország megtagadná egész forradalmi történelmi szerepét és megengedné, hogy a bismarcki császári birodalom a keleti barbársággal szemben a nyugati haladás képviselőjének tüntesse fel magát.

Csakhogy a hivatalos Németország mögött ott van a szocialista Németország, az a párt, amelyé a jövő, az ország közeljövője. Mihelyt ez a párt uralomra jut, ezt sem nem gyakorolhatja, sem nem tarthatja meg, ha nem teszi jóvá az igazságtalanságokat, amelyeket hivatali elődei más nemzetekkel szemben elkövettek. Elő fogja készíteni a francia burzsoázia által ma oly galádul elárult Lengyelország helyreállítását, Észak-Schleswiget és Elzász-Lotaringiát pedig abba a helyzetbe kell majd juttatnia, hogy szabadon dönthessenek politikai jövőjükről. Mindezek a kérdések könnyen és a közeljövőben megoldódnak tehát, de csak akkor, ha Németország a saját ura marad. Egy szocialista Franciaország és egy szocialista Németország között nem merülhet fel elzász-lotaringiai kérdés, a dolgot egy szempillantás alatt elintézik. Csak arról van szó, hogy mintegy tíz évig várni kell még. Franciaországban, Angliában, Németországban az egész proletariátus még felszabadítására vár; ne várhatnának az elzász-lotaringiai hazafiak is még egy kis ideig? Türelmetlenségük miatt egy egész földrész elpusztuljon és végül ki legyen szolgáltatva a cári kancsukának? Megéri a játszma az ilyen tétet?

Ha háborúra kerül a sor, akkor először Németország, majd Franciaország is fő hadszíntérré válik, valamennyi ország közül e kettőnek kell majd viselnie a háborús költségek és pusztítások zömét. Azonkívül ezt a háborút mindjárt kezdettől fogva a szövetségesek közötti olyan kölcsönös árulások sora jellemzi majd, amilyeneket maga a legfőbb áruló, a diplomácia sem tudott eddig felmutatni; s ezeknek az árulásoknak a fő áldozata megint csak Franciaország lesz vagy Németország – vagy mind a kettő. Tekintettel ezekre az eshetőségekre, e két ország egyike sem fogja a nyílt harcot provokálni.* Ellenben Oroszország, amelyet földrajzi és gazdasági helyzete

* *A francia szövegben*: Tehát csaknem bizonyos, hogy tekintettel e kockázatokra, e két ország egyike sem fogja a nyílt harcot provokálni. – *Szerk.*

megvéd a sorozatos vereségek megsemmisítő következményeitől, Oroszország, csakis a hivatalos Oroszország találhatja meg számítását egy ilyen rettenetes háborúban és törekedhet annak kirobbantására. De a politikai helyzet mai állásánál mindenesetre tíz az egyhez, hogy ha a Visztulánál eldördül az első ágyulövés, a francia seregek a Rajnához vonulnak.

És akkor Németország egyszerűen a létéért harcol majd. Ha győz, sehol sem talál annektálni valót; mind nyugaton, mind keleten csak idegen nyelvű tartományokra akad, és ezekből már többje van a kelleténél. Ha legyőzik és szétzúzódik a francia kalapács és az orosz üllő között, akkor Oroszországnak kénytelen lesz átengedni Ó-Poroszországot és a lengyel tartományokat, Dániának egész Schleswiget, Franciaországnak pedig az egész Rajna-balpartot. Még ha Franciaország visszautasítaná is ezt a hódítást, Oroszország rákényszerítené. Mert Oroszországnak mindenekelőtt egy örökös Erisz almájára van szüksége, egy okra, amely miatt szüntelen viszály van Franciaország és Németország között. Békítsétek ki egymással ezt a két nagy országot és Európában vége az orosz hegemóniának. De az ilymódon feldarabolt Németország nem lenne képes arra, hogy* betöltse az európai történeti fejlődésben őt megillető szerepet. Ha lenyomnák arra a szintre, amelyre Napóleon kényszerítette Tilsit után, csak úgy tudná magát életben tartani, ha nemzeti létfeltételeinek helyreállítása érdekében egy újabb háborút készítene elő. De közben engedelmes eszköz maradna a cár** kezében, s ez nem mulasztaná el, hogy felhasználja – Franciaország ellen.

Mi történne ilyen körülmények között a német Szociáldemokrata Párttal? Egy bizonyos: sem a cár, sem a francia burzsoá republikánusok, sem maga a német kormány nem mulasztana el egy ilyen kedvező alkalmat az egyetlen olyan párt elfojtására, amely mindhármuk szemében „az ellenség". Láttuk, mint nyújtott egymásnak kezet Thiers és Bismarck a Kommün Párizsának romjai fölött; akkor megélnénk, hogy a cár, Constans és Caprivi – vagy tetszőleges utóduk – egymás karjaiba omolnak a német szocializmus teteme fölött.

A német Szociáldemokrata Párt azonban, harminc év szakadatlan harcainak és áldozatainak jóvoltából, olyan helyet vívott ki magának, mint a világ egyetlen más szocialista pártja sem, olyan helyet, amely rövid időn belül biztosítja számára a politikai hatalmat. A szocialista Németország a nemzetközi munkásmozgalomban a legelső, a legrangosabb, a legfelelősebb posztot

---

* *A francia szövegben a mondat folytatása*: kivegye a maga részét abból a küldetésből, amelyet Európa a civilizáció fejlődésében betölt. – *Szerk.*

** III. Sándor. – *Szerk.*

foglalja el; kötelessége, hogy ezt a posztot minden támadóval szemben az utolsó emberig megtartsa.

De ha az oroszok győzelme Németország fölött a német szocializmus elfojtását jelenti, mi lesz akkor, ilyen kilátások közepette, a német szocialisták kötelessége? Tűrjék el passzívan az eseményeket, amelyek megsemmisüléssel fenyegetik őket, adják fel ellenállás nélkül azt a posztot, amelyért az egész világ proletariátusa előtt felelősséget vállaltak?

Szó sincs róla. Az európai forradalom érdekében kötelesek minden kivívott állást tartani, nem pedig kapitulálni, sem a külső, sem a belső ellenség előtt. És erre csak akkor képesek, ha a végsőkig harcolnak Oroszország és minden szövetségese ellen, bárki legyen is az. Ha a francia köztársaság őfelsége a cár, minden oroszok egyeduralkodója szolgálatába állna, akkor a német szocialisták, sajnálattal bár, de harcolnának ellene. A német császársággal szemben a francia köztársaság *esetleg* képviselheti a polgári forradalmat. De egy Constans, egy Rouvier, sőt egy Clemenceau köztársaságával, különösen pedig az orosz cár szolgálatában álló köztársasággal szemben a német szocializmus feltétlenül a proletárforradalmat képviseli.

Egy háború, amelynek folyamán oroszok és franciák törnének be Németországba, az utóbbi számára élethalálharcot jelentene, amelyben csak a legforradalmibb intézkedések alkalmazásával tudná biztosítani nemzeti létét. A mostani kormány, ha csak nem kényszerítik rá, bizonyosan nem robbantja ki a forradalmat. Nekünk azonban van egy erős pártunk, amely erre kényszerítheti, vagy szükség esetén helyettesítheti a kormányt: a Szociáldemokrata Párt.

És nem felejtettük el a nagyszerű példát, amelyet Franciaország 1793-ban szolgáltatott.[252] Közeledik 1793 százéves évfordulója. Ha a cár hódítási vágya és a francia burzsoázia soviniszta türelmetlensége feltartóztatná a német szocialisták győzedelmes, de békés előnyomulását, akkor az utóbbiak – ebben mindenki bizonyos lehet – készek bebizonyítani a világnak, hogy a mai német proletárok nem méltatlanok a száz évvel ezelőtti sansculotteokhoz és hogy 1893 megállja a helyét 1793 mellett. S ha akkor Constans úr katonái német földre teszik a lábukat, a Marseillaise szavaival köszöntik majd őket:

Quoi, ces cohortes étrangères
Feraient la loi dans nos foyers!*

* – Micsoda, ezek az idegen seregek
Parancsoljanak hát otthonainkban![253]

Egyszóval: a béke körülbelül tíz éven belül biztosítja a német Szociáldemokrata Párt győzelmét. A háború vagy a két-három éven belüli győzelmet hozza meg neki, vagy a teljes összeomlást, legalábbis tizenöt-húsz évre. Ezt tudva a német szocialistáknak bolondoknak kellene lenniök, ha a háborút kívánnák, amelyben mindent egy kártyára tesznek, ahelyett hogy bevárnák a béke biztos diadalát. Tovább megyek. Egyetlen szocialista sem kívánhatja, bármilyen nemzetiségű is, sem a mai német kormány katonai győzelmét, sem a francia polgári köztársaságét, a legkevésbé pedig a cárét, amely egyet jelentene Európa leigázásával. És ezért vannak a szocialisták minden országban a béke mellett. De ha mégis háborúra kerül a sor, akkor csak egy bizonyos: ez a háború, amelyben tizenöt-húsz millió felfegyverzett katona öldösné egymást, egész Európát pedig úgy feldúlnák, mint soha ezelőtt – ez a háború szükségképpen vagy a szocializmus azonnali győzelmét eredményezné, vagy oly mértékben felforgatná a régi rendet és olyan romhalmazt hagyna maga után, hogy a régi tőkés társadalom lehetetlenebbé válna, mint valaha, s hogy a társadalmi forradalomnak, bár tíz vagy tizenöt évvel kitolódna, annál gyorsabban és alaposabban győznie kellene.

Idáig terjed a francia munkáskalendáriumban megjelent cikk. Nyárutón íródott, amikor a francia burzsoák feje még a kronstadti pezsgőmámortól[254] hevült és a nagy hadgyakorlatok, amelyeket az 1814-es csatatéren, a Szajna és a Marne között tartottak, a végsőkig fokozták a hazafiúi lelkesedést. Akkor Franciaország – az a Franciaország, amelynek szócsöve a nagy sajtó és a parlamenti többség – csakugyan kész volt arra, hogy Oroszország szolgálatában meglehetősen szertelen ostobaságokat kövessen el, és a háború mint lehetőség előtérbe került. S hogy kirobbanása esetén az utolsó pillanatban ne támadjon félreértés a francia és a német szocialisták között, szükségesnek tartottam, hogy az előbbieknek megmagyarázzam, milyen magatartást kellene – meggyőződésem szerint – az utóbbiaknak az ilyen háborúval kapcsolatban tanúsítaniok.

Ekkor azonban erőteljes hangfogó tompította le az orosz háborús uszítást. Először ismeretessé vált a hazai rossz termés, amely után éhínség volt várható. Azután jött a párizsi kölcsön kudarca[255], amely az orosz állami hitel végleges összeomlását jelenti. A négyszáz millió márkát, mondták, többszörösen túljegyezték; de amikor a párizsi bankárok a kötelezvényeket a közönség nyakába akarták varrni, minden kísérlet csődöt mondott; a kölcsönjegyző uraknak túl kellett adniok jó értékpapírjaikon, hogy e rosszakra befizethessenek, mégpedig olyan mértékben, hogy e tömeges

eladások következtében Európa többi nagy tőzsdéjén is estek a papírok; az új „oroszok" több százalékkal a kibocsátási ár alá estek – egyszóval olyan válság keletkezett, hogy az orosz kormánynak százhatvan millió összegű kötelezvényt vissza kellett vennie és négyszáz millió helyett csak kétszáznegyvenre kapott fedezetet. Ezzel aztán siralmasan vízbe esett egy további, nagy örömmel világgá kürtölt orosz pumpolási kísérlet is – ezúttal kerek nyolcszáz millió márkáról lett volna szó. És ezzel az is kitűnt, hogy a francia tőke egyáltalán nem ismer semmiféle „hazafiasságot", annál inkább ismeri azonban – akárhogy vagdalkozik is a sajtóban – az üdvös félelmet a háborútól.

Azóta a rossz termés valóban éhínséggé fejlődött, mégpedig olyan méretűvé, amilyent Nyugat-Európában már régóta nem ismerünk, amilyen még Indiában, az efféle csapások tipikus országában sem gyakran fordul elő; sőt, régebben, amikor még nem volt vasút, még a szent Oroszországban is aligha ért el ilyen fokot. Mi ennek az oka? Hogyan magyarázható ez?

Nagyon egyszerűen. Az orosz éhínség nem pusztán egy rossz termés következménye, hanem része annak az óriási társadalmi forradalomnak, amely Oroszországban a krími háború óta végbemegy; nem egyéb ez az éhínség, mint az e forradalommal összefüggő krónikus bajok akuttá válása a rossz termés következtében.

A régi Oroszország visszahozhatatlanul sírba szállt azon a napon, amikor Miklós cár, megrendülvén az önmagába és a régi Oroszországba vetett hite, mérget vett be. A régi Oroszország romjain épül fel a burzsoázia Oroszországa.

A burzsoázia kezdetei már akkor megvoltak. Részben bankárok és importtal foglalkozó kereskedők – többnyire németek és eloroszosodott németek vagy azok leszármazottai –, részben a belföldi kereskedelemben feltört oroszok, de különösen az állam és a nép rovására meggazdagodott pálinkafőzde-bérlők és hadseregszállítók, és amellett már néhány gyáros. Ettől kezdve ezt a burzsoáziát, különösen az iparit, tömegesen folyósított államsegélyekkel, szubvenciókkal, prémiumokkal és fokozatosan a végsőkig emelt védővámokkal valósággal tenyésztették. Azt akarták, hogy a végtelen orosz birodalom önellátó termelő területté váljék, amely egészen vagy majdnem egészen nélkülözni képes a külső behozatalt. És hogy ne csak a belső piac bővüljön állandóan, hanem melegebb övezetek termékeit is magában az országban termeljék meg, ezért nyilvánult meg folytonosan a hódítási törekvés a Balkán-félszigeten és Ázsiában, emitt Konstantinápolyt, amott Brit-Indiát tekintve végcélnak. Ez a titka, ez a gazdasági alapja az orosz burzsoázia sorait oly erősen uraló terjeszkedési törekvésnek, amelynek délnyugat felé törő irányát pánszlávizmusnak nevezik.

Az efféle iparosítási tervekkel azonban egyáltalán nem fért össze a parasztok jobbágyi függősége. 1861-ben megszűnt. De hogyan! Mintául vették a jobbágyság és a robotmunka megszüntetésének porosz módját[256]; ott 1810 és 1851 között, lassan előrehaladva hajtották végre, itt azonban néhány év alatt mindent el akartak intézni. Ennek következtében, hogy megtörjék a föld- és „lélek"-birtokosok ellenállását, még sokkal különb engedményeket kellett ezeknek tenni, mint amilyeneket a porosz állam és megvesztegetett hivatalnokai annak idején a nagyságos földbirtokosoknak tettek. Ami pedig a megvesztegethetőséget illeti, a porosz bürokrata ártatlan gyermek volt az orosz csinovnyikhoz képest. Így történt, hogy a földosztásnál a nemesség kapta az oroszlánrészt és általában a sok parasztnemzedék munkájával termékennyé tett földet, a parasztoknak viszont csak a legszükségesebb részt utalták ki, s ezt is többnyire rossz parlagföldben. A közös erdő és közös legelő a földesúré lett; ha a paraszt használni akarta ezeket — márpedig nélkülük nem tudott létezni —, akkor fizetnie kellett érte a földesúrnak.

De hogy mindkettő, a földbirtokos nemesség és a parasztság minél gyorsabban tönkre menjenek, a nemesség egyszerre kapta meg a kormánytól államkötvényekben a tőkésített megváltási összeget, míg a parasztoknak hosszú lejáratú részletekben kellett azt kifizetniök. Mint várható volt, a nemesség haladéktalanul eldorbézolta a kapott pénz nagy részét, a parasztot viszont a helyzetéhez képest rendkívül megemelkedett pénzbeli fizetéssel a természetbeni gazdálkodásból egyszeriben belevetették a pénzgazdálkodásba.

Az orosz paraszttól, akinek azelőtt a viszonylag csekély adókon kívül alig volt pénzbeli fizetnivalója, most azt kívánják, hogy a neki juttatott kisebb és rosszabb földből, miután megszüntették a szabad fa- és legelőhasználatot a közös földön, nemcsak megéljen, teleltesse át igavonó jószágát és javítsa meg földjét, hanem még fizesse is a felemelt adót és az évi megváltási részleteket, ráadásul készpénzben. Ezzel olyan helyzetbe került, amelyben nem tud sem élni, sem meghalni. Ehhez járult még az újonnan keletkezett nagyipar konkurrenciája, amely megfosztotta őt háziiparának piacától — a háziipar volt számtalan orosz paraszt fő pénzforrása —, vagy ahol ez még nem egészen történt meg, kiszolgáltatta ezt a háziipart a kereskedő, azaz a közvetítő, a szász felvásárló vagy angol sweater kényе-kedvének, a háziipart űző parasztokat tehát egyenesen a tőke rabszolgáivá tette. Egyszóval, aki tudni akarja, hogyan bántak el az orosz paraszttal az utóbbi harminc évben, annak csak el kell olvasnia Marx „Tőké"-je első kötetében a „Belső piac kialakításáról" szóló fejezetet (24. fejezet, 5. szakasz[257]).

Hogy milyen pusztításokat visz véghez a parasztok között az áttérés a

természetbeni gazdálkodásról a pénzgazdálkodásra, ez a fő eszköz a belső piac kialakítására az ipari tőke céljaira, azt klasszikus módon fejti ki Boisguillebert és Vauban a XIV. Lajos korabeli Franciaország példáján. De ami akkor történt, az gyerekjáték ahhoz képest, ami Oroszországban megy végbe. Először is a mérce három-négyszer akkora, és másodszor a termelési feltételek átalakulása, amelyeknek az érdekében ezt az átmenetet rákényszerítik a parasztokra, sokkalta mélyrehatóbb. A francia parasztot lassan vonták be a manufaktúra hatókörébe, az orosz paraszt máról holnapra kerül a nagyipar forgószelébe. Ha a manufaktúra kovás puskával terítette le a parasztokat, úgy a nagyipar ezt ismétlőfegyverrel végzi el.

Ilyen volt a helyzet, amikor az 1891-es rossz termés egy csapásra következményeivel együtt felfedte az egész átalakulást, amely évek óta csendben végbement, de az európai nyárspolgár számára láthatatlan maradt. Ez a helyzet olyan volt, hogy az első rossz termés szükségképpen országos válsággá lett. És olyan válság következett be, hogy évekig nem fogják leküzdeni. Az ilyen éhínséggel szemben minden kormány tehetetlen, de leginkább az orosz, amely hivatalnokait kifejezetten lopásra neveli. Az orosz parasztok őskommunista szokásait és berendezkedéseit 1861 óta részben aláásta a gazdasági fejlődés, részben rendszeresen megsemmisítette a kormány. A régi kommunista közösség szétesett vagy szétesőben van, de abban a pillanatban, amikor az egyes paraszt a saját lábára áll, azon nyomban kihúzzák lába alól a talajt. Csoda-e, hogy a téli vetési munkákat múlt ősszel csak nagyon kevés körzetben végezték el? És ahol elvégezték, ott az időjárás többnyire tönkretette. Csoda-e, hogy a paraszt fő munkaeszközének, az igásjószágnak először magának nem volt mit ennie, azután e megcáfolhatatlan okból maga a paraszt ette meg a jószágot? Csoda-e, hogy a paraszt elhagyja portáját, földjét és a városba menekül, ahol munkát ugyan hiába keres, de annál biztosabban viszi oda az éhtífuszt?

Egyszóval: itt nem egyszeri éhínséggel van dolgunk, hanem egy óriási válsággal, amelyet egy éveken át tartó, csendes gazdasági forradalom készített elő és a rossz termés csak akuttá tett. Ez az akut válság azonban ismét krónikus formát ölt és azzal fenyeget, hogy évekig tart majd. Gazdaságilag meggyorsítja az őskommunista parasztközösség felbomlását, a falusi uzsorások (kulaki) meggazdagodását és átalakulását nagybirtokosokká, egyáltalán a nemesi és a paraszti földtulajdon átkerülését az új burzsoázia kezébe.

Európa számára a válság egyelőre a békét jelenti. Az orosz háborús usztás néhány évre meg van bénítva. Ahelyett, hogy katonák milliói halnának meg a csatatéren, orosz parasztok milliói halnak éhen. De hogy mi következik ebből az orosz önkényuralomra nézve, azt majd meglátjuk.

[A „Volksfreund" szerkesztőségének[258]]

London, 1891 november 13.

Kedves Elvtársaim!

Fogadják őszinte köszönetemet szívélyes meghívásukért a „Volksfreund" tízéves évfordulójának megünneplésére. Sajnos, nem jelenhetek meg személyesen, mert ide köt a munkám Marx „Tőké"-jének harmadik kötetével kapcsolatban, amelynek végre meg kell jelennie. Ezért képviseljenek e sorok.

Tiszta szívből szerencsét kívánhatok Önöknek ünnepnapjukhoz. Tudom, milyen fáradságba kerül tíz éven át, az osztrák sajtó- és rendőri törvények körülményei között életben tartani egy olyan harcos szociáldemokrata sajtóorgánumot, mint a „Volksfreund", és tudom, legalábbis általánosságban, hogy milyen áldozatokat kellett ezért hozni. Hogy ez Önöknek *mégis* sikerült, az annál tiszteletreméltóbb, mert az osztrák sajtótörvények, tudva, hogy a *vagyonos* osztályok lapjai nagyjában és egészében veszélytelenek, láthatóan éppen arra irányulnak, hogy a munkáslapok *anyagi eszközeire* gyakorolt nyomással ezeket vagy tönkretegyék vagy megszelidítsék. És ha a brünni munkásoknak mégis sikerült lapjukat e pénzügyi nyomás ellenére tíz éven át fenntartaniok, mégpedig anélkül, hogy zászlójukat bármilyen módon megtagadnák, úgy ez újabb bizonyítéka annak a kitartásnak és áldozatkészségnek, amilyennel manapság csak a munkások között találkozunk.

Mielőtt e sorokat zárnám, hadd fejezzem ki ismételten örömömet afölött, hogy miközben körülöttünk ifjú-cseh[259] és ó-német burzsoák egymást marják, a cseh és a német munkások egyöntetűen s vállvetve harcolnak az egész proletariátus felszabadításáért.

Még egyszer fogadják szívélyes köszönetemet és szerencsekívánatainat.

Öreg barátjuk

Fr. Engels

A megjelenés helye: „Volksfreund",
1891 november 25. (22.) sz.
Eredeti nyelve: német

[Kísérőlevél a „Daily Chronicle" szerkesztőjének küldött nyilatkozathoz]

Tisztelt Uram,

A történeti igazság kedvéért arra kérem Önt, közölje a mellékelt választ* az egyik legalávalóbb rágalomra, amelyet valaha kiagyaltak[260].

Sajnálom, hogy a „Daily Chronicle", amely Anglia munkásosztályának olyan jó szolgálatokat tett, külföldi tudósítóinak megengedi, hogy rágalmazó híreket terjesszenek a kontinens munkásmozgalmáról és annak vezetőiről.

Tisztelettel

A megírás ideje: 1891 november 17.
Az első megjelenés helye:
Marx–Engels Werke, 22. köt., Berlin 1963
Eredeti nyelve: angol

* *V. ö. 246. old. – Szerk.*

A néhai Marxné asszony

A „Daily Chronicle" szerkesztőjének

Uram, lapjának ma reggeli számában párizsi tudósítója elhunyt barátom, Karl Marx családjára vonatkozó több pontatlan adat között azt állítja, hogy a francia igazságügyminiszter a Kommün után elrendelte a nemrég Lille képviselőjévé választott Paul Lafargue letartóztatását. Ezután így folytatja: „Ekkor Karl Marxné asszony, mint hírlik, elárulta a hatóságoknak egy fegyverraktár rejtekhelyét, azzal a feltétellel, hogy vejét nem zaklatják. Lafargue úr ezután átlépte a spanyol határt."

Minthogy Avelingné, Marxné leánya, ez idő szerint nem tartózkodik Londonban, rám hárul a kötelesség, hogy ezt az anyját ért rágalmazó vádat visszautasítsam. A tényállás a következő: – Lafargue úrral, amikor feleségével* és két sógornőjével** Bagnères-de-Luchonban időzött, egy baráti érzelmű republikánus rendőrtiszt közölte, hogy letartóztatás fenyegeti. Lafargue még aznap lóháton átkelt a Pireneusokon és Spanyolországba menekült[261]. Marxné tehát, aki akkor Londonban volt, még ha akart volna, sem járhatott el Lafargue érdekében, bármit is elárulva a francia kormánynak. Az állítólagos fegyverraktárról szóló történet merő dajkamese, amelyet azért eszeltek ki, hogy beszennyezzék egy olyan assszony emlékét, aki nemes és önfeláldozó jelleménél fogva teljesen képtelen volt bármiféle aljas cselekedetre.

Maradok, Uram, tisztelő híve

Friedrich Engels

122, Regent's Park Road, N. W., november 17.

The late Madam Karl Marx

A megjelenés helye: „The Daily Chronicle",
1891 november 26. (9269.) sz.

Eredeti nyelve: angol

* Laura Lafargue. – *Szerk.*

** Jenny és Eleanor Marx. – *Szerk.*

A Kommunista Munkás Művelődési Egylet Dalkörének, Tottenham Street[262]

122, Regent's Park Road,
N. W., 1891 november 28.

Tisztelt Elvtársak!

Kautskyné asszony éppen most közölte velem, hogy Lessner barátom említette neki: Önök ma este hetvenegyedik születésnapom alkalmával zenés köszöntőre készülnek. De én egy barátommal már előzőleg megbeszéltem, hogy az estét nála töltöm, s minthogy mások is eljönnek oda, teljesen lehetetlen, hogy ezt lemondjam. Így bármennyire sajnálom is, ma este nem lehetek otthon.

Kénytelen vagyok tehát, kedves Elvtársak, ezennel írásban kifejezni a legőszintébb köszönetemet az Önök oly kedves és rám nézve megtisztelő szándékáért, és egyben sajnálatomat, amiért nem értesültem már korábban az Önök tervéről. Mind Marx, mind én mindig is ellene voltunk mindennemű nyilvános demonstrációnak, amely egyes személyekhez kapcsolódik, hacsak nem érhető el ezáltal valamely magasabb cél; és a leginkább elleneztük az olyan demonstrációkat, amelyek még életünkben a saját személyünket illetnék. Ha tehát a leghalványabb sejtelmem lett volna arról, hogy ilyen megtiszteltetésben akarnak részesíteni, igyekeztem volna még idejében kifejezni legtiszteletteljesebb, de egyben legsürgetőbb kérésemet, hogy a dalos elvtársak mondjanak le e szándék megvalósításáról. Sajnálatomra ezt csak ma tudtam meg, s ha így akaratom ellenére kénytelen vagyok keresztezni irántam oly jóindulatú, megtisztelő szándékukat, úgy ezt, amennyire lehetséges, csak azzal az ígérettel tehetem jóvá, hogy azt a néhány évet, amelyre még esetleg számíthatok, és mindazt az erőmet, amellyel még rendelkezem, ezután is csorbítatlanul a nagy ügynek fogom szentelni, amelynek immár majdnem ötven éve szentelem – a nemzetközi proletariátus ügyének.

Őszinte hívük *Friedrich Engels*

An den Sängerverein des Kommunistischen Arbeiterbildungsvereins, Tottenham Street

Az első megjelenés helye:
Marx—Engels Werke, 22. köt., Berlin 1963
Eredeti nyelve: német

Előszó
[„A munkásosztály helyzete Angliában" 1892-es angol kiadásához][263]

A könyv, amelynek angol fordítását most ismét kiadják, 1845 nyarán Németországban jelent meg először. A szerző akkor fiatal volt, huszonnégy éves; műve jóban-rosszban magán viseli fiatalságának bélyegét, szerzője azonban korántsem szégyenkezik emiatt. 1886-ban az amerikai F. Kelley-Wischnewetzky-asszony angolra fordította a könyvet, és a következő évben New Yorkban kiadták. Minthogy az amerikai kiadás úgyszólván elfogyott, és ráadásul az Atlanti-óceán innenső partján sosem terjedt el széles körben, valamennyi érdekelt féllel teljes egyetértésben megjelenik ez az autorizált kiadás.

A szerző az amerikai kiadáshoz új angol nyelvű előszót és függeléket írt. Az előszónak kevés köze volt magához a könyvhöz; a jelenkori amerikai munkásmozgalommal foglalkozik, s ezért itt, mint ide nem tartozót, elhagytuk; a függeléket – az eredeti előszót – ezekben a bevezető megjegyzésekben nagymértékben felhasználtuk.

A dolgoknak az az állapota, amelyet ebben a könyvben leírtam, ma – legalábbis Angliában – már nagyrészt a múlté. Bár az elismert tankönyvekben kifejezetten nem említik, mégis egyik törvénye a modern politikai gazdaságtannak, hogy minél inkább kialakul a tőkés termelés, annál kevésbé maradhat meg a rászedésnek és a csalásnak azon apró-cseprő fogásainál, amelyek a kapitalizmus korábbi fokait jellemzik. Az európai kereskedelem legalsó fokát képviselő lengyel zsidó kicsinyes ravaszkodásai, ugyanazok a fortélyok, amelyek hazájában kitűnő szolgálatot tesznek neki és ott általánosan elterjedtek, semmit sem érnek, mihelyt Hamburgba vagy Berlinbe érkezik. Hasonlóképpen az a bizományos, akár zsidó, akár keresztény, aki Berlinből vagy Hamburgból jött, ha már több hónapja bejár a manchesteri tőzsdére, legalábbis még nemrégiben erre az egyre rájött: ha olcsón akar fonalat vagy szövetet vásárolni, mindenekelőtt szakítania kell azokkal a valamivel finomabb, de mégiscsak szánalmas manőverekkel és fogásokkal, amelyeket ha-

zájában az üzleti bölcsesség netovábbjának tartottak. És valóban, ezek a fogások és fortélyok nem fizetődnek ki többé a nagy piacon, ahol az idő pénz, és ahol a kereskedelmi morálnak bizonyos foka elkerülhetetlenül kifejlődött, egyszerűen azért, hogy ne fecséreljenek hasztalanul időt és fáradságot. És ugyanígy áll a dolog a gyárosnak a munkásaihoz való viszonyával.

Az 1847. évi válságra következő megélénkülés új ipari korszaknak volt a kezdete. A gabonatörvények eltörlése[264] és az ebből szükségszerűen következő további pénzügyi reformok megteremtették Anglia ipara és kereskedelme számára a kívánt szabad mozgásteret. Mindjárt ezután felfedezték a kaliforniai és az ausztráliai aranymezőket. A gyarmati piacok egyre fokozódó mértékben fejlesztették ki képességüket angol termékek felvételére. A lancashire-i mechanikai szövőszék indiai takácsok millióit tüntette el egyszer s mindenkorra a föld színéről. Kínát egyre inkább megnyitották. Mindenekelőtt azonban az Egyesült Államok – amely akkor kereskedelmi szempontból még csak gyarmati piac volt, jóllehet valamennyi között a legnagyobb - gazdaságilag olyan gyorsan fejlődött, hogy az még ebben a sebesen haladó országban is meglepő volt. Ehhez járult még az is, hogy az előző időszak végén megjelent új közlekedési eszközök – vasutak és óceánjáró gőzhajók – most nemzetközi méretekben elterjedtek, és valóra váltották azt, ami eddig csak lehetőség volt: a világpiacot. Ez a világpiac eleinte még csak néhány, főleg vagy kizárólag földművelő országból állt, amelyek egy nagy ipari központ: Anglia körül csoportosultak. Anglia használta fel felesleges nyerstermékeik legnagyobb részét és ennek fejében Anglia fedezte iparcikk-szükségletük legnagyobb részét. Nem csoda tehát, ha Anglia ipari haladása példátlanul nagy méreteket öltött, úgyhogy az angol ipar 1844. évi állapota a maihoz képest jelentéktelennek, szinte özönvízelőttinek látszik.

Amilyen mértékben azonban ez a haladás megmutatkozott, ugyanolyan mértékben lett a nagyipar is látszólag erkölcsös. A gyáros és gyáros közti konkurrenciának a munkások apró meglopásával gyakorolt módja nem fizetődött ki többé. Az üzlet már túlnőtt a pénzkeresés e nyomorúságos eszközein; a milliomos gyárosnak az ilyen kicsinyes fortélyok nem érték meg többé a fáradságot. Ilyesmi legfeljebb pénzszűkében levő kisembereknek volt elég jó, akiknek kapniok kellett minden garason, ha nem akartak a konkurrencia áldozatai lenni. Így eltűnt a truck-rendszer; elfogadták a tízórás törvényt[265] és egész sor kisebb reformot – ezek mind olyan dolgok, amelyek homlokegyenest ellenkeztek a szabadkereskedelem és a korlátlan konkurrencia szellemével, de az óriástőkésnek még nagyobb fölényt biztosítottak kedvezőtlenebb viszonyok között konkurráló kollégáival szemben. Továbbá. Minél nagyobb egy ipari vállalat, minél több munkás dolgozik benne,

annál nagyobb kárt, annál több üzleti kellemetlenséget okoztak a gyárosnak a munkásokkal való konfliktusok. Ezért lassanként új szellem honosodott meg a gyárosok, különösen a legnagyobb gyárosok között. Megtanulták kerülni a szükségtelen viszályokat, beletörődtek a trade unionok fennállásába és hatalmába, sőt végül rájöttek arra is, hogy a sztrájkokat, ha megfelelő időpontban kezdik, hathatós eszközként használhatják fel saját céljaik elérésére. Így történt, hogy a legnagyobb gyárosok, a munkásosztály ellen viselt harcok egykori hadvezérei, most a legelsők voltak, akik békére és harmóniára szólítottak. Megvolt rá minden okuk. Mindezen engedmény, amelyet az igazságosságnak és az emberszeretetnek tettek, valójában csak eszköz volt arra, hogy meggyorsítsák a tőke koncentrációját kevesek kezében, akiknek szempontjából a korábbi években mellékesen űzött apró-cseprő zsarolások elvesztették minden jelentőségüket, sőt most egyenesen útjukban álltak; eszköz volt ez arra, hogy minél gyorsabban és minél biztosabban megfojtsák a kisebb konkurrenseket, akik ilyen különkereset nélkül nem tudtak megélni. És így a tőkés termelés fejlődése egymagában elegendő volt ahhoz, hogy legalább a vezető iparágakban – mert a kevésbé fontosakban korántsem ez a helyzet – kiküszöbölje azokat a kisebb sérelmeket, amelyek a korábbi években megkeserítették a munkás életét. S így mindinkább előtérbe lép az a nagy, döntő fontosságú tény, hogy a munkásosztály nyomorának oka nem ezekben a kisebb visszásságokban, hanem *magában a tőkés rendszerben* keresendő. A munkás naponta bizonyos összegért eladja munkaerejét a tőkésnek. Néhány órai munka után már újratermelte ennek az összegnek az értékét. De munkaszerződése szerint még órákon át tovább kell robotolnia, hogy letöltse munkanapját. Az az érték mármost, melyet a többletmunka e pótlólagos óráiban termel, értéktöbblet, amely semmibe sem kerül a tőkésnek, de mégis az ő zsebébe vándorol. Ez az alapzata annak a rendszernek, amely a civilizált társadalmat egyre inkább kettészakítja egyfelől maroknyi Rothschildra és Vanderbiltre – minden termelési és létfenntartási eszköz tulajdonosaira –, másfelől a saját munkaerejükön kívül más tulajdonnal nem rendelkező bérmunkások óriási tömegére. És hogy ennek az eredménynek oka nem ez vagy az az alárendelt jelentőségű sérelem, hanem kizárólag maga a rendszer – erre a tényre ma a legélesebben rávilágít a kapitalizmus fejlődése Angliában 1847 óta.

Továbbá. A kolera, a tífusz, a himlő és más járványok állandóan ismétlődő csapásai megtanították a brit burzsoát arra, hogy sürgősen egészségessé kell tennie városait, ha nem akar maga is családjával együtt e járványok áldozata lenni. Ezért az ebben a könyvben leírt legkiáltóbb visszásságokat ma már kiküszöbölték vagy legalábbis kevésbé szembeötlővé tették. A csatornázást

kiépítették vagy megjavították, széles utakat vágtak az általam leírt „sötét negyedek" legsötétebbjein keresztül. „Kis-Írország" eltűnt, s legközelebb a „Seven Dials"[266] kerül sorra. De mit jelent ez? Egész kerületek, amelyeket 1844-ben még szinte idillikusaknak nevezhettem, most, a városok növekedésével, ugyanebbe a düledező, lakhatatlan, nyomorúságos állapotba süllyedtek. Ma már természetesen nem tűrik meg többé a disznókat és a szemétdombokat. A burzsoázia tovább haladt a munkásosztályt sújtó balsors álcázásának művészetében. De hogy a munkáslakásokat illetően semmi lényeges haladás nem történt, bőségesen bizonyítja a „Housing of the Poor"* vizsgálatára kiküldött királyi bizottság 1885. évi jelentése[267]. És ugyanígy van ez minden másban is. Annyi a rendőri rendelkezés, mint a szeder[268], de csak kerítéssel veszik körül a munkások nyomorúságát, kiküszöbölni nem tudják.

De míg Anglia már túl van a tőkés kizsákmányolás általam vázolt ifjonti állapotán, más országok csak éppen most érték el ezt. Franciaország, Németország és mindenekelőtt Amerika veszélyes vetélytársai Angliának, és mint 1844-ben előre láttam, egyre inkább megtörik Anglia ipari monopóliumát. Iparuk fiatalabb az angolnál, de sokkal gyorsabban nő, mint ez, és ma már körülbelül elérte azt a fejlettségi fokot, amelyen az angol ipar 1844-ben állt. Amerikát illetően különösen frappáns a párhuzam. Igaz, az amerikai munkásosztály külső életkörülményei erősen különböznek az angolétól, de ott is ugyanazok a gazdasági törvények hatnak, és az eredményeknek, ha nem is minden vonatkozásban azonosak, mégis ugyanabba a rendbe kell tartozniok. Ezért Amerikában ugyanolyan harc folyik a törvényileg megállapítandó, rövidebb munkanapért, különösen a gyárakban dolgozó nők és gyermekek rövidebb munkanapjáért; virágzik a truck-rendszer, a falun pedig a cottage-rendszer[269], amely a „bossok"** kezében a munkások leigázásának eszköze. Amikor 1886-ban a 12 000 pennsylvaniai bányász Connellsville kerületi nagy sztrájkjáról szóló jelentéseket olvastam az amerikai lapokban, úgy rémlett, mintha saját leírásomat olvasnám az észak-angliai szénbányászok 1844. évi munkabeszüntetéséről.[270] Ugyanúgy becsapják a munkásokat hamis mértékkel; ugyanúgy szipolyozzák őket a truck-rendszerrel; ugyanúgy próbálják megtörni a bányászok ellenállását a tőkés végső szétmorzsoló eszközével: a munkásokat kilakoltatják lakásaikból, amelyek a bányaigazgatóság tulajdonában vannak.

Nem kíséreltem meg ebben a fordításban, hogy könyvemet összhangba

---

* – „a szegények lakásviszonyai" – *Szerk.*

** – „főnökök" – *Szerk.*

hozzam a dolgok mai állásával, vagyis hogy az 1844 óta bekövetkezett változásokat részleteikben felsoroljam. Nem tettem ezt két okból. Először is, hogy ezt alaposan megtehessem, kétszeresére kellett volna növelnem a könyv terjedelmét. Másodszor, Marx a „Tőke" első kötetében, amelynek angol fordítása hozzáférhető[271], részletesen leírja, milyen volt a brit munkásosztály helyzete 1865 körül, vagyis abban az időben, amikor Anglia ipari virágzása elérte tetőpontját. Tehát ismételnem kellett volna azt, amit híres művében Marx már elmondott.

Aligha szükséges megjegyeznem, hogy ennek a könyvnek általános elméleti álláspontja – filozófiai, gazdaságtani és politikai tekintetben – nem fedi pontosan mai álláspontomat. 1844-ben még nem volt meg a modern nemzetközi szocializmus, amely azóta – mindenekelőtt és majdnem kizárólag Marx munkásságának eredményeként – tudománnyá fejlődött. Könyvem a modern szocializmus embrionális fejlődésének egyik fázisát képviseli csupán. És mint az emberi embrió legkorábbi fejlődési fokain még mindig reprodukálja őseink, a halak kopoltyúíveit, ugyanúgy ez a könyv is mindenütt elárulja a modern szocializmus leszármazásának nyomait, elárulja azt, hogy a modern szocializmus egyik őse a német filozófia. Így például erősen hangsúlyozom, hogy a kommunizmus nem csupán a munkásosztály pártdoktrínája, hanem olyan elmélet, amelynek végcélja az egész társadalmat, a tőkések osztályát is beleértve, kiszabadítani a jelenlegi gúzsbakötő viszonyokból. Ez az állítás absztrakt értelemben helyes, de a gyakorlatban többnyire hasznavehetetlen, sőt annál is rosszabb. Amíg a vagyonos osztályok nem érzik szükségét a felszabadulásnak, sőt minden erejükből szembeszállnak a munkásosztály önfelszabadításával, addig a munkásosztály kénytelen egymaga kezdeni és véghezvinni a szociális forradalmat. 1789 francia burzsoái szintén kijelentették, hogy a burzsoázia felszabadítása az egész emberi nem felszabadulása; de a nemesség és a papság nem volt hajlandó ezt belátni; ez az állítás – bár akkor, a feudalizmust illetően, elvont történelmi igazság volt – csakhamar puszta szentimentális szólammá fajult és egészen elillant a forradalmi harc tüzében. Ma is vannak éppen elegen, akik pártatlanságuk magasabb álláspontjáról olyan szocializmust prédikálnak a munkásoknak, amely minden osztályellentét és osztályharc felett áll, és arra törekszenek, hogy a két harcoló osztály érdekét egy magasabb emberiséggé békítsék össze – ezek azonban vagy újoncok, akiknek még igen sokat kell tanulniok, vagy pedig a munkások leggonoszabb ellenségei, báránybőrbe bújt farkasok.

A szövegben a nagy ipari válságok körforgási periódusát öt esztendőben jelöltem meg. Ez volt az az időmeghatározás, amely az 1825 és 1842 közti

események menetéből látszólag adódott. De az ipar 1842-től 1868-ig terjedő története bebizonyította, hogy a periódus valójában tízéves, hogy a közbenső válságok másodlagos természetűek voltak és mindinkább eltűntek. 1868 óta ismét megváltozott a helyzet; erről azonban alább.

Eszem ágában sem volt, hogy a szövegből töröljem a sok jövendölést, különösen azt, hogy Angliában küszöbön áll a szociális forradalom, mint azt akkor ifjúi forró fejjel képzeltem. Nem az a csodálatos, hogy annyi jóslatom nem vált be, hanem az, hogy annyi beteljesedett, és hogy az angol ipar helyzete, a kontinentális és kivált az amerikai konkurrencia következtében, azóta valóban válságosra fordult, amint akkor – igaz, túlontúl közeli jövőre – megjósoltam. Ami ezt a pontot illeti, módom van – és köteles vagyok – arra, hogy könyvemet összhangba hozzam a dolgok mai állásával. Ezt kívánom tenni, amikor itt lenyomatom egyik cikkemet, amely a londoni „The Commonweal"[272] 1885 március 1-i számában jelent meg „Anglia 1845-ben és 1885-ben" címmel[273]. A cikk egyszersmind rövid áttekintést nyújt az angol munkásosztály történetéről e negyven év alatt. Így hangzik:

„Negyven évvel ezelőtt Anglia válság küszöbén állt, s minden jel arra mutatott, hogy e válság csak erőszakkal oldható meg. Az ipar óriási, gyors fejlődése messze túlszárnyalta a külföldi piacok kiterjedését és a kereslet növekedését. A termelés menetét minden tíz évben erőszakosan megszakította egy általános kereskedelmi válság, amelyet hosszú, krónikus pangás után rövid néhány éves virágzás követett, és ez ismét lázas túltermeléssel, majd újabb összeomlással végződött. A tőkésosztály fennhangon szabadkereskedelmet követelt a gabonát illetően és azzal fenyegetőzött, hogy kikényszeríti ezt olymódon, hogy visszaküldi a városok éhező lakosságát a mezőgazdasági kerületekbe, ahonnan jöttek; de – mint John Bright mondotta – »nem mint kenyeret kolduló pauperokat, hanem mint magát ellenséges területen beszállásoló hadsereget«[274]. A városok munkástömegei részt követeltek a politikai hatalomból – követelték a Népchartát[275]; a munkásokat a kispolgárság többsége is támogatta, és az egyetlen különbség kettejük között az volt, hogy erőszakkal vagy törvényes úton vigyék-e keresztül a chartát. Ekkor következett be az 1847-es kereskedelmi válság és az ír éhínség, s velük a forradalom kilátása.

Az 1848-as francia forradalom mentette meg az angol burzsoáziát. A győzelmes francia munkások szocialista kiáltványai megrémítették az angol kispolgárságot és dezorganizálták az angol munkások mozgalmát, amely szűkebb keretek közt mozgott, de inkább közvetlenül gyakorlati volt. A chartizmus éppen abban a pillanatban, amikor ki kellett volna fej-

tenie teljes erejét, belsőleg összeomlott, még mielőtt 1848 április 10-én[276] külsőleg is összeomlott volna. A munkásosztály politikai tevékenysége háttérbe szorult. A tőkésosztály győzött az egész vonalon.

Az 1831-es parlamenti reform[277] az egész tőkésosztálynak a földbirtokos arisztokrácián aratott győzelme volt. A gabonavámok eltörlése az *ipari* tőkések győzelmét jelentette, győzelmet nemcsak a nagybirtokon, hanem azokon a tőkés csoportokon is, amelyeknek az érdekei többé-kevésbé azonosak voltak vagy egybefonódtak a földbirtok érdekeivel: bankárokon, tőzsdespekulánsokon, járadékosokon stb. A szabadkereskedelem azt jelentette, hogy átalakítják Anglia egész belső és külső, pénzügyi és kereskedelmi politikáját, összhangba hozva az ipari tőkések érdekeivel, annak az osztálynak az érdekeivel, amely most a nemzetet képviselte. És ez az osztály komolyan munkához látott. Az ipari termelés útjából könyörtelenül félrelökött minden akadályt. Felforgatta a vámtarifát és az egész adórendszert. Mindent egyetlen célnak rendelt alá, de olyan célnak, amely az ipari tőkés szempontjából óriási fontosságú volt, nevezetesen annak, hogy olcsóbbá tegye a nyersanyagokat és különösen a munkásosztály létfenntartási eszközeit, a nyersanyagok termelését, és alacsony szinten tartsa a munkabért, ha már nem lehet még lejjebb szorítani. Anglia legyen »a világ műhelye«; minden más ország legyen Angliának az, ami Írország már akkor is volt — ipari termékeinek piaca, nyersanyag- és élelmiszerbeszerzési forrása. Anglia egy földművelő világ nagy ipari középpontja, ipari nap, amely körül egyre több gabona- és gyapottermelő bolygó kering. Micsoda nagyszerű távlatok!

Az ipari tőkések azzal az erőteljes, józan ésszel, a hagyományos elveknek azzal a megvetésével fogtak hozzá e nagy céljuk megvalósításához, amely mindig megkülönböztette őket a kontinensen élő nyárspolgáribb konkurrenseiktől. A chartizmus kihalóban volt. Az üzleti virágzás visszatértét, amely az 1847-es válság elviharzása után természetszerű és szinte magától értetődő volt, kizárólag a szabadkereskedelemnek tulajdonították. E két körülmény folytán az angol munkásosztály politikailag a »nagy liberális párt«, a gyárosok által vezetett párt uszálya lett. Ezt a megszerzett előnyt állandósítani kellett. És a chartisták heves ellenállásából, amely nem a szabadkereskedelem ellen irányult, hanem az ellen, hogy a szabadkereskedelmet a nemzet egyetlen létkérdésévé tegyék, a gyárosok megértették és napról napra jobban megértik, hogy a burzsoázia a munkásosztály segítsége nélkül sohasem vívhatja ki a teljes társadalmi és politikai uralmat a nemzet felett. Lassanként tehát megváltozott a két osztály egymás iránti magatartása. A gyári törvényeket, minden gyáros egykori mumusát, most már

készségesen megtartották, sőt többé-kevésbé az egész iparra kiterjesztették. A trade unionokat, amelyeket még nemrég az ördög műveként becsmérelték, a gyárosok most dédelgették és pártfogolták mint felettébb jogos intézményeket és mint hasznos eszközt arra, hogy egészséges gazdasági tanokat terjesszenek a munkások körében. Sőt még a sztrájkokat is, amelyeket 1848 előtt üldöztek, most alkalmilag egészen hasznosnak tartották, különösen akkor, amikor a gyáros urak kellő időben maguk idézték elő azokat. Azon törvények közül, amelyek munkáltatójával szemben megfosztották a munkást egyenlő jogától, legalább a legvérlázítóbbakat eltörölték. És az egykor oly rettegett Népcharta most lényegében politikai programja lett ugyanazoknak a gyárosoknak, akik a végsőkig küzdöttek ellene. Törvényileg *eltörölték a választhatósági cenzust* és bevezették a *titkos szavazást*. Az 1867. és az 1884. évi parlamenti reform[278] már erősen közeledik az *általános választójoghoz*, legalábbis ahhoz, amely ma Németországban megvan; a választókerületi törvényjavaslat, amelyet most tárgyal a parlament, *egyenlő választókerületeket* alakít, amelyek nagyjában legalábbis nem egyenlőtlenebbek, mint a franciaországi vagy németországi választókerületek. Mint a legközelebbi jövő kétségtelen vívmánya kilátásban van a *képviselői fizetés*, és ha nem is a *parlament évenkénti választása*, de a mandátum rövidebb időtartama; és még azt mondják egyesek, hogy a chartizmus halott.

Az 1848-as forradalomnak, mint nem egy elődjének, furcsa sorsa volt. Ahogy Karl Marx mondani szokta, ugyanazok az emberek, akik leverték a forradalmat, végrendeletének teljesítői lettek[279]. Louis-Napoléon kénytelen volt megteremteni az egységes és független Olaszországot, Bismarck kénytelen volt Németországban a maga módján forradalmi átalakítást végrehajtani és Magyarországnak bizonyos függetlenséget visszaadni, az angol gyárosok pedig nem tehetnek egyebet, mint hogy törvényerőre emelik a Népchartát.

Az ipari tőkések ezen uralmának eleinte csodálatos hatása volt Angliában. Az üzlet ismét megélénkült és olyan mértékben kiterjedt, hogy ez még a modern iparnak ebben a bölcsőjében is példátlan volt. A termelés 20 év alatt, 1850-től 1870-ig olyan óriási mértékben fellendült, a kivitel és a behozatal olyan szédítően emelkedett, olyan roppant gazdagság halmozódott fel a tőkések kezében és olyan rengeteg emberi munkaerő összpontosult az óriási városokban, hogy emellett a gőz és a gépek minden korábbi hatalmas alkotása eltörpült. Igaz, hogy ezt a haladást, mint korábban is, a tízévenként visszatérő válság félbeszakította, mind 1857-ben, mind 1866-ban; de ezeket a visszaeséseket most természetes, elkerülhetetlen ese-

ményeknek tekintették, amelyeken túl kell esni, hogy azután minden visszatérjen a rendes kerékvágásba.

És a munkásosztály helyzete ebben az időszakban? Időlegesen volt javulás, még a nagy tömeg számára is. De ezt a javulást mindannyiszor ismét a régi színvonalra süllyesztette a nagyszámú munkanélküli tartalék beözönlése, az, hogy az új gépek állandóan kiszorítottak munkásokat, hogy a mezőgazdasági munkások, akiket most szintén egyre fokozottabb mértékben kiszorítottak a gépek, a városba vándoroltak.

Tartós javulást csak a munkásosztály két védett csoportjánál látunk. Ezek közül az elsők a gyári munkások. A törvényhozás legalábbis viszonylagosan ésszerű normálmunkanapot állapított meg részükre; ez hozzájárult fizikai állapotuk helyreállításához és bizonyos erkölcsi fölényt biztosított nekik, amelyet területi koncentrációjuk még jobban fokozott. Helyzetük kétségtelenül jobb, mint 1848 előtt volt. Ennek legjobb bizonyítéka az, hogy tíz sztrájkjuk közül kilencet maguk a gyárosok saját érdekükben idéznek elő, mert abban látják a termelés korlátozásának egyetlen eszközét. Sohasem lehet rábírni a gyárosokat arra, hogy közös megegyezéssel szabják rövidebbre a munkanapot – még akkor sem, ha egyáltalán nem tudják eladni gyártmányaikat. De ha sztrájkba kényszerítik a munkásokat, a tőkések egytől egyig bezárják gyáraikat.

Másodszor a nagy trade unionok. Ezek azoknak a munkaágaknak a szervezetei, amelyekben csakis vagy túlnyomórészt *felnőtt férfiak* munkáját lehet alkalmazni. Itt sem a női és a gyermekmunkának, sem a gépi berendezésnek a konkurrenciája nem tudta eddig megtörni a munkások szervezett erejét. A géplakatosok, az ácsok és az asztalosok, az építőmunkások szervezete mind külön-külön hatalom, amely még a gépi berendezés bevezetésével is sikeresen szembeszáll, amint ezt például az építőmunkások szervezete teszi. Helyzetük 1848 óta kétségtelenül figyelemreméltóan javult; ennek legjobb bizonyítéka az, hogy már több mint 15 év óta nemcsak munkáltatóik vannak megelégedve velük, hanem ők is nagyon meg vannak elégedve munkáltatóikkal. Arisztokráciát alkotnak a munkásosztályban; aránylag kényelmes helyzetet vívtak ki maguknak és ezt a helyzetet véglegesnek tekintik. Ők a Leone Levi és Giffen urak minta-munkásai, és valóban, nagyon kedves, kezes emberek külön-külön minden értelmes tőkés és általában a tőkésosztály szempontjából.

Ami azonban a munkások tömegét illeti, ma is éppoly nyomorban élnek, megélhetésük ma is éppoly bizonytalan, ha ugyan nem rosszabb, mint valaha. A londoni East End[280] a munkanélküliség idején a stagnáló nyomornak, kétségbeesésnek és éhínségnek, a munka idején pedig a fizikai és

morális lealacsonyodásnak állandóan terjeszkedő mocsara. És így van ez valamennyi többi nagyvárosban is, kivétel csak a munkásoknak kiváltságos kisebbsége; így van a kisebb városokban és a mezőgazdasági kerületekben is. Az a törvény, mely a munkaerő *értékét* a szükséges létfenntartási eszközök árára korlátozza, és az a másik törvény, mely a munkaerő *átlagárát* rendszerint e létfenntartási eszközök minimumára szorítja le, – ez a két törvény ellenállhatatlan erővel hat a munkásokra, mint valami automatikus gép, amelynek kerekei összemorzsolják őket.

Ilyen helyzetet teremtett tehát az 1847 óta követett szabadkereskedelmi politika és az ipari tőkések húszéves uralma. Ekkor azonban fordulat állt be. Az 1866-os válságot 1873 táján valóban követte egy rövidebb és gyenge fellendülés, de ez nem tartott sokáig. 1877-ben vagy 1878-ban, amikor esedékes volt, valójában nem értünk meg teljes válságot, de 1876 óta valamennyi uralkodó iparágban krónikus pangás van. Nincs teljes összeomlás, de nem következik be a várva várt virágzás sem, amelyre az összeomlás előtt és után joggal számíthattunk. Halálos nyomás nehezedik minden üzletágra, állandóan túl van telítve minden piac – ilyen állapotban élünk már csaknem 10 év óta. Mi az oka ennek?

A szabadkereskedelmi elméletnek az az egy feltevés volt az alapja, hogy Anglia egy földművelő világ egyetlen nagy ipari központja lesz, a tények azonban teljesen megcáfolták ezt a feltevést. A modern ipar feltételei – a gőzerő és a gépi berendezés – mindenütt létrehozhatók, ahol tüzelőanyag, nevezetesen szén van; szene pedig nemcsak Angliának van, hanem más országoknak: Franciaországnak, Belgiumnak, Németországnak, Amerikának, sőt Oroszországnak is. És az ottani emberek úgy vélekedtek, nem érdekük, hogy, kizárólag az angol tőkések nagyobb dicsőségére és meggazdagodására, éhező ír bérlőkké váljanak. Ők is megkezdték a gyári termelést nemcsak a maguk, hanem a világ számára is; ennek pedig az lett a következménye, hogy Angliának majdnem egy évszázadig tartó ipari monopóliuma most helyrehozhatatlanul megtört.

De Anglia ipari monopóliuma a fennálló angol társadalmi rendszer sarkpontja. A piacok még e monopólium uralma idején sem tudtak lépést tartani az angol ipar növekvő termelékenységével; ennek következményei voltak a tízévenként ismétlődő válságok. Most azonban egyre ritkábbak az új piacok, olyannyira, hogy még a Kongó-négerekre is rákényszerítik a manchesteri kartonban, a staffordshire-i fazekasárukban és a birminghami fémárukban testet öltő civilizációt. Mi lesz a következménye annak, ha a kontinentális és különösen az amerikai áruk egyre növekvő tömege elárasztja a piacokat, ha a világ ellátásának most még az angol gyárakra eső

oroszlánrésze évről évre inkább összezsugorodik? Felelj, szabadkereskedelem, te mindeneknek gyógyszere!

Nem én vagyok az első, aki rámutat erre. Már 1883-ban a British Association southporti gyűlésén Inglis Palgrave úr, a gazdasági szekció elnöke nyíltan kijelentette, hogy Angliában a nagy üzleti profit napjai elmúltak, és szünet állt be különböző nagy iparágak továbbfejlődésében. Szinte azt lehetne mondani, hogy Anglia olyan állapotba megy át, amelyben nincs további haladás.[251]

De mi lesz a vége mindennek? A tőkés termelés *nem topoghat* egy helyben, növekednie, terjeszkednie kell, vagy pedig elpusztul. Már most is, pusztán annak, hogy a világpiac ellátásának Angliára eső oroszlánrésze csökken, egyrészt pangás, nyomor, tőkefelesleg, másrészt nem-foglalkoztatott munkásfelesleg a következménye. Mi lesz akkor, ha majd az évi termelés növekedése teljesen megáll? Ez a tőkés termelés sebezhető Akhilleusz-sarka. A tőkés termelés létfeltétele az állandó terjeszkedés szükségessége, és ez az állandó terjeszkedés most lehetetlenné válik. A tőkés termelés zsákutcába kerül. Angliában évről évre egyre élesebben merül fel a kérdés: vagy a nemzet pusztul el, vagy a tőkés termelés. A kettő közül vajon melyik van erre kárhoztatva?

És a munkásosztály? Ha a munkásságnak még a kereskedelem és az ipar 1848-tól 1868-ig tartó példátlan fellendülése idején is ilyen nyomorban kellett tengődnie, ha a nagy tömeg helyzete még akkor is a legjobb esetben átmenetileg javult és a fellendülés csak egy kis, kiváltságos, védett kisebbségnek vált tartósan előnyére, mi lesz akkor, amikor majd végleg lezáródik ez a kápráztató időszak, amikor még fokozódik a jelenlegi nyomasztó pangás, sőt ez a fokozódó halálos nyomás az angol ipar tartós, normális állapota lesz?

Az igazság ez: amíg Anglia ipari monopóliuma tartott, az angol munkásosztály bizonyos fokig részesedett e monopólium előnyeiben. Ezek az előnyök nagyon egyenlőtlenül oszlottak meg a munkások közt; a legnagyobb részt a kiváltságos kisebbség vágta zsebre, de olykor-olykor átmenetileg a nagy tömegnek is jutott valami. És ez az oka annak, hogy az owenizmus kihalása óta Angliában nem volt szocializmus. Ha összeomlik a monopólium, az angol munkásosztály el fogja veszteni ezt a kiváltságos helyzetét. Egy szép napon arra fog ébredni, hogy helyzete általánosságban — a kiváltságos és vezető kisebbséget sem kivéve — semmivel sem jobb, mint a külföldi munkásoké. És ez az oka annak, hogy Angliában ismét lesz szocializmus."

A helyzetnek ehhez a leírásához, ahogy azt 1885-ben láttam, csak kevés

hozzáfűznivalóm van. Felesleges mondanom, hogy ma „valóban ismét van szocializmus Angliában", mégpedig tömegméretekben: megtalálható a szocializmus minden árnyalata, tudatos és öntudatlan szocializmus, szocializmus prózában és versben, munkás- és burzsoá-szocializmus. Mert ez a borzalmak borzalma, a szocializmus csakugyan respektábilis lett, sőt már frakkba vágta magát, és hanyagul ott heverészik a szalonok pamlagjain. Ez azt bizonyítja, hogy milyen gyógyíthatatlanul állhatatlan a „jó társaság" rettenetes zsarnoka: a középosztály közvéleménye, és megint csak igazol minket, egy régi nemzedék szocialistáit, akik mindig megvetettük ezt a közvéleményt. Egyébként azonban nincs okunk e miatt az új tünet miatt panaszkodni.

A londoni East End újraébredését azonban hasonlíthatatlanul fontosabbnak tartom annál a pillanatnyi divatnál, hogy burzsoá körökben holmi felhígított szocializmussal pöffeszkednek, sőt még annál is fontosabbnak, hogy a szocializmus Angliában általában haladást mutat. A nyomornak ez a mérhetetlen tábora nem stagnáló pocsolya többé, amilyen még hat évvel ezelőtt volt. Az East End leküzdötte dermedt kétségbeesését; újra élet pezseg benne, és hazája lett az „új unionizmusnak", azaz a „tanulatlan" munkások nagy tömege szervezetének. Ez a szervezet, bár bizonyos tekintetben a „tanult" munkások régi trade unionjainak formáját öltötte fel, jellegénél fogva mégis lényegesen különbözik azoktól. A régi trade unionok keletkezésük korának hagyományait őrzik; a bérmunka-rendszert egyszer s mindenkorra adott, végérvényes ténynek tekintik, amelyet legjobb esetben tagjaik érdekében kissé enyhíthetnek. Az új trade unionokat azonban olyan időben alapították, amikor a bérmunka-rendszer örökkévalóságába vetett hit már erősen megrendült. Alapítóik és vezetőik tudatos vagy érzelmi szocialisták voltak; a szervezetekbe özönlő és ezek erejét adó tömegek nyersek voltak, elhanyagoltak, a munkásosztály arisztokráciája csak félvállról tekintett le rájuk. De van egy felbecsülhetetlen előnyük: *lelkük még szűz talaj*, nyoma sincs benne öröklött „tiszteletreméltó" burzsoá előítéleteknek, amelyek megzavarják a jobb anyagi helyzetben levő „régi" unionisták fejét. S most látjuk, hogy ezek az új trade unionok magukhoz ragadják az egész munkásmozgalom vezetését és a gazdag, büszke „régi" trade unionok egyre inkább uszályukba kerülnek.

Kétségtelen, hogy az East End emberei többször óriási bakot lőttek; de ezt megtették elődeik is és megteszik még ma is a doktrinér szocialisták, akik orrukat fintorgatják az East End emberei láttán. Egy nagy osztály, éppúgy mint egy nagy nemzet, saját tévedéseinek következményeiből tanul a leggyorsabban. És a múlt, a jelen és a jövő minden lehetséges

hibája ellenére a londoni East End ébredése a fin de siècle* egyik legnagyobb és legtermékenyebb eseménye; örülök és büszke vagyok, hogy ezt megértem.

1892 január 11.

F. Engels

Preface

A megjelenés helye: F. Engels: „The condition of the Working Class in England in 1844", London 1892

Eredeti nyelve: angol

* – századvég – *Szerk.*

Válasz Giovanni Bovionak[282]

A „Tribuna" ez év február 2-i számában közölt cikkében az ismert Giovanni Bovio szemére veti az utóbbi időkben a monarchista táborba átpártolt olasz republikánus képviselőknek, hogy túlzott megvetéssel kezelik a kormányforma kérdését. Nos, ez engem nem érint különösebben; érint viszont az, hogy foglalkozva a német szocializmusról szóló cikkemmel* („Critica Sociale", 1892 január 16.), ugyanezzel a szemrehányással illeti a német szocialistákat általában és engem különösen. Saját szavait idézem:

„Ebből kitűnik az is, hogyan és miért esnek tévedésbe azok a szocialisták, akik Federico Engelsszel együtt a szocializmus küszöbönálló hatalomrajutásáról beszélnek, de nem határozzák meg, hogy ez miféle hatalom lesz. Engels odáig megy, hogy aritmetikai érvekkel (és nem csak tegnap óta az a véleményem, hogy a szám jó érv a történelemben) megjelöli azt a nem is távoli évet, amikor a szocialista párt többségre tesz szert a német parlamentben. Rendben van; és azután?

– Megragadja a hatalmat.

– Nagyszerű; de milyet? Királyi vagy köztársasági hatalom lesz-e ez, vagy ismét Weitling utópiájához fordulnak, amelyet az 1848 januári »Kommunista Kiáltvány« már túlhaladott?

– A formák számunkra közömbösek.

– Csakugyan? . . . De hatalomról csak akkor lehet beszélni, amikor konkrét formát ölt. Elmondhatjuk, hogy az új szubsztancia, az új eszme magától megteremti majd a formáját és saját valójából fogja azt kialakítani, de nem lehet és nem szabad a formát figyelmen kívül hagynunk."

Erre azt válaszolom, hogy semmilyen vonatkozásban nem fogadom el a tiszteletreméltó Bovio értelmezését.

Először is nem mondtam azt, hogy „a szocialista párt majd többségre tesz szert, s azután megragadja a hatalmat". Ellenkezőleg, kifejezetten azt mondtam, 10:1 a valószínűsége annak, hogy a hatalmon levők már jóval ezen

* *V. ö. 229—235. old. – Szerk.*

időpont előtt erőszakhoz folyamodnak ellenünk; ami azután a szavazatok többségének területéről a forradalom területére vezetne bennünket.

De menjünk tovább.

„Megragadja a hatalmat – de milyet? Királyi vagy köztársasági hatalom lesz-e ez, vagy ismét Weitling utópiájához fordulnak, amelyet az 1848 januári »Kommunista Kiáltvány« már túlhaladott?"

Engedtessék meg nekem, hogy itt a tiszteletreméltó Bovio saját kifejezését használjam. Valóban „uomo di chiostró"-nak* kell lennie annak, akiben e hatalom természetét illetően a legcsekélyebb kétely is felmerül.

Az egész kormányhű, arisztokrata és polgári Németország azt veti Reichstag-beli barátaink szemére, hogy republikánusok és forradalmárok.

Marx és én negyven év óta unos-untig ismételtük, hogy a mi szemünkben a demokratikus köztársaság az egyetlen politikai forma, amelynek keretei között a munkásosztály és a tőkésosztály egymás elleni harca először általánossá válhat, azután a proletariátus döntő győzelmével befejeződhet.

A tiszteletreméltó Bovio bizonyára nem olyan naiv, hogy feltételezné: valamelyik német császár a szocialista pártból kerítené elő miniszтereit és hogy – még ha ezt meg akarná is tenni – elfogadná azokat a feltételeket, amelyek közé a saját lemondása is tartozik, hiszen ezek nélkül a miniszterek nem számíthatnának pártjuk támogatására. Bár az igazat megvallva, vitapartnerem félelme attól, hogy „ismét Weitling utópiájához fordulunk", meglehetősen jó képet nyújt nekem naivitásáról.

Vagy talán a tiszteletreméltó Bovio, Weitlingről szólva, arra akar utalni, hogy a német szocialisták nem tulajdonítanak nagyobb jelentőséget a *társadalmi* formának, mint aminőt az ő felfogása szerint a *politikai* formának tulajdonítanak?

Tévedése ebben az esetben sem lenne kisebb. Annyira ismernie kellene a német szocializmust, hogy tudja: minden termelőeszköz szocializálását követeli. Milyen módon zajlik majd le ez a gazdasági forradalom? Ez attól függ majd, hogy milyen körülmények között ragadja meg pártunk a hatalmat, és hogy milyen időpontban és milyen módon következik ez be. Ahogyan Bovio maga írja, „az új szubsztancia, az új eszme magától megteremti majd a formáját és saját valójából fogja azt kialakítani". Ha azonban valamilyen váratlan esemény holnap hatalomra juttatná pártunkat, nagyon is jól tudnám, hogy akcióprogramként mit javasoljak.

* – „remeté"-nek – *Szerk.*

„A formák számunkra közömbösek"?

Szükségesnek tartom leszögezni, hogy sem én, sem más német szocialista ilyet vagy ehhez hasonlót soha nem mondott; egyedül a tiszteletreméltó Bovio állította ezt. Szeretném tudni, mi jogosítja fel arra, hogy ilyen „sciocchezzá"-t* fogjon ránk.

Egyébként ha a tiszteletreméltó Bovio bevárta és elolvasta volna cikkem második felét („Critica Sociale", február 1.)**, talán nem pazarol annyi fáradságot arra, hogy a német forradalmi szocialistákat összekeverje az olasz monarchista republikánusokkal.

1892 február 6.

Federico Engels

Federico Engels a Giovanni Bovio
A megjelenés helye: „Critica Sociale",
1892 február 16. (4.) sz.
Eredeti nyelve: francia

* – ostobaságot – *Szerk.*
** *V. ö. 236—243. old.* – *Szerk.*

Előszó
[„A Kommunista Párt kiáltványa" 1892-es, második lengyel kiadásához][283]

Az a tény, hogy a „Kommunista Kiáltvány"-ból új lengyel kiadás vált szükségessé, alkalmat ad különböző észrevételekre.

Először is figyelemreméltó, hogy a „Kiáltvány" újabban mintegy fokmérője lett a nagyipar fejlettségének az európai kontinensen. Amilyen mértékben terjeszkedik egy országban a nagyipar, ugyanolyan mértékben nő azon ország munkásainak soraiban a kívánság is, hogy felvilágosodjanak helyzetükről, amelyet mint munkásosztály a vagyonos osztályokkal szemben elfoglalnak, ugyanolyan mértékben terjed közöttük a szocialista mozgalom és fokozódik a kereslet a „Kiáltvány" iránt. Úgyhogy nemcsak a munkásmozgalom állása, hanem a nagyipar fejlettségi foka is meglehetős pontossággal lemérhető minden országban azon, hogy a „Kiáltvány" hány példányban van forgalomban az ország nyelvén.

Eszerint az új lengyel kiadás a lengyel ipar határozott haladását jelzi. És hogy ez a haladás a tíz évvel ezelőtt megjelent legutóbbi kiadás óta valóban végbement, ahhoz kétség sem férhet. Orosz-Lengyelország – a Kongresszusi Lengyelország[41] – az Orosz Birodalom nagy iparvidéke lett. Míg az orosz nagyipar szórványosan szétszórtan létezik – egy része a Finn-öböl mentén, másik része a központban (Moszkva és Vlagyimir), harmadik része a Fekete- és az Azovi-tengernél, egyéb részei pedig másutt szétszóródva –, addig a lengyel ipar aránylag kis területen zsúfolódott össze és élvezi az ebből a koncentrációból fakadó előnyöket és hátrányokat. Az előnyöket elismerték a konkurrens orosz gyárosok, amikor védővámokat követeltek Lengyelországgal szemben, noha oly sóváran kívánták a lengyeleket oroszokká változtatni. A hátrányok – a lengyel gyárosok és az orosz kormány szempontjából – a szocialista eszméknek a lengyel munkások közötti rohamos terjedésében és a „Kiáltvány" iránti fokozódó keresletben mutatkoznak.

A gyorsan fejlődő lengyel ipar pedig, amely feje fölé nőtt az orosz iparnak, a maga részéről újabb bizonyítéka a lengyel nép elpusztíthatatlan élet-

Przedmowa do 2go wydania polskiego

TEN fakt, że nowe wydanie „Manifestu Komunistycznego“ stało się potrzebnem, pobudza do różnych uwag.

Najpierw godnem jest zaznaczenia, że Manifest w ostatnich czasach stał się do pewnego stopnia probierzem rozwoju wielkiego przemysłu na lądzie europejskim. W miarę, jak w pewnym kraju wzrasta wielki przemysł, wpośród robotników tego kraju wzmaga się pragnienie wyjaśnienia swego stanowiska, jako klasy robotniczej w obec klas posiadających, rozszerza się wśród nich ruch socyjalistyczny, i rośnie popyt na Manifest. W ten sposób ilością egzemplarzy Manifestu, w języku krajowym rozszerzonych, można z dostateczną ścisłością mierzyć nie

A „Kommunista Párt kiáltványa” 1892-es (második) lengyel kiadásának első és második oldala

tylko stan ruchu robotniczego, lecz również stopień rozwoju wielkiego przemysłu w każdym kraju.

Tak więc nowe wydanie polskie oznacza stanowczy postęp polskiego przemysłu. A że ten postęp w ciągu dziesięciu lat od ukazania się ostatniego wydania miał miejsce w rzeczywistości, o tem wątpić nie można. Królestwo Polskie, Kongresówka, stała się wielkim okręgiem przemysłowym państwa rossyjskiego.

Gdy wielki przemysł rossyjski rozsiany jest sporadycznie — część nad zatoką fińską, część w guberniach środkowych (Moskwa i Władimir), to znowu nad Czarnem i Azowskiem morzem, — polski przemysł skupił się na stosunkowo małej przestrzeni i korzysta zarówno z wygód, jak i niedogodności takiego ześrodkowania. Wygody uznali konkurujący fabrykanci rossyjscy, żądając przeciwko Polsce ceł ochronnych, bez względu na swe gorące chęci przerobienia Polaków na Rossyjan. Niedogodności — dla polskich fabrykantów i rossyjskiego rządu — ujawniają się w szybkim rozroście idej socyjalistycznych wśród polskich robotników i w coraz większym popycie na Manifest.

Lecz szybki rozwój polskiego przemysłu, przerastającego o głowę przemysł rossyjski, jest swoją drogą nowym dowodem niespożytej siły żywotnej polskiego ludu i nową gwarancyją przyszłego odrodzenia narodowego. Odrodzenie zaś niezależnej, silnej Polski jest sprawą, która nietylko Polaków, lecz wszystkich nas obchodzi. Szczere współdziałanie międzynarodowe ludów europejskich jest możliwem tylko wtedy, gdy każdy

erejének és újabb biztosítéka küszöbönálló nemzeti újjászületésének. Egy független, erős Lengyelország újjászületése azonban olyan ügy, amely nemcsak a lengyelekre tartozik, hanem valamennyiünkre. Az európai nemzetek őszinte nemzetközi együttműködése csak akkor lehetséges, ha e nemzetek mindegyike teljesen autonóm a saját hazájában. Az 1848-as forradalom, amely proletár zászló alatt, proletár harcosokkal végül is csak a burzsoázia munkáját végeztette el, testamentumának végrehajtói – Louis Bonaparte és Bismarck – révén is érvényt szerzett Olaszország, Németország, Magyarország függetlenségének; de Lengyelországot, amely 1792 óta többet tett a forradalomért, mint ez a három együttvéve, Lengyelországot magára hagyták, amikor 1863-ban a tízszeres orosz túlerő legyűrte. Lengyelország függetlenségét a nemesség sem megtartani, sem újra kiharcolni nem tudta; a burzsoáziának ez a függetlenség ma legalábbis közömbös. Márpedig Lengyelország függetlensége szükségszerűség az európai nemzetek harmonikus együttműködése szempontjából. E függetlenséget csak a fiatal lengyel proletariátus harcolhatja ki, és nála jó kezekben van. Hiszen valamennyi többi európai ország munkásainak éppúgy szükségük van Lengyelország függetlenségére, mint maguknak a lengyel munkásoknak.

London, 1892 február 10.

F. Engels

Vorwort

A megjelenés helye: „Przedświt", 1892 február 27. (35.) sz.

Eredeti nyelve: német

[Üdvözlet a francia munkásoknak a Párizsi Kommün 21. évfordulóján]

London, [1892] március 17.

Polgártársnők és polgártársak!

Ma 21 éve annak, hogy Párizs népe kitűzte a vörös zászlót s ezzel egyszerre üzent hadat a Versailles-ban lengő francia trikolórnak és a poroszok megszállta erődök háromszínű német zászlóinak.

A vörös zászló – vele emelkedett a párizsi proletariátus oly magasságba, hogy onnan nézve eltűntek győzők és legyőzöttek egyaránt.

A Kommün történelmi nagyságát az adja, hogy élenjáró nemzetközi jellege volt, az, hogy merészen hadat üzent a polgári sovinizmus minden rezdülésének. A világ proletariátusa nem esett csalatkozásba felelől. Hadd ünnepeljék a burzsoák a maguk július 14-jét[284] vagy szeptember 22-jét[285]. A proletariátusnak mindenütt és mindenkor március 18-a lesz az ünnepnapja.

Ezzel magyarázhatók azok a piszkos rágalmak, amelyeket a piszkos burzsoázia a Kommün sírjára szórt. De ezzel magyarázható az a tény is, hogy a Nemzetközi Munkásszövetség, egyedül s egymagában, az első naptól fogva a párizsi felkelőkkel s az utolsó napig és azon túl is a legyőzött proletárokkal azonosítani merészelte magát. Persze a Kommün eleste után az Internacionálé nem élhetett tovább, „Üldözzétek a kommünárokat!" kiáltással egész Európában szétzúzták.

Immár huszonegy év telt el a Montmartre-dombon álló ágyúk visszahódítása óta.* Az 1871-ben született gyermekek ma nagykorúak, és hála az uralkodó osztályok ostobaságának, *katonák*, megtanulják a fegyverek kezelését, a szervezkedés és a fegyverrel a kézben való védekezés művészetét. A Kommün, amelyet holttá nyilvánítottak, az Internacionálé, amelyet örökre megsemmisültnek hittek, itt van közöttünk, él és sokkalta hatalmasabb, mint 1871-ben. Százakból ezrek lettek, ezrekből milliók, akik hívó szavunkra válaszolnak. A világproletariátus szövetsége, amelyet az Első Internacionálé

* *V. ö. 180–181. old. – Szerk.*

képes volt előre látni és előkészíteni, ma realitás. Sőt, mi több: azoknak a porosz katonáknak a fiai, akik 1871-ben a Kommün Párizsa körüli erődöket megszállva tartották, ma milliószámra vállvetve küzdenek az élvonalban a párizsi kommünárok fiaival a munkásosztály teljes és végleges felszabadításáért.

Éljen a Kommün!

Éljen a nemzetközi társadalmi forradalom!

Fréd. Engels

A megjelenés helye: „Le Socialiste",
1892 március 26. (79.) sz.

Eredeti nyelve: francia

[Karl Marx „A filozófia nyomorúsága" második német kiadásához[286]]

A második kiadáshoz csak annyi a megjegyeznivalóm, hogy a francia szövegben elírt Hopkins nevet (45. old.) a helyes Hodgskin[257] névvel helyettesítettem, és ugyanott William Thompson művének megjelenési évét 1824-re[258] helyesbítettem. Ezzel remélhetőleg megnyugszik Anton Menger professzor úr bibliográfiai lelkiismerete.

London, 1892 március 29.

Friedrich Engels

Az első megjelenés helye:
„Das Elend der Philosophie",
II. kiad. Stuttgart 1892

Bevezetés az 1892-es angol kiadáshoz
[„A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig"][289]

Ez a kis könyv eredetileg egy nagyobb egésznek volt része. 1875 táján Dr. E. Dühring, a berlini egyetem magántanára, hirtelenül és elég lármásan hírül adta a szocializmushoz való megtérését és megajándékozta a német közönséget nemcsak egy kidolgozott szocialista elmélettel, hanem teljes gyakorlati tervvel is a társadalom újjászervezésére. Magától értetődött, hogy nekirontott elődeinek; mindenekfelett Marxot tisztelte meg azzal, hogy kiöntötte rá haragja teli poharát.

Ez akkortájt történt, amikor a németországi szocialista párt két szekciója – az eisenachiak és a lassalleánusok – éppen végrehajtotta egyesülését[132], s ilymódon nemcsak mérhetetlen erőgyarapodásra tett szert, de mi több, képessé vált arra, hogy egész erejét a közös ellenség ellen fordítsa. A németországi szocialista párt gyorsan haladt afelé, hogy hatalommá váljék. Ám hogy hatalommá tegyék, annak első feltétele az volt, hogy az újonnan kivívott egység ne kerüljön veszélybe. És Dr. Dühring nyíltan hozzáfogott, hogy maga körül szektát alakítson, egy majdani külön pártnak a magját. Szükségessé vált ilymódon, hogy felvegyük a nekünk odadobott kesztyűt és végigvívjuk a harcot, akár kedvünkre volt, akár nem.

Ez azonban, ha nem is valami túl nehéz, de nyilvánvalóan hosszadalmas ügy volt. Mint mindenki tudja, nekünk németeknek félelmetesen súlyos „Gründlichkeit"-ünk* van, gyökeres mélységünk vagy mélységes gyökerességünk, nevezhetjük, ahogy tetszik. Valahányszor valaki közülünk kifejt valamit, amit új tannak tekint, ezt először is mindent átfogó rendszerré kell kidolgoznia. Be kell bizonyítania, hogy mind a logika alapelvei, mind a világegyetem alapvető törvényei mindöröktől fogva nem más célból léteztek, csak hogy végül is ehhez az újonnan felfedezett, mindent betetőző elmélethez elvezessenek. És Dr. Dühring e tekintetben teljesen a nemzeti minta szerint való volt. Nem kevesebb, mint egy teljes „Filozófia rendszere", szellem-, erkölcs-, természet- és történetfilozófia; egy teljes „Politikai gazdaságtan és

* – „alaposság"-unk – *Szerk.*

szocializmus rendszere"; és végül egy „Politikai gazdaságtan kritikai története" – három testes, kívül-belül nehézkes nyolcadrét kötet, három hadteste az általában minden előző filozófus és közgazdász ellen és különösen Marx ellen mozgósított érveknek – ténylegesen egy teljes „tudomány-forradalmasításra" irányuló kísérlet –, ez volt az, amit célba kellett vennem. Foglalkoznom kellett minden lehető tárggyal, az idő és tér fogalmától a bimetallizmusig; az anyag és mozgás örökkévalóságától az erkölcsi eszmék mulandó természetéig; Darwin természetes kiválogatódásától a jövő társadalom ifjúságának neveléséig. Mindamellett ellenfelem rendszeralkotó széleskörűsége alkalmat adott arra, hogy ellenében e sokfélefajta tárgyról kifejtsem, mégpedig összefüggőbb formában, mint az eddig történt, a Marx által és általam vallott nézeteket. S ez volt a fő ok, amely arra késztetett, hogy vállalkozzam erre a különben hálátlan feladatra.

Válaszom először cikksorozatként a lipcsei „Vorwärts"-ben, a szocialista párt központi lapjában jelent meg, azután pedig könyvalakban: „Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft"*; másodszor kiadták 1886-ban Zürichben.

Paul Lafargue barátom felkérésére, aki jelenleg a francia küldöttkamarában Lille képviselője, e könyv három fejezetéből egy röpiratot állítottam össze, s ezt ő lefordította és 1880-ban közreadta „Socialisme utopique et socialisme scientifique"** címmel. Ebből a francia szövegből készült egy lengyel és egy spanyol kiadás. 1883-ban német barátaink kihozták a röpiratot az eredeti nyelven. Azóta a német szöveg alapján olasz, orosz, dán, holland és román fordítás jelent meg. Ilyenképpen, a jelen angol kiadással együtt, ez a könyvecske tíz nyelven van forgalomban. Tudomásom szerint nincs még egy szocialista munka – még a mi 1848-as „Kommunista Kiáltvány"-unk vagy Marx „Tőké"-je sem –, amelyet ily sokszor lefordítottak volna. Németországban négy kiadást ért meg, összesen körülbelül 20 000 példányban.

A függelék – „A Mark"[292] – azzal a szándékkal írodott, hogy a német szocialista párt köreiben bizonyos elemi ismereteket elterjesszen a németországi földtulajdon történetéről és fejlődéséről. Ez annál szükségesebbnek látszott egy olyan időben, amikor a szocialista párt befolyásának a városok munkásságára való kiterjesztése már a teljessé válás felé haladt és a mezőgazdasági munkásokat és a parasztokat kellett kézbe venni. Bevettem ezt a függeléket a fordításba, mert a földbirtoklásnak az összes germán törzseknél közös eredeti

* – „Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása"[290] – *Szerk.*

** – „Utópikus szocializmus és tudományos szocializmus"[291] – *Szerk.*

SOCIALISM

UTOPIAN AND SCIENTIFIC

BY

FREDERICK ENGELS

TRANSLATED BY EDWARD AVELING

D.Sc., Fellow of University College, London

WITH A SPECIAL INTRODUCTION BY THE AUTHOR

LONDON:

SWAN SONNENSCHEIN & CO.

NEW YORK: CHARLES SCRIBNER'S SONS

1892

„A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" 1892-es angol kiadásának címoldala

formáit és lehanyatlásuk történetét Angliában még kevésbé ismerik, mint Németországban. A szöveget úgy hagytam, ahogy volt az eredetiben, nem térve ki Makszim Kovalevszkij legújabban felvetett hipotézisére, amely szerint a szántókat és legelőket – a Mark tagjai közti felosztásukat megelőzően – egy nagy, több nemzedéket magába foglaló patriarchális családközösség közös számlára művelte meg (amire példa a még ma is létező délszláv zadruga), és hogy a felosztás később, akkor következett be, amikor a közösség annyira megnövekedett, hogy közös számlára történő gazdálkodáshoz túlságosan nehézkessé vált. Kovalevszkijnak valószínűleg teljesen igaza van, de a kérdés még sub judice*.[293]

Az e műben használt gazdaságtani kifejezések, amennyiben újak, megegyeznek a Marx „Tőké"-jének angol kiadásában[271] használtakkal. „Árutermelés"-nek azt a gazdasági fázist nevezzük, amikor a cikkeket nemcsak a termelők használatára, hanem csere céljaira is termelik; azaz *mint árukat*, nem mint használati értékeket. Ez a fázis a cserére való termelés első kezdeteitől napjainkig terjed; teljes kifejlődését csak a tőkés termelés alatt éri el, azaz olyan feltételek között, amikor a tőkés, a termelési eszközök tulajdonosa, bérért munkásokat alkalmaz, olyan embereket, akik minden termelési eszköztől meg vannak fosztva saját munkaerejükön kívül, és a termékek eladási árának az ő ráfordításán felüli többletét bezsebeli. Az ipari termelésnek a középkor óta lefolyt történetét három időszakra osztjuk: 1. kézművesség, kis iparos mesterek kevés számú legénnyel és tanonccal, mikor mindegyik munkás a teljes cikket termeli; 2. manufaktúra, mikor nagyobb számú munkás egy nagy létesítményben csoportosultan a teljes cikket a munkamegosztás elve szerint termeli, s mindegyik munkás csak egy rész-műveletet végez, úgyhogy a termék csak akkor készül el teljesen, amikor egymás után valamennyiük kezén átment; 3. modern ipar, mikor a terméket erő hajtotta gépi berendezés termeli, s mikor a munkás munkája a mechanikai erő műveleteinek felügyelésére és helyesbítésére korlátozódik.**

Nagyon jól tudom, hogy e mű tartalmát a brit közönség jelentékeny része ellenkezéssel fogadja. De ha mi kontinentálisok akár a legcsekélyebb tekintettel is lettünk volna a brit „respectability"***, ° előítéleteire, még roszszabbul állnánk, mint ahogy állunk. Ez a könyv azt védelmezi, amit mi „tör-

* – bíró előtt van; vitás; eldöntetlen – *Szerk.*

** *E bekezdés után kezdődik a bevezetésnek Engels által németre fordított és a „Neue Zeit"-ben megjelent része. – Szerk.*

*** – „tiszteletreméltóság" – *Szerk.*

° *A német kiadásban betoldva:* azaz a brit filiszterség — *Szerk.*

ténelmi materializmusnak" nevezünk, és a materializmus szó sérti a brit olvasók óriási többségének fülét. „Agnoszticizmus" – az még csak hagyján, de materializmus – az már végképp megengedhetetlen.

És mégis, az egész modern materializmus őshazája, a XVII. század óta, éppen Anglia.

„A materializmus egyszülött gyermeke Nagy-Britanniának. Már skolasztikusa, Duns Scotus felvetette a kérdést: »vajon nem tud-e az anyag gondolkodni«.

Hogy ezt a csodát nyélbeüsse, Isten mindenhatóságához folyamodott, vagyis magát a teológiát kényszerítette arra, hogy a materializmust hirdesse. Azonfelül nominalista volt[294]. A nominalizmus a fő elemek egyike az angol materialistáknál, mint ahogy egyáltalában első kifejezése a materializmusnak.

Az angol materializmus (. . .) igazi ősapja Bacon. Számára a természettudomány az igazi tudomány, s az érzéki fizika a természettudomány legfontosabb része. Gyakran hivatkozik tekintélyként Anaxagoraszra és homoiomereiáira, valamint Démokritoszra és atomjaira.[295] Tanítása szerint az érzékek csalhatatlanok és minden ismeret forrásai. A tudomány tapasztalati tudomány, s abban áll, hogy az érzékileg adottra racionális módszert alkalmazunk. Indukció, elemzés, összehasonlítás, megfigyelés, kísérletezés – ezek a racionális módszer fő feltételei. Az anyag veleszületett tulajdonságai közül a mozgás az első és legjelesebb, nemcsak mint mechanikai és matematikai mozgás, hanem még inkább mint az anyag törekvése, életszelleme, feszítőereje, mint gyötrődése (Qual) – hogy Jakob Böhme kifejezését használjuk.* (. . .)**

Baconnél, mint első megteremtőjénél, a materializmus naiv módon még mindenoldalú fejlődés csíráit rejti magában. Az anyag költőien érzéki ragyogásában ránevet az egész emberre. Maga az aforisztikus tan ellenben még hemzseg a teologikus következetlenségektől.

Továbbfejlődésében a materializmus egyoldalúvá válik. Hobbes a baconi materializmus rendszerbefoglalója. Az érzékiség elveszíti virágját

---

* „Qual" – filozófiai szójáték. Qual szó szerint tortúrát jelent, olyan fájdalmat, amely valamifajta cselekvésre hajt; Böhme, a misztikus, egyúttal belevisz a német szóba valamit a latin qualitas [minőség] jelentéséből; az ő „Qual"-ja a neki alávetett dolog, viszony vagy személy spontán fejlődéséből fakadó és a maga részéről ezt előmozdító – cselekvésre serkentő elv, megkülönböztetett ellentétben a kívülről érő fájdalommal. – *Engels jegyzete az angol kiadáshoz.*

** *A német kiadásban a kimaradt passzus is idézve*: Az anyag primitív formái eleven, egyénieséítő, az anyagban bennerejlő, a sajátos különbségeket létrehozó lényegi erők. – *Szerk.*

és a geométer elvont érzékiségévé válik. (...)* A geometriát nyilvánítják a fő tudománynak. A materializmus embergyűlölővé válik. Hogy az embergyűlölő, testietlen szellemet annak saját területén legyőzhesse, a materializmus maga is kénytelen testét sanyargatni és aszkétává válni. Mint értelmi lény lép fel, de kifejleszti az értelem könyörtelen következetességét is.

Ha az érzékiség szolgáltat az embernek minden ismeretet, érvel Hobbes, Baconből kiindulva, akkor a szemlélet, a gondolat, a képzet stb. nem egyebek, mint az érzéki formájából többé-kevésbé kivetkőztetett testi világ fantomjai. A tudomány csak nevet adhat ezeknek a fantomoknak. Egy név több fantomra is alkalmazható. Sőt a neveknek is lehetnek neveik. De ellentmondás volna egyfelől minden eszme eredetét az érzéki világban látni, másfelől pedig azt állítani, hogy a szó több, mint szó, hogy az elképzelt, mindig egyes lényeken kívül még általános lények is vannak. Hiszen testetlen szubsztancia éppoly ellentmondás, mint testetlen test. Test, lét, szubsztancia egy és ugyanaz a reális eszme. *A gondolatot nem lehet elválasztani attól az anyagtól, amely gondolkodik.* Az anyag minden változás szubjektuma. A végtelen szó értelmetlen, ha nem azt jelenti, hogy szellemünknek megvan az a képessége, hogy vég nélkül folytathatja a hozzátevést. Minthogy csak az anyagi észlelhető, tudható, így Isten létezéséről semmit sem tudunk. Csak saját létezésem biztos. Minden emberi szenvedély mechanikai mozgás, amely vagy végződik, vagy kezdődik. A törekvések tárgya a jó. Az ember ugyanazon törvényeknek van alávetve, mint a természet. Hatalom és szabadság azonosak.

Hobbes rendszerbe foglalta Bacont, de alapelvét, azt, hogy az ismeretek és eszmék az érzéki világból erednek, nem alapozta meg részletesebben.

Locke megalapozta Bacon és Hobbes elvét az emberi értelem eredetéről szóló tanulmányában.[296]

Ahogy Hobbes a baconi materializmus teista előítéleteit semmisítette meg, úgy Collins, Dodwell, Coward, Hartley, Priestley stb. a locke-i szenzualizmus utolsó teológiai korlátját. A deizmus[297], legalábbis a materialista számára, nem több, mint kényelmes és hanyag módja a vallástól való megszabadulásnak."**

Így írt Karl Marx a modern materializmus brit eredetéről. És ha az angoloknak manapság nem éppen ínyükre való az az elismerés, amellyel

---

* *A német kiadásban a kimaradt passzus is idézve*: A fizikai mozgás áldozatul esik a mechanikai vagy a matematikai mozgásnak. – *Szerk.*

** Marx és Engels: „Die heilige Familie", Majna-Frankfurt 1845. 201–204. old.[298] – *Engels jegyzete.*

Marx elődeiknek adózott, ezt csak sajnálhatjuk. Mindazonáltal tagadhatatlan, hogy Bacon, Hobbes és Locke voltak az atyái a francia materialisták ama ragyogó iskolájának, amely a XVIII. századot a németeknek és az angoloknak a franciák felett szárazon és vizen aratott minden győzelme ellenére is kiváltképpen francia századdá tette, még jóval a század végét megkoronázó francia forradalom előtt, amelynek eredményeit mi, kívülállók, Angliában is, Németországban is, még mindig csak meghonosítani törekszünk.

Ezt nem lehet tagadni. Századunk közepe táján bármely művelt külföldinek, aki Angliában letelepedett, az szúrt szemet, amit akkor kénytelen volt az angol tiszteletreméltó középosztály vallásos bigottságának és ostobaságának tekinteni. Mi akkoriban mindnyájan materialisták vagy legalábbis nagyon messzemenően szabadgondolkodók voltunk, és megfoghatatlannak tűnt fel szemünkben, hogy Angliában majdnem minden tanult ember mindenféle lehetetlen csodában higgyen, és hogy még olyan geológusok is, mint Buckland és Mantell, tudományuk tényeit kicsavarják, nehogy túlságosan összeütközésbe kerüljenek a Genezis könyvének mítoszaival: ugyanakkor avégett, hogy olyan emberekre lehessen akadni, akik vallási dolgokban saját intellektuális képességeiket használni merészelték, a tanulatlanok közé, a „mosdatlan hordához", ahogy akkor nevezték őket, a munkásokhoz, sajátlag az owenista szocialistákhoz kellett menni.

Ámde azóta Anglia „civilizálódott". Az 1851-es kiállítás[299] megkongatta az angol szigeti exkluzivitás lélekharangját. Anglia fokozatosan nemzetköziesült, ételben-italban, szokásokban, eszmékben, olyannyira, hogy kezdem azt kívánni, bár egynémely angol erkölcsök és szokások éppannyira elterjedtek volna a kontinensen, mint ahogy más kontinentális szokások elterjedtek itt. Mindenesetre az (1851 előtt csak az arisztokrácia körében ismert) salátaolaj bevezetését és elterjedését nyomon kísérte a vallási dolgokban való kontinentális szkepticizmus fatális elterjedése, és annyira vagyunk, hogy az agnoszticizmus, bár még nem számít annyira „az igazinak", mint az angol államegyház, de majdnem egy szinten áll tiszteletreméltóság dolgában a baptizmussal és határozottan magasabb rangot tölt be, mint az Üdvhadsereg[300]. És nem tehetek róla, de azt hiszem, hogy ilyen körülmények között sokak számára, akik a hitetlenségnek ezt a haladását őszintén fájlalják és kárhoztatják, vigasztaló lesz, ha megtudják, hogy ezek az „újdonsült fogalmak" nem külföldi eredetűek, nem „Made in Germany"-k,* mint annyi más mindennapos használati cikk, hanem kétség-

* *A német kiadásban betoldva*: német gyártmányok – *Szerk.*

telen óangolok, és hogy brit szerzőik kétszáz évvel ezelőtt jóval messzebbre mentek, mind ameddig utódaik manapság merészkednek.

Valójában mi egyéb az agnoszticizmus, mint – egy kifejező lancashire-i szóval élve –* „szégyenlős" („shamefaced") materializmus? Az agnosztikusnak a természetfelfogása keresztül-kasul materialista. Az egész természeti világot törvény kormányozza, és ez a világ abszolúte kizárja kívülről jövő akciónak a beavatkozását. De, teszi hozzá** az agnosztikus, nincsenek eszközeink sem bebizonyítani, sem megcáfolni valamely Felsőbb Lény létezését az ismert világegyetemen túl. Mármost ez helyt állhatott abban az időben, amikor Laplace Napóleonnak arra a kérdésére, hogy miért nincs a nagy csillagász „Mécanique céleste"-jében a Teremtő még csak meg sem említve, büszkén ezt felelte: „Je n'avais pas besoin de cette hypothèse."*** Manapság azonban, a világegyetemről való evolúciós felfogásunkban abszolúte nincsen tér sem Teremtő, sem Kormányzó számára; és egy olyan Felsőbb Lényről beszélni, aki ki van rekesztve az egész létező világból, ez terminusbeli ellentmondást foglal magában és, ahogy én látom, vallásos emberek érzelmeinek indokolatlan megsértése volna.

Éppígy agnosztikusunk azt is elismeri, hogy minden tudásunk azon az információn alapszik, amelyet érzékeink közölnek velünk. De, teszi hozzá, honnan tudjuk, hogy érzékeink helyes képmásait adják azoknak a tárgyaknak, amelyeket általuk észlelünk? Majd tudatja velünk, hogy amikor ő tárgyakról vagy azok minőségeiről beszél, a valóságban nem ezekre a tárgyakra és minőségekre gondol, amelyekről semmi bizonyosat nem tudhat, hanem csupán azokra a benyomásokra, amelyeket ezek az ő érzékeire tettek. Mármost ezen az okoskodási vonalon kétségtelenül bajosnak látszik merő érveléssel kifogni. De mielőtt érvelés lett volna, volt cselekvés. „Im Anfang war die Tat!"° És az emberi cselekvés már megoldotta a nehézséget, jóval mielőtt az emberi okoskodás feltalálta. The proof of the pudding is in the eating.°° Attól a pillanattól fogva, amikor ezeket a tárgyakat saját használatunkra fordítjuk, a bennük észlelt minőségeknek megfelelően, máris csalhatatlan vizsgának tesszük ki érzéki észleleteink helytálló vagy helyt nem álló voltát. Ha ezek az észleletek rosszak voltak, akkor a valamely tárgy felhasználhatóságára vonatkozó becslésünknek szintén rossznak kell lennie és kísérletünk kudarcot kell hogy valljon. De ha célkitűzésünket

* *A német kiadásban „– egy . . . élve –" hiányzik. – Szerk.*

** *A német kiadásban betoldva:* óvatosan *– Szerk.*

*** – „Nem volt szükségem erre a hipotézisre." *– Szerk.*

° – „Kezdetben volt a tett!"[301] *– Szerk.*

°° – A pudding próbája az evés. *– Szerk.*

sikerül elérnünk, ha azt találjuk, hogy a tárgy megegyezik róla alkotott eszménkkel és megfelel annak a célnak, amelyre szántuk, akkor ez pozitív bizonyítéka annak, hogy róla és minőségeiről való észleleteink – *ennyiben* – a rajtunk kívüli valósággal megegyeznek. És valahányszor kudarccal találjuk magunkat szemben, általában nem sokba telik, míg kitudjuk az okot, amely miatt kudarcot vallottunk; azt találjuk, hogy az az észlelet, amelynek alapján cselekedtünk, vagy nem-teljes és felszínes volt, vagy más észleletek eredményeivel általuk nem indokolt módon kombináltuk – ezt nevezzük tökéletlen okoskodásnak.* Mindaddig, amíg gondot fordítunk arra, hogy érzékeinket helyesen képezzük ki és használjuk, és hogy cselekvésünket a helyesen szerzett és helyesen használt észleletek által előírt határok között tartsuk, azt fogjuk találni, hogy cselekvésünk eredménye bizonyítja észleleteink egyezését az észlelt dolgok tárgyi természetével. Eleddig egyetlenegy esetben sem kényszerültünk arra a következtetésre, hogy tudományosan ellenőrzött érzéki észleleteink olyan eszméket keltenek elménkben a külső világ tekintetében, amelyek voltaképpeni természetüknél fogva eltérésben vannak a valóságtól, vagy hogy a külső világ és a róla való érzéki észleleteink között inherens összeférhetetlenség van.

De most jönnek az újkantiánus agnosztikusok és azt mondják: meglehet, helyesen észleljük egy dolog minőségeit, de semmilyen érzéki vagy elmebeli folyamattal nem ragadhatjuk meg a magán-való dolgot. Ez a „magán-való dolog" a látókörünkön túl van. Erre Hegel már megfelelt régen: Ha ismeritek egy dolog összes minőségeit, ismeritek magát a dolgot;[302] semmi sem marad, csak az a tény, hogy a mondott dolog rajtunk kívül létezik; s mihelyt érzékeitek ezt a tényt tudatták veletek, megragadtátok e magán-való dolog utolsó maradványát, Kant híres megismerhetetlen „Ding an sich"-jét. Amihez hozzátehetjük, hogy Kant idejében a természeti tárgyakról való ismeretünk valójában oly töredékes volt, hogy a mögött a kevés mögött, amit mindegyikükről tudtunk, megtehette, hogy egy rejtelmes „magán-való dolgot" gyanítson. De ezeket a megragadhatatlan dolgokat egymás után megragadta, elemezte, s mi több, reprodukálta a tudomány óriási haladása; amit pedig *produkálni* tudunk, azt bizonnyal nem tekinthetjük megismerhetetlennek. Századunk első felének kémiája számára ilyen rejtelmes tárgyak voltak a szerves anyagok; most egyiket a másik után tanuljuk meg kémiai elemeikből szerves folyamatok segítsége nélkül felépíteni. A modern kémikusok kijelentik, hogy mihelyt bármely – egyre megy milyen – test kémiai konstitúciója ismeretes, ez a test elemeiből felépíthető.

* *A német kiadásban* „– ezt . . . okoskodásnak" *hiányzik.* – *Szerk.*

Még messze vagyunk a legmagasabb szerves szubsztanciák, a fehérjetestek konstrukciójának ismeretétől; de nincs ok, amiért ne tudnánk – ha csak századok múlva is – ehhez az ismerethez eljutni és vele felfegyverezve mesterséges fehérjét produkálni. De ha eljutunk ehhez, akkor egyszersmind szerves életet is produkáltunk, mert az élet, legalacsonyabb formáitól a legmagasabbakig, nem egyéb, mint a fehérjetestek normális létezési módja.

Minekutána azonban agnosztikusunk megtette ezeket a formai elmebeli fenntartásokat, nyomban úgy beszél és cselekszik, mint egy megrögzött materialista, aminthogy alapjában az is. Meglehet, azt mondja: amennyire *mi* tudjuk, anyag és mozgás, vagy ahogy most nevezik, energia, sem nem teremthető, sem el nem pusztítható, de nincs semmi bizonyítékunk arra, hogy ezeket ekkor vagy akkor nem teremtették. De ha megkísérled ezt az engedményt valamely adott esetben ellene felhasználni, menten rendreutasít. Ha in abstracto megengedi a spiritualizmus lehetőségét, in concreto hallani sem akar róla. Amennyire tudjuk és tudhatjuk, fogja mondani, a világegyetemnek nincs Teremtője, sem Kormányzója; ami a mi nézetünket illeti, anyagot és energiát sem teremteni, sem megsemmisíteni nem lehet; a mi szemünkben a gondolkodás az energia egy módja, az agynak egy funkciója; *mi* mindössze annyit tudunk, hogy az anyagi világot változhatatlan törvények kormányozzák, és így tovább. Ilymódon amennyiben az agnosztikus *a tudomány* embere, amennyiben *tud* valamit, annyiban materialista; tudományán kívül, oly területeken, amelyekről nem tud semmit, tudatlanságát lefordítja görögre és agnoszticizmusnak nevezi.

Mindenesetre egy dolog világosnak látszik: még ha agnosztikus volnék is, nyilvánvaló, hogy akkor sem jelölhetném meg az e könyvecskében vázolt történetfelfogást „történelmi agnoszticizmusnak". Vallásos emberek kinevetnének, az agnosztikusok pedig méltatlankodva azt kérdeznék, gúnyt akarok-e űzni belőlük. S így remélem, hogy még a brit respectability* sem lesz majd túlontúl elszörnyedve, ha az angolban, mint annyi más nyelven, a „történelmi materializmus" kifejezést használom a történelem menetét illető ama nézet megjelölésére, amely minden fontos történelmi esemény végső okát és nagy mozgató erejét a társadalom gazdasági fejlődésében, a termelési és cseremód változásaiban, a társadalomnak különböző osztályokra való ebből következő megoszlásában és ezeknek az osztályoknak egymás elleni harcaiban keresi.

Erre az elnézésre talán annál is inkább számíthatok, ha kimutatom,

* *A német kiadásban betoldva*: amelyet németül filiszterségnek hívnak – *Szerk.*

hogy a történelmi materializmus előnyére lehet még a brit tiszteletreméltóságnak is. Említettem azt a tényt, hogy negyven vagy ötven évvel ezelőtt minden művelt külföldinek, aki Angliában letelepedett, szemet szúrt az, amit kénytelen volt az angol tiszteletreméltó középosztály vallásos bigottságának és ostobaságának tekinteni. Most be fogom bizonyítani, hogy ez a tiszteletreméltó angol középosztály annak idején nem is volt egészen olyan ostoba, amilyennek az intelligens külföldi szemében látszott. Vallásos hajlamait meg lehet magyarázni.

Amikor Európa kikerült a középkorból, a városok felemelkedő középosztálya alkotta a forradalmi elemét. Elismert helyzetet vívott ki magának a középkori feudális szervezetben, de ez a helyzet már szintén túl szűkké vált terjeszkedő ereje számára. A középosztály, a burzsoázia fejlődése összeférhetetlenné vált a feudális rendszer fennmaradásával; a feudális rendszernek ennélfogva el kellett buknia.

De a feudalizmus nagy nemzetközi központja a római katolikus egyház volt. Ez az egész feudalizált Nyugat-Európát – minden belső háború ellenére – egy nagy politikai rendszerré egyesítette, amely ellentétben állt mind a szakadár görög, mind a mohamedán országokkal. A feudális intézményeket az isteni megszenteltség dicsfényével övezte. Saját hierarchiáját feudális mintára szervezte meg, és végül ő maga volt a legesleghatalmasabb hűbérúr, mivelhogy a katolikus világ földjének teljes egyharmada az ő kezén volt. Mielőtt a világi feudalizmust sikerrel meg lehetett volna támadni egy-egy országban és részleteiben, ezt, megszentelt központi szervezetét kellett előbb lerombolni.

Azonfelül a középosztály felemelkedésével párhuzamosan végbement a tudomány nagy újjászületése; a csillagászat, a mechanika, a fizika, az anatómia, a fiziológia művelését felújították. És a burzsoáziának, ipari termelése fejlesztéséhez, szüksége volt olyan tudományra, amely megállapítja a természeti tárgyak fizikai tulajdonságait és a természet erőinek működési módjait. Mármost ez ideig a tudomány csak az egyház alázatos szolgálója volt, nem volt szabad a hit által szabott határokat átlépnie, s ez okból egyáltalán nem is volt tudomány. A tudomány fellázadt az egyház ellen; a burzsoázia nem lehetett meg a tudomány nélkül és ennélfogva csatlakoznia kellett a lázadáshoz.

A fentiek, habár csak két olyan pontot érintenek, amelyekben a felemelkedő középosztály kénytelen volt összeütközésbe kerülni a fennálló vallással, elegendők annak megmutatására, először, hogy az az osztály, amely a legközvetlenebbül volt érdekelve a római egyház pretenziói elleni harcban, a burzsoázia volt; és másodszor, hogy abban az időben a feudalizmus ellen

irányuló minden harcnak vallási mezbe kellett öltöznie, első fokon az egyház ellen kellett irányulnia. De ha a csatariadót az egyetemek és a városi üzletemberek fújták is meg, okvetlenül erős visszhangot kellett keltenie, és keltett is, a falusi nép, a parasztok tömegeiben, akiknek papi és világi hűbéruraikkal mindenütt keményen küzdeniök kellett a merő létezésért.

A burzsoáziának a feudalizmus elleni hosszú küzdelme három nagy döntő ütközetben csúcsosodott ki.

Az első az volt, amit a németországi protestáns reformációnak neveznek. Luthernak az egyház elleni csatakiáltására két politikai természetű felkelés volt a felelet: először az alsónemesség felkelése Franz von Sickingen alatt (1523), azután a nagy parasztháború, 1525[303]. Mindkettőt leverték, főként a leginkább érdekelt fél, a városi polgárok határozatlansága következtében — e határozatlanság okaira itt nem térhetünk ki. Ettől a pillanattól fogva a harc a helyi fejedelmek és a központi hatalom közötti küzdelemmé fajult és azzal végződött, hogy Németországot kétszáz esztendőre kitörölték Európa politikailag tevékeny nemzeteinek sorából. A lutheri reformáció mindenesetre egy új hitvallást hozott létre, egy az abszolút monarchiához alkalmazott vallást. Alighogy Északkelet-Németország parasztjai luteranizmusra tértek, szabad emberekből mindjárt jobbágyokká fokozták le őket.

De ahol Luther kudarcot vallott, Calvin győzelmet aratott. Calvin hitvallása a korabeli burzsoázia legmerészebbjeire volt szabva. Predesztinációs tanítása annak a ténynek volt vallási kifejezése, hogy a konkurrencia kereskedelmi világában a siker vagy a kudarc nem egy ember tevékenységétől vagy ügyességétől függ, hanem számára ellenőrizhetetlen körülményektől. „Nem attól függ, aki akarja, nem is attól, aki fut", hanem az ismeretlen felsőbb gazdasági hatalmak „könyörületétől".[304] És ez különösképpen igaz volt annak a gazdasági forradalomnak az időszakában, amikor az összes régi kereskedelmi utak és központok helyébe újak léptek, amikor India és Amerika megnyílt a világ számára, s amikor még a legmegszenteltebb gazdasági hitcikkelyek is — az arany és az ezüst értéke — recsegni és ropogni kezdtek. Calvin egyházalkotmánya keresztül-kasul demokratikus és republikánus volt; s ahol Isten országát köztársasággá tették, maradhattak-e ott e világ országai királyoknak, püspököknek és hűbéruraknak alávetve? Míg a német luteranizmus kezes szerszámmá vált a fejedelmek kezében, a kálvinizmus Hollandiában köztársaságot, Angliában pedig, s mindenekfelett Skóciában, tevékeny köztársasági pártokat alapított.

A kálvinizmusban a második nagy burzsoá felkelés teljesen készen találta a maga tanát. Ez a felkelés Angliában ment végbe. A városok középosztálya

indította meg s a falusi kerületek yeomanryje* harcolta végig. Eléggé furcsamód mind a három nagy burzsoá felkelésben a parasztság szolgáltatja a küzdelmet megvívó sereget, és éppen a parasztság az az osztály, amely a kivívott győzelem után a legbiztosabban megy tönkre e győzelem gazdasági következményeibe. Száz esztendővel Cromwell után az angliai yeomanry úgyszólván eltűnt. Mindamellett, ha nem lett volna ez a yeomanry és a városban a plebejus elem, a burzsoázia egymaga soha nem harcolta volna végig a harcot keserű végéig és soha nem juttatta volna I. Károlyt a vérpadra. Hogy biztosíthassák a burzsoáziának legalább azokat a hódításait, amelyek az időben már learatásra megértek, ahhoz az kellett, hogy a forradalmat jóval tovább vigyék – szakasztott úgy, mint 1793-ban Franciaországban és 1848-ban Németországban. Úgy látszik, hogy ez csakugyan a polgári társadalom fejlődésének egyik törvénye.

Nos, a forradalmi tevékenység e túlcsapását szükségszerűleg követte az elkerülhetetlen reakció, amely a maga részéről megint túlment azon a ponton, amelyen fenntarthatta volna magát. Ingadozások sora után végül elérték az új súlypontot, és ez új kiindulóponttá vált. Az angol történelemnek ez a nagy időszaka, amelyet a tiszteletreméltóság „a nagy lázadás" néven ismer, és az ezt követő harcok azzal az aránylag törpe eseménnyel zárultak le, amelynek a liberális történetírók a „dicsőséges forradalom"[305] címet adják.

Az új kiindulópont kompromisszum volt a felemelkedő középosztály és az exfeudális földtulajdonosok között. Ez utóbbiak, bár akárcsak ma, arisztokráciának nevezték őket, már rég úton voltak, hogy azzá legyenek, amivé Lajos Fülöp Franciaországban csak sokkal későbbi időszakban lett, „a királyság első burzsoáivá". Anglia szerencséjére a régi feudális bárók a rózsák háborúiban[306] legyilkolták egymást. Utódaik, bár többnyire a régi családok sarjai voltak, olyannyira kívül estek az egyenes leszármazási vonalon, hogy egészen új testületet alkottak, sokkal inkább burzsoá, mint feudális szokásokkal és tendenciákkal. Teljesen megértették a pénz értékét és egyszeriben elkezdték járadékaikat azáltal emelni, hogy kisbérlők százait kidobták és juhokkal helyettesítették. VIII. Henrik, elkótyavetyélvén az egyházi földeket, nagyban teremtette az új burzsoá földtulajdonosokat; az egész XVII. század során folytatott számtalan birtokelkobzásnak – e birtokokat aztán abszolút vagy relatív felkapaszkodottaknak adományozták – ugyanez volt az eredménye. Következésképpen VII. Henrik óta az angol „arisztokrácia" nemcsak hogy nem működött ellene az ipari termelés fejlődésének, hanem ellenkezőleg, igyekezett közvetve hasznot húzni belőle; és mindig volt egy

* – szabad kisgazdái; középparasztsága – *Szerk.*

olyan része a nagy földtulajdonosoknak, amely gazdasági és politikai okokból hajlandó volt együttműködni a pénzügyi és ipari burzsoázia vezéreivel. Az 1689-es kompromisszum ennélfogva könnyen létrejött. A politikai „húsosfazekak"* a nagy földtulajdonos családok kezén maradtak, feltéve, hogy a pénzügyi, ipari és kereskedelmi középosztály gazdasági érdekei elegendőképpen szem előtt tartatnak. S ezek a gazdasági érdekek ez időben elég hatalmasak voltak ahhoz, hogy meghatározzák a nemzet általános politikáját. Részletkérdésekben lehetett ugyan marakodás, de egészben az arisztokrata oligarchia nagyon is jól tudta, hogy saját gazdasági virágzása óhatatlanul kapcsolatos az ipari és kereskedelmi középosztályéval.

Ettől az időtől fogva a burzsoázia szerény, de azért elismert összetevője volt Anglia uralkodó osztályainak. Többi részükkel közös érdeke volt, hogy a nemzet nagy dolgozó tömegét alávetettségben tartsák. Maga a kereskedő vagy gyáros a gazda, vagy ahogy még nemrég** nevezték, a „természetes feljebbvaló" helyzetét foglalta el segédeivel, munkásaival, házicselédeivel szemben. Érdeke az volt, hogy a legtöbb és legjobb munkát hozza ki belőlük, amit csak tud; e végből megfelelő alázatosságra kellett őket nevelni. Ő maga vallásos volt; vallása adta kezébe azt a zászlót, amely alatt a király és a hűbérurak ellen harcolt; nem sok időbe telt, hogy felfedezte azokat az alkalmakat is, amelyeket ugyanez a vallás nyújtott neki arra, hogy természetes alattvalóinak elméit megdolgozza és alázatossá tegye őket Isten tetszése által fölébük helyezett gazdáik parancsai iránt. Röviden, az angol burzsoáziának most részt kellett vennie az „alsóbb rendeknek", a nemzet nagy termelő tömegének fékentartásában, s az e célra felhasznált egyik eszköz a vallás befolyása volt.

Volt még egy másik tény, amely hozzájárult a burzsoázia vallásos hajlamainak megerősödéséhez. Ez a materializmus feltűnése volt Angliában. Ez az új tan nemcsak elszörnyedést keltett a középosztály jámbor érzéseiben: olyan filozófiának hirdette magát, amely csak tudósoknak és művelt világfiaknak való, ellentétben a vallással, amely elég jó a tanulatlan tömegeknek, a burzsoáziát is beleértve. Hobesszal a materializmus a királyi felségjog és mindenhatóság védelmezőjeként lépett színre; felhívta az abszolút monarchiát ama puer robustus sed malitiosus***, tudniillik a nép, fékentartására. Hasonlóképpen Hobbes követőinél, Bolingbroke-nál és Shaftesburynél stb. is a materializmus új, deista formája megmaradt arisztokratikus, ezoterikus

* *A német kiadásban betoldva*: – hivatalok, szinekúrák, nagy járandóságok – *Szerk.*

** *A német kiadásban betoldva*: Angliában – *Szerk.*

*** – erős, de rosszindulatú fiú[307] – *Szerk.*

tannak, s ezért a középosztály szemében gyűlöletes volt vallási eretneksége és burzsoá-ellenes politikai összefüggései miatt egyaránt. Ennek megfelelően az arisztokrácia materializmusával és deizmusával ellentétben azok a protestáns szekták, amelyek a Stuartok ellen a lobogót és a harcoló állományt szolgáltatták volt, továbbra is a haladó középosztály főerejét adták, s még ma is ők alkotják „a nagy liberális párt" gerincét.

Időközben a materializmus Angliából átment Franciaországba, ahol találkozott és egybeolvadt egy másik materialista filozófus-iskolával, a kartezianizmus[303] egy ágával. Franciaországban is eleinte kizárólagosan arisztokratikus tan maradt. De csakhamar kiütközött forradalmi jellege. A francia materialisták bírálatukat nem korlátozták a vallási hit dolgaira; minden tudományos hagyományra vagy politikai intézményre kiterjesztették, amelylyel csak szembetalálkoztak; és tanuk egyetemes alkalmazására támasztott igényük jogosságát bebizonyítandó, a legrövidebb utat választották és merészen alkalmazták e tant a tudás minden tárgyára abban az óriási műben, amelyről elnevezték őket – az „Encyclopédie"-ben. Így a materializmus az egyik vagy a másik formájában – mint bevallott materializmus vagy mint deizmus – Franciaország egész művelt ifjúságának hitvallásává lett; olyannyira, hogy amikor a nagy forradalom kitört, az angol royalisták által kiköltött tan adott elméleti lobogót a francia republikánusoknak és terroristáknak és nyújtotta a textust az „Emberi Jogok Nyilatkozatá"-hoz[309].

A nagy francia forradalom a burzsoázia harmadik felkelése volt, de az első, amely teljesen ledobta magáról a vallási köpenyt, és amelyet leplezetlenül politikai vonalakon vívtak meg; ez volt amellett az első, amelyet valóban végigharcoltak az egyik küzdő félnek, az arisztokráciának szétzúzásáig és a másiknak, a burzsoáziának teljes diadaláig. Angliában a forradalomelőtti és a forradalomutáni intézmények folytonossága és a földtulajdonosok és tőkések közötti kompromisszum kifejezésre jutott a bírósági precedensek folytonosságában és a törvény feudális formáinak vallásosan szigorú megőrzésében. Franciaországban a forradalom teljesen szakított a múlt hagyományaival; elsöpörte a feudalizmus legutolsó nyomait és a Code civil-ben[310] mesterien hozzáidomította a régi római jogot – ezt a szinte tökéletes kifejezését ama jogi viszonyoknak, amelyek megfelelnek a Marx által árutermelésnek nevezett gazdasági foknak – a modern tőkés viszonyokhoz; oly mesterien, hogy ez a francia forradalmi törvénykönyv még ma is minden más országban, Angliát sem véve ki, mintául szolgál a tulajdonjog reformjaihoz. Ámde ne felejtsük el, hogy bárha az angol jog a tőkés társadalom gazdasági viszonyait továbbra is azon a barbár feudális nyelven fejezi ki, amely a kifejezendő dolognak pontosan úgy felel meg, mint az angol helyesírás az angol kiejtésnek

– vous écrivez Londres et vous prononcez Constantinople*, mondta egy francia –, ez az angol jog mégis az egyetlen, amely korszakokon át megőrizte s Amerikába és a gyarmatokra is átvitte ama régi germán személyes szabadságnak, helyi önkormányzatnak és – a bíróságokén kívül – minden beavatkozástól való függetlenségnek legjava részét, amely a kontinensen az abszolút monarchia időszaka alatt veszendőbe ment, s amelyet mindmáig még sehol sem szereztek vissza teljesen.

De térjünk vissza a mi brit burzsoánkhoz. A francia forradalom ragyogó alkalmat adott neki arra, hogy a kontinentális monarchiák segítségével tönkretegye a francia tengeri kereskedelmet, annektáljon francia gyarmatokat és összezúzza az utolsó francia igényeket is a tengeren való vetélkedésre. Ez volt az egyik ok, amiért ellene harcolt. Egy másik ok az volt, hogy e forradalom útjai-módjai nagyon kedve ellenére valók voltak. Nemcsak „utálatos" terrorizmusa, hanem már az a kísérlete is, hogy a burzsoá uralmat a végletekig vigye. Mit is kezdett volna a brit burzsoá az ő arisztokráciája nélkül, amely modorra tanította, olyanra, amilyenre, és divatokat talált ki neki, – amely tiszteket adott a hadseregnek, rendfenntartójának otthon, és a flottának, gyarmati birtokok és új piacok hódítójának külföldön? Volt ugyan a burzsoáziának egy haladó kisebbsége, amelynek érdekei a kompromisszumban nem tartattak olyan jól szem előtt; ez a rész, amely főként a kevésbé vagyonos középosztályból tevődött össze, rokonszenvezett a forradalommal[311], de a parlamentben erőtlen volt.

Ilymódon, ha a materializmus a francia forradalom hitvallásává lett, az istenfélő angol burzsoá annál szilárdabban ragaszkodott a vallásához. Nem bizonyította-e be a párizsi rémuralom, mi következik abból, ha a tömegek elvesztik vallási ösztöneiket? Minél inkább átterjedt a materializmus Franciaországból a szomszédos országokra és kapott erősítést hasonló tan-áramlatoktól, nevezetesen a német filozófiától, minél inkább vált ténylegesen a materializmus és szabadgondolkodás általában a művelt ember szükségszerű minősítésévé a kontinensen, annál konokabban ragaszkodott az angol középosztály a maga sokféle hitvallásaihoz. Bármennyire különböztek is egymástól ezek a hitvallások, határozottan vallásos, keresztény hitvallás volt valamennyi.

Mialatt a forradalom biztosította a burzsoázia politikai diadalát Franciaországban, Angliában Watt, Arkwright, Cartwright és mások megindítottak egy ipari forradalmat, amely teljesen eltolta a gazdasági hatalom súlypontját. A burzsoázia gazdagsága most jóval gyorsabban növekedett, mint a földtulajdonos arisztokráciáé. Magán a burzsoázián belül a pénzarisztokrá-

* – Azt írjátok: London, és úgy ejtitek: Konstantinápoly – *Szerk.*

ciát, a bankárokat stb. mindinkább háttérbe szorították a gyárosok. Az 1689-es kompromisszum, még ama fokozatos változások után is, amelyeken a burzsoázia javára átment, nem felelt meg többé a felek hozzá képest elfoglalt relatív helyzetének. E felek jellege szintén megváltozott; 1830 burzsoáziája igen különbözött az előző század burzsoáziájától. Az arisztokrácia kezén még megmaradt és általa az új ipari burzsoázia igényeivel szembeni ellenállásra felhasznált politikai hatalom összeférhetetlenné vált az új gazdasági érdekekkel. Új harcra volt szükség az arisztokrácia ellen; ez csakis az új gazdasági hatalom győzelmével végződhetett. Először is keresztülvitték a Reform Actet[277], minden ellenállás ellenére, az 1830-as francia forradalom adta lökés hatására. Ez a burzsoáziának elismert és hatalmas helyet adott a parlamentben. Azután a gabonatörvények eltörlését[264], mely egyszer s mindenkorra megteremtette a burzsoáziának, s különösen legtevékenyebb részének, a gyárosoknak a főhatalmát a földtulajdonos arisztokrácia felett. Ez volt a burzsoázia legnagyobb győzelme, de egyben az utolsó is volt, amelyet saját kizárólagos érdekében vívott ki. Bármi diadalt vívott ki később, meg kellett osztania egy új társadalmi hatalommal, amely eleinte szövetségese volt, de csakhamar vetélytársa lett.

Az ipari forradalom megteremtette a nagy gyári tőkések osztályát, de egyben a gyári munkásság osztályát – mégpedig jóval számosabb osztályát is. Ez az osztály számban fokozatosan gyarapodott, olyan arányban, ahogy az ipari forradalom egyik gyári ágat a másik után magával ragadta; és ugyanilyen arányban gyarapodott hatalomban. Ezt a hatalmát már 1824-ben bebizonyította, kényszerítve a vonakodó parlamentet a munkások egyesüléseit tiltó törvények eltörlésére.[312] A Reform-agitáció idején a munkások a Reform-párt radikális szárnyát alkották; s miután az 1832-es törvény kirekesztette őket a választójogból, követeléseiket megfogalmazták a Népchartában[275] és, ellentétben a nagy burzsoá gabonatörvény-ellenes párttal, független párttá alakultak, a chartista párttá, a modern idők első munkáspártjává.

Aztán jöttek az 1848-as februári és márciusi kontinentális forradalmak, amelyekben a munkásság olyan prominens szerepet játszott s legalábbis Párizsban olyan követelésekkel hozakodott elő, amelyek a tőkés társadalom nézőpontjából bizonnyal megengedhetetlenek voltak. És aztán jött az általános reakció. Először a chartisták veresége 1848 április 10-én,[276] azután a párizsi munkásfelkelés összemorzsolása ugyanez év júniusában, majd az 1849-es év balsikerei Itáliában, Magyarországon, Dél-Németországban, s végül Louis Bonaparte győzelme Párizs felett 1851 december 2-án. Egy időre legalábbis elhallgattatták a munkásigények rémét, de micsoda áron! Ha a brit burzsoá azelőtt is meg volt győződve arról, hogy a köznépet vallá-

sos kedélyhangulatban kell tartani, mennyivel inkább kellett ennek szükségességét éreznie mindeme tapasztalatok után? Nem törődve kontinentális osztályostársainak gúnymosolyával, tovább is évről évre ezreket és tízezreket költött az alsóbb rendek evangelizálására; nem érve be saját bennszülött vallásos gépezetével, Jonathan testvérhez[313], a vallási szakma legnagyobb létező szervezőjéhez folyamodott és importálta Amerikából a revivalizmust[314], Moodyt és Sankeyt és hasonlókat; és végül elfogadta az Üdvhadsereg veszedelmes segítségét, amely feleleveníti az őskereszténység propagandáját, a szegényekhez fordul mint a kiválasztottakhoz, vallásos módon harcol a kapitalizmus ellen és így az őskeresztény osztályantagonizmus egy elemét tenyészti, amely egy szép napon keservessé válhatik a tehetős emberekre nézve, akik most a készpénzt adják ehhez.

Úgy látszik, a történelmi fejlődésnek törvénye, hogy a burzsoázia egyetlen európai országban sem tudja – legalábbis nem hosszabb időre – a politikai hatalmat oly kizárólagos módon kezébe keríteni, mint ahogy a feudális arisztokrácia a középkor folyamán kezében tartotta. Még Franciaországban is, ahol a feudalizmust teljesen kiirtották, a burzsoázia mint egész csak igen rövid időszakokra volt a kormányzat teljes birtokában. Lajos Fülöp uralkodása alatt, 1830–48, a burzsoáziának igen kis része uralkodott az országban; messze legnagyobb részét a magas cenzus kirekesztette a választójogból. A második köztársaságban, 1848–51, az egész burzsoázia uralkodott, de csak három évig; tehetetlensége a második császárság útját egyengette. Csak most, a harmadik köztársaságban tartotta birtokában több mint húsz év óta a burzsoázia mint egész a kormányrudat; és máris a hanyatlás örvendetes jeleit mutatja. A burzsoázia tartós uralkodása csak olyan országokban volt lehetséges, mint Amerika, ahol ismeretlen volt a feudalizmus és a társadalom a kezdet kezdetén burzsoá bázisról indult. És még Franciaországban és Amerikában is már kopogtatnak az ajtón a burzsoázia utódai, a munkások.

Angliában a burzsoázia sohasem uralkodott osztatlanul. Még az 1832-es győzelem is meghagyta a földtulajdonos arisztokráciát az összes vezető kormányhivatalok csaknem kizárólagos birtokában. Az az alázat, amellyel a gazdag középosztály alávetette magát ennek, megfoghatatlan maradt számomra, mígnem egyszer W. E. Forster úr, a nagy liberális gyáros, egy nyilvános beszédben kérte Bradford ifjait, hogy világbeli előmenetelük eszközeként tanuljanak franciául, és saját tapasztalatából elmondotta, milyen birkamód maflának festett, amikor kabinetbeli miniszterként olyan társaságban kellett mozognia, amelyben a francia legalább annyira szükséges volt, mint az angol! A tény az, hogy az akkori angol középosztálybeliek rendszerint egészen műveletlen felkapaszkodottak voltak, és kénytelen-kelletlen át kel-

lett engedniök az arisztokráciának mindazokat a magasabb kormányállásokat, amelyek más minősítéseket követeltek meg, mint üzleti fortélyossággal fűszerezett merő szigeti beszűkültséget és szigeti felfuvalkodottságot.* A middle class education-ről** folyó vég nélküli újságviták még most is azt mutatják, hogy az angol középosztály még mindig nem tartja magát elég jónak a legjobb nevelésre, és valami szerényebbet keres. Ilymódon még a gabonatörvények eltörlése után is magától értetődőnek látszott, hogy azok az emberek, akik a győzelmet kivívták, a Cobdenok, Brightek, Forsterek stb. az ország hivatalos kormányzásában való részvételből kizárva maradjanak, míg húsz évvel később egy új reformtörvény[27] meg nem nyitotta előttük a kabinet ajtaját. Az angol burzsoáziát mind a mai napig oly mélyen áthatja a maga társadalmi alsóbbrendűségének érzése, hogy a saját és a nemzet költségén heréknek egy dísz-kasztját tartja el, hogy ez méltóképpen képviselje a nemzetet minden állami funkcióban; és az angol burzsoázia felettébb megtisztelve érzi magát, ha valamelyikiiket méltónak találják arra, hogy beengedjék ebbe a válogatott és kiváltságos testületbe, amelyet végtére maga a burzsoázia fabrikált.

Az ipari és kereskedelmi középosztálynak ennélfogva még nem sikerült a földtulajdonos arisztokráciát teljesen kiűznie a politikai hatalomból, amikor megjelent a színen egy újabb konkurrens, a munkásosztály. A chartista mozgalmat és a kontinentális forradalmakat követő reakció, valamint az angol ipar 1848—66-os példátlan kiterjeszkedése (amelyet közönségesen

---

* És még uzleti ügyekben is csak siralmas tanácsadó a nemzeti sovinizmus felfuvalkodottsága. Egészen a legutóbbi időkig, az átlagos angol gyáros lealacsonyítónak tartotta egy angolra nézve, hogy sajátján kívul más nyelvet is beszéljen, és leginkább csak buszkeséget keltett benne az a tény, hogy „szegény ördog" kulfoldiek Angliában letelepedtek és megkímélték őt attól a fáradságtól, hogy termékeit kulfoldon elhelyezze. Észre sem vette, hogy ezek a kulfoldiek, tobbnyire németek, ilymódon a brit kulkereskedelem — behozatal és kivitel — igen nagy része felett parancsnoklást szereztek, és hogy az angolok kozvetlen kulkereskedelme szinte teljesen a gyarmatokra, Kínára, az Egyesult Államokra és Dél-Amerikára korlátozódott. Azt sem vette észre, hogy ezek a németek más kulfoldi németekkel kereskedtek, akik fokozatosan kereskedelmi telepeknek az egész világra kiterjedő hálózatát szervezték meg. Mikor azonban mintegy negyven évvel ezelőtt Németország komolyan elkezdett kivitelre gyártani, ez a hálózat csodálatos szolgálatot tett neki abban, hogy oly rovid idő alatt átváltozott gabonaexportáló országból elsőrangú gyáripari országgá. Ekkor, korulbelul tíz évvel ezelőtt, elfogta a brit gyárost a rémulet és megkérdezte kovetett és konzuljait, hogyan van az, hogy vevőit már nem tudja megtartani. Az egybehangzó felelet ez volt: 1. nem tanuljátok meg vevőtok nyelvét, hanem elvárjátok tőle, hogy ő beszéljen a tieteken, és 2. meg sem kísérlitek, hogy vevőtok szukségleteinek, szokásainak és ízléseinek eleget tegyetek, hanem elvárjátok tőle, hogy ő alkalmazkodjék a ti angol dolgaitokhoz. — *Engels jegyzete.*

** — kozéposztályi nevelésről — *Szerk.*

egyedül a szabadkereskedelemnek tulajdonítanak, de sokkal inkább a vasutak, óceánjáró gőzösök és általában a közlekedési eszközök kolosszális fejlődésének köszönhető) a munkásosztályt megint függőségbe hozta a liberális párttal szemben, amelynek, mint a chartizmus-előtti időkben, radikális szárnyát alkotta. A munkások választójog-követelései azonban fokozatosan ellenállhatatlanul utat törtek; míg a liberálisok whig vezérei „begyulladtak", Disraeli megmutatta fölényét azzal, hogy a torykkal megragadtatta a kedvező pillanatot és bevezette a városi választókerületekben a household suffrage-et*, s egyidejűleg újrafelosztotta a mandátumokat. Ezután következett a ballot**; majd 1884-ben a household suffrage kiterjesztése a grófságokra és a mandátumok újabb újrafelosztása, amely a választókerületeket valamennyire kiegyenlítette[275]. Mindezek az intézkedések jelentősen növelték a munkásosztály erejét a választásokon, olyannyira, hogy legalább 150—200 kerületben ez az osztály adja most a szavazók többségét. De a parlamenti kormányzat a hagyománytisztelet tanításának legjobb iskolája; míg a középosztály áhítattal és hódolattal tekint azokra, akiket Lord John Manners tréfásan „a mi régi nemességünknek" nevezett[315], a munkásság tömege tisztelettel és becsüléssel nézett akkor azokra, akiket „jobb körökként" szoktak megjelölni, a középosztályra. Valóban, a brit munkás vagy tizenöt évvel ezelőtt az a mintamunkás volt, aki munkáltatója helyzetének tiszteletteljes figyelembevételével és e jogok követelésében tanúsított önmegtartóztató mérsékletével vigaszt csepegtetett a mi katedraszocialista[135] iskolabeli német közgazdászainkba, akik saját hazai munkásaik gyógyíthatatlan kommunista és forradalmi tendenciáit fájlalták.

De az angol burzsoák — jó üzletember voltukra — messzebb láttak, mint a német professzorok. Csak vonakodva osztották meg hatalmukat a munkásosztállyal. Megtanulták a chartista évek idején, mire képes ez a puer robustus sed malitiosus, a nép. És az idő óta a Népcharta nagyobb részét kénytelenek voltak bekebelezni az Egyesült Királyság törvényeibe. Ha valaha, akkor most kellett a népet morális eszközökkel kordában tartani, és a legelső és a legfőbb valamennyi morális eszköz közül, amellyel a tömegekre hatni lehet, most és mindig — a vallás. Innen ered az iskolaszékek papi többsége, innen a burzsoázia növekvő önmegadóztatása mindenfajta revivalizmus fenntartására, a ritualizmustól[316] az Üdvhadseregig.

És most elérkezett a brit tiszteletreméltóság diadala a kontinentális burzsoák szabadgondolkodása és vallási nemtörődömsége felett. Francia-

---

* *A német kiadásban betoldva*: (amely mindenkit felölelt, aki külön házat lakott) — *Szerk.*

** *A német kiadásban*: a titkos szavazás (the ballot) — *Szerk.*

ország és Németország munkásai lázadoztak. Velejükig megfertőződtek szocializmussal és igen jó okokból egyáltalában nem voltak finnyásak azon eszközök törvényessége tekintetében, amelyekkel saját felkerülésüket biztosíthatják. A puer robustus itt napról napra maliciózusabbá vált. Mi más maradt a francia és német burzsoáziának utolsó segélyforrásként, mint hogy szép csendben sutba dobja szabadgondolkodását, ahogy az ifjonc, amikor a tengeri betegség meglegyinti, szépen eldobja az égő szivart, amellyel hencegve a fedélzeten parádézott; a gúnyolódók egyre-másra jámborságot öltöttek külső magatartásukban, tisztelettel szóltak az egyházról, dogmáiról és rítusairól, és ez utóbbiakat még követték is, amennyire elkerülhetetlen volt. Francia burzsoák bőjtöset ettek pénteki napokon, német burzsoák pedig hosszú protestáns prédikációkat ültek végig templomi székeikben. Materializmusukkal csávába kerültek. „Die Religion muss dem Volk erhalten werden"[317] – a nép számára fenn kell tartani a vallást – ez volt az egyetlen és az utolsó eszköz arra, hogy a társadalmat megmentsék a végső pusztulástól. Szerencsétlenségükre erre csak akkor jöttek rá, amikor már minden tőlük telhetőt elkövettek, hogy a vallást mindörökre szétzúzzák. És most a brit burzsoán volt a sor, hogy gúnyolódjék és azt mondja: no hát, bolondok, én ezt már kétszáz évvel ezelőtt megmondhattam volna nektek!

Mégis attól tartok, hogy sem a brit burzsoá vallásos begyepesedettsége, sem a kontinentális burzsoá post festum* megtérése nem fogja megakasztani az emelkedő proletár áradatot. A hagyomány nagy késleltető erő, a történelem vis inertiae-je**; de lévén merőben passzív, bizonyos, hogy alulmarad; s ilymódon a vallás nem lesz tartós oltalmazója a tőkés társadalomnak. Ha jogi, filozófiai és vallási eszméink az egy adott társadalomban uralkodó gazdasági viszonyoknak többé-kevésbé távoli hajtásai, akkor az ilyen eszmék nem állhatnak ellen hosszú távra az e gazdasági viszonyokban bekövetkező teljes változás hatásainak. És hacsak nem hiszünk a természetfeletti kinyilatkoztatásban, el kell ismernünk, hogy semmiféle vallásos hittételek sem lesznek soha elegendők egy düledező társadalom megtámogatására.

S valóban, Angliában is megint mozgolódni kezdtek a munkások. Kétségtelenül béklyózzák őket különfélefajta hagyományok. Burzsoá hagyományok – amilyen az a széltében elterjedt hit, hogy csak két párt lehet, a konzervatívok és a liberálisok, és hogy a munkásosztálynak a nagy liberális párt útján és révén kell üdvözülését kiserénykednie. Munkás hagyományok, melyeket a független cselekvésre tett első tapogatódzó

* – ünnep utáni; utólagos – *Szerk.*

** – tehetetlenségi ereje – *Szerk.*

kísérleteikből örököltek – amilyen az, hogy nagyon sok régi trade union kirekeszti mindazokat a jelentkezőket, akik nem mentek át szabályszerű tanoncságon, ami azt jelenti, hogy minden ilyen trade union maga tenyészti saját sztrájktörőit. De azért mindennek ellenére az angol munkásosztály mozog, amint azt még Brentano professzor is kénytelen volt fájdalommal közölni katedraszocialista testvéreivel[31]. Lassú és kimért lépésben mozog, mint Angliában minden; egyhelyt tétovázik, máshelyt többé-kevésbé meddőn, tapogatódzva kísérletezik; mozgásában hellyel-közzel túl óvatos bizalmatlanságot tanúsít a szocializmus neve iránt, míg a szubsztanciáját fokozatosan magáévá teszi; és a mozgalom terjed s a munkások egyik rétegét a másik után magával ragadja. Most a londoni East End tanulatlan munkásait rázta fel tompultságukból, s mindannyian tudjuk, hogy ezek a friss erők viszonzásul milyen pompás lökést adtak a mozgalomnak. És ha a mozgalom menete nem tart lépést némelyek türelmetlenségével, ne feledjék el ezek, hogy éppen a munkásosztály őrzi meg elevenen az angol jellem legjobb vonásait és hogy ha Angliában megtettek egy lépést előre, az rendszerint sohasem megy utóbb veszendőbe. Ha a régi chartisták fiai a fent kifejtett okokból nem egészen ütötték meg a mércét, az unokák méltónak ígérkeznek nagyapáikhoz.

De az európai munkásosztály diadala nem egyedül Angliától függ. Csak legalábbis Anglia, Franciaország és Németország együttműködése biztosíthatja. E két utóbbi országban a munkásosztály mozgalma jóval előtte jár az angliainak. Németországban méghozzá mérhető távolságra van a sikertől. A haladás, amelyet ott az elmúlt huszonöt év alatt tett, páratlan. Egyre növekvő sebességgel halad előre. Ha a német középosztály megmutatta, mily siralmasan híjával van a politikai képességnek, fegyelemnek, bátorságnak, energiának és állhatatosságnak, a német munkásosztály bőséges bizonyítékát adta mindezeknek a tulajdonságoknak. Négyszáz évvel ezelőtt Németország volt az európai középosztály első felkelésének kiindulópontja; a dolgok mai állása mellett vajon a lehetőség határain kívül esik-e, hogy Németország lesz a színtere az európai proletariátus első nagy győzelmének is?

1892 április 20.

F. Engels

Introduction

Az első megjelenés helye: „Socialism Utopian and Scientific", London 1892

Eredeti nyelve: angol

A bécsi osztrák pártkongresszusnak[319]

London, 1892 május 31.

Tisztelt Elvtársak és Elvtársnők!

Köszönöm szíves meghívásukat a kétszer betiltott és remélhetőleg létrejövő pártkongresszusra. S ha nincs is módomban, hogy mint vendég részt vegyek üléseiken, mégis örömmel használom fel az alkalmat, hogy az egybegyűlt osztrák elvtársaknak üdvözletemet és élénk részvételem tanújelét küldjem. Mi, akik itt olyan mozgásszabadságot élvezünk, amilyen az egész kontinensen nincs, bizony értékelni tudjuk, hogy az osztrák munkások a mozgásterüket szűkítő számos korlát ellenére kiküzdötték maguknak mai dicső helyzetüket. És biztosíthatom Önöket, hogy a munkások ügye itt is, a nagyipar szülőhazájában, előbbre halad; mint ahogyan napjainkban az a legjellemzőbb és a legörvendetesebb, hogy bárhová tekintünk is, a munkások mindenütt feltartóztathatatlanul előrenyomulóban vannak.

Öreg barátjuk

Friedrich Engels

An den österreichischen Parteikongress zu Wien

A megjelenés helye: „Arbeiterzeitung",
1892 június 10. (24.) sz.

Eredeti nyelve: német

Carl Schorlemmer[320]

Nemcsak minden ország tudománya, hanem a német szociáldemokrácia is gyászol a koporsónál, amely ma Manchester déli városi temetőjében bezárult. A nagy vegyész, aki ott nyugszik, kommunista volt, még mielőtt Németországban fellépett Lassalle; meggyőződéséből a legkevésbé sem csinált titkot, sőt haláláig aktív és rendszeres tagdíjat fizető tagja volt Németország szocialista pártjának.

Carl Schorlemmer 1834 szeptember 30-án született Darmstadtban, szülővárosában járt gimnáziumba, majd Giessenben és Heidelbergben tanult vegyészetet. Tanulmányainak befejezése után 1858-ban Angliába ment, ahol akkor a liebigi iskola tehetséges vegyészei előtt tág lehetőségek nyíltak. Míg fiatal pályatársainak legtöbbje az ipar felé fordult, ő hű maradt a tudományhoz, először asszisztens lett Angus Smith magánvegyésznél, azután Roscoe-nál, akit röviddel azelőtt neveztek ki a vegyészet professzorává az akkoriban alapított Owens College-ben[321]. 1861-ben, miután addig Roscoe magán-asszisztense volt, az Owens College kinevezett laboratóriumi asszisztense lett.

Ezekre a hatvanas évekre estek korszakalkotó vegyészeti felfedezései. A szerves kémia végre ott tartott, hogy a szerves testek összetételére vonatkozó különálló, többé-kevésbé tökéletlen adatok sokaságából igazi tudománnyá válhatott. Schorlemmer a testek legegyszerűbbjeit kiválasztotta vizsgálati alanyul, abban a meggyőződésben, hogy itt kell megalapozni az új tudományt: olyan testek vizsgálatát, amelyek eredetileg csak szénből és hidrogénből állnak, amelyek azonban, ha hidrogénjuk egy részét más, egyszerű vagy összetett anyagokkal helyettesítik, a legváltozatosabb és legkülönfélébb testekké alakulnak át; ezek voltak a paraffinok, amelyek közül a legismertebbek a kőolajban találhatók és amelyekből alkoholokat, zsírsavakat, étert stb. nyernek. Amit ma ezekről a paraffinokról tudunk, azt főleg Schorlemmernek köszönhetjük. Megvizsgálta a paraffinok sorába tartozó meglévő testeket, elválasztotta egyiket a másiktól és sokat közülük először állított elő tisztán; másokat, amelyeknek az elmélet szerint létezniök kellett, de ténylegesen még nem voltak ismeretesek, felfedezett és szintén

előállított. Így lett Schorlemmer a mai tudományos szerves kémia egyik megalapítója.

E speciális területen kívül azonban behatóan foglalkozott az úgynevezett elméleti kémiával, vagyis tudományának alapelveivel és azzal az összefüggéssel, amelyben ez a tudomány a határtudományokkal, tehát a fizikával és a fiziológiával áll. És e téren különösen tehetséges volt. Korának alighanem ő volt az egyetlen jelentős természetbúvára, aki nem riadt vissza attól, hogy az akkor sokak által lenézett, de általa nagyrabecsült Hegeltől tanuljon. És joggal. Aki az elméleti, összefoglaló természettudomány területén teljesíteni akar valamit, az a természeti jelenségeket nem tekintheti változhatatlan nagyságoknak, ahogyan azt a legtöbben teszik, hanem változóknak, folyamatban levőknek kell tekintenie ezeket. És manapság ezt még mindig Hegeltől tanulja meg az ember a legkönnyebben.

Amikor a hatvanas évek elején megismerkedtem Schorlemmerrel -- Marx és én rövid idő alatt szoros barátságot kötöttünk vele —, gyakran összevert, szétroncsolt arccal jött el hozzám. A paraffinokkal bizony nem lehetett tréfálni, ezek a többnyire még ismeretlen testek pillanatonként felrobbantak a keze alatt, és így jónéhány tiszteletreméltó sebet szerzett magának. Csak a szemüvegének köszönhette, hogy nem vesztette el közben a szemevilágát.

Akkor már kiforrott kommunista volt, akinek már csak régen kialakult meggyőződésének gazdasági megalapozottságát kellett tőlünk megtanulnia. Amikor aztán általunk megismerkedett a különböző országok munkásmozgalmának eredményeivel, mindig nagy érdeklődéssel kísérte ezeket; de különösen érdekelte a németországi mozgalom, attól fogva, hogy az túljutott első, tisztán lassalleánus fokán. Élénk levelezésünk legnagyobb része akkor is természettudománnyal és pártügyekkel foglalkozott, amikor 1870 végén Londonba költöztem.

Manchesterben Schorlemmer, akkor már általánosan elismert világhíre ellenére, addig igen szerény állásban maradt. Ettől kezdve ez másképp lett. 1871-ben javasolták a Royal Society, az angol tudományos akadémia tagságára, és ami nem történik meg gyakran, azonnal megválasztották; végül 1874-ben az Owens College személy szerint az ő számára új szerves kémiai professzori állást létesített, nem sokkal ezután pedig a glasgow-i egyetem díszdoktorrá avatta. De a külső elismerések egyáltalában nem változtatták meg. Schorlemmer a világ legszerényebb embere volt, éppen, mert szerénysége a saját értékének helyes felismerésén alapult. Éppen ezért is fogadta ezeket az elismeréseket úgy, mint ami magától értetődik, ennélfogva közömbösen.

Szabadságát rendszerint Londonban töltötte Marxnál és nálam, kivéve

azt az időt, amikor Németországban volt. Négy évvel ezelőtt még elkísért engem egy amerikai „villámlátogatásra".[226] De egészsége akkor már megrendült; 1890-ben még el tudtunk utazni Norvégiába és az Északi-fokra, de 1891-ben egészsége egy megkísérelt közös utazás elején már felmondta a szolgálatot[322], és ettől fogva nem jött többé Londonba. Ez év februárja óta alig hagyhatta el a házat, május óta pedig az ágyat, és június 27-én tüdődaganat következtében meghalt.

Még neki, a tudomány emberének is a saját személyében kellett tapasztalnia a szocialista-törvény kihatásait. Hat vagy hét évvel ezelőtt Svájcból Darmstadtba ment. Ebben az időben valahol a rendőrség kezébe került egy láda, tele zürichi kiadású „Sozialdemokrat"[3]-tal. Ki más bonyolíthatta le a csempészést, mint a szociáldemokrata professzor? Hiszen a rendőrség fogalmai szerint egy vegyész minden bizonnyal tudományosan képzett csempész. Egyszóval – házkutatást tartottak anyjánál s fivérénél; a professzor azonban Höchstben volt. Nyomban táviratoztak; ott is házkutatást tartottak, de ennek során valami egészen váratlan dolgot találtak, mégpedig egy angol útlevelet. Schorlemmer ugyanis a szocialista-törvény kibocsátása után Angliában honosíttatta magát. Az angol útlevél előtt a rendőrség megtorpant; diplomáciai bonyodalmakba keveredni Angliával –, hát ez azért mégiscsak zavarta volna őket. És így a dal vége az lett, hogy nagy botrány tört ki Darmstadtban, amely legalább 500 szavazatot hozott nekünk a következő választáskor.

A pártvezetőség nevében a hűséges barát és elvtárs sírjára koszorút helyeztem el vörös szalaggal és a következő felirattal: „From the Executive of the Social-Democratic Party of Germany"*.

London, 1892 július 1.

Friedrich Engels

Carl Schorlemmer
A megjelenés helye: „Vorwärts",
1892 július 3. (153.) sz.
Eredeti nyelve: német

* – „A Németországi Szociáldemokrata Párt vezetőségétől" – *Szerk.*

[Előszó „A munkásosztály helyzete Angliában" 1892-es német kiadásához[323]]

Ez a könyv, amelyet most ismét hozzáférhetővé tettek a német közönség számára, 1845 nyarán jelent meg először. Jóban-rosszban magán viseli a szerző fiatalságának bélyegét. Akkor huszonnégy éves voltam; ma háromszor olyan idős vagyok, és amikor most újra átolvasom ifjúkori munkámat, úgy látom, semmiképpen sem kell szégyenkeznem miatta. Ezért nincs szándékomban, hogy valamiképpen is eltüntessem az ifjúkori munka e bélyegét. Változatlanul nyújtom át ismét az olvasónak. Csak néhány nem eléggé világos részt fogalmaztam meg határozottabban, és itt-ott egy-egy új, az évszámmal (*1892*) jelölt rövid lábjegyzetet toldottam hozzá.

A könyv sorsáról csak annyit, hogy 1887-ben New Yorkban megjelent angol fordításban (Florence Kelley-Wischnewetzky asszony munkája), és hogy ezt a fordítást 1892-ben Swan Sonnenschein & Co újra kiadta Londonban. Az amerikai kiadáshoz írt előszó[324] az alapja az angol kiadás előszavának*, ez pedig a mostani német előszónak. A modern nagyipar oly óriási mértékben kiegyenlíti mindazoknak az országoknak a gazdasági viszonyait, amelyekbe behatol, hogy aligha mondhatok mást a német olvasónak, mint amit az amerikai és az angol olvasónak mondtam.

A dolgoknak az az állapota, amelyet ebben a könyvben leírtam, ma – legalábbis Angliában – már nagyrészt a múlté. Bár az elismert tankönyvekben kifejezetten nem említik, mégis egyik törvénye a modern politikai gazdaságtannak, hogy minél inkább kialakul a tőkés termelés, annál kevésbé maradhat meg a rászedésnek és a csalásnak azon apró-cseprő fogásainál, amelyek a kapitalizmus korábbi fokait jellemzik. Az európai kereskedelem legalsó fokát képviselő lengyel zsidó kicsinyes ravaszkodásai, ugyanazok a fortélyok, amelyek hazájában kitűnő szolgálatot tesznek neki és ott általá-

* *V. ö. 248—260. old. – Szerk.*

nosan elterjedtek, semmit sem érnek, mihelyt Hamburgba vagy Berlinbe érkezik. Hasonlóképpen az a bizományos, akár zsidó, akár keresztény, aki Berlinből vagy Hamburgból a manchesteri tőzsdére megy, legalábbis még nemrégiben erre az egyre rájött: ha olcsón akar fonalat vagy szövetet vásárolni, mindenekelőtt szakítania kell azokkal a valamivel finomabb, de mégiscsak szánalmas manőverekkel és fogásokkal, amelyeket hazájában az üzleti bölcsesség netovábbjának tartottak. Igaz, a nagyipar haladásával egy és más Németországban is megváltozott, és különösen a philadelphiai ipari Jéna[325] óta rossz hírbe keveredett az a derék ónémet elv is, hogy csak kellemes lehet az embereknek, ha előbb jó mintát, azután rossz portékát kapnak! És valóban, ezek a fogások és fortélyok nem fizetődnek ki többé a nagy piacon, ahol az idő pénz, és ahol a kereskedelmi morálnak bizonyos foka kifejlődött, nem az erényért való rajongásból, hanem egyszerűen azért, hogy ne fecséreljenek hasztalanul időt és fáradságot. És ugyanígy áll a dolog Angliában a gyárosnak a munkásaihoz való viszonyával.

Az 1847. évi válságra következő megélénkülés új ipari korszaknak volt a kezdete. A gabonatörvények eltörlése[264] és az ebből szükségszerűen következő további pénzügyi reformok megteremtették Anglia ipara és kereskedelme számára a kívánt szabad mozgásteret. Mindjárt ezután felfedezték a kaliforniai és az ausztráliai aranymezőket. A gyarmati piacok egyre fokozódó mértékben fejlesztették ki képességüket angol ipari termékek felvételére. A lancashire-i mechanikai szövőszék indiai takácsok millióit tüntette el egyszer s mindenkorra a föld színéről. Kínát egyre inkább megnyitották. Mindenekelőtt azonban Amerika olyan sebességgel fejlődött, amely még ebben az óriás léptekkel haladó országban is példátlan volt; és Amerika — ne felejtsük el — akkor még csak gyarmati piac volt, mégpedig a legnagyobb gyarmati piac, azaz olyan ország, amely nyerstermékeket szállított, és kívülről — ebben az esetben Angliától — szerzett be ipari termékeket.

Ehhez járult még az is, hogy az előző időszak végén megjelent új közlekedési eszközök — vasutak és óceánjáró gőzhajók — most nemzetközi méretekben elterjedtek és valóra váltották azt, ami eddig csak lehetőség volt: a *világpiacot*. Ez a világpiac akkor még csak néhány, főleg vagy kizárólag földművelő országból állt, amelyek egy nagy ipari központ: Anglia körül csoportosultak. Anglia használta fel felesleges nyerstermékeik legnagyobb részét és ennek fejében Anglia fedezte iparcikk-szükségletük legnagyobb részét. Nem csoda tehát, ha Anglia ipari haladása példátlanul nagy méreteket öltött, úgyhogy az angol ipar 1844. évi állapota a maihoz képest jelentéktelennek, szinte özönvízelőttinek látszik.

Amilyen mértékben azonban ez a haladás megmutatkozott, ugyanolyan

mértékben lett a nagyipar is látszólag erkölcsös. A gyáros és gyáros közti konkurrenciának a munkások apró meglopásával gyakorolt módja nem fizetődött ki többé. Az üzlet már túlnőtt a pénzkeresés e nyomorúságos eszközein; a milliomos gyárosnak fontosabb dolga is volt annál, mint hogy ilyen kicsinyes fortélyokkal töltse az idejét. Ilyesmi legfeljebb pénzszűkében levő kisembereknek volt elég jó, akiknek kapniok kellett minden garason, ha nem akartak a konkurrencia áldozatai lenni. A gyári kerületekből eltűnt a truck-rendszer; elfogadták a tízórás törvényt[265] és egész sor kisebb reformot – ezek mind olyan dolgok, amelyek homlokegyenesen ellenkeztek a szabadkereskedelem és a korlátlan konkurrencia szellemével, de az óriástőkésnek még nagyobb fölényt biztosítottak kedvezőtlenebb viszonyok között konkurráló kollegáival szemben.

Továbbá. Minél nagyobb egy ipari vállalat, minél több munkás dolgozik benne, annál nagyobb kárt, annál több üzleti kellemetlenséget okoztak a munkásokkal való konfliktusok. Ezért lassanként új szellem honosodott meg a gyárosok, különösen a legnagyobb gyárosok között. Megtanulták kerülni a szükségtelen viszályokat, beletörődtek a trade unionok fennállásába és hatalmába, sőt végül rájöttek arra is, hogy a sztrájkokat, ha megfelelő időpontban kezdik, hathatós eszközként használhatják fel saját céljaik elérésére. Így történt, hogy a legnagyobb gyárosok, a munkásosztály ellen viselt harcok egykori hadvezérei, most a legelsők voltak, akik békére és harmóniára szólítottak. Megvolt rá minden okuk.

Mindezen engedmény, amelyet az igazságosságnak és az emberszeretetnek tettek, valójában csak eszköz volt arra, hogy meggyorsítsák a tőke koncentrációját kevesek kezében és megfojtsák a kisebb konkurrenseket, akik ilyen különkereset nélkül nem tudtak megélni. E kevesek szempontjából a korábbi években mellékesen űzött apró-cseprő zsarolások elvesztették minden jelentőségüket, sőt most egyenesen gátolták a nagyszabású üzleteket. És így a tőkés termelés fejlődése egymagában elegendő volt ahhoz, hogy legalább a döntő iparágakban – mert kevésbé fontosakban korántsem ez a helyzet – megszüntesse azokat a kisebb sérelmeket, amelyek a korábbi években megkeserítették a munkás életét. S így mindinkább előtérbe lép az a nagy, döntő fontosságú tény, hogy a munkásosztály nyomorának oka nem ezekben a kisebb visszásságokban, hanem *magában a tőkés rendszerben* keresendő. A munkás naponta bizonyos összegért eladja munkaerejét a tőkésnek. Néhány órai munka után már újratermelte ennek az összegnek az értékét. De munkaszerződése szerint még órákon át tovább kell robotolnia, hogy letöltse munkanapját. Az az érték mármost, amelyet a többletmunka e pótlólagos óráiban termel, értéktöbblet, amely semmibe

sem kerül a tőkésnek, de mégis az ő zsebébe vándorol. Ez az alapzata annak a rendszernek, amely a civilizált társadalmat egyre inkább kettészakítja, egyfelől maroknyi Rothschildra és Vanderbiltre – minden termelési és létfenntartási eszköz tulajdonosaira – és másfelől a saját munkaerejükön kívül más tulajdonnal nem rendelkező bérmunkások óriási tömegére. És hogy ennek az eredménynek oka nem ez vagy az az alárendelt jelentőségű sérelem, hanem kizárólag maga a rendszer – erre a tényre ma a legélesebben rávilágít a kapitalizmus fejlődése Angliában.

Továbbá. A kolera, a tífusz, a himlő és más járványok állandóan ismétlődő csapásai megtanították a brit burzsoát arra, hogy sürgősen egészségessé kell tennie városait, ha nem akar maga is családjával együtt e járványok áldozata lenni. Ezért az ebben a könyvben leírt legkiáltóbb visszásságokat ma már kiküszöbölték, vagy legalábbis kevésbé szembeötlővé tették. A csatornázást kiépítették vagy megjavították, széles utakat vágtak a „sötét negyedek" legsötétebbjein keresztül. „Kis-Írország" eltűnt, s legközelebb a „Seven Dials"[266] kerül sorra. De mit jelent ez? Egész kerületek, amelyeket 1844-ben még szinte idillikusaknak nevezhettem, most, a városok növekedésével, ugyanebbe a düledező, lakhatatlan, nyomorúságos állapotba süllyedtek. Ma már természetesen nem tűrik meg többé a disznókat és a szemétdombokat. A burzsoázia tovább haladt a munkásosztályt sújtó balsors álcázásának művészetében. De hogy a munkáslakásokat illetően semmi lényeges haladás nem történt, bőségesen bizonyítja a „Housing of the Poor"* vizsgálatára kiküldött királyi bizottság 1885. évi jelentése[267]. És ugyanígy van ez minden másban is. Annyi a rendőri rendelkezés, mint a szeder[268], de csak kerítéssel veszik körül a munkások nyomorúságát, megszüntetni nem tudják.

De míg Anglia már túl van a tőkés kizsákmányolás általam vázolt ifjonti állapotán, más országok csak éppen most érték el ezt. Franciaország, Németország és mindenekelőtt Amerika veszélyes vetélytársai Angliának, és mint 1844-ben előre láttam, egyre inkább megtörik Anglia ipari monopóliumát. Iparuk fiatalabb az angolnál, de sokkal gyorsabban nő, mint ez, és ma már körülbelül elérte azt a fejlettségi fokot, amelyen az angol ipar 1844-ben állt. Amerikát illetően különösen frappáns a párhuzam. Igaz, az amerikai munkásosztály külső életkörülményei erősen különböznek az angolétól, de ott is ugyanazok a gazdasági törvények hatnak, és az eredményeknek, ha nem is minden vonatkozásban azonosak, mégis ugyanabba a rendbe kell tartozniok. Ezért Amerikában ugyanolyan harc folyik a törvényileg meg-

* – „a szegények lakásviszonyai" – *Szerk.*

állapítandó, rövidebb munkanapért, különösen a gyárakban dolgozó nők és gyermekek rövidebb munkanapjáért; virágzik a truck-rendszer, falun pedig a cottage-rendszer[269], amely a „bossok", a tőkések és képviselőik kezében a munkások leigázásának eszköze. Amikor 1886-ban a pennsylvaniai bányászok Connellsville kerületi nagy sztrájkjáról szóló jelentéseket olvastam az amerikai lapokban, úgy rémlett, mintha saját leírásomat olvasnám az észak-angliai szénbányászok 1844. évi munkabeszüntetéséről[270]. Ugyanúgy becsapják a munkásokat hamis mértékkel; ugyanaz a truck-rendszer; ugyanúgy próbálják megtörni a bányászok ellenállását a tőkés végső szétmorzsoló eszközével: a munkásokat kilakoltatják lakásaikból, amelyek a bányaigazgatóság tulajdonában vannak.

Nem kíséreltem meg sem itt, sem az angol nyelvű kiadásokban, hogy könyvemet összhangba hozzam a dolgok mai állásával, vagyis hogy az 1844 óta bekövetkezett változásokat részleteikben felsoroljam. Nem tettem ezt két okból. Először is, kétszeresére kellett volna növelnem a könyv terjedelmét. Másodszor, Marx a „Tőke" első kötetében részletesen leírja, milyen volt a brit munkásosztály helyzete 1865 körül, vagyis abban az időben, amikor Anglia ipari virágzása elérte tetőpontját. Tehát ismételnem kellett volna azt, amit Marx már elmondott.

Aligha szükséges megjegyeznem, hogy ennek a könyvnek általános elméleti álláspontja — filozófiai, gazdaságtani és politikai tekintetben — nem fedi pontosan mai álláspontomat. 1844-ben még nem volt meg a modern nemzetközi szocializmus, amely azóta — mindenekelőtt és majdnem kizárólag Marx munkásságának eredményeként — tudománnyá fejlődött. Könyvem a modern szocializmus embrionális fejlődésének egyik fázisát képviseli csupán. És mint az emberi embrió legkorábbi fejlődési fokain még mindig reprodukálja őseink, a halak kopoltyúíveit, ugyanúgy ez a könyv is mindenütt elárulja a modern szocializmus leszármazásának nyomait, elárulja azt, hogy a modern szocializmus egyik őse a német klasszikus filozófia. Így például — különösen könyvem végén — erősen hangsúlyozom, hogy a kommunizmus nem csupán a munkásosztály pártdoktrínája, hanem olyan elmélet, amelynek végcélja az egész társadalmat, a tőkéseket is beleértve, kiszabadítani a jelenlegi gúzsbakötő viszonyokból. Ez az állítás absztrakt értelemben helyes, de a gyakorlatban többnyire hasznavehetetlen, sőt annál is rosszabb. Amíg a vagyonos osztályok nem érzik szükségét a felszabadulásnak, sőt minden erejükből szembeszállnak a munkásosztály önfelszabadításával, addig a munkásosztály kénytelen egymaga kezdeni és véghezvinni a szociális forradalmat. 1789 francia burzsoái szintén kijelentették, hogy a burzsoázia felszabadítása az egész emberi nem fel-

szabadulása; de a nemesség és a papság nem volt hajlandó ezt belátni; ez az állítás – bár akkor, a feudalizmust illetően, tagadhatatlan, elvont, történelmi igazság volt – csakhamar puszta szentimentális szólammá fajult és egészen elillant a forradalmi harc tüzében. Ma is vannak éppen elegen, akik pártatlanságuk magasabb álláspontjáról olyan szocializmust prédikálnak a munkásoknak, amely minden osztályellentét és osztályharc felett áll. Ezek azonban vagy újoncok, akiknek még igen sokat kell tanulniok, vagy pedig a munkások leggonoszabb ellenségei, báránybőrbe bújt farkasok.

A szövegben a nagy ipari válságok körforgási periódusát öt esztendőben jelöltem meg. Ez volt az az időmeghatározás, amely az 1825 és 1842 közti események menetéből látszólag adódott. De az ipar 1842-től 1868-ig terjedő története bebizonyította, hogy a periódus valójában tíz éves, hogy a közbenső válságok másodlagos természetűek voltak és 1842 után mindinkább eltűntek. 1868 óta ismét megváltozott a helyzet; erről azonban alább.

Eszem ágában sem volt, hogy a szövegből töröljem a sok jövendölést, különösen azt, hogy Angliában küszöbön áll a szociális forradalom, mint azt akkor ifjúi forró fejjel képzeltem. Semmi okom sincs arra, hogy munkámat és magamat jobbnak tüntessem fel, mint amilyenek akkor voltunk. Nem az a csodálatos, hogy annyi jóslatom nem vált be, hanem az, hogy annyi beteljesedett, és hogy az angol ipar helyzete, a kontinentális és kivált az amerikai konkurrencia következtében, azóta valóban válságosra fordult, amint akkor – igaz, túlontúl közeli jövőre – megjósoltam. Ami ezt a pontot illeti, kötelességem, hogy könyvemet összhangba hozzam a dolgok mai állásával. Ezt kívánom tenni, amikor itt lenyomatom egyik cikkemet, amely a londoni „Commonweal"[272] 1885 március 1-i számában jelent meg angolul és a „Neue Zeit" ugyanazon évi júniusi számában (6. füzet) németül.

„Negyven évvel ezelőtt Anglia válság küszöbén állt, s minden jel arra mutatott, hogy e válság csak erőszakkal oldható meg. Az ipar óriási, gyors fejlődése messze túlszárnyalta a külföldi piacok kiterjedését és a kereslet növekedését. A termelés menetét minden tíz évben erőszakosan megszakította egy általános kereskedelmi válság, amelyet hosszú, krónikus pangás után rövid néhány éves virágzás követett, és ez ismét lázas túltermeléssel, majd újabb összeomlással végződött. A tőkésosztály fennhangon szabadkereskedelmet követelt a gabonát illetően és azzal fenyegetőzött, hogy kikényszeríti ezt olymódon, hogy visszaküldi a városok éhező lakosságát a mezőgazdasági kerületekbe, ahonnan jöttek; de – mint John Bright mondotta – »nem mint kenyeret kolduló pauperokat, hanem mint magát ellenséges területen beszállásoló hadsereget«[274]. A városok munkástömegei

részt követeltek a politikai hatalomból – követelték a Népchartát[275]; a munkásokat a kispolgárság többsége is támogatta, és az egyetlen különbség kettejük között az volt, hogy erőszakkal vagy törvényes úton vigyék-e keresztül a chartát. Ekkor következett be az 1847-es kereskedelmi válság és az ír éhínség, s velük a forradalom kilátása.

Az 1848-as francia forradalom mentette meg az angol burzsoáziát. A győzelmes francia munkások szocialista kiáltványai megrémítették az angol kispolgárságot és dezorganizálták az angol munkások mozgalmát, amely szűkebb keretek közt mozgott, de inkább közvetlenül gyakorlati volt. A chartizmus éppen abban a pillanatban, amikor ki kellett volna fejtenie teljes erejét, belsőleg összeomlott, még mielőtt 1848 április 10-én külsőleg is összeomlott volna[276]. A munkásosztály politikai tevékenysége háttérbe szorult. A tőkésosztály győzött az egész vonalon.

Az 1831-es parlamenti reform[277] az egész tőkésosztálynak a földbirtokos arisztokrácián aratott győzelme volt. A gabonavámok eltörlése[264] az *ipari* tőkések győzelmét jelentette, győzelmet nemcsak a nagybirtokon, hanem azokon a tőkés csoportokon is, amelyeknek az érdekei többé-kevésbé azonosak voltak vagy egybefonódtak a földbirtok érdekeivel: bankárokon, tőzsdespekulánsokon, járadékosokon stb. A szabadkereskedelem azt jelentette, hogy átalakítják Anglia egész belső és külső, pénzügyi és kereskedelmi politikáját, összhangba hozva az ipari tőkések érdekeivel, annak az osztálynak az érdekeivel, amely most a nemzetet képviselte. És ez az osztály komolyan munkához látott. Az ipari termelés útjából könyörtelenül félrelökött minden akadályt. Felforgatta a vámtarifát és az egész adórendszert. Mindent egyetlen célnak rendelt alá, de olyan célnak, amely az ipari tőkés szempontjából óriási fontosságú volt, nevezetesen annak, hogy olcsóbbá tegye a nyersanyagokat és különösen a munkásosztály létfenntartási eszközeit, a nyersanyagok termelését, és alacsony szinten tartsa a munkabért, ha már nem lehet még lejjebb szorítani. Anglia legyen »a világ műhelye«; minden más ország legyen Angliának az, ami Írország már akkor is volt – ipari termékeinek piaca, nyersanyag- és élelmiszerbeszerzési forrása. Anglia egy földművelő világ nagy ipari középpontja, ipari nap, amely körül egyre több gabona- és gyapottermelő bolygó kering. Micsoda nagyszerű távlatok!

Az ipari tőkések azzal az erőteljes, józan ésszel, a hagyományos elveknek azzal a megvetésével fogtak hozzá e nagy céljuk megvalósításához, amely mindig megkülönböztette őket a kontinensen élő nyárspolgáribb konkurrenseiktől. A chartizmus kihalóban volt. Az üzleti virágzás visszatértét, amely az 1847-es válság elviharzása után természetszerű és szinte magától

értetődő volt, kizárólag a szabadkereskedelemnek tulajdonították. E két körülmény folytán az angol munkásosztály politikailag a »nagy liberális párt«, a gyárosok által vezetett párt uszálya lett. Ezt a megszerzett előnyt állandósítani kellett. És a chartisták heves ellenállásából, amely nem a szabadkereskedelem ellen irányult, hanem az ellen, hogy a szabadkereskedelmet a nemzet egyetlen létkérdésévé tegyék, a gyárosok megértették és napról napra jobban megértik, hogy a burzsoázia a munkásosztály segítsége nélkül sohasem vívhatja ki a teljes társadalmi és politikai uralmat a nemzet felett. Lassanként tehát megváltozott a két osztály egymás iránti magatartása. A gyári törvényeket, minden gyáros egykori mumusát, most már készségesen megtartották, sőt többé-kevésbé az egész iparra kiterjesztették. A trade unionokat, amelyeket még nemrég az ördög műveként becsméreltek, a gyárosok most dédelgették és pártfogolták, mint felettébb jogos intézményeket és mint hasznos eszközt arra, hogy egészséges gazdasági tanokat terjesszenek a munkások körében. Sőt még a sztrájkokat is, amelyeket 1848 előtt üldöztek, most alkalmilag egészen hasznosnak tartották, különösen akkor, amikor a gyáros urak kellő időben maguk idézték elő azokat. Azon törvények közül, amelyek munkáltatójával szemben megfosztották a munkást egyenlő jogától, legalább a legvérlázítóbbakat eltörölték. És az egykor oly rettegett Népcharta most lényegében politikai programja lett ugyanazoknak a gyárosoknak, akik a végsőkig küzdöttek ellene. Törvényileg *eltörölték a választhatósági cenzust* és bevezették a *titkos szavazást*. Az 1867. és az 1884. évi parlamenti reform[278] már erősen közeledik az *általános választójoghoz*, legalábbis ahhoz, amely ma Németországban megvan; a választókerületi törvényjavaslat, amelyet most tárgyal a parlament, *egyenlő választókerületeket* alakít, amelyek nagyjában legalábbis nem egyenlőtlenebbek, mint a franciaországi vagy németországi választókerületek. Mint a legközelebbi jövő kétségtelen vívmánya kilátásban van a *képviselői fizetés*, és ha nem is a *parlament évenkénti választása*, de a mandátum rövidebb időtartama; és még azt mondják egyesek, hogy a chartizmus halott.

Az 1848-as forradalomnak, mint nem egy elődjének, furcsa sorsa volt. Ahogy Karl Marx mondani szokta, ugyanazok az emberek, akik leverték a forradalmat, végrendeletének teljesítői lettek[279]. Louis-Napoléon kénytelen volt megteremteni az egységes és független Olaszországot, Bismarck kénytelen volt Németországban a maga módján forradalmi átalakítást végrehajtani és Magyarországnak bizonyos függetlenséget visszaadni, az angol gyárosok pedig nem tehetnek egyebet, mint hogy törvényerőre emelik a Népchartát.

Az ipari tőkések ezen uralmának eleinte csodálatos hatása volt Angliában. Az üzlet ismét megélénkült és olyan mértékben kiterjedt, hogy ez még a modern iparnak ebben a bölcsőjében is példátlan volt. A termelés 20 év alatt, 1850-től 1870-ig olyan óriási mértékben fellendült, a kivitel és behozatal olyan szédítően emelkedett, olyan roppant gazdagság halmozódott fel a tőkések kezében és olyan rengeteg emberi munkaerő összpontosult az óriási városokban, hogy emellett a gőz és a gépek minden korábbi hatalmas alkotása eltörpült. Igaz, hogy ezt a haladást, mint korábban is, a tízévenként visszatérő válság félbeszakította, mind 1857-ben, mind 1866-ban; de ezeket a visszaeséseket most természetes, elkerülhetetlen eseményeknek tekintették, amelyeken túl kell esni, hogy azután minden visszatérjen a rendes kerékvágásba.

És a munkásosztály helyzete ebben az időszakban? Időlegesen volt javulás, még a nagy tömeg számára is. De ezt a javulást mindannyiszor ismét a régi színvonalra süllyesztette a nagyszámú munkanélküli tartalék beözönlése, az, hogy az új gépek állandóan kiszorítottak munkásokat, hogy a mezőgazdasági munkások, akiket most szintén egyre fokozottabb mértékben kiszorítottak a gépek, városba vándoroltak.

Tartós javulást csak a munkásosztály két védett csoportjánál látunk. Ezek közül az elsők a gyári munkások. A törvényhozás legalábbis viszonylagosan ésszerű normálmunkanapot állapított meg részükre; ez hozzájárult fizikai állapotuk viszonylagos helyreállításához és bizonyos erkölcsi fölényt biztosított nekik, amelyet területi koncentrációjuk még jobban fokozott. Helyzetük kétségtelenül jobb, mint 1848 előtt volt. Ennek legjobb bizonyítéka az, hogy tíz sztrájkjuk közül kilencet maguk a gyárosok saját érdekükben idéznek elő, mert abban látják a termelés korlátozásának egyetlen eszközét. Sohasem lehet rábírni a gyárosokat arra, hogy közös megegyezéssel szabják rövidebbre a munkanapot – még akkor sem, ha egyáltalán nem tudják eladni gyártmányaikat. De ha sztrájkba kényszerítik a munkásokat, a tőkések egytől egyig bezárják gyáraikat.

Másodszor a nagy trade unionok. Ezek azoknak a munkaágaknak a szervezetei, amelyekben csakis vagy túlnyomórészt *felnőtt férfiak* munkáját lehet alkalmazni. Itt sem a női és a gyermekmunkának, sem a gépi berendezésnek a konkurrenciája nem tudta eddig megtörni a munkások szervezett erejét. A géplakatosok, az ácsok és asztalosok, az építőmunkások szervezete mind külön-külön hatalom, amely még a gépi berendezés bevezetésével is sikeresen szembeszáll, amint ezt például az építőmunkások szervezete teszi. Helyzetük 1848 óta kétségtelenül figyelemreméltóan javult; ennek legjobb bizonyítéka az, hogy már több mint 15 év óta nemcsak munkálta-

tóik vannak megelégedve velük, hanem ők is nagyon meg vannak elégedve munkáltatóikkal. Arisztokráciát alkotnak a munkásosztályban; aránylag kényelmes helyzetet kényszerítettek ki maguknak és ezt a helyzetet véglegesnek tekintik. Ők a Leone Levi és Giffen urak (meg a derék Lujo Brentano) minta-munkásai, és valóban, nagyon kedves, kezes emberek külön-külön minden értelmes tőkés és általában a tőkésosztály szempontjából.

Ami azonban a munkások nagy tömegét illeti, ma is éppoly nyomorban élnek, megélhetésük ma is éppoly bizonytalan, ha ugyan nem rosszabb, mint valaha. A londoni East End[2.0] a munkanélküliség idején a stagnáló nyomornak, kétségbeesésnek és éhínségnek, a munka idején pedig a fizikai és morális lealacsonyodásnak állandóan terjeszkedő mocsara. És így van ez valamennyi többi nagyvárosban is, kivétel csak a munkások kiváltságos kisebbsége; és így van a kisebb városokban és a mezőgazdasági kerületekben is. Az a törvény, amely a munkaerő értékét a szükséges létfenntartási eszközök árára korlátozza, és az a másik törvény, amely a munkaerő átlagárát rendszerint e létfenntartási eszközök minimumára szorítja le, - ez a két törvény ellenállhatatlan erővel hat a munkásokra, mint valami automatikus gép, amelynek kerekei összemorzsolják őket.

Ilyen helyzetet teremtett tehát az 1847 óta követett szabadkereskedelmi politika és az ipari tőkések húszéves uralma. Ekkor azonban fordulat állt be. Az 1866-os válságot 1873 táján valóban követte egy rövidebb és gyenge fellendülés, de ez nem tartott sokáig. 1877-ben vagy 1878-ban, amikor esedékes volt, valójában nem értünk meg teljes válságot, de 1876 óta valamennyi uralkodó iparágban krónikus pangás van. Nincs teljes összeomlás, de nem következik be a várva várt virágzás sem, amelyre az összeomlás előtt és után joggal számíthattunk. Halálos nyomás nehezedik minden üzletágra, állandóan túl van telítve minden piac — ilyen állapotban élünk már csaknem 10 év óta. Mi az oka ennek?

A szabadkereskedelmi elméletnek az az egy feltevés volt az alapja, hogy Anglia egy földművelő világ egyetlen nagy ipari központja lesz, a tények azonban teljesen megcáfolták ezt a feltevést. A modern ipar feltételei — a gőzerő és a gépi berendezés - mindenütt létrehozhatók, ahol tüzelőanyag, nevezetesen szén van; szene pedig nemcsak Angliának van, hanem más országoknak: Franciaországnak, Belgiumnak, Németországnak, Amerikának, sőt Oroszországnak is. És az ottani emberek úgy vélekedtek, nem érdekük, hogy, kizárólag az angol tőkések nagyobb dicsőségére és meggazdagodására, éhező ír bérlőkké váljanak. Ők is megkezdték a gyári termelést nemcsak a maguk, hanem a világ számára is; ennek pedig az lett a

következménye, hogy Angliának majdnem egy évszázadig tartó ipari monopóliuma most helyrehozhatatlanul megtört.

De Anglia ipari monopóliuma a fennálló angol társadalmi rendszer sarkpontja. A piacok még e monopólium uralma idején sem tudtak lépést tartani az angol ipar növekvő termelékenységével; ennek következményei voltak a tízévenként ismétlődő válságok. Most azonban egyre ritkábbak az új piacok, olyannyira, hogy még a Kongó-négerekre is rákényszerítik a manchesteri kartonban, a staffordshire-i fazekasárukban és a birminghami fémárukban testet öltő civilizációt. Mi lesz a következménye annak, ha a kontinentális és különösen az amerikai áruk egyre növekvő tömege elárasztja a piacokat, ha a világ ellátásának most még az angol gyárakra eső oroszlánrésze évről évre inkább összezsugorodik? Felelj, szabadkereskedelem, te mindeneknek gyógyszere!

Nem én vagyok az első, aki rámutat erre. Már 1883-ban a British Association southporti nagygyűlésén Inglis Palgrave úr, a gazdasági szekció elnöke, nyíltan kijelentette, hogy Angliában a nagy üzleti profit napjai elmúltak, és szünet állt be különböző nagy iparágak továbbfejlesztésében. Szinte azt lehetne mondani, hogy Anglia olyan állapotba megy át, amelyben nincs további haladás.[281]

De mi lesz a vége mindennek? A tőkés termelés *nem topoghat* egy helyben, növekednie, terjeszkednie kell, vagy pedig elpusztul. Már most is, pusztán annak, hogy a világpiac ellátásának Angliára eső oroszlánrésze csökken, egyrészt pangás, nyomor, tőkefelesleg, másrészt nem-foglalkoztatott munkásfelesleg a következménye. Mi lesz akkor, ha majd az évi termelés növekedése teljesen megáll? Ez a tőkés termelés sebezhető Akhilleusz-sarka. A tőkés termelés létfeltétele az állandó terjeszkedés szükségessége, és ez az állandó terjeszkedés most lehetetlenné válik. A tőkés termelés zsákutcába kerül. Angliában évről évre egyre élesebben merül fel a kérdés: vagy a nemzet pusztul el, vagy a tőkés termelés. A kettő közül vajon melyik van erre kárhoztatva?

És a munkásosztály? Ha a munkásságnak még a kereskedelem és az ipar 1848-tól 1868-ig tartó példátlan fellendülése idején is ilyen nyomorban kellett tengődnie, ha a nagy tömeg helyzete még akkor is a legjobb esetben átmenetileg javult és a fellendülés csak egy kis, kiváltságos, védett kisebbségnek vált tartósan előnyére, mi lesz akkor, amikor majd végleg lezáródik ez a kápráztató időszak, amikor még fokozódik a jelenlegi nyomasztó pangás, sőt ez a fokozódó halálos nyomás az angol ipar tartós, normális állapota lesz?

Az igazság ez: amíg Anglia ipari monopóliuma tartott, az angol munkás-

osztály bizonyos fokig részesedett e monopólium előnyeiben. Ezek az előnyök nagyon egyenlőtlenül oszlottak meg a munkások közt; a legnagyobb részt a kiváltságos kisebbség vágta zsebre, de olykor-olykor átmenetileg a nagy tömegnek is jutott valami. És ez az oka annak, hogy az owenizmus kihalása óta Angliában nem volt szocializmus. Ha összeomlik a monopólium, az angol munkásosztály el fogja veszteni ezt a kiváltságos helyzetét. Egy szép napon arra fog ébredni, hogy helyzete általánosságban – a kiváltságos és vezető kisebbséget sem kivéve – semmivel sem jobb, mint a külföldi munkásoké. És ez az oka annak, hogy Angliában ismét lesz szocializmus."

Eddig tart az 1885-ös cikk. Majd az 1892 január 11-i angol előszóban így folytattam:

„A helyzetnek ehhez a leírásához, ahogy azt 1885-ben láttam, csak kevés hozzáfűznivalóm van. Felesleges mondanom, hogy ma »valóban ismét van szocializmus Angliában«, mégpedig tömegméretekben: megtalálható a szocializmus minden árnyalata, tudatos és öntudatlan szocializmus, szocializmus prózában és versben, munkás- és burzsoá-szocializmus. Mert ez a borzalmak borzalma, a szocializmus csakugyan respektábilis lett, sőt már frakkba vágta magát, és hanyagul ott heverészik a szalonok pamlagjain. Ez azt bizonyítja, hogy milyen gyógyíthatatlanul állhatatlan »a jó társaság« rettenetes zsarnoka: a középosztály közvéleménye, és megint csak igazol minket, egy régi nemzedék szocialistáit, akik mindig megvetettük ezt a közvéleményt. Egyébként azonban nincs okunk e miatt az új tünet miatt panaszkodni.

A londoni East End újraébredését azonban hasonlíthatatlanul fontosabbnak tartom annál a pillanatnyi divatnál, hogy burzsoá körökben holmi felhígított szocializmussal pöffeszkedjenek, sőt még annál is fontosabbnak, hogy a szocializmus Angliában általában haladást mutat. A nyomornak ez a mérhetetlen tábora nem stagnáló pocsolya többé, amilyen még hat évvel ezelőtt volt. Az East End leküzdötte dermedt kétségbeesését; újra élet pezseg benne, és hazája lett az »új unionizmusnak«, azaz a »tanulatlan« munkások nagy tömege szervezetének. Ez a szervezet, bár bizonyos tekintetben a »tanult« munkások régi trade unionjainak formáját öltötte fel, jellegénél fogva mégis lényegesen különbözik azoktól. A régi trade unionok keletkezésük korának hagyományait őrzik; a bérmunka-rendszert egyszer s mindenkorra adott, végérvényes ténynek tekintik, amelyet legjobb esetben tagjaik érdekében kissé enyhíthetnek. Az új trade unionokat azonban olyan időben alapították, amikor a bérmunka-rendszer örökkévalóságába vetett hit már erősen megrendült. Alapítóik és vezetőik tudatos vagy érzelmi szocialisták voltak; a szervezetekbe özönlő és ezek erejét adó tömegek nyersek voltak, elhanya-

goltak, a munkásosztály arisztokráciája csak félvállról tekintett le rájuk. De van egy felbecsülhetetlen előnyük: *lelkük még szűz talaj*, nyoma sincs benne öröklött, »tiszteletre méltó« burzsoá előítéleteknek, amelyek megzavarják a jobb anyagi helyzetben levő »régi unionisták« fejét. S most azt látjuk, hogy ezek az új trade unionok magukhoz ragadják az egész munkásmozgalom vezetését és a gazdag, büszke, »régi« trade unionok egyre inkább uszályukba kerülnek.

Kétségtelen, hogy az East End emberei többször óriási bakot lőttek; de ezt megtették elődeik is, és megteszik még ma is a doktrinér szocialisták, akik orrukat fintorgatják az East End emberei láttán. Egy nagy osztály, éppúgy mint egy nagy nemzet, saját tévedéseinek következményeiből tanul a leggyorsabban. És a múlt, a jelen és a jövő minden lehetséges hibája ellenére a londoni East End ébredése a fin de siècle* egyik legnagyobb és legtermékenyebb eseménye; örülök és büszke vagyok, hogy ezt megértem."

Hat hónappal ezelőtt írtam ezeket a sorokat, s azóta az angol munkásosztály ismét nagy lépéssel haladt előre. A néhány napja lezajlott parlamenti választások világosan tudomására hozták mindkét hivatalos pártnak, a konzervatívoknak és a liberálisoknak, hogy ezentúl számolniok kell egy harmadik párttal, a munkáspárttal. Ez a munkáspárt még csak most alakul; különböző elemeinek még le kell rázniok magukról mindenféle hagyományos előítéletet – polgári, régi szakszervezeti, sőt már doktrinér-szocialista előítéletet is –, hogy végre mindannyiuk közös talaján egyesülhessenek. S mégis, már most olyan erős volt az őket egyesítő ösztön, hogy Angliában eddig példátlan választási eredményeket hozott létre. Londonban két munkás** lépett fel képviselőjelöltnek, mégpedig nyíltan szocialistának vallva magát; a liberálisok nem mertek velük szemben ellenjelöltet állítani és a két szocialistát nem várt, óriási többséggel választották meg. Middlesbroughban egy munkásjelölt*** lépett fel egy liberálissal és egy konzervatívval szemben, és a munkásjelöltet választották meg képviselőnek; ezzel szemben azok az új munkásjelöltek, akik szövetséget kötöttek a liberálisokkal, egy kivételével menthetetlenül megbuktak. Az eddigi úgynevezett munkásképviselők közül, vagyis azok közül, akiknek megbocsátják munkásmivoltukat, mert ők maguk is szívesen belefojtanák liberalizmusuk tengerébe, a régi unionizmus legjelentékenyebb képviselője, Henry Broadhurst, csúfosan megbukott, mert a nyolcórás munkanap ellen nyilatkozott. Glasgow két választókerületében,

* – századvég – *Szerk.*

** James Keir Hardie és John Burns. – *Szerk.*

*** John Havelock Wilson. – *Szerk.*

Salford egy választókerületében és még több más választókerületben független munkásjelöltek léptek fel a két régi párt jelöltjeivel szemben; megbuktak, de megbuktak a liberális jelöltek is. Egyszóval, a munkások számos nagyvárosi és ipari választókerületben határozottan megszakítottak minden kapcsolatot mindkét régi párttal és ennek következtében olyan közvetlen eredményeket értek el a választásokon, mint még soha. Leírhatatlan a munkások öröme. Először látták és érezték, mire képesek, ha választójogukat osztályuk érdekében használják fel. Összeomlott a „nagy liberális pártba" vetett babonás hit, amely majdnem 40 évig lenyűgözte az angol munkásokat. Csattanó példákból meggyőződtek arról, hogy ők, a munkások, a döntő hatalom Angliában, ha akarják, és ha tudják, hogy mit akarnak; és az 1892-es választások ennek a tudásnak és akarásnak a kezdetét jelentették. A többiről majd gondoskodik a kontinentális munkásmozgalom; a németek és a franciák, akiknek már számos képviselőjük van a parlamentekben és a helyi tanácsokban, további sikereikkel eléggé ébren tartják majd az angolok versenyszenvedélyét. És mire a már nem túl távoli jövőben kiderül, hogy ez az új parlament semmit sem kezdhet Gladstone úrral és Gladstone úr ezzel a parlamenttel, az angol munkáspárt is elég szervezett lesz, hogy a kormányzásban egymást felváltó és éppen ezzel a burzsoá uralmat állandósító két régi párt hintajátékának hamarosan véget vessen.

London, 1892 július 21.

F. Engels

Az első megjelenés helye:
„Die Lage der arbeitenden Klasse in England",
II. kiad., Stuttgart 1892
Eredeti nyelve: német

[Anglia gazdasági és politikai fejlődésének néhány sajátosságáról[326]]

Az olyan fokozatos, békés politikai fejlődés, mint az angliai, az örökös kompromisszumok folytán ellentmondásos állapotot idéz elő, amely a túlsúlyt képező előnyök miatt bizonyos határokon belül gyakorlatilag elviselhető, logikai összeegyeztethetetlenségei azonban komoly bajt okoznak a gondolkodó értelemnek. Ezért van minden „államfenntartó" pártnak szüksége az elméleti palástolásra, sőt az igazolásra, ami természetesen csak szofizmák, ferdítések s végül gyanús fogások segítségével valósítható meg. Így politikai téren olyan irodalmat tenyésztenek, amely megismétli a teológiai apológia egész szánalmas képmutatását és hazudozását és világi talajba ülteti át a teológiai intellektuális bűnöket. Így maguk a konzervatívok trágyázzák, vetik be és művelik meg a sajátlagosan liberális képmutatás talaját. S ilymódon a teológiai apologetika számára olyan érvet is feltárnak a közönséges ember tudatában, amilyent az másutt nem talál: mit számít, hogy az evangéliumokban elmesélt tények és egyáltalán az Új Testamentumban prédikált dogmák ellentmondanak egymásnak? Ezért ne lennének igazak? Az angol alkotmányban még sokkal több az ellentmondás, állandóan önmaga mond ellent önmagának és mégis fennáll, tehát szintén igaz!

Azt, hogy 1868 óta nincsenek válságok, a világpiac kiszélesedése indokolja, amely a fölösleges angol, illetve európai tőkét elosztja közlekedési és más befektetések formájában *az egész világon* és éppígy nagyszámú befektetési *ágban*. Ezért lehetetlenné vált, hogy válság keletkezzék a vasutak, bankok stb., vagy a sajátlagosan amerikai befektetések vagy az *indiai* kereskedelem terén való túlméretezett spekuláció következtében, kis válságok azonban, mint amilyen az argentínai, három év óta lehetségesek.[327] De mindez azt bizonyítja, hogy egy *óriási válság* van készülőben.

A megírás ideje: 1892 szeptember 12.
Az első megjelenés helye: Marx–Engels Werke, 22. köt., Berlin 1963
Eredeti nyelve: német

[A Spanyol Szocialista Munkáspárt Országos Bizottságának[328]]

Kedves Elvtársak!

Az angol trade unionok glasgow-i kongresszusa szeptember 8-i ülésén olyan határozatot fogadott el, amely mellett az európai kontinens szocialistái aligha mehetnek el szó nélkül.

A zürichi bizottság, amely az 1891-es brüsszeli kongresszus határozatai értelmében megbízást kapott az Internacionálé legközelebbi, 1893-as Nemzetközi Kongresszusának előkészítésére, meghívó levelet küldött a trade unionok kongresszusának. Will Thorne elvtársnak, a gázgyári munkások szervezete titkárának ismételt sürgetései ellenére ezt a levelet három ülésnap során nem olvasták fel a kongresszuson, amelynek ilymódon nem nyílt alkalma arra, hogy a zürichi meghívás tárgyában nyilatkozzék.

Végül Matkin határozati javaslatot nyújtott be: bízzák meg a trade unionok kongresszusának parlamenti bizottságát[329] egy nemzetközi kongresszus egybehívásával, s ez a kongresszus vitassa meg a nyolc órás munkanap törvényes és nemzetközi bevezetését és hozzon határozatot ebben a tárgyban.

Parnell elvtárs (aki részt vett az 1889-es párizsi kongresszuson) és Quelch elvtárs azt válaszolták, hogy már egybehívtak két nemzetközi munkáskongresszust 1893-ra, az egyiket Zürichbe, a másikat Chicagóba[330]; hogy a zürichi ideiglenes bizottság meghívta a trade unionok kongresszusát, vegyen részt ezen a kongresszuson; s hogy egy harmadik kongresszus egybehívása helyett el kell fogadni a zürichi meghívást.

A régi, konzervatív trade unionok képviselői azt válaszolták, hogy a zürichi és a chicagói kongresszust nem az angol trade unionok hívták egybe; hogy a kontinens munkásai az angol munkásokhoz képest rosszul szervezettek, gyengék és tehetetlenek, s az angolok nem vállalhatnak felelősséget a kontinentális szocializmus valamennyi esztelen elméletéért (wild theories) etc. etc. Csak ezután került felolvasásra zürichi bizottságunk meghívása.

Végül a zürichi bizottság meghívását 189 szavazattal 97 ellenében elvetették, s jóváhagyták azt a javaslatot, hogy „haladéktalanul" hívjanak egybe

egy nemzetközi kongresszust, amely megvitatja a nyolcórás munkanap törvényes és nemzetközi bevezetését és határozatot hoz ebben a tárgyban.

Ez a két határozat az egész európai kontinens szervezett és szocialista proletariátusának megsértése. Reméljük, hogy az angol proletariátus haladóbb elemei, amelyek *érzelmileg* már szocialisták, de még félnek ettől a *névtől* és engedték, hogy a régi konzervatívok lerohanják őket, hogy ezek az értelmesebb és határozottabb elemek a legközelebbi kongresszuson jóvá tudják majd tenni az elkövetett hibát.

Addig is szükséges volna, hogy a kontinens munkásai megvédjék méltóságukat az említett határozatokban foglalt sértéssel szemben. Ismertettem franciaországi és németországi barátainkkal a glasgow-i eseményeket, s remélem, egyetértésre jutnak arra vonatkozóan, hogy milyen irányvonalhoz kell tartaniok magukat további eljárásuk során; s minthogy a franciaországi elvtársak néhány nap múlva tartják kongresszusukat Marseille-ben[331], ott megadhatják a trade unionoknak az első választ.

Mint a dicső emlékezetű Internacionálé Főtanácsának Spanyolország ügyeivel megbízott volt titkára kötelességemnek tartom, hogy a spanyol Országos Tanácsnak tudomására hozzak egy olyan eseményt, amely a spanyol elvtársakat éppúgy érinti, mint a többi országbeli elvtársakat.

Éljen a társadalmi forradalom!

A megírás ideje: 1892 szeptember 16.

Az első megjelenés helye:

Marx–Engels Werke, 22. köt., Berlin 1963

Eredeti nyelve: spanyol

Az amerikai elnökválasztás[332]

A régi világ a fátum, a heimarmene, a megváltoztathatatlan, titokzatos végzet uralma alatt állott. Így nevezték a görögök és a rómaiak azt a megfoghatatlan mindenható hatalmat, amely minden emberi akarást és törekvést meghiúsít, minden emberi tettet egészen más eredményekhez juttat, mint amilyeneket az ember el akar érni, azt az ellenállhatatlan hatalmat, amelyet azóta elneveztek gondviselésnek, eleve elrendelésnek stb. Ez a titokzatos hatalom lassanként megfogható formát öltött, s ezt a burzsoázia és a tőke uralmának köszönhetjük, az első olyan osztályuralomnak, amely igyekezett megismerni létének okait és feltételeit és ezzel egyszersmind utat nyitott annak a felismeréséhez, hogy a saját pusztulása elkerülhetetlen. A végzet, a gondviselés – ezt most tudjuk – ezek a termelés és a csere gazdasági feltételei, s ezek ma a *világpiac* szóval foglalhatók össze.

És az amerikai elnökválasztás jelentősége abban rejlik, hogy elsőrendű világpiaci esemény.

Négy évvel ezelőtt Bostonban angol és Stuttgartban német nyelven közzétettem egy tanulmányt a védővámról és a szabadkereskedelemről.[333] Kimutattam ebben, hogy Anglia ipari monopóliuma összeférhetetlen a többi kultúrország gazdasági fejlődésével; hogy az amerikai polgárháború óta bevezetett védővám azt tanúsítja, hogy az amerikaiak le akarják rázni e monopólium igáját; hogy az óriási természetes erőforrások és az amerikai fajta szellemi és erkölcsi képességei folytán ezt a célt már elérték, és a védővám Amerikában nem kevésbé mint Németországban az ipar béklyójává lett. És azután ezt mondtam: ha Amerika bevezeti a szabadkereskedelmet, tíz éven belül megveri Angliát a világpiacon.

Nos jó. Az 1892 november 8-i elnökválasztás megnyitotta az utat a szabadkereskedelemhez. A védővám MacKinley-féle formájában elviselhetetlen béklyóvá vált; valamennyi behozott nyersanyag és élelmiszer képtelen megdrágulása, amely sok belföldi cikk árára is visszahatott, az amerikai ipar elől nagyrészt elzárta a világpiacot, míg a hazai piacot túltelítették az amerikai ipari termékek. És csakugyan, az utóbbi években a védővám már csak arra szolgált, hogy a kisebb termelőket tönkretegye a kartellekbe és trösztökbe

egyesült nagytermelők nyomása révén és a piacot s ezzel a fogyasztó nemzetet kiszolgáltassa ez utóbbiak, tehát a szervezett monopólium kizsákmányolásának. Amerika csak akkor szabadulhat meg ettől a védővám okozta állandó belső ipari válságtól, ha megnyitja magának a világpiacot, és ehhez meg kell szabadulnia a védővámtól, legalábbis annak mai képtelen formájától. Hogy erre el van szánva, azt mutatja az a közvéleményben bekövetkezett teljes fordulat, amely a választásban megnyilvánult. Mihelyt Amerika megvetette lábát a világpiacon, akkor – Angliához *hasonlóan* és Anglia *révén* – feltartóztathatatlanul továbbsodródik majd a szabadkereskedelem útján.

És akkor olyan ipari harcnak leszünk tanúi, mint még soha. Az angol termékeknek, különösen a textil- és vasáruknak minden piacon küzdeniök kell majd az amerikaiakkal és végül vereséget fognak szenvedni. Már most is kiszorítják az amerikai pamut- és vászonanyagok az angolokat. Tudni akarják, ki okozta azt a csodát, hogy a lancashire-i pamutipari munkások egyetlen rövid esztendő alatt a törvényes nyolcórás munkanap dühödt ellenzőiből annak lelkes híveivé váltak? Üssék fel a „Neue Zeit" ez év októberi 2. számát az 56. oldalon, ott láthatják, hogyan szorítják ki az amerikai pamut- és vászonáruk lépten-nyomon az angolokat a kínai piacról, hogy az angol behozatal 1881 óta többé nem érte el az amerikait és hogy 1891 óta az utóbbinak már csak egyharmadát tette ki[334]. És India mellett Kína az említett anyagok legfőbb felvevő piaca.

Ez megint bizonyíték arra, hogy a századfordulóval eltolódás következik be az összes viszonyokban. Ha a textil- és vasipar súlypontját Angliából Amerikába helyezzük át, Anglia vagy második Hollandiává lesz, olyan országgá, amelynek burzsoáziája a letűnt nagyságból él és amelynek proletariátusa beszárad, vagy pedig – szocialista alapokon újjászerveződik. Az előbbi nem lehetséges, azt az angol proletariátus nem tűri el, ahhoz túlságosan nagy számú és fejlett. Tehát csak a második marad. *A védővám bukása Amerikában végül a szocializmus győzelmét jelenti Angliában.*

És Németország? Hiszen már 1878-ban pozíciót vívott ki magának a világpiacon, amelyet oktalan védővámpolitikája következtében most lépésről lépésre elveszít – vajon Németország ragaszkodni fog ahhoz, hogy nyersanyagok és élelmiszerek megadóztatásával továbbra is makacsul maga zárja el maga elől a világpiachoz vezető utat, még az amerikai konkurrencia láttán is, amely még különbül fog nekifeküdni a dolognak, mint eddig már az angol? Lesz-e a német burzsoáziának esze és bátorsága ahhoz, hogy kövesse az Amerika által mutatott példát, vagy pedig, lagymatagon, mint eddig, bevárja majd, amíg a túlerőbe került amerikai ipar erőszakkal felrobbantja a junkerok és a nagy gyárosok közötti védővámkartellt[s]? És belátja-e végre

a kormány és a burzsoázia, milyen csudamód ügyetlenül választották ki a pillanatot ahhoz, hogy Németország gazdasági erőit éppen most újabb túlméretezett katonai terhekkel nyomják agyon, most, amikor arról van szó, hogy fel kell venni az ipari versenyt a világ legfiatalabb és legerőteljesebb nemzetével, amely néhány év alatt játszva kifizette óriási háborús adósságát s amelynek kormánya nem tudja, mit kezdjen az adóból befolyó összegekkel?

A német burzsoáziának – talán utoljára – alkalma nyílik végre egy nagy tettre. Százat egy ellen, hogy túlságosan korlátolt és gyáva, semhogy másra használná ezt az alkalmat, mint annak bizonyítására, hogy végérvényesen levitézlett.

Die amerikanische Präsidentenwahl

A megírás ideje: 1892 november 9–15.

A megjelenés helye: „Vorwärts", 1892 november 16. (269.) sz.

Eredeti nyelve: német

Marx, Heinrich Karl[335]

született Trierben, 1818 május 5-én, apja Heinrich Marx ügyvéd, későbbi igazságügyi tanácsos volt, aki – mint fia keresztleveléből kitűnik – 1824-ben családjával együtt a zsidóságról áttért a protestáns vallásra. Karl Marx a trieri gimnázium elvégzése után 1835-től Bonnban, majd Berlinben előbb jogtudományt, később filozófiát tanult és 1841-ben Jénában az epikuroszi filozófiáról írt disszertációja[336] alapján a filozófia doktorává avatták. Ugyanebben az évben átköltözött Bonnba, hogy ott megszerezze a magántanári képesítést, de azok az akadályok, amelyeket a kormány a teológia magántanáraként ugyanott működő barátja, *Bruno Bauer* elé gördített, és amelyek Bauernak az egyetemről való eltávolításával végződtek, csakhamar megértették vele, hogy porosz főiskolán nincs hely számára. – Ugyanebben az időben a rajnai radikális burzsoázia ifjúhegeliánus gondolkodású fiatalabb elemei *Camphausen* és *Hansemann* liberális vezérekkel egyetértésben nagy ellenzéki lap alapítását kezdeményezték Kölnben; Marxtól és Bauertól mint tehetséges főmunkatársaktól ugyancsak tanácsot kértek. Az – akkoriban szükséges – engedélyről csendben, kerülő úton gondoskodtak, s a „Rheinische Zeitung" 1842 január 1-én megjelent. Marx Bonnból nagyobb cikkeket írt az új lapba; ezek közül a legfontosabbak a következők: kritika a rajnai Landtag tárgyalásairól, egy tanulmány a Mosel-vidéki szőlőtermelő parasztok helyzetéről s egy másik a falopásról és az arra vonatkozó törvényhozásról.[337] 1842 októberében Marx átvette a lap vezetését és átköltözött Kölnbe. Ettől kezdve az újság élesen ellenzéki jelleget öltött. Ámde vezetése oly ügyes volt, hogy az újságra nehezedő először kettős, majd háromszoros cenzúra (először a rendes cenzor, azután a tartományi kormányprezidens, végül egy Berlinből ad hoc* odaküldött von Saint-Paul nevű úr) ellenére a kormány sehogyan sem tudta megzabolázni ezt a fajta sajtót, s ezért elhatározta, hogy a lap további megjelenését 1843 április 1-től betiltja. Marxnak ezen a napon a szerkesztéstől történt visszalépésével háromhónapos kíné-

* – erre az alkalomra – *Szerk.*

leti időt szerzett, utána azonban mégis bekövetkezett a lap végleges betiltása.[338]

Marx ezután elhatározta, hogy Párizsba megy, s a „Deutsche Jahrbücher"[339] körülbelül ugyanakkor bekövetkezett betiltása után *Arnold Ruge* is oda készült. Marx azonban előbb Kreuznachban feleségül vette Jenny von Westphalent, ifjúkori barátnőjét, akivel már egyetemi évei kezdetén eljegyezte magát. Az ifjú pár 1843 őszén Párizsba költözött, ahol Marx és Ruge kiadták a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-t, de ennek a folyóiratnak csak az első füzete jelent meg[340]; folytatását részben az hiúsította meg, hogy Németországban való titkos terjesztése túlságosan nagy nehézségekbe ütközött, részben pedig az, hogy igen hamar elvi különbségek merültek fel a két szerkesztő között. *Ruge* megmaradt a hegeli filozófia és a politikai radikalizmus medrében, Marx viszont rávetette magát a politikai gazdaságtannak, a francia szocialistáknak és Franciaország történelmének tanulmányozására. Az eredmény az volt, hogy szocialistává lett. 1844 szeptemberében néhány napra Párizsba érkezett Marxhoz Friedrich Engels; amióta együtt dolgoztak a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-en, leveleztek egymással, s ekkor kezdődik együttműködésük, amelynek csak Marx halála vetett véget. Ennek az együttműködésnek első gyümölcse egy vitairat volt *Bruno Bauer* ellen, akivel a hegeli iskola felbomlási folyamata során ugyancsak elvi nézeteltérésük támadt: „A szent család. Bruno Bauer és társai ellen", Frankfurt am Main 1845.[341]

Marx közreműködött egy kis német hetilap szerkesztésében, amely „Vorwärts!"[342] címmel jelent meg Párizsban és maró gúnnyal ostorozta az akkori német abszolutizmust és látszatalkotmányosságot. Marxnak ez a tevékenysége szolgáltatta az ürügyet a porosz kormánynak ahhoz, hogy a Guizot-kormánytól Marx Franciaországból való kiutasítását követelje. A követelést teljesítették; Marx 1845 elején átköltözött Brüsszelbe, ahová csakhamar Engels is követte. Itt adta ki Marx „Misère de la philosophie. Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon" című művét (Brüsszel és Párizs 1847), továbbá „Discours sur la question du libre échange" (Brüsszel 1848) című művét[343]. Ezenkívül olykor cikkeket írt a „Deutsche Brüsseler Zeitung"-ba[344]. 1848 januárjában a Kommunisták Szövetsége[345] Központi Vezetősége megbízásából Engelsszel együtt kidolgozta „A Kommunista Párt kiáltványá"-t. A Szövetség titkos propagandatársaság volt, amelybe Marx és Engels 1847 tavaszán beléptek. A Kiáltvány azóta számtalan jogosított és nem jogosított német kiadásban jelent meg, s csaknem valamennyi európai nyelvre lefordították.

Amikor az 1848-as februári forradalom kitört és Brüsszelben is nép-

mozgalmakat idézett elő, Marxot letartóztatták s kiutasították Belgiumból; időközben a francia köztársaság ideiglenes kormánya meghívta, hogy jöjjön ismét Párizsba, s így visszatért oda.

Párizsban barátaival együtt mindenekelőtt fellépett a légiósdi ellen, amely az új kormány többsége számára kényelmes eszközül szolgált arra, hogy a „nekik terhes" idegen munkásoktól megszabaduljanak. Világos volt, hogy a nagy nyilvánosság közepette szervezett belga, német stb. légiók csak azért léphetik át a határt, hogy jól előkészített csapdába essenek, amint hogy valóban ez is történt. Marx és a Kommunisták Szövetsége többi vezetője négyszáz munkanélküli németnek megszerezte ugyanazokat az utazási kedvezményeket, amelyeket a légionáriusok kaptak, úgyhogy ezek szintén hazatérhettek Németországba.

Áprilisban Marx Kölnbe utazott és június elsején megjelent a „*Neue Rheinische Zeitung*"[117], melynek Marx volt a főszerkesztője. A lapot a következő év május 19-én nyomták ki utoljára; a szerkesztőket vagy bírósági úton elfogatással, vagy mint nem-poroszokat kiutasítással fenyegették. Ez utóbbi sors érte Marxot, aki brüsszeli tartózkodása idején kilépett a porosz állam kötelékéből. Az újság fennállása alatt kétszer kellett az esküdtek előtt megjelennie, 1849 február 7-én sajtóvétség, 8-án pedig a kormány elleni fegyveres felkelésre való felhívás (ez az adómegtagadás idején, 1848 novemberében történt) vádjával; mindkét alkalommal felmentették.[346]

A lap betiltása után Marx ismét Párizsba ment, a VI. 13-i tüntetés[347] után azonban az elé a választás elé állították, hogy vagy beleegyezik, hogy Bretagne-ba internálják, vagy ismét elhagyja Franciaországot. Természetesen az utóbbit választotta és Londonba ment, itt ütötte fel végleg lakhelyét.

Londonban adta ki a „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue", Hamburg 1850. című folyóiratot, melynek 6 füzete jelent meg[348]. Fő munkája benne: „1848–1849", ez évek eseményei – különösen a franciaországi események – okainak és belső összefüggésének kifejtése, továbbá (Engelsszel együtt) ismertetések és politikai szemlék. Az előbbi művet csakhamar követte folytatásként a „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája", New York 1852, új kiadása Hamburg 1869 és 1885[349]. A kölni nagy kommunista-per újabb brosúra megírását tette szükségessé: „Leleplezések a kölni kommunista-perről", Boston 1853, legújabb kiadása Zürich 1885[350]. 1852-től Marx londoni tudósítója és éveken át bizonyos mértékig európai szerkesztője volt a „New York Tribune"-nak[351]. Cikkei részben névaláírásával, részben mint vezércikkek jelentek meg; nem szokványos tudósítások ezek, hanem az egyes európai államok politikai és gazda-

sági helyzetének alapos tanulmányokon nyugvó, gyakran egész cikksorozatokat felölelő ismertetései. Közülük a katonai cikkek – a krími háborúról, az indiai felkelésről stb. – Engelstől származnak. Marx Lord Palmerstonról írott néhány cikkét[352] Londonban mint brosúrát külön kinyomtatták. Ez a közreműködése a „Tribune" hasábjain csak az amerikai polgárháború kitörésekor ért véget.

1859-ben Marx egyrészt – az olaszországi háborúval kapcsolatban – vitába bonyolódott Karl Vogttal, amelynek lezárása Marx „Vogt úr" c. könyve (London 1860)[353]. Másrészt viszont ez az év meghozta a British Museumban évek óta folytatott közgazdasági tanulmányai első gyümölcsét, „A politikai gazdaságtan bírálatához" első füzete alakjában (Berlin 1859)[354]. De alig jelent meg ez az első füzet, amikor Marx felismerte, hogy a következő füzetek alapgondolatainak részletes kidolgozásával még nincs egészen tisztában; a még meglevő kézirat a legjobb bizonyítéka ennek[355]. Nyomban ismét elölről kezdte tehát, s így jelent meg, a folytatás helyett, csak 1867-ben: „A tőke. Első könyv: A tőke termelési folyamata", Hamburg 1867[356].

Miközben a „Tőke" teljes három kötetét kidolgozta – a másodikat és harmadikat legalább első fogalmazásban –, Marxnak végre ismét alkalma nyílt arra is, hogy gyakorlati tevékenységet fejtsen ki a munkások között. 1864-ben megalakult a Nemzetközi Munkásszövetség. Sokan, különösen franciák, maguknak tulajdonították a Szövetség alapításának érdemét. Magától értetődik, hogy ilyen társaságot nem alapíthat egyetlen ember. De egy bizonyos: valamennyi résztvevő közül csak egy volt tisztában azzal, minek kellett történnie és mit kellett megalapítani, az a férfi, aki már 1848-ban kiadta a jelszót: Világ proletárjai, egyesüljetek!

Az Internacionálé alapításakor Giuseppe Mazzini is megkísérelte, hogy a résztvevőket a „Dio e popolo"* misztikus összeesküvő demokráciája számára megnyerje és felhasználja. De a nevében tervként előterjesztett szervezeti szabályzatot és alapító üzenetet elvetették, s a Marx által fogalmazottat fogadták el[357]; ettől kezdve az Internacionálé marxi vezetése biztosítva volt. Ő írta a Főtanács valamennyi üzenetét, nevezetesen a Párizsi Kommün bukásakor megjelent és a legtöbb európai nyelvre lefordított „A polgárháború Franciaországban" című[358] is.

Nem feladatom itt, hogy az Internacionálé történetét elbeszéljem. Elegendő annyi, hogy Marxnak sikerült olyan szervezeti szabályzatot és elvi indokolást készítenie, amelynek alapján egyetértésben együttműködhettek francia proudhonisták, német kommunisták és az új angol szakszer-

* – „Isten és nép" – *Szerk.*

vezeti mozgalom tagjai, s a Szövetség összhangját mi sem zavarta, míg színre nem léptek azok az emberek, akik azóta is minden munkásmozgalom megzavarását megkísérelték, Bakunyin anarchistái. Magától értetődik, hogy a Szövetség hatalma egyedül abban az addig példátlan tényben rejlett, hogy kísérlet volt az európai és amerikai proletariátus egyesítésére; az erkölcsieken kívül más eszközökkel a Főtanács nem rendelkezett, még anyagi eszközökkel sem – az Internacionálé sokat emlegetett „milliói" helyett többnyire csak adósságai voltak. Bizonyos, hogy soha ilyen kevés pénzzel ilyen sokat nem végeztek.

A Kommün után az Internacionálé lehetetlenné vált Európában. A harc továbbfolytatása a kormányok és a valamennyi országban egyaránt felingerelt burzsoázia ellen az eddigi formában óriási áldozatokba került volna. Ehhez járult még a Szövetségben magában az anarchisták és a feléjük hajló proudhonista elemek elleni harc. Le jeu ne valait pas la chandelle.* Ezért, miután a hágai kongresszuson hivatalosan győzelmet arattak az anarchistákon[134], Marx azt javasolta, helyezzék át a Főtanácsot New Yorkba. Ezzel biztosították a Szövetség fennmaradását arra az esetre, ha a megváltozott körülmények szükségessé teszik munkájának újramegindítását Európában. De mire ezek a körülmények beköszöntöttek, a régi forma elavult; a mozgalom messze túlhaladta a régi Internacionálét.

Ettől kezdve Marx távoltartotta magát a nyilvános agitációtól, de azért továbbra is éppoly tevékenyen részt vett az európai és az amerikai munkásmozgalomban. Levelezett a különböző országok csaknem valamennyi munkásvezérével, akik fontosabb alkalmakkor, hacsak tehették, személyesen kérték tanácsát; Marx egyre inkább a harcos proletariátus sokszor felkeresett és mindig készséges tanácsadója lett. Emellett azonban most ismét foglalkozhatott kutatásaival, amelyeknek a területe időközben nagyon kiszélesedett. Olyan embernél, aki minden tárgyat történelmi kialakulásában és előfeltételeiben vizsgált, minden egyes kérdésből magától értetődően újabb kérdések egész sorai származtak. Őstörténetet, agronómiát, az orosz és az amerikai földbirtokviszonyokat, geológiát és sok minden mást tanulmányozott át, hogy nevezetesen a „Tőke" III. könyvének a földjáradékról szóló szakaszát eddig soha meg nem kísérelt teljességben dolgozza ki. Könnyűszerrel olvasott az összes germán és román nyelveken, s ezeken kívül ószlávul, oroszul és szerbül is megtanult. De elhatalmasodó betegsége sajnos megakadályozta az így összegyűjtött anyag felhasználásában. 1881

* – A dolog nem érte meg az árát. – *Szerk.*

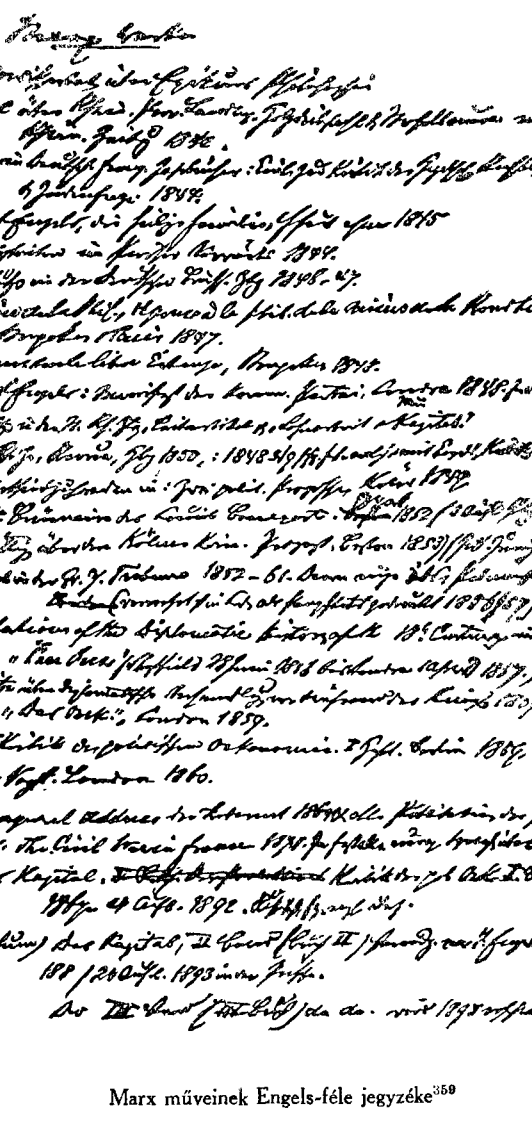

Marx műveinek Engels-féle jegyzéke[359]

december 2-án meghalt felesége, 1883 január 11-én legidősebb leánya, és ugyanazon év március 14-én Marx csendesen elszunnyadt karosszékében.

A legtöbb, nyomtatásban megjelent Marx-életrajz tévedésektől hemzseg. Csak a Bracke-féle Volkskalenderben – Braunschweig 1878 – megjelent (Engels által írt) életrajz[360] hiteles.

Az alábbiakban közöljük Marx nyomtatásban megjelent írásainak a lehetőséghez képest legteljesebb listáját:

„Rheinische Zeitung", Köln 1842: cikkek a rajnai tartományi Landtag tárgyalásairól, a moselvidéki szőlőtermelő parasztok helyzetéről és a falopásról; vezércikkek 1842 októbere és decembere között. – „Deutsch-Französische Jahrbücher", szerkesztők A. Ruge és K. Marx, Párizs 1844: „A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés"; „A zsidókérdéshez"; K. Marx és Friedrich Engels: „A szent család. Bruno Bauer és társai ellen", Majna-Frankfurt 1845. – Kisebb (névtelenül megjelent) cikkek a párizsi „Vorwärts!"-ben, 1844. – Különböző (névtelenül vagy névaláírással megjelent) tanulmányok a „Deutsche Brüsseler Zeitung"-ban, Brüsszel 1846–47. – „A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhon úrnak »A nyomorúság filozófiájá«-ra", Brüsszel és Párizs 1847 (franciául). Stuttgart 1885, II. kiad. 1892 (németül). Madrid 1891 (spanyolul). – „Beszéd a szabadkereskedelem kérdéséről", Brüsszel 1848 (franciául). Boston 1889 (angolul). Németül „A filozófia nyomorúsága" német kiadásában. – Friedrich Engelsszel: „A Kommunista Párt kiáltványa", London 1848. Legutóbbi német kiadása: London 1890; megjelent csaknem minden európai nyelven. – Tanulmányok, vezércikkek stb. a „Neue Rheinische Zeitung"-ban, 1848–49. Ebből különlenyomatként többször megjelent: „Bérmunka és tőke", legutóbb Berlin 1891; megjelent még oroszul, lengyelül, olaszul és franciául. – „Két politikai per", Köln 1849 (Marx két védőbeszéde). – „Neue Rheinische Zeitung. Revue", Hamburg 1850. 6 füzet. Ebben megjelent Marx tollából: „1848–1849". – Engelsszel együtt: recenziók és havi szemlék. – „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája", New York 1852. Harmadik kiadás Hamburg 1885. Megjelent franciául is. – „Leleplezések a kölni kommunista-perről", Bázel 1852 (elkobozták); Boston 1853. Legutóbb Zürich 1885. – Cikkek a „New York Tribune" hasábjain 1853–60. Köztük néhány cikk Palmerstonról (kibővítve) megjelent Londonban 1856-ban röpiratként. – „Free Press", Sheffield, 1856 június, és London, 1857 áprilisig: „Leleplezések a XVIII. század diplomáciai történetéről" (az angol whig miniszterek Olaszországtól való folytatólagos korrupt függéséről)[361]. – „Das Volk", London 1859: tanulmányok az 1859. évi olasz háború diplomácia-történetéről[362]. – „A

politikai gazdaságtan bírálatához", 1. füzet, Berlin 1859. Lengyelül 1890. – „Vogt úr", London 1860. – „A Nemzetközi Munkásszövetség Alapító Üzenete", London 1864; továbbá a Főtanács valamennyi kiadványa, beleértve „A polgárháború Franciaországban" címűt, London 1871. (Németül legutóbb Berlin 1891; ezenkívül franciául, olaszul, spanyolul.) – „A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata". Első könyv, Hamburg 1867, utolsó (4.) kiadás 1890. Megjelent oroszul, franciául, angolul, lengyelül, dánul. – Ugyanaz, Második könyv, Hamburg 1885, II. kiadás sajtó alatt. Megjelent oroszul. A harmadik könyv 1893-ban jelenik meg.

Friedrich Engels

Marx, Heinrich Karl

A megírás ideje: 1892 november 9–25.

A megjelenés helye: „Handwörterbuch der Staatswissenschaften", IV. köt., Jéna 1892

Eredeti nyelve: német

1/ (Mit K. Marx) Die heilige Familie. Gegen Bruno Bauer & Konsorten. Von Friedrich Engels & Karl Marx. Frankfurt a/M 1844

2/ Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigner Anschauung & authentischen Quellen. Leipzig 1845 – Zweite Aufl. Stuttgart 1892.

3/ (Mit K. Marx, anonym) Manifest der kommunistischen Partei. London 1848.
in Übersetzungen überall

4/ Als Mitredaktion nach Chefredaktion für Deutschland von Marx, bei der „Neuen Rheinischen Zeitung" Köln, 1. Juni 1848 – 19. Mai 1849.

5/ Artikel bei der Neuen Rheinischen Zeitung, Revue, Hamburg 1850.

6/ Die preussische Militärfrage & die deutsche Arbeiterpartei. Hamburg 1865.

7/ Der deutsche Bauernkrieg. Abdruck aus der N. Rh. Z. Leipzig, Genossenschaftsbuchdr. 1. Aufl.
2. Aufl. 3. Aufl. 1875.

8/ Zur Wohnungsfrage. 3 Hefte. Abdr. aus dem Volksstaat. Aufl. Leipzig 1872. 2. Aufl. ~~[illegible]~~ Hottingen-Zürich 1887.

9/ Soziales aus Russland. Abdr. aus d. Volksstaat. Leipzig, Genossenschaftsbuchdr. 1875.

10/ Preussischer Schnaps im deutschen Reichstag " — " 1876.

11/ Die Bakunisten an der Arbeit. Denkschrift über den Aufstand in Spanien. Abdruck aus d. Volksstaat. Leipzig Genossenschaftsbuchdr.

12/ Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft. Abdruck aus dem Volksstaat & Vorwärts. 1. Aufl. Leipzig Genossenschaftsbuchdr. 1878. 2. Aufl. Hottingen-Zürich 1885.

13/ Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft. 1. Aufl. 2. & 3. Aufl. alle 1883, Zürich; 4. Aufl. Berlin. Übersetzungen: französ. poln. ital. span. russ. rumän. dän. holländ.

14/ Der Ursprung der Familie, des Privateigentums & des Staats. Im Anschluss an Lewis H. Morgans Forschungen. Zürich, Hottingen 1884. 2. Aufl. Stuttgart, Dietz Buchh. 3. Aufl. [illegible]
Übers. italienisch, rumänisch, dänisch, französisch.

15/ Ludwig Feuerbach & der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie. Abdr. aus d. Neuen Zeit. Stuttgart Dietz Buchh. 1888.

4/ (anonym) Po & Rhein. Berlin, Duncker 1859.

5/ " anonym, Savoyen, Nizza & der Rhein. Berlin, Behrend 1860.

16/ Zur Kritik des [illegible] c. Marx [illegible] 1891.

Vorreden & Einleitungen zu:

3/ K. Marx, Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhons Philosophie des Elends. Deutsch von E. Bernstein & K. Kautsky. Stuttgart Dietz Buchh. 85, (Vorrede, gegen Rodbertus)

1/ K. Marx, Das Kapital, I. 3. Aufl. 83 4. Aufl. 90 (gegen L. Brentano)

1/ " " II. Vorrede (gegen Rodbertus) 85

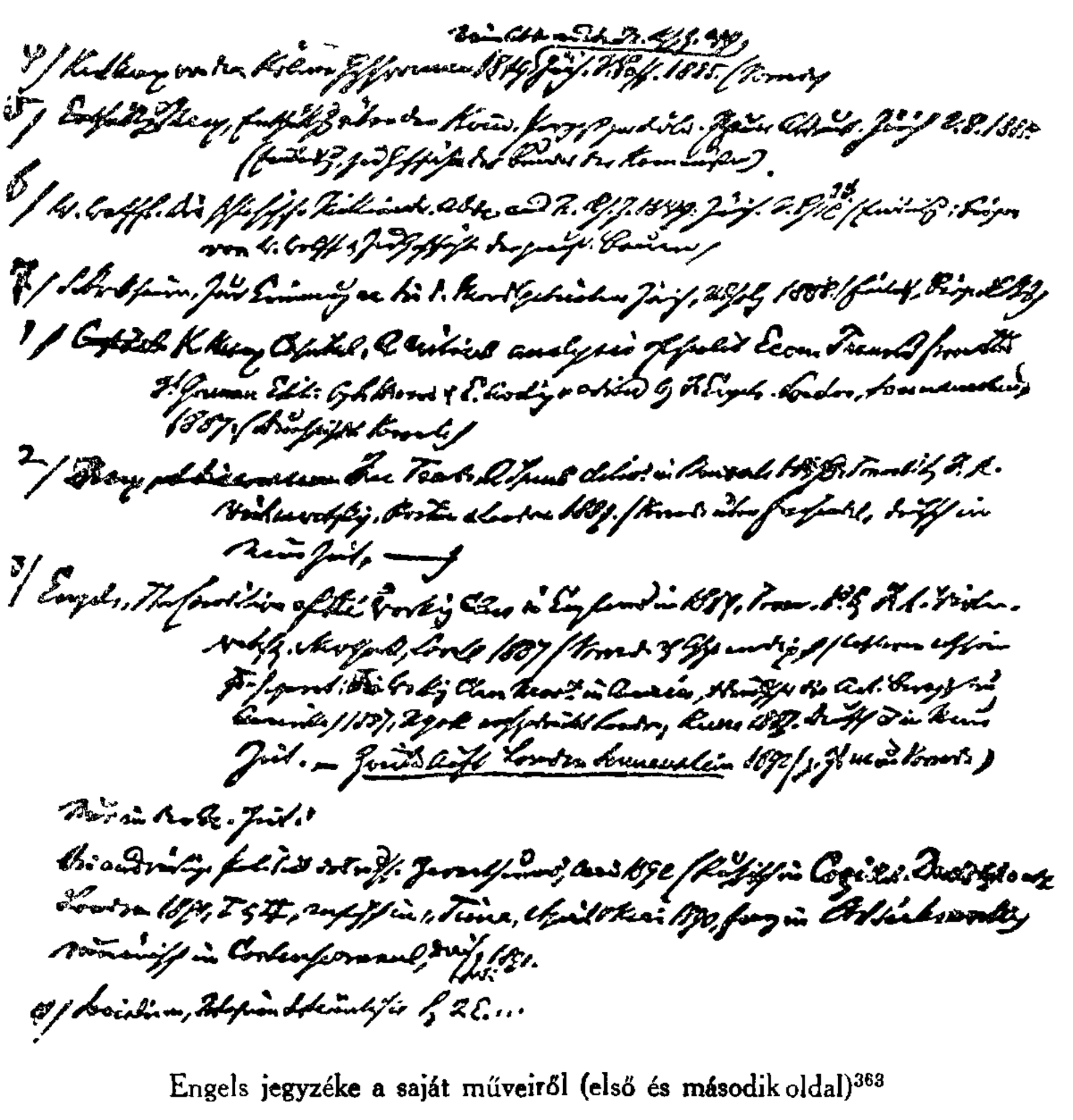

Engels jegyzéke a saját műveiről (első és második oldal)[363]

[A „Berliner Volkstribüne" szerkesztőségének[364]]

A „Volkstribüné"-ben „A jurai föderáció és Mihail Bakunyin" címmel megjelenő cikksorozat rövid válaszra késztet.

Noha a szerző láthatóan igyekszik témáját tárgyilagosan és pártatlanul tárgyalni, a valóságban úgy ábrázolja, ahogyan azt az anarchista urak maguk ábrázolták és ábrázolva látni kívánták. Nagyon bőséges bakunyinista anyag áll ugyanis rendelkezésére; a genfi ellenpárt közleményeiből csak keveset használ fel, a londoni Főtanácséiból semmit.

Csak *egyetlen* cikkből (X., november 12.) emelem ki a legszembetűnőbb valótlanságokat.

Nem felel meg a valóságnak, hogy a Főtanács 1871-ben „titkos" konferenciát hívott össze Londonba[107], amiről „csak a svájci anarchista szekciókat nem értesítették; ezek azonban értesültek a szándékról" stb.

A konferencia ugyanolyan nyilvános és ugyanolyan titkos volt, mint bármely szociáldemokrata párt bármely vezetőségi ülése; nem kürtölték világgá az újságokban és nem hívtak tudósítókat a helyiségbe.

A jurai szekciók nyílt lázadásban voltak a Főtanáccsal szemben és nem álltak vele semmiféle hivatalos érintkezésben. Ezzel szemben a Főtanácsban *két bakunyinista anarchista* ült, akik a bakunyinista titkos társaság tagjai voltak és akiket Marxnak, a „diktátornak" javaslatára választottak meg: Robin és Bastelica. Éppen Robin közvetítette az érintkezést a juraiakkal, ő indítványozta az ő nevükben már 1871 márciusában azt a konferenciát, amelyet később megtagadtak, és ő értesítette őket a megtörtént összehívásról is. Minden egyéb anarchista hazugság.

A konferencia, „amelynek Marxnál kellett egybegyűlnie . . . Marx lakásán . . . folyt le".

Ostoba hazugság; a „Blue Posts" nevű kocsmában folyt le a Tottenham Court Road közelében, az úgynevezett francia negyedben.

A konferencia összetételét is hibásan közölték, akárcsak a vitás pontot, amely nem a szervezeti szabályzatnak, hanem a szabályzat indokolást tartalmazó bevezetésének egyik szakasza volt. Az első párizsi (proudhonista) helyi bizottság a maga francia fordításában a szóban forgó részt: „A munkásosztály

gazdasági felszabadítása a nagy cél, amelynek minden politikai mozgalmat mint eszközt alá kell rendelni" – így hamisította meg: „a nagy cél, amely előtt minden politikai mozgalomnak meg kell hátrálnia"[365].

Míg a genfi kongresszus[94] aktáit Franciaországon történt átszállításukkor a bonapartista rendőrség elkobozta, és azokat végül csak az angol külügyminisztérium beavatkozása nyomán adta ki, Genfben a régi párizsi fordítást rövid úton újból kinyomatták, és a későbbi anarchisták ennek folytán azt állíthatták, hogy a genfi kongresszus döntött így. E humbugnak, persze a bakunyinisták nagy bánatára, az vetett véget, hogy 1871-ben kiadták a szervezeti szabályzat hiteles angol, francia és német szövegét[366], amire már ugyanaz a genfi kongresszus adott megbízást a Főtanácsnak. Előttem van a szervezeti szabályzatnak az a példánya, amelybe Marx beírta a genfi kongresszus által elhatározott változtatásokat; ezek csak magukra a szervezeti szabályzat cikkelyeire vonatkoznak és egyáltalán nem érintik az indokoló bevezetést.

Nem igaz továbbá, hogy a londoni konferencia úgy döntött, miszerint „a Jura anarchista mozgalmát a genfi bizottság irányítása alá" helyezi.

És itt némileg mégis bizonytalanságban vagyok a szerző becsületes szándékát illetően. Vagy tud olvasni, vagy sem. Ha tud olvasni, akkor a konferencia határozatából csak ezt olvashatja ki: 1. hogy a Jura-bizottságtól megvonja az (általa jogtalanul kisajátított) *Comité romand** nevet és ezt a nevet a régi genfi bizottságnak ítéli meg; 2. hogy a juraiakat figyelmeztetik, hogy kössenek egyezséget a genfiekkel; 3. amennyiben ez nem lehetséges, alakítsanak jurai föderáció néven külön föderációt[367]. A konferencia tehát nem tett egyebet, mint hogy a genfieket és a juraiakat teljesen a saját autonómiájukra bízta.

Ennyi elég. A szerző olyan, vagy úgy tesz, mint egy ártatlan kisgyermek, aki a szegény megrágalmazott anarchista bárónykáknak minden szavát elhiszi. Arról, amit ezek az urak nem tartottak helyesnek elmondani, informátorunk nem tud egy szót sem, tehát arról sem, ami az egész viszály hátteréül szolgált. A *nyilvános* „Szocialista Demokrácia Egyesülése"[368] Bakunyin által alapított szervezete mögött egy *titkos* egyesülés rejlett, amelynek az volt a célja, hogy az egész Internacionálé fölötti uralmat az anarchisták kezére játssza. Ez a titkos Alliance** a Jurában, Olaszországban és Spanyolországban nagyon elterjedt volt. Erre vonatkozóan a Főtanács először Spanyolországból kapott bizonyítékokat, azután Genfből megkapta a szervezeti szabályzatot és ennek az európai munkásmozgalom ellen szőtt ártatlan össze-

* – *Francia-Svájci Bizottság – Szerk.*
** – Egyesülés – *Szerk.*

esküvésnek sok más okiratát. Ezen okiratok fölött ült törvényt a hágai kongresszus 1872-ben, amikor Bakunyint és Guillaume-ot kizárta az Internacionáléból.[134] Mindez és még sok más, ennek a most újból felmelegített anarchista történelemhamisításnak a helyreigazítására szolgáló adalék olvasható a hágai kongresszus megbízásából kiadott alábbi írásban: „L'alliance de la Démocratie Socialiste et l'association Internationale des Travailleurs", Londres & Hambourg 1873, németül Kokoskytól: „Ein Komplott gegen die Internationale", Braunschweig, Bracke 1874[369].

London, 1892 november 15.

Friedrich Engels

A megjelenés helye: „Berliner Volkstribüne".
1892 november 19. (47.) sz.
Eredeti nyelve: német

A csoportházasság egy újabban felfedezett esete[370]

A csoportházasságnak bizonyos racionalista *néprajztudósoknál* újabban divattá vált letagadásával szemben érdekes az alant következő tudósítás, amelyet a moszkvai „Russzkije Vedomosztyi" (Orosz Közlöny) régi naptár szerint 1892 október 14-i számából fordítok. Ez nemcsak kifejezetten megállapítja, hogy a csoportházasság, azaz egy csoport férfi és egy csoport nő közötti kölcsönös nemi érintkezés joga, teljes érvényben fennáll, hanem leírja annak egyik formáját is, amely szorosan a havaiiak punalua-házasságához, tehát a csoportházasság legfejlettebb és legklasszikusabb fokához kapcsolódik. Míg a punalua-család egy csoport (vérszerinti vagy távolabbi) fivérből áll, akik egy csoport vérszerinti vagy távolabbi nővérrel vannak összeházasodva, itt Szahalin szigetén azt találjuk, hogy egy férfi fivérei összes feleségeivel és felesége összes nővéreivel van összeházasodva, ami női oldalról nézve azt jelenti, hogy feleségének joga van férje fivéreivel és nővérei férjeivel nemileg szabadon érintkezni. Az eltérés a punalua-házasság tipikus formájától tehát csak az, hogy a férj fivérei és a nővérek férjei nem szükségképpen ugyanazok a személyek.

Meg kell jegyezni továbbá, hogy ez is azt bizonyítja, amit a „Család eredete" 4. kiadásának 28—29. oldalán mondtam: hogy a csoportházasság egyáltalán nem olyan, mint ahogyan nyárspolgárunk bordélyfantáziája elképzeli; hogy a csoportházastársak nem azt a kéjenc életet űzik nyíltan, amelyet ő titokban folytat, hanem hogy ez a házassági forma, legalábbis még ma is előforduló példák szerint, a gyakorlatban csak annyiban különbözik egy laza párosházasságtól vagy többnejűségtől, hogy az erkölcsi szokás megengedi a nemi érintkezés eseteinek egy sorát, amelyek máskülönben szigorú büntetés alá esnek[371]. Az a tény, hogy e jogok gyakorlati alkalmazása fokozatosan elhal, azt bizonyítja, hogy ez a házassági forma maga kihalóban van, amit az is igazol, hogy ritkán fordul elő.

Egyébként az egész leírás azért érdekes, mert újra bizonyítja, milyen hasonlóak, sőt alapvonásokban azonosak az ilyen meglehetősen egyenlő fejlődési fokon álló ősnépek társadalmi intézményei. A szahalini mongoloidokról el-

mondottak nagyrészt ráillenek India dravida törzseire, a déltengeri szigetlakókra felfedezésük idején s az amerikai rézbőrűekre. A tudósítás így szól:

„Moszkvában a Természettudomány Barátainak Társasága antropológiai osztályának október 10-i (régi naptár szerint; új naptár szerint október 22-i) ülésén N. A. Jancsuk felolvasta Sternberg úr érdekes közlését a giljákokról[372], Szahalin sziget egy alig felkutatott törzséről, amely a vadság kultúrfokán áll. A giljákok nem ismerik sem a földművelést, sem a fazekasmesterséget, főleg vadászatból és halászatból tartják fenn magukat, a vizet fateknőkben melegítik úgy, hogy forró köveket dobnak bele stb. Különösen érdekesek a családdal és a nemzetséggel kapcsolatos intézményeik. A gilják nemcsak vérszerinti apját nevezi apjának, hanem apjának valamennyi fivérét is; e fivérek feleségeit, éppúgy mint anyja nővéreit, mind anyának nevezi; mindezeknek a rokonoknak* a gyermekeit fivéreinek és nővéreinek szólítja. Az elnevezésnek ez a módja tudvalevően az irokézeknél[373] és más észak-amerikai indián törzseknél, valamint egyes indiai törzseknél is fennáll. Míg azonban az utóbbiaknál már régóta nem felel meg a valóságos viszonyoknak, a giljákoknál a *még ma is érvényes állapot* megjelölésére szolgál. Még ma is *minden giljáknak férji joga van fivérei feleségei és felesége nővérei felett*; legalábbis ezeknek a jogoknak a gyakorlását nem tekintik tiltottnak. A nemzetségi házasságnak** ezek a maradványai emlékeztetnek az ismert punalua-házasságra, amely a Sandwich szigeteken a század első felében még fennállott. A családi és nemzetségi viszonyoknak ez a formája képezi a giljákok egész nemzetségi rendjének és társadalmi szervezetének alapját.

Egy gilják nemzetsége az apja valamennyi (közelebbi vagy távolabbi) fivéréből***, ezek apáiból és anyáiból (?°), fivérei és a saját gyermekeiből áll. Érthető, hogy egy ilyen összetételű nemzetség roppant sok tagot foglalhat magában. Mármost az élet a nemzetségben a következő alapelvek szerint folyik. A nemzetségen belül a házasság feltétlenül tilos. A meghalt gilják felesége a nemzetség határozata alapján az elhunytnak valamelyik (közelebbi vagy távolabbi)°° fivéréhez kerül. A nemzetség gondoskodik minden munkaképtelen tagjának ellátásáról »Nálunk nincsen szegény ember« – mondotta az előadónak egy gilják –, »aki rászorul, azt

* *Engelsnél*: mindezeknek az „apáknak" és „anyáknak" – *Szerk.*

** *Engelsnél*: a nemzetségen alapuló csoportházasságnak – *Szerk.*

*** *Engelsnél* közelebbi vagy távolabbi *után*: valóságos és névleges – *Szerk.*

° *Kérdőjel Engelstől.* – *Szerk.*

°° *Engelsnél*: vérszerinti vagy névleges – *Szerk.*

a chal (nemzetség) táplálja.« A nemzetség tagjait egyesítik még a közös áldozati szertartások és ünnepek, közös temető stb.

A nemzetség biztosítja tagjainak életét és biztonságát a nemzetségen kívül állók támadásaival szemben. Megtorló eszközként érvényben van a vérbosszú. Ennek gyakorlata azonban az orosz uralom hatására újabban lényegesen csökken. A nők teljesen ki vannak vonva a nemzetségi vérbosszú alól. Egyes, különben igen ritka esetekben a nemzetség befogad más nemzetségbelit is. Általános szabályként érvényes, hogy az elhalt vagyona nem vihető ki a nemzetségből. Ebben a tekintetben a giljákoknál betű szerint uralkodik a tizenkét tábla ismert szabálya: „Si suos heredes non habet, gentiles familiam habento" – ha nincs saját örököse, a nemzetség tagjainak kell örökölniök[374]. A gilják életének egyetlen fontos eseménye sem zajlik le a nemzetség részvétele nélkül. Még nem régen, egy-két nemzedékkel ezelőtt, a nemzetség legöregebb tagja a közösség elöljárója, a nemzetség »sztarosztája« volt. Ma azonban a nemzetségfő szerepe már majdnem csak a vallási szertartások vezetésére korlátozódik. A törzsek gyakran szétszórtan, egymástól távol eső helyeken élnek, de a nemzetség tagjai elszakítva is útra kelnek, hogy megemlékezzenek egymásról, hogy vendégségbe menjenek egymáshoz, kölcsönösen segítséget és védelmet nyújtsanak egymásnak stb. Végső szükség nélkül azonban a gilják sohasem hagyja el társait vagy a nemzetségi sírokat. A nemzetségi életforma igen határozottan rányomta bélyegét a giljákok szellemi életére, jellemére, szokásaira, intézményeire. Az a szokás, hogy mindent együttesen megtárgyal, a szükségesség, hogy társai érdekében folytonosan síkra szálljon, összetartás a vérbosszúnál, az a kényszer és szokás, hogy tized- vagy többedmagával nagy jurtasátrakban lakik, mintegy állandóan a nép között, mindez a giljákot barátságossá, beszédessé tette. A gilják rendkívül vendégszerető, szeret vendégül látni és vendégségbe menni. A vendégszeretet szép szokása különösen szembetűnően mutatkozik nehéz időkben. Szerencsétlen években, ha a giljáknak nincs ennivalója sem saját maga, sem a kutyái számára, akkor sem nyújtja a kezét alamizsnáért: bizalommal megy vendégségbe, ahol olykor meglehetősen hosszú ideig eltartják.

A szahalini giljákoknál haszonlesésből eredő bűncselekmény alig fordul elő. Értékeit a gilják egy raktárban helyezi el, amely soha sincs bezárva. A gilják annyira érzékeny a szégyenre, hogy ha valamely megszégyenítő cselekményt rábizonyítanak, az erdőbe megy és felakasztja magát. Az emberölés igen ritka és többnyire felindulásból fordul elő, de sohasem nyereségvágyból. A gilják másokkal való érintkezésben becsületes, megbízható és lelkiismeretes.

Bár hosszú ideig a kínaiakká vált mandzsuk elnyomása alatt éltek és bár az Amur-vidéken vándorló népesség* káros hatást fejtett ki, a giljákok erkölcseik tekintetében megőrizték a primitív törzs számos erényét. De társadalmi rendszerük sorsa elháríthatatlan. Még egy-két nemzedék, és a kontinensen élő giljákok teljesen eloroszosodnak és a kultúra előnyeivel együtt hibáit is átveszik. A szahalini giljákoknak, többé-kevésbé távol az orosz településektől, megvan a reményük, hogy valamelyest tovább maradnak meg hamisítatlanul. De az orosz lakosság közelsége náluk is kezdi már éreztetni a hatását. Falvaikból kereskedés vagy munka végett be-bejárnak Nyikolajevszkbe, és minden gilják az ilyen munkából hazakerülve ugyanazt a légkört hozza magával, mint aminőt a munkás a városból az orosz faluba visz. Ezenkívül a városi munka, változó lehetőségeivel, egyre jobban megsemmisíti azt az eredeti egyenlőséget, amely e népek mesterkéletlenül egyszerű gazdasági életének fő vonása.

Sternberg úr cikke, amelyben a vallási képzetekről és szokásokról, valamint a jogi intézményekről is van tudósítás, teljes egészében a »Néprajzi Szemlé«-ben (»Etnograficseszkoje Obozrenyije«)[375] jelenik meg."

Ein neuentdeckter Fall von Gruppenehe

A megírás ideje: 1892 november vége–december 4

A megjelenés helye: „Die Neue Zeit", II. köt., 12. sz., 1892—93

Eredeti nyelve: német

Aláírás: Friedrich Engels

* *Engelsnél* az Amur-vidéken vándorló népesség *helyett*: az Amur-vidék betelepítése – *Szerk.*

[A Magyarországi Szociáldemokrata Párt Vezetőségének[376]]

Tisztelt elvtársak!

Nagyon köszönöm szívélyes meghívásukat a magyarországi szociáldemokrácia pártkongresszusára, amelyen, sajnos, nem lehetek jelen.

Nem küldhetem el e sorokat anélkül, hogy ne fejezzem ki mély sajnálkozásomat a viszály miatt, amely az Önök soraiban kitört. Távol állok attól, hogy olyan dolgokba avatkozzam, amelyeknek eldöntésére nem vagyok hivatott, és, kellő tárgyismeret híján, alkalmas sem. Csak azt a kívánságomat fejezhetem ki, hogy a pártkongresszuson sikerüljön rendezni a véleménykülönbségeket és* kiküszöbölni a szakadás veszélyét.

Sikeres munkát kívánok a pártkongresszusnak

F. E.

A megírás ideje: 1893 január eleje
Az első megjelenés helye: Marx–Engels Werke, 22. köt., Berlin 1963
Eredeti nyelve: német

* *A kéziratban törölve*: megtartani a magyarországi párt számára egy olyan kétségtelenül tehetséges munkatársat, mint amilyen P. Engelmann elvtárs – *Szerk.*

[A legújabb párizsi rendőrcsíny[377]]

A párizsi burzsoá sajtó nagy hűhóval adja hírül, hogy a rendőrség felfedett egy rendkívül aljas összeesküvést. Eszerint néhány „orosz nihilista" összeesküdött azzal a céllal, hogy a szelíd lelkű cárt, minden oroszok egyeduralkodóját a túlvilágra küldje; a rendőrség azonban résen volt, a „gonosztevő merénylőket" elfogták, az orosz haza nagylelkű atyját megmentették.

Ha jobban megnézzük a dolgot, kitűnik, hogy az „orosz nihilisták" annyiban érdemlik meg ezt a nevet, amennyiben az oroszokhoz nihil – semmi – közük nincsen. Egyszerűen lengyelek, akiknek csupán az a szerencsétlenségük, hogy a pétervári atyácska jogara alatt születtek. Olyan emberekről van szó, akik igen nyugodtan és visszavonultan éltek Párizsban és nem voltak olyan együgyűek, hogy merénylet céljából összeesküdjenek – ezt a szakmát az értelmes emberek manapság átengedik a rendőrségnek. Az a puszta tény, hogy szükségessé vált nyilvánosságra hozni ezeknek az „orosz nihilistáknak" a lengyel nevét, elegendő volt ahhoz, hogy a rendőrség számára is tarthatatlanná tegye a merényletről és összeesküvésről koholt ürügyet. Tájékoztatnia kellett ügynökségeit, az Havast és a Reutert[378], hogy ezeket az embereket csak kiutasítják Franciaországból.

Miért ez a lárma mindenfelé? Nagyon egyszerű.

Az opportunista-radikális burzsoá köztársaság vezetői – miniszterek, szenátorok, képviselők – mind belebonyolódtak a Panama-botrányba[379], egyesek mint megvesztegetettek, a többiek mint cinkosok és palástolók. De az a véleményük, hogy a közönség elég sokáig foglalkozott tisztátalan existenciájuknak *ezzel* az oldalával. Ezt gondolják: a világ most eleget beszélt arról, hogy gazságainkkal rossz hírbe hoztuk a köztársaságot. Mutassuk meg most, hogy ezt a köztársaságot politikailag is rossz hírbe tudjuk hozni. Mutassuk meg, hogy a cár előtti csúszás-mászásban a boldog emlékezetű Bismarckot még hat csúszásnyira meg is előzzük. Az orosz követség bepillantást kíván a lengyel emigránsok irataiba, tanúsítsunk hát heves vágyat arra, hogy mindent a lába elé rakjunk, amit csak óhajt: nemcsak az iratokat, hanem mindjárt a lengyeleket is, és ha kell, egész Franciaországot!

Nekünk éppenséggel meg is felel, ha a burzsoá köztársaság ilymódon maga

teszi tönkre önmagát. Örökösei az ajtó előtt állnak: nem a monarchisták, akik most megint igen erősen szövögetik az összeesküvéseket, de ennek ellenére nem veszélyesek, hanem a szocialisták lesznek ezek az örökösök. De ami már nekünk is sok, az ezeknek az embereknek, Franciaország jelenlegi hatalmasainak ostobasága. Koldulnak a hivatalos Oroszország kegyéért és jóindulatáért, a talpát nyalják, megalázkodnak ez előtt az orosz tolvajbanda előtt, kinevezik a cárt Franciaország valóságos uralkodójává és a francia politika vezetőjévé – ez a cár pedig olyan tehetetlen állapotban van, hogy teljesen képtelen bármiféle igazi szolgálatot tenni Franciaországnak. A mostani tél azt bizonyítja, hogy Oroszországban az éhínség több évre állandósul; az ország erőforrásai hosszú időre kimerültek, a pénzügyi helyzet egyenesen kétségbeejtő. Nem Franciaországnak van szüksége Oroszországra, hanem ellenkezőleg, Oroszország bénulna meg teljesen a franciák erkölcsi támogatása nélkül. Ha e francia burzsoáknak csak egy kis eszük lenne, mindenre rá tudnák kényszeríteni orosz szövetségesüket, ami nem kerül pénzbe és háborúba. Ehelyett a porban csúsznak előtte és hagyják orosz állami célokra kizsákmányolni magukat, ahogyan még Poroszország sem tette, amikor a legmélyebben megalázkodott. És amellett még ravasznak hiszik magukat és nem sejtik, mennyire kinevetik őket, ezeket az ostoba tökfilkókat Pétervárott!

Paris vaut bien une messe – Párizs csak megér egy misét, mondta IV. Henrik, amikor a katolikus hitre való áttérésével elérte Párizs kapitulációját. La France vaut bien une Marseillaise – Franciaország csak megér egy Marseillaise-t, mondta III. Sándor, amikor legnagyobb politikai tehetetlenségének és tanácstalanságának pillanatában Gervais admirális a lába elé rakta Franciaországot.[380]

A megírás ideje: 1893 január 10.
A megjelenés helye: „Vorwärts", 1893 január 13. (11.) sz.
Eredeti nyelve: német
Aláírás nélkül

Az olasz panama[381]

I

„Itália, Itália, országodban mely canaglia*, mondja egy német diákdal az olasz poloskákról és bolhákról. De a hatlábú canaglia mellett van ott kétlábú is, és la bella Italia** mindenképpen meg akarja mutatni, hogy e vonatkozásban nem marad el a Panama[379] belle France-a*** és az istenfélelem, a jámbor erkölcs és a Welf-alap[382] tisztességtudó Németországa mögött.

Olaszország hat bankkal készíttetí papírpénzét, két toszkánaival, egy nápolyival, egy szicíliaival és két rómaival: a Banca Romana az egyik és a Banca Nazionale a másik. E hat kiváltságos bank bankjegyei egy néhány évvel ezelőtt hatálytalanná vált, de azután évről évre, egészen 1892 december 31-ig és végül három hónapra, 1893 március 31-ig meghosszabbított törvény értelmében teljes érvényű fizetési eszközként vannak forgalomban.

Már a Crispi-kormány idején, 1889-ben, tekintettel e bankprivilégium szükségessé vált megújítására és az elterjedt nyugtalanító hírek miatt elrendelték e bankok ügyvitelének megvizsgálását. A Banca Nazionalében Consiglio szenátor, a Banca Romanában a becsületes Alvisi szenátor folytatta le a vizsgálatot, aki mellé szakértőként kijelölték Biaginit, a pénzügyminisztérium egyik rátermett hivatalnokát. Arról, hogy mit talált Consiglio, eddig semmi sem vált ismeretessé; Alvisi jelentéséből és a csatolt bizonyító okmányokból Alvisi halála után csupán egy másolat került elő, amelyről rendszerint azt mondják, hogy nem hiteles, és ebből eredt aztán a panamino, a kis panama, ahogyan az olaszok nevezik.

Akkor a Crispi-kormány szép csendben ad acta tette a jelentést. Alvisi néhányszor megemlítette a dolgot a szenátusban, botránnyal fenyegetőzött, de mindig hagyta, hogy elhallgattassák. Akkor is hallgatott, amikor

---

* – csőcselék – *Szerk.*

** – a szép Itália – *Szerk.*

*** – szép Franciaországa – *Szerk.*

Miceli miniszter, aki a vizsgálatot elrendelte, a banktörvény következő évi meghosszabbításakor rendkívülien szépítgető jelentést terjesztett a parlamenti bizottság elé és esdekelve kérte barátját, Alvisit, hogy őt és az ország hitelét leleplezésekkel ne kompromittálja. Crispi megbukott, Rudini lépett a helyébe; Rudini megbukott, utána következett a most uralmon levő Giolitti-kormány. A végleges banktörvény, amelynek az volt a rendeltetése, hogy újjászervezze a bankokat és 6 évre meghosszabbítsa kiváltságukat, még mindig a levegőben lógott. Senki sem akart e veszélyes csalétekre ráharapni. Mint a tüzes tapló a gyermekjátékban, úgy vándorolt kézről kézre, míg végül december 21-én az utolsó lángocskát is törvénytelen módon, kegyetlenül elfojtották.

Giolitti indítványára még 1892 december 6-án törvénytervezetet nyújtottak be a bankkiváltság *hat évre* történő meghosszabbítására. De a bank igazgatásában tapasztalt durva szabálytalanságokról illetéktelenül keringő vészes hírek miatt Giolitti már december 21-én csupán három havi haladékot kért – március 31-ig. A vita folyamán felszólalt Colajanni képviselő és mindenki meglepetésére különböző részeket olvasott fel Alvisinak a Banca Romanára vonatkozó összefoglaló jelentéséből és Biagini külön jelentéséből az általa megvizsgált könyvekről és pénztárkészletről. Ekkor szép dolgok kerültek napvilágra! 9 millió frank összegű törvénytelen többletként kibocsátott bankjegy, a bankpénztár és az aranytartalék szabályzatellenes, a bankelnök és a pénztáros számára igen kellemes összekeverése, egy fióknyi beválthatatlan kölcsönös szívességi váltó, a bankalapból 73 millió összegű előleg 179 kiváltságos személynek, ebből 33½ millió mindössze 19 személynek; a bank adósai között Tanlongo bankelnök több mint egy millióval és Giulio Torlonia herceg, a felügyelőbizottság elnöke 4 millióval szerepelt stb. stb. Egyébként Colajanni nem mondott neveket, de értésére adta mindenkinek, hogy többet tud, mint amennyit mond, és a bankok ügyében parlamenti vizsgálatot követelt.

Egy másik képviselő, Cavazzi, ezután a jelentés egy további részét olvasta fel, amely szerint a Banca Romana nagy előlegeket juttatott ügyvédeknek, újságíróknak és politikai személyeknek és az ilyen speciális ügyfelek 12 millióig terjedő összegű pénzeket kaptak, amelyek nem szerepeltek a nyilvánosságra hozott mérlegekben.

Erre felugrott Miceli, az exminiszter, aki Crispi idején a vizsgálatot elrendelte. Felugrott Giolitti, Crispi, Rudini, a három érdekelt miniszterelnök, egyik a másik után, és e leleplezéseket mesének nyilvánították.

S micsoda óriási erkölcsi felháborodással léptek fel! Egy német kereskedelmi utazó, akinek a szemére vetik, hogy a jó minta alapján megrendelt

árut rossz minőségben szállították le, nem tanúsíthatott volna nemesebb haragot.

A képviselők ugyanezen a napon a Banca Romana több mint 50 000 frank értékű bankjegyét váltották be a képviselőház pénztáránál, és a részvények (1000 frank névértékben) 100 frankkal estek. De a hősies miniszteri beszédek után a tőzsdések este ismét jó hangulatban voltak. Úgy vélték, hogy a botrányt elfojtották és eltemették.

II

És mégis igaz volt minden szó, amit Colajanni mondott, és alig harmadrésze volt annak, amit a vizsgálati jelentés tartalmazott. Tanlongo elnök, Lazzaroni főpénztáros és Torlonia, a felügyelőbizottság elnöke, a lehető legfesztelenebbül kilenc millióig terjedő előleget engedélyeztek maguknak. Egyáltalán, Tanlongo kijelentése szerint „fesztelenül" – patriarcalmente – igazgatták a bankot; annyira fesztelenül, hogy a kereskedelem és az ipar hitelügyeinek megkönnyítésére szánt pénzösszegeket rossz, gyakorlatilag felmondhatatlan jelzálogra kölcsönözték ki, vagy pedig olyan embereknek, akik az iparból csak az üzérkedést ismerték, kölcsönadták folytonosan meghosszabbított váltók ellenében, vagy akár nyílt folyószámlán. Annyira fesztelenül, hogy lassanként majdnem minden újságíró és nem kevesebb mint *százötven jelenlegi képviselőházi tag* – nagyrészt közismerten fizetésképtelen, vagy éppenséggel csupán adósságból élő ember – mint adós szerepelt a bank könyveiben. Ezeknek az ügyfeleknek a jegyzéke szintén ott volt Alvisi jelentése mellett, s a jobboldalnak csupán egy képviselője – Arbib – mellett a baloldalnak szinte minden árnyalata szerepelt rajta, fejenként 500 000—600 000 frankkal. Egy világszerte nagyrabecsült név viselője* is ott van köztük, hasonlóképpen két jelenlegi miniszter – Grimaldi és Martini; Grimaldi ráadásul a bank egyik jogtanácsosa, 25 000 frank évi fizetéssel. Már ez is egészen csinos dolog, de ez még 1889-ben volt, ez csak a kezdet, ez még csak nem is panamino volt, csak egy panaminetto, egy egészen, egészen kicsi panama.

Ezek az ügyecskék és mások, közöttük persze eltúlzott mende-mondák is részletenként lassan eljutottak a nagyközönséghez, miután Colajanni beszéde megadta a lökést. A közönség kezdte kivenni betéteit a Banca Romanából – néhány nap alatt 9 milliót az összesen 14 milliónyi betét-

* Menotti Garibaldi. – *Szerk.*

ből – és egyre bizalmatlanabbul fogadta a bank papírpénzét. A kormány érezte, hogy most cselekedni kell. Amit évek óta egyik kormány a másikra hárított – a bankok és a papírpénz rendezését –, azt most hanyatt-homlok el akarták intézni. Január elején tárgyalásokat kezdtek a két római és a két toszkánai banknak egyetlen nagy hitelintézetté történő egybeolvasztásáról, és egyidejűleg a kormány elrendelte a bankok újabb ellenőrzését. A Banca Nazionale, amelynek az új intézmény magvát kellett alkotnia, természetesen vonakodott attól, hogy látatlanul átvállalja a Banca Romana bűneit; nehézségeket támasztott és kedvezőtlen ajánlatokat tett. Mindez az emberek füléhez jutott; a bizalmatlanság pánikká fokozódott. Róma városa kivette a Banca Romanából több mint egy millió összegű követelését és a takarékbank is kivette 500 000 frankot meghaladó letétjét. A Banca Romana részvényei, amelyek Colajanni beszéde után 670-re estek, január 15-én már csak 504 frankon álltak, míg névértékük 1000 frank volt. Az ország északi részén egyre inkább visszautasították e bank papírpénzének elfogadását.

Ámde a közönség a Banca Romana újabb ellenőrzésének még meglepőbb eredményeiről hallott egyet-mást. Igaz, Giulio Torlonia herceg kifizette adósságát: január 13-án 4 milliót, 14-én további 600 000 frankot, 15-én a még hátralevő 2 milliót. Igaz, Tanlongo igazgató és Lazzaroni pénztáros tartozásuk fejében a bankra ruházták tetemes vagyonuk egészét. Igaz, egy „igen magas állású személy" – az „Il Corriere di Napoli"[383] átlátszóan a királyra* célzott – kifizette Grimaldi miniszter és családtagjai bankadósságát. Igaz, Fortis konstitucionalista-radikális képviselő kijelentette, hogy a neki nyújtott hitelt mint a bank jogtanácsosa kapta. De mit jelentett mindez ahhoz a hírhez képest, hogy az újabb ellenőrzés szerint a Banca Romana, amelynek 70 millió összegű bankjegyet volt szabad kibocsátania, *133 milliót hozott forgalomba*; hogy ennek leplezésére 49 millió összegben fiktív hitelezők szerepeltek a könyvekben, és hogy Tanlongo elnök egy csak 1893 január 3-án kelt egyszerű nyugta ellenében 25 milliót vett fel („Il Secolo"[384], január 21–22.). Sőt, még azt is suttogták, hogy az aranytartalékot ugyan rendben találták, de csak azért, mert Michele Lazzaroni báró, a főpénztáros unokaöccse, külön erre a célra néhány napra több milliót készpénzben kölcsön vett svájci üzletfelektől, azzal az ígérettel, hogy az ellenőrzés megtörténte után azonnal természetben visszaadja; ami persze némi fáradságba kerül majd, mert a kormány időközben a Banca Romana minden pénzalapját lefoglalta. És most lépten-nyomon leleplezésekről fecsegtek, több-kevesebb pontossággal és bizonyossággal keringett a

* I. Umberto. – *Szerk.*

150 képviselő neve, most már nem lehetett tagadni, hogy legalábbis a három legutóbbi kormány tudott az egész dologról, hogy választási célokra rendszeresen és tömegével híveik rendelkezésére bocsátották a bank pénzét, hogy a sikkasztásokat gyakran a minisztertanácsban beszélték meg és ezzel vállalt felelősségük teljes tudatában szándékosan eltitkolták – tehát további létezését jóváhagyták.

Milyen sápadtnak tűnt ehhez képest Biagini jelentése, amelyet a „Corriere di Napoli" január 19–20-i száma közölt. A panamino megvolt.

III

A válságot nem lehetett többé elkerülni. Azok közül, akik a bankkal összejátszottak és pénzét – magától értetődően a becsületes hitel útján – elverték és eldáridózták, egyeseknek rendelkezésére állt a közhatalom, másoknak pedig nem. Napnál világosabb tehát, hogy amikor mindannyiuknak torkukon volt a kés, az előbbi rész feláldozta a másikat. Az egyik bűnrészes arra a magasztos elhatározásra jutott, hogy a másik hóhéra lesz. Akárcsak Franciaországban. A Rouvier-k, Floquet-k, Freycinet-k és társaik ott is feláldozták ugyanazokat a Lessepseket és Fontane-okat, akiknek ők és cinkosaik elég gyakran „torkukra tették a kést", mint Charles Lesseps mondja, hogy politikai célokra pénzt sajtoljanak ki a panamából. Éppen így áldozták fel Giolitti és Grimaldi kebelbarátjukat, Tanlongót, miután ők és elődeik választási és sajtócéljaikra addig csikarták ki tőle a bank pénzét, amíg nem maradt más, mint a csőd. És amikor Grimaldi adósságait az ismeretes titokzatos módon kifizették, éppen ő követelte a leghangosabban Tanlongo letartóztatását.

Tanlongo azonban egy minden hájjal megkent, minden ízében dörzsölt vén olasz, nem pedig zöldfülű újonc a csalás terén, mint Charles Lesseps és a többi bábfigura, akiknek Reinach és társai részére meg kellett csinálniok a panamát. Tanlongo vallásos ember, aki minden reggel 4 órakor misére ment, ott bonyolította le azokat a kis üzleteit, amelyeknek érdekeltjeit és közvetítőit – blamier' mich nicht, mein liebes Kind* – bankjának hivatali helyiségeiben nem óhajtotta látni. Tanlongo kitűnő viszonyban volt a Vatikánnal, és állítólag itt, az olasz rendőrség részéről megtámadhatatlan Vatikánban biztonságba helyezett egy ládikót azokkal az okmányokkal, amelyek hatalmas barátaival és pártfogóival szemben biztonságot

* – ne hozz szégyent rám, kedves gyermekem[385] – *Szerk.*

nyújtanak neki. Olyan okmányok ezek, amelyeket nem kíván elhamarkodottan az igazságszolgáltatásra bízni. Mert Olaszországban a panamino során, akárcsak Franciaországban a panama során az igazságszolgáltatás komoly gyanúba keveredett, hogy házkutatásai néha arra is szolgálnak, hogy bizonyos okmányokat ne hozzon nyilvánosságra, hanem teljesen eltüntessen. És Tanlongo úgy találta, hogy bizonyos iratok, amelyeknek rendeltetésük őt megvédeni és az igazi tényállást tisztázni, nem az olasz vizsgálóbírónál vannak biztonságban, hanem csakis a Vatikánban.

Nos, alig jutott a kormány a Banca Nazionale ügyében megállapodásra, amely szerint ez utóbbi átveszi a Banca Romana minden aktíváját és passzíváját és a részvényeseknek minden 1000 frankos részvényért 450 frankot fizet, alig hogy úgy vélte, ezzel megmentette a bank politikus adósainak nevét a nyilvánosságrahozataltól, a derék Tanlongót máris elérte balvégzete – nevezetesen a hálátlanság, amely a burzsoá politika fizetsége. Január 16-nak estéjétől kezdve őrizték a házát; 19-én őt és Lazzaroni főpénztárost letartóztatták.

Ez korántsem érte váratlanul. Már előzőleg ezt mondta a „Parlamento"[386] egyik szerkesztőjének:

„Becsukhatnak, de akkor gondolják meg azt is, hogy rossz kártyára tesznek ... ha engem akarnak felelősségre vonni más emberek vétkéért, akkor arra kényszerítenek, hogy botrányt csapjak ... Tönkre akarnak tenni? Akkor a nagyközönség elé viszem azoknak a nevét, akik *újabb és újabb milliókat követeltek tőlem*. Mily gyakran mondtam: nem adhatom, a felelet mindig ez volt: szükség van rájuk (occorrono). És erre bizonyítékaim vannak ... így van ez mindig; minél több szolgálatot tettem, annál több rúgást kaptam; de *ha elbukom, jó társaságban leszek*."

S amikor a beteg, öreg embert, akit addig palotájában tartottak fogva, 25-én elvittek a Regina Coeli börtönbe, ezt mondta az őt kísérő tisztviselőnek: „Jövök, de fenntartom magamnak a leleplezés jogát". Családjához viszont így szólt: „Azt akarják, hogy meghaljak a börtönben, de van még elég erőm, hogy bosszút álljak."

Nem úgy fest a dolog, mintha ez az ember annakidején a nyilvános tárgyaláson összecsuklana, mint a párizsi panamában érdekelt igazgatók, akik ahelyett hogy a rendelkezésükre álló, sokkalta súlyosabb terhelő tényekkel lesújtanának vádlóikra, hallgatásukkal enyhe ítéletért esedeznek. Tanlongo köszvényes ugyan, de a lapok magas, csontos embernek írják le, „igazi hetven éves vértesnek", és egész múltja biztosíték arra, hogy tudja: csak a leghevesebb harc, a legszívósabb ellenállás mentheti meg; és így egy szép

napon a híres cassetta d'oro* a Vatikánból elvándorol majd az ülésterembe és tartalma szétterül a bírói asztalon. Váljék egészségükre!

Közben ugyanezen a napon, 25-én ismét megnyílt a képviselőház, és ott is kitört a botrány. Giolitti csak azt kiálthatja oda a maga 150 emberének, amit Rouvier a maga 104-ének: ha nem fogadtuk volna el azt a pénzt, akkor önök most nem ülnének itt. És ez így is van. És Crispi és Rudini is csak ezt mondhatják. Ezzel azonban a dolog nincs elintézve. További leleplezéseknek kell következniök mind a képviselőházban, mind a bíróságon. A panamino, akárcsak a panama, fejlődésének csupán a kezdetén van.

És mi a tanulság a történetből? Hogy panama és panamino és Welf-alap azt bizonyítják, hogy az egész mai burzsoá politika, mind a burzsoá pártok egymás közötti kellemes viszálykodása, mind közös ellenállásuk a munkásosztály előretörésével szemben, nem folytatható óriási pénzösszegek nélkül; hogy e pénzeket olyan célokra fordítják, amelyeket nem szabad a nyilvánosság előtt bevallani; s hogy a kormányok, tekintve a burzsoázia fukarságát, egyre inkább arra kényszerülnek, hogy e megnevezhetetlen célokra megnevezhetetlen úton teremtsék elő az eszközöket. „Onnan vesszük a pénzt, ahol találjuk", mondta Bismarck, és ő csak tudja. S hogy *„hol* találjuk", azt az imént láttuk.

Vom italienischen Panama
A megírás ideje: 1893 január 26–29
A megjelenés helye: „Vorwärts",
1893 február 1., 2., 3. (27., 28., 29.) sz.
Eredeti nyelve: német
Aláírás nélkül

* – arany doboz – *Szerk.*

Az olasz olvasóhoz
[Előszó „A Kommunista Párt kiáltványa" 1893-as olasz kiadásához][387]

A „Kommunista Párt kiáltványá"-nak közzététele szinte napra egybeesett 1848 március 18-ával, a milánói és a berlini forradalommal, annak a két nemzetnek a fegyveres felkelésével, amelyek központi helyet foglalnak el, az egyik a kontinensen, a másik a Földközi-tengeren, annak a két nemzetnek a fegyveres felkelésével, amelyeket ez ideig a megosztottság és belső viszály gyengített, s amelyek ennek következtében idegen uralom alá kerültek. Míg Olaszország az osztrák császárnak* volt alávetve, Németország minden oroszok cárjának** közvetett, de azért nem kevésbé hatékony igáját viselte. 1848 március 18-ának következményei megszabadították Olaszországot és Németországot ettől a szégyentől; ha ezt a két nagy nemzetet 1848 és 1871 között helyreállították és bizonyos mértékben a maga urává tették, akkor ez, mint Karl Marx mondotta, azért történt, mert azok az emberek, akik az 1848-as forradalmat leverték, akaratuk ellenére e forradalom végrendeletének végrehajtói voltak[279].

Az akkori forradalom mindenütt a munkásosztály műve volt; a munkásosztály emelte a barikádokat és vitte vásárra az életét. De csak a párizsi munkásoknak volt eltökélt szándékuk, hogy a kormányt megdöntvén, megdöntik a burzsoázia uralmát is. Bármennyire tudatában voltak azonban a saját osztályuk és a burzsoázia között létező végzetes antagonizmusnak, sem az ország gazdasági fejlődése, sem a francia munkástömegek szellemi fejlődése nem érkezett el arra a fokra, amely a társadalmi átalakulást lehetővé tette volna. A forradalom gyümölcseit tehát végeredményben a tőkésosztály szüretelte le. A többi országban – Olaszországban, Németországban, Ausztriában, Magyarországon – a munkások először nem is tettek egyebet, mint hogy a burzsoáziát hatalomra juttatták. De a burzsoázia

* I. Ferdinánd. – *Szerk.*
** I. Miklós. – *Szerk.*

CARLO MARX e FEDERICO ENGELS

IL MANIFESTO

DEL

PARTITO COMUNISTA

CON UN NUOVO PROEMIO AL LETTORE ITALIANO

FEDERICO ENGELS

Centesimi 25

MILANO
Uffici della CRITICA SOCIALE
Portici Galleria, N. 23

1893

A „Kommunista Párt kiáltványa" 1893-as olasz kiadásának címoldala

uralkodása egy országban sem lehetséges nemzeti függetlenség nélkül; az 1848-as forradalomnak tehát maga után kellett vonnia azon nemzetek egységét és autonómiáját, amelyeknek az addig nem volt meg: Olaszországét, Magyarországét, Németországét. Lengyelországé is sorra fog kerülni.

Tehát az 1848-as forradalom, ha nem is volt szocialista forradalom, egyengette az utat és előkészítette a talajt ez utóbbi számára. Az elmúlt 45 év burzsoá uralma, azzal a lendülettel, amelyet minden országban a nagyiparnak adott, mindenütt nagyszámú, koncentrált és erős proletariátust teremtett; felnevelte tehát – hogy a „Kiáltvány" kifejezésével éljünk – saját sírásóit. Az egyes európai nemzetek autonómiájának és egységének helyreállítása nélkül sem a proletariátus nemzetközi egyesülése, sem ezeknek a nemzeteknek közös célok érdekében való békés és ésszerű együttműködése nem valósulhatna meg. Képzeljük el az olasz, magyar, német, lengyel, orosz munkások nemzetközi és közös fellépését az 1848 előtti politikai feltételek között!

Ilymódon 1848 csatái nem voltak hiábavalók; nem múlt el haszontalanul az a 45 esztendő sem, amely bennünket ettől a forradalmi időszaktól elválaszt. A gyümölcsök érlelődnek, és csak azt kívánom, hogy a „Kiáltvány" ezen olasz fordításának közzététele éppoly kedvező előjel legyen az olasz proletariátus győzelme számára, amilyen az eredetinek a közzététele volt a nemzetközi forradalom számára.

A „Kiáltvány" teljes igazságot szolgáltat a kapitalizmus múltbeli forradalmi szerepének. Az első tőkés nemzet Itália volt. A feudális középkor végét, a modern tőkés korszak hajnalát egy gigászi alak jelzi. Az olasz Dante ez, a középkor utolsó és egyben az újkor első költője. Ma is, mint 1300-ban, új történelmi korszak bontakozik ki. Vajon kitermeli-e számunkra Olaszország az új Dantét, aki jelezni fogja e proletár korszak megszületésének óráját?

London, 1893 február 1.

Friedrich Engels

Al lettore italiano
Az első megjelenés helye: „Il Manifesto del Partito Comunista", Milánó 1893
Eredeti nyelve: francia

Leszerelhet-e Európa?[388]

Kann Europa abrüsten?

A megírás ideje: 1893 február

Az első megjelenés helye: „Vorwärts", 1893 március 1., 2., 3., 4., 5., 7., 9., 10. (51., 52., 53., 54., 55., 56., 58., 59.) sz.

Eredeti nyelve: német

Aláírás: Friedrich Engels

Előszó

Az itt újra kinyomtatott cikkek a berlini „*Vorwärts*"-ben[1] jelentek meg 1893 márciusában, a katonai törvényjavaslat Reichstag-vitája idején.

Itt abból az egyre inkább általánosan tért hódító feltételezésből indulok ki, hogy az állandó hadsereg rendszerét egész Európában annyira a végletekig vitték, hogy ez a rendszer szükségképpen vagy gazdaságilag – a katonai terhekkel – tönkre teszi a népeket, vagy egy általános irtó háborúvá fajul, hacsak az állandó hadsereget idejében át nem alakítják a nép általános felfegyverzésén alapuló milíciává.

Igyekszem bebizonyítani, hogy ez az átalakítás már most lehetséges, a mai kormányok számára és a mai politikai helyzetben is. Ebből a helyzetből indulok tehát ki és egyelőre csak olyan intézkedéseket javasolok, amelyeket minden mai kormány országa biztonságának veszélyeztetése nélkül elfogadhat. Csak azt igyekszem megállapítani, hogy tisztán katonai szempontból az állandó hadseregek fokozatos megszüntetésének semmi, de semmi sem áll útjában; és hogy ha ezeket a hadseregeket mégis fenntartják, ez nem katonai, hanem politikai okokból történik, hogy tehát a hadseregeknek nem annyira a külső, mint inkább a belső ellenség ellen kell védelmet nyújtaniok.

A szolgálati időnek nemzetközi szerződés alapján való fokozatos csökkentése, amely fejtegetésem magvát alkotja, szerintem a legegyszerűbb és legrövidebb út ahhoz, hogy az állandó hadseregről áttérjenek a milíciaként megszervezett népfelfegyverzésre. Az ilyen szerződés módozatai persze különbözők lehetnek, a szerződést kötő kormányok jellegétől és a mindenkori politikai helyzettől függően. S a mostaninál kedvezőbben nem is állhatnak a dolgok; ha tehát már ma *legfeljebb* kétéves szolgálati időt veszünk kiindulópontnak, néhány esztendő múlva talán már jóval rövidebb időt kell választanunk.

Amikor az egész férfiifjúság testnevelését és katonai kiképzését az új rendszerre való áttérés lényeges feltételének tekintem, nyomatékosan

hangsúlyozom, hogy az itt javasolt milíciarendszer nem tévesztendő össze valamely most fennálló milíciával, például a svájcival.

London, 1893 március 28.

F. Engels

I

Huszonöt esztendő óta egész Európa eddig nem tapasztalt méretekben fegyverkezik. Minden nagyhatalom igyekszik túlszárnyalni a másikat katonai erő és háborús készenlét tekintetében. Németország, Franciaország, Oroszország kimerül az erőlködésben, hogy egymást túllicitálja. S éppen ebben a pillanatban a német kormány olyan újabb hatalmas erőfeszítést vár a néptől, hogy ettől még a jelenlegi szelíd Reichstag is visszaretten. Hát nem balgaság ilyen körülmények között leszerelésről beszélni?

S mégis valamennyi országban leszerelést követelnek azok a néposztályok, amelyeknek szinte egyedül kell a katonákat adniok és az adók zömét megfizetniök. Az erőfeszítések mindenütt olyan fokot értek el, hogy az erők – itt az újoncok, ott a pénzek, amott mindkettő – kezdenek kimerülni. Hát nincs ebből a zsákutcából más kivezető út, mint egy pusztító háború, amilyent még a világ nem látott?

Állítom: a leszerelés, s vele a béke biztosítása, lehetséges, sőt viszonylag könnyen megvalósítható, s Németországnak minden civilizált országnál inkább megvan a lehetősége és elhivatottsága ennek megvalósítására.

Az 1870–71-es háború után végérvényesen bebizonyosodott, hogy az általános hadkötelezettségnek a tartalékkal és a Landwehrrel egybekapcsolt rendszere[369] – még akkori korcs porosz alakjában is – fölényben van a helyettesítéssel együtt járó konskripciós rendszerrel szemben. Az általános hadkötelezettség rendszerét kisebb-nagyobb módosításokkal valamennyi kontinentális ország bevezette. Ez önmagában véve még nem lett volna nagy baj. Az a hadsereg, amelynek fő tartalékát középkorú nős férfiak alkotják, természeténél fogva kevésbé offenzív, mint amilyen Louis Napoléon helyettesekkel – toborzott hivatásos katonákkal – teletűzdelt konskripciós hadserege volt. Ám erre bekövetkezett Elzász-Lotaringia annexiója, amelynek következtében a frankfurti béke[67] Franciaország számára éppúgy csak puszta fegyverszünetté vált, mint ahogy a tilsiti béke[34] az volt Poroszország számára. S most megindult Franciaország és Németország között a lázas fegyverkezési hajsza, amelybe lassanként Oroszország, Ausztria, Olaszország is bekapcsolódott.

Azzal kezdték, hogy meghosszabbították a Landwehr-kötelezettség tartamát. Franciaországban a területi hadsereg idősebb emberekből álló tartalékot kapott, Németországban visszaállították a Landwehr második korosztályát, sőt még a Landsturmot[390] is. S így folytatódott ez lépésről lépésre, míg el nem érték, sőt meg nem haladták a természet szabta korhatárt.

Ezután fokozták az újoncozást és felállították az így szükségessé vált új kiképző kádereket; de ebben is majdnem vagy teljesen elérték a határt, sőt Franciaországban már túl is lépték. A francia hadsereg legutóbbi újoncévfolyamai már elég nagy számban ölelnek fel olyan fiatalembereket, akik még nem vagy egyáltalán nem alkalmasak a szolgálat fáradalmainak elviselésére. Az e tekintetben pártatlan angol tisztek, akik 1891-ben részt vettek a nagy champagne-i hadgyakorlaton és a mai francia hadsereg magas fokú rátermettségét teljes mértékben és olykor csodálattal elismerték, egyöntetűen megállapítják, hogy a menetek és a harcászati gyakorlatok során a fiatal katonák aránytalanul nagy számban dőltek ki a sorból. Németországban még nem merítettük ugyan ki teljesen a szolgálatra alkalmas legénység tartalék állományát, de az új katonai törvényjavaslat éppen ezen akar változtatni. Egyszóval ebben a tekintetben is a teljesítőképesség határához értünk.

Mármost a porosz honvédelmi rendszer modern, *forradalmi* oldala éppen az a követelmény, hogy minden fegyverfogható férfi, mindaddig, amíg koránál fogva katonai szolgálatra alkalmas, a nemzeti védelem szolgálatába állítsa erejét. S az egyetlen forradalmi vonás, amely az 1870 óta végbement egész katonai fejlődésben fellelhető, éppen abban rejlik, hogy a kormányok – elég sokszor akaratuk ellenére – kénytelenek voltak mindinkább valóban eleget tenni ennek az addig csak a soviniszta fantáziában teljesült követelménynek. Sem a hadkötelezettség tartamán, sem valamennyi fegyverfogható fiatalember besorozásán ma még nem lehet változtatni, a legkevésbé Németországban, s még kevésbé változtathat ezen a szociáldemokrata párt, amely – éppen ellenkezőleg – egyesegyedül képes Németországban ezt a követelményt is teljesen valóra váltani.

Egyetlen pont marad hát, amelynél meg lehet kezdeni a leszerelés szükségletének kielégítését, s ez a tényleges szolgálati idő tartama. S éppen ez valóban az a bizonyos arkhimédészi pont: *a tényleges szolgálati idő maximális tartamának nemzetközi megszabása*, a kontinens nagyhatalmai közötti megegyezés alapján, valamennyi fegyvernemre vonatkozólag, először akár két esztendőben is, de azzal a fenntartással, hogy nyomban további csökkentésre kerül sor, mihelyt ennek lehetősége bebizonyosodik,

és a *végcél* természetesen a *milíciarendszer*. És állítom, hogy éppen Németország hivatott elsősorban az ilyen javaslat megtételére és hogy elsősorban Németországnak származik ebből előnye, még ha javaslatát nem fogadják is el.

II

A tényleges katonai szolgálat maximális időtartamának nemzetközi megszabása egyformán érintené valamennyi hatalom hadseregét. Általánosan elismert tény, hogy olyan hadseregeknél, amelyeknek a legénysége még nem szagolt puskaport, egy hadjárat kezdeti időszakában – bizonyos határok között – a tényleges szolgálati idő tartama a legjobb mércéje lehet a különböző harchelyzetekben (kiváltképpen stratégiai vagy taktikai támadásokban) való felhasználhatóságuknak. 1870-es harcosaink kellőképpen megismerték a hosszú szolgálatra visszatekintő császári gyalogság szuronytámadásának furia franceséjét* és Woerthnél és Sedannál a lovassági rohamok hevét; de Spichernnél, mindjárt a háború elején, azt is bebizonyították, hogy – még a túlerővel szemben is – ki tudják verni egy erős állásból ugyanezt a gyalogságot[391]. Általában véve tehát elismerhetjük, hogy bizonyos – a nemzeti sajátosságok szerint eltérő – határok között háborúhoz nem szokott csapatoknál a tényleges szolgálati idő tartama határozza meg a háborúban való felhasználhatóságukat és különösen a támadásra való rátermettségüket.

Ha sikerül ennek a szolgálati időnek a tartamát nemzetközileg maximálni, akkor az egyes hadseregek viszonylagos harcképessége közötti arány körülbelül olyan marad, mint amilyen ma. Amennyit az egyik veszít a közvetlen felhasználhatóság tekintetében, annyit veszít a többi is. Amennyire ma lehetetlen, hogy az egyik állam lerohanja a másikat, annyira kizárt marad ez akkor is. A tényleges szolgálat időtartamában mutatkozó különbség, például Franciaország és Németország között, eddig nem volt akkora, hogy ez sokat nyomott volna a latban; a rövidített szolgálati idő mellett is, akárcsak ma, minden attól függne, hogy a két hadsereg mindegyike hogyan használja ki az egyezményes szolgálati időt. Egyébként e két hadsereg viszonylagos létszáma teljesen megfelelne az országaik népessége közötti aránynak, s miután az általános hadkötelezettséget valóban keresztülvitték, a megközelítően egyenlő gazdasági fejlettségű országoknál

* – francia harci dühét – *Szerk.*

(ez határozza meg ugyanis az alkalmatlanok arányszámát) a népesség száma lesz mindig a hadsereg létszámának mércéje. Itt már nem lesz lehetőség olyan bűvészmutatványokra, mint a poroszoké volt 1813-ban; *ezt* a tejszínt lefölözték már.

Ám nagyon sok függ éppen attól, hogy miképpen használják ki a megszabott szolgálati időt. S csaknem minden hadseregben akadnak emberek, akik – ha megtehetnék – egyet-mást mesélhetnének erről, mert az átkozott pénzszűke mindenütt kikényszerítette, hogy az újoncok egy részét csak „gyorstalpalással", néhány hónap alatt képezzék ki. Ilyenkor a leglényegesebbre kell szorítkozni, sutba dobnak egy csomó hagyományos sallangot, s aztán a legnagyobb meglepetésre kiderül, milyen kevés idő kell ahhoz, hogy egy tűrhetően fejlett fiatalemberből katonát faragjanak. Hogy a német póttartaléknál mennyire elámultak ezen a kiképző tisztek, erről Bebel beszélt a Reichstagban[392]. Az osztrák hadseregben tömegével akadnak tisztek, akik állítják, hogy a Landwehr, amelynek a német póttartalékkal körülbelül azonos a szolgálati ideje, jobb, mint a sorkatonaság. Ez nem csoda. Itt hiányzik a sorcsapatoknál hagyományos és ezért szentségnek tekintett ostobaságokra elvesztegetett idő, s éppen ezért nem is vesztegetik el.

Az 1888. évi német gyalogsági gyakorlati szabályzat a legszükségesebbekre korlátozza a taktikai harcalakzatokat. Semmi újat nem tartalmaz; az osztrákoknál már 1859 óta életben van a harcképességnek minden alakzatváltoztatásnál való megőrzése. A zászlóaljoszlopoknak a négy századoszlop egyszerű egyesítésével való képzését a hessen-darmstadtiak vezették be körülbelül ugyanabban az időben, és 1866 után a poroszok tilalma miatt kellett ismét megfosztaniok magukat ettől az ésszerű alakzattól[393]. Egyébként az új szabályzat tömegével szüntet meg ósdi ceremóniákat, amelyek éppoly haszontalanok, mint amilyen megrögzöttek, s éppen nekem semmi okom sem lehet, hogy ezt kritizálgassam. Az 1870-es háború után ugyanis megengedtem magamnak azt a fényűzést, hogy a mai hadviselésnek megfelelő zárt alakzatokat, valamint század- és zászlóalj-mozdulatokat egy sémában felvázoljam, s nem kis meglepetésemre szolgált, amikor a „jövő államának" ezt a darabkáját csaknem minden részletében megtaláltam az új szabályzat idevágó szakaszaiban.

De más a szabályzat, s megint más a végrehajtása. A túlzott alakiság, amely a porosz hadseregben békeidőben mindig annyira elburjánzott, az előírásban eltörölt időpocsékolást a díszszemle hátsó kapuján újra becsempészi. S a szétszórt harci alakzat függetlenségének ellensúlyozására egyszerre elengedhetetlenné vált a szemlesulykolás, mint egyetlen eszköz az igazi fegyelem megteremtésére stb. stb. Ezek szerint a rend és fegyelem

csak teljesen haszontalan dolgok gyakoroltatásával biztosítható. A „díszlépés" eltörlése egymagában is heteket szabadítana fel ésszerű gyakorlatokhoz, nem is beszélve már arról, hogy az idegen tiszteknek egy német díszszemle megtekintésekor nem kellene nevetésüket visszafojtaniok.

Hasonló elavult intézmény az őrszolgálat, amelynek a szerepe az ősi felfogás szerint is az, hogy fejlessze a katonák intelligenciáját és kiváltképpen önálló gondolkodásukat; arra a művészetre tanítja meg őket – amennyiben nem értettek már előbb is hozzá –, hogy az őrségen két órán át semmire se gondoljanak. Ma, amikor általános szokássá vált, hogy a terepen gyakorolják az előőrsszolgálatot, a városban, ahol mindenfajta rendőrség működik, az őrállás elvesztette értelmét. Az őrszolgálat eltörlésével legalább húsz százaléknyi szabad szolgálati időt lehetne nyerni a katonaság, és biztonságot az utcán járó civilek számára.

Emellett rengeteg olyan katona akad, aki mindenféle ürüggyel igen kevés szolgálatot teljesít: a század kézművesei, tisztilegények stb. Ezen is lehetne változtatni egyet-mást.

Hát igen – de mi legyen a lovassággal? Ennek csak szüksége van hosszabb szolgálati időre? Persze kívánatos, különösen ha az újoncok nem értenek sem a lovagláshoz, sem a lóápoláshoz. De ott is sok mindent lehetne tenni. Ha a lovak takarmányadagját nem mérnék olyan szűkösen – hiszen a hadgyakorlatok előtt a lovakat bőségesen kell táplálni, hogy elérjék a kívánt erőnlétet! –, s ha minden lovasszázadnál bizonyos számú fölös ló állna rendelkezésre, úgyhogy a katonák gyakrabban és hosszabb ideig gyakorolhatnának nyeregben, egyszóval, ha komolyan arra törekednének, hogy a szolgálati idő megrövidülését a lényeges dolgok minél intenzívebb gyakorlásával és a feleslegesek kiküszöbölésével ellensúlyozzák, hamarosan azt tapasztalnák, hogy ez is megoldás. A remonda* belovaglására, amelyre most oly gyakran hivatkoznak és amelynek feltétlen szükségességét készséggel elismerem, szintén lehetne valamilyen utat-módot találni. Egyébként pedig nincs semmi akadálya annak, hogy a lovasságnál, amíg szükségesnek vélik, fenntartsák és kiterjesszék a három- vagy négyéves önkéntesek vagy akár a továbbszolgálók rendszerét, ennek a szolgálatnak a tartalék- és Landwehr-szolgálatba való beszámításával, ami nélkül ilyen önkéntesekre nem lehet szert tenni.

Ha katonai szaktekintélyekre hallgatunk, persze más a helyzet. Szerintük mindez teljesen megvalósíthatatlan, semmihez sem szabad hozzányúlni, mert nyomban összeroppan az egész. Csakhogy én most már ötven eszten-

* Be nem lovagolt katonaló. – *Szerk.*

deje figyelem, hány katonai intézményt vágtak kíméletlenül sutba, jóllehet tegnap még szentnek és sérthetetlennek kiáltották ki (mégpedig ugyanazok a szaktekintélyek!); amellett számtalanszor láttam, hogy amit az egyik hadseregben az egekig magasztaltak, a másikban nem tartották semmire; annyiszor tapasztaltam már, hogy a régi bevált és fennen dicsért szokások és intézmények az ellenséggel szembekerülve ostobaságnak bizonyultak; s végül, igen sokszor tapasztaltam azt is, hogy minden hadseregben él valamilyen sajátos konvencionális hagyomány, amelyet az alsóbb rendfokozatoknak, a legénységnek és a közönségnek szántak, amelyet a magasabb rangú vezetők ápolnak, az önállóan gondolkodó tisztek pedig megmosolyognak, s amely minden hadjáratban szertefoszlik — egyszóval, ebben a tekintetben annyi történelmi tapasztalatot szereztem már, hogy mindenkinek azt tanácsolhatom, semmit se fogadjon nagyobb kétellyel, mint a katonai „*szakvéleményt*".

III

Furcsa ellentét ez: magas rangú katonatisztjeink éppen a maguk szakterületén többnyire szörnyen konzervatívak, s ennek ellenére alig akad ma terület, amely forradalmibb volna a katonainál. A huzagolt csövű hatfontost és a hétfontos tarackot, amellyel annak idején a Kupfergrabennél magam is bibelődtem[394], a mai hátultöltő huzagolt lövegtől, az akkori nagy kaliberű simacsövű puskát a mai hátultöltő ötmilliméteres ismétlőfegyvertől mintha évszázadok választanák el; s a fejlődés nem ért még véget, a technika napról napra kíméletlenül halomra dönt mindent, amit csak éppen most vezettek be újonnan. Most még a romantikus puskaporfüstöt is kiküszöbölik és ezzel teljesen megváltoztatják, előre egyáltalán nem kiszámítható jellegűvé és kimenetelűvé teszik az ütközetet. S az ilyen kiszámíthatatlan tényezőkhöz egyre inkább hozzá kell szoknunk a hadviselés technikai alapjának szüntelen forradalmasodása közepette.

Negyven évvel ezelőtt a gyalogság tüzének hatótávolsága még csak 300 lépésig terjedt, s ilyen távolságon egy magányos harcos veszélytelenül kiállhatta egy egész zászlóalj sortüzét, feltéve persze, hogy a katonák mind csakugyan reá céloztak. A tábori tüzérség tüze már 1500—1800 lépésen túl gyakorlatilag hatástalan volt. A német-francia háborúban a puska hatékony lőtávolsága 600—1000 lépés, a lövegé legfeljebb 3000—4000 lépés volt. A háborúban még ki nem próbált új, kis kaliberű puskák lőtávolsága viszont megközelíti a lövegét, lövedékük átütőereje pedig

négy-hatszorosára fokozódott; az ismétlőpuska ma egy szakasznak akkora tűzerőt biztosít, amekkorával régen egy század rendelkezett; a tüzérség nem dicsekedhet ugyan a lőtávolság hasonló növelésével, de robbanólövedékeit régebben nem is sejtett hatású, teljesen új robbanóanyagokkal töltötte meg; persze, egyelőre még nem egészen bizonyos, kinek kell majd állnia a hatást, annak, aki lő, vagy annak, akire lőnek.

És az egész hadügy e szüntelen, egyre gyorsuló átalakulása közepette olyan katonai szaktekintélyekkel találkozunk, akik még öt esztendővel ezelőtt is belesulykolták csapataikba mindazokat a hagyományos ceremóniákat és mesterkélt tojástáncokat, amelyek az öreg Fritznek* a csatatérről már rég letűnt vonaltaktikájához tartoztak, és szentségnek tartották azokat a szabályokat, amelyek szerint még mindig vereséget lehet szenvedni csupán azért, mert a jobbszárny megindult, amikor a balszárny kibontakoztatásához nem volt hely! E szaktekintélyek mind a mai napig nem merészkedtek el odáig, hogy hozzányúljanak a katonák felszerelésének csillogó gombjaihoz és fémvereteihez, az ötmilliméteres lövedékeket szinte vonzó megannyi mágneshez, az ulánusokat széles vörös hajtókával és a vérteseket vértezet nélkül ugyan – végre! –, de fehér kabátban küldik a puskatűzbe, s csak nehezen, de milyen nehezen szánták rá magukat, hogy inkább a szörnyen ízléstelen, de annál nagyobb tiszteletben tartott vállrojtokat áldozzák fel a haza oltárán, mint a vállrojtok viselőit.

Úgy vélem, sem a német népnek, sem magának a német hadseregnek nem érdeke, hogy ez a konzervatív babona továbbra is uralkodjék a hadseregben, amikor körös-körül hullámzik a technikai forradalom. Frissebb, merészebb koponyákra van szükségünk, s nagyon kellene csalódnom, ha ilyenek nem akadnának bőven legrátermettebb tisztjeink között, ha nem akadnának számosan olyanok, akik szeretnének szabadulni a rutintól és a túlzott alakiságtól, amely a béke húsz évében ismét erősen elburjánzott. De amíg ezeknek merszük lesz és alkalmat találnak arra, hogy meggyőződésüket érvényesítsék, nekünk kívülállóknak kell a gátra állnunk és minden tőlünk telhetőt elkövetnünk, bebizonyítandó, hogy a katonaságnál mi is tanultunk egyet-mást.

Fentebb azt próbáltam bebizonyítani, hogy a kétéves szolgálati idő már most is minden fegyvernemnél megvalósítható, ha arra tanítják a katonákat, amire a háborúban szükségük van, és megkímélik őket az időrabló hagyományos ócskaságoktól. De már elöljáróban mondottam, hogy a két évnél nem szabad megállnunk. Ellenkezőleg, a nemzetközi kétéves szolgálati

* II. Frigyes. – *Szerk.*

időre vonatkozó indítvány csak az első lépés legyen a szolgálati idő további fokozatos rövidítése felé – mondjuk előbb tizennyolc hónapra (két nyárra és egy télre –, aztán egy évre, aztán...? Itt a jövő állama kezdődik, a hamisítatlan milíciarendszer, de erről akkor beszélünk majd tovább, amikor ez a folyamat már csakugyan megindult.

S ez – ennek a folyamatnak a megindítása – a legfontosabb. Ha szembenézünk azzal a ténnyel, hogy a szolgálati idő csökkentése szükségszerűség valamennyi ország gazdasági léte és az európai béke fenntartása szempontjából, akkor a következő eredmény annak a felismerése lesz, hogy *a katonai kiképzés döntő súlyát az ifjúság nevelésére kell helyezni.*

Amikor tízévi számkivetettség után ismét a Rajnánál jártam[395], kellemesen meglepett, hogy a falusi iskolák udvarán mindenütt korlátokat és nyújtókat láthattam. Ez igazán nagyszerű, csakhogy több, sajnos, nemigen történt. Jó porosz szokás szerint a tornaszereket előírásosan beszerezték, de felhasználásuk mindig akadozott. Ez már más lapra vagy inkább semmilyen lapra sem tartozik. Talán túlságosan nagy igény, hogy ezt végre egyszer komolyan vegyék? Hogy az iskola valamennyi osztályának tanulóival rendszeresen és alaposan végeztessenek talaj- és szertornát, amíg tagjaik még rugalmasak és hajlékonyak, ahelyett, hogy – a mai szokás szerint – húszéves legényekkel a maguk és kiképzőjük arcának verejtékében hasztalan vesződnének, hogy munkában megmerevedett csontjaikat, izmaikat és ínszalagjaikat ismét lazákká és hajlékonyakká tegyék? Minden orvos megmondhatja, hogy a munkamegosztás minden ennek alávetett embert megnyomorít, izmok egész sorát mások rovására fejleszti és minden egyes munkaágban más-más módon hat, hogy minden munka a maga módján megnyomorítja az embert. Nem őrültség hát előbb hagyni, hogy az emberek megnyomorodjanak, s aztán a katonaságnál utólag egyenes tartásuk és mozgékonyságuk visszaszerzésére törekedni? Talán a hivatali látókör számára elérhetetlen tisztánlátás kell annak felméréséhez, hogy háromszor olyan jó katonákhoz jutnának, ha az elemi iskolában és a továbbképző iskolában idejében elejét vennék ennek a megnyomorodásnak?

De ez még csak a kezdet. A fiúk az iskolában könnyűszerrel megtaníthatók zárt katonai alakzatok képzésére és mozgására. Az iskolás fiú természeti adottságánál fogva egyenesen áll és jár, kiváltképpen ha tornáztatják; hogy újoncaink hogyan állnak, és milyen nehéz egyiket-másikat megtanítani az egyenes tartású állásra és járásra, ezt szolgálati ideje alatt mindegyikünk tapasztalhatta. A szakaszban és században való mozgás minden iskolában begyakorolható, mégpedig a hadseregnél ismeretlen könnyedséggel. Ami az újoncnak gyűlölt, sokszor szinte megoldhatatlan nehézség, az az

iskolásnak játék és szórakozás. A szétbontakozott menetnél és kanyaroknál való távköztartást és igazodást, amely a felnőtt újoncoknál olyan nehezen érhető el, az iskolás fiúk játszva megtanulják, amint rendszeresen gyakorlatoznak velük. Ha a nyár jelentős részét menetelésre és terepgyakorlatokra használják fel, ez hasznára lesz a fiúk testi és szellemi fejlődésének és a katonai költségvetésnek egyaránt, amely így több hónap szolgálati időt takarít meg. Hogy az ilyen katonai kirándulások milyen kitűnően használhatók fel a tábori szolgálat feladatainak a diákokkal való megismertetésére és mennyire alkalmasak a diákok intelligenciájának fejlesztésére, mennyire előkészítik őket a speciálisan katonai kiképzés viszonylag rövid idő alatti elsajátítására, ezt régi barátom, Beust, aki valamikor maga is porosz tiszt volt, gyakorlatilag bebizonyította zürichi iskolájában. A hadügy mai bonyolultsága mellett az ifjúság katonai előképzése nélkül el sem képzelhető a milíciarendszerre való áttérés, s éppen ezen a területen Beust sikeres kísérletei igen nagy jelentőségűek.

S most hadd pendítsek meg egy egészen specifikusan porosz húrt. A porosz állam életbevágó kérdése: mi legyen a kiszolgált altisztekkel? Eddig csendőröknek, határőröknek, portásoknak, írnokoknak, mindenféle civil hivatalnokoknak használták fel őket; alig akad a porosz bürokráciának olyan nyomorúságos zuga, amelybe ne dugtak volna polgári ellátmányra jogosult altiszteket. Nos jó: önök vért izzadtak, hogy valamiképpen elhelyezzék az altiszteket; ragaszkodtak hozzá, hogy oda dugják őket, ahová nem valók, olyasmire használják, amihez semmit sem értenek; nem volna-e itt az ideje, hogy végre abban a szakmában helyezzék el őket, amelyhez valamit értenek és amelyben valamit véghezvihetnének? Legyenek iskolamesterek, de ne írást, olvasást, számolást tanítsanak, hanem tornát és gyakorlatozást, ami nekik is, a fiúknak is hasznára válna. S ha az altisztek a kaszárnyák és a katonai bíráskodás titokzatos légköréből végre kikerülnek az iskolaudvar és a polgári törvénykezés napfényére, fogadok, hogy lázadó tanulóifjúságunk az egykori legkomiszabb katonanyúzót is megtanítja móresre.

IV

Később visszatérünk még arra a kérdésre, lehet-e vajon számítani arra, hogy az ilyen javaslatot – a szolgálati időnek nemzetközi szerződéssel való általános, egyenlő és lépcsőzetes csökkentését – elfogadják. Egyelőre abból a feltevésből indulunk ki, hogy elfogadták. Vajon ez esetben nem marad-e papíron, s vajon csakugyan teljesíti-e majd becsülettel valamennyi fél?

Nagyjában és egészében bizonyosan teljesítik majd. Először is, e törvényt úgy kijátszani, hogy az megérje a fáradságot és titokban maradjon, nem lehet. Másodszor pedig maga a népesség is gondoskodik majd a végrehajtásról. Egyetlen ember sem marad önként a laktanyában, ha a törvényesen előírt időnél tovább akarják ott tartani.

Ami az egyes országokat illeti, Ausztria és Olaszország, valamint azok a másod- és harmadrangú országok, amelyek az általános hadkötelezettséget bevezették, felszabadító tettként üdvözölnék az ilyen szerződést és örömest betű szerint teljesítenék. Oroszországról a következő szakaszban szólunk majd. De mi a helyzet Franciaországgal? S Franciaország ebben a tekintetben kétségtelenül a döntő ország.

Ha Franciaország aláírta és ratifikálta a szerződést, nem kétséges, hogy nagyjában és egészében be is kell tartania. Ám tegyük fel, hogy a vagyonos osztályokban és a munkásosztály még nem szocialista részében meglevő revansista áramlat pillanatnyilag felülkerekedik és kikényszeríti a szerződés feltételeinek közvetlen vagy szőrszálhasogatásra alapozott megszegését. Az ilyen szerződésszegések azonban nem lehetnek jelentősek, mert egyébként Párizsban inkább felbontanák a szerződést. Ilyen apró csalások esetén viszont Németország abban a szerencsés helyzetben van, hogy nagylelkűen szemet húnyhat. Bármilyen elismerésre méltó erőfeszítéseket tesz is Franciaország, hogy lehetetlenné tegye az 1870-es vereségek megismétlődését, Németország még mindig jóval nagyobb fölényben van vele szemben, mint ahogy az első pillantásra tűnik. Először is, Németország népessége évről évre nagyobb mértékben szárnyalja túl Franciaországét, s ez a különbség most már meghaladja a tizenkét millió főt. Másodszor, Poroszországban a jelenlegi katonai rendszer több mint hetven esztendeje áll fenn és a nép már megszokta; a mozgósítások hosszú sora folyamán minden részletében kipróbálták már, a közben felmerülő minden nehézség és leküzdésének módja a gyakorlatból ismeretes, s ezek olyan előnyök, amelyeket a többi német hadsereg is hasznosíthat. Franciaországban viszont az első általános mozgósítást még ki kell próbálni, egy e célra túlságosan is bonyolult szervezettel. Harmadszor pedig Franciaországban az egyéves önkéntes szolgálat nem demokratikus intézményének bevezetése áthághatatlan akadályokba ütközött; a hároméves katonák egyszerűen kiüldözték a hadseregből az egyéves kiváltságosokat. Ez mutatja, hogy Németországban mennyivel alacsonyabb a politikai köztudat és az általa megtűrt politikai intézmények színvonala, mint Franciaországban. De ami politikailag hátrány, az ebben az esetben katonailag előny. Semmi kétség nem fér ahhoz, hogy a lakosság számához viszonyítva egyetlen ország sem küld annyi

fiatalembert közép- és főiskolára, mint éppen Németország, s így az egyéves önkéntesi intézmény, bármennyire nem demokratikus és politikailag elvetendő is, kitűnő lehetőséget nyújt a hadvezetésnek, hogy ezeknek az általános műveltség tekintetében már kellően előképzett fiatalembereknek a többségét katonailag is kiképezze a tiszti szolgálatra. Az 1866-os hadjárat mutatta ezt meg először, s azóta, de kivált 1871 óta különösen nagy gonddal, szinte túlzott mértékben ápolják Németország katonai erejének ezt az oldalát. S bár a német tartalékos tisztek közül oly sokan újabban minden tőlük telhetőt elkövettek, hogy rendjüket nevetségessé tegyék, mégsem kétséges, hogy katonai ismeretek szempontjából többségükben fölötte állnak francia kollégáiknak, s ami a legfőbb, hogy Németországban a tartalékosok és a Landwehr-katonák között sokkal nagyobb arányban vannak tiszti szolgálatra kiképzett emberek, mint bármely más országban.

A tiszti állomány sajátos bősége lehetővé teszi Németországnak, hogy a mozgósítás pillanatában hasonlíthatatlanul nagyobb számban állítson fel már békeidőben előkészített új alakulatokat, mint bármely más ország. Richter állítása szerint („Freisinnige Zeitung", 1892 november 26[396]), amely – tudomásom szerint – sem a Reichstagban, sem a katonai bizottságban nem talált ellenvetésre, minden német gyalogezred háború esetén képes kiállítani egy menetkész tartalékezredet, két Landwehr-zászlóaljat és két póttartalékzászlóaljat. Ezek szerint minden három zászlóalj tizet ad, vagyis a békeidők 173 ezredének 519 zászlóalja háború esetén 1730 zászlóaljjá alakul át, s akkor még nem is számítottuk a vadászokat és a lövészeket. S mindezt olyan rövid idő alatt tudják megoldani, hogy erre egyetlen más ország megközelítően sem képes.

A francia tartalékos tisztek, mint egyikük elismerte előttem, sokkal kevesebben vannak, de állítólag elegendő a létszámuk, hogy a hivatalos közleményekben előirányzott új alakulatok kádereit feltöltsék. Emberünk azt is bevallotta, hogy ezeknek a tiszteknek a fele nem sokat ér. A szóban forgó új alakulatok azonban korántsem érnek fel azzal, amit az elmondottak alapján Németország nyújtani képes. S akkor Franciaország felhasználta összes rendelkezésre álló tisztjeit, míg Németországnak még mindig bőven marad belőlük.

Minden előző háborúban néhány hónapi hadviselés után hiány mutatkozott tisztekben. Minden más országban ez most is így lesz. Németország az egyetlen, amely kimeríthetetlenül rendelkezik tisztekkel. S akkor ne nézze el az ember a franciáknak, ha itt-ott két-három héttel a szerződésben előírt időn túl gyakorlatoztatják katonáikat?

V

Térjünk most át Oroszországra. S itt, kereken kimondva, meglehetősen közömbös, hogy Oroszország betartja-e a szolgálati idő fokozatos egyenlő arányú csökkentésére vonatkozó szerződést, sőt még az is, hogy egyáltalán megköti-e ezt a szerződést. Ebben a kérdésben Oroszországot csakugyan szinte teljesen figyelmen kívül is hagyhatjuk, mégpedig a következő okoknál fogva.

Az orosz birodalomnak ugyan több mint százmillió lakosa van, vagyis bőven kétszer annyi, mint a német birodalomnak, mégis távol áll attól, hogy akár csak hozzávetőlegesen is olyan támadó haderővel rendelkezzék, mint Németország. Az ötvenmillió ember Németországban 540 ezer négyzetkilométeren van összezsúfolva; Oroszországban az a legfeljebb 90—100 millió, aki a mi szempontunkból katonailag számba jöhet, szerény becslések szerint is 3½ millió négyzetkilométeren szétszórva él; a németeknek a nagyobb népsűrűségből adódó előnyét még jelentős mértékben fokozza hasonlíthatatlanul jobb vasúti hálózatuk is. Mindamellett tény, hogy százmillió ember huzamosabb idő alatt több katonát tud állítani, mint ötven. Az adott helyzetben hosszabb időbe kerül majd, amíg ezek megérkeznek; de végül mégis csak meg kell érkezniök. S mi legyen akkor?

Egy hadseregnek nemcsak újoncokra van szüksége, hanem tisztekre is. Ebből a szempontból viszont gyalázatos a helyzet Oroszországban. Tiszti rangra csak a nemesség és a városi polgárság számíthat: a nemesség viszonylag igen kis létszámú; város kevés van, legfeljebb minden tizedik ember lakik városban, s e helységek közül is a legkevesebb érdemli meg a város nevét; a középiskoláknak és ezek tanulóinak száma rendkívül csekély; honnan kerülhetnének hát tisztek ehhez a nagy létszámú legénységhez?

Ami az egyiknek jó, nem biztos, hogy mindenkinek az. Az általános hadkötelezettség rendszere feltételezi a gazdasági és intellektuális fejlettségnek egy bizonyos fokát; ahol ez nincs meg, ez a rendszer többet árt, mint használ. S Oroszországban nyilvánvalóan így áll a dolog.

Először, egyébként is viszonylag hosszú idő szükséges, amíg az átlagos orosz újoncból kiképzett katonát faragnak. Az orosz katona kétségtelenül igen bátor. Amíg a taktikai döntés zárt gyalogos tömegek támadásától függött, elemében volt. Egész élettapasztalata arra tanította, hogy zárkózzék fel társaihoz. Falun a még félig kommunisztikus földközösség, a városban az artyel szövetkezeti munkája; mindenütt a krugovaja poruka, a társak egyetemleges kezessége — egyszóval olyan társadalmi állapot, amely egy-

részt kézzelfoghatóvá teszi, hogy csakis összefogással lehet boldogulni, másrészt rámutat az elszigetelt, saját kezdeményezésére utalt egyén tehetetlen elhagyatottságára. Ezt a jellemvonást az oroszok a katonaságnál is megőrzik; a zászlóalj-tömegeket szinte lehetetlen szétugrasztani: minél nagyobb a veszély, annál erősebben összetömörülnek. De ez az összetartási ösztön, amely még a napóleoni hadjáratok idején felbecsülhetetlen értékű volt és az orosz katona sok kevésbé hasznos tulajdonságát ellensúlyozta, ma határozottan veszélyt jelent. Ma a csatavonalból eltűntek a zárt tömegek; szétbontakozott lövészrajok összetartására van szükség, olyan körülmények között, amikor a legkülönfélébb alakulatok csapatai keverednek össze és a parancsnokságot gyakran és elég hamar olyan tiszt veszi át, akit a legénység többsége nem is ismer. Ma minden katonának képesnek kell lennie önállóan megtenni azt, amit az adott pillanatban tenni kell, úgyhogy mégse veszítse el kapcsolatát az egésszel. Az ilyen összetartás nem érhető el az oroszok primitív hordaösztönével, hanem csakis minden egyes katona értelmének fejlesztésével, s ehhez csak egy magasabb „individualisztikus" fejlettség kultúrfokán – ahogy ez a Nyugat tőkés nemzeteinél fennáll – találhatók meg az előfeltételek. A kis kaliberű hátultöltő ismétlőpuska és a füst nélküli lőpor azt a tulajdonságot, amely eddig az orosz hadsereg legnagyobb erőssége volt, legnagyobb gyengéjévé tette. Ma tehát még több időre lesz szükség, amíg az orosz újonc csatában hasznavehető katonává válik, s a Nyugat katonáival különben sem veheti fel többé a versenyt.

Másodszor pedig: honnan vegyék a tiszteket ahhoz, hogy ezeket a tömegeket háborúban új alakulatokba osszák be? Ha már Franciaországban is nehézségekbe ütközik elegendő számú tiszt előteremtése, hogyan oldják meg ezt Oroszországban? Oroszországban, ahol a művelt lakosság, az egyetlen olyan réteg, amelyből rátermett tisztek kerülhetnének ki, aránytalanul csekély százaléka az össznépességnek, s ahol ráadásul a katona, még a kiképzett katona is, sokkal nagyobb arányban igényel tiszteket, mint más hadseregekben?

S harmadszor: mivel Oroszországban a hivatalnokok körében és elég gyakran a tiszteknél is közismerten általános rendszer a sikkasztás és a lopás, hogyan megy majd náluk egy mozgósítás? Oroszország minden eddigi háborújában nyomban kiderült, hogy még a békeállományú hadseregnek és felszerelésének egy része is csupán papíron létezett. Mi lesz hát, amikor a szabadságolt tartalékosokat és az opolcsenyijét (Landwehrt) kell behívni és egyenruhával, fegyverrel, lőszerrel ellátni? Ha mozgósításkor nem úgy megy minden, mint a karikacsapás, ha nincs meg minden kellő időben a kellő helyen, akkor teljes a zűrzavar. De hogyan menjenek

jól a dolgok, amikor tolvaj és megvesztegethető orosz csinovnyikok kezén van minden? Az orosz mozgósítás – ez aztán isteni látvány lesz.

Mindent egybevetve: már tisztán katonai okokból is megengedhetjük az oroszoknak, hogy annyi katonát hívjanak be és annyi ideig tartsák őket zászló alatt, ahogy a cárnak tetszik. A már most is fegyverben álló csapatokon kívül aligha sikerül majd sokkal többet felállítania, és különösen nem a kellő időre. Az általános hadkötelezettséggel folytatott kísérlet sokba kerülhet még Oroszországnak.

Ráadásul, háború esetén az orosz hadsereg Kovnótól Kamenyecig az egész határon a saját területén is ellenséges földön áll majd, lengyelek és zsidók között, hiszen a cári kormány a zsidókat is halálos ellenségeivé tette. Oroszországnak csak néhány csatát kell vesztenie és a harctér a Visztulától máris a Dvinához és a Dnyeperhez tevődik át; a német hadsereg hátában, annak védelme alatt, lengyel szövetségesek hadserege alakul majd; s méltó büntetés lesz Poroszországnak, ha akkor a saját biztonsága érdekében helyre kell majd állítania egy erős Lengyelországot.

Eddig csak a közvetlen katonai vonatkozásokat vettük szemügyre és úgy találtuk, hogy az adott kérdésben Oroszország figyelmen kívül hagyható. De még inkább megmutatkozik ez, ha egy pillantást vetünk Oroszország általános gazdasági, és különösen pénzügyi helyzetére.

VI

Oroszország belső helyzete e pillanatban csaknem kétségbeejtő. Az 1861-es parasztfelszabadítás és a tőkés nagyiparnak ezzel részben okként, részben következményként összefüggő fejlődése ezt a valamennyi ország közül legstabilabbat, *ezt az európai Kínát*, gazdasági és társadalmi forradalomba taszította, amely most feltartóztathatatlanul halad a maga útján; s egyelőre főképpen pusztítással jár.

A nemesség a felszabadításkor kártalanítást kapott állami kötelezvényekben, amelyeknek a lehető leggyorsabban a nyakára hágott. Amikor ezzel elkészült, az új vasutak piacot nyitottak erdői számára; a fát kivágatta és eladta, s ismét pompásan és vidáman élt, amíg az árából futotta. A gazdálkodás az uradalmakon, az új feltételek között, szabad munkásokkal, többnyire továbbra sem kielégítő; nem csoda hát, hogy az orosz földbirtokos nemesség nyakig eladósodott, ha ugyan teljesen csődbe nem ment, és hogy a birtokok terméshozama inkább csökken, mint emelkedik.

A paraszt kevesebb és többnyire rosszabb földet kapott, mint amennyin

és amilyenen azelőtt gazdálkodott; megfosztották a községi legelő- és erdőhasználattól, s ezzel az állattartás alapjától; az adókat jelentősen felemelték, s ezeket most magának a parasztnak kellett mindenütt pénzben fizetnie; ehhez hozzászámíthatók még az állam által előlegezett megváltáspénz (vikup) kamatjaira és törlesztésére fizetett részletek – szintén pénzben; egyszóval, általános gazdasági helyzetének minden romlása tetejében még hirtelen a naturális gazdálkodásból a pénzgazdálkodásba kényszerítették, ami egymagában is elegendő, hogy egy ország parasztságát tönkretegye. Következésképpen rohamosan fokozódott a parasztok kizsákmányolása a vidéki pénztulajdonosok, a gazdagabb parasztok és kocsmárosok, mirojedek (szó szerint községfalók) és kulákok (uzsorások) részéről. S mintha mindez még nem lett volna elegendő, megjelent az új nagyipar, s tönkretette a parasztok naturális gazdaságának utolsó maradványait is. A nagyipar konkurrenciája nemcsak a parasztok saját szükségleteik kielégítését szolgáló háziipari termelését ásta alá, hanem az eladásra szánt kézműves termékeiktől is elvette a piacot, avagy a legjobb esetben ezt a kézművességet a tőkés „felvásárlónak" vagy – ami még rosszabb – közvetítőjének uralma alá kényszerítette. Az orosz paraszt a maga kezdetleges földművelésével és ősi kommunisztikus faluközösségi rendszerével hirtelen összeütközésbe került a modern nagyipar legfejlettebb formájával, amelynek erőszakkal meg kellett teremtenie belső piacát; olyan helyzet ez, amelyben a parasztnak menthetetlenül tönkre kellett mennie. Csakhogy a paraszt Oroszország népességének majdnem kilenctized részét alkotván, a parasztság tönkremenetele egyértelmű volt Oroszország – legalábbis időleges – tönkremenetelével.*

Miután mintegy húsz esztendeje tart már a társadalmi átalakulás e folyamata, más következményeit is tapasztalhattuk. A kíméletlen erdőirtás elpusztította a talajnedvesség tárházát, az esővíz és a hólé, mielőtt még a talaj felszívhatta volna, gyorsan lefolyt a patakokon és folyókon, erős árvizeket okozva; nyáron viszont a folyók leapadtak és a talaj kiszáradt. Oroszország legtermékenyebb vidékein a talajnedvesség szintje sok helyütt állítólag egy teljes méterrel süllyedt, úgyhogy a gabonafélék gyökerei már nem érik el és elszáradnak. Ilymódon nemcsak az emberek, hanem sok vidéken legalább egy emberöltőre a talaj is tönkrement.

A tönkremenésnek ezt az eddig krónikus folyamatát az 1891-es éhínség

* Mindezt egy évvel ezelőtt kifejtettem már a „Neue Zeit" 1891/92. évi 19. számában „A szocializmus Németországban" c. cikkben. – *Engels jegyzete.* (*V. ö. 229—243. old.* – *Szerk.*)

akuttá és így az egész világ számára láthatóvá tette. Oroszország ezért nem tud 1891 óta kikecmeregni az éhínségből. Ez a szűk esztendő jórészt tönkretette a parasztok utolsó és legfontosabb termelési eszközét — a jószágot — és az eladósodást annyira fokozta, hogy ez szükségképpen utolsó ellenállóerejüket is megtöri.

Ilyen helyzetben egy ország legfeljebb élethalálháborúra vállalkozhat. De még ahhoz sincsenek meg az eszközök. Oroszországban a nemesség, és most már a parasztság is, adósságból él, és adósságból él elsősorban az állam. Hogy az orosz államnak mennyi adóssága van külföldön, azt tudjuk: több mint négymilliárd márka. Hogy mennyi a belső adóssága, azt senki sem tudja; először is, mert nem ismerjük a felvett kölcsönök összegét, sem a forgalomban levő papírpénz mennyiségét; s másodszor, mert napról napra változik ennek a papírpénznek az értéke. Annyi azonban bizonyos: Oroszország hitele külföldön kimerült. A négymilliárd márka összegű orosz államkötvény csordultig telítette a nyugat-európai pénzpiacot. Anglia már régen, Németország pedig újabban túladott „oroszai" nagy részén. Hollandia és Franciaország is elrontotta a gyomrát felvásárlásukkal, amint ez a legutóbbi orosz kölcsönjegyzéskor Párizsban megmutatkozott; az 500 millió frankból csak 300 milliót sikerült elhelyezni, 200 milliót pedig az orosz pénzügyminiszternek vissza kellett vennie a kölcsönt jegyző és túljegyző bankároktól[255]. Ezzel bebizonyosodott, hogy egy újabb orosz kölcsön a közeljövőben még Franciaországban sem számíthat semmiféle sikerre.

Ilyen helyzetben van az az ország, amely állítólag közvetlen háborús veszéllyel fenyeget bennünket, s amely valójában még arra sem képes, hogy egy élethalálháborút indítson, hacsak mi magunk nem vagyunk olyan ostobák, hogy odavessük neki az ehhez szükséges pénzt.

Felfoghatatlan a francia kormánynak és a rá nyomást gyakoroló francia *polgári* közvéleménynek a tudatlansága. Nem Franciaországnak van szüksége Oroszországra, hanem inkább Oroszországnak van szüksége Franciaországra. Franciaország nélkül a cár a maga politikájával Európában el volna szigetelve, tehetetlenül tűrnie kellene, hogy Nyugaton és a Balkánon minden haladjon a maga útján. Némi ésszel Franciaország azt csikarhatna ki Oroszországból, amit csak akar. Ehelyett azonban a hivatalos Franciaország hason csúszik a cár előtt.

Oroszország búzaexportját máris tönkretette az olcsóbb amerikai konkurrencia. Fő kiviteli cikke csupán a rozs marad, s ez szinte kizárólag Németországba megy. *Mihelyt Németország fekete kenyér helyett fehér kenyeret fog enni, a mostani hivatalos cári-nagyburzsoá Oroszország csődbe jut.*

VII

Eleget bíráltuk már szomszédos békés ellenségeinket. De vajon hogy állunk idehaza?

Kereken meg kell mondanunk: a szolgálati idő fokozatos csökkentése a hadsereg szempontjából csak akkor lehet előnyös, ha egyszer s mindenkorra teljesen véget vetnek a katona*nyúzásnak*, amely az utóbbi években elharapózott és sokkal inkább vált szabállyá a hadseregben, mint ahogy azt bevallani hajlandók.

Ez a katonanyúzás a túlzott alakisággal és a szemlék sulykolásával egy tőről fakad. Ezek mindig is divatban voltak a porosz hadseregben, mihelyt egy időre békehadsereg lett, s a poroszoktól átterjed a szászokhoz, a bajorokhoz is stb. Azoknak az igazi „óporosz" időknek az öröksége, amikor a katona vagy toborzott csavargó, vagy jobbágyparasztfiú volt, s ezért zokszó nélkül kellett tűrnie junker tisztjeitől minden bántalmazást és megaláztatást. S főleg a lecsúszott éhenkórász és élősködő nemesség, amely az Elbától keletre elég szép számban akad, még ma is szállítja a maga kontingensét a legkomiszabb katonanyúzókból, és ebben a tekintetben csak a felfuvalkodott burzsoá ficsurok vehetik fel vele a versenyt, akik a junkert szeretnék játszani.

A katonák gyötrése sohasem halt ki teljesen a porosz hadseregben. Csakhogy ez régebben ritkább, enyhébb és hellyel-közzel mulatságosabb volt. Amióta azonban a katonát egyfelől mind több dologra kellett megtanítani, de másfelől nem gondoltak arra, hogy az elavult és értelmetlenné vált taktikai gyakorlatok felesleges részét eltöröljék, az altiszt hallgatólagosan egyre inkább teljhatalmat kapott, hogy tetszése szerint válassza meg kiképzési módszerét. Ezenkívül – közvetve – valósággal rákényszerítették az erőszakos módszerek alkalmazására azzal az utasítással, hogy bizonyos korlátozott idő alatt kell ezt vagy azt megfelelően belesulykolnia szakaszába. Így aztán a katona panasztételi joga merő gúny; nem csoda hát, hogy a kedvelt óporosz módszer ismét szépen divatba jött ott, ahol a katonák ezt eltűrték. Bizonyosra veszem ugyanis, hogy a nyugati országrész ezredeiben, vagy az olyan ezredekben, amelyekben sok a nagyvárosi ember, jóval kevesebb példát találunk a katonanyúzásra, mint az olyanokban, amelyek zömben az Elbától keletre eső országrészek parasztjaiból állnak.

Ennek régebben – legalábbis a gyakorlatban – volt ellenszere. A simacsövű elöltöltő puskánál könnyű volt gyakorlat közben egy kavicsot ereszteni a csőbe a vaktöltényre, s így elég gyakran előfordult, hogy hadgyakorlaton a gyűlölt parancsnokot véletlenségből agyonlőtték. Ez néha

félre is sikerült; ismertem egy kölni fiatalembert, aki 1849-ben ilymódon lelte halálát a századosnak szánt lövedéktől. Ma a kis kaliberű hátultöltő puskával ez már nem megy olyan könnyen és észrevétlenül; ezzel szemben a hadseregben előforduló öngyilkosságok statisztikája elég pontos barométerként mutatja a katonanyúzás fokát. De ha „komolyra fordul a helyzet" és éles töltényeket kapnak a katonák, mindenesetre kérdéses, vajon nem akadnak-e újra hívei a régi gyakorlatnak, amint ez a legutóbbi háborúkban itt-ott állítólag előfordult; a győzelmet persze ez* nemigen mozdítaná elő.[397]

Angol tisztek egyöntetűen arról számolnak be, hogy a francia hadsereg 1891-es champagne-i hadgyakorlata során milyen rendkívüli jó viszonyt tapasztaltak a parancsnokok és a katonák között. Ebben a hadseregben teljesen lehetetlen volna olyasmi, amiről laktanyáinkból olyan gyakran szivárognak ki hírek a sajtóba. A porosz botbüntetés bevezetésére tett kísérlet már a nagy forradalom előtt is meghiúsult. Az algériai hadjáratokban és a második császárság legvadabb időszakában egyetlen parancsnok sem merte volna a francia katonával megtenni akár csak a tizedrészét is annak, amit valamennyiünk szemeláttára a német katonával megtesznek. S ma, az általános hadkötelezettség bevezetése után, szeretném azt a francia altisztet látni, aki egymás felpofozására vagy arculköpésére merne parancsot adni a katonáknak. S mennyire megvethetik a francia katonák leendő ellenfeleiket, amikor hallják és olvassák, hogy azok mi mindent eltűrnek zokszó nélkül. Arról pedig gondoskodnak, hogy a katonák ezt minden francia laktanyában hallhassák és olvashassák.

A francia hadseregben a szellem és a tiszteknek, altiszteknek és katonáknak a kapcsolata olyan, amilyen Poroszországban 1813-tól 1815-ig uralkodott és katonáinkat két ízben is Párizsba juttatta. Nálunk viszont egyre inkább az 1806-os állapotokhoz közelednek, amikor a katonát alig vették emberszámba, amikor botozták és gyötörték, s amikor közte és a tiszt között áthidalhatatlan szakadék tátongott — s ezek az állapotok juttatták a hadsereget Jénához[34] és francia fogságba.

Ma annyit beszélnek arról, hogy az erkölcsi tényezőknek milyen döntő jelentőségük van a háborúban. S a békében mi mást tesznek, mint hogy szinte rendszeresen pusztítják ezeket?

* *A brosúrában*: kellően előmozdítana – *Szerk.*

VIII

Eddig azt tételeztük fel, hogy a szolgálati idő fokozatos, egyenlő csökkentésére vonatkozó javaslatot, amelynek végső célja az áttérés a milíciarendszerre, általánosan elfogadják. De mindenekelőtt az a kérdés, elfogadják-e?

Tegyük fel, hogy Németország először Ausztriának, Olaszországnak és Franciaországnak teszi ezt a javaslatot. Ausztria örömmel fogadná a szolgálati időnek két évre való maximálását és a saját gyakorlatában valószínűleg tovább csökkentené ezt. Az osztrák hadseregben, úgy látszik, sokkal nyíltabban kimondják, mint a németben, hogy milyen kedvező eredményeket értek el a csapatok egy részének rövid szolgálati idejével. Sok tiszt náluk kereken kijelenti, hogy a mindössze néhány hónapi szolgálatot teljesítő Landwehr jobb, mint a sorkatonaság; az mindenesetre mellettük szól, hogy a Landwehr-zászlóaljak – amint arról biztosítottak – 24 óra alatt mozgósíthatók, míg egy sorzászlóaljnál ehhez több nap szükséges. Persze: a sorcsapatoknál nem mernek hozzányúlni a régi osztrák pökhendi rendetlenséghez, a Landwehrnél viszont, ahol minden intézményt újonnan hoztak létre, volt annyi bátorságuk, hogy ezt ne honosítsák meg. Annyi bizonyos, hogy Ausztriában a nép és a kormány egyaránt a katonai terhek könnyítése után sóvárog, s ez, éppen a saját tapasztalataik alapján, a szolgálati idő csökkentésével érhető el a leginkább.

Olaszország is kapva kap majd az ilyen javaslaton. Már-már összeroskad a katonai költségvetés súlya alatt, mégpedig olyan mértékben, hogy megváltoztatására azonnali orvosság kell. Itt is a maximális szolgálati idő csökkentése a legrövidebb és legegyszerűbb út. Megállapíthatjuk tehát, hogy a hármas szövetség[39] vagy összeomlik, vagy pedig olyan eszközhöz kell folyamodnia, amely többé-kevésbé a mi javaslatunkra lyukad ki.

De ha Németország – Ausztria és Olaszország hozzájárulására támaszkodva – ezt a javaslatot a francia kormány elé terjeszti, ez utóbbi igen kényes helyzetbe kerül. Ha a javaslatot elfogadja, ezzel egyáltalán nem romlik a relatív katonai helyzete, ellenkezőleg, lehetősége nyílik e relatív helyzet javítására. Sok szempontból hátrányos Franciaországnak, hogy az általános hadkötelezettséget csak 20 éve vezették be. Ez a hátrány azonban magában foglalja azt az előnyt is, hogy még új minden, hogy az özönvíz előtti copfot csak nemrég nyisszantották le, hogy további javítások könnyen bevezethetők, nem ütköznek megcsontosodott előítéletek szívós ellenállásába. *Nagy vereségek* után minden hadsereg rendkívül tanulékony. Ezért Franciaországban a szerződésben előírt szolgálati idő jobb kihasználása sokkal

könnyebben volna elérhető, mint másutt, s minthogy az iskolaügy, éppúgy, mint a hadsereg, ott a forradalmi átalakulás állapotában van, az ifjúság általános testnevelése és sajátosan katonai előképzése is hamarább és könnyebben volna megoldható, mint másutt. Ez azonban azt jelentené, hogy Franciaország hatalmi helyzete katonai szempontból Németországéhoz viszonyítva erősödne. Mindamellett lehetséges, sőt eléggé valószínű is, hogy a soviniszta irányzat – a francia sovinizmus éppoly ostoba, mint a német – elég erős lesz minden olyan kormány megbuktatásához, amely ilyesmit elfogad, kivált, ha az Németországtól ered. Tegyük fel tehát, hogy Franciaország visszautasítja a javaslatot. Mi történik akkor?

Ebben az esetben Németországnak, pusztán abból a tényből, hogy ilyen javaslatot tett, óriási előnye származik. Ne feledjük: Bismarck huszonhét évi garázdálkodása Németországot – nem ok nélkül – gyűlöletessé tette az egész külföld előtt. Sem az észak-schleswigi dánok annektálásának, sem a rájuk vonatkozó prágai békeszerződés-cikkely megszegésének, majd végül elsikkasztásának[399], sem Elzász-Lotaringia annexiójának, sem a poroszországi lengyelek ellen foganatosított kicsinyes intézkedéseknek a legcsekélyebb közük sem volt a „nemzeti egység" helyreállításához. Bismarck értett ahhoz, hogy Németországot hódításvágyó ország hírébe hozza; a német soviniszta polgár, aki a német osztrákokat kiebrudalta és ennek ellenére még mindig „az *Etschtől* a Memelig"[400] akarja testvérileg tömöríteni Németországot, viszont Hollandiát, Flandriát, Svájcot és Oroszország állítólagos „német" keleti-tengeri tartományait a német birodalommal szeretné egyesíteni – ez a német soviniszta derekasan segítette Bismarckot, mégpedig olyan nagyszerű eredménnyel, hogy ma már Európában senki sem bízik a „becsületes németekben". Bárhová megy is az ember, mindenütt Franciaország iránti rokonszenvet és Németországgal szembeni bizalmatlanságot tapasztal, mert Németországot tekintik a jelenlegi háborús veszély okának. Mindennek véget lehetne vetni, ha Németország rászánná magát indítványunk előterjesztésére. Ezzel minden kétséget kizáró módon a béke bajnokaként lépne a színre. Késznek mutatkozna arra, hogy elöl járjon a leszerelés ügyében, amint ez illik is ahhoz az országhoz, amely megadta a jelt a fegyverkezésre. A bizalmatlanság bizalommá, az ellenszenv rokonszenvvé változna át. Ezzel nemcsak az a szólam válna végre valósággá, amely szerint a hármas szövetség békés szövetség, hanem maga a hármas szövetség is, amely most csak látszat. Európa és Amerika egész közvéleménye Németország mellé állna. S ez olyan erkölcsi sikert jelentene, amely bőségesen ellensúlyozná a javaslatunkból esetleg még kiokoskodható összes katonai hátrányokat.

Franciaország viszont a leszerelési javaslat visszautasításával ugyanabba az előnytelen s gyanús helyzetbe kerülne, amelyben Németország jelenleg van. Most valamennyien látjuk, mondaná az európai nyárspolgár – márpedig ez a legnagyobb nagyhatalom –, most valamennyien látjuk, ki akar békét és ki háborút. S ha akkor egyszer majd valóban háborúpárti kormány jutna hatalomra Franciaországban, olyan helyzettel találná szemben magát, hogy ha csak egy kissé is okos, teljesen tilalmasnak tartaná a háborút. Bárhogyan ügyeskedne is Franciaország, egész Európa benne látná a háború előidézőjét, azt a felet, amely a háborút kikényszerítette. Ezzel nemcsak a kis országokat és nemcsak Angliát hangolná maga ellen, hanem Oroszország segítségében sem lehetne bizonyos. Oroszország ama hagyományos segítségében, amelynek lényege, hogy szövetségesét előbb belehajszolja, majd cserben hagyja a háborúban.

Ne feledjük: *a következő háborúban Anglia dönt.* Mind az Oroszországgal és Franciaországgal hadban álló hármas szövetség, mind az Oroszországtól ellenséges terület által elzárt Franciaország a számukra nélkülözhetetlen jelentős gabonabehozatal folytán rá vannak utalva a tengeri útra. Márpedig ezen Anglia a feltétlen úr. Ha flottáját az egyik fél rendelkezésére bocsátja, akkor a másikat egyszerűen kiéhezteti, elzárja a gabonabehozatal elől; Párizs kiéheztetése ez[401], hallatlanul megnövekedett méretekben, s hogy a kiéheztetett félnek kapitulálnia kell, az éppoly bizonyos, mint kétszer kettő négy.

Nos, ebben a pillanatban Angliában a liberális áramlat kerekedett felül, s az angol liberálisok határozottan a franciákkal rokonszenveznek. Emellett az öreg Gladstone személy szerint oroszbarát. Egy európai háború kitörése esetén Anglia, ameddig csak lehet, semleges marad; de az említett körülmények között még „jóindulatú" semlegessége is döntő segítséget jelenthet az egyik hadviselő félnek. Ha Németország megteszi az általunk ajánlott javaslatot és Franciaország ezt visszautasítja, Németország nemcsak minden ellenkező angol szimpátiát küzdene le és biztosítaná magának Anglia jóindulatú semlegességét, hanem azonfelül szinte lehetetlenné tenné az angol kormánynak, hogy a háborúban Németország ellenségeihez csatlakozzék. Tehát befejezésül:

Vagy elfogadja Franciaország a javaslatot, s akkor ténylegesen elhárul az egyre fokozódó fegyverkezés miatt fenyegető háborús veszély, a népek nyugalomhoz jutnak, s Németországé lesz a dicsőség, hogy ezen az úton megtette az első lépést.

Vagy pedig Franciaország visszautasítja a javaslatot, s akkor olyan mértékben elrontotta a saját helyzetét Európában és megjavította Németország helyzetét, hogy Németországnak egyáltalán nem kell többé háborútól tar-

tania, sőt szövetségeseivel egyetemben, akik csak ekkor válnak igazán szövetségeseivé, minden kockázat nélkül a saját szakállára is megkezdheti a szolgálati idő fokozatos csökkentését és a milíciarendszerre való áttérés előkészítését.

Vajon lesz-e az illetékesekben annyi bátorság, hogy megtegyék a mentő lépést? Vagy pedig várnak, amíg majd felismerve Oroszország helyzetét, Franciaország teszi meg az első lépést és magának aratja le a dicsőséget?

[Üdvözlet a német munkásoknak 1893 május 1. alkalmából]

Miről is beszélhetnék ma inkább a német munkásokhoz, mint az itt, Angliában előkészületben levő májusi ünnepségről, amely éppen ez évben különösen jelentős lesz?[402] Ha Németország most már nem Heinrich Heine „jámbor dedója"[403] többé, a mai Anglia sem a német katedrai csitítgatók* mintaországa többé, az az ország, ahol a jóravaló trade unionok és a törvényes haladás gondoskodnak arról, hogy a szocialista csalfa ábrándok ne találjanak talajra. Ez most egyszer s mindenkorra elmúlt. Anglia munkásosztályának a chartista idők dicsőséges harcai és végső veresége után hosszú időre volt szüksége, amíg megint mozgásba jött. De kétségtelenül megint mozgásban van. Az itt fennálló szocialista szervezetek még kevéssel ezelőtt nem nőttek túl a puszta szektákon, amelyekhez képest a régi trade unionok valóban nagy hatalomnak tűnhettek. Innen erednek a német egyetemi jólelkek bizonykodásai, hogy az angol munkások nem eltörölni akarják a bérmunkarendszert, hanem csak „megnemesíteni". De hogyan áll ez ma? A munkások tömegei egyre inkább ráébrednek annak tudatára, hogy üdvük nem annyira abban van, hogy az egyes vállalkozókkal való harcban magasabb béreket és rövidebb munkaidőt csikarjanak ki, hanem mindenekelőtt abban, hogy kivívják a politikai jogokat, hogy az önálló pártként megszervezett munkásosztállyal meghódítsák a parlamentet**. Ez legelőször az 1892-es általános választáskor mutatkozott meg. A munkások, mindkét régi párt ellen harcolva, három jelöltjüket hozták be, s ezenfelül több mint húsz választókörzetben kiadós ízelítőt adtak ezeknek a pártoknak a maguk eddig fel nem használt hatalmából.[404] Ez rendkívülien emelte a munkások önérzetét.

Angliában a munkásoknak, még a mostani korlátozott választójoggal is, abszolút többségük van legalább 150 választókörzetben. Ha pedig a kormány által beterjesztett választási reformot[405] megszavazzák, akkor 200-ban lesz.

---

* Katedraszocialisták. – *Szerk.*

** *A kéziratban a mondat utolsó része*: a parlamentet, a politikai hatalmat. – *Szerk.*

S továbbá már most az összes választókörzetek többségében a munkásszavazatok a döntők. S hogy mit jelent a munkások osztálytudatra ébredése, az nyilvánvaló. A munkásoknak csak akarniok kell, és Angliát nem lehet az ő akaratuk ellenére kormányozni.

Ez a ráébredés az idei májusi ünnepség előkészületeiben is megmutatkozik. Első ízben fordul elő, hogy a tárgyalások simán, viszálykodás és féltékenykedések nélkül, egyöntetű lelkesedéssel folynak. Sőt mi több: a vezetés a szocialisták kezében van és első ízben lesz az ünnepségnek vitathatatlanul szociáldemokrata jellege.

1893 március 13.

Friedrich Engels

A megjelenés helye: „Maifeier", „Vorwärts" kiadása, 1893 május 1.
Eredeti nyelve: német

[Üdvözlet az osztrák munkásoknak 1893 május 1. alkalmából[406]]

London. Felszólítottak, hogy intézzek néhány szót az osztrák elvtársakhoz májusi ünnepi újságjukban. Mit mondhatok nekik? Hogy május 1-ét hogyan kell megünnepelni, azt ők jobban tudják, mint én. Ezt kezdettől fogva bebizonyították. Az osztrák munkások 1890 óta évről évre megmutatták valamennyi többi országban élő testvéreiknek, hogy milyen egy igazi, proletár szellemű májusi ünnepség. Sehol másutt nem tudták őket ebben utolérni vagy akár csak utánozni.

Valóban, május elsejének ünnepe sokkal nagyobb jelentőségű Ausztriában, mint másutt. Németországban 1890-ben az éppen lezajlott birodalmi gyűlési választásokra lehetett utalni, amelyek a harcos német munkásosztály olyan nagyszerű seregszemléjét nyújtották, hogy az minden májusi ünnepséget elhalványított. Franciaországban 1892 május 1-re estek az általános választójog alapján megtartott községi választások, amelyek a munkások számára óriási győzelmeket hoztak[407]; ott május 1-én nem ünnepelni, hanem dolgozni kellett a proletariátus ügyéért. De Ausztriában a munkásoknak még nincs választójoguk, és hogy a sajtószabadságuk meg az egyesülési és gyülekezési joguk hogyan áll, arról Freiherr von Czapka miniszteri tanácsos úr ad felvilágosítást a birodalmi tanácsban feltett kérdésre[408]. És ezért az osztrák munkásoknak ma és mindig is igazuk van, ha minden körülmények között ragaszkodnak ahhoz, hogy szigorúan megtartsák májusi ünnepségüket. Más országok munkásainak ez az ünnepség főként nemzetközi ügy; előfordulhat ezért, hogy sajátságosan belföldi körülmények miatt a második sorba kell szorulnia. Az osztrákoknak ez nemcsak nemzetközi, hanem, sőt talán főként, belföldi ügy is, s ezért náluk feltétlenül és mindig az első sorban áll.

Kívánom, hogy ez évben is olyan ragyogóan menjen végbe, mint eddig.

A megírás ideje: 1893 március–április eleje
A megjelenés helye: „Zum 1. Mai 1893", „Arbeiterzeitung" kiadása, Bécs, 1893 május 1.
Eredeti nyelve: német
Jelzés: Friedrich Engels levele

A cseh elvtársaknak májusi ünnepségükre – emlék 1848-ból[409]

Karl Marx akkor Bécsben[410] találkozott Borrosch prágai könyvkereskedővel, az osztrák nemzetgyűlés német-cseh frakciójának vezetőjével.

Borrosch nagyon panaszkodott a Csehországban dúló nemzetiségi viszály és a fanatikus ellenségeskedések miatt, amelyeket a csehek állítólag a németcsehek ellen szítanak. Marx megkérdezte, hogy e tekintetben mi a helyzet a cseh munkásokkal. „Hát" – felelte Borrosch –, „ez egy egészen különálló dolog, mihelyt a munkások belépnek a mozgalomba, ennek vége; akkor már nincs szó csehekről vagy németekről, mind összetartanak."

Amit a két nemzetiség cseh munkásai akkor csak *éreztek*, azt ma *tudják*: hogy az egész nemzetiségi viszály csak a nagybirtokos hűbérurak és a tőkések uralma alatt lehetséges; hogy az csak ennek az uralomnak örökéletűvé tételét szolgálja; hogy a cseh és a német munkásoknak azonos közös érdekeik vannak és hogy mihelyt a munkásosztály politikai uralomra jut, elesik a nemzetiségi viszályra szolgáló minden ürügy. Mert a munkásosztály legbelsőbb természeténél fogva nemzetközi, és ezt az idei május elsején újból be fogja bizonyítani.

Friedrich Engels

Den tschechischen Genossen zu ihrer Maifeier
eine Erinnerung aus dem Jahr 1848

A megírás ideje: 1893 április 8.

A megjelenés helye: „První Máj 1893",
a „Sociální Demokrat" kiadása, Praha

Eredeti nyelve: német

[Üdvözlet a francia munkásoknak 1893 május 1-re[411]]

Talán tévedek, de úgy látom, hogy idén a május 1-i ünnep szerepe a nemzetközi proletariátus életében nem lesz annyira kimagasló, mint az előző három évben.

A nagy európai országok közül a jelek szerint csak Ausztriában akarják a tüntetés elsőrendű jelentőségét megóvni. Ott a munkásoknak csakugyan nincs más lehetőségük a cselekvésre.

A május 1-i tüntetés jelentőségét Franciaországban bizonyosan, Németországban majdnem bizonyosan és Angliában is talán háttérbe szorítják majd az általános választások, amelyek során a proletariátusnak új pozíciókat kell meghódítania és a legkevésbé sem kétséges, hogy ezeket meg is hódítja.*

Ha tehát a május 1-i ünnep akár csak kis mértékben is háttérbe szorulna a küszöbönálló választások miatt, ez ne nyugtalanítson bennünket. Ez egyáltalán nem jelentené azt, hogy gyengébbek lettünk. Éppen ellenkezőleg. A tüntetés kitűnő dolog, de csak ha nincs jobb cselekvési eszközünk. A burzsoázia ne diadalmaskodjék idő előtt. Találkozunk a választási urnáknál s azután a Bourbon-palotában[413]!

London, április 14.

Friedrich Engels

A megjelenés helye: „Le Socialiste", 1893 április 23. (134.) sz.
Eredeti nyelve: francia

* *A kéziratban törölve*: Belgiumban a tehetségtelen kormány és a rövidlátó burzsoázia éppen május 1-e előestéjén játszik a tűzzel, mintha csak mindenáron tűzvészt akarna előidézni, amely lángba borítaná egész Európát.[412] – *Szerk.*

[A spanyol munkásoknak 1893 május 1-re[414]]

A proletariátus forradalma, úgy látszik, mindent felforgat, még az időrendet is. Így – akármi áll is a naptárban – május 1, legalábbis Spanyolországban, május 2-a[415] után következik. Azelőtt a spanyol munkások május 2-án tartottak ünnepet, ma ugyane hónap 1-ét ünneplik meg.

Május 2-tól május 1-ig igen nagy haladást tettünk. Mi is történt valójában 1808 május 2-án? A külföldi invázió az egyik oldalon, a madridi nép a másikon.* Ez igen egyszerűnek látszik, de a valóságban a helyzet roppant bonyolult volt. A spanyol nép csak úgy harcolhatott a külföldi invázió és Napóleon zsarnoksága ellen, ha ugyanakkor harcol a francia forradalom ellen**; függetlenségének visszaszerzése végett pedig ugyanez a spanyol nép kénytelen volt helyreállítani a nemesség és a papság által támogatott fanatikus félkegyelmű VII. Ferdinánd zsarnoki uralmát.

Ugyanez történt Olaszországban és Németországban, sőt Franciaországban is. Olaszország és Németország csak úgy rázhatták le Napóleon igáját, ha ellenállás nélkül kiszolgáltatják magukat a monarchista, feudális és klerikális reakciónak.

A népek közötti háborúk így teszik bonyolulttá és zavarossá a látszólag legegyszerűbb és legvilágosabb helyzeteket is.

De május 2-tól május 1-ig óriási haladást értünk el; május 1-e világos és áttekinthető helyzetet jelent, két teljesen elkülönült és egymással szembenálló tábort: az egyik oldalon az egyetemes felszabadítás vörös zászlaja alatt győzelem felé haladó nemzetközi proletariátus, a másikon a világ minden országának vagyonos és reakciós osztályai, amelyek kizsákmányoló előjogaik

---

* *A kéziratban törölve*: A külföldi hadsereg mögött Napóleon állt, a polgári forradalom állítólagos képviselője, aki a valóságban az országon belül zsarnok, a szomszédos népekkel szemben pedig hódító volt. A madridi nép mögött a gyengeelméjű Bourbonok királysága, a feudális nemesség, a papság. Furcsa összevisszaság. – *Szerk.*

** *A kéziratban törölve*: amelynek Napóleon gyermeke volt – *Szerk.*

védelmében egyesültek. A harc megindult, a vörös zászlót kibontották, a győzelem biztos – előre!

A megírás ideje: 1893 április

A megjelenés helye: „El Socialista",
1893 május 1.

Eredeti nyelve: francia

[A „Szocialdemokrat" c. folyóirat szerkesztőségének[416]]

До редакцията на сборник „Социал-Демократ"

122, Regent's Park Road N. W.
London, 1893 június 9.

Kedves Elvtársaim!

Szívből köszönetet mondok Önöknek „Социал-Демократ" című lapjuk 2. számának megküldéséért és e sorok címfeliratával igyekszem a tudomásukra hozni, hogy legalábbis kezdem megérteni a nyelvüket. A nemzetköziség követelményei évről évre nőnek. 1848-ig azt hihette az ember, hogy eleget tett, ha valamennyire megérti Nyugat- és Közép-Európa főbb nyelveit, de most odáig jutottunk, hogy öreg napjaimra még románul és bolgárul is meg kell tanulnom, ha követni akarom a szocializmus előretörését kelet és délkelet felé. Hiszen mi itt nyugaton nagyon örülünk Ázsia határán levő délkeleti előőrseinknek, amelyek a Fekete- és az Égei-tengerig viszik el a modern proletariátus Marx által kibontott zászlaját – bárcsak még megérhette volna mindezt Marx! – és válaszul az orosz cárizmus csábításaira és fenyegetéseire, a cári proklamációkkal szembehelyezik a proletariátus orosz előharcosainak szocialista műveit. Nagy örömmel láttam, hogy Plehanov munkáit lefordították bolgárra.[417] Да живее интернационалния социализъм!*

F. Engels

A megjelenés helye: „Szocialdemokrat",
3. sz., 1893
Eredeti nyelve: német

* – Éljen a nemzetközi szocializmus! – *Szerk.*

[Záróbeszéd a zürichi Nemzetközi Szocialista Munkáskongresszuson[418]]

Polgártársak és Polgártársnők!

Engedjék meg, hogy beszédemet (az előző szónok a magáét angolul és franciául tartotta meg) szeretett anyanyelvemen, németül mondjam el. A váratlanul fényes fogadtatást, amelyben részesítettek és amely mélyen meghatott, úgy tekintem, hogy az nem személy szerint nekem szól, hanem ama nagy ember munkatársának, akinek a képe ott függ fenn a falon.* Éppen ötven éve annak, hogy Marx és én beléptünk a mozgalomba, a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben[340] ekkor jelentettük meg az első szocialista cikkeket. Az akkori kis szekták azóta hatalmas szocialista párttá fejlődtek, amelytől megremeg az egész hivatalos világ. Marx meghalt, de ha most még élne, nem lenne Európában és Amerikában egyetlen ember sem, aki oly jogos büszkeséggel tekinthetne vissza életművére. És még egy emlékezetes évforduló. 1872-ben volt az Internacionálé utolsó kongresszusa.[134] Két dolog történt itt. Először is a teljes szakítás az anarchistákkal. Felesleges határozat volt-e ez vagy nem? A párizsi[94], a brüsszeli[242] és a mostani kongresszusnak ugyanezt kellett tennie. A másik dolog az Internacionálé régi formájú tevékenységének beszüntetése volt. Ez abban az időben történt, amikor a dicsőséges Kommün vérétől megittasult reakció dühe a végsőkig fokozódott. A régi Internacionálé további fenntartása olyan áldozatokat követelt volna, amelyek nem álltak arányban az elérhető hatással; az Internacionálé áttette székhelyét Amerikába, vagyis visszavonult a színtérről. Rábízták az egyes országok proletariátusára, hogy mindegyik a saját formájában szervezkedjék. Ez megtörtént és az Internacionálé most sokkal erősebb, mint azelőtt. Ilyen szellemben kell továbbra is közös talajon munkálkodnunk. Lehetővé kell tennünk a vitát, hogy ne váljunk szektává, de a közös álláspontot meg kell tartanunk. A laza kapcsolat, az önkéntes összetartás, amelyet kongresszusok tá-

* Marx. – *Szerk.*

masztanak alá – ennyi elegendő a győzelem kivívásához, amelyet a világ semmilyen hatalmassága sem ragadhat el tőlünk többé. Különös örömömre szolgál, hogy az angolok nagy számban vannak itt képviselve, hiszen a munkások szervezésében ők voltak a tanítómestereink; de bármennyit tanultunk is tőlük, bizonyára ők is felfedeztek itt némely új dolgot, amiből még ők is tanulhatnak.

Németországon át utaztam és mint hallottam, bizonyos tekintetben sajnálják, hogy a szocialistaellenes törvény megbukott. A harc a rendőrséggel, mondják, sokkal szórakoztatóbb volt. Ilyen harcosokkal nem tud elbánni a világ egyetlen rendőrsége, egyetlen kormánya sem.

A vezetőség kérésére a kongresszust berekesztettnek nyilvánítom. Éljen a nemzetközi proletariátus!

(A gyűlés viharos éljenzésbe tör ki. Az ujjongás még jó ideig tart. A jelenlevők felállnak és állva eléneklik a „Marseillaise"-t.)

A megjelenés helye: „Protokoll des Internationalen Sozialistischen Arbeiterkongresses in der Tonhalle Zürich vom 6. bis 12. August 1893", Zürich 1894

Eredeti nyelve: német

[Beszéd az 1893 szeptember 14-i bécsi szociáldemokrata gyűlésen[419]]

Tisztelt Elvtársak és Elvtársnők!

Nem hagyhatom el ezt a termet anélkül, hogy szívből jövő, mélyen átérzett köszönetet ne mondjak azért a meg nem érdemelt fogadtatásért, amelyben ma este részesültem. Csak azt mondhatom: sajnos az a sorsom, hogy elhunyt barátom dicsőségét learassam. Ilyen értelemben fogadom ovációikat. Ha tehettem valamit a mozgalomért abban az ötven évben, amikor részt vettem benne, jutalmat nem kívánok érte. A legszebb jutalom: Önök maguk! Embereink ott vannak a szibériai börtönökben, ott vannak a kaliforniai aranybányákban, egészen Ausztráliáig mindenütt megtalálhatók. Nincs olyan ország, olyan nagy állam, ahol a szociáldemokrácia ne lenne hatalom, amelylyel mindenkinek számolnia kell. Minden, ami világszerte történik, ránk való tekintettel történik. Nagyhatalom vagyunk, amelytől félni kell, amelytől több függ, mint a többi nagyhatalomtól. Ez az én büszkeségem! Nem éltünk hiába, büszkén és elégedetten tekinthetünk vissza munkánkra. Németországban erőszakkal el akarták fojtani a mozgalmat, ám a szociáldemokrácia minden alkalommal úgy válaszolt, ahogy azt a burzsoázia nem várta.* Az ismételt választások, a szociáldemokrata szavazatoknak ez a biztos és feltartóztathatatlan gyarapodása megijeszti a burzsoáziát, megijeszti Caprivit, megijeszti valamennyi hatalmat. (Viharos tetszésnyilvánítás.) Az előttem szóló** megjegyezte, hogy külföldön mindig lebecsülték a szociáldemokrata mozgalmat. Tisztelt elvtársaim, jártam Bécs utcáin és megtekintettem azokat a gyönyörű épületeket, melyeket a burzsoázia a jövő proletariátusa számára felépíteni szíveskedett (viharos derültség); kérésemre megmutatták

---

* *A „Neue Freie Presse" tudósításában e mondat helyett*: Jelenleg az általános választójogért folyik a küzdelem; ez az egyik leghatalmasabb fegyver a proletariátus kezében. Az általános választójog az egyetlen eszköz a párt hatalmának és erejének felmérésére. Erre tanít bennünket Németország történelmének utolsó húsz esztendeje. – *Szerk.*

** Leuthner. – *Szerk.*

nekem a Városháza pompás árkádos palotáját is, amelyet Önök oly méltó módon vettek birtokukba. E birtokbavétel óta senki sem becsüli le Önöket többé. (Élénk tetszésnyilvánítás.) Ez a nap új korszakot nyitott. Láttam – akkoriban Londonban voltam – az angol laptudósítók ijedtségét, amikor arról számoltak be, hogy július 9-én a proletariátus uralkodott Bécsben[420], jobban uralkodott, mint bárki más azelőtt. (Tomboló, hosszan tartó tetszésnyilvánítás és taps. Újra meg újra éljenzik Engelst.)

A megjelenés helye: „Arbeiterzeitung",
1893 szeptember 22. (38.) sz.
Eredeti nyelve: német
Jelzés: L a p t u d ó s í t á s

[Beszéd az 1893 szeptember 22-i berlini szociáldemokrata gyűlésen[421]]

Elvtársnők és Elvtársak!

Szívből köszönöm Önöknek azt a ragyogó és meg nem érdemelt fogadtatást, amelyben részesítettek. Itt csak megismételhetem, amit már Zürichben és Bécsben is mondtam*: úgy tekintem ezt a fogadtatást, mint amely nem nekem személy szerint szól, hanem egy nálam nagyobb ember munkatársának és harcostársának, Karl Marx küzdőtársának, és ilyen értelemben mondok érte köszönetet. Mint tudják, nem vagyok népszónok, sem parlamenti képviselő, munkámat más területen fejtem ki, többnyire dolgozószobában, tollal dolgozom. Mégis szeretnék Önöknek még néhány szót mondani. Szinte napra 51 éve annak, hogy Berlint utoljára láttam.[422] Azóta Berlin teljesen átalakult. Akkor kicsiny, úgynevezett „rezidencia" volt, alig 350 000 főnyi lakossággal, és az udvarból, a nemességből, a helyőrségből meg a hivatalnokokból élt. Ma Berlin nagy főváros, majdnem kétmillió főnyi lakossággal, és az iparból él; ma az udvar, a nemesség, a helyőrség és a hivatalnokok akár más lakóhelyet is kereshetnének maguknak és Berlin mégis Berlin maradna. És Berlin ipari fejlődése még más fordulatot is hozott. Akkor még egyetlen szociáldemokrata sem volt Berlinben; azt sem tudták, mi a szociáldemokrácia; ma pedig, néhány hónappal ezelőtt, megvolt a berlini szociáldemokrácia csapatszemléje, s az közel 160 000 szavazattal vonult fel[423], Berlin összesen hat képviselője közül pedig öt szociáldemokrata. E tekintetben Berlin az európai nagyvárosok sorában az élen áll, még Párizst is messze túlszárnyalta.

De nemcsak Berlin, hanem egész Németország is átélte ezt az ipari forradalmat. Tizenhat évig nem voltam Németországban.[424] Mint tudják – hiszen a saját bőrükön érezték – itt 1878 óta tartott a szocialistaellenes törvény uralma, amellyel Önök most szerencsésen végeztek. Amíg ez a törvény érvényben volt, elkerültem Németországot, meg akartam kímélni a hatóságokat attól a gondtól, hogy kiutasítsanak, ami bizonyára megtörtént volna.

* *V. ö. 382–385. old. – Szerk.*

(Derültség, közbekiáltások: „Biztosan megtörtént volna!") És így mostani utazásom során meggyőződhettem arról, hogy milyen nagyszerű fordulat következett be Németország gazdasági viszonyaiban. Egy emberöltővel ezelőtt Németország földművelő ország volt, lakosságának kétharmada falun élt; ma elsőrendű ipari ország, és végig a Rajna mentén, a holland határtól a svájci határig egyetlen zugot sem találtam, ahol az ember körülnézhetne és ne látna füstölgő kéményeket. Ez persze látszatra mindenekelőtt csak a tőkésekre tartozik. De amikor a tőkések fejlesztik az ipart, nemcsak értéktöbbletet hoznak létre, hanem proletárokat is, tönkreteszik a kispolgári és kisparaszti középosztályokat, a végletekig kiélezik a burzsoázia és a proletariátus közötti osztályellentétet, és aki proletárokat hoz létre, az szociáldemokratákat is létrehoz. A burzsoázia minden új parlamenti választás alkalmával megdöbben a szociáldemokrata szavazatok feltartóztathatatlan növekedése láttán és ezt kérdi: mi ennek az oka? Ha egy kis esze volna, látnia kellene, hogy ez a saját műve. Így történt, hogy a német szociáldemokrácia ma a legegységesebb, a legegybeforrottabb, a legerősebb az egész világon, hogy győzelemről győzelemre halad, hála annak a nyugalomnak, fegyelemnek és egészséges humornak, amellyel harcait vívja. Elvtársak, az a meggyőződésem, hogy Önök továbbra is megteszik kötelességüket, és így befejezésül hadd kiáltsam: *Éljen a nemzetközi szociáldemokrácia!*

A megjelenés helye: „Vorwärts",
1893 szeptember 26. (226.) sz.
Eredeti nyelve: német
Jelzés: L a p t u d ó s í t á s

[A londoni Német Munkás Művelődési Egyletnek[262]]

London, 1893 december 1.
122, Regent's Park Road, N. W.

Tisztelt Elvtárs,

kérem, tolmácsolja őszinte köszönetemet a Kommunista Munkás Művelődési Egylet vezetőségének és tagságának, amiért szívesek voltak 73. születésnapomról megemlékezni. Kívánom, hogy az Egylet még soká virágozzék és mindig magasra tartsa a régi vörös zászlót, melyet elsőnek bontott ki itt Angliában!

Őszinte üdvözlettel

F. Engels

Az első megjelenés helye:
Marx–Engels Werke, 22. köt., Berlin 1963
Eredeti nyelve: német

[A szocialista diákok nemzetközi kongresszusának[425]]

London, 1893 december 19.

Kedves Polgártársak,

Köszönöm szíves meghívásukat a szocialista diákok kongresszusára, de végtelen sajnálatomra ennek nem tehetek eleget, mert fontos és sürgős munkák itt marasztalnak. Csak arra szorítkozhatom tehát, hogy kongresszusuknak a megérdemelt, teljes sikert kívánjam. Bárcsak az Önök erőfeszítéseinek segítségével a diákok megértenék: az ő soraikból kell kikerülnie annak az értelmiségi proletariátusnak, amely arra hivatott, hogy egy napon testvérei, a kétkezi munkások oldalán és velük együtt fontos szerepet játsszék a közelgő forradalomban. A múltban a polgári forradalmak az egyetemektől csak ügyvédeket követeltek, mint legjobb nyersanyagot politikusaik formálásához; a munkásosztály felszabadításához ezenkívül mérnökök, vegyészek, agronómusok és más szakemberek is kellenek, mert nemcsak a politikai gépezet, hanem az egész társadalmi termelés irányítását is kézbe kell venni; e célra pedig hangzatos szólamok helyett megalapozott ismeretekre lesz szükség.

Testvéri üdvözlettel

F. Engels

A megjelenés helye: „L'Etudiant socialiste", 1894 március 25. – április 10. (8.) sz.
Eredeti nyelve: francia

Előszó
[a „Nemzetközi vonatkozású cikkek a »Volksstaat«-ból (1871–75)" c. gyűjteményhez][426]

Az alább következő írásoknak, azon a körülményen kívül, hogy valamennyi a „Volksstaat"[141] számára íródott, még az a közös vonásuk, hogy valamennyi Németországon kívüli, nemzetközi ügyekkel foglalkozik.

Az első: *„Még egyszer »Vogt úr«"*[427] a befejező része annak az 1859-től 1860-ig tartó polémiának, amely egyfelől az ál-természetbúvár ál-republikánus, de hamisítatlan vulgáris-liberális bonapartista és könyvgyáros, másfelől Marx között az olasz háborúról folyt. Ez az írás végleg rányomta nevezett Vogt úrra a fizetett bonapartista ügynök bélyegét, amit Marx 1860-ban „Vogt úr" című írásában[428] természetesen csak közvetett bizonyítékokkal támaszthatott alá.

A második írás: *„A bakunyinisták munkában"*, amely ismerteti az anarchisták tevékenységét az 1873 júliusi spanyolországi felkelés idején, korábban külön brosúraként jelent meg.[429] Jóllehet a munkásmozgalom anarchista karikatúrája már régen túljutott tetőpontján, az európai és az amerikai kormányok túlságosan érdekeltek fennmaradásában és túlságosan sok pénzt áldoznak támogatására, semhogy az anarchista hőstetteket teljesen figyelmen kívül hagyhatnók. Ezért itt újra kinyomatjuk a cikket.

A *„Lengyel proklamáció"*[430] Németország Kelet-Európához fűződő kapcsolatainak olyan oldalát tárgyalja, amelyet ma nagyon is gyakran figyelmen kívül hagynak, holott, ha e kapcsolatokat helyesen akarjuk megítélni, nem szabad elhanyagolni.

Az 1874. évi *blanquista menekült-program* kritikája[431] megint különös érdeklődésre tarthat számot, éppen most, amikor a francia képviselőházba más szocialista csoportok képviselőivel együtt néhány blanquista is bevonult, élükön Vaillant barátunkkal[432]. A blanquisták azóta, hogy 1880-ban visszatértek Franciaországba[433], egy alkalommal döntő módon beavatkoztak az eseményekbe, éspedig 1887-ben, az utolsó elnökválasztás napján, Grévy lemondása után. A Nemzetgyűlés többsége Jules Ferryt támogatta, a Kommün aljas elnyomóinak egyik legaljasabbikát, egyik legtökéletesebb képviselőjét

annak az opportunista burzsoáziának[434], amely csak azért akarja kormányozni Franciaországot, hogy gyarmataival együtt kiszipolyozhassa. Akkoriban felkelésre készültek Párizsban, amelyet a radikális képviselőkkel egyetértésben a párizsi községtanács irányított volna; a katonai szervezés azonban a blanquisták kezében volt, akik a tisztikart szolgáltatták, s akiknek katonai vezetője, Eudes Kommün-tábornok átvette a parancsnokságot és egy kávéházban, a városháza mellett berendezte vezérkari irodáját. Az opportunisták, a felkelés veszélyét látva, engedtek és Carnot-t választották meg.

De újabban is, az orosz flotta tagjainak párizsi vendégeskedése idején, a blanquisták hetilapja, „Le Parti socialiste"[435], dicséretesen kitűnt bátor, mindennemű soviniszta előítélettel dacoló magatartásával. Ez a magatartás biztosíték arra, hogy a kamara blanquista csoportja Vaillant vezetésével a legjobb akarattal elősegíti majd *valamennyi* ott képviselt szocialista csoport együttműködését és egyesülését egy erős szocialista frakcióvá.

Bizonyára észreveszik, hogy mindezekben az írásokban és különösen ebben az utóbbiban mindvégig nem nevezem magamat szociáldemokratának, hanem kommunistának. Akkoriban ugyanis különböző országokban szociáldemokratáknak nevezték magukat olyan emberek, akik korántsem írták zászlajukra az összes termelőeszközök társadalmi tulajdonba vételét. Franciaországban szociáldemokratákon olyan demokratikus republikánusokat értettek, akik több-kevesebb hamisítatlan, ám mindenkor meghatározhatatlan rokonszenvet tápláltak a munkásosztály iránt, tehát olyasféle embereket, mint Ledru-Rollin volt 1848-ban, vagy mint a proudhonista beütésű „radikális szocialisták" voltak 1874-ben. Németországban a lassalleánusok nevezték magukat szociáldemokratáknak; de bár a nagy részük mindinkább belátta a termelőeszközök társadalmasításának szükségszerűségét, az egyetlen nyilvánosan elismert programpontjuk a specifikusan lassalle-i, államsegéllyel működő termelőszövetkezet maradt. Teljesen lehetetlen volt tehát, hogy Marx és én a saját álláspontunk megjelölésére ennyire tágítható kifejezést válasszunk. Ma másképp áll a dolog, és így ez a szó elfogadható, bár változatlanul nem illik az olyan pártra, amelynek gazdasági programja nem csupán általában szocialista, hanem egyenesen kommunista, és amelynek politikai végcélja az egész állam megszüntetése, tehát a demokráciáé is. De az *igazi* politikai pártok neve sohasem teljesen megfelelő; a párt fejlődik, a név marad.

Az utolsó tanulmányt: *„Az oroszországi társadalmi viszonyokról"*, amely 1875-ben ugyancsak különlenyomatként, brosúrában jelent meg[436], lehetetlen volt újból kinyomatni egy többé-kevésbé részletes utószó* nélkül. Az

* *V. ö. 395—408. old. – Szerk.*

orosz parasztközösség jövőjének kérdése minden oroszt, aki törődik hazája gazdasági fejlődésével, ma jobban foglalkoztat, mint valaha. Az orosz szocialisták körében Marx általam idézett levelét* a legkülönbözőbb módon értelmezték. Bel- és külföldön élő oroszok még újabban is ismételten felszólítottak, hogy nyilvánítsak véleményt erről a kérdésről. Hosszú ideig ellenálltam, mert nagyon is jól tudom, hogy mennyire elégtelenül ismerem Oroszország gazdasági helyzetének részleteit; hogyan készüljek el a „Tőke" harmadik kötetével és tanulmányozzam át emellett azt a valóban óriási irodalmat, amelyben a régi Oroszország – Marx kedvelt kifejezése szerint – kimúlása előtt elkészíti leltárát? Nos, „Az oroszországi társadalmi viszonyokról" újranyomását sürgetik, és ez a körülmény arra késztet, hogy a régi tanulmány kiegészítéseképpen, Oroszország mai gazdasági helyzetének történelmi összehasonlító vizsgálatából megpróbáljak néhány következtetést levonni. Ha ezek a következtetések nem is szólnak feltétlenül amellett, hogy az orosz földközösségre nagy jövő vár, másrészt azt a nézetet igyekeznek alátámasztani, hogy a tőkés társadalom küszöbönálló felbomlása nyugaton Oroszországnak is lehetővé teszi majd, hogy tőkés korszakát, amelyen most már elkerülhetetlenül át kell esnie, lényegesen lerövidítse.

London, 1894 január 3.

F. Engels

Vorwort

A megjelenés helye: „Internationales aus dem »Volksstaat« (1871—75)", Berlin 1894

Eredeti nyelve: német

* *V. ö. 404—405. old. – Szerk.*

Bevezető megjegyzés
[„A bakunyinisták munkában. Emlékirat az 1873. évi spanyolországi felkelésről" 1894-es kiadásához[437]]

Az alábbi értekezés könnyebb megértését szolgálja néhány időrendi adat.

1873 február 9-én Amadeo király már torkig volt spanyol királyságával; mint a királyok között az első sztrájkoló – lemondott. 12-én kikiáltották a köztársaságot; nyomban utána a baszk tartományokban újabb karlista felkelés tört ki[438].

Április 10-én alkotmányozó gyűlést választottak; ez június elején ült össze és június 8-án kikiáltotta a föderatív köztársaságot. 11-én Pí y Margall vezetésével új kormány alakult. Egyidejűleg bizottságot választottak az új alkotmány kidolgozására, de ebből kirekesztették a szélsőséges republikánusokat, az úgynevezett intranzigenseket. Amikor aztán július 3-án kihirdették az új alkotmányt, az intranzigensek úgy találták, hogy ez nem eléggé következetes Spanyolország „független kantonokra" való szétdarabolásában; az intranzigensek tehát nyomban felkeléseket szerveztek a tartományokban; Sevillában, Cordovában, Granadában, Malagában, Cádizban, Alcoyban, Murciában, Cartagenában, Valenciában stb. július 5. és 11. között mindenütt győztek és e városok mindegyikében független kantonkormányt alakítottak. Július 18-án Pí y Margall lemondott és a helyére Salmerón került, aki azonnal csapatokat küldött a felkelők ellen. A felkelők – gyenge ellenállás után – néhány nap alatt vereséget szenvedtek; július 26-ra Cádiz elestével már egész Andalúziában helyreállt a kormány uralma, és körülbelül ugyanebben az időben térdre kényszerült Murcia és Valencia is; csak Valencia nyilvánított a harcban valamelyes erőt.

Csupán Cartagena tartotta magát. Spanyolországnak ezt a legnagyobb hadikikötőjét, amely a flottával együtt a felkelők kezére került, a szárazföldön, a várfalon kívül, még 13 különálló erőd védte, s ezért nem lehetett olyan könnyen bevenni. S minthogy a kormány óvakodott attól, hogy a saját flottatámaszpontját szétrombolja, a „cartagenai szuverén kanton" egészen 1874

január 11-ig fennmaradt; ekkor végül is kapitulált, mert valóban már az égvilágon semmire sem volt jó.

Ebben az egész csúfos felkelésben bennünket csak a bakunyinista anarchisták még csúfosabb tettei érdekelnek; csak ezeket ábrázoljuk itt valamenynyire részletesen, intő például kortársainknak.

Vorbemerkung

A megírás ideje: 1894 január eleje

A megjelenés helye: „Internationales aus dem »Volksstaat« (1871–75)", Berlin 1894

Eredeti nyelve: német

Utószó
[„Az oroszországi társadalmi viszonyokról" 1894-es kiadásához][439]

Először is helyesbítéssel kell kezdenem, miszerint P. Tkacsov úr, pontosan szólva, nem volt bakunyinista, azaz anarchista, hanem „blanquistának" adta ki magát. A tévedés természetes volt, minthogy nevezett úr, az orosz menekültek akkori szokása szerint, a Nyugat előtt az egész orosz emigrációval szolidaritást vállalt és brosúrájában Bakunyint és társait is csakugyan úgy védelmezte támadásaimmal szemben, mintha ezek személyesen ellene irányultak volna.

Az orosz kommunista parasztközösségre vonatkozó nézetek, amelyeket velem szemben képviselt, lényegében Herzen nézetei voltak. Ez a forradalmárrá felfújt pánszláv szépíró Haxthausen „Tanulmányok Oroszországról" c. művéből megtudta, hogy a birtokain élő jobbágyparasztok nem ismerik a föld magántulajdonát, hanem a szántóföldeket és réteket időközönként újra felosztják egymás között. Mint szépírónak nem kellett megtanulnia azt, ami röviddel utóbb köztudottá vált, hogy a föld köztulajdona a németeknél, a keltáknál, az indiaiaknál, szóval minden indogermán népnél az őskorban uralkodó, Indiában ma is létező, Írországban és Skóciában csak újabban erőszakosan megszüntetett, sőt Németországban itt-ott még előforduló, most kihalóban levő tulajdonforma, amely bizonyos fejlődési fokon valóban minden népnél egyformán megtalálható. De mint pánszlávista, aki legfeljebb szólamaiban volt szocialista, ebben újabb ürügyet látott arra, hogy „szent" Oroszországát és annak küldetését – hogy a rothadt, elöregedett Nyugatot, ha kell, fegyveres erőszakkal, megfiatalítsa és újjászülje – ugyane rothadt Nyugattal szemben még fényesebb megvilágításba helyezze. Amit az ócska franciák és angolok minden erőfeszítésük ellenére sem tudtak nyélbe ütni, az oroszoknál otthon készen megtalálható.

„A parasztközösséget fenntartani és a személyi szabadságot megteremteni, a falusi és járási önigazgatást, a nemzeti egység fenntartása mellett, a városokra és az egész államra kiterjeszteni – ebben foglalható össze Orosz-

ország jövőjének kérdése, ez ugyanazon társadalmi antinómiának a kérdése, amelynek megoldása foglalkoztatja és nyugtalanítja a nyugati elméket." (Herzen: „Levelek Lintonnak".)[440]

Eszerint lehet, hogy politikai kérdés még van Oroszországban; de a „társadalmi kérdés" Oroszországban már megoldódott.

Akárcsak Herzen, ugyanolyan könnyen vette a dolgot követője, Tkacsov is. Ha 1875-ben már nem is állíthatta, hogy a „társadalmi kérdés" Oroszországban már megoldódott, szerinte az orosz parasztok, mint született kommunisták, mégis mérhetetlenül közelebb állnak a szocializmushoz és azonfelül sokkal jobban érzik magukat, mint a szegény, istentől elhagyatott nyugat-európai proletárok. Ha a francia republikánusok száz éves forradalmi tevékenységük jogán saját népüket tartják a politikailag kiválasztott népnek, úgy néhány akkori orosz szocialista az oroszt nyilvánította társadalmi szempontból kiválasztott népnek; szerintük nem a nyugat-európai proletariátus harcaiból, hanem az orosz paraszt legbelsőbb valójából fakad majd a régi gazdasági világ újjászületése. Támadásom e gyermekded felfogás ellen irányult.

Mármost az orosz parasztközösségnek figyelmet szenteltek és elismeréssel adóztak olyan emberek is, akik mérhetetlen magasságban állnak a Herzenek és Tkacsovok fölött. Közéjük tartozik Nyikolaj Csernisevszkij is, az a nagy gondolkodó, akinek Oroszország olyan végtelenül sokat köszönhet és akinek lassú meggyilkolása: sokéves száműzetése a szibériai jakutok közé örök szégyenfolt marad II. Sándor, a „felszabadító" emlékén.

Csernisevszkij az orosz szellemi határzár következtében sohasem ismerte meg Marx műveit, és amikor „A tőke" megjelent, már régen a jakutok között élt Közép-Viljujszkban. Egész szellemi fejlődésének abban a közegben kellett végbemennie, amelyet ez a szellemi határzár teremtett. Amit az orosz cenzúra nem engedett be, az Oroszország számára alig vagy egyáltalán nem létezett. Ha akadnak nála bizonyos gyenge pontok, a látókör bizonyos korlátai, úgy csak azon csodálkozhatunk, hogy nincs több.

Az orosz földközösségben Csernisevszkij is eszközt lát ahhoz, hogy a fennálló társadalmi formából új fejlődési fokra lehessen jutni, amely magasabb, mint egyrészt az orosz földközösség, másrészt a nyugat-európai tőkés társadalom a maga osztályellentéteivel. És azt, hogy Oroszország rendelkezik ezzel az eszközzel, míg a Nyugat híjával van ennek, azt ő előnynek látja.

„Nyugat-Európában egy jobb társadalmi rend bevezetését rendkívül megnehezíti az egyes személyiség jogainak korlátlan kiterjesztése . . . az ember nem egykönnyen mond le akár csak egy kis részéről is annak, ami-

Lettres de Frédéric Engels sur la Russie.

БИБЛІОТЕКА СОВРЕМЕННАГО СОЦІАЛИЗМА

Серія II. — Выпускъ III.

ФРИДРИХЪ ЭНГЕЛЬСЪ О РОССІИ

1) Отвѣтъ П. Н. Ткачеву (1875 г.)

2) Послѣсловіе къ нему (1894 г.)

ПЕРЕВОДЪ СЪ НѢМЕЦКАГО

В. ЗАСУЛИЧЪ

ЖЕНЕВА

Типографія „СОЦІАЛЬ-ДЕМОКРАТА", Route de Lancy, 6

1894

A „Friedrich Engels Oroszországról" c. brosúra címoldala

nek élvezetét megszokta és Nyugaton az egyén már megszokta, hogy a magánjogoknak nincsenek korlátaik. A kölcsönös engedmények előnyére és elkerülhetetlenségére csak a keserű tapasztalat és a hosszas megfontolás tanítja meg az embert. Nyugaton a gazdasági viszonyok jobb rendje áldozatokkal jár együtt és ezért nehezen teremthető meg. Ellenkezik az angol és a francia paraszt szokásaival." De „ami az egyik országban utópiának tetszik, a másikban tényként létezik . . . azok a szokások, amelyeknek meghonosítását a népéletben az angol és a francia mérhetetlenül nehéznek látja, azok az oroszoknál már mint a népélet tényei megvannak . . . a dolgoknak az a rendje, amely felé a Nyugat hosszú és nehéz úton még csak törekszik, vidéki életünk erőteljes népszokásában már megvan . . . Látjuk, milyen szomorú következményekkel járt Nyugaton a föld közös tulajdonának megszűnése, és milyen nehéz a nyugati népeknek helyreállítani azt, ami elveszett. Nem szabad, hogy a Nyugat példája hiábavaló legyen." (Csernisevszkij: Művek, genfi kiadás, V., 16—19. old., idézi Plehanov a „Nasi Raznoglaszijá"-ban, Genf, 1885.)[441]

S az uráli kozákokról, akiknél még volt a szokás, hogy a földet közösen művelték meg és a terméket utólag elosztották az egyes családok között, ezt mondja:

„Ha ezek az uráliak mostani rendszerüket megtartják addig az időpontig, amíg a gabonatermelésbe bevezetik a gépeket, igen örülnek majd, hogy kitartottak egy olyan rendszer mellett, amely lehetővé teszi számukra olyan gépek alkalmazását, amelyek óriás méretű, sok száz gyeszjatyinát felölelő gazdaságokat igényelnek" (ib.*, 131. old.).

Ezzel kapcsolatosan csak azt ne felejtsük el, hogy az uráliak e közös földművelésükkel – amelyet katonai szempontok óvtak meg a pusztulástól (mert hiszen nálunk is van kaszárnya-kommunizmus) – egészen egyedül állnak Oroszországban, olyanformán, mint nálunk a Mosel menti parasztgazdaságok, ahol szokás az időnkénti újrafelosztás. És ha kitartanak jelenlegi rendszerük mellett, amíg eléggé érettek nem lesznek ahhoz, hogy gépeket vezessenek be, akkor nem ők látják ennek hasznát, hanem az orosz katonai kincstár, amelynek szolgái.

Tény mindenesetre, hogy ugyanakkor, amikor Nyugat-Európában a tőkés társadalom széthullik és a saját fejlődésének szükségszerű ellentmondásai miatt pusztulás fenyegeti, ugyanakkor Oroszországban az egész megművelt

* – ugyanott – *Szerk.*

földterületnek még körülbelül a fele a földközösségek közös tulajdonában van. Ha tehát Nyugaton az ellentmondások a társadalom újjászervezése útján történő feloldásának előfeltétele az, hogy minden termelőeszköz, tehát a föld is a társadalom közös tulajdonába kerüljön, miképpen viszonylik a Nyugatnak ehhez a csak ezután megteremtendő köztulajdonához az Oroszországban már, vagy inkább még meglevő köztulajdon? Nem szolgálhat-e kiindulópontul egy olyan nemzeti mozgalomhoz, amely, átugorva az egész tőkés korszakot, az orosz paraszt-kommunizmust mindjárt átvezeti valamennyi termelőeszköz modern szocialista köztulajdonához, miközben azt a tőkés korszak minden technikai vívmányával gazdagítja? Vagy, azokkal a szavakkal élve, amelyekben Marx egy alább idézendő levélben* összefoglalja Csernisevszkij felfogását: „vajon Oroszország előbb szétzúzza-e a paraszt-kommunát, amint ezt a liberálisok kívánják, hogy azután áttérjen a tőkés rendszerre, vagy ellenkezőleg, elsajátíthatja-e ennek a rendszernek minden gyümölcsét anélkül, hogy kínjait elszenvedné, továbbfejlesztve a saját történelmileg adott előfeltételeit?"

A kérdés felvetése már önmagában is jelzi az irányt, amelyben megoldása keresendő. Az orosz földközösség évszázadokon át létezett anélkül, hogy valaha is ösztönzésül szolgált volna arra, hogy belőle magából a köztulajdon magasabb formáját fejlesszék ki; épp oly kevéssé, mint a német Mark-rendszer, a kelta klánok, az indiai és az egyéb primitív-kommunisztikus berendezkedésű közösségek. Az idők folyamán az őket körülvevő, illetve körükben kifejlődő és őket fokozatosan átható árutermelés s az egyes családok és egyes személyek közötti csere hatására valamennyien egyre inkább veszítettek kommunista jellegükből, és egymástól független földtulajdonosok községeivé alakultak át. Ha tehát egyáltalán felvethető a kérdés, hogy az orosz földközösség más és ennél jobb sorsra jut-e majd, ennek nem ő maga az oka, hanem egyedül az a körülmény, hogy e közösség egy európai országban viszonylag életerősen fennmaradt egy olyan időpontig, amikor nemcsak az árutermelés egyáltalán, hanem annak legmagasabb és utolsó formája, a tőkés termelés Nyugat-Európában ellentmondásba került az önmaga által létrehozott termelőerőkkel; amikor képtelennek bizonyult arra, hogy ezeket az erőket továbbra is irányítsa, s amikor e belső ellentmondások és az ezeknek megfelelő osztálykonfliktusok tönkreteszik. Már ebből is következik, hogy a kezdeményezés az orosz földközösség esetleges ilyenirányú átalakítására nem indulhat ki tőle magától, hanem csakis a nyugati ipari proletároktól. A nyugat-európai proletariátus győzelme a burzsoázia fölött és ami ezzel együtt jár, a tőkés

* *V. ö. 404—405. old. – Szerk.*

termelés felváltása a társadalmilag irányított termelés által – ez a szükséges előfeltétele annak, hogy az orosz földközösség ugyanerre a fokra emelkedjék.

Csakugyan, a nemzetségi társadalomtól örökölt agrárkommunizmus soha és sehol nem fejlesztett ki magából mást, mint a saját felbomlását. Maga az orosz parasztközösség 1861-ben már viszonylag meggyengült formája volt e kommunizmusnak; az India egyes vidékein és a délszláv házközösségekben (zadruga), az orosz földközösség e valószínű ősében még fennálló közös földművelés kénytelen volt átadni a helyét az egyes családok által történő megművelésnek; a köztulajdon már csak a földnek a különböző helységekben nagyon különböző időközökben történt újrafelosztásakor jutott érvényre. Csak az kell, hogy ezek az újrafelosztások maguktól elmaradjanak vagy rendeleti úton megszüntessék őket, és máris készen van a parcellás parasztok faluja.

De az a puszta tény, hogy az orosz parasztközösség mellett egyidejűleg Nyugat-Európában a tőkés termelés közeledik ahhoz a ponthoz, amikor csődöt mond és már maga is egy olyan új termelési formára utal, amikor a termelőeszközöket mint társadalmi tulajdont tervszerűen alkalmazzák – e puszta tény egymagában nem adhatja az orosz földközösségnek az erőt ahhoz, hogy ezt az új társadalmi formát önmagából kifejlessze. Hogyan sajátíthatná el a tőkés társadalom óriási termelőerőit mint társadalmi tulajdont és mint szerszámot, még mielőtt maga a tőkés társadalom végrehajtotta volna ezt a forradalmat; hogyan mutathatná meg az orosz földközösség a világnak, miképpen kell közös számlára nagyipart űzni, miután már elfelejtette, hogyan kell közös számlára megművelni a földjét?

Oroszországban persze akadnak elegen, akik pontosan ismerik a tőkés társadalmat és annak minden kibékíthetetlen ellentétét és konfliktusát és tisztában vannak azzal is, milyen út vezet ki ebből a látszólagos zsákutcából. De először is, az a néhány ezer ember, aki ezt megérti, nem él földközösségben, annak a talán ötven millió embernek pedig, aki Nagy-Oroszországban még földközösségben él, minderről sejtelme sincs. Ezek legalább olyan idegenül és értetlenül állnak szemben azzal a néhány ezerrel, mint az angol proletárok 1800 és 1840 között azokkal a tervekkel, amelyeket Robert Owen gondolt ki a megmentésükre. És azok a munkások, akiket Owen new-lanarki gyárában foglalkoztatott, többségükben szintén olyanokból kerültek ki, akik egy széthulló kommunista nemzetségi társadalom berendezései és szokásai közepette, a kelta-skót klánban nőttek fel, de Owen egyetlen szóval sem számol be arról, hogy ezeknél nagyobb megértésre talált. Másodszor is történelmi képtelenség, hogy a gazdasági fejlődés alacsonyabb fokán oldjanak meg olyan talányokat és konfliktusokat, amelyek csak egy sokkal magasabb fokon merül-

tek és merülhettek fel. A nemzetségi közösség mindazon formái, amelyek az árutermelés és a magáncsere előtt keletkeztek, egyetlen közös vonást mutatnak a jövendő kommunista társadalommal, s ez az, hogy bizonyos dolgok, termelőeszközök, bizonyos csoportok köztulajdonában, közös használatában vannak. Ez az egy közös tulajdonság azonban nem teszi képessé az alacsony társadalmi formát arra, hogy a leendő szocialista társadalmat, a kapitalizmusnak ezt a legsajátabb és utolsó termékét, önmagából létrehozza. Minden adott gazdasági alakulatnak a saját, önmagából fakadó problémáit kell megoldania; teljes értelmetlenség volna, hogy egy másik, vadidegen alakulat problémáit akarja megoldani. S ez ugyanúgy vonatkozik az orosz földközösségre, mint a délszláv zadrugára, az indiai nemzetségi gazdálkodásra, vagy a vadság vagy a barbárság bármely olyan társadalmi formájára, amelyre a termelőeszközök közös tulajdona jellemző.

Ellenben nemcsak lehetséges, hanem bizonyos is, hogy miután a nyugateurópai népeknél győzött a proletariátus és a termelőeszközök köztulajdonba kerültek, azok az országok, amelyek csak éppen most térnek át a tőkés termelésre és még megmentettek nemzetségi berendezéseket vagy ezekből maradványokat, a köztulajdon e maradványaiban és a megfelelő népszokásokban igen hathatós eszközt találnak majd arra, hogy lényegesen lerövidítsék a szocialista társadalomhoz vezető fejlődésük folyamatát és megkíméljék magukat azoknak a szenvedéseknek és küzdelmeknek a legnagyobb részétől, amelyeken nekünk Nyugat-Európában át kell vergődnünk. De ennek elengedhetetlen feltétele az eddig tőkés Nyugat példája és aktív segítsége. Csak ha a tőkés gazdasági renden már túljutottak a hazájában és azokban az országokban, ahol virágzott, csak ha az elmaradott országok e példán látják, „hogyan kell ezt csinálni", hogyan kell a korszerű ipari termelőerőket mint társadalmi tulajdont a közösség szolgálatába állítani, csak akkor foghatnak hozzá ezek az országok ehhez a lerövidített fejlődési folyamathoz. De akkor aztán biztos sikerrel. És ez vonatkozik minden országra, amely a kapitalizmust megelőző fokon van, nemcsak Oroszországra. De Oroszországban lesz aránylag a legkönnyebb, mert itt a hazai lakosság egy része már elsajátította a tőkés fejlődés szellemi eredményeit, és ezáltal lehetővé válik, hogy a forradalom idején a társadalom átalakítását itt a Nyugattal majdnem egyidőben hajtsák végre.

Ezt Marx és én 1882 január 21-én a „Kommunista Kiáltvány" Plehanov által készített orosz fordításának előszavában már kimondtuk. Ott ezt írtuk: „Oroszországban azt látjuk, hogy a gyorsan elharapódzó tőkés csalás és a csak most kialakuló polgári földtulajdon mellett a földterület nagyobbik fele a parasztok köztulajdonában van. Felmerül tehát a kérdés: vajon az orosz falu-

közösség, az eredeti közös földtulajdonnak ez a formája, amely valójában már erősen felbomlóban van, közvetlenül átalakulhat-e a földtulajdon magasabb, kommunista formájává – vagy előbb át kell esnie ugyanazon a felbomlási folyamaton, amely a Nyugat történelmi fejlődését jellemzi? – Az egyetlen ma lehetséges válasz erre a kérdésre a következő: ha az orosz forradalom megadja a jelt a nyugati munkásforradalomra, úgy hogy a kettő kiegészíti egymást, akkor az orosz földtulajdon egy kommunista fejlődés kiindulópontjává válhat."[442]

De ne felejtsük el, hogy az orosz köztulajdonnak ez az említett nagymérvű felbomlása azóta jelentősen fokozódott. A krími háborúban elszenvedett vereségek rávilágítottak arra, hogy Oroszországnak gyors ipari fejlődésre van szüksége. Mindenekelőtt vasutakra volt szükség, de ezek nagyarányú építése hazai nagyipar nélkül nem lehetséges. Az utóbbinak az ún. parasztfelszabadítás volt az előfeltétele; ezzel beköszöntött Oroszországban a tőkés korszak, de egyben a közös földtulajdon gyors aláaknázásának korszaka is. A parasztokra kirótt megváltási összegek, amellett az adóemelés és az a tény, hogy egyidejűleg kisebb és rosszabb földet osztottak ki nekik, mindez óhatatlanul kiszolgáltatta őket az uzsorásoknak, akik többnyire a parasztközösségek meggazdagodott tagjai voltak. A vasutak számos, eddig félreeső terület gabonája számára felvevőpiacot teremtettek, de eljuttatták oda a nagyipar olcsó termékeit is és ezzel kiszorították a parasztok háziiparát, amely addig részben saját használatra, részben eladásra hasonló termékeket állított elő. A régóta megszokott kereseti viszonyok szétzilálódtak, bekövetkezett az a bomlás, amely mindenkor végigkíséri az átmenetet a természetbeni gazdálkodásról a pénzgazdálkodásra, a közösség tagjai között kirívó vagyoni különbségek keletkeztek – a szegényebbek a gazdagok adósrabszolgáivá váltak. Egyszóval, ugyanaz a folyamat, amely Szolón idején a pénzgazdálkodás betörése révén felbomlasztotta az athéni nemzetséget*, kezdte itt felbomlasztani az orosz földközösséget. Igaz, Szolón az akkor még meglehetősen fiatal magántulajdon-jogba történt forradalmi beavatkozással fel tudta szabadítani az adósrabszolgákat olymódon, hogy egyszerűen törölte az adósságokat. A régi athéni nemzetséget azonban nem tudta újra életre kelteni, és éppígy a világ egyetlen hatalma sem lesz képes helyreállítani az orosz földközösséget, mihelyt annak felbomlása már túljutott bizonyos tetőfokon. Ráadásul az orosz kormány megtiltotta, hogy a föld újrafelosztását a közösség tagjai között tizenkét évnél rövidebb időközön-

* V. ö. Engels: „A család stb. eredete", 5. kiad., Stuttgart 1892, 109–113. old. – *Engels jegyzete.*[443]

ként megismételjék, azzal a céllal, hogy a paraszt egyre inkább leszokjék erről és egyre inkább a saját osztásföldje magántulajdonosának tekintse magát.

Marx is ilyen értelemben nyilatkozott már 1877-ben egy Oroszországba szánt levélben[444]. Egy bizonyos Zsukovszkij úr, ugyanaz, aki most mint az állami bank pénztárosa aláírásával szentesíti az orosz bankjegyeket, valamit írt Marxról az „Európai Hírnök"-ben („Vesztnyik Jevropi"), amire egy másik író* a „Honi Feljegyzések"-ben („Otyecsesztvennije Zapiszki") válaszolt.[445] Marx, e cikket helyreigazítandó, levelet írt a „Feljegyzések" szerkesztőjének; a levél, miután a francia eredeti másolatai sokáig forogtak közkézen Oroszországban, 1886-ban megjelent Genfben, a „Népakarat Hírnöké"-ben („Vesztnyik Narodnoj Voli"), majd később orosz fordításban magában Oroszországban is.[446] A levelet, mint mindent, ami Marxtól származott, orsz körökben nagy figyelemre méltatták és különbözőképpen értelmezték, ezért itt közlöm tartalmának lényegét.

Marx mindenekelőtt visszautasítja azt a „Feljegyzések"-ben neki tulajdonított nézetet, hogy osztja az orosz liberálisok véleményét, amely szerint Oroszországnak nincs sürgősebb dolga, mint megszüntetni a parasztok köztulajdonát és fejest ugrani a kapitalizmusba. Herzenről szóló rövid jegyzete a „Tőke" első kiadásának függelékében nem bizonyít semmit. Ez a jegyzet így szól: „Ha az európai kontinensen a tőkés termelés befolyása, amely aláássa az emberi fajt, továbbra is karöltve fejlődik a nemzeti szoldateszka, az államadósságok, s az adók nagyságában, az elegáns hadviselésben stb. dúló konkurrenciával, akkor végül mégiscsak elkerülhetetlenné válhat Európának a kancsukával és a kalmük vér elmaradhatatlan beömlesztésével való megfiatalítása, amelyet oly komolyan megjövendölt a félorosz, de egészen moszkovita Herzen (mellékesen megjegyezve ez a szépíró az »orosz kommunizmusra« vonatkozó felfedezéseit nem Oroszországban tette, hanem Haxthausen porosz kormánytanácsos művében)". („A tőke", I., első kiadás, 763. old.)[447] – Marx ezután így folytatja[448]: Ez a passzus „semmi esetre sem szolgáltathatja a kulesot ahhoz, hogy milyen nézetet vallok" (a továbbiakat az eredeti oroszul idézi) „»orosz emberek ama fáradozásáról, hogy hazájuk számára megtalálják a fejlődés útját, amely más, mint az az út, amelyen Nyugat-Európa haladt és még most is halad« stb. – A »Tőke« második német kiadásának utószavában egy »nagy orosz tudósról és kritikusról«" (Csernisevszkij) „beszélek azzal a megbecsüléssel, amelyet megérdemel.[449] Utóbbi figyelemreméltó cikkekben azzal a kérdéssel foglalkozott, vajon Oroszországnak a paraszt-kommuna

* N. K. Mihajlovszkij. – *Szerk.*

szétzúzásával kell-e kezdenie, mint ahogy azt a liberálisok kívánják, és azután áttérnie a tőkés rendszerre, vagy ellenkezőleg, anélkül, hogy e rendszer kínjait elszenvedné, sajátjává teheti-e annak minden gyümölcsét olymódon, hogy a saját történelmileg adott feltételeit továbbfejleszti? Csernisevszkij az utóbbi értelemben foglal állást.

Egyszóval, mivel nem szeretnék alkalmat adni a »találgatásra«, fenntartás nélkül akarok beszélni. Hogy Oroszország gazdasági fejlődését teljes tárgyismeret alapján tudjam megítélni, tanultam oroszul, majd hosszú éveken át tanulmányoztam a vonatkozó hivatalos és egyéb kiadványokat. A következő eredményre jutottam: *Ha Oroszország továbbhalad azon az úton, amelyre 1861-ben lépett, eljátssza a legkitűnőbb esélyt, amelyet a történelem valaha is kínált népnek, hogy helyette átélje a tőkés rendszer minden végzetes viszontagságát.*"

Marx a továbbiakban helyreigazítja kritikusának néhány további félreértését; a szóban forgó kérdésre vonatkozó egyetlen passzus így hangzik: „Vajon miképpen tudta alkalmazni bírálóm Oroszországra ezt a történelmi vázlatot?" (Az eredeti felhalmozás ábrázolását a „Tőké"-ben.) „Egyszerűen csak így: Ha Oroszország arra törekszik, hogy nyugat-európai példát követő tőkés országgá váljék – és az utóbbi években nagy fáradság árán ezt igyekezett elérni –, ez nem fog neki sikerülni anélkül, hogy parasztjai jórészét előzőleg ne változtatná proletárokká; ha pedig már belekerült a tőkés gazdaság sodrába, akkor e rendszer kérlelhetetlen törvényeit éppúgy el kell majd viselnie, mint a többi profán népnek. Ennyi az egész."

Így írt Marx 1877-ben. Akkor két kormány volt Oroszországban: a cár kormánya és a terrorista összeesküvők titkos végrehajtó bizottságának (iszpolnyityelnij komityet) kormánya.[450] E titkos mellékkormány hatalma napról napra nőtt. Úgy látszott, hogy a cárizmus bukása küszöbön áll; egy oroszországi forradalom szükségképpen megfosztotta volna az egész európai reakciót legerősebb támaszától, nagy tartalékhadseregétől, és ezzel a Nyugat politikai mozgalmának is új, hatalmas lökést és ráadásul hasonlíthatatlanul kedvezőbb harci feltételeket biztosított volna. Nem csoda hát, hogy Marx így azt tanácsolja az oroszoknak: kevésbé siessenek fejest ugrani a kapitalizmusba.

Az orosz forradalom nem tört ki. A cárizmus úrrá lett a terror fölött, amely akkor még az összes vagyonos, „rendszerető osztályokat" is ismét karjaiba kergette. És a levél megírása óta eltelt 17 év alatt Oroszországban mind a kapitalizmus, mind a földközösség bomlási folyamata óriási lépéseket tett előre. Hogyan áll a kérdés ma, 1894-ben?

Amikor a krími háborúban elszenvedett vereségek és Miklós cár öngyilkossága után változatlanul tovább élt a régi cári zsarnokság, csak egy út maradt nyitva: a lehető leggyorsabb áttérés a tőkés iparra. A hadsereg tönkre ment a birodalom óriási kiterjedése következtében, a hadszíntérre való hosszú menetelések során; a távolságokat stratégiai vasúthálózattal meg kellett szüntetni. De a vasút tőkés ipart és a kezdetleges földművelés forradalmasítását jelenti. Egyfelől még a legtávolabbi területek mezőgazdasági termékei is közvetlen kapcsolatba kerülnek a világpiaccal, másfelől egy kiterjedt vasúthálózat nem építhető fel és nem tartható üzemben hazai ipar nélkül, amely síneket, mozdonyokat, vasúti kocsikat stb. szállít. De nem lehet bevezetni *egy* nagyipari ágat anélkül, hogy ne vennék számításba az egész rendszert; a viszonylag korszerű szinten álló textilipar, amely Moszkva és Vlagyimir környékén, valamint a Keleti-tenger partvidékein már előzőleg gyökeret vert, újabb lendületet vett. A vasutakhoz és gyárakhoz csatlakozott már meglevő bankok terjeszkedése és újak alapítása; a parasztok felszabadítása a jobbágyság alól megteremtette a szabad költözködés jogát és várható volt, hogy hamarosan magától bekövetkezik e parasztok nagy részének a megszabadulása földtulajdonuktól is. Ezzel Oroszországban rövid idő alatt lerakták a tőkés termelési mód valamennyi alapját. De egyszersmind az orosz földközösség gyökerének is nekiszegezték a fejszét.

Ám ezen most siránkozni hiábavaló. Ha a krími háború után a cári zsarnokságot közvetlen parlamentáris nemesi és bürokratikus uralom váltotta volna fel, akkor ez a folyamat talán valamennyire lelassul; ha viszont a feltörő burzsoázia kerül uralomra, úgy bizonyára még meg is gyorsul. Az akkori helyzetben nem volt más választás. Amikor Franciaország a második császárság korát élte és Angliában a tőkés ipar a legragyogóbban fellendült, csakugyan nem lehetett kívánni Oroszországtól, hogy a földközösségre támaszkodva, felülről lefelé államszocialista kísérletekbe vesse magát. Valaminek történnie kellett. Ami az adott körülmények között lehetséges volt, az meg is történt, úgy mint mindenütt és mindig az árutermelő országokban, legtöbbször csak félig tudatosan vagy egészen gépiesen, anélkül hogy tudták volna, mit cselekszenek.

Ekkor új korszak, a felülről irányított forradalmak korszaka következett, amely Németországból indult ki, és ezzel eljött a szocializmus gyors előretörésének korszaka minden európai országban. Oroszország részt vett az általános mozgalomban. Itt ez – mint természetes is – a cári zsarnokság megbuktatásáért, a nemzet szellemi és politikai mozgásszabadságáért indított roham formáját öltötte. A hit a földközösség csodatevő erejében, abban,

hogy belőle indulhat ki és kell is kiindulnia a társadalmi újjászületésnek – amely hit létrejöttében, mint látjuk, Csernisevszkij nem volt egészen ártatlan –, e hit megtette a magáét a hősies orosz élharcosok lelkesedésének és tetterejének fokozásában. Ezekkel az emberekkel, akik, bár szám szerint alig voltak néhányszázan, önfeláldozásukkal és hősiességükkel el tudták érni, hogy a cári abszolutizmus már kénytelen volt a behódolás lehetőségét és feltételeit mérlegelni, ezekkel az emberekkel mi nem szállunk perbe, amiért orosz népüket tekintették a társadalmi forradalom kiválasztott népének. De illúziójukat azért nem kell osztanunk. A kiválasztott népek ideje örökre lejárt.

E harc közben azonban a kapitalizmus gyorsan fejlődött Oroszországban és fokozatosan kivívta azt, amit a terrorizmus nem tudott elérni: behódolásra késztette a cárizmust.

A cárizmusnak pénzre volt szüksége. Nemcsak fényűző udvartartásához, bürokráciájához, és mindenekelőtt hadseregéhez és megvesztegetésen alapuló külpolitikájához, hanem különösen siralmas pénzgazdálkodásához és ennek megfelelő, ostoba vasútpolitikájához is. A külföld nem akarta és nem is tudta tovább fedezni a cár mindenféle deficitjét; a belföldnek kellett segítenie. A vasúti részvények egy részét belföldön kellett elhelyezni, a kölcsönkötvények egy részét szintén. Az orosz burzsoázia első győzelmét a vasútépítési engedélyek jelentették, amelyek minden jövendő nyereséget a részvényeseknek juttattak, ellenben minden jövendő veszteséget az államra hárítottak. Azután következtek az iparvállalatoknak nyújtott szubvenciók és prémiumok, a hazai ipar javára bevezetett védővámok, amelyek sok cikk behozatalát végül jóformán lehetetlenné tették. Az orosz államnak mérhetetlen eladósodása és külföldön szinte teljesen megromlott hitele miatt egyenesen kincstári érdekből melegházszerűen fejlesztenie kell a hazai ipart. Folytonosan aranyra van szüksége, hogy megfizethesse a külföldi adósságai után járó kamatot. De Oroszországban nincs arany, csak papírpénz van forgalomban. Az arany egy részét az szolgáltatja, hogy az előírásnak megfelelően a vámokat aranyban kell fizetni, ami e vámokat is mintegy 50%-kal emeli. Ám az arany túlnyomó részét annak a többletnek kell szolgáltatnia, amelyet az orosz nyersanyag-kivitel a külföldi ipari termékek behozatalával szemben elér; az e többlet összegéig külföldre intézvényezett váltókat a kormány belföldön papírpénzért felvásárolja és aranyat kap értük. Ha tehát a kormány a külföldnek járó kamatot nem új külföldi kölcsönökből akarja törleszteni, gondoskodnia kell arról, hogy az orosz ipar hamarosan annyira megerősödjék, hogy az egész belföldi szükségletet ki tudja elégíteni. Ebből ered az a követelés, hogy Oroszországnak

egy a külföldtől független, önellátó ipari országgá kell válnia, ezért tesz a kormány olyan görcsös erőfeszítéseket, hogy Oroszország tőkés fejlődése néhány éven belül elérje csúcspontját. Mert ha ez nem következik be, nem marad más hátra, mint hozzányúlni az állami bankban és az államkincstárban felhalmozott hadi fémalaphoz – vagy pedig itt az államcsőd. És mindkét esetben befellegzett az orosz külpolitikának.

Egy dolog világos: ilyen körülmények között a fiatal orosz burzsoázia teljesen hatalmában tartja az államot, amelynek minden fontos gazdasági kérdésben teljesítenie kell a burzsoázia akaratát. Ha ez egyelőre még eltűri a cár és hivatalnokai zsarnoki önkényét, úgy csak azért, mert ez az önkény, amelyet a bürokrácia megvesztegethetősége amúgy is enyhít, több biztosítékot nyújt neki, mint akár a polgári-liberális szellemben végbemenő változások, amelyeknek következményeit, Oroszország belső helyzeténél fogva, senki sem láthatja előre. És így az ország átalakulása tőkés ipari országgá, a parasztság nagy részének proletarizálódása és a régi kommunista földközösség hanyatlása mind gyorsabb ütemben halad tovább.

Hogy ebből a földközösségből megmenekült-e még annyi, hogy – mint Marx és én 1882-ben még reméltük – adott esetben egy nyugat-európai fordulattal összhangban kiindulópontja lehessen egy kommunista fejlődésnek, erre nincs merszem válaszolni. De annyi bizonyos: annak, hogy e földközösségből valami fennmaradjon, első feltétele a cári zsarnokság megdöntése, az oroszországi forradalom. Ez a forradalom nemcsak a nemzet nagy tömegét, a parasztokat ragadja majd ki „mir"-jüket, „világ"-ukat alkotó falvaik elszigeteltségéből és vezeti arra a nagy színpadra, ahol ez a tömeg megismerheti a külvilágot s ezzel önmagát, a saját helyzetét és mostani nyomorúságából való menekülésének módját, hanem új lendületet, új, jobb harci feltételeket ad majd a nyugati munkásmozgalomnak is. Ezzel meggyorsítja a modern ipari proletariátus győzelmét, amely nélkül a mai Oroszország sem a földközösségből, sem a kapitalizmusból nem juthat el a szocialista átalakulásig.

Nachwort

A megírás ideje: 1894 január első fele

A megjelenés helye: „Internationales aus dem »Volksstaat« (1871–75)", Berlin 1894

Eredeti nyelve: német

[Marx „Tőke" c. művének harmadik kötete[451]]

Marx „Tőke" c. művének harmadik könyvét már nyomják és remélhető, hogy legkésőbb ez év szeptemberében megjelenhet. E régen várt harmadik könyv tartalma lezárja majd a mű elméleti részét, úgy hogy azután már csak az utolsó, negyedik könyvre kell még várni, amely az értéktöbblet-elméletek történeti-kritikai áttekintését foglalja magában[452]. Az első könyv megmutatja, hogyan préseli ki a tőkés az értéktöbbletet a munkásból, a második könyv pedig azt, hogy ezt az először termékben meglevő értéktöbbletet hogyan realizálják pénzzé. Ebben az első két könyvben tehát csak addig van szó az értéktöbbletről, amíg az még első elsajátítója, az ipari tőkés kezében van. De csak részben marad ennek az első elsajátítónak a kezében, később kereskedelmi profit, vállalkozói nyereség, kamat, földjáradék formájában elosztják a különböző érdekeltek között; ennek az elosztásnak a törvényeit fejti ki a harmadik könyv. Az értéktöbblet termelésével, körforgásával és elosztásával azonban lezárul annak egész életpályája, s nincs róla több mondanivaló. E harmadik könyv vizsgálja a profitráta törvényeit általában, s ezen kívül: a kereskedelmi tőkét, a kamatozó tőkét, a hitelt és a bankokat, a földjáradékot és a földtulajdont, tehát olyan tárgyköröket, amelyek az első két könyvben tárgyalt témákhoz kapcsolódva kimerítik azt, amit a cím ígért: „A politikai gazdaságtan bírálatá"-t.

A megírás ideje: 1894 január 9. körül
A megjelenés helye: „Vorwärts",
1894 január 12. (9.) sz.
Eredeti nyelve: német
Aláírás nélkül

[A „Tőke" harmadik kötetének tartalmáról]

Marx **„Tőke"** c. művének harmadik könyve, „A tőkés termelés összfolyamata", mint azt a „Vorwärts" már jelezte*, ez év őszén megjelenik. Ismeretes, hogy az első könyv „a tőke termelési folyamatával" foglalkozott, a második pedig „a tőke forgalmi folyamatát" vizsgálta. A harmadik könyv „a tőkés termelés összfolyamatát" tárgyalja. Ez a könyv tehát a termelés és a forgalom különálló folyamatait már nem külön-külön, hanem összefüggésükben, mint a tőke egységes összmozgási folyamatának előfeltételeit és puszta láncszemeit vizsgálja. Minthogy az első két könyv mindegyike e folyamat két fő oldala közül csak az *egyikkel* foglalkozott, tartalmukat tekintve kiegészítésre szorultak, formailag pedig egyoldalúvá és elvonttá váltak. Ez különösen abban mutatkozott meg, hogy az értéktöbbletet mindegyik csak annyiban és addig vizsgálhatta, amennyiben és amíg az első elsajátítójának, az ipari tőkésnek a kezében maradt; csupán általánosságban lehetett utalni arra, hogy ez az első elsajátító nem szükségképpen vagy akár csak rendszerint az értéktöbblet utolsó birtokosa is. Pedig éppen az értéktöbbletnek a különböző társérdekeltek, kereskedők, pénzkölcsönzők, földbirtokosok stb. közötti elosztásában játszódik le a tőke összmozgása a legszembetűnőbben és úgyszólván a társadalom felszínén. Az értéktöbblet elosztása tehát, azt követően, hogy az értéktöbblet az első két könyvben taglalt folyamatokon már átment, vörös fonalként húzódik végig a harmadik könyvön. Ennek az elosztásnak a törvényeit Marx egyenként mutatja ki: az értéktöbbletráta viszonyát a profitrátához; az egységes átlagprofitráta kialakulását; ennek az átlagprofitrátának azt a tendenciáját, hogy a gazdasági fejlődés folyamán egyre csökkenjen; a kereskedelmi profit különválását; a kölcsöntőke beavatkozását és a profit széthasadását kamatra és vállalkozói nyereségre; a kölcsöntőke alapján felépülő hitelrendszert és annak fő hordozóit, a bankokat, és szédelgő sarját, a tőzsdét; az extraprofit keletkezését és bizonyos esetekben átváltozását földjáradékká; a földtulajdont, amely ezt a járadékot bekebelezi; eredményként a munkával újonnan

* *V. ö. 409.* old. – *Szerk.*

termelt értéktermék teljes elosztását a három jövedelemfajta: munkabér, (a kamatot is magában foglaló) profit, földjáradék között; végül e három jövedelemfajta élvezőit: a munkásokat, a tőkéseket és a földbirtokosokat – a mai társadalom osztályait. Sajnos, Marx ezt az utolsó fejezetet – az osztályokról szólót – nem dolgozta ki.

E rövid tartalmi áttekintés azonban bizonyára elégségesen megmutatja, hogy mindazok a tárgyhoz tartozó kérdések, amelyeket a mű két első könyve szükségképpen nyitva hagyott, itt megoldásra találnak.

— *fe.*

A megírás ideje: 1894 január 9. körül

A megjelenés helye: „Die Neue Zeit", I. köt. 16. sz., 1893–94

Eredeti nyelve: német

[A jövendő olaszországi forradalom és a szocialista párt[453]]

Az olaszországi helyzet nézetem szerint a következő:

A nemzeti felszabadítás idején és ezt követően hatalomra került burzsoázia nem tudta és nem akarta teljessé tenni győzelmét; nem számolta fel a feudalizmus maradványait, vagyis nem hajtotta végre a nemzeti termelés újjászervezését korszerű tőkés minta szerint. Képtelen volt arra, hogy az országot a burzsoá rendszer viszonylagos és időleges előnyeiben részesítse, de e rendszer minden terhét, minden hátrányát reá hárította. Ám ez sem volt elég; ocsmány pénzügyi szélhámosságaival örökre lehetetlenné tette magát, rászolgált a legmélyebb megvetésre.

A dolgozó népre – parasztokra, kézművesekre, munkásokra – tehát súlyos nyomás nehezedik, egyrészt idejüket múlt visszás állapotok folyományaként, amelyek nemcsak a feudalizmus, hanem még az ókor örökségei (mezzadria*; latifundiumok délen, ahol a barom kiszorítja az embert); másrészt a legkapzsibb adórendszer folytán, amelyet burzsoá kormányzat valaha is kieszelt. Itt valóban elmondhatjuk Marx szavaival[454]: Bennünket „akárcsak az egész kontinentális Nyugat-Európát, nemcsak a tőkés termelés fejlődése kínoz, hanem e fejlődés fogyatékos volta is. A modern nyomorúságok mellett az öröklött nyomorúságok egész sora nehezedik ránk, amelyek abból erednek, hogy ősi, elavult termelési módok és a velük járó anakronisztikus társadalmi és politikai viszonyok tovább tengetik létüket. Nemcsak az élőktől szenvedünk, hanem a halottaktól is. Le mort saisit le vif![455]"

Ez a helyzet válsághoz vezet; a termelők tömege mindenütt forrong, helyenként fellázad. Hová vezet bennünket ez a válság?

A szocialista párt nyilvánvalóan túlságosan fiatal és a gazdasági helyzet folytán túlságosan gyenge, semhogy a szocializmus azonnali győzelmében reménykedhetne. Az országban a földművelők túlsúlya a városi lakossággal szemben igen jelentős; a városokban a nagyipar kevéssé fejlett s ennek következtében a *jellegzetes* proletariátus létszáma csekély; a többséget

* – féles bérlet – *Szerk.*

kézművesek, boltosok és deklasszáltak, azaz a kispolgárság és a proletariátus között ingadozók alkotják. Ez a középkorból való hanyatló és széthulló kispolgárság, ezek még nem mai, hanem holnapi proletárok. Egyedül ez a kétségbeesésbe hajszolt, gazdasági romlásnak elébe néző osztály szolgáltathatja egy forradalmi mozgalom harcosainak zömét és vezetőit is. Melléje szegődnek majd a parasztok, akik – bár területi szétszórtságuk és írástudatlanságuk elzárja őket a hathatós kezdeményezéstől – erős és nélkülözhetetlen segítőtársak lesznek.

Többé-kevésbé békésen kivívott siker esetén egyszerű kormányváltozás lesz, a „megtért" republikánusok[456], Cavallotti és társai kerülnek hatalomra. Forradalom esetén polgári köztársaság alakul.

Ilyen eshetőségek közepette milyen szerepet kellene játszania a szocialista pártnak?

1848 óta leggyakrabban a „Kommunista Kiáltvány"-ban jelzett taktika biztosította a szocialisták sikerét; a szocialisták* „a proletariátus és a burzsoázia között folyó harc különböző fejlődési fokain mindig az összmozgalom érdekét képviselik ... a munkásosztály közvetlen céljaiért és érdekeiért küzdenek, de a jelen mozgalomban egyszersmind a mozgalom jövendőjét képviselik"[457]. A szocialisták gyakran aktívan részt vesznek a proletariátus és a burzsoázia közötti harc egyes fázisaiban, nem tévesztve szem elől, hogy ezek a fázisok csak állomások a legfőbb nagy célhoz vezető úton, s ez a cél: a politikai hatalom meghódítása a proletariátus által, a társadalom átalakításának eszközeként. A szocialistáknak ott a helyük azok soraiban, akik a munkásosztály érdekében álló bármely pillanatnyi előnyért harcolnak; elfogadják ezeket a politikai vagy gazdasági előnyöket, de csak *részletfizetésként*. Ezért minden haladó vagy forradalmi mozgalmat előrelépésnek tekintenek a saját útjukon; sajátos feladatuk az, hogy előretörésre serkentsék a többi forradalmi pártot és ha ezek valamelyike győzött, megvédjék a proletariátus érdekeit. Ez a taktika, amely a nagy célt sohasem téveszti szem elől, megkíméli a szocialistákat azoktól a csalódásoktól, amelyek elkerülhetetlenül érnek más, kevésbé világosan látó pártokat – akár tiszta republikánusok, akár érzelmi szocialisták, mert ezek végállomásnak tekintik azt, ami egyik szakasz csupán a haladás útján.

Most alkalmazzuk ezt Itáliára.

A széthulló kispolgárság és a parasztok győzelme tehát egy „megtért" republikánusokból álló kormány létrejöttéhez vezet majd. Ezzel elnyerjük az általános választójogot és lényegesen nagyobb mozgásszabadságra

* *Engels a „Kiáltvány"-ban használt* kommunisták *helyett itt* szocialisták*-at ír. – Szerk.*

(sajtószabadság, gyülekezési, egyesülési szabadság, az ammonizione* eltörlése stb.), tehát új, korántsem megvetendő fegyverekre teszünk szert.

Vagy pedig polgári köztársaság jön létre, ugyanazokkal az emberekkel és néhány mazzinistával. Ezzel cselekvési területünk és mozgásszabadságunk, legalábbis pillanatnyilag, még sokkal inkább kiterjedne. Nem szólva arról a visszahatásról, amelyet ez Európában keltene. Hiszen – mint Marx mondotta – a polgári köztársaság az egyedüli politikai forma, amelyben a proletariátus és a burzsoázia harca dűlőre juthat.[458]

A mostani forradalmi mozgalom tehát nem győzhet úgy, hogy ne erősítene bennünket, és kedvezőbb *ambientét*** ne teremtene számunkra. A legnagyobb hibát követnénk el tehát, ha tartózkodni kívánnánk, ha a többé-kevésbé „affini"*** pártokkal szembeni magatartásunkban csak a *negatív* bírálatra kívánnánk szorítkozni. Bekövetkezhet egy olyan pillanat, amikor pozitív módon kell együttműködnünk velük.

De mikor következik be ez a pillanat?

Nyilvánvalóan nem a mi dolgunk egy olyan mozgalmat közvetlenül előkészíteni, amely nem pontosan az általunk képviselt osztály mozgalma. Ha a radikálisok és a republikánusok elérkezettnek vélik a pillanatot, hogy kivonuljanak az utcára, ám eresszék szabadjára szenvedélyüket: akkor majd meglátjuk, mennyire komolyak. Mi viszont már túl gyakran csalatkoztunk ezeknek az uraknak a nagy ígéreteiben, semhogy újból lépre mennénk. Se összeesküvéseik, se kiáltványaik ne hassanak ránk. Kötelességünk minden *igazi* népi mozgalom támogatása, de éppúgy kötelességünk az is, hogy ne áldozzuk fel proletárpártunk alig kialakult magvát, hogy helyi jellegű, meddő felkelések során ne hagyjuk a proletariátust megtizedelni.

Ha viszont a mozgalom valóban nemzeti, embereink ott lesznek, még mielőtt parancsot kapnak rá, hiszen részvételünk az ilyen mozgalomban magától értetődik. De akkor tisztáznunk kell önmagunk előtt és nyíltan ki kell hirdetnünk, hogy mint *független párt* veszünk benne részt, amely pillanatnyilag a radikálisok és a republikánusok szövetségese, de tőlük teljesen különbözik; hogy győzelem esetén a küzdelem eredményét illetően nincsenek illúzióink; hogy ez az eredmény korántsem elégít ki bennünket, hanem csak egy megtett útszakaszt jelent számunkra, további hódításaink

* – rendőri felügyelet – *Szerk.*
** – *légkört* – *Szerk.*
*** – „rokon" – *Szerk.*

új hadműveleti bázisául szolgál; hogy útjaink már a győzelem napján elválnak, és hogy már ettől a naptól fogva az *új ellenzéket* alkotjuk az új kormánnyal szemben, nem reakciós, hanem haladó ellenzéket, szélsőbaloldali ellenzéket, amely újabb területeket akar meghódítani a már megszerzetteken kívül.

Meglehet, hogy a közös győzelem után néhány miniszteri tárcát ajánlanak fel nekünk az új kormányban, de mindig olymódon, hogy *kisebbségben* legyünk. **Ez a legnagyobb veszély.** 1848 februárja után a francia szocialista demokraták (a „La Réforme"-hoz[459] tartozók: Ledru-Rollin, Louis Blanc, Flocon stb.) elkövették azt a hibát, hogy elfogadtak ilyen miniszteri tárcákat. A tiszta republikánusokból[245] álló kormány kisebbségeként önszántukból megosztották a felelősséget mindazokért a gyalázatos dolgokért, amelyeket a többség megszavazott és végrehajtott, mindazokért az árulásokért, amelyeket az a munkásosztály ellen elkövetett; és közben a munkásosztályra bénítólag hatott, hogy a kormányban részt vettek ezek az urak, akik állítólag őt képviselték.

Mindezzel csak a saját személyes véleményemet fejezem ki, mert felkértek rá, de a legnagyobb tartózkodással teszem. Ami az általam javasolt általános taktikát illeti, az hosszú éves tapasztalatom szerint bevált; még sohasem hagyott cserben. Alkalmazása a jelenlegi olaszországi helyzetre viszont egészen más dolog: ezt a helyszínen kell megvitatni, ezt csak azok dönthetik el, akik benne vannak az események sodrában.

A megírás ideje: 1894 január 26.

A megjelenés helye: „Critica Sociale",
1894 február 1. (3.) sz.

Eredeti nyelve: francia

Aláírás: F r i e d r i c h E n g e l s

[A francia munkáspárt nemzeti tanácsának a Párizsi Kommün 23. évfordulójára]

London, 1894 március 18.

Önökkel együtt ürítem poharamat egy nemzetközi március 18-a mielőbbi eljövetelére, amely biztosítja a proletariátus diadalát, és megszüntetve az osztályellentéteket és a nemzetek közötti harcokat, megvalósítja a békét és a boldogságot a civilizált országokban.

Engels

A megjelenés helye: „Le Socialiste", 1894 március 25. (183.) sz.

Eredeti nyelve: francia

[A negyedik osztrák pártkongresszusnak[460]]

London, 1894 március 22.

Őszintén köszönöm az osztrák pártkongresszusnak a szíves meghívást, amelynek sajnos, nincs módomban személyesen eleget tenni. A párt egybegyűlt küldötteinek azonban így is a legőszintébben és a legmelegebben kívánom, hogy munkájuk eredményes legyen.

Az idei pártkongresszusnak különösen fontos feladatokat kell megoldania. Ausztriában most az általános választójog kivívása van soron, s ennek a fegyvernek az osztályöntudatos munkásság kezében nagyobb a hordtávolsága és a találati biztonsága, mint a kiskaliberű ismétlőpuskáé a kiképzett katona kezében. Az uralkodó osztályok — a feudális nemesség és a burzsoázia — minden erővel tiltakoznak az ellen, hogy a munkásoknak kiszolgáltassák ezt a fegyvert. A küzdelem hosszú és heves lesz. De ha a munkások azt a politikai tisztánlátást, azt a türelmet és kitartást, azt az egységet és fegyelmet tanúsítják majd, amelynek már oly sok szép sikert köszönhetnek, akkor végső győzelmük nem marad el. Az ő oldalukon áll az egész történelmi szükségszerűség, a gazdasági épp úgy, mint a politikai. És ha nem is sikerül az általános és egyenlő választójogot egy csapásra kivívni, már most is „éljen"-nel üdvözölhetjük a proletariátus jövendő képviselőit az osztrák birodalmi tanácsban.

F. Engels

A megjelenés helye: „Verhandlungen des vierten österreichischen sozialdemokratischen Parteitages", Bécs 1894

Eredeti nyelve: német

[A Magyar Szociáldemokrata Párt vezetőségének a harmadik pártkongresszus alkalmából[461]]

London, 1894 május 15.

Tisztelt Elvtársak!

Szíves meghívásukat pártkongresszusukra e hó 8-án kaptam meg. Múló gyengélkedésem, sajnos, megakadályozott abban, hogy azonnal válaszoljak és így ma csak utólag mondhatok érte köszönetet és kívánhatok Önöknek minél eredményesebb munkát.

A legutóbbi magyarországi fejleményeket én is a legnagyobb érdeklődéssel követtem*. A tőke Magyarországon épp úgy, mint másutt, mindinkább hatalmába keríti az egész nemzeti termelést. Nemcsak új ipart teremt, uralma alá hajtja a mezőgazdaságot is, gyökeresen átalakítja hagyományos módszereit, tönkre teszi a független parasztot, megosztja a vidéki lakosságot egyfelől** nagybirtokosokra és szédelgő tőkés vállalkozókra, másfelől sok nincstelen proletárra. Hogy a tőkének ez a forradalma mennyire jutott már előre Magyarországon, azt láttuk legutóbb Hódmezővásárhelyen[462]. Ezt a tőkés forradalmat valamikor végig kell csinálnunk. E forradalom kimondhatatlan szenvedéssel sújtja a nép nagy tömegét, de csakis ez teremt olyan állapotokat is, amelyek egy új társadalmi rendet lehetővé tesznek, ez teremti meg azokat a férfiakat és nőket, akik erejüknél és akaratuknál fogva egyedül képesek ezt az új, jobb társadalmat megvalósítani.

Őszinte üdvözlettel

F. Engels

A megjelenés helye: „Arbeiterpresse", 1894 május 18. (20.) sz.
Eredeti nyelve: német

* *A kéziratban törölve*: Ezek arról az ellenállhatatlan erőről tanúskodnak, amellyel a tőke mindenütt a nemzeti termelés urává tolja fel magát, és nemcsak az ipar, hanem a mezőgazdaság területén is, ez pedig Kelet-Európa számára mindennél fontosabb terület. – *Szerk.*

** *A kéziratban betoldva*: kisszámú – *Szerk.*

Az őskereszténység történetéhez[463]

Zur Geschichte des Urchristentums

A megírás ideje: 1894 június 19. és július 16. között

A megjelenés helye: „Die Neue Zeit",
I. köt. 1. és 2. sz., 1894–95

Eredeti nyelve: német

I

Az őskereszténység történetének figyelemreméltó érintkező pontjai vannak a modern munkásmozgalommal. Akárcsak az utóbbi, eredetileg a kereszténység is az elnyomottak mozgalma volt: először a rabszolgák és a felszabadított rabszolgák, a szegények és a jognélküliek, a Róma által leigázott vagy szétszórt népek vallása volt. Mindkettő, a kereszténység éppúgy, mint a munkásszocializmus, a szolgaságtól és a nyomortól való közelgő megváltást hirdeti; a kereszténység egy halál utáni túlvilági életben, a mennyországban keresi ezt a megváltást, a szocializmus pedig ezen a világon, a társadalom átalakításában. Mindkettő üldözésnek és uszításnak van kitéve, híveiket kiközösítik, kivételes törvények alá helyezik, az egyiknek a követőit mint az emberi nem ellenségeit, a másikéit mint a birodalom ellenségeit, a vallás, a család, a társadalmi rend ellenségeit. S minden üldözés ellenére, sőt az üldözéstől valósággal serkentve, mindkettő győzelmesen, feltarthatatlanul nyomul előre. Keletkezése után háromszáz évvel a kereszténység a római világbirodalom elismert államvallása, a szocializmus pedig alig hatvan év alatt olyan hadállásokat foglalt el, amelyek győzelmét teljesen bizonyossá teszik.

Ha tehát Anton Menger professzor úr „Recht auf den vollen Arbeitsertrag" című munkájában csodálkozik azon, hogy a római császárok idején tapasztalható kolosszális földbirtokcentralizáció és az akkori, csaknem kizárólag rabszolgákból álló munkásosztály mérhetetlen szenvedései ellenére „a nyugat-római birodalom bukását nem a szocializmus követte"[464], akkor nem látja, hogy ez a „szocializmus", amennyire akkoriban lehetséges volt, valójában fennállott és uralomra is jutott, mégpedig a kereszténységben. Csakhogy ez a kereszténység, ahogy ez a történelmi feltételeknél fogva nem is lehetett másképpen, a társadalmi átalakítást nem ezen a világon akarta megvalósítani, hanem a túlvilágon, a mennyországban, a halál utáni örök életben, a hamarosan elkövetkező „ezeréves birodalomban"[158].

A két történelmi jelenségnek ez a párhuzama már a középkorban szembeötlik, az elnyomott parasztok és kiváltképpen a városi plebejusok első zendülései idején. Ezek a zendülések, mint a középkor összes tömegmozgalmai, még szükségképpen vallási álarcot viseltek, s úgy léptek színre, mint

az őskereszténység visszaállítása* az elharapódzott elfajulásból; ám a vallási rajongás mögött rendszerint igen kézzelfogható világi érdekek rejlettek. A legragyogóbban ez a dicső emlékezetű Jan Žižka vezetésével harcoló cseh táboriták[467] szervezetében mutatkozott meg; de ez a vonás végighúzódik az egész középkoron, míg a német parasztháború után lassanként el nem enyészik, hogy 1830 után a munkás kommunisták körében újjáéledjen. Mind a francia forradalmár kommunisták, mind pedig kiváltképpen Weitling és hívei az őskereszténységre hivatkoznak, még jóval mielőtt Ernest Renan azt mondotta: ha fogalmat akartok alkotni magatoknak az első keresztény közösségekről, tekintsétek meg a Nemzetközi Munkásszövetség valamelyik helyi csoportját.

A francia szépíró, aki a német bibliakritikának még a modern zsurnalisztikában is példátlanul álló kizsigerelésével írta meg „*Origines du Christianisme*" című egyháztörténeti regényét, maga sem tudta, mennyi igazság rejlik fenti szavaiban. Szeretném látni azt a régi „internacionalistát", akinél például Pál korinthoszbeliekhez intézett második levelének olvasása ne tépne fel, legalább egy tekintetben, régi sebeket. Az egész levél, a nyolcadik résztől, tele van az örökös, oly jól ismert siránkozással: les cotisations ne rentrent pas – a járulékok sehogy sem folynak be! De sokan akadnának a hatvanas évek legbuzgóbb propagandistái közül, akik e levél szerzőjével, bárki lett légyen is, megértően kezet szorítanának és a fülébe súgnák: tehát te is így jártál! Mi is tudnánk erről beszélni – a mi szövet-

* Ezeknek sajátos ellentétét alkotják a mohamedán világ vallási felkelései, főleg Afrikában. Az iszlám olyan vallás, amely keletiekhez, különösen arabokhoz (tehát egyrészt kereskedő és iparűző városiakhoz, másrészt nomád beduinokhoz) van szabva. Ámde ez egy időszakosan visszatérő összeütközés csíráját rejti magában. A városiak meggazdagodnak, dúskálnak a javakban, lazák a „törvény" megtartásában. A beduinok szegények és szegénységüknél fogva szigorú erkolcsűek, irigykedve és sóvárogva nézik a városok gazdagságát és élvezeteit. S ilyenkor egy próféta, egy mahdi vezetésével összefognak, hogy a hitehagyottakat megbüntessék, a szigorú szertartások és az igaz hit tiszteletét helyreállítsák és ennek fejében magukhoz kaparintsák a hitehagyottak kincseit. Száz év múltán persze ugyanott tartanak, ahol ezek a hitehagyottak tartottak: újabb vallástisztítás válik szükségessé, fellép egy újabb mahdi, s a játék kezdődik elölről. Ez történt az afrikai Almoravidák és Almohádok[465] spanyolországi hadjárataitól a legutóbbi khartumi mahdiig[466], aki oly sikeresen dacolt az angolokkal. Ez vagy ehhez hasonló volt a helyzet a Perzsiában és más mohamedán országokban lezajlott felkelésekkel. Ezek mind vallási köntösbe bújtatott mozgalmak, amelyek gazdasági okokból fakadnak; de még ha győznek is, érintetlenül meghagyják a régi gazdasági viszonyokat. Így tehát minden marad a régiben, s az összeütközések időszakosakká válnak. A keresztény Nyugat népi felkeléseiben viszont a vallási mez csak lobogóul és álarcul szolgál egy elavult gazdasági rendszer ellen indított támadáshoz; ezt a rendszert végül megdöntik, egy új lép a helyébe, s a világ előbbre halad. Engels jegyzete.

ségünkben is hemzsegtek a korinthosziak –, ilyen be nem folyó tagdíjak, amelyek elérhetetlenül lebegtek Tantalosz-szemünk előtt – ezek voltak az Internacionálé híres „milliói"!

Az első keresztényekről egyik legjobb forrásunk a szamoszatai Lukianosz, a klasszikus ókor Voltaire-je, aki egyformán szkeptikus volt minden vallási babonával szemben, s akinek ezért sem pogány vallási, sem politikai okai nem voltak arra, hogy a keresztényekkel szemben más magatartást tanúsítson, mint bármely más vallási közösséggel szemben. Ellenkezőleg, valamennyiüket kigúnyolta babonás hitükért, a Jupiter-imádókat éppúgy, mint a Krisztus-imádókat; az ő felületes racionalista álláspontjáról nézve a babona egyik fajtája éppoly ostoba, mint a másik. Ez a mindenesetre pártatlan tanú többek között elbeszéli egy magát Próteusznak nevező kalandornak, a Hellészpontosz melletti Parionból származó Peregrinosznak az élettörténetét. Nevezett Peregrinosz ifjú korában Örményországban házasságtöréssel kezdte pályafutását; tetten érték és helyi szokás szerint meg akarták lincselni. Miután szerencsésen megmentette irháját, Parionban megfojtotta apját, s ezért menekülnie kellett.

„S ekkor történt meg az" – Schott fordítása alapján idézek[468] –, „hogy a keresztények csodálatos bölcsességét is megismerte, mert érintkezésbe került Palesztinában papjaikkal és írástudóikkal. És csakhamar annyira vitte, hogy tanítómesterei csak gyermekeknek látszottak mellette. Próféta, közösségi vezető, zsinagógamester lett, egyszóval minden; magyarázta írásaikat és maga is sokat írt, úgyhogy a keresztények végül magasabbrendű lényt véltek látni benne, vele irattak maguknak törvényeket és végül elöljárójukká (püspökké) nevezték ki . . . Ebből kifolyólag" (vagyis mint keresztényt) „a hatóságok egyszer Próteuszt is elfogták és börtönbe vetették . . . Mialatt így láncokban hevert, a keresztények, akik bebörtönzését nagy szerencsétlenségnek tartották, mindent elkövettek, hogy kiszabadítsák. Ám kísérleteik kudarccal jártak, így hát a legszokatlanabb gondossággal minden lehető ápolásban részesítették. Már pirkadatkor ott ácsorogtak börtöne kapuja előtt öregasszonyok, özvegyek és fiatal árvák; tekintélyesebb keresztények még meg is vesztegették a börtönőröket, hogy egész éjszakákat nála tölthessenek; sokféle ételt vittek be, ott olvasták szent könyveiket; egyszóval a kedves Peregrinosz (akkor még így nevezték) nem kevesebb volt számukra, mint egy új Szókratész. Még egyes kisázsiai városokból is érkeztek hozzá keresztény közösségek küldöttei, hogy segítségére legyenek, vigasztalják és a bíróság előtt szót emeljenek érdekében. Hihetetlen, hogy ezek az emberek milyen gyorsan ott teremnek, ahol olyas-

mi történik, ami közösségük ügyét érinti; ilyenkor nem sajnálnak sem fáradságot, sem költséget. Így Peregrinosz is mindenfelől kapott pénzeket, s fogsága gazdag jövedelem forrásává vált. A szegény emberek ugyanis elhitették magukkal, hogy testben és lélekben halhatatlanok, hogy örökké élni fognak; s ez a magyarázata annak, hogy a halált megvetik, és sokan önként halálra is szánják magukat. Első törvényhozójuk ráadásul elhitette velük, hogy valamennyien testvérek lesznek, mihelyt áttérnek, vagyis megtagadják a görög isteneket és ama keresztre feszített szofistát imádják, annak előírásai szerint élnek. Ezért kivétel nélkül az összes külső javakat megvetik, s e javakat közösen birtokolják – olyan tanítások ezek, amelyeket a kölcsönös bizalom alapján, minden ellenőrzés és bizonyíték nélkül elfogadtak. S ha egy ügyes csaló a bizalmukba férkőzik és ügyesen ki tudja használni a körülményeket, hamarosan gazdag emberré válhat, s röhöghet a markába e bárgyú fajankók háta mögött. Egyébként Szíria akkori prefektusa Peregrinoszt újra szabadlábra helyezte."

Néhány újabb kaland elbeszélése után aztán Lukianosz erről számol be:

„Most aztán emberünk másodszor is vándorútra indult" (Parionból), „s ezen az útján minden útiköltség helyett megelégedhetett a keresztények jólelkűségével, akik mindenütt fedezték őt, s nem hagyták, hogy bármiben is hiányt szenvedjen. Bizonyos ideig ilymódon jóltartották. Amikor azonban egyik alkalommal a keresztények törvényei ellen is vétett – azt hiszem, rajtakapták valamilyen tiltott étel fogyasztásán –, kizárták közösségükből."

Ifjúkori emlékek elevenednek fel bennem, amikor Lukianosznak ezeket a sorait olvasom. Itt van először is „Albrecht próféta", aki körülbelül 1840-től kezdve néhány éven át a szó szoros értelmében felbolygatta a Weitling-féle svájci kommunista közösségeket[469] – egy hosszú szakállú, jól megtermett, erős férfi, aki gyalog bejárta Svájcot és hallgatókat toborzott titokzatos új világmegszabadító evangéliumához, de úgy látszik, eléggé ártalmatlan, zavaros fejű ember volt és hamarosan meg is halt. Itt van kevésbé ártalmatlan utóda, a holsteini „dr." Georg Kuhlmann, aki Weitling fogságának idejét kihasználva igyekezett a francia Svájc közösségeit a *maga* evangéliuma számára megnyerni és egy ideig olyan sikereket ért el, hogy még August Becker, Weitling legszellemesebb, de egyben legzüllöttebb híve is a horgára akadt. Ez a Kuhlmann előadásokat tartott nekik, és előadásai 1845-ben Genfben meg is jelentek „Die neue Welt, oder das Reich des Geistes auf Erden. Verkündigung" címmel. A hívei (valószínűleg August Becker) által szerkesztett előszóban ezt olvashatjuk:

„Hiányzott egy férfiú, akinek a szájában minden szenvedésünk, minden vágyakozásunk és reménykedésünk, egyszóval mindaz, ami korunkat legbelül mozgatja, szavakká válik . . . Ez a férfiú, akire korunk vár, íme fellépett. A holsteini dr. Georg Kuhlmann ő. Fellépett az új világról avagy a szellem valóságos birodalmáról szóló tanításával." (VIII.–IX. old.)[470]

Aligha szükséges hozzáfűznöm, hogy az új világról szóló eme tanítás semmi egyéb, mint a legközönségesebb érzelgős ömlengés, amelyet Kuhlmann Lammennais-ra emlékeztető félbibliai stílusban írt meg és egy próféta arroganciájával adott elő. Ez azonban nem gátolta a derék weitlingistákat abban, hogy ezt a szélhámost ugyanúgy tenyerükön hordják, mint ama ázsiai keresztények Peregrinoszt. Ők, akik egyébként hiperdemokratikusak és a végletekig egyenlőségpártiak voltak, olyannyira, hogy minden tanítót, újságírót, egyáltalán minden nem-kézművest mint a kizsákmányolásukra törő „tudósembert" olthatatlan gyanúval fogadtak, elhitték a melodramatikusan kistafírozott Kuhlmann-nak, hogy az „új világban" a legbölcsebb, id est* Kuhlmann, fogja az élvezetek elosztását szabályozni, és hogy követőinek ezért már most is, a régi világban, mindennel el kell halmozniok e legbölcsebbet, maguknak pedig a morzsákkal kell megelégedniök. S Peregrinosz-Kuhlmann nagyszerűen és boldogan élt a közösségek számlájára – amíg tehette. Nagyon sokáig persze nem tehette: a kételkedők és hitetlenek egyre hangosabb morgása, a vaud-i kormány részéről fenyegető üldözések Lausanne-ban véget vetettek a „szellem birodalmának" – Kuhlmann eltűnt.

Aki tapasztalatból ismerte az európai munkásmozgalom első lépéseit, tucatjával emlékszik majd hasonló példákra. Manapság, legalábbis a nagyobb központokban, az ilyen kirívó esetek már nem lehetségesek, de félreesőbb vidékeken, ahol a mozgalom még csak most hódít teret, egy-egy kis Peregrinosz átmenetileg számíthat még némi sikerre. S mint ahogy minden országban a munkáspárthoz özönlenek mindazok az elemek, amelyeknek a hivatalos világtól nincs mit várniok vagy lejáratták magukat nála – az oltás ellenzői, a mértékletesség hirdetői, vegetariánusok, a viviszekció ellenfelei, kuruzslók, szabad közösségek[471] prédikátorai, akiknek szétfutott a nyájuk, a világ keletkezéséről szóló új elméletek szerzői, sikertelen vagy szerencsétlenül járt feltalálók, tényleges vagy vélt igazságtalanságok szenvedő alanyai, akiket a bürokrácia „haszontalan pereskedőknek" nyilvánít, becsületes bolondok és becstelen csalók – ugyanígy jártak az első keresztények is. Mindazok az ele-

* – vagyis – *Szerk.*

mek, amelyeket a régi világ bomlási folyamata felszabadított, vagyis kivetett magából, sorra a kereszténység vonzási körébe kerültek, ugyanis a kereszténység volt az egyetlen olyan elem, amely ennek a bomlási folyamatnak ellenállt – éppen mert annak saját szükségképpeni terméke volt – és amely ezért fennmaradt és növekedett, míg a többi elem csak kérészéletet élt. Nem volt olyan rajongás, őrültség vagy szélhámosság, amely ne dörgölőzött volna a fiatal keresztény közösségekhez, s amely legalább helyenként ne talált volna olykor meghallgatásra és hivőkre. S akárcsak első kommunista munkásközösségeink, ugyanígy az első keresztények is példátlan hiszékenységet tanúsítottak minden olyan dologgal szemben, amely beleillett portékájukba; így még abban sem lehetünk bizonyosak, hogy abból a „sok írásból", amelyet Peregrinosz a kereszténység számára szerzett, egyik-másik töredék nem tévedt-e bele Újszövetségünkbe.

II

A német bibliakritika, amely eddig az őskereszténység történetére vonatkozó ismereteink egyetlen tudományos alapja, két irányban haladt.

Az egyik irány a *tübingeni iskola*[472], amelyhez tágabb értelemben D. F. Strauss is tartozik. Ez az iskola a kritikai vizsgálatban olyan messzire megy, amennyire csak *teológiai* iskola elmehet. Elismeri, hogy a négy evangélium nem szemtanúk beszámolója, hanem elveszett írások későbbi átdolgozása, és hogy a Pál apostolnak tulajdonított levelek közül legfeljebb négy valódi stb. Valamennyi csodát és valamennyi ellentmondást mint megengedhetetlent törli a történelmi elbeszélésből; a többiből azonban igyekszik „menteni, ami menthető", s itt világosan megmutatkozik, hogy ez teológusok iskolája. Ezzel lehetővé tette, hogy Renan, aki főképpen reá támaszkodott, ugyanennek a módszernek az alkalmazásával még sokkal többet „mentsen" és sok több mint kétes újszövetségi elbeszélésen kívül még egy csomó egyéb mártírlegendát is mint történelmileg megbízhatót ránk igyekezzék tukmálni. Mindenesetre mindaz, amit a tübingeni iskola az Újszövetségben, mint a történelemmel ellenkezőt vagy becsempészettet elvet, a tudomány szempontjából végérvényesen elintézettnek tekinthető.

A másik irányt egyetlen férfiú – *Bruno Bauer* – képviseli.[473] Nagy érdeme nem csupán az, hogy kíméletlenül bírálta az evangéliumokat és az apostoli leveleket, hanem az is, hogy elsőként nemcsak a zsidó és a görög-alexandriai elemeket igyekezett komoly vizsgálatnak alávetni, hanem a tisztán görög és a görög-római elemeket is, amelyek a kereszténységnek egyengették az útját

a világvallássá való fejlődés felé. Az a mendemonda, hogy a kereszténység teljesen kész formájában keletkezett a zsidóságból, és hogy Palesztinából a lényegét tekintve megállapodott dogmatikával és etikával hódította meg a világot, Bruno Bauer óta már tarthatatlan; ez az állítás már csak a teológiai fakultásokon tarthatja magát, s olyan embereknél, akiknek az a vágyuk, hogy akár a tudomány rovására is „fenntartsák a vallást a nép számára"[317]. Hogy mekkora befolyása volt az alexandriai philóni iskolának és a görög-római vulgáris filozófiának – a platóninak és kiváltképpen a sztoikusnak[474] – a kereszténységre, amely Constantinus uralma alatt államvallássá vált, az részleteiben még koránt sincs megállapítva, de hogy volt ilyen befolyás, az bebizonyított tény, – s ez főképpen Bruno Bauer műve; megalapozta annak a ténynek a bebizonyítását, hogy a kereszténységet a római-görög világba nem kívülről, Judeából importálták és erőszakolták rá, hanem hogy ez – legalábbis világvallás-alakjában – ennek a világnak a legsajátosabb terméke. Magától értetődik, hogy Bauer, mint mindazok, akik begyepesedett előítéletek ellen hadakoznak, ebben a munkájában messze túllőtt a célon. Hogy Philónnak és kiváltképpen Senecának a kialakulóban levő kereszténységre gyakorolt hatását irodalmilag is lerögzítse és az újszövetségi írókat ténylegesen e filozófusok plagizátoraiként mutathassa be, az új vallás keletkezését egy fél évszázaddal későbbre kellett helyeznie, a római történetírók ezzel ellentétes híradásait el kellett vetnie és a történelmi fejtegetésben általában igen nagy szabadságot kellett engedélyeznie magának. A kereszténység mint olyan szerinte csak a Flaviusok császársága idején keletkezett, az újszövetségi irodalom pedig csak Hadrianus, Antoninus és Marcus Aurelius uralkodása alatt. Ezzel azután Bauer minden történelmi talajt kihúz a Jézusról és tanítványairól szóló újszövetségi történetek alól; ezek ilymódon mondákká hígulnak fel, amelyekben az első közösségek belső fejlődési szakaszait és szellemi harcait többé-kevésbé koholt személyekre ruházzák át. Bauer szerint nem Galilea és Jeruzsálem, hanem Alexandria és Róma az új vallás bölcsője.

Míg tehát a tübingeni iskola az újszövetségi történelemnek és irodalomnak általa meg nem támadott maradékában a végső maximumát nyújtotta annak, amit maga a tudomány is ma még vitásként elfogadhat, Bruno Bauer a maximumát nyújtja annak, amit a tudomány ebben támadhat. A tényleges igazság e két határ között van. Hogy a ma rendelkezésre álló eszközökkel megállapítható-e ez az igazság, az nagyon is kétséges. Új leletek, főleg Rómában, Keleten, és mindenekelőtt Egyiptomban, sokkal többet tesznek majd ez ügy érdekében, mint bármilyen kritika.

Mármost az Újszövetségnek egyetlenegy könyve van, amelynek keletkezési ideje megállapítható – itt legfeljebb néhány hónap eltérés lehet –, s ez

kétségkívül 67 júniusa és 68 januárja vagy áprilisa között íródott; ez a könyv tehát a legelső keresztény időkből való, s naiv hűséggel és megfelelő jellegzetes nyelven tükrözi e kor elképzeléseit, tehát véleményem szerint az őskereszténység igazi mivoltának megállapítása szempontjából sokkalta fontosabb, mint az Újszövetség valamennyi többi, mai fogalmazásban jóval későbbi része. Ez a könyv az úgynevezett „János Jelenései", s mivel ráadásul az egész Bibliának ez a látszólag leghomályosabb könyve ma, hála a német kritikának, a legérthetőbb és legvilágosabb, szeretnék róla olvasóimnak beszámolni.

Ha csak belelapozunk e könyvbe, nyomban látjuk, milyen egzaltált volt nemcsak a szerzője, hanem az őt körülvevő környezet is, amelyben mozgott. A Jelenések Könyve nem az egyetlen a maga nemében abban a korban. Az időszámításunk előtti 164. évtől, amikor az első ránk maradt ilyen könyv, az úgynevezett „Dániel Könyve" létrejött, az időszámításunk szerinti kb. 250. esztendőig, amely körül Commodianus „Carmen"-ja[475] íródott, Renan nem kevesebb mint tizenöt ránk maradt klasszikus „apokalipszist" számol össze, nem véve figyelembe a későbbi utánzatokat. (Renanra hivatkozom, mert könyve szakkörökön kívül is a legismertebb és a legkönnyebben hozzáférhető.) Olyan kor volt ez, amikor magában Rómában és Görögországban is, s még sokkalta inkább Kisázsiában, Szíriában és Egyiptomban a legkülönbözőbb népek legotrombább babonáinak teljesen kritikátlan keverékét látatlanban elfogadták s jámbor csalással és közvetlen sarlatánsággal egészítették ki; amikor elsőrendű szerepük volt a csodáknak, a révületeknek, a vízióknak, kísértetjárásnak, a jövendő kutatásának, az aranycsinálásnak, a kabalának[476] és más titkos varázskacatnak. Ez volt az a légkör, amelyben az őskereszténység keletkezett, mégpedig olyan emberek körében, akik mindenki másnál fogékonyabbak voltak e természetfeletti fantazmagóriák iránt. Hiszen az egyiptomi keresztény gnosztikusok[477] a keresztény időszámítás szerinti második században, amint ezt többek között a leydeni papiruszok is bizonyítják, erősen belemerültek az alkímiába és alkimista elképzeléseket vettek fel tanításaikba. S a kaldeus meg a zsidó mathematicusok*, akiket Tacitus szerint kétszer – Claudius idejében, majd Vitellius idejében újra – száműztek Rómából varázslás miatt,[478] ugyanazt a geometriai bűvészkedést űzték, amellyel mint János Jelenéseinek magvával találkozunk.

Ehhez járul még valami. Minden apokalipszis jogot formál magának arra, hogy olvasóit félrevezesse. Nemcsak, hogy általában egészen mások írták őket, mint a rajtuk feltüntetett szerzők – és többnyire jóval később – (például

* *V. ö. 438. old. – Szerk.*

Dániel Könyvét, Hénok Könyvét, Ezsdrás, Baruk Juda és mások apokalipsziseit, a szibillakönyveket[479]), hanem emellett, fő tartalmukat tekintve, csupa olyan dolgot jósolnak meg, amelyek már rég megtörténtek, tehát a tényleges szerző előtt teljesen ismeretesek voltak. Így például Dániel Könyvének szerzője 164-ben, röviddel Antiokhosz Epiphanész halála előtt, az állítólag Nabukodonozor idején élő Dániellel megjósoltatta a perzsa és a makedón birodalom felvirágzását és bukását, majd a római világuralom kezdetét, hogy jóstehetségének e bizonyítékai alapján az olvasót fogékonnyá tegye végső próféciája iránt, amely szerint Izrael népe túl fog élni minden szenvedést és végül győzedelmeskedik. Ha tehát János Jelenéseinek Könyve csakugyan az állítólagos szerző műve volt, ez lenne az egyetlen kivétel az egész apokaliptikus irodalomban.

Az a János, aki a könyv szerzőjeként szerepel, mindenesetre igen tekintélyes férfiú volt a kisázsiai keresztények körében. Ezt tanúsítja a hét gyülekezethez intézett üzeneteinek hangja. Lehetséges, hogy ez János apostol volt, akinek történelmi létezése nincs ugyan teljesen igazolva, de mégis nagyon valószínű. S ha csakugyan ez az apostol a szerző, annál jobb a mi álláspontunkra nézve. Ez volna a legjobb igazolása annak, hogy e könyv kereszténysége a valódi, igazi őskereszténység. Mellesleg még csak annyit, hogy a Jelenések Könyve, amint az bebizonyított tény, nem ugyanattól a szerzőtől való, mint az az evangélium vagy az a három levél, amelyet szintén Jánosnak tulajdonítanak.

A Jelenések Könyve víziók sorából áll. Az elsőben megjelenik Krisztus, főpapi öltözékben, hét gyertyatartó között járva, amelyek a hét ázsiai gyülekezetet jelképezik, s levelet diktál „Jánosnak" e gyülekezetek hét „angyalához". Mindjárt a legelején szembeszökően megmutatkozik a különbség *eme* kereszténység és a niceai zsinaton[480] megfogalmazott constantinusi világvallás között. A szentháromság a Jelenések Könyvében nemcsak ismeretlen, hanem lehetetlen is. A későbbi *egy* Szentlélek helyett itt „isten *hét* lelkével" találkozunk, amelyet a rabbik Ésaias 11. részének 2. verséből okoskodtak ki. Krisztus isten fia, az első és az utolsó, az alfa és az omega, de korántsem maga isten vagy istennel egyenlő, hanem ellenkezőleg, „Isten *teremtésének* kezdete", tehát istennek egy öröktől fogva létező, de alárendelt emanációja, akárcsak az imént említett hét lélek. A 15. rész 3. versében a mártírok a mennyben „Mózesnek, az Isten szolgájának énekét, és a Báránynak énekét" éneklik isten dicsőségére. Itt tehát Krisztus nemcsak istennek alárendeltként jelenik meg, hanem bizonyos tekintetben Mózessel egy fokon áll. Krisztus Jeruzsálemben megfeszíttetett (11, 8), de feltámadt (1, 5, 18), ő „a Bárány", amelyet a világ bűneiért feláldoztak, s amelynek vére által meg-

váltatnak istennek a hivők minden népből és nyelvből. Itt találjuk meg azt az alapvető elképzelést, amely az őskereszténységnek lehetővé tette, hogy világvallássá fejlődjön. A szemiták és az európaiak valamennyi akkori vallása egyezett abban a felfogásban, hogy az emberek cselekedetei által megsértett istenek áldozatokkal engesztelhetők ki; az első forradalmi (a philóni iskolától kölcsönzött) alapvető elképzelés a kereszténységben az volt, hogy egy megváltó egyszeri nagy, önkéntes áldozata révén egyszer s mindenkorra megbocsátatnak – a hivőknek – valamennyi kor és valamennyi ember bűnei. Ezzel elesett minden további áldozat szükségessége, s ezzel egy csomó vallási szertartás elvesztette alapját; márpedig egy világvallás kialakulásának első feltétele az olyan szertartásoktól való mentesség volt, amelyek a másvallásúakkal való érintkezést megnehezítik vagy tiltják. Mégis, az áldozás szokása oly mélyen benne gyökerezett a népszokásokban, hogy a katolicizmus – amely sok pogány elemet vett át – helyénvalónak találta, hogy legalább a jelképes miseáldozat bevezetésével alkalmazkodjék ehhez a tényhez. – Az eredendő bűnről szóló dogmának ellenben ebben a könyvben nyoma sincsen.

Ezekben az üzenetekben, mint az egész könyvben is, a legjellemzőbb azonban az, hogy a szerzőnek soha, sehol eszébe sem jut, hogy önmagát és hitsorsosait másképpen nevezze, mint – *zsidóknak*. A szmirnai és a filadelfiai szektásoknak, akik ellen kikel, a szemükre veti: „azt mondják, hogy ők zsidók, és nem azok, hanem a Sátán zsinagógája"; a pergamumiakról azt mondja: Bálám tanítását tartják, aki Bálákot tanította, hogy vessen botránykövet *Izrael fiai elé*, hogy egyenek bálványáldozatokból és paráználkodjanak. Itt tehát nem tudatos keresztényekkel van dolgunk, hanem olyan emberekkel, akik zsidóknak vallják magukat; zsidóságuk ugyan egy új fejlődési foka a réginek, de éppen ezért az egyetlen igazi. Ezért amikor isten királyi széke előtt megjelennek a szentek, először 144 000 zsidó jön, 12 000 minden nemzetségből, s csak azután következik az ezen megújított zsidósághoz megtért pogányok megszámlálhatatlan sokasága. Ennyire nem tudta hát szerzőnk a keresztény időszámítás 69. évében, hogy a vallási fejlődésnek egy teljesen új szakaszát képviseli, amely majd az egyik legforradalmibb elem lesz az emberi szellem történetében.

Látjuk tehát, hogy az akkori kereszténység, amely még nem ébredt öntudatra, olyan távol van a későbbi, a niceai zsinaton dogmatikailag rögzített világvallástól, mint ég a földtől; az egyiket fel sem lehet ismerni a másikban. Itt nincsen meg a későbbi kereszténységnek sem a dogmatikája, sem az etikája; ezzel szemben van benne egy olyan érzés, hogy harcban áll az egész világgal és hogy ezt a harcot győzelmesen fogja megvívni; olyan harci kedv

és olyan győzelemtudat ez, amely a mai keresztényekből teljesen kiveszett, s amely napjainkban már csak a társadalom másik pólusán, a szocialistáknál található meg.

Egy eleinte túlerőben levő világ elleni harc és egyben az újítók egymás közötti harca csakugyan olyasmi, ami mindkettőnél, az őskeresztényeknél és a szocialistáknál is megvan. A két nagy mozgalom közül egyiket sem vezérek és próféták csinálták – jóllehet mindkettőnek bőven voltak prófétái –, mindkettő tömegmozgalom. S a tömegmozgalmak kezdetben szükségképpen zavarosak; zavarosak, mert minden tömeg-gondolkodás először ellentmondásokban, homályosságokban, összefüggéstelenségekben mozog, de zavarosak éppen a szerep miatt is, amelyet a próféták eleinte játszanak benne. Ez a zavarosság megmutatkozik a számos szekta kialakulásában, amelyek egymással legalább olyan heves harcban állnak, mint a közös külső ellenséggel. Így volt ez az őskereszténység esetében, így volt ez az első időkben a szocialista mozgalomban, bármennyire elkeserítette is ez a jóhiszemű nyárspolgárokat, akik egységet prédikáltak ott, ahol egység nem volt lehetséges.

Talán az Internacionálét egy egységes dogma fogta össze? Ellenkezőleg. Voltak itt az 1848 előtti francia hagyományokat követő kommunisták, s ezeknek is különféle árnyalatai; voltak kommunisták, akik a Weitling-féle iskolához, és mások, akik az újjáélesztett „Kommunisták Szövetségé"-hez tartoztak; proudhonisták, főképpen Franciaországban és Belgiumban; blanquisták; a német munkáspárt; s végül voltak bakunyinista anarchisták, akik Spanyolországban és Olaszországban rövid időre felülkerekedtek – s ezek még csak a főbb csoportok. Az Internacionálé alapításától egy teljes negyed évszázadra volt szükség ahhoz, hogy az anarchistákkal való szakítást végérvényesen és mindenütt végrehajtsák, s legalább a legáltalánosabb gazdasági nézeteket illetően egységet teremtsenek. S mindez a mi közlekedési eszközeink, a vasutak, a távíró, az ipari óriásvárosok, a sajtó, a szervezett népgyűlések korában történt.

Az első keresztények ugyanígy számtalan szektára szakadtak, s ez volt az az eszköz, amely előmozdította a vitákat és később éppen ezáltal az egységet is. Már ebben a kétségtelenül legrégibb keresztény dokumentumban is találkozunk a szektákkal, s a szerző ugyanolyan kérlelhetetlen hévvel hadakozik ellenük, mint a nagy bűnös külső világ ellen. Itt vannak először is az efézusi és a pergamumi nikolaiták; aztán Szmirnában és Filadelfiában azok, akik azt mondják, hogy ők zsidók, de nem azok, hanem a Sátán zsinagógája; Pergamumban a Bálámnak nevezett hamis próféta tanításának hívei; aztán Efézusban azok, akik apostoloknak mondják magukat, holott nem azok, s végül ott vannak Thiatirában a Jézabelnek nevezett hamis prófétanőnek a

hívei. Közelebbit nem tudunk meg ezekről a szektákról, csak Bálám és Jézabel követőiről állítja azt, hogy bálványáldozatokból ettek és paráználkodtak. Ezekután megpróbálták ezt az öt szektát páli kereszténveknek tekinteni, s mindezeket az üzeneteket Pál, a hamis apostol, az állítólagos Bálám és „Nikolaosz" ellen irányuló üzenetként felfogni. Az erre vonatkozó, nagyon kevéssé helytálló érveket összefoglalva megtaláljuk Renan „Saint Paul"-jában (Párizs 1869, 303–305, 367–370. old.). Ezek mind arra lyukadnak ki, hogy az üzeneteket az Apostolok Cselekedetei és az úgynevezett Pál Levelei alapján magyarázzák, vagyis olyan írások alapján, amelyek, legalábbis mai fogalmazásukban, legalább 60 évvel későbbi keletűek, mint a Jelenések Könyve, s amelyeknek erre vonatkozó ténybeli adatai tehát nemcsak módfelett kétesek, hanem egymásnak teljesen ellentmondók is. A döntő azonban az, hogy szerzőnknek nem juthatott eszébe egy és ugyanazt a szektát öt különböző elnevezéssel illetni, sőt csak magának Efézusnak az esetében kettővel (hamis apostolok és nikolaiták) és Pergamum esetében szintén kettővel (bálámiták és nikolaiták), mégpedig mindig határozottan mint két különböző szektát. Amivel nem akarjuk tagadni annak valószínűségét, hogy ezek között a szekták között is voltak olyan elemek, amelyeket ma páliaknak neveznénk.

Mindkét esetben, amikor a Jelenések Könyve közelebbit mond a szektáról, a vád lényege az, hogy bálványáldozatokból esznek és paráználkodnak, – s ez az a két pont, amely körül a zsidók – a régiek éppúgy, mint a keresztény zsidók – örök viszályban állottak az áttért pogányokkal. Pogány áldozatok húsát nemcsak ünnepi lakomákon tálalták fel, ahol a felkínált eledel visszautasítása illetlennek tűnhetett, sőt veszélyessé is válhatott, hanem nyilvános vásárokon is árusították, ahol nem lehetett mindig megállapítani, kóser-e avagy sem. Paráználkodáson ugyanazok a zsidók nemcsak a házasságon kívüli nemi érintkezést értették, hanem a zsidó törvények szerint tiltott rokonsági fokban kötött házasságot vagy a zsidó és pogány között létrejött házasságot is; s rendszerint ezt az értelmet tulajdonítják e szónak az Apostolok Cselekedetei 15. része 20. és 29. versében. Jánosunknak ellenben az ortodox zsidóknak megengedett nemi érintkezésről is sajátos nézetei vannak. A 14. rész 4. versében a 144 000 üdvözült zsidóról ezt mondja: „Ezek azok, akik asszonyokkal nem fertőzték meg magokat; mert szűzek." S valójában, a mi Jánosunk mennyországában nincsen egyetlen asszony sem. Ahhoz a más őskeresztény írásokban is gyakran jelentkező irányzathoz tartozik, amely a nemi érintkezést általában bűnösnek tartja. S ha emellett meggondoljuk, hogy Rómát a nagy paráznának nevezi, akivel paráználkodtak a föld királyai és megrészegedtek az ő paráznaságának borától, s akinek tobzódásából a

föld kalmárai meggazdagodtak, akkor teljesen lehetetlen ezt a szót az üzenetekben abban a szűk értelemben felfogni, amelyet a teológiai apologetika szeretne tulajdonítani neki, hogy ilymódon igazoljon más újszövetségi helyeket. Ellenkezőleg. Az üzeneteknek ezek a helyei nyilván arra a jelenségre utalnak, amely valamennyi mély megrázkódtatásokat hozó korra egyformán jellemző, nevezetesen arra, hogy akárcsak minden más korlátot, a nemi érintkezés hagyományos kötelékeit is megingatják. Az első keresztény századokban is a testet sanyargató aszkézis mellett elég gyakran jelentkezik az a tendencia, hogy a keresztény szabadságot kiterjesszék a férfi és a nő többé-kevésbé korlátlan érintkezésére. S ugyanez volt a helyzet a modern szocialista mozgalomban. Micsoda szörnyű felháborodást keltett a harmincas években Németországban, az akkori „jámbor dedóban"[403] a Saint-Simon-féle réhabilitation de la chair, vagyis „a testnek jogaiba való visszaállítása". S a legjobban az akkor uralkodó előkelő rendek háborodtak fel (osztályok abban az időben nálunk még nem léteztek), amelyek Berlinben éppúgy, mint vidéki birtokaikon képtelenek voltak testüknek jogaiba való szakadatlanul ismételt visszaállítása nélkül élni! Hátha még ezek a derék emberek ismerték volna Fourier-t, aki a testnek még egészen más kilengéseket is kilátásba helyez! Az utópizmus leküzdésével ezek a különcködések egy racionálisabb és valójában sokkal radikálisabb felfogásnak adták át a helyüket, s amióta Németország Heine jámbor dedójából a szocialista mozgalom központi területévé fejlődött, már csak nevetnek az előkelő jámbor társaság álszenteskedő felháborodásán.

Ez az üzenetek egész dogmatikai tartalma. Emellett arra ösztönzik a harcostársakat, hogy buzgó propagandát folytassanak, merészen és büszkén vallják hitüket az ellenfél előtt, szüntelenül küzdjenek a külső és belső ellenség ellen, — s ezeket a részeket éppúgy megírhatta volna az Internacionálé valamelyik prófétai ihletettségű rajongója.

III

Az üzenetek csak bevezetésül szolgálnak Jánosunk azon üzenetének tulajdonképpeni témájához, amelyet a hét kisázsiai gyülekezethez és ezek révén a 69. év reformszellemű zsidóságának többi részéhez, a későbbi kereszténység csírájához intézett. S ezzel belépünk az őskereszténység szentek szentjébe.

Miféle emberekből toborzódtak az első keresztények? Főképpen a „megfáradtakból és megterheltekből", a legalsó néprétegek képviselőiből, ahogy ez forradalmi elemhez illik. S miféle emberek ezek? A városokban lesüly-

lyedt szabadok – mindenféle népség, olyanok, mint a déli rabszolgatartó államok mean white-jai* vagy a gyarmati és kínai kikötővárosok európai csavargói és kalandorai –, továbbá felszabadítottak és főképpen rabszolgák; Itália, Szicília, Afrika latifundiumain rabszolgák; a provinciák mezőgazdasági kerületeiben mindinkább adósszolgaságba kerülő kisparasztok. Közös út mindezeknek az elemeknek a felszabadításához egyáltalán nem volt. Mindannyiuk számára elveszett a paradicsom; a lezüllött szabad ember számára elveszett az egykori polisz, amely egyben város és állam is volt, s amelynek szabad polgárai az ő elődei voltak; a hadifogoly rabszolga számára elveszett a leigázás és fogság előtti szabadság ideje; a kisparaszt számára elveszett a megsemmisült nemzetségi társadalom és a földközösség. S mindezt a hódító római egyenlősítő vasökle pusztította el. A legnagyobb társadalmi csoport, amelyhez az ókor eljutott, a törzs és a rokon törzsek szövetsége volt; ezt a barbároknál nemzetségi kötelékek szerint szervezték meg, a városalapító görögöknél és itáliaiaknál pedig az egy törzset vagy több rokon törzset felölelő poliszban. Fülöp és Sándor megadta a hellén félszigetnek a politikai egységet, de görög nemzet ilymódon még nem jött létre. Nemzetek kialakulását csak a római világuralom bukása tette lehetővé. A római világuralom egyszer s mindenkorra véget vetett a kis szövetségeknek; a katonai hatalom, a római bíráskodás, az adóbehajtási apparátus teljesen felbomlasztotta az örökölt belső szervezetet. A függetlenség és a sajátos szervezet elvesztéséhez hozzájárult az erőszakos rablás a katonai és polgári hatóságok által, amelyek a leigázottakat először megfosztották kincseiktől, majd azokat uzsorakamatok ellenében újra kölcsönadták nekik, hogy ezzel lehetővé tegyék újabb zsarolások fizetését. A nyomasztó adó és a kizárólag vagy túlnyomó részben naturális gazdálkodást folytató vidékeken emiatt támadt pénzszükséglet a parasztokat egyre jobban az uzsorások adósszolgaságába hajtotta, óriási vagyoni különbségeket idézett elő, gazdagította a gazdagokat és végleg elszegényítette a szegényeket. S reménytelen dolog volt, hogy az egyes kis törzsek vagy városok ellen tudjanak állni az óriási római világhatalomnak. Miféle kivezető útja, mentsége volt hát a rabszolgasorba kerülteknek, az elnyomottaknak és elszegényedetteknek, miféle közös kivezető út a különféle embercsoportok számára, amelyeknek érdekei egymástól idegenek vagy éppenséggel egymással ellentétesek voltak? De kellett ilyen kivezető utat találni, hogy egyetlen nagyarányú forradalmi mozgalom valamennyiüket magával ragadja.

S ezt a kivezető utat meg is találták. De nem ezen a világon. A kialakult helyzetben ez csak vallási kivezető út lehetett. S így feltárult egy másik világ.

* – szegény fehérei – *Szerk.*

A léleknek a test halála utáni továbblétezése a római világban fokozatosan mindenütt elismert hitcikkellyé lett. Egyre inkább általánosan elfogadott nézetté vált az is, hogy az elhalt lélek a földön végzett cselekedeteiért valamiféle jutalomban vagy büntetésben részesül majd. A jutalom persze eléggé bizonytalanul festett; az ókor túlságosan természetesen-materialista volt, semhogy hasonlíthatatlanul többre ne becsülte volna a földi életet az árnyékvilágbelinél. A görögök éppenséggel szerencsétlenségnek tartották a halál utáni életet. S akkor megjelent a kereszténység, komolyan vette a túlvilági jutalmazást és büntetést, megteremtette a Mennyországot meg a Poklot, s így megvolt a kivezető út, amelyen a megfáradtak és megterheltek a földi siralomvölgyből átjuthattak az örök Paradicsomba. S csakugyan, kizárólag a túlvilági jutalom reménye tette lehetővé, hogy a sztoikus-philóni lemondás és aszkézis egy új, az elnyomott néptömegeket magával ragadó világvallás etikai alapelvévé emelkedjék.

Ám ez a mennyei Paradicsom a hivők előtt nem nyílik meg minden további nélkül a halál után. Látni fogjuk, hogy isten országát, amelynek fővárosa az új Jeruzsálem, csak a Pokol erői ellen vívott heves harcok után lehet meghódítani és megnyitni. De az első keresztények elképzelése szerint ezek a harcok küszöbön állottak. Jánosunk mindjárt könyvének legelején azt mondja jeleneséről, hogy azt mutatják „aminek meg kell lennie *hamar*"; s nyomban ezután, a 3. versben, kijelenti, hogy „boldog, aki olvassa, és aki hallgatja e prófétálásnak beszédeit . . . , mert *az idő közel van*"; a filadelfiai gyülekezetnek Krisztus ezt üzeni: „Íme eljövök *hamar*." S az utolsó részben az angyal azt mondja, hogy megmutatta Jánosnak azokat, „amiknek meg kell lenni *hamar*", majd azt parancsolja neki :„Be ne pecsételd e könyv prófétálásának beszédeit, mert az idő *közel* van", maga Krisztus pedig kétszer is, a 12. és 20. versben azt mondja: „*hamar* eljövök". A továbbiakból kitűnik majd, milyen hamarra várták ezt az eljövetelt.

Azokat az apokaliptikus víziókat, amelyeket szerzőnk most elénk tár, elejétől végig és többnyire szó szerint korábbi mintákból kölcsönözte, – részben az Ószövetség klasszikus prófétáitól, különösen Ezekieltől, részben a Dániel Könyve mintájára később íródott zsidó apokalipszisekből, főleg az akkoriban legalább részben már elkészült Hénok Könyvéből. A kritika részletesen kimutatta, honnan kölcsönzött Jánosunk minden egyes képet, minden fenyegető jelt, minden csapást, amely a hitetlen emberiségre zúdul majd, egyszóval a könyv egész anyagát; így János nemcsak rendkívüli szellemi szegénységről tesz tanúbizonyságot, hanem azt is megmutatja, hogy állítólagos révületeit és látomásait még képzeletben sem élte át úgy, ahogy ezt leírja.

E jelenések menete röviden a következő. János először ott látja istent a trónján, hétpecsétes könyvvel a kezében, s mellette a megölt, de ismét élő bárányt (Krisztust), amely méltónak találtatott a pecsétek felbontására. A pecsétek felszakításakor mindenféle fenyegető csodajelek mutatkoznak. Az ötödik pecsét felnyitásakor János ott látja isten oltára alatt azoknak a mártíroknak a lelkét, akik istennek beszédéért megöltettek, s ezek hangosan kiáltják: Uram, meddig nem ítélsz még, és nem állasz bosszút a mi vérünkért azokon, akik a földön laknak? Erre fehér ruhát adnak mindegyikükre és azzal bíztatják őket, hogy várjanak még egy kis ideig, mert még több mártírnak kell megöletnie. – Itt tehát még szó sincs a „szeretet vallásáról", arról, hogy: szeressétek ellenségeiteket, áldjátok azokat, akik titeket átkoznak stb. János nyíltan a bosszút hirdeti, az egészséges, becsületes bosszút a keresztények üldözőin. Ez vonul végig az egész könyvön. S minél jobban közeledik a válság, minél sűrűbben zúdulnak alá a Mennyből a szenvedések és a büntetések, annál nagyobb örömmel jelenti Jánosunk, hogy az emberek nagy tömege még mindig nem hajlandó vezekelni bűneiért, hogy isten újabb csapásainak kell még rájuk zúdulniok, hogy Krisztusnak vasvesszővel kell őket kormányoznia és hogy nyomnia kell a mindenható isten haragja hevének borsajtóját, de az istentelenek mégis megátalkodottak maradnak szívökben. Nem más ez, mint az a természetes, minden álszenteskedéstől mentes érzés, hogy az ember harcban áll, és hogy – à la guerre comme à la guerre*. – A hetedik pecsét felbontásakor megjelenik hét angyal harsonával; valahányszor megszólal egy-egy harsona, újabb meg újabb borzalmak történnek. A hetedik harsonaszó után hét újabb angyal lép a színre isten haragjának hét poharával, amelyet ezután kitöltenek a földre; újabb szenvedésekre és büntetésekre kerül sor; főképpen a már többször megtörténtek kínos megismétlődése ez. Ezután megjelenik az asszony, Babilon, a nagy parázna, aki skarlát ruhában a sok vizeken ül, részegen a szentek vérétől és Jézus bizonyságtevőinek vérétől; ez a nagy város, amely hét dombon fekszik, s amelynek királysága van a földnek királyain. Ott ül egy fenevadon, amelynek hét feje és tíz szarva van. A hét fej jelképezi a hét dombot, de egyben a hét „királyt" is. Ebből a hét királyból öt elesett, az egyik van, a hetedik még nem jött el, s utána jön megint az egyik az első öt közül, akit halálosan megsebesítettek, de meggyógyult. Ez negyvenkét hónapig vagyis $3\,^1/_2$ évig (a hét évből álló évhét fele) uralkodik majd a föld felett, halálra üldözve a hivőket és hatalomra juttatva az istentelenséget. De ezután bekövetkezik a döntő nagy harc, a szentek és a mártírok megbosszultatnak Babilonnak, a nagy paráznának, és va-

* – a háború az háború – *Szerk.*

lamennyi hívének, vagyis az emberiség óriási többségének elpusztításával; az ördögöt a mélységbe vetik és itt ezer évre bezárják, s addig Krisztus uralkodik a halálukból feltámadt mártírokkal. Az ezer esztendő leteltével azonban az ördög ismét kiszabadul, a lelkek újabb nagy csatát vívnak, s ebben végleg legyőzik az ördögöt. S ekkor bekövetkezik a második feltámadás, amikor a többi halott is életre kel és megjelenik isten (*nem* Krisztus, jegyezzük meg jól) ítélőszéke előtt, s a hívők belépnek egy új Mennyországba, egy új földre s egy új Jeruzsálembe, hogy ott örök életet éljenek.

Minthogy ezt az egész felszerelést kizárólag kereszténység előtti zsidó anyag szolgáltatja, úgyszólván tisztán zsidó elképzeléseket tartalmaz. Amióta Izrael népének kezdett ezen a világon rosszul menni a sora az asszíroknak és babilóniaiaknak való adózástól, a két birodalom, Izrael és Juda lerombolásától a szeleukida igáig, tehát Ésaiástól Dánielig, a bajokban mindig egy megmentőt jövendölnek neki. Dánielnél (12,1—3) még olyan jövendölést is találunk, hogy leszáll majd a földre Mihály, a zsidók védőangyala, s megszabadítja őket nagy bajuktól; sok halott feltámad majd, lesz valamiféle utolsó ítélet, s a tanítók, akik megmutatják a népnek az igazságosságot, örökké fénylenek majd, mint a csillagok. Keresztény vonás itt csupán Krisztus hamarosan eljövendő birodalmának és a feltámadott hívők, nevezetesen a mártírok dicsőségének nyomatékos hangsúlyozása.

E jövendölés megfejtését, amennyiben akkori eseményekre vonatkozik, a német kritikának, főképpen Ewaldnak, Lückének és Ferdinand Benarynak köszönhetjük. Renan révén a megfejtés nem-teológiai körök számára is hozzáférhetővé vált. Hogy a nagy parázna, Babilon, a hét dombon épült Rómát jelenti, azt már láttuk. A fenevadról, amelyen ül, ezt olvashatjuk (17, 9—11):

> „A hét fő" (a fenevadé) „a hét hegy, amelyen az asszony ül"; király is hét van; az öte elesett, és az egyik van, a másik még el nem jött; és mikor eljő, kevés ideig kell annak megmaradni. A fenevad pedig, amely vala és nincs, az maga a nyolcadik, és a hét közül való; és a veszedelemre megy."

Ezek szerint a fenevad a római világuralom, amelyet egymás után hét császár képviselt, ezek közül az egyik halálosan megsebesült és nem uralkodik már, de meggyógyul és visszatér, hogy mint nyolcadik a tökéletességig vigye az istenkáromlás és az istennel való dacolás birodalmát. Megadatik neki, „hogy a szentek ellen hadakozzék, és őket legyőzze . . . imádják őt a földnek minden lakosai, akiknek neve nincs beírva az életnek könyvébe, amely a Bárányé . . . Azt is teszi mindenkivel, kicsinyekkel és nagyokkal, gazdagokkal és szegényekkel, szabadokkal és szolgákkal, hogy az ő jobb kezökre vagy homlokukra bélyeget tegyenek; és hogy senki sem vehessen, se el ne adhas-

son semmit, hanem csak akin a fenevad bélyege van, vagy neve, vagy nevének száma. Itt van a bölcsesség. Akinek értelme van, számlálja meg a fenevad számát; mert emberi szám; és annak száma hatszázhatvanhat." (13, 7–18.)

Csak annyit szeretnénk megjegyezni, hogy itt a bojkott ezek szerint olyan rendszabály, amelyet a római világhatalomnak a keresztények ellen kell alkalmaznia – tehát nyilván az ördög találmánya –, s most rátérünk arra a kérdésre, hogy ki is lehet az a római császár, aki korábban egyszer már uralkodott, akit halálosan megsebesítettek és eltettek láb alól, de mint nyolcadik a sorban visszatér és az Antikrisztus szerepét tölti be.

Augustustól mint elsőtől számítva a 2. Tiberius, a 3. Caligula, a 4. Claudius, az 5. Nero, a 6. Galba. „Az öte elesett, és az egyik van." Tehát Nero már elesett, és Galba van. Galba 68 június 9-től 69 január 15-ig uralkodott. Ám trónralépése után Vitellius vezérlete alatt nyomban felkeltek a Rajna mentén táborozó légiók, más provinciákban pedig más hadvezérek készítettek elő katonai felkeléseket. Magában Rómában fellázadtak a pretoriánusok, agyonverték Galbát és Othót tették császárrá.

Ebből kitűnik, hogy a Jelenések Könyve Galba uralkodása idején íródott. Valószínűleg uralkodásának vége felé. Vagy legkésőbb Otho, „a hetedik" uralkodásának három hónapja alatt (69 április 15-ig). De vajon ki a nyolcadik, aki volt és nincsen? Erre ad választ a 666-os szám.

A szemiták – kaldeusok és zsidók – között akkoriban igen dívott egy olyan bűvészkedés, amely a betűk kettős jelentésén alapult. Időszámításunk előtt körülbelül 300 évvel kezdték a héber betűket számjelekként is használni: a = 1, b = 2, g = 3, d = 4 stb. Mármost a kabalista jósok összeadták egy név betűinek számértékeit, s ebből az összegből próbáltak jósolni, például olymódon, hogy azonos számértékű szavakat és szóösszetételeket alkottak, s ezekből a név viselőjének jövőjére következtettek. Ugyanígy titkos szavakat is ezen a számnyelven fejeztek ki, s más hasonló dolgokat műveltek. Ezt a művészetet görög szóval gematriahnak, geometriának nevezték; a kaldeusokat, akik ezzel üzletszerűen foglalkoztak és akiket Tacitus mathematicusoknak nevezett, Claudius idején, s később Vitellius uralkodása alatt újra, minden bizonnyal „garázdálkodás" miatt, kiűzték Rómából.

Éppen ennek a matematikának a segítségével keletkezett a 666-os szám is. E szám mögött az első öt római császár egyikének a neve rejtőzött. A 666-os számon kívül azonban Eirénaiosz[4>1], a második század végén, egy 616-os változatot is ismert, amely mindenesetre olyan időben keletkezett, amikor a szám titkát még sokan ismerték. Ha a megoldás mindkét számra egyformán áll, akkor egyben megvan a próba is.

Ferdinand Benary Berlinben meg is adta ezt a megoldást. A név Nero

A szám jelentése tehát: נרון קסר, Neron Keszar, a talmud és a palmyrai feliratok által hitelesített héber írásmódja a görög Neron Kaiszarnak, Nero császárnak, amely a birodalom keleti részében vert nerói pénzek felírása volt. Ugyanis n (nun) = 50, r (rés) = 200, v (vav) mint o = 6, n (nun) = = 50, k (koph) = 100, sz (szameh) = 60, és r (rés) = 200, ez összesen 666. Ha viszont a latin írásmódból, *Nero Caesarból* indulunk ki, elesik a második nun = 50, s így az eredmény 666 — 50 = 616, tehát az Eirénaioszféle változat.

Galba idején valóban hirtelen zűrzavar támadt az egész római birodalomban. Maga Galba a hispániai és a galliai légiók élén Róma ellen vonult, hogy megdöntse Nerót; Nero elmenekült és egy szabadosával megölette magát. Ám Galba ellen nemcsak a római pretoriánusok esküdtek össze, hanem a provinciák főparancsnokai is; mindenütt új trónkövetelők léptek színre, felkészülve arra, hogy légióikkal a főváros ellen vonuljanak. Úgy látszott, hogy a birodalomban belháború tör ki, hogy pusztulás előtt áll. Emellett ráadásul, főképpen keleten, elterjedt az a hír, hogy Nero nem halt meg, csak megsebesült, a parthusokhoz szökött és hadsereggel átkel majd az Eufráteszen, hogy új és még véresebb rémuralmat vezessen be. Kiváltképpen Achájában és Ázsiában keltettek riadalmat az ilyen híresztelések. S éppen abban az időben, amikor a Jelenések Könyve íródott, egy hamis Nero bukkant fel, aki elég nagyszámú követővel befészkelte magát Patmosz és Kisázsia közelében, az Égei-tengeri Küthnosz szigetén (a mai Thermia), amíg, még Otho uralkodása idején, meg nem ölték. Csoda hát, hogy ekkor a keresztények között, akik ellen Nero indította az első nagy üldözést, elterjedt az a vélemény, hogy Nero visszatér mint Antikrisztus, s hogy visszatérése, valamint az ezzel szükségszerűen együtt járó erélyesebb kísérlet az új szekta véres kiirtására előjele és előjátéka Krisztus visszatérésének, a pokol erői elleni győzelmes harcnak, a „hamar" eljövendő ezeréves birodalomnak, amelynek biztos reményében a mártírok örömmel vállalták a halált?

A két első évszázad keresztény és keresztény befolyás alatt álló irodalmában elég sok utalást találunk arra, hogy a 666-os szám titkát akkoriban sokan ismerték. Eirénaiosz persze már nem ismerte, de akárcsak a harmadik század végéig sokan mások is, tudta, hogy a Jelenések Könyvének fenevadján a visszatérő Nero értendő. Ezután ez a nyom elvész, s ez az írás igazhitű jövendőkutatók fantasztikus magyarázatainak martalékává válik; gyermekkoromban jómagam is ismertem még idős embereket, akik az öreg Johann Albrecht Bengel nyomán 1836-ra várták a világ végét és az utolsó ítéletet. S a jóslat beteljesedett, pontosan abban az évben. Csakhogy az utolsó ítélet nem a bűnös világra sújtott le. hanem a Jelenések jámbor tolmácsolóira.

Éppen 1836-ban adta meg ugyanis F. Benary a kulcsot a 666-os szám megoldásához, s ezzel valamennyi jóslási számolgatás, ez az új gematriah szörnyű véget ért.

A hívők számára fenntartott Mennyországról Jánosunk csak igen felszínes leírást tud adni. Az új Jeruzsálem az akkori fogalmak szerint kétségkívül elég nagy, egy 12 000 stadium = 2227 kilométer oldalhosszúságú négyzet, tehát területe körülbelül 5 millió négyzetkilométer, vagyis több mint a fele az Amerikai Egyesült Államok területének; s ez a város csupa aranyból és drágakövekből épült. Ott lakik isten a híveivel, a nap helyett ő világít nekik, s ott nincsen többé halál, sem szenvedés, sem fájdalom; a várost átszeli az élet folyóvize, amelynek partjain az élet fái nőnek, s ezeken tizenkét fajta gyümölcs terem és érik minden hónapban, leveleik pedig „a pogányok gyógyítására valók" (Renan véleménye szerint afféle gyógytea, „L'Antechrist", 542. old.). Itt élnek a szentek örökkön-örökké.

Ilyen volt tehát a kereszténység Kisázsiában, a 68. év körüli központjában, amennyire ismerjük. Nyoma sincs itt semmiféle szentháromságnak, – ezzel szemben megtaláljuk a későbbi zsidóság egy és oszthatatlan öreg Jehováját, amint zsidó nemzeti istenből az ég és a föld egyetlen legfőbb istenévé tornázta fel magát, aki igényt tart az uralomra valamennyi nép fölött, aki a megtérőknek kegyelmet ígér, az elvetemülteket pedig könyörtelenül elpusztítja, híven a parcere subjectis ac debellare superbos* ókori elvéhez. Ennek megfelelően az utolsó ítélet napján is maga ez az isten fog ítélkezni, nem pedig Krisztus, ahogy ez az evangéliumok és levelek későbbi leírásaiban olvasható. A perzsa emanációs tanításnak megfelelően, amelyet a későbbi zsidóság jól ismert, Krisztus, a bárány, öröktől fogva áramlott ki istenből, s ugyanígy, de már alacsonyabb fokon, „Isten hét lelke" is, amelyek egy költői kitétel (Ésaiás 11, 2) félreértésének köszönhetik létüket. Mindezek nem az isten vagy istennel azonosak, hanem istennek alárendeltek. A bárány a világ bűneinek kiengesztelésére feláldozza magát, s ezért a mennyországban határozottan emelkedik rangban; ezt az ő önkéntes vértanúhalálát ugyanis az egész könyv rendkívüli cselekedetnek minősíti, tehát nem olyasminek, ami legbenső lényegéből szükségszerűen következik. Magától értetődik, hogy a vénekből, kerubokból, angyalokból és szentekből álló egész mennyei udvar sem hiányozhat. A monoteizmusnak, hogy vallássá válhasson, mindig engedményeket kellett tennie a politeizmusnak, már a Zend-Aveszta[453] óta. A zsidóknál krónikus folyamat a pogány érzéki istenekhez való elpártolás, amíg a fogság után[454] a perzsa mintára készült mennyei udvar valamelyest jobban hozzá nem ido-

* – kíméld a legyőzöttet, de tipord le a dölyföst[482] – *Szerk.*

mítja a vallást a népi képzelethez. S maga a kereszténység is, bár az örökké önmagával azonos, merev zsidó isten helyébe az önmagában differenciált, titokzatos szentháromságot állította, a néptömegek körében csak a szentek kultuszával tudta kiszorítani a régi istenek kultuszát; Fallmerayer szerint például Jupiter kultusza a Peloponnészoszon, Mainában, Árkádiában csak a kilencedik század táján halt ki („Geschichte der Halbinsel Morea", I., 227. old.). Csak a modern polgári kor és annak protestantizmusa távolította el újra a szenteket és vette végre komolyan a differenciált monoteizmust.

Ugyanígy nem ismeri ez az írás az eredendő bűnről és a hit általi megigazulásról szóló tanítást sem. Ezeknek a harcos szellemű első közösségeknek a hite egészen másmilyen, mint a későbbi győztes egyházé: a bárány engesztelő áldozata mellett Krisztus közeli visszatérése és a hamarosan elkövetkező ezeréves birodalom a leglényegesebb tartalma, s az, ami ennek a hitnek egyetlen próbája, az a tevékeny propaganda, a külső és a belső ellenség elleni engesztelhetetlen harc, a forradalmi álláspontnak a pogány bírák előtti büszke vallása, a győzelem biztos tudatában vállalt mártírhalál.

Láttuk, hogy a szerző még nem is tudja magáról, hogy más, mint zsidó. Ennek megfelelően az egész könyvben sehol szóba sem kerül a keresztelés, s különben is sok adat utal arra, hogy a keresztelés a második keresztény időszakban alakult intézmény. A 144 000 hivő zsidó „megpecsételt" volt, de nem megkeresztelt. A mennybeli szentekről és a földi hivőkről azt mondja, hogy bűneiket lemosták, hogy kimosták fehér ruháikat és megfehérítették azokat a bárány vérében, – keresztvízről szó sincsen. Az Antikrisztus eljövetelét megelőző két próféta (11. rész) sem keresztel, s 19, 10 szerint Jézus bizonyságtétele nem a keresztelés, hanem a prófétaság lelke. Mindezeken a helyeken természetes lett volna a keresztelés megemlítése, ha akkor már érvényben lett volna; tehát csaknem teljes bizonyossággal következtethetünk arra, hogy szerzőnk a keresztelést nem ismerte, hogy ez csak akkor alakult ki, amikor a keresztények végleg különváltak a zsidóktól.

Ugyanígy nincs tudomása a szerzőnek a második későbbi szentségről, az úrvacsoráról sem. S ha a lutheri szövegben Krisztus minden hitében kitartó thiatirainak megígéri, hogy betér hozzá és vele együtt megtartja az úrvacsorát, ez hamis megvilágításba helyezi a dolgot. A görög szövegben deipnészó áll, vagyis vacsorázom (vele), s az angol fordítás ezt híven vissza is adja: I shall *sup* with him. Az úrvacsoráról mint puszta emlékvacsoráról itt szó sincsen.

Hogy ez a könyv maga is sajátos módon hitelesített keltével (68. vagy 69. év) a legrégibb az egész keresztény irodalomban, ahhoz nem fér kétség. Egyetlenegy másik könyv sem íródott olyan barbár nyelven, egyikben sem

hemzsegnek annyira a hebraizmusok, a lehetetlen mondatszerkezetek és a nyelvtani hibák, mint ebben. Az 1. rész 4. versében például szó szerint ez áll: „Kegyelem néktek és békesség attól a levő és aki vala és az eljövendő." Hogy az evangéliumok és az Apostolok Cselekedetei késői átdolgozásai azóta elveszett írásoknak, amelyeknek gyenge történeti magva a mondák elburjánzásától ma már nem ismerhető fel; hogy Bruno Bauer megállapítása szerint még az a néhány állítólag „valódi" apostoli levél is vagy később írás, vagy a legjobb esetben ismeretlen szerzők régebbi munkáinak toldásokkal és kiegészítésekkel átalakított feldolgozása*, – ezt ma már csak hivatásos teológusok vagy más elfogult történetírók tagadják. Annál is inkább fontos tehát, hogy van egy könyvünk, amelynek megírási ideje szinte hónapra pontosan megállapítható, amely elénk tárja a kereszténységet abban a legfejletlenebb formájában, amelyben a negyedik századnak dogmatika és mitológia tekintetében teljesen kidolgozott államvallásához körülbelül úgy viszonylik, mint a Tacitus korabeli germánok még ingadozó mitológiája az Edda[485] keresztény és antik elemek hatására kifejlődött tanításához az istenekről. A világvallás csírája megvan benne, de ez a csíra még különbség nélkül magában foglalja az ezernyi fejlődési lehetőséget, amely a számtalan későbbi szektában valóra vált. A kereszténység kialakulási folyamatának ez a legrégibb dokumentuma éppen azért különösen értékes számunkra, mert teljes tisztaságában elénk tárja azt, amivel a zsidóság – erős alexandriai behatásra – a kereszténységhez hozzájárult. Minden későbbi elem nyugati, görög-római eredetű. Csak a monoteista zsidó vallás közvetítésével juthatott el a késői görög vulgáris filozófia művelt monoteizmusa ahhoz az egyedüli vallási formához, amelyben magával tudta ragadni a tömegeket. S mihelyt ezt a közvetítőt megtalálta, világvallássá válhatott, de csak a görög-római világban, az általa meghódított gondolati anyag továbbfejlesztésével és beolvasztásával.

* *A „Le Devenir Social"-ban közölt fordításban ez a mondatrész így hangzik*: hogy az a három vagy négy apostoli levél, amelyeket a tübingeni iskola még valódiaknak tart, nem egyéb egy későbbi korszakból való írásoknál, mint ezt Bruno Bauer alapos elemzésében kimutatta – *Szerk.*

[Az angol szocialista és munkásszervezeteknek[486]]

Kedves Elvtársak*,

A Spanyol Szocialista Munkáspárt Végrehajtó Tanácsának megbízásából közlöm az angol szocialista és munkásszervezetekkel, hogy nevezett spanyol párt e hó 29-én és a rákövetkező napokon tartja Madridban negyedik évi kongresszusát s hogy ez alkalomból örömmel fogadná angol barátainak néhány soros – spanyol vagy francia nyelvű – gratulációját, amely a lent közölt címre küldendő.

Minthogy a trade unionok 1893-ban tartott belfasti kongresszusa[457] határozatot szavazott meg minden termelő- és csere-eszköz szocializálásának követelésére és ezzel csatlakozott a nemzetközi szocialista mozgalomhoz, kötelességemnek tartom, hogy szervezetét – a kongresszus parlamenti bizottságát – felvegyem azon szervezetek listájára, amelyeknek ezt a meghívót megküldjük.**

E meghívót a következők kapják:
The Legal Eight Hours League,
The Social Democratic Federation,
The Independent Labour Party,
The Fabian Society,
The Parliamentary Committee of the Trades Union Congress
The Gas Workers' and General Labourers' Union[458].

Pablo Iglesias
Hernán Cortés 8 principal, Madrid.

Maradok tisztelettel
F. E.

A megírás ideje: 1894 augusztus 6.
Az első megjelenés helye:
Marx–Engels Werke,
22. köt., Berlin 1963
Eredeti nyelve: angol

* *A Fabian Society titkárának címzett kézírásos változatban*: Kedves Uram – *Szerk.*

** *A Fabian Society titkárának címzett változatban ez a bekezdés hiányzik, a kézírásos fogalmazványban szögletes zárójelben van.* – *Szerk.*

[Az Olasz Dolgozók Pártja harmadik kongresszusának]

[Levél Dell 'Avallénak[489]]

Eastbourne, 1894 szeptember 6.

Kedves Polgártárs*,

. . . De ha kongresszusukon személyesen nem is lehetek jelen, mindenképpen a legjobbakat kívánom Önöknek a nemzetközi szocializmus érdekében végzett munkájuk sikeréhez.

Az olasz szocialistákat egy hallatlan kivételes törvény hatálya alá helyezték[490], amely minden bizonnyal évekig tartó súlyos szenvedést mér rájuk. Nos, másoknak is át kellett vészelniök hasonló megpróbáltatásokat.

A Párizsi Kommün bukása után a francia reakció megmámorosodott a proletárok vérétől -- az eredményt láthatják: a francia kamarában 50 szocialista képviselő foglal helyet.

Németországban Bismarck 12 hosszú évre törvényen kívül helyezte a szocialistákat; de a szocialisták végül is elsöpörték a kivételes törvényt, elkergették Bismarckot és most az övék lett a birodalom legerősebb pártja.

Amit a francia és a német munkások véghezvittek, azt az olasz munkások is véghezviszik. Ami Thiers-nek, Mac-Mahonnak és Bismarcknak nem sikerült, az bizonyosan Crispinek sem sikerül. Önöké** a győzelem!

Éljen a nemzetközi forradalmi szocializmus!

Testvéri üdvözlettel

Federico Engels

A megjelenés helye: „Lotta di classe",
1894 szeptember 22–23. (38.) sz.
Eredeti nyelve: francia

---

* *A kézirat így kezdődik*: Augusztus 30-i levele már nem ért engem Londonban; utánam küldték ide – ez az oka annak, hogy válaszom késett, amit mélyen sajnálok. Önnek személyesen és az Ön által képviselt olasz szocialistáknak köszönetet mondok a meghívó szíves megküldéséért. Sajnos a meghívásnak eleget tenni nem tudok. – *Szerk.*

** *A kéziratban*: A miénk – *Szerk.*

[A szicíliai szocialisták köszöntése[491]]

Üdvözletemet küldöm az Önök lapjának, a szicíliai munkások szócsövének! Üdvözlet az Önök újjászerveződő pártjának!*

Szicília a természet jóvoltából földi paradicsom. Ez elég ok az egymással szembenálló osztályokra tagolt emberi társadalom számára, hogy pokollá tegye.

A görög–római ókor a nagybirtokok megművelése és a bányák kiaknázása céljából megajándékozta Szicíliát a rabszolgasággal.

A középkor a rabszolgaságot a jobbágysággal és a hűbériséggel cserélte fel.

Az újkor, amely állítólag széttörte a bilincseket, csak a formájukat változtatta meg. A valóságban nemcsak fenntartotta a szolgaság régi formáit, hanem még meg is toldotta őket a kizsákmányolás új formájával, amely valamennyi közt a legkegyetlenebb, a legirgalmatlanabb: a tőkés kizsákmányolással.

Szicília régi görög költői**, a Theokritoszok, a Moszkhoszok megénekelték kortársaik, a pásztor-rabszolgák idillikus életét. Ezek kétségkívül szép költői álmok voltak. De van-e modern költő, akiben elég bátorság volna ahhoz, hogy a mai Szicília szabad munkásainak idillikus életét megénekelje? Nem lennének-e a parasztok boldogok, ha bérelt földjüket akár a római mezzadria*** rendszer kemény feltételei szerint művelhetnék? Hát ide vezetett a tőkés rendszer: a szabad emberek visszakívánják a múlt idők szolgaságát!

De legyenek nyugodtak. Egy új és jobb társadalom hajnala virrad fel a világ elnyomott osztályai számára. Az elnyomottak mindenütt felzárkóznak, országhatárok, nyelvi különbségek ellenére mindenütt szót értenek egymás-

---

* *A kéziratban a mondat így hangzik*: Üdvözletemet küldöm és hosszú életet kívánok a szicíliai munkások új életre kelt lapjának! – *Szerk.*

** *A „Critica Sociale"-ban*: antik költői – *Szerk.*

*** – feles bérlet – *Szerk.*

sal. A világproletariátus hadserege sorakozik – a beköszöntő új század győzelemre fogja vinni ezt a sereget!

F. Engels

A megírás ideje: 1894 szeptember 26.
A megjelenés helye: „Critica Sociale", 1895 augusztus 16. (16.) sz.
Eredeti nyelve: francia

[A nemzetközi szocializmus és az olasz szocializmus[492]]

A „Critica Sociale" szerkesztőségének

Most, amikor a hatalmon levő legerőszakosabb reakció csapásokat mér a fiatal olasz szocialista pártra, nekünk, Alpokon túli szocialistáknak az a kötelességünk, hogy megpróbáljunk e párt segítségére lenni. A szekciók és társaságok feloszlatása ellen sem tehetünk semmit, de tanúságtételünk talán nem lesz teljesen haszontalan, szemben a korrupt félhivatalos sajtó aljas és szégyentelen rágalmaival.

Ez a sajtó az olasz szocialisták szemére veti, hogy* látszólag marxista propagandát folytatnak, e hamis cégér mögé akarván rejteni merőben eltérő politikájukat: oly politikát, amely osztályharcot hirdet (ez visszavezetne bennünket a középkorba) és amelynek célja az államhatalom meghódítására törekvő politikai párt alakítása; ezzel szemben más országok szocialista pártjai, különösen a német szocialisták, nem foglalkoznak politikával, nem támadják a fennálló kormányformát, végeredményben tehát ártalmatlan fickók, akikből gúnyt űznek.

De ha van, akiből itt gúnyt űznek, úgy ez az olasz közönség; nem mernének elébe tálalni ilyen szamárságokat, ha nem tételeznék fel, hogy halvány sejtelme sincs arról, ami a világban történik. Ha az olasz szocialisták az osztályharcot dominálló tényezőnek nyilvánítják a társadalomban, amelyben élünk, ha olyan politikai párttá szerveződnek, amelynek célja az államhatalom meghódítása és az ország ügyeinek irányítása, akkor a szó szoros értelmében vett marxista propagandát folytatnak, pontosan követik a Marx és én általam 1848-ban közzétett „Kommunista Kiáltvány" irányvonalát, pontosan ugyanazt teszik, amit a francia, a belga, a svájci**, a spanyol és különösen a német szocialista párt tesz. E pártok között egy sincs, amely ne törekedne az államhatalom meghódítására, éppen úgy, mint a konzervatív, a liberális, a republikánus párt és más pártok.

---

* *A kéziratban beszúrva*: a német szocialisták mintájára – *Szerk.*

** *A kéziratban hiányzik*: a svájci – *Szerk.*

Ami az osztályharcot illeti, ez nemcsak a középkorba vezet vissza bennünket, hanem az ókorba is, amikor belső konfliktusok dúltak az athéni, a spártai, a római köztársaságban. Mindezek a konfliktusok osztályharcok voltak. Az ősi közösségek felbomlása óta a harc a különböző osztályok között, amelyekből minden társadalom áll, mindig a történelem nagy mozgatóereje volt. E harc csak ezekkel az osztályokkal együtt, vagyis csak a szocializmus győzelme után szűnik meg. Mindaddig az egymással szembenálló osztályok, a proletariátus, a burzsoázia, a földbirtokos nemesség* továbbra is harcolni fognak egymás ellen, bármit is állít a félhivatalos olasz sajtó.

Olaszországnak egyébként most ugyanazt a próbát kell kiállnia, mint** Németországnak a kivételes törvény tizenkét éve idején. A németek legyőzték Bismarckot, az olasz szocialisták*** elbánnak majd Crispivel.

London, 1894 október 27.

Federico Engels

A megjelenés helye: „Critica Sociale", 1894 november 1. (21.) sz.
Eredeti nyelve: francia

* *A kéziratban hiányzik*: a proletariátus, a burzsoázia, a földbirtokos nemesség – *Szerk.*
** *A kéziratban betoldva*: a szocialista – *Szerk.*
*** *A kéziratban*: az olaszok – *Szerk.*

[Levél a „Vorwärts" szerkesztőségének]

A pártsajtó jelentései szerint Vollmar elvtárs a frankfurti pártkongresszus október 25-i agrár-vitájában hivatkozott a nantes-i francia szocialista kongresszus határozataira,[493] „amelyeket *Friedrich Engels határozottan helyeselt*". A „Vorwärts" november 10-i száma szerint ezt az ellenfél sajtója is terjeszti.[494] Ezért kénytelen vagyok kijelenteni, hogy itt tévedés forog fenn és hogy Vollmart engem illetően bizonyára egészen rosszul tájékoztatták.

Emlékezetem szerint a nantes-i programmal kapcsolatban csak kétszer írtam Franciaországba. Először, a kongresszus *előtt*, válaszul egy francia elvtárs* kérdésére ezt írtam: a kapitalizmus fejlődése menthetetlenül megsemmisíti a kisparaszti földtulajdont. Pártunk ezzel teljesen tisztában van, de semmi oka nincs arra, hogy a saját beavatkozásával még külön is siettesse ezt a folyamatot. Tehát elvben semmiképpen sem kifogásolhatók bizonyos, helyesen megválasztott intézkedések, amelyek révén a kisparaszt kevésbé fájdalmasnak érzi az elkerülhetetlen pusztulást; de aki ennél tovább megy, aki a kisparaszt létezését állandósítani akarja, az véleményem szerint gazdasági lehetetlenségre törekszik, feladja az elvet, reakcióssá válik.

Második, a kongresszus *utáni* közlésemben arra a feltevésre szorítkoztam, hogy francia barátaink a szocialista világban egyedül állnának azzal a kísérletükkel, hogy ne csak a kisparaszti tulajdonos, hanem az idegen munkát kizsákmányoló kisbérlő létét is örökérvényűvé tegyék.

Amennyiben tehát egyáltalán szóltam erről a tárgyról, az ellenkezőjét jelentettem ki annak, amit Vollmarral közöltek.

De ha már belekeveredtem ebbe a dologba, nehezen kerülhetek ki belőle anélkül, hogy világosabban szólnék. Ezért az a szándékom, hogy rövid

* Paul Lafargue. – *Szerk.*

cikket bocsátok a „Neue Zeit" rendelkezésére, amelyben kifejtem és megokolom nézetemet.*

London, 1894 november 12.

F. Engels

A megjelenés helye: „Vorwärts",
1894 november 16. (268.) sz.
Eredeti nyelve: német

* *V. ö. 451—471. old. – Szerk.*

A parasztkérdés Franciaországban és Németországban[495]

Die Bauernfrage in Frankreich und Deutschland

A megírás ideje: 1894 november 15–22.

A megjelenés helye: „Die Neue Zeit",
I. köt., 10. sz., 1894–95

Eredeti nyelve: német

A polgári és reakciós pártok módfelett csodálkoznak azon, hogy a szocialisták most hirtelen és mindenütt napirendre tűzik a parasztkérdést. Igazság szerint azon kellene csodálkozniok, hogy ez már régen nem történt meg. Írországtól Szicíliáig, Andalúziától Oroszországig és Bulgáriáig a paraszt igen jelentős tényezője a népességnek, a termelésnek és a politikai hatalomnak. Ez alól csak két nyugat-európai terület kivétel. A tulajdonképpeni Nagy-Britanniában a nagybirtok és a nagyüzemi mezőgazdaság az önállóan gazdálkodó parasztot teljesen kiszorította; Poroszországnak az Elbán túli részén ugyanez a folyamat évszázadok óta tart, s a parasztot itt is egyre inkább vagy „elűzik földjéről", vagy legalábbis gazdaságilag és politikailag háttérbe szorítják.

Politikai hatalmi tényezőnek a paraszt eddig többnyire csak a falusi élet elszigeteltségében gyökerező közönye révén bizonyult. A népesség nagy tömegének e közönye nem csupán a parlamenti korrupciónak Párizsban és Rómában, hanem az orosz önkényuralomnak is a legerősebb támasza. De ez a közöny egyáltalán nem leküzdhetetlen. Amióta megszületett a munkásmozgalom, azóta Nyugat-Európában, kivált ott, ahol túlnyomó a paraszti parcellatulajdon, a burzsoáknak különösebb nehézség nélkül sikerült a szocialista munkásokat mint „partageur"-öket, mint „osztozkodókat", mint naplopó, irigy városiakat, akiknek a paraszt tulajdonára fáj a foguk, gyanússá és gyűlöletessé tenni a paraszti képzeletben. Az 1848-as februári forradalom ködös szocialista törekvéseit a francia parasztok reakciós szavazatai gyorsan elsöpörték; a paraszt, aki azt akarta, hogy nyugton hagyják, most emlékei kincsestárából még Napóleon, a parasztcsászár legendáját is előszedte és létrehozta a második császárságot. Mindnyájan tudjuk, mibe került a francia népnek ez az egyetlen paraszti tett; következményeit még ma is nyögi.

De azóta egy és más megváltozott. A tőkés termelési mód fejlődése elvágta a mezőgazdasági kisüzem életerét; ez a kisüzem menthetetlenül hanyatlik és tönkremegy. Észak- és Dél-Amerika, valamint India konkurrenciája olcsó gabonával árasztotta el az európai piacot, olyan olcsó gabonával, hogy azzal egyetlen belföldi termelő sem versenyezhet. Nagy-

birtokos és kisparaszt egyaránt a pusztulást látja maga előtt. S minthogy mindketten földet birtokolnak és falusiak, a nagybirtokos felcsap a kisparaszt érdekeinek élharcosává, s a kisparaszt – nagyjában és egészében – elfogadja ezt az élharcost.

Időközben azonban Nyugaton hatalmas szocialista munkáspárt nőtt fel. A februári forradalom idejének zavaros sejtései és érzései olyan programmá tisztultak, tágultak és mélyültek, amely minden tudományos igényt kielégít és határozott, kézzelfogható követelésekkel lép fel. Ezeket a követeléseket a német, a francia, a belga parlamentben egyre több szocialista képviselő hangoztatja. Az a lehetőség, hogy a szocialista párt meghódítja a politikai hatalmat, belátható közelségbe került. De ahhoz, hogy a politikai hatalmat meghódítsa, ennek a pártnak előbb a városból ki kell mennie a falura, hatalommá kell lennie a falun. Ez a párt, amelynek minden más párttal szemben az az előnye, hogy tisztán látja a gazdasági okok és a politikai következmények összefüggését, amely tehát már régen felfedezte a parasztbaráttá feltolakodott nagybirtokosok bárányбőre alatt a farkasalkatot – tűrheti-e nyugodtan, hogy a pusztulásra szánt paraszt továbbra is hamis védelmezőinek karmai között maradjon, amíg végül az ipari munkásság passzív ellenfeléből aktív ellenféllé változtatják? S ezzel benn is vagyunk a parasztkérdés kellős közepében.

I

A falusi lakosság, amelyhez fordulhatunk, igen különböző alkotórészekből áll, s ezek egyes vidékenként ismét igen különböző fajtájúak.

Nyugat-Németországban, akárcsak Franciaországban és Belgiumban, parcellásparasztok kistermelése az uralkodó forma; e parasztok többségükben tulajdonosai, kisebbségükben bérlői a földjüknek.

Északnyugaton – Alsó-Szászországban és Schleswig-Holsteinban – túlnyomórészt nagy- és középparasztok élnek, akik béresek és szolgálók nélkül, sőt napszámosok nélkül nem boldogulnak. Ugyanez a helyzet Bajorország egy részében.

Poroszországnak az Elbán túli része és Mecklenburg a nagybirtok és a nagyüzemi termelés területe, cselédséggel, béresekkel és napszámosokkal; ezek mellett viszonylag csekély és egyre fogyó arányban találunk kis- és középparasztokat is.

Közép-Németországban mindezek a gazdálkodási és birtokformák az egyes helyek szerint változó arányban, vegyesen fordulnak elő, anélkül,

hogy nagyobb területen akár az egyik, akár a másik forma határozott túlsúlyban volna.

Vannak ezenkívül különböző kiterjedésű vidékek, ahol a saját vagy bérelt szántóföld nem terem eleget a család eltartására, hanem csak alapul szolgál valamilyen háziipar űzéséhez, és ennek az iparnak biztosítja azokat a máskülönben érthetetlen, alacsony béreket, amelyek a termékeknek minden külföldi konkurrenciával szemben állandó kelendőséget biztosítanak.

A falusi népesség ezen alosztályai közül melyek nyerhetők meg a szociáldemokrata párt számára? Ezt a kérdést magától értetődően csak nagy vonásaiban vizsgáljuk meg; csupán a legjellegzetesebb formákat vesszük tekintetbe; a közbeeső fokok és a vegyes falusi népesség figyelembevételére nincs helyünk.

Kezdjük a kisparaszttal. A kisparaszt nemcsak hogy általában az összes parasztok közül a legfontosabb Nyugat-Európában, hanem az egész kérdés szempontjából az ő esete perdöntő. Ha tisztázzuk állásfoglalásunkat a kisparaszthoz, minden támpontunk megvan arra, hogy magatartásunkat a falusi népesség többi alkotórészével kapcsolatban is meghatározzuk.

Kisparaszton itt azt a tulajdonost vagy bérlőt — főleg az előbbit — értjük, akinek a földdarabja nem nagyobb annál, amennyit rendszerint saját családjával meg tud művelni és nem kisebb annál, amennyi a családot eltartja. Ez a kisparaszt tehát — akárcsak a kis kézműves — munkás, de a modern proletártól abban különbözik, hogy még birtokában van munkaeszközeinek; tehát egy letűnt termelési mód maradványa. Elődjétől, a jobbágy, féljobbágy, vagy — nagyon kivételes esetekben — szabad, de úrbér- és robotköteles paraszttól három körülmény különbözteti meg. Először az, hogy a francia forradalom megszabadította a földesuraknak teljesítendő hűbéri terhektől és szolgálatoktól, és az esetek többségében, legalábbis a Rajna balpartján, paraszttelkét szabad tulajdonaként rendelkezésére bocsátotta. — Másodszor az, hogy elvesztette a Mark-közösség védelmét és a Mark-önkormányzatban való részvételt, ezzel egyúttal részét azokban a haszonélvezeti jogokban, amelyek a régebbi közös Markot megillették. A közös Markot részben az egykori hűbérúr, részben a felvilágosult, a római jog alapján álló bürokratikus törvényhozás elügyeskedte tőle, s ezzel a modern kisparasztot megfosztotta attól a lehetőségtől, hogy vásárolt takarmány nélkül elláthassa igásállatait. De a Mark haszonélvezeti jogainak elvesztéséből eredő kár gazdaságilag sokszorosan felülmúlja a hűbéri terhek megszűnésének hasznát; folyvást nő azoknak a parasztoknak a száma, akik nem tudnak saját igásállatot tartani. — Harmadszor megkülönbözteti a mai parasztot az, hogy régebbi termelő tevékeny-

ségének felét elvesztette. Régebben családjával együtt maga készítette el saját készítményű nyersanyagból a neki szükséges ipari termékek zömét; ami még ezenkívül kellett, arról gondoskodtak falusi szomszédai, akik a földművelés mellett kézművességgel is foglalkoztak, s akiknek többnyire cserecikkekkel vagy viszontszolgálatokkal fizetett. A család és még inkább a falu ellátta önmagát, majdnem mindent megtermelt, amire szüksége volt. Majdnem tiszta naturális gazdálkodás volt ez, pénz szinte egyáltalán nem kellett. A tőkés termelés a pénzgazdálkodás és a nagyipar révén véget vetett ennek az állapotnak. A paraszt megélhetésének egyik alapfeltétele a Mark használati jogainak élvezete volt, ám a másik alapfeltételt az ipari mellékfoglalkozás jelentette. És így a paraszt mind mélyebbre süllyed. Adók, rossz termés, az örökösök közti földfelosztás, a pereskedések a parasztokat sorra az uzsorás karjába kergetik, az eladósodás egyre általánosabb és minden egyes paraszt számára egyre mélyebb lesz – szóval kisparasztunk, mint az idejétmúlt termelési mód minden maradványa, menthetetlenül pusztulásra van ítélve. A kisparaszt jövendő proletár.

Ezért a szocialista propagandának nyitott ajtókra kellene találnia nála. Ezt azonban egyelőre még megakadályozza vérévé vált ragaszkodása a tulajdonhoz. Minél keményebben kell harcolnia veszélyben forgó talpalatnyi földjéért, annál kétségbeesettebb erőfeszítéssel kapaszkodik belé, annál inkább tekinti a szociáldemokratát, aki a földbirtoknak az összességre való átruházásáról beszél, ugyanolyan veszélyes ellenségnek, mint az uzsorást és az ügyvédet. Hogyan küzdje le a szociáldemokrácia ezt az előítéletet? Mit nyújthat a pusztulás szélén álló kisparasztnak, anélkül hogy hűtlenné válnék önmagához?

Gyakorlati támpontot találunk erre a marxista irányt követő francia szocialisták agrárprogramjában, amely annál figyelemreméltóbb, mert a kisparaszti gazdaság klasszikus hazájából ered.

Az 1892-es marseille-i kongresszuson fogadták el a párt első agrárprogramját[496]. Ez a program követeli a föld nélküli mezőgazdasági *munkások* (tehát napszámosok és cselédek) számára: a szakegyletek és községtanácsok által megállapítandó minimális bért; mezőgazdasági munkabíróságokat, amelyek felerészben munkásokból álljanak; a községi föld eladásának megtiltását és az állami uradalmak bérbeadását a községeknek, amelyek a saját és a bérelt földet teljes egészében föld nélküli mezőgazdasági munkáscsaládok szövetkezeteinek tartozzanak közös művelésre bérbe adni, bérmunkások alkalmazásának tilalmával és a község ellenőrzése alatt; öregségi és rokkantsági nyugdíjat, amelynek költségét külön adó kivetése útján a nagybirtok viselje.

Ez a program a *kisparasztok* számára, akik között itt még a bérlőket külön tekintetbe veszi, követelik, hogy a község szerezzen be mezőgazdasági gépeket, amelyeket önköltségi áron bérbe ad a parasztoknak; hogy alakítsanak parasztszövetkezeteket trágya, alagcsövek, vetőmag stb. vásárlására és a termékek eladására; töröljék el a földbirtok eladására kivetett adót azokban az esetekben, amikor a föld értéke nem több 5000 franknál; ír minta szerint küldjenek ki döntőbírósági joggal felruházott bizottságokat avégből, hogy a túl magas bérleti díjakat leszállítsák és a lelépő bérlőknek és részes bérlőknek (métayers) megtérítsék azt, amivel ezek a föld értékét növelték; töröljék el a polgári törvénykönyv (Code civil) 2102. cikkelyét, amely a földtulajdonosnak zálogjogot ad a termésre, továbbá töröljék el a hitelezőnek azt a jogát, hogy a lábon levő termést lefoglalhassa; állapítsák meg a mezőgazdasági felszerelés, termés, vetőmag, trágya, igásállat lefoglalhatatlan állományát, szóval azt, amire a parasztnak gazdálkodása folytatásához elengedhetetlenül szüksége van; vizsgálják felül a régen elavult általános katasztert és addig is minden községben tartsanak helyi felülvizsgálatot; végül követel ingyenes mezőgazdasági továbbképző oktatást és mezőgazdasági kísérleti állomásokat.

Láthatjuk, hogy a parasztok érdekeit szolgáló eme követelések – a mezőgazdasági munkások javára támasztott követelésekkel itt egyelőre nem foglalkozunk – eléggé szerények. Egy részüket másutt már keresztül is vitték. A bérleti döntőbíróságok kifejezetten az ír mintára hivatkoznak. A parasztszövetkezetek a Rajna-vidéken már megvannak. A kataszter felülvizsgálata állandó jámbor óhaja egész Nyugat-Európában az összes liberálisoknak, sőt a bürokratáknak is. A többi pontot is keresztül lehetne vinni anélkül, hogy a fennálló tőkés rend lényeges károkat szenvedne. Ezt csupán a program jellemzésére mondom; nem szemrehányásul, ellenkezőleg.

Ezzel a programmal a párt olyan sikert ért el Franciaország legkülönbözőbb vidékein, hogy – hiszen evés közben jön meg az étvágy – úgy érezte, még jobban alkalmazkodnia kell a parasztok ízléséhez. Mindazonáltal érezték, hogy ezzel veszélyes talajra léptek. Hogyan tudjanak segíteni a paraszton – nem mint jövendő proletáron, hanem mint jelenlegi birtokos paraszton – anélkül, hogy az általános szocialista program alapelveit megsértenék? Hogy ezt az ellenvetést megelőzzék, az új gyakorlati javaslatokat elméleti indokolással vezették be, amely igyekszik kimutatni, hogy a szocializmus elve megköveteli a kisparaszti tulajdon védelmét a tőkés termelési mód okozta pusztulástól, jóllehet a program szerzői maguk teljesen tisztában vannak azzal, hogy ez a pusztulás elkerülhetetlen.

Vizsgáljuk meg most közelebbről ezt az indokolást és magukat a követeléseket, amelyeket a nantes-i kongresszus ez év szeptemberében elfogadott.

Az indokolás így kezdődik:

„Tekintettel arra, hogy a párt általános programjának szövege szerint a termelők csak akkor lehetnek szabadok, ha a termelési eszközök birtokában vannak;

tekintettel arra, hogy noha az ipar területén ezek a termelési eszközök, minthogy nagymértékben vannak tőkés módon központosítva, már csak közösségi vagy társadalmi formában adhatók vissza a termelőknek; hogy azonban a mezőgazdaság területén – legalábbis a mai Franciaországban – egészen más a helyzet, sőt a termelési eszköz, nevezetesen a föld, igen sok helyütt egyéni birtokként az egyes termelők kezében van még;

tekintettel arra, hogy – noha ez az állapot, amelyet a parcellatulajdon jellemez, menthetetlenül pusztulásra van ítélve (est fatalement appelé a disparaître) – a szocializmusnak mégsem kell ezt a pusztulást siettetnie, mert feladata nem az, hogy a tulajdont elválassza a munkától, hanem ellenkezőleg, hogy minden termelésnek ezt a két tényezőjét egyazon kezekben egyesítse, hiszen e tényezők szétválasztásának következménye a proletársorba kényszerített munkások szolgasága és nyomora;

tekintettel arra, hogy ha egyrészről kötelessége a szocializmusnak a mezőgazdasági proletárokat – közösségi vagy társas formában – ismét a nagy uradalmak birtokába juttatni, miután azok mostani henyélő tulajdonosait kisajátította, másrészről nem kevésbé sürgető kötelessége a saját munkájukból élő parasztokat kis földecskéjük birtokában tartani a kincstárral, az uzsorával és az újonnan támadt nagybirtokok tulajdonosainak túlkapásaival szemben;

tekintettel arra, hogy méltányos ezt a védelmet kiterjeszteni azokra a termelőkre, akik mint bérlők vagy részes bérlők (métayers) idegen földet művelnek meg, s akik, ha napszámosokat kizsákmányolnak, erre bizonyos mértékben kényszerülnek a reájuk magukra nehezedő kizsákmányolás folytán – –

a munkáspárt – amely, az anarchistákkal ellentétben, nem arra épít, hogy a nyomorúság fokozódása és terjedése sietteti majd a társadalmi rend átalakítását, hanem a munka és egyáltalán a társadalom felszabadítását csak a falusi és városi munkások szervezkedésétől és közös erőfeszítéseitől, a kormányhatalomnak és a törvényhozásnak általuk történő birtokbavételétől várja – a következő agrárprogramot fogadta el, hogy ezzel a mezőgazdasági termelés összes elemeit, mindazok tevékenységét, akik külön-

böző jogcímeken kiaknázzák a nemzeti földet, közös harcra egyesítse a közös ellenség: a feudális nagybirtok ellen."[497]

Vegyük mármost kissé közelebbről szemügyre ezeket a „megfontolásokat":

Először is a francia programnak azt a tételét, hogy a termelők szabadsága feltételezi a termelési eszközök tulajdonát, ki kell egészíteni a mindjárt utána következő tételekkel: hogy a termelési eszközök tulajdona csak két formában lehetséges; vagy mint egyéni tulajdon, s ez a forma a termelők számára soha és sehol nem volt általános, az ipari haladás pedig napról napra lehetetlenebbé teszi; vagy pedig mint köztulajdon, amely formának anyagi és szellemi előfeltételeit maga a tőkés társadalom fejlődése már megteremtette; hogy tehát minden eszközzel, mely a proletariátus rendelkezésére áll, a termelési eszközök *közösségi* birtokbavételét kell kiharcolni.

Itt tehát a termelési eszközök köztulajdonát tűzik ki az egyetlen elérendő főcélnak. Nemcsak az iparban, ahol már elő van készítve erre a talaj, hanem általában, tehát a mezőgazdaságban is. Az egyéni tulajdon a program szerint soha és sehol nem volt általános érvényű az összes termelők számára; éppen ezért, és mert az ipari haladás amúgyis kiküszöböli, a szocializmusnak nem érdeke az egyéni tulajdon fenntartása, hanem éppen a kiküszöbölése; mert ott, ahol és amennyire fennáll, lehetetlenné teszi a köztulajdont. Ha már hivatkozunk a programra, hivatkozzunk az egész programra, amely a Nantesban idézett tételt igen jelentősen módosítja, mert a benne kimondott általános érvényű történelmi igazság csak így kerül olyan feltételek közé, amelyek egyedül biztosítják, hogy ez az igazság ma Nyugat-Európában és Észak-Amerikában érvényben maradhat.

A termelési eszközök egyéni birtoklása az egyes termelőknek manapság nem nyújt többé valóságos szabadságot. A kézművesség a városokban már tönkrement, sőt olyan nagyvárosokban, mint London, szinte teljesen eltűnt már, helyét a nagyipar, az izzasztó rendszer[498] és olyan nyomorúságos kontárok foglalták el, akik a csődből élnek. A földjét egyedül művelő kisparaszt nem biztos földecskéje birtokában, s nem is szabad. Akárcsak háza, gazdasága, kis földje, ő maga is az uzsorás markában van; léte kevésbé biztosított, mint a proletáré, aki legalább némelykor nyugodt napokat is megér, ami a meggyötört adósrabszolgával sohasem fordul elő. Törölhetitek a polgári törvénykönyv 2102. cikkelyét, biztosíthatjátok törvénnyel a paraszt számára mezőgazdasági felszerelésének, állatainak stb. lefoglalhatatlan állományát; az olyan kényszerhelyzet ellen, amelyben ő maga „önszántából" kénytelen eladni állatát, testestül-lelkestül elkötelezni magát az uzsorásnak és örül, hogy

még egy végső haladékot vásárolhatott magának, azellen nem biztosíthatjátok őt. Amikor a kisparasztot tulajdonában próbáljátok megvédeni, nem szabadságát, hanem csak szolgaságának sajátos formáját védelmezitek; ez csak meghosszabbítja azt a helyzetet, amelyben sem élni, sem meghalni nem tud; a hivatkozás programotok első szakaszára itt tehát korántsem helyénvaló.

Az indokolás azt mondja, hogy a mai Franciaországban a termelési eszköz, nevezetesen a föld, igen sok helyütt egyéni birtokként az egyes termelők kezében van még; a szocializmus feladata pedig nem az, hogy a tulajdont elválassza a munkától, hanem ellenkezőleg, hogy minden termelésnek ezt a két tényezőjét egyazon kezekben egyesítse. – Mint már jeleztem, az utóbbi ilyen általánosságban semmiképp sem feladata a szocializmusnak; a szocializmus feladata éppen az, hogy a termelési eszközöket *köztulajdonként* ruházza át a termelőkre. Mihelyt ezt szem elől tévesztjük, a fenti tétel egyenesen abba a tévedésbe ejt, hogy a szocializmus hivatott a kisparaszt látszatföldtulajdonát valóságos tulajdonná, azaz a kisbérlőt tulajdonossá és az eladósodott tulajdonost adósságmentes tulajdonossá változtatni. Igaz, a szocializmusnak érdeke, hogy a paraszti tulajdonnak ez a hazug látszata eltűnjék; de nem ezen a módon.

Mindenesetre odáig eljutottunk már, hogy az indokolás kereken kijelentheti, a szocializmusnak kötelessége, mégpedig sürgető kötelessége „a saját munkájukból élő parasztokat kis földecskéjük birtokában fenntartani a kincstárral, az uzsorával és az újonnan keletkezett nagybirtokok tulajdonosainak túlkapásaival szemben". Az indokolás ezzel azt a sürgető kötelességet rója a szocializmusra, hogy keresztülvigyen valamit, amit az előző szakaszban lehetetlennek nyilvánított. Feladatává teszi, hogy a parasztok parcellatulajdonát „fenntartsa", holott maga jelenti ki, hogy ez a tulajdon „menthetetlenül pusztulásra van ítélve". A kincstár, az uzsora és az újonnan keletkezett nagybirtokok tulajdonosai – mi egyebek ezek, mint csupán eszközök, amelyekkel a tőkés termelés ezt az elkerülhetetlen pusztulást végrehajtja? Alább majd meglátjuk, milyen eszközökkel kell „a szocializmusnak" a parasztot ez ellen a szentháromság ellen megvédenie.

De nemcsak a kisparasztot akarják tulajdonában megvédeni. Ugyancsak „méltányos ezt a védelmet kiterjeszteni azokra a termelőkre, akik mint bérlők vagy részes bérlők (métayers) idegen földet művelnek meg, s akik, ha napszámosokat kizsákmányolnak, erre bizonyos mértékben kényszerülnek a reájuk magukra nehezedő kizsákmányolás folytán". Itt már egészen sajátságos talajra kerülünk. A szocializmus kiváltképpen a bérmunka kizsákmányolása ellen irányul. És itt a szocializmus sürgető kötelességének nyilvánítják a francia bérlők védelmezését akkor is, ha ezek – szóról szóra így áll –

„*kizsákmányolnak* napszámosokat"! Mégpedig azért, mert a bérlők bizonyos mértékben kényszerülnek erre „a reájuk magukra nehezedő kizsákmányolás folytán"!

Milyen könnyen és kellemesen csúszik az ember lefelé, ha már egyszer a lejtőre lépett! Ha mármost a németországi nagy- és középparaszt jön és kéri a francia szocialistákat, járjanak közben a német pártvezetőségnél, hogy a német szociáldemokrata párt védelmezze őt béreseinek és szolgálóinak kizsákmányolásában, s ezzel kapcsolatban az uzsorások, adószedők, gabonaspekulánsok és marhakereskedők részéről „reá magára nehezedő kizsákmányolásra" hivatkozik – mit felelnek majd neki? És ki kezeskedik azért, hogy nagybirtokosaink is nem küldik-e majd hozzájuk Kanitz grófot (aki, lám, szintén tett az övékhez hasonló javaslatot a gabonabehozatal államosítására), s nem kérnek-e ugyancsak szocialista védelmet mezőgazdasági munkásaik kizsákmányolásához, hivatkozva a tőzsde, a kamat- és gabonauzsorások részéről „reájuk magukra nehezedő kizsákmányolásra"?

Mondjuk itt meg nyomban, hogy francia barátaink szándékai korántsem olyan rosszak, mint a látszat mutatja. A fenti szakasz ugyanis szerintük csak egy egészen sajátlagos esetre vonatkozik, ti. a következőkre: Észak-Franciaországban, akár a mi cukorrépatermelő területeinken, a parasztoknak bérbe adnak földet cukorrépatermesztési kötelezettséggel, rendkívül terhes feltételek mellett; a répát a meghatározott gyárnak az általa megállapított áron kell eladniok, meghatározott vetőmagot kell venniök, az előírt trágyázásra bizonyos megállapított mennyiséget kell felhasználniok, és tetejébe az átadásnál még rútul becsapják őket. Hiszen mindezt jól ismerjük Németországban is. De ha egyszer a parasztoknak ezt a rétegét akarták oltalmukba venni, ezt határozottan és világosan meg kellett volna mondani. A tétel ebben a formában, a maga körül nem határolt általánosságában egyenes megsértése nem csupán a francia programnak, hanem a szocializmus alapelvének egyáltalában, és megfogalmazói magukra vessenek, ha ezt a hanyag szerkesztést a legkülönbözőbb oldalakról kihasználják, szándékukkal ellentétes értelemben.

Ugyanígy félremagyarázhatók az indokolás zárószavai, amelyek szerint a szocialista munkáspárt feladata, hogy „a mezőgazdasági termelés összes elemeit, mindazok tevékenységét, akik különböző jogcímeken kiaknázzák a nemzeti földet, közös harcra egyesítse a közös ellenség: a feudális nagybirtok ellen". Éppenséggel tagadom, hogy bármely ország szocialista munkáspártjának feladata lenne a mezőgazdasági proletárokon és a kisparasztokon kívül a közép- és nagyparasztokat is, vagy éppen a nagybérlőket, a tőkés állattenyésztőket és a nemzeti föld más tőkés értékesítőit a keblére szorítani. Ezek valamennyien közös ellenséget láthatnak a feudális nagybirtokban. Bizonyos

kérdésekben együtt is haladhatunk velük, meghatározott célokért egy ideig együtt is küzdhetünk velük. De ha pártunkban lehetnek is minden társadalmi osztályból származó egyének, tőkés, középpolgári vagy középparaszti érdekcsoportokra semmiképpen sincs szükségünk. Itt sem olyan rossz a szándék, mint a látszat; a tétel megfogalmazói minderre nyilván egyáltalán nem gondoltak; de sajnos, elragadta őket az általánosítás heve, és ne csodálkozzanak, ha szavukon fogják őket.

Az indokolás után következnek mármost az újonnan elfogadott pótlások magához a programhoz. Ezek a szerkesztés hasonló felületességéről tanúskodnak.

Azt a cikkelyt, amely szerint a községek szerezzenek be mezőgazdasági gépeket s azokat önköltségi áron adják bérbe a parasztoknak, olyképpen változtatták meg, hogy először a községeknek állami támogatást kell kapniok erre a célra, másodszor, hogy a gépeket a kisparasztoknak ingyen kell rendelkezésre bocsátaniok. Nem valószínű, hogy ettől a további engedménytől a kisparasztok, akiknek földje és művelési módja csak igen kis teret nyújt a géphasználat számára, különösebben zöld ágra vergődnének.

Továbbá: „minden fennálló közvetett és egyenes adót helyettesítsenek a 3000 franknál magasabb jövedelmekre kivetett egyfajta progresszív adóval." – Hasonló követelés szerepel évek óta csaknem minden szociáldemokrata programban. De hogy sajátlag a kisparasztok érdekében támasztják, ez új, és csak azt bizonyítja, mennyire nem számoltak horderejével. Nézzük Angliát. Az állami költségvetés ott 90 millió font sterling. Ebből jövedelmi adó útján fedeznek $13^1/_2$–14 milliót, a többi 76 millió kisebbik részét az üzleti tevékenység megadóztatásával (posta, távíró, illetékbélyeg), aránytalanul nagyobb részét pedig a tömegfogyasztásra kivetett adókból, az összes lakosok, de főleg a szegényebbek jövedelméből ismételten lecsípett kicsiny, észrevétlen, azonban sok millióra felnövekvő összegekből teremtik elő. És a mai társadalomban aligha lehetséges az állami kiadásokat más módon fedezni. Tegyük fel, hogy Angliában mind a 90 milliót a 120 font sterling = 3000 frank és ennél magasabb jövedelmekre vetnék ki progresszív egyenes adó formájában. Az átlagos évi felhalmozás, az egész nemzeti gazdagság évi gyarapodása 1865 és 1875 között Giffen szerint 240 millió font sterling volt. Mondjuk, hogy ez az összeg egyenlő 300 millióval évente; 90 milliós adóteher az egész felhalmozásnak csaknem egyharmadát felemésztené. Más szóval, ilyesmire csak szocialista kormány vállalkozhatnék; ha pedig a szocialisták kormányra kerülnek, olyan dolgokat kell megvalósítaniok, amelyekhez képest ez az adóreform csupán pillanatnyi, teljesen jelentéktelen résztörlesztésként szerepel, és amelyek a kisparasztok számára egészen más távlatokat nyitnak.

A program szerzői nyilván maguk is belátják, hogy a parasztoknak kissé sokáig kellene várniok erre az adóreformra, és ezért „egyelőre" (en attendant) kilátásba helyezik: „Minden saját munkájából élő paraszt földadójának eltörlését és minden jelzáloggal terhelt birtok földadójának csökkentését." E követelés második fele csak olyan parasztbirtokokra vonatkozhat, amelyek *nagyobbak*, semhogy a család maga meg tudná művelni, tehát ismét kedvezményt nyújt azoknak a parasztoknak, akik „napszámosokat kizsákmányolnak".

Továbbá: „a vadászat és halászat legyen szabad, ne korlátozza más, csak a vad- és halállománynak és a lábon álló termésnek a kímélése." – Ez igen népszerűen cseng, de a mondat vége semmivé teszi az elejét. Hány nyúl, fogoly, csuka és ponty jut a mai viszonyok között a falu egész határában egy-egy parasztcsaládra? Vajon több-e, mintsem hogy minden parasztnak *egy* napi vadászatot és halászatot engedhetnének évenként?

„A törvényes és a szokásos kamatláb leszállítása" – tehát újabb uzoraellenes törvények, újabb kísérlet olyan rendőri intézkedés keresztülvitelére, amely kétezer év óta mindig és mindenütt kudarcot vallott. Ha egyszer a kisparaszt olyan helyzetbe kerül, amelyben az uzsoráshoz folyamodás számára a kisebbik rossz, akkor az uzsorás is mindig megtalálja a kiszipolyozás módját anélkül, hogy az uzsoraellenes törvény hatálya alá esnék. Ez a rendszabály legfeljebb csillapítóul szolgálhat a kisparasztnak, de előnyt nem hoz neki; ellenkezőleg, megnehezíti a hitelszerzést éppen akkor, amikor a legnagyobb szüksége van rá.

„Ingyenes orvosi kezelés és gyógyszerszolgáltatás önköltségi áron" – ez semmi esetre sem sajátlagos parasztvédő rendszabály; a német program messzebb megy és ingyenes gyógyszert is követel.

„A behívott tartalékosok családjának kárpótlása a szolgálati idő alatt" – ez, ha fölöttébb elégtelen formában is, már megvan Németországban és Ausztriában, és ugyancsak nem sajátlagos parasztkövetelés.

„A trágya, valamint a mezőgazdasági gépek és termékek szállítási díjszabásának mérséklése" – ezt Németországban lényegében végrehajtották, mégpedig főleg – a nagybirtokosok érdekében.

„A talaj megjavítását és a mezőgazdasági termelés fokozását célzó közmunkaterv előkészítő munkálatainak azonnali megkezdése" – ez minden tekintetben a határozatlanság és a szép ígéretek tágas mezején mozog, és ugyancsak elsősorban a nagybirtok érdeke.

Szóval az indokolás hatalmas elméleti nekirugaszkodása után az új agrárprogram gyakorlati javaslatai aztán igazán nem adnak felvilágosítást arról, hogyan akarja elérni a francia munkáspárt, hogy a kisparaszt megtarthassa

parcellatulajdonát, amely e párt saját kijelentése szerint menthetetlenül pusztulásra van ítélve.

II

Francia elvtársainknak egy pontban feltétlenül igazuk van: a kisparaszt *ellen* nem lehetséges tartós átalakulás Franciaországban. De ahogy én látom, nem a jó helyen fogtak hozzá, hogy a paraszthoz hozzáférjenek.

Úgy látszik, arra törekszenek, hogy a kisparasztot máról holnapra, lehetőleg már a legközelebbi általános választásokra megnyerjék. Ezt csak olyan nagyon merész általános ígéretek árán remélhetik elérni, amelyek védelmére kénytelenek még jóval merészebb elméleti megfontolásokat megereszteni. Ha azután közelebbről megnézzük a dolgot, azt látjuk, hogy az általános ígéretek ellentmondanak önmaguknak (olyan állapot fenntartását ígérik, amelyet maguk is menthetetlenül pusztulásra ítéltnek nyilvánítanak), és hogy az egyes rendszabályok vagy teljesen hatástalanok (uzsoraellenes törvények), vagy pedig általános munkáskövetelések, vagy olyanok, amelyek a nagybirtoknak is hasznára válnak, vagy végül olyanok, amelyek korántsem olyan jelentősek a kisparaszti érdek szempontjából; úgyhogy a program közvetlen gyakorlati része magától helyesbíti az elhibázott első nekirugaszkodást és az indokolás veszélyesnek tűnő nagy szavait valójában ártalmatlan mértékre csökkenti.

Mondjuk ki kertelés nélkül: egész gazdasági helyzetéből, neveléséből, elszigetelt életmódjából fakadó, s a polgári sajtó és a nagybirtokosok által még táplált előítéletei mellett a kisparasztok tömegét máról holnapra csak úgy nyerhetjük meg, ha valami olyat ígérünk neki, amiről magunk is tudjuk, hogy nem teljesíthetjük. Ígérnünk kell nekik, hogy birtokukat nemcsak megvédjük minden körülmények között az összes fenyegető gazdasági erőktől, hanem meg is szabadítjuk a már most ránehezedő terhektől: a bérlőt szabad tulajdonossá változtatjuk, a jelzálog alatt görnyedő tulajdonos adósságait kifizetjük. Ha ezt megtehetnők, ismét ott tartanánk, ahonnan kiindulva a mai állapot szükségszerűen újból kifejlődik. A parasztokat nem szabadítanánk fel, csak rövid haladékot szereznénk nekik.

Nekünk azonban nem az az érdekünk, hogy a parasztot máról holnapra megnyerjük, s aztán, ha ígéretünket nem tudjuk megtartani, holnapról holnaputánra megint elveszítsük. Az a paraszt, aki parcellatulajdonának megörökítését reméli tőlünk, nem kell nekünk párttagként, amint nem kell az a kis kézmű vesmester sem, aki örök időkig mester akar lenni. Ezeknek az

embereknek az antiszemiták között van a helyük. Menjenek azokhoz, ígérjék meg nekik azok kisüzemük megmentését; majd ha már ott tapasztalták, mi van e csillogó frázisok mögött, majd ha lepottyannak abból a hetedik mennyországból, amelybe az antiszemita dallamok szárnyain felrepültek, akkor egyre növekvő mértékben belátják majd, hogy mi, akik kevesebbet ígérünk és egészen más irányban keressük a megmentést, hogy mégis mi vagyunk a megbízhatóbb emberek. Ha a franciáknál is volna olyan lármás antiszemita demagógia, mint nálunk, aligha követték volna el a nantes-i hibát.

Mi hát az álláspontunk a kisparasztság tekintetében? S hogyan kell eljárnunk vele akkor, ha kezünkbe kerül az államhatalom?

Először, okvetlenül helyes a francia programnak az a tétele, hogy mi előre látjuk a kisparaszt elkerülhetetlen pusztulását, de korántsem vagyunk hivatva arra, hogy a magunk beavatkozásával siettessük.

És másodszor, ugyanilyen nyilvánvaló, hogy ha az államhatalom birtokába jutunk, nem gondolhatunk arra, hogy a kisparasztot erőszakkal (kárpótlással vagy anélkül, mindegy) kisajátítsuk, mint ahogy ezt a nagybirtokosokkal meg kell tennünk. Feladatunk a kisparaszttal kapcsolatban elsősorban az, hogy magánüzemét és magánbirtokát szövetkezeti tulajdonba vezessük át, nem erőszakkal, hanem példával és erre a célra nyújtott társadalmi segítség útján. És akkor persze elég eszköz áll rendelkezésünkre, hogy olyan előnyöket helyezzünk kilátásba a kisparasztnak, amelyeket már most meg kell értenie.

A dán szocialisták, akiknek országában csupán egy tulajdonképpeni város van – Koppenhága –, tehát ezen kívül szinte csakis parasztpropagandára vannak utalva, már majdnem húsz évvel ezelőtt készítettek effajta terveket. Egy falu vagy egyházközség parasztjai – Dániában sok magában álló nagy parasztgazdaság van – adják össze földjüket egy nagybirtokká, műveljék meg közös számlára és a jövedelmet a bevitt föld, az előlegezett pénz és munkateljesítmény arányában osszák szét. Dániában a kisbirtok csak mellékes szerepet játszik. Ha azonban ezt az eszmét parcellás területen alkalmazzuk, azt fogjuk tapasztalni, hogy mihelyt a parcellákat egyesítjük és egész területüket nagyüzemi módra műveljük meg, az addig foglalkoztatott munkaerők egy része feleslegessé válik; éppen ez a munkamegtakarítás a nagyüzemi termelés egyik fő előnye. Ezeknek a munkaerőknek két módon lehet foglalkoztatást találni. Vagy további földeket bocsátanak a parasztszövetkezet rendelkezésére a szomszédos nagybirtokokból; vagy pedig módot és alkalmat nyújtanak nekik ipari mellékfoglalkozásra, lehetőség szerint és túlnyomóan a saját szükségletükre. Mindkét esetben jobb gazda-

sági helyzetbe juttatják őket és egyúttal biztosítják a központi társadalmi vezetésnek a szükséges befolyást ahhoz, hogy a parasztszövetkezetet fokozatosan magasabb formára vezesse át és mind a szövetkezet egészének, mind egyes tagjainak jogait és kötelességeit összeegyeztesse a nagy közösség többi ágainak jogaival és kötelességeivel. Hogy ezt részleteiben minden sajátos esetben hogyan kell megvalósítani, az az adott eset körülményeitől, valamint azoktól a körülményektől függ, amelyek között a közhatalmat birtokunkba vesszük. Például lehetséges, hogy módunkban lesz majd a szövetkezeteknek még további előnyöket nyújtani: egész jelzálogadósságuk átvételét a Nemzeti Bank által, a kamat nagymérvű leszállítása mellett előlegeket a köz anyagi eszközeiből a nagyüzem berendezésére (az előlegek nem szükségszerűen vagy elsősorban pénzben, hanem a szükséges termékekben: gépekben, műtrágyában stb. folyósíthatók) és még más előnyöket.

A fődolog mindebben most és a jövőben is az, hogy a paraszttal megértessük, hogy házának és földjének birtokát csak úgy tudjuk megmenteni, csak úgy tudjuk fenntartani, ha szövetkezeti birtokká és üzemmé változtatjuk át. Hiszen éppen az egyedi birtok feltételeihez kötött gazdaság kergeti pusztulásba a parasztot. Ha kitartanak az egyedi üzem mellett, akkor elkerülhetetlenül előzik őket házukból és telkükről, elkerülhetetlenül kiszorítja elavult termelési módjukat a tőkés nagyüzem. Ez a helyzet; s ekkor előállunk mi és azt a lehetőséget kínáljuk a parasztoknak, hogy maguk vezethetik be a nagyüzemet, nem tőkés számlára, hanem saját közös számlájukra. Hogy ez a saját érdekükben áll, hogy ez az egyetlen mentőeszközük, ezt ne lehetne a parasztokkal megértetni?

Most sem és semmikor sem ígérhetjük a parcellás parasztoknak, hogy megtarthatják egyedi tulajdonukat és egyedi üzemüket a tőkés termelés túlerejével szemben. Csak azt ígérhetjük nekik, hogy nem fogunk akaratuk ellenére erőszakosan beavatkozni tulajdonviszonyaikba. Továbbá síkraszállhatunk azért, hogy a tőkések és nagybirtokosok harca a kisparasztok ellen már ma lehetőleg kevésbé jogtalan eszközökkel folyjék, és hogy a nagyon is gyakran előforduló nyílt rablást és csalást a lehetőség szerint megakadályozzuk. Ez csak kivételes esetekben sikerül majd. A fejlett tőkés termelési mód közepette senki nem tudja, hol végződik a becsületesség és hol kezdődik a csalás. De mindig jelentős különbség lesz, hogy a közhatalom a csaló vagy a becsapott oldalán áll-e. És mi határozottan a kisparaszt oldalán állunk; meg fogunk tenni minden lehetőt, hogy sorsát elviselhetőbbé tegyük, hogy megkönnyítsük neki az átmenetet a szövetkezetre, ha erre rászánja magát, sőt, hogy abban az esetben, ha még nem tud erre az elhatározásra jutni, meghosszabbított gondolkodási időt biztosítunk számára a

parcelláján. Ezt nem csupán azért tesszük, mert a saját munkájából élő kisparasztot mint lehetségesen hozzánk tartozót tekintjük, hanem közvetlen pártérdekből is. Minél nagyobb azoknak a parasztoknak a száma, akiket megkímélünk a proletariátusba való tényleges lezuhanástól, akiket már mint parasztokat meg tudunk nyerni magunknak, annál gyorsabban és könnyebben fog a társadalmi átalakulás végbemenni. Nem volna hasznunkra, ha a társadalmi átalakulással addig kellene várnunk, míg a tőkés termelés mindenütt a végső következményekig kifejlődött, míg az utolsó kisiparos és az utolsó kisparaszt is áldozatul esett a tőkés nagyüzemnek. Az anyagi áldozat, amit ebben az értelemben a parasztok javára a köz anyagi eszközeiből hozni kell, a tőkés közgazdaságtan álláspontjáról csak kidobott pénznek tetszhetik, de mégis kitűnő beruházás, mert az egész társadalmi újjászervezés költségeinél ezzel talán tízszerannyi összeget takarítunk meg. Ilyen értelemben tehát igen liberálisan járhatunk el a parasztokkal szemben. Nem áll módunkban itt a részletekre kitérni, pontos javaslatokat tenni ebben az irányban; itt csak az általános alapvonalakról lehet szó.

Eszerint tehát nemcsak a pártnak, hanem maguknak a kisparasztoknak sem tehetünk rosszabb szolgálatot, mint ha olyat ígérünk, ami akár csak a látszatát is keltheti annak, hogy szándékunk a parcellatulajdon tartós megőrzése. Ez azt jelentené, hogy a paraszt elől egyenesen elzárnánk felszabadulásának útját, és hogy a pártot a handabandázó antiszemitizmus színvonalára süllyesztenénk. Ellenkezőleg. Pártunk kötelessége a parasztoknak mindig újra meg újra megvilágítani, hogy amíg a kapitalizmus uralmon van, helyzetük teljesen reménytelen, hogy parcellatulajdonukat mint parcellatulajdont teljesen lehetetlen fenntartani, hogy a tőkés nagytermelés teljes bizonyossággal úgy gázol majd át tehetetlen, elavult kisüzemükön, mint a gyorsvonat a targoncán. Ha ezt tesszük, az elkerülhetetlen gazdasági fejlődés szellemében cselekszünk, és ez a fejlődés megnyitja majd szavaink számára a kisparasztok értelmét.

Egyébként nem zárhatom le ezt a tárgyat anélkül, hogy ki ne mondanám: meggyőződésem, hogy a nantes-i program megfogalmazói is lényegében egyetértenek velem. Sokkal éleslátóbbak annál, semhogy ne tudnák, hogy a most parcellatulajdonban levő földeknek is közösségi tulajdonba kell átmenniök. Maguk is elismerik, hogy a parcellatulajdon eltűnésre van ítélve. A nantes-i kongresszuson a párt országos tanácsának Lafargue fogalmazta beszámolója teljesen meg is erősíti ezt a nézetet. Németül a beszámoló a berlini „Sozialdemokrat" ez év október 18-i számában jelent meg. A nantes-i program kifejezésmódjának ellentmondásai is elárulják már, hogy az, amit a szerzők valóban mondanak, nem az, amit mondani

szándékoznak. De ha nem értik meg őket és kijelentéseikkel visszaélnek, ami tényleg már meg is történt, ez kétségtelenül az ő hibájuk. Programjukat mindenesetre pontosabban meg kell magyarázniok és a következő francia kongresszusnak alaposan felül kell vizsgálnia.

Térjünk most át a nagyobb parasztokra. Itt, főleg az örökösök közötti felosztások, de az eladósodás és kényszereladások következtében is egész példatárát találjuk a közbeeső fokozatoknak a parcellásparaszttól a nagyparasztig, aki birtokolja régi telkét egészében, sőt még többet is. A középparaszt, ha parcellásparasztok között él, érdekeiben és nézeteiben nyilván nem különbözik tőlük lényegesen, hiszen saját tapasztalatából is tudnia kell, milyen sok magafajta gazda süllyedt már le kisparaszti sorba. Ahol azonban közép- és nagyparasztok vannak többségben s a gazdálkodás üzeme általában cselédek és szolgálók segítségét teszi szükségessé, ott a dolog egészen másképp áll. A munkáspártnak elsősorban természetesen a bérmunkásokért kell síkraszállnia, tehát a cselédek, szolgálók és napszámosok érdekeiért; emiatt magától értetődően nem szabad a parasztoknak olyan ígéreteket tennie, amelyek a munkások bérszolgaságának fenntartását feltételezik. De addig, amíg nagy- és középparasztok mint ilyenek lesznek, nem gazdálkodhatnak bérmunkások nélkül. Ha tehát egyszerű ostobaság részünkről azzal biztatni a parcellásparasztokat, hogy tartósan fennmaradhatnak ebben a mivoltukban, az már egyenesen árulással lenne határos, ha a nagy- és középparasztoknak is ugyanezt ígérjük.

Itt megint adódik a párhuzam a városok kézműveseivel. Noha ezek már inkább tönkremenőben vannak, mint a parasztok, mégis akadnak itt szintén olyanok, akik tanoncok mellett segédeket is foglalkoztatnak, vagy tanoncaikkal segédi munkát végeztetnek. E kézművesmesterek közül azok, akik mindörökké mesterek akarnak maradni, ám menjenek az antiszemitákhoz, amíg majd meggyőződnek arról, hogy ott sem segítenek rajtuk. A többiek, akik belátják termelési módjuk pusztulásának elkerülhetetlenségét, hozzánk jönnek, de készen arra, hogy a jövőben osztozzanak abban a sorsban, amely valamennyi többi munkásra vár. Ugyanez a helyzet a nagy- és középparasztokkal. Cselédeik, szolgálóik és napszámosaik természetesen jobban érdekelnek bennünket, mint ők. Ha ezek a parasztok biztosítékot akarnak üzemük fennmaradására, ezt egyáltalán nem nyújthatjuk nekik. Akkor az antiszemitáknál, a parasztszövetségieknél és más efféle pártoknál van a helyük, amelyeknek élvezetük telik abban, hogy mindent megígérnek és semmit sem tartanak meg. Mi nagyon jól ismerjük azt a gazdasági tényt, hogy a nagy- és középparasztnak is egészen bizonyosan el kell buknia a tőkés üzem és az olcsó tengerentúli gabonatermelés versenye következtében,

amit ezeknek a parasztoknak ugyancsak fokozódó eladósodása és mindenütt szembeötlő hanyatlása bizonyít is. E hanyatlás ellen mi nem tehetünk mást, csak azt, hogy itt is ajánljuk a birtokoknak szövetkezeti üzemekké való egyesítését, amelyekben egyre inkább kiküszöbölhetik a bérmunka kizsákmányolását és előkészíthetik fokozatos átalakulásukat a nagy, nemzeti termelőszövetség egyenlő jogú és egyenlő kötelességű ágaivá. Ha ezek a parasztok belátják mostani termelési módjuk pusztulásának elkerülhetetlenségét, ha levonják ebből a szükséges következtetéseket, akkor hozzánk jönnek és kötelességünk lesz, hogy nekik is tőlünk telhetően megkönnyítsük az átmenetet a megváltozott termelési módra. Máskülönben sorsukra kell hagynunk őket és bérmunkásaik felé fordulnunk, akiknél visszhangra fogunk találni. Valószínűleg itt is eltekinthetünk az erőszakos kisajátítástól és egyebekben számíthatunk arra, hogy a gazdasági fejlődés hatására ezek a keményebb koponyák is hallgatnak majd az értelem szavára.

Egészen egyszerűen csak a nagybirtokot illetően áll a dolog. Itt leplezetlen tőkés üzemmel állunk szemben, és így nem lehetnek semmiféle aggályaink. Mezőgazdasági proletárok tömegeit látjuk itt magunk előtt, és feladatunk világos. Mihelyt pártunk az államhatalom birtokába jut, egyszerűen ki kell sajátítania a nagybirtokosokat, csakúgy, mint az iparban a gyárosokat. Hogy ez a kisajátítás kártérítéssel vagy anélkül történik-e, ez nagyrészt nem tőlünk fog függeni, hanem azoktól a körülményektől, amelyek között a hatalom birtokába jutunk, és főként maguknak a nagybirtokos uraknak a magatartásától is. A kártérítést korántsem tartjuk minden körülmények között elvetendőnek; Marx nekem – mégpedig hányszor! – mondotta, hogy nézete szerint számunkra az volna a legolcsóbb megoldás, ha az egész bandát kifizethetnénk. De ezt most nem kell feszegetnünk. A közösségnek így visszaadott nagybirtokokat az e földeket már most megművelő és szövetkezetekbe szervezendő mezőgazdasági munkásoknak kellene átadnunk használatra, a közösség ellenőrzése alatt. Hogy milyen módozatokban, arról most még semmi határozottat nem állapíthatunk meg. Mindenesetre a tőkés üzemnek társadalmivá való átalakítása itt már teljesen elő van készítve és egyik napról a másikra véghezvihető éppúgy, mint pl. a Krupp urak vagy a von Stumm urak gyárában. És e mezőgazdasági szövetkezetek példája a még esetleg vonakodó utolsó parcellásparasztokat és bizonyára egyik-másik nagyparasztot is meggyőzi majd a szövetkezeti nagyüzem előnyeiről.

Itt tehát éppoly fényes kilátást nyithatunk meg a mezőgazdasági proletárok előtt, mint amilyen az ipari munkásokat kecsegteti. S így csak idő, mégpedig igen rövid idő kérdése lehet számunkra, hogy Poroszország

Elbán túli részének mezőgazdasági munkásait meghódítsuk. Ha pedig az Elbán túli mezőgazdasági munkások velünk vannak, akkor nyomban más szél fúj majd egész Németországban. Az Elbán túli mezőgazdasági munkások tényleges féljobbágyi sora a fő alapzata a porosz junkeruralomnak és ezzel a sajátosan porosz főhatalomnak Németországban. A mindjobban eladósodó, elszegényedő, állami és magánköltségen élősködő és uralmukban éppen ezért még erőszakosabban megkapaszkodó Elbán túli junkerok teremtették meg és tartják fenn a bürokráciának és a hadsereg tisztikarának sajátosan porosz jellegét; ezeknek gőgje, korlátoltsága és pökhendisége miatt gyűlölik a Porosz-Német Birodalmat annyira a belföldön – bármennyire belátják is, hogy az, mint a nemzeti egység ez idő szerint elérhető egyetlen formája, pillanatnyilag elkerülhetetlen –, és minden fényes győzelme ellenére, e jellemvonások miatt becsülik olyan kevéssé külföldön. E junkerok hatalma azon nyugszik, hogy a hét óporosz tartomány zárt területén – tehát a birodalom egész területének mintegy egyharmadán – az ő kezükben van a földbirtok, amellyel itt velejár a társadalmi és politikai hatalom, és nemcsak a földek vannak a kezükben, hanem a cukorgyárak és szeszfőzők révén e terület legjelentősebb iparágai is. Sem Németország többi részének nagybirtokosai, sem a nagyiparosok nincsenek hasonló kedvező helyzetben; zárt királysággal sem az egyik, sem a másik réteg nem rendelkezik. Mindkettő nagy területeken van szétszórva és konkurrenciában áll a gazdasági és politikai túlsúlyért egymással és a társadalom őket körülvevő más elemeivel. A porosz junkeroknak ez a hatalmi helyzete azonban egyre inkább elveszti gazdasági alapját. Az eladósódás és elszegényedés, minden állami segély ellenére (pedig ez II. Frigyes óta minden szabályszerű junkerköltségvetésben benne van), itt is feltartóztathatatlanul terjed; csak a mezőgazdasági munkásoknak törvényhozás és szokás által szentesített tényleges féljobbágyi helyzete s ezzel lehetővé tett határtalan kizsákmányolása tartja még épphogy felszínen a süllyedő junkerokat. Hintsétek el a szociáldemokrácia magvait e munkások között, ösztönözzétek őket bátorságra és összetartásra, hogy álljanak ki jogaikért, és vége a junkerdicsőségnek. A nagy reakciós hatalom, amely Németországban ugyanazt a barbár, hódító elemet képviseli, amelyet az orosz cárizmus egész Európában, mint felszúrt hólyag fog összezsugorodni. A porosz hadsereg „törzsezredei" szociáldemokratákká lesznek, s ezzel olyan hatalmi eltolódás megy végbe, amely teljes átalakulást rejt a méhében. De éppen ezért az Elbán túli mezőgazdasági proletárok megnyerése sokkalta fontosabb, mint a nyugatnémet kisparasztoké, vagy éppenséggel a délnémet középparasztoké. Itt, az Elbán túli Poroszországban van a mi döntő csataterünk, s ezért a

kormány és a junkerok mindent el fognak követni, hogy az ide vezető utat elzárják előlünk. És ha – amint fenyegetnek bennünket – pártunk terjeszkedésének megakadályozására újabb erőszakos intézkedéseket tennének, ez mindenekelőtt azért történik majd, hogy az Elbán túli mezőgazdasági proletariátust propagandánktól megóvják. Egyre megy. Mi mégis meghódítjuk.

[Marx „Tőke" című művének negyedik kötetéről[499]]

A „Vorwärts" idevonatkozó közleményében olvasható, hogy az elmélet történetét magában foglaló negyedik könyv kiadásáról minden bizonnyal le kell mondani, mert „néhány feljegyzésen kívül nem találtak előmunkálatokat Marx művének befejező kötetéhez".

Reméljük, hogy a „Vorwärts" itt bizonyos mértékben téved. Legalábbis Fr. Engels a „Tőke" második kötetéhez írt előszóban valamivel kevésbé reménytelen felvilágosítást ad. Eszerint egy 1861–63-ból származó kézirat, „A politikai gazdaságtan bírálatához", amely 1472 quartoldalra terjed, a 220–972. oldalakon egy szakaszt foglal magában „Értéktöbblet-elméletek" címmel. Engels ezt mondja erről: „Ez a fejezet a politikai gazdaságtan sarkpontjának, az értéktöbblet-elméletnek *részletes kritikai történetét* tartalmazza . . . Fenntartom magamnak azt, hogy e kézirat kritikai részét – a II. és a III. könyvvel már elintézett számos hely elhagyásával – *mint a »Tőke« IV. könyvét közreadjam.*"[500]

A megírás ideje: 1894 november 22.
A megjelenés helye: „Die Neue Zeit", I. köt. 9. sz., 1894–95
Eredeti nyelve: német
Aláírás nélkül

[A londoni Német Munkás Művelődési Egyletnek[262]]

London, 1894 december 6.
41, Regent's Park Road, N. W.

Tisztelt Elvtárs!

Kérem, adja át az Egyletnek hálás köszönetemet a születésnapomra küldött szíves szerencsekívánatokért. Remélem, hogy az Egylet, amely most már négy évvel túlélte a maga fél évszázadát, megéri a 74 évet is, amely nekem osztályrészül jutott, és még azután is lesz annyi ereje és fiatalos lendülete, hogy a száz évet is betöltse.

Őszinte üdvözlettel

Fr. Engels

Az első megjelenés helye:
Marx–Engels Werke, 22. köt. Berlin 1963
Eredeti nyelve: német

[Üdvözlet az osztrák munkásoknak az „Arbeiterzeitung" naponkénti megjelenése alkalmából[501]]

Az első napilap mindenütt korszakalkotó előrelépést jelent egy párt, különösen egy munkáspárt életében! Ez az első hadállás, ahonnan, legalább a sajtó területén, egyenlő fegyverekkel veheti fel a küzdelmet ellenfeleivel. Ezt az állást Önök meghódították; most a másodikon a sor: a választójogon, a parlamenten. És ezt is bizonyosan megszerzik, ha az Önöknek mindinkább kedvező politikai helyzetet ugyanolyan ügyesen kihasználják, mint a legutóbbi tizenöt hónapban; ha tudnak idejében határozottan cselekedni, de, amire oly gyakran szükség van, kellő időben várni is, vagyis: rábízni a körülményekre, hogy Önök helyett cselekedjenek.

Sok szerencsét és sikert kívánok a naponta megjelenő „Arbeiterzeitung"-nak!

London, 1894 december 27.

A megjelenés helye: „Arbeiterzeitung",
1895 január 1. (1.) sz.
Eredeti nyelve: német

Bevezetés
[Marx „Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig" c. művének 1895-ös kiadásához][502]

Az itt újra kiadott munka Marx első kísérlete volt arra, hogy egy darab kortörténetet materialista felfogásmódja segítségével az adott gazdasági helyzetből magyarázzon meg. A „Kommunista Kiáltvány" az elméletet nagy vonásokban az egész újabbkori történelemre alkalmazta, azokban a cikkekben pedig, amelyeket Marx és én a „Neue Rheinische Zeitung"-ba írtunk, állandóan felhasználtuk egykorú politikai események megmagyarázására. Itt viszont arról volt szó, hogy egy több évig tartó, egész Európára éppolyan döntő, mint jellegzetes fejlődés menetében kellett a belső okságí összefüggést kimutatni, vagyis a szerző felfogása szerint a politikai eseményeket végső fokon gazdasági okok hatásaira visszavezetni.

A napi események és eseménysorozatok megítélése során sohasem lesz módunk arra, hogy a *végső* gazdasági okokig menjünk vissza. Még ma is, amikor az idevágó szaksajtó oly dúsan szolgáltat anyagot, továbbra is lehetetlen még Angliában is az ipar és a kereskedelem menetét a világpiacon, valamint a termelési módszerekben bekövetkező változásokat napról napra úgy nyomon követni, hogy az általános végeredményt ezekből a sokszorosan összekuszálódott és állandóan változó tényezőkből bármely időpontra nézve megállapíthassuk; ráadásul e tényezők közül a legfontosabbak többnyire hosszú ideig rejtve fejtenek ki hatást, mielőtt hirtelenül erőszakosan a felszínen érvényesülnének. Világos áttekintést egy adott időszak gazdasági történetéről sohasem szerezhetünk azzal egyidőben, csupán utólag, miután az anyag összegyűjtése és megrostálása már megtörtént. A statisztika itt szükséges segédeszköz, és ez mindig az események mögött kullog. A folyamatban levő kortörténetet illetően ezért nagyon is gyakran kényszerülünk arra, hogy ezt a tényezőt, a legdöntőbbet, állandónak, a szóban forgó időszak elején talált gazdasági helyzetet az egész időszakra nézve adottnak és változatlannak tekintsük, vagy pedig ennek a helyzetnek csak olyan változásait vegyük figyelembe, amelyek magukból a nyíltan elénk táruló eseményekből ered-

nek, és ezért ugyancsak nyilvánvalóak. A materialista módszer ezért itt nagyon is gyakran kénytelen lesz arra szorítkozni, hogy a politikai összeütközéseket visszavezesse a gazdasági fejlődés által adott, készen talált társadalmi osztályok és osztályfrakciók érdekharcaira, s az egyes politikai pártokról kimutassa, hogy nem egyebek, mint ugyanezeknek az osztályoknak és osztályfrakcióknak többé-kevésbé adekvát politikai kifejezései.

Magától értetődik, hogy a gazdasági helyzet – minden megvizsgálandó folyamat tulajdonképpeni alapja - egyidejű változásainak ez az elkerülhetetlen elhanyagolása okvetlenül hibaforrás. De a napi események összefoglaló ábrázolásának valamennyi feltétele elkerülhetetlenül rejt magában hibaforrásokat; ez azonban senkit sem tart vissza attól, hogy a napi események történetét megírja.

Amikor Marx erre a munkára vállalkozott, az említett hibaforrás még sokkal kevésbé volt elkerülhető. Az 1848–49-es forradalmi időkben az egyidejűleg végbemenő gazdasági átalakulásokat nyomon követni, vagy éppenséggel az áttekintést megtartani fölöttük, merőben lehetetlen volt. Szintúgy a londoni száműzetés első hónapjaiban, 1849–50 őszén és telén. Ez volt azonban éppen az az idő, amikor Marx a munkához hozzáfogott. És e kedvezőtlen körülmények ellenére – minthogy Franciaországnak mind a februári forradalom előtti gazdasági helyzetét, mind a forradalom utáni politikai történetét pontosan ismerte – olyan ábrázolását tudta adni az eseményeknek, amely belső összefüggésüket azóta is utolérhetetlen módon tárta fel, és amely fényesen kiállotta azt a kétszeres próbát, amelynek később maga Marx vetette alá.

Az első próbára úgy került sor, hogy 1850 tavaszától Marxnak ismét jutott ideje gazdasági tanulmányokra, és legelőször az utolsó tíz év gazdasági történetét vette elő. Ezáltal magukból a tényekből teljesen világossá vált számára az, amire addig a hézagos anyagból félig-meddig apriorisztikusan[503] következtetett: hogy az 1847-es világkereskedelmi válság volt a februári és márciusi forradalmak tulajdonképpeni szülőanyja, s hogy az újból megerősödött európai reakció éltető ereje az az ipari prosperitás volt, amely 1848 közepétől kezdve fokozatosan újból beállott és 1849-ben és 1850-ben teljes virágzásához ért. Ez döntő jelentőségű volt. Míg az első három cikket (amelyek a „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue", Hamburg 1850 januári, februári és márciusi számában jelentek meg) még a forradalmi energia közeli új fellendülésének várakozása hatja át, az utolsó, 1850 őszén megjelent kettős számban (május–október) a történeti áttekintés, amely Marxtól és tőlem származik, egyszer s mindenkorra szakít ezekkel az illúziókkal: „Új forradalom csak új válság nyomában lehetséges. De éppen olyan

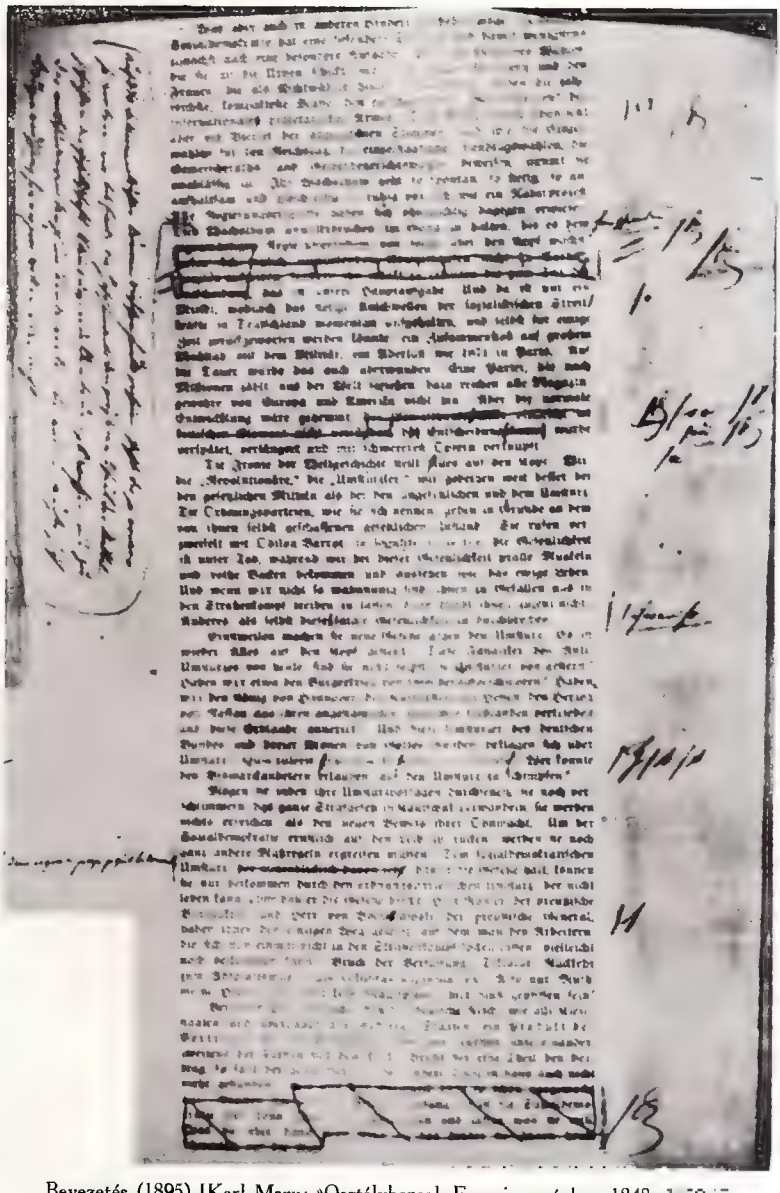

„Bevezetés (1895) [Karl Marx: »Osztályharcok Franciaországban 1848
A kézirat egy részének levonata Engels korrektúra-jeleivel

bizonyos is, mint ez."[504] Ám ez volt az egyetlen lényeges változtatnivaló. Az eseményeknek a megelőző fejezetekben adott magyarázatán, az ott megállapított oksági összefüggéseken egyáltalán semmit sem kellett változtatni, ahogy ezt az elbeszélésnek ugyanabban az áttekintésben adott, 1850 március 10-től őszig terjedő folytatása bizonyítja. Ezért ezt a folytatást negyedik cikként felvettem ebbe az új kiadásba.

A második próba még keményebb volt. Mindjárt Louis Bonaparte 1851 december 2-i államcsínyje után Marx újból feldolgozta Franciaország történetét 1848 februárjától egészen eddig a forradalmi időszakot egyelőre lezáró eseményig („Louis Bonaparte brumaire 18-ja", 3. kiadás, Hamburg, Meissner 1885[505]). Ebben a brosúrában Marx a jelen írásban ábrázolt időszakot, bár rövidebben, újból tárgyalja. Ha ezt a második ábrázolást, amely a több mint egy évvel később bekövetkezett döntő esemény fényénél íródott, összehasonlítjuk az itt közölttel, láthatjuk, hogy a szerzőnek csak igen keveset kellett változtatnia.

Írásunknak egészen különleges jelentőséget ad még az a körülmény, hogy első ízben mondja ki azt a formulát, amelyben a világ valamennyi országának munkáspártja a gazdasági újjáalakulásra vonatkozó követelését általános egyöntetűséggel röviden összefoglalja: a termelési eszközök elsajátítását a társadalom által. A második fejezetben, a „munkára való joggal" kapcsolatban, amelyet Marx úgy jellemez, hogy ez „az első gyámoltalan formula, amelyben összegeződtek a proletariátus forradalmi igényei", a következő olvasható:

„. . . de a munkára való jog mögött ott áll a tőke feletti hatalom, a tőke feletti hatalom mögött a *termelési eszközök elsajátítása*, a szövetkezett munkásosztálynak való alávetésük, tehát a bérmunkának, a tőkének és kölcsönös viszonyuknak megszüntetése."[506] Itt van tehát – első ízben megformulázva az a tétel, amely a modern munkásszocializmust élesen megkülönbözteti a feudális, a polgári, a kispolgári stb. szocializmus valamennyi különböző árnyalatától csakúgy, mint az utópikus és a természetes munkáskommunizmus zavaros vagyonközösségétől. Amikor Marx később ezt a formulát a csereeszközök elsajátítására is kiterjesztette, ez a bővítés, amely egyébként a „Kommunista Kiáltvány" után magától értetődött, nem fejezett ki mást, mint a főtétel folyományát. Néhány bölcs ember Angliában újabban még hozzátette, hogy az „elosztás eszközeit" is át kellene ruházni a társadalomra. Ezeknek az uraknak nehezükre esnék megmondani, melyek is ezek a termelési és csereeszközöktől különböző gazdasági elosztási eszközök; hacsak nem *politikai* elosztási eszközöket értenek ezeken, adókat, szegénygondozást, ideértve a Sachsenwald-szerű[507] és egyéb dotációkat. De hiszen ezek

először is már most az összesség: az állam vagy a közösség birtokában levő elosztási eszközök, másodszor pedig éppen meg akarjuk szüntetni őket.

Amikor kitört a februári forradalom, a forradalmi mozgalmak feltételeiről és lefolyásáról alkotott elképzeléseinket illetően mindnyájan az addigi történelmi tapasztalatnak, nevezetesen a franciaországinak igézete alatt állottunk. Hiszen éppen ez uralkodott az egész európai történelmen 1789 óta, s most ismét ez adta meg a jelt az általános forradalmi átalakulásra. Így magától értetődő és elkerülhetetlen volt, hogy a Párizsban 1848 februárjában kikiáltott „szociális" forradalomnak, a proletariátus forradalmának természetéről és menetéről alkotott elképzeléseinket erősen színezték az emlékezések 1789—1830 példaképeire. Hát még amikor a párizsi forradalom visszhangra talált Bécs, Milánó, Berlin győzelmes felkeléseiben, amikor egész Európa, az orosz határig, belesodródott a mozgalomba; amikor azután júniusban a proletariátus és a burzsoázia Párizsban megvívta első nagy csatáját az uralomért; amikor valamennyi ország burzsoáziáját még osztályának győzelme is annyira megrázkódtatta, hogy visszamenekült a csak minap megdöntött monarchista-feudális reakció karjaiba — az akkori körülmények között nem lehetett számunkra többé kétséges, hogy megkezdődött a nagy döntő küzdelem, hogy ezt a küzdelmet egyetlen hosszú és viszontagságos forradalmi időszakban kell végigharcolni, de hogy ez a küzdelem csakis a proletariátus végleges győzelmével fejeződhet be.

Az 1849-es vereségek után semmiképpen sem osztoztunk az in partibus[508] jövőbeli ideiglenes kormányok körül csoportosult vulgáris demokrácia illúzióiban. Ez a „népnek" hamaros, egyszer s mindenkorra döntő győzelmére számított az „elnyomók" felett; mi viszont hosszú harcra számítottunk — az „elnyomók" eltávolítása után — éppen ebben a „népben" rejtőző ellentétes elemek között. A vulgáris demokrácia az újabb kirobbanást máról holnapra várta; mi már 1850 őszén kijelentettük, hogy a forradalmi időszaknak legalábbis az *első* fejezete lezárult, és hogy semmi sem várható egy újabb gazdasági világválság kitöréséig. Ezért ki is közösítettek bennünket mint a forradalom árulóit ugyanazok, akik később majdnem kivétel nélkül megalkudtak Bismarckkal — amennyiben Bismarck őket erre érdemesnek találta.

A történelem azonban nekünk sem adott igazat; leleplezte, hogy akkori nézetünk illúzió volt. Sőt még tovább ment: nemcsak akkori tévedésünket rombolta szét, hanem azokat a feltételeket is teljesen felforgatta, amelyek között a proletariátusnak harcolnia kell. Az 1848-as harcmód ma minden tekintet-

ben elavult, és ez olyan körülmény, amely megérdemli, hogy ez alkalommal közelebbről megvizsgáljuk.

Minden eddigi forradalom azzal végződött, hogy egy meghatározott osztályuralmat egy másik osztályuralom szorított ki; de minden eddigi uralkodó osztály csak törpe kisebbség volt az uralom alatt tartott néptömeghez képest. Az egyik uralkodó kisebbséget megdöntötték, egy másik kisebbség ragadta meg helyette az állam kormányrúdját és alakította át az állami intézményeket saját érdekeinek megfelelően. Ez mindenkor az a kisebbségi csoport volt, amelyet a gazdasági fejlődés állása az uralomra képessé és hivatottá tett, s éppen ezért és csak ezért történt, hogy az uralom alatt tartott többség az átalakuláskor vagy részt vett benne e kisebbség javára, vagy legalábbis nyugodtan tűrte az átalakulást. De ha a mindenkori konkrét tartalomtól eltekintünk, mindezeknek a forradalmaknak közös formája, hogy kisebbségi forradalmak voltak. Még akkor is, ha a többség részt vett benne, ez – tudatosan vagy nem tudatosan – csak egy kisebbség szolgálatában történt; a kisebbség azonban ezáltal vagy már a többség passzív, ellenállást nem tanúsító magatartása révén is az egész nép képviselőjének tetszett.

Az első nagy siker után a győztes kisebbség rendszerint megoszlott; az egyik fele beérte az elért eredménnyel, a másik még tovább akart menni, új követeléseket támasztott, amelyek legalábbis részben a nép nagy tömegeinek tényleges vagy látszólagos érdekében állottak. Ezeket a radikálisabb követeléseket egyes esetekben keresztül is vitték; gyakran azonban csak átmenetileg; a mérsékeltebb párt ismét felülkerekedett, és az utoljára elért eredmények egészben vagy részben ismét veszendőbe mentek; a legyőzöttek ilyenkor árulást emlegettek vagy a véletlenre fogták a vereséget. Valójában azonban a dolog többnyire így állt: az első győzelem vívmányait csak a radikálisabb párt második győzelme biztosította; ha ezt elérték, és általa azt, ami pillanatnyilag szükséges volt, a radikálisok és sikereik ismét eltűntek a színpadról.

Az újabb kor valamennyi forradalma, a tizenhetedik századi nagy angol forradalomtól kezdve, ezeket a vonásokat mutatta, amelyek, úgy látszott, minden forradalmi harctól elválaszthatatlanok. Mintha ezek a vonások a proletariátusnak a maga felszabadulásáért vívott harcaira is alkalmazhatók lennének; annál inkább, mert éppen 1848-ban meg lehetett számolni azokat az embereket, akik csak valamelyest is megértették, hogy melyik irányban kell ezt a felszabadulást keresni. Maguk a proletár tömegek még Párizsban, a győzelem után sem voltak semmiképpen tisztában azzal, hogy merre vegyék útjukat. És mégis, a mozgalom megvolt, ösztönösen, spontán módon, elfojthatatlanul. Vajon nem ez volt-e éppen az a helyzet, amelyben a

forradalomnak sikerülnie kellett, jóllehet kisebbség vezette, de ezúttal nem a kisebbség, hanem a többség legigazibb érdekében? Ha minden hosszabb forradalmi időszakban az előretörő kisebbség a nép nagy tömegeit puszta tetszetős általtásokkal oly könnyen megnyerhette, miért volna a nép kevésbé hozzáférhető olyan eszmék számára, amelyek gazdasági helyzetének legsajátabb visszatükrözései, amelyek nem egyebek, mint világos, ésszerű kifejezései az önmaga által csak határozatlanul érzett, de még meg nem értett szükségleteinek? Igaz ugyan, hogy a tömegeknek ez a forradalmi hangulata majdnem mindig és többnyire igen hamar ellanyhult vagy éppen az ellenkezőjébe csapott át, mihelyt az illúzió eloszlott s a csalódás bekövetkezett. Itt azonban nem általtásokról volt szó, hanem arról, hogy magának a nagy többségnek a legigazibb érdekeit keresztülvigyék, olyan érdekeit, amelyekkel ez a nagy többség akkor ugyan semmiképpen sem volt tisztában, amelyekkel azonban hamarosan eléggé tisztába kellett jönnie a gyakorlati keresztülvitel folyamán, meggyőzve attól, amit a saját szemével látott. És, miként Marx a harmadik cikkben kimutatta, amikor az 1848-as „szociális" forradalomból létrejött polgári köztársaság fejlődése 1850 tavaszán a valóságos uralmat a – tetejébe monarchista érzelmű – nagyburzsoázia kezében összpontosította, ezzel szemben valamennyi többi társadalmi osztályt, parasztokat és kispolgárokat egyaránt, a proletariátus körül tömörített, olymódon, hogy a közös győzelemkor és azután nem ezeknek az osztályoknak, hanem a tapasztalatokon okult proletariátusnak kellett a döntő tényezővé válnia – hát nem volt-e meg minden kilátás arra, hogy a kisebbség forradalma átcsapjon a többség forradalmába?

Nekünk és mindazoknak, akik hasonlóan vélekedtek, a történelem nem adott igazat. Világosan megmutatta, hogy a gazdasági fejlődés állása a kontinensen akkor még korántsem érett meg a tőkés termelés megszüntetésére; bebizonyította ezt azzal a gazdasági forradalommal, amely 1848 óta az egész kontinenst megragadta s Franciaországban, Ausztriában, Magyarországon, Lengyelországban és újabban Oroszországban valójában csak most honosította meg a nagyipart, Németországból pedig éppenséggel elsőrangú ipari országot csinált – mindezt tőkés, tehát 1848-ban még nagyon is terjeszkedésre képes alapzaton. De éppen ez az ipari forradalom teremtett első ízben mindenütt tiszta helyzetet az osztályviszonyokban, ez számolta fel a manufaktúra-időszakból, Kelet-Európában pedig még a céhes kézművességből fennmaradt közbülső egzisztenciák tömegét, ez hozott létre valódi burzsoáziát és valódi nagyipari proletariátust, és tolta ezeket a társadalmi fejlődés előterébe. De ezáltal ennek a két nagy osztálynak a harca, amely 1848-ban Anglián kívül csak Párizsban és legfeljebb egyes nagy ipari központokban

állt fenn, most már egész Európára kiterjedt és olyan intenzitást ért el, amilyen 1848-ban még elképzelhetetlen volt. Akkor a sok zavaros szekta-evangélium a maga csodaszereivel, ma az *egy* általánosan elismert, átlátszóan tiszta, a harc végső céljait élesen megfogalmazó marxi elmélet; akkor a lakóhely és nemzetiség szerint elkülönült és különböző, csupán a közös szenvedések érzése által összekapcsolt, fejletlen, lelkesedés és kétségbeesés között tanácstalanul ide-oda hányódó tömegek, ma szocialisták *egy* nagy nemzetközi hadserege, amely feltartóztathatatlanul halad előre, amelynek létszáma, szervezete, fegyelme, éleslátása és a győzelemben való bizonyossága napról napra növekszik. Ha a proletariátusnak ez a hatalmas hadserege sem érte el még mindig a célt, ha nem sikerül a győzelmet *egy* nagy csapással megszereznie, hanem kemény, szívós harcban kell állásról állásra lassan előrenyomulnia, ez egyszer és mindenkorra bizonyítja, hogy mennyire lehetetlen volt 1848-ban társadalmi átalakulást egyszerű rajtaütéssel kivívni.

Burzsoázia, amely két dinasztikus-monarchista szekcióra szakadt,[197] de amely mindenekelőtt nyugalmat és biztonságot kívánt pénzügyletei számára, vele szemben egy bár legyőzött, de még mindig fenyegető proletariátus, mely körül egyre inkább tömörültek kispolgárok és parasztok – állandóan fenyegető erőszakos kirobbanás, amely mindamellett nem nyújtott kilátást végleges megoldásra –, ez volt a helyzet, amelyet mintha csak a harmadik, az áldemokrata trónkövetelő, Louis Bonaparte államcsínyje számára teremtettek volna. Louis Bonaparte a hadsereg segítségével 1851 december 2-án véget vetett a feszült helyzetnek és biztosította Európának a belső nyugalmat, hogy cserébe a háborúk új korszakával boldogítsa.[509] Az alulról jövő forradalmak időszaka egyelőre lezárult; következett a felülről jövő forradalmak időszaka.

Az 1851-es visszahatás, a császárság, újból bebizonyította, mennyire éretlenek voltak ama korszak proletár törekvései. De éppen ez a visszahatás teremtette meg azokat a feltételeket, amelyek között e törekvéseknek meg kellett érniök. A belső nyugalom biztosította az új ipari fellendülés teljes kifejlődését, a hadsereg foglalkoztatásának és a forradalmi áramlatok kifelé való levezetésének szükségessége létrehozta a háborúkat, amelyekben Bonaparte a „nemzetiségi elv"[16] érvényesítésének ürügyén annexiókat igyekezett kiügyeskedni Franciaország számára. Utánzója, Bismarck átvette ugyanezt a politikát Poroszország számára; megcsinálta államcsínyjét, 1866-os felülről való forradalmát a Német Szövetséggel és Ausztriával, nem kevésbé pedig a porosz konfliktus-kamarával szemben is. De Európa túl kicsiny volt két Bonaparte számára, és a történelem iróniája úgy akarta, hogy Bismarck döntse meg Bonaparte-ot, és Vilmos porosz király ne csak a kisnémet császárságot,

hanem a francia köztársaságot is helyreállítsa. Az általános eredmény azonban az lett, hogy Európában a nagy nemzetek önállósága és belső egyesülése, Lengyelország kivételével, ténnyé vált. Természetesen viszonylag szerény keretek között – de mégis annyira, hogy a munkásosztály fejlődésének folyamatában nemzeti bonyodalmak lényeges akadályt többé nem jelentettek. Az 1848-as forradalom sírásói végrendeletének végrehajtóivá lettek. És mellettük már fenyegetően felemelkedett 1848 örököse, a proletariátus, az *Internacionáléban*.

Az 1870–71-es háború után Bonaparte eltűnik a színpadról, Bismarck küldetése is befejeződött, úgyhogy most már ismét közönséges junkerrá süllyedhetett vissza. Az időszakot azonban a Párizsi Kommün zárja le. Thiers alattomos kísérlete, hogy a párizsi nemzetőrség lövegeit ellopja, győzelmes felkelést idézett elő. Ismét megmutatkozott, hogy Párizsban többé nem lehetséges más forradalom, mint a proletariátusé. A győzelem után az uralom egészen magától, egészen vitathatatlanul a munkásosztály ölébe hullott. És ismét megmutatkozott, hogy még akkor is, húsz évvel az írásunkban ábrázolt korszak után, mennyire lehetetlen volt a munkásosztálynak ez az uralma. Egyrészt Franciaország cserbenhagyta Párizst, csak nézte, mint vérzett el Mac-Mahon golyóitól, másrészt a Kommün önmagát emésztette fel az őt megosztó két párt, a blanquisták (többség) és a proudhonisták (kisebbség) terméketlen viszályában, amelyek egyike sem tudta, mi a teendő. Amilyen meddő volt 1848-ban a rajtaütés, ugyanolyan meddő maradt 1871-ben az ajándékba kapott győzelem.

Azt hitték, hogy a Párizsi Kommünnel a harcos proletariátust végleg eltemették. De éppen ellenkezőleg, a Kommüntől és a német–francia háborútól számítható leghatalmasabb fellendülése. Az egész hadügy teljesen átalakult a fegyverbíró lakosság összességének a már csak milliókban számolható hadseregekbe való besorolása és az addig elképzelhetetlen hatóerejű tűzfegyverek, lövedékek és robbanóanyagok révén. Ez egyrészt hirtelen véget vetett a bonaparte-i háborús időszaknak és biztosította a békés ipari fejlődést, mert a hallatlanul szörnyűséges és teljesen kiszámíthatatlan kimenetelű világháború kivételével minden egyéb háborút lehetetlenné tett. Másrészt a mértani haladvány szerint emelkedő katonai kiadásokkal az adókat szédítő magasságba és ezáltal a szegényebb néposztályokat a szocializmus karjaiba hajtotta. Elzász-Lotaringia annexiója, az eszeveszett fegyverkezési versen gésnek ez a legközelebbi oka, soviniszta uszításra késztethette a francia és a német burzsoáziát egymás ellen; a két ország munkásai számára új egyesítő kötelékké vált. És a Párizsi Kommün évfordulója az egész proletariátus első egyetemes ünnepévé lett.

Az 1870–71-es háború, valamint a Kommün veresége, ahogy ezt Marx megjósolta, az európai munkásmozgalom súlypontját Franciaországból egyelőre Németországba helyezte át. Franciaországban természetesen évekre volt szükség, amíg az 1871 májusi érvágást kiheverték. Németországban viszont, ahol a ráadásul még a francia milliárdok áldásával[67] valósággal melegházban növelt ipar egyre gyorsabban fejlődött, még sokkal gyorsabban és kitartóbban növekedett a szociáldemokrácia. Hála annak, hogy a német munkások élni tudtak az 1866-ban bevezetett általános választójoggal, a párt csodálatot keltő növekedése kétségbevonhatatlan számokban az egész világ előtt nyilvánvaló lett. 1871: 102 000, 1874: 352 000, 1877: 493 000 szociáldemokrata szavazat. Ezután következett ezeknek az eredményeknek a magas felsőbbség részéről való elismerése a szocialistaellenes törvény alakjában; a pártot időlegesen szétszórták, a szavazatok száma 1881-ben 312 000-re esett. Ezt azonban gyorsan kiheverték, és most, a kivételes törvény nyomása alatt, sajtó nélkül, külső szervezet nélkül, egyesülési és gyülekezési jog nélkül, most kezdődött csak igazán a gyors terjeszkedés: 1884: 550 000, 1887: 763 000, 1890: 1 427 000 szavazat. Az állam keze ekkor megbénult. A szocialista-törvény letűnt a színről, a szocialista szavazatok száma 1 787 000-re emelkedett, az összes leadott szavazatok egynegyede fölé. A kormány és az uralkodó osztályok kimerítették összes eszközeiket – haszontalanul, céltalanul, eredménytelenül. Tehetetlenségük kézzelfogható bizonyítékai, amelyeket a hatóságoknak az éjjeli őrtől kezdve egészen a birodalmi kancellárig zsebre kellett vágniok – és mindezt a megvetett munkásoktól! –, ezek a bizonyítékok milliókra rúgtak. Az állam végére ért a tudományának, a munkások pedig a magukénak még csak a kezdetén voltak.

A német munkások azonban azon az első szolgálaton kívül, amelyet mint a legerősebb, legfegyelmezettebb és leggyorsabban felduzzadó szocialista párt puszta létezésükkel teljesítettek, még egy második nagy szolgálatot is tettek ügyüknek. Valamennyi országban élő elvtársaik kezébe új fegyvert, a legélesebb fegyverek egyikét adták azzal, hogy megmutatták nekik, hogyan kell az általános választójogot felhasználni.

Az általános választójog Franciaországban már régóta fennállt, de rossz hírbe hozta az a visszaélés, amelyet a bonapartista kormányzat űzött vele. A Kommün után nem volt munkáspárt, amely a választójoggal élhetett volna. Spanyolországban is fennállt a választójog a köztársaság[510] óta, de ott kezdettől fogva szabály volt, hogy valamennyi komoly ellenzéki párt tartózkodott a választásoktól. Az általános választójogról szerzett svájci tapasztalatok is mindenre jók voltak, csak arra nem, hogy egy munkáspártra bátorítólag hassanak. A latin országok forradalmi munkásai megszokták, hogy a

választójogban kelepcét, a kormányzati becsapás eszközét lássák. Németországban másképpen volt ez. Már a „Kommunista Kiáltvány" is azt hirdette, hogy az általános választójognak, a demokráciának a kiharcolása a harcos proletariátus egyik legelső és legfontosabb feladata, és Lassalle ezt a kérdést ismét felvetette. Amikor aztán Bismarck arra kényszerült, hogy ezt a választójogot bevezesse mint az egyetlen eszközt arra, hogy a néptömegeket tervei számára megnyerje, akkor munkásaink azonnal komolyan vették a dolgot és August Bebelt beküldték az első alkotmányozó Reichstagba. És ettől a naptól kezdve a választójogot olyan módon használták fel, amely nekik ezerszeresen kifizetődött és valamennyi ország munkásainak mintaképül szolgált. A választójogot, a francia marxista program szavaival élve, ont transformé, de moyen de duperie qu'il a été jusqu'ici, en instrument d'émancipation — átváltoztatták a csalás eszközéből, ami eddig volt, a felszabadítás szerszámává[511]. S ha az általános választójog más nyereséget nem is hozott volna, mint azt, hogy lehetővé tette minden harmadik évben számbavennünk sorainkat; hogy a szavazatok számának rendszeresen megállapított, váratlanul gyors növekedése által a munkások győzelemben való bizonyosságát ugyanolyan mértékben növelte, mint az ellenfelek rémületét, és ezáltal a legjobb propagandaeszközünkké lett; hogy pontos képet adott nekünk saját erőnkről, valamint az összes szembenálló pártok erejéről, és ezáltal akciónk arányainak megszabásához olyan mércét szolgáltatott, amelynek nincsen párja — bennünket a korai csüggedtségtől ugyanúgy megóvott, mint a korai vakmerőségtől —, ha ez lett volna az egyetlen nyereségünk a választójogból, már ez is túlontúl elegendő lett volna. De ennél még sokkal többet nyújtott. A választási agitációban páratlan eszközt szolgáltatott arra, hogy a néptömegekkel, ott, ahol még távol állanak tőlünk, érintkezésbe lépjünk, hogy minden pártot arra kényszerítsünk, hogy nézeteit és cselekedeteit támadásainkkal szemben az egész nép előtt védelmezze; ezenfelül a Reichstagban képviselőinket olyan szószékhez juttatta, amelyről sokkal nagyobb tekintéllyel és szabadsággal beszélhetnek parlamenti ellenfeleikhez és a kinti tömegekhez, mint a sajtóban és a gyűléseken. Mit használt a kormánynak és a burzsoáziának a szocialista-törvény, ha a választási agitáció és a Reichstagban elhangzott szocialista beszédek e törvényen állandóan rést ütöttek?

Az általános választójognak ezzel a sikeres felhasználásával azonban a proletariátusnak egy egészen új harcmódja lépett életbe, és ez a harcmód gyorsan továbbfejlődött. Észrevették, hogy azok az állami intézmények, amelyekben a burzsoázia uralma megszerveződik, még további fogódzókat is kínálnak, s ezek segítségével a munkásosztály ugyanezekkel az állami intézményekkel szemben felveheti a harcot. Részt vettek tehát az egyes Landtagok,

községtanácsok, ipari bíróságok választásain, elvitattak a burzsoáziától minden olyan posztot, amelynek betöltésénél a proletariátus elegendő részének volt beleszólása. Így történt aztán, hogy a burzsoázia és a kormány odáig jutottak, hogy a munkáspárt törvényes akciójától jobban féltek, mint a törvénytelentől, a választás eredményétől jobban, mint a lázadásétól.

Mert a harc feltételei ezen a téren is lényegesen megváltoztak. A régi stílusú lázadás, az utcai barikádharc, amely 1848-ig mindenütt meghozta a végső döntést, jelentősen elavult.

Ne ringassuk magunkat illúziókban: a felkelés tényleges győzelme a katonaság felett utcai harcban, mint két hadsereg közötti győzelem, a legnagyobb ritkaságok közé tartozik. Erre azonban a felkelők éppoly ritkán is törekedtek. Náluk csak arról volt szó, hogy a csapatokat megpuhítsák erkölcsi befolyás útján, amely két hadviselő ország hadserege közötti harcban egyáltalán nem, vagy legalábbis sokkal kisebb mértékben játszik szerepet. Ha sikerül, akkor a csapat megtagadja az engedelmességet, vagy a parancsnokok elvesztik a fejüket, és a felkelés győz. Ha nem sikerül, akkor lehet bár a katonaság számbeli kisebbségben, mégis érvényre jut a jobb felszerelésnek és kiképzésnek, az egységes vezetésnek, a harci erők tervszerű felhasználásának és a fegyelemnek a fölénye. A legtöbb, amire a felkelés tisztán harcászati akcióban viheti, egy magában álló barikád szakszerű kiépítése és védelme. Kölcsönös támogatás, tartalékok felállítása, illetve felhasználása, egyszóval az egyes osztagok összeműködése és egybekapcsolódása – amely nélkül egyetlen városrészt sem lehet megvédeni, nem hogy egy egész nagyvárost – csak igen fogyatékosan, legtöbbször egyáltalán nem érhető el; a harci erőknek egy döntő pontra való koncentrálása itt magától elesik. Ezért a passzív védekezés az uralkodó harci forma; a támadás helyenként, de csak kivételesen, alkalmi előretörésekre és oldaltámadásokra szánja el magát, rendszerint azonban arra szorítkozik csupán, hogy a visszavonuló csapatok által elhagyott állásokat elfoglalja. Ehhez járul még, hogy a katonaságnak lövegei, valamint teljesen felszerelt és gyakorlott műszaki csapatai vannak, tehát olyan harci eszközei, amelyek a felkelőknél csaknem minden esetben teljesen hiányoznak. Nem csoda tehát, hogy még a legnagyobb hősiességgel megvívott barikádharcok is – Párizs 1848 június, Bécs 1848 október, Drezda 1849 május – a felkelés vereségével végződtek, mihelyt a támadók vezérei, politikai meggondolásoktól nem gátolva, tisztán katonai szempontok szerint cselekedtek és katonáik megbízhatók maradtak.

A felkelőknek 1848-ig elért számos sikere igen sokféle okra vezethető vissza. 1830 júliusában és 1848 februárjában Párizsban, úgyszintén a legtöbb spanyol utcai harcban, a felkelők és a katonaság között polgárőrség állott,

amely vagy egyenesen átállt a felkelés oldalára, vagy pedig langyos, határozatlan magatartásával a katonaságot is megingatta és a felkelésnek ráadásul fegyvereket szállított. Ott, ahol ez a polgárőrség eleve a felkelés ellen lépett fel, mint 1848 júniusában Párizsban, le is győzték a felkelést. Berlinben 1848-ban a nép részben azért győzött, mert a [március] 19-re virradó éjszaka és reggel új harci erőkkel jelentékenyen meggyarapodott, részben mert a csapatok kimerültek és ellátásuk rossz volt, és végül mert a parancsnoklás megbénult. De minden esetben azért vívták ki a győzelmet, mert a katonaság megtagadta az engedelmességet, mert a parancsnokok elhatározóképességüket elvesztették, vagy mert a kezük meg volt kötve.

A barikádnak tehát még az utcai harcok klasszikus korában is inkább erkölcsi, mint anyagi volt a hatása. Eszköz volt a katonaság szilárdságának megingatására. Ha a barikád addig kitartott, amíg ez sikerült, akkor a felkelők győztek; ha nem, akkor vereséget szenvedtek. ⟨Ez a fő pont, amelyet szem előtt kell tartani akkor is, amikor az esetleges jövőbeni utcai harcok esélyeit vizsgáljuk.⟩*

Ezek az esélyek** már 1849-ben is eléggé rosszul álltak. A burzsoázia mindenütt a kormányok oldalára állott, a „műveltség és tulajdon" üdvözölte és megvendégelte a felkelések ellen kivonuló katonaságot. A barikád elvesztette varázsát; a katona a barikád mögött már nem „a népet", hanem lázadókat, bujtogatókat, fosztogatókat, vagyonfelosztókat, a társadalom söpredékét látta; a tiszt idővel járttassá lett az utcai harc harcászati formáiban, nem menetelt többé egyenesen és fedezetlenül a hevenyészett mellvéd ellen, hanem megkerülte kerteken, udvarokon és házakon át. És ez most, némi ügyességgel, tíz eset közül kilencben sikerrel járt.

Azóta azonban még igen sok dolog megváltozott, és mind a katonaság előnyére. A nagyvárosok jóval nagyobbak lettek, de a hadseregek még inkább. Párizs és Berlin 1848 óta nem nőtt meg a négyszeresére, helyőrségük azonban ennél is többre nőtt. E helyőrségeket a vasutak segítségével 24 óra alatt több mint a kétszeresére lehet emelni, 48 óra alatt pedig óriási hadseregekké duzzasztani. Ennek a roppantul megerősített csapatlétszámnak a fegyverzete összehasonlíthatatlanul hatékonyabb lett. 1848-ban a simacsövű perkussziós elöltöltő fegyver, ma a kis űrméretű, tölténytáras hátultöltő, amely négyszer olyan messzire, tízszer olyan pontosan és tízszer olyan gyorsan lő, mint az előbbi. Akkor a tüzérség viszonylag gyenge hatású tömör golyói és kartácsai, ma a perkussziós gránátok, amelyekből egy elegendő a legjobb barikád

* *Csúcsos zárójellel az 1895-ös kiadásban törölt szövegrészeket jeleztük. – Szerk.*

** *A 2. változatban*: Az esélyek egyébként – *Szerk.*

szétrombolásához. Akkor utászcsákány a tűzfalak áttörésére, most dinamittöltények.

Ezzel szemben a felkelők oldalán az összes feltételek rosszabbodtak. Olyan felkelésre, amellyel a nép valamennyi rétege rokonszenvezne, aligha kerül sor ismét; az osztályharcban alkalmasint soha nem fog minden középréteg olyan kizárólagosan a proletariátus köré csoportosulni, hogy a burzsoázia köré sereglő reakciós párt ezzel szemben úgyszólván eltűnjön. A „nép" tehát mindig megosztottan fog megjelenni, és ezáltal hiányozni fog egy hatalmas, 1848-ban oly módfelett hatékony emelő. Ha nagyobb számban jutnak* kiszolgált katonák a felkelők oldalára, felfegyverzésük annál nehezebb lesz. A fegyverüzletek vadász- és luxuspuskái – még ha a rendőrség nem is tette volna őket előzetesen használhatatlanná a závárzat egy részének eltávolításával – korántsem érnek fel még közelharcban sem a katona ismétlőpuskájával. 1848-ig lőporból és ólomból mindenki elkészíthette magának a szükséges lőszert, ma minden puskának más a tölténye, és ezek a töltények csak egyetlen dologban egyeznek meg mindenütt, abban, hogy valamennyi a nagyipar terméke, tehát nem lehet ex tempore** elkészíteni őket, hogy tehát a legtöbb puska hasznavehetetlen, ha nincs külön hozzávaló lőszerünk. És végül a nagyvárosok 1848 óta épült új negyedeibe hosszú, egyenes és széles utcákat építettek, mintha az új lövegek és puskák hatása számára készültek volna. Őrült lenne az a forradalmár, aki a Berlin északi és keleti részén levő új munkáskerületeket maga szemelné ki barikádharc számára.

〈Azt jelenti ez, hogy a jövőben az utcai harc semmilyen szerepet sem fog többé játszani? Korántsem. Csupán azt, hogy 1848 óta a feltételek sokkal kedvezőtlenebbekké váltak a harcoló civilek és sokkal kedvezőbbekké a katonaság számára. A jövő utcai harca tehát csak akkor győzhet, ha ezt a kedvezőtlen helyzetet más mozzanatok kiegyenlítik. Utcai harc ezért ritkábban fog előfordulni egy nagy forradalom kezdetén, mint további menetében, és nagyobb erőkkel kell majd rá vállalkozni. De ezek aztán, mint a nagy francia forradalom egész folyamán, mint 1870 szeptember 4-én és október 31-én Párizsban[512], a nyílt támadást bizonyára előnyben fogják részesíteni a passzív barikádtaktikával szemben.〉

Megérti az olvasó most már, hogy miért akarnak az uralmon levő hatalmak*** bennünket okvetlenül oda juttatni, ahol a puska ropog és a kard suhog? Hogy miért vádolnak bennünket ma gyávasággal azért, mert nem me-

* *A 2. változatban*: jutnának is – *Szerk.*
** – rögtönözve – *Szerk.*
*** *A 2. változatban*: osztályok – *Szerk.*

gyünk minden teketória nélkül az utcára, amikor eleve bizonyosak vagyunk abban, hogy ott vereséget szenvedünk? Hogy miért esdekelnek hozzánk oly buzgón, hogy játsszuk már végre valahára az ágyútöltelék szerepét?

Az urak újra meg újra hiába fecsérlik kéréseiket és kihívásaikat. Olyan ostobák nem vagyunk. Éppúgy követelhetnék a legközelebbi háborúban ellenségüktől, hogy seregei az öreg Fritz* vonalalakzatában vagy, mint Wagramnál és Waterloonál[513], egész hadosztályok oszlopaiban álljanak fel, mégpedig kováspuskával a kézben. Ha a feltételek a népek háborújában megváltoztak, nem kevésbé változtak meg az osztályharcban is. A rajtaütéseknek, kicsiny tudatos kisebbségek által öntudatlan tömegek élén végrehajtott forradalmaknak az ideje elmúlt. Amikor a társadalmi szervezet teljes átalakításáról van szó, ebben a tömegeknek maguknak is részt kell venniök, maguknak is meg kell érteniök, hogy miről van szó, mi mellett szállnak síkra** életükkel és vérükkel. A legutóbbi ötven év története erre tanít bennünket. Hogy azonban a tömegek megértsék, mi a teendő, ehhez hosszú, kitartó munkára van szükség, és éppen ezt a munkát végezzük el most, mégpedig olyan sikerrel, amely az ellenfelet kétségbeejti.

A latin országokban is mindinkább belátják, hogy a régi taktikát felül kell vizsgálni. Mindenütt utánozták a választójog kihasználásának, a számunkra hozzáférhető összes posztok meghódításának német példáját***, ⟨mindenütt háttérbe szorult az előkészületlen rohamozás⟩. Franciaországban, ahol több mint száz év óta egyik forradalom a másik után ásta alá a talajt, ahol egyetlen párt sincs, amely összeesküvésekben, felkelésekben és minden egyéb forradalmi akcióban ne tette volna meg a magáét, Franciaországban, ahol ennek folytán a hadsereg a kormány számára korántsem megbízható, és ahol egyáltalában a körülmények rajtaütésszerű felkelés számára sokkal kedvezőbbek, mint Németországban – még Franciaországban is a szocialisták mindinkább belátják, hogy tartós győzelem csak akkor lehetséges számukra, ha előbb megnyerik a nép nagy tömegét, vagyis ez esetben a parasztokat. A párt legközelebbi feladatát itt is a lassú propagandamunkában és a parlamenti tevékenységben ismerték fel. Az eredmények nem is maradtak el. Nemcsak a községtanácsok egész sorát hódították meg; a kamarákban 50 szocialista ül, és ezek már három kormányt és egy köztársasági elnököt megbuktattak. Belgiumban a munkások a múlt évben kikényszerítették a választójogot[412], és a választókerületek negyedrészében győztek. Svájcban, Olaszországban,

* II. Frigyes. – *Szerk.*

** *A 2. változatban*: mi mellett kell síkraszállniok – *Szerk.*

*** *Engels által törölve*: hacsak a kormányok nyíltan nem provokálnak – *Szerk.*

Dániában, sőt Bulgáriában és Romániában is van a szocialistáknak parlamenti képviseletük. Ausztriában az összes pártok egyetértenek abban, hogy a Reichsratba való bejutásunkat nem lehet többé megakadályozni. Bejutunk, ez bizonyos, már csak azon vitatkoznak, hogy melyik ajtón át. Sőt, ha Oroszországban összeül a híres zemszkij szobor[514], az a nemzetgyűlés, amely ellen a fiatal Miklós oly hiába berzenkedik, még ott is bizonyosan számíthatunk arra, hogy abban képviselve leszünk.

Magától értetődően külföldi elvtársaink ezzel semmiképpen sem mondanak le a forradalomhoz való jogukról. Hiszen a forradalomhoz való jog egyáltalában az egyetlen *valóban* „történelmi jog", az egyetlen jog, amelyen kivétel nélkül valamennyi modern állam alapul, Mecklenburgot is beleértve, amelynek nemesi forradalma 1755-ben fejeződött be az „örökös egyezménnyel"[515], a feudalizmusnak még ma is érvényes dicső okiratba foglalásával. A forradalomhoz való jog oly megingathatatlanul él a köztudatban, hogy még von Boguslawski tábornok is egyedül ebből a népjogból vezeti le az államcsínyhez való jogot, amelyet császárjának vindikál.

De bármi történjék is más országokban, a német szociáldemokrácia különleges helyzetben van, és ezért, legalábbis egyelőre, feladata is különleges. A kétmillió választó, akiket a szavazóurnákhoz küld, a fiatal férfiakkal és a nőkkel együtt, akik mint nem-választók mögöttük állnak, a nemzetközi proletárhadsereg legnagyobb létszámú, legszilárdabb tömegét, döntő „erő-zömét" alkotja. Ez a tömeg a leadott szavazatoknak már most több mint egynegyedét adja; és ahogy a Reichstag pótválasztásai, az egyes államok Landtagjainak választásai, a községtanácsi és az ipari bírósági választások bizonyítják, szakadatlanul növekszik. Növekedése oly spontán módon, oly állandóan, oly feltartóztathatatlanul és egyúttal oly nyugodtan megy végbe, mint valami természeti folyamat. A kormány minden beavatkozása tehetetlennek bizonyult vele szemben. Két és egynegyedmillió választóra már ma számíthatunk. Ha ez így megy tovább, a század végéig meghódítjuk a társadalom középrétegeinek, a kispolgároknak és a kisparasztoknak a többségét, és olyan döntő hatalommá növekszünk az országban, amely előtt akarva, nem akarva, minden más hatalomnak meg kell hajolnia. Hogy ezt a növekedést szakadatlanul folyamatban tartsuk addig, amíg a jelenlegi* kormányzati rendszernek magától a fejére nem nő, ⟨ezt a napról napra növekvő erő-zömöt elővédharcokban fel nem őröljük, hanem a döntés napjáig sértetlenül megőrizzük,⟩ ez a legfőbb feladatunk. És csak egy eszköz van, amely a németországi szocialista harci erők állandó növekedését ideiglenesen feltartóztathatná, sőt

* *A 2. változatban*: az uralkodó – *Szerk.*

egy időre vissza is vethetné: a katonasággal való nagyméretű összeütközés, egy olyan érvágás, amilyen az 1871-es párizsi volt. Idővel ezt is kihevernők. Egy milliókra rúgó pártot a világból kilövöldözni, erre Európa és Amerika valamennyi ismétlőpuskája sem elegendő. De mindenesetre a normális fejlődés megakadna, ⟨az erő-zöm a válságos pillanatban talán nem állana rendelkezésre,⟩ a döntő harc* késlekednék, elhúzódnék és súlyosabb áldozatokkal járna.

A világtörténelem iróniája mindent a feje tetejére állít. Mi, a „forradalmárok", a „felforgatók", sokkal jobban gyarapodunk a törvényes eszközök segítségével, mint a törvénytelenekével és a felforgatással. A rendpártokat, ahogyan ők magukat nevezik, tönkreteszi az a törvényes állapot, amelyet ők maguk teremtettek. Kétségbeesetten kiáltják Odilon Barrot-val együtt: la légalité nous tue, a törvényesség megöl bennünket[250], nekünk pedig ettől a törvényességtől keményekké válnak izmaink és pirossá az arcunk, s olyanok vagyunk, mintha örökké élnénk. És ha *mi* nem vagyunk olyan őrültek, hogy engedjük magunkat az ő kedvükért utcai harcba belekergetni, akkor végül is nem marad más hátra számukra, mint hogy saját maguk szegjék meg ezt a rájuk nézve annyira végzetes törvényességet.

Egyelőre új törvényeket csinálnak a felforgatás ellen. Ismét a feje tetején áll minden. Ezek a mai felforgatásellenes fanatikusok nem maguk voltak-e a tegnapi felforgatók? Talán *mi* idéztük fel az 1866-os polgárháborút? Talán *mi* kergettük el Hannover királyát, Hessen választófejedelmét, Nassau hercegét ősi, törvényes örökös tartományukból és annektáltuk ezeket az örökös tartományokat?[516] És ezek, akik felforgatták a Német Szövetséget és három, Isten kegyelméből való Koronát, ezek panaszkodnak felforgatásról? Quis tulerit Gracchos de seditione querentes?** Ki engedhetné meg a Bismarck-imádóknak, hogy a felforgatást becsméreljék?

De fogadtassák csak el felforgatásellenes törvényjavaslataikat, súlyosbítsák még azokat, változtassák át az egész büntetőtörvényt gumivá, semmi mást nem fognak elérni, mint saját tehetetlenségük újabb bizonyítékát. Ahhoz, hogy a szociáldemokráciának komolyan nekimenjenek, egészen más rendszabályokhoz kell még folyamodniok. A szociáldemokrata felforgatáson, amely pillanatnyilag abból él***, hogy a törvényeket megtartja, csak rendpárti felforgatással tudnak kifogni, amely nem élhet anélkül, hogy a törvényeket meg ne szegje. Rössler úr, a porosz bürokrata, és von Boguslawski úr, a porosz tá-

* *A 2. változatban*: a döntés – *Szerk.*

** – Ki tűrné el, hogy a Gracchusok panaszkodjanak lázadásról?[517] – *Szerk.*

*** *A 2. változatban*: amelynek éppen most olyan jót tesz – *Szerk.*

bornok megmutatták nekik az egyetlen módot, amellyel talán még ki lehet fogni a munkásokon, akik sehogy se hagyják magukat utcai harcba csalogatni. Az alkotmány megszegése, diktatúra, visszatérés az abszolutizmushoz, regis voluntas suprema lex*! Tehát csak bátorság, uraim, csak semmi kifogás, hozzá kell látni!

Ne feledkezzenek meg azonban Önök arról, hogy a német birodalom, csakúgy, mint minden kisállam és egyáltalán minden modern állam, *szerződésnek a terméke*; először a fejedelmeknek egymás között, másodszor a fejedelmeknek a néppel kötött szerződéséé. Ha az egyik fél megszegi a szerződést, akkor semmissé lesz az egész szerződés, a másik felet sem köti többé. ⟨Amire olyan szép példát mutatott nekünk Bismarck 1866-ban. Ha tehát Önök megszegik a birodalmi alkotmányt, akkor a szociáldemokrácia szabad, azt tehet Önökkel szemben, amit akar. Hogy azonban mit fog akkor tenni – azt ma aligha köti az Önök orrára!⟩

Majdnem pontosan 1600 esztendeje a római birodalomban ugyancsak egy veszedelmes felforgató párt garázdálkodott. Aláásta a vallást és az állam összes alapjait; kereken tagadta, hogy a császár akarata a legfelsőbb törvény, hazátlan volt, nemzetközi, elterjedt a birodalom valamennyi országában, Galliától egészen Ázsiáig és a birodalom határain túlra. Sokáig a föld alatt, titokban bujtogatott; de hosszabb ideje már elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy nyíltan kilépjen a napvilágra. Ez a felforgató párt, amelyet a keresztény néven ismertek, a hadseregben is erősen képviselve volt; egész légiók voltak keresztények. Amikor a pogány nemzeti egyház áldozati szertartásaihoz kivezényelték őket, hogy ott fegyverrel tiszteljenek, a felforgató katonák arcátlanságukban odáig merészkedtek, hogy tiltakozásul különleges jelvényeket – kereszteket – tűztek sisakjukra. Még a feljebbvalók részéről szokásos kaszárnyai zaklatások is eredménytelenek voltak. Diocletianus császár nem nézhette tovább nyugodtan, hogyan ássák alá hadseregében a rendet, az engedelmességet, a fegyelmet. Erélyesen közbelépett, míg nem volt késő. Szocialistaellenes – akarom mondani keresztényellenes törvényt adott ki. A felforgatók gyűléseit betiltották, gyűléstermeiket lezárták vagy éppen leromboltak, a keresztény jelvényeket, kereszteket stb. ugyanúgy betiltották, mint Szászországban a vörös zsebkendőket. A kereszténveket állami hivatalok betöltésére alkalmatlannak nyilvánították, még őrvezető sem lehetett belőlük. Minthogy akkor még nem voltak a „személyek tekintélyére" oly jól beidomított bírák, amint ezt von Köller úr felforgatásellenes törvényjavaslata[51] feltételezi, a kereszténveknek rövid úton megtiltották, hogy a bíróság előtt

* – a király akarata a legfelsőbb törvény! – *Szerk.*

keressék igazukat. Ez a kivételes törvény is hatástalan maradt. A keresztények a kivételes törvényt gúnyból leszaggatták a falakról, sőt Nicomediában állítólag a palotát is rágyújtották a császárra. A császár erre az időszámításunk 303. esztendejében rendezett nagy keresztényüldözéssel állt bosszút. Ez volt az utolsó ilyenfajta üldözés. És olyan hatékony volt, hogy tizenhét évvel később a hadsereg túlnyomó részben keresztényekből állt, és az egész római birodalom következő egyeduralkodója, Constantinus, akit a papok nagynak neveznek, a kereszténységet államvallásnak nyilvánította.

London, 1895 március 6.

F. Engels

Einleitung

A megírás ideje: 1895 febr. 14–márc. 6

A megjelenés helye: „Die Neue Zeit", II. köt., 27. és 28. sz., 1894–95, és Karl Marx: „Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848 bis 1850", Berlin 1895

Eredeti nyelve: német

[A londoni Német Munkás Művelődési Egylet[262] elnökének]

1895 március 11.
41, Regent's Park Road, N. W.

Tisztelt Elvtárs,

sajnálom, hogy márciusi ünnepélyükön ezúttal nem vehetek részt. Egy időről időre jelentkező, egyébként jelentéktelen, de csak a legteljesebb nyugalom által gyógyítható betegségem kiújulása ismét néhány hétre otthonomhoz köt. Remélem és kívánom azonban, hogy távollétem ne csorbítsa ünnepélyük sikerét, és maradok, szívélyes üdvözlettel

F. Engels

Az első megjelenés helye:
Marx–Engels Werke, 22. köt., Berlin 1963
Eredeti nyelve: német

[Az Independent Labour Party Bizottságának[519]]

Hálás köszönet a bizottságnak szívélyes meghívásáért, de sajnos nem tehetek eleget neki, mert kezelőorvosom éppen most szigorúan megtiltotta, hogy bármiféle meghívást elfogadjak. Minthogy a jegyet valaki felhasználhatja, bátorkodom ezennel visszaküldeni.

F. Engels

A megírás ideje: 1895 április második fele
Az első megjelenés helye:
Marx–Engels Werke, 22. köt., Berlin 1963
Eredeti nyelve: angol

MELLÉKLETEK

[Friedrich Engels interjúja az „Eclair" tudósítójának 1892 április 1-én[520]]

Engels úr, aki mindennemű interjú ellensége, a kedvünkért szíves volt kivételt tenni és közölte velünk benyomásait.

„Mi a véleménye", kérdeztük, „az anarchisták legutóbbi párizsi merényleteiről?"

„Ezeket csak agent provocateur-ök művének tekinthetem, akiket azért fizetnek, hogy megpróbálják rossz hírbe hozni a pártokat, amelyekben szerepet játszanak. A kormánynak nagy érdeke fűződik e robbanásokhoz, amelyek egyidejűleg szolgálják a burzsoázia érdekeit általában és bizonyos politikai csoportok cselszövéseit különösen. Ténylegesen a lakosságot akarják megrémíteni, a terrort megszervezni és reakciót előidézni.

Ugyanehhez a módszerhez folyamodtak legutóbb Németországban, a »berlini zavargások«[521] idején. Helyénvaló, ha ebben is a rendőrség kezét keressük. Bizonyosra vehető, hogy az állítólagos szocialista tüntetések első napján néhányan a mieink közül belekeveredtek a mozgalomba, de megtévedt barátaink hamar felismerték a tüntetés igazi jellegét és menten visszavonultak.

Ezt bizonyítja az, hogy kifosztottak több olyan üzletet, amelyeknek tulajdonosai ismert szocialisták. A letartóztatott zavargók elleni per megmutatta, hogy a felbujtók antiszemiták voltak, akik néhány szegény ördögöt, éhségüket kihasználva, »Le a zsidókkal!« kiáltozásra bírtak.

Olaszországban ugyanerre a módszerre derített fényt a Cipriani és a többi anarchista ellen indított per. Az agent provocateur-ök mesterkedéseit az esküdtszék itt is leleplezte.

De ez nem mindig sikerül. Párizsban akadt egy-két nyomorult, aki összejátszott a rendőrséggel, de magán a rendőrségen kívül senki sem állíthatja, hogy ezek a szocialista párt tagjai."

Az orosz diplomácia

„Nem tart-e attól, hogy mindezek a belső megrázkódtatások arra indítják a kormányokat, hogy a kiutat egy európai háborúban keressék? Így például az Önök Vilmos császárját . . . "

„Nem. Kívánom, hogy Vilmos császár sokáig éljen, a német szocialisták legnagyobb

javára és hasznára", mondta Engels úr nevetve; „egyébként nem hiszek abban, hogy a háború küszöbön áll."

„E tekintetben nem tartja-e aggályosnak Oroszország szövetségét Franciaországgal?"

„Semmiképpen. Az elmúlt évben talán volt Oroszországban hajlandóság az agresszióra. A kronstadti tüntetések[254], a császári Oroszország nagyon is nyilvánvaló közeledése a köztársasági Franciaországhoz, mindez gyanúsnak tetszhetett. A határmenti csapatösszevonások a jelek szerint szintén okoztak némi ijedelmet. De ma egészen másképp állnak a dolgok.

Ha Oroszország szeretne is háborúskodni, nem képes rá. E percben minden másnál félelmetesebb ellenséggel kell megküzdenie: az éhínséggel.

Ez a csapás nem egy átmeneti nyomorúságos helyzet következménye, amelyet rossz időjárási viszonyok vagy hasonlók okoztak, hanem az orosz társadalom új szervezetének gyümölcse.

A krími háború óta, amelynek során egész ezredek pusztultak el a hóban, a helyzet lényegesen módosult. Ez a háború az orosz történelemben egy nagy válság kezdetét jelzi. Amikor a vereség már teljes volt, amikor Oroszország tehetetlensége egész Európa szeme elé tárult, Miklós császár, kétségbeesvén birodalmának siralmas állapotán, habozás nélkül megmérgezte magát. Így azután a trónra került II. Sándor kötelességének érezte, hogy valamilyen módon megpróbáljon segíteni országának ijesztő helyzetén.

Az oroszországi éhínség okai

Ekkor rendelte el a cár a jobbágyok felszabadítását, amely ürügyül szolgált a földek újrafelosztására a nemesek és a parasztok között. A nemeseknek adták a legjobb földeket, hozzá a vizeket és az erdőségeket. A parasztoknak csak rosszabb minőségű földeket juttattak, emellett az elosztás nem kielégítő módon, s 49 évig részletekben fizetendő megváltás ellenében történt! Mire vezetett ez?

A parasztok nem tudták a járadékot az államnak fizetni és kénytelenek voltak kölcsönökhöz folyamodni; amijük volt, az éhenhaláshoz sok, a megélhetéshez kevés volt. *Kulákok* (pénzkölcsönzők) bandája vetette magát ezekre a földművesekre, akik fokozatosan annyira eladósodtak, hogy a szabadulásra nem volt többé reményük. Amikor az uzsorások nem akartak már előleget adni, a parasztok pénzszerzés végett kénytelenek voltak eladni a termésüket, és nemcsak a saját ellátásukra szolgáló gabonát adták el, hanem azt is, ami a vetéshez nélkülözhetetlen volt, úgy hogy a következő évek termése veszélybe került.

Ilyen körülmények között az első rossz termés szükségképpen tényleges éhínséghez vezetett. Ez az éhínség beköszöntött és Oroszország mezőgazdasági termelésére ez mérte az utolsó csapást. A paraszt, aki nem tudott többé enni adni a jószágnak, csakugyan arra kényszerült, hogy levágja vagy eladja. De háziállatok nélkül a földet

nem lehet sem megművelni, sem trágyázni. Így a mezőgazdasági termelés hosszú évekre megbénult.

A parasztok felszabadítása csak egyik oldala volt az Oroszországban végbement gazdasági forradalomnak; a másik az ipari burzsoázia mesterséges létrehozása volt, amelynek a közbenső osztály szerepét szánták. Ennek meggyorsítása érdekében valóságos tilalmi rendszert vezettek be, mely nagyon kedvezett az orosz iparnak és rendkívüli mértékben elősegítette fejlődését; de minthogy ez az ipar nem volt képes exportálni, belső piacra volt szüksége. Az orosz paraszt azonban jóformán semmit sem vásárol, mert megszokta, hogy mindent maga állít elő: házat, szerszámot, ruhát stb., sőt nemrégen fából, vasból és bőrből még maga készített sok cikket és a vásáron eladta ezeket. De amikor a parasztoktól elvették a fát, mert az erdőségeket a földesuraknak adták, a vidéki ipar veszélybe került. A gyáripar végleg tönkre tette, és most már a parasztok is a gyáriparra szorultak. De abban a percben, amikor ez az ipar diadalmaskodhatott volna, halálos csapást mért rá az éhínség; a parasztok nem vásárolhatják meg többé az ipar termékeit, és az egyik veszte maga után vonja a másikét."

A gazdasági és a katonai helyzet

„Ön szerint tehát Oroszországot gazdasági helyzete megakadályozza majd abban, hogy háborúra gondoljon?

„Igen. Nem túlzok, ha azt állítom, hogy az a kép, amelyet Vauban és Boisguillebert festettek a tizenhetedik századbeli francia parasztról, ráillik az orosz parasztra is, aki ma kénytelen füvet enni. Az átmenet a hűbéri rendszerből a burzsoá rendszerbe Franciaországban nem zajlott le megrázkódtatások nélkül; Oroszországban most válságot okozott, amely azzal a veszéllyel fenyeget, hogy akutból krónikussá válik. Mindezen okok folytán az oroszok ma inkább gondolnak az evésre, mint a háborúskodásra."

„A legutóbbi orosz kölcsön..."

„Éppen erről akartam beszélni. Óriási kudarcot vallott. A francia burzsoázia, amely oly szívesen emlegeti a revánst, odáig már nem vitte a hazafiasságot, hogy az erszényét is kinyissa. A cári kormány húsz millió font sterlinget kért, de csak tizenkettőt kapott..."

„Azt mondják, a Rothschildok elősegítették e kölcsön kudarcát, hogy bosszút álljanak hitsorsosaikért, akiket az orosz kormány üldöz..."

„Eleget támadtam a Rothschildokat ahhoz, hogy most megvédhessem őket: nem ilyen ostobák. A Rothschildok csak a saját bankár-érdekeikkel törődtek, az érdekük pedig az volt, hogy minél nagyobb üzleteket kaparintsanak meg és minél több hiszékeny embert zsákmányoljanak ki – ennyi az egész."

„Végeredményben tehát Ön nem hisz Oroszország hatalmában?"

„Oroszország erős a védelemben, de nem erős a támadásban, se vízen, se szárazon. Mint rámutattam, gazdasági helyzete nem engedi, hogy veszélyes és költséges vállal-

kozásokba bocsátkozzék. Ha megvizsgáljuk katonai szervezetét, láthatjuk, hogy e tekintetben sem félelmetes.

Háború esetén nem tudna több katonát csatasorba állítani, mint amennyit jelenleg fegyverben tart. Tartalékai csak papíron léteznek, és legyenek bár ezer- és ezerszámra katonái, nincsenek tartalékos tisztjei, akik alakulatokba sorolják őket. Valóban, honnan is venné őket? Milyen körökből?

Németországban 50 százalékkal több a tartalékos tisztünk, mint amennyire szükségünk van. Vajon e tekintetben nincs-e Franciaország is viszonylag rosszabb helyzetben?", kérdezte vitapartnerünk.

Az erős Franciaország

„Egyáltalán nem", válaszoltuk. „Franciaországnak nincsen túl sok tisztje, de a káderek létszáma teljes."

„Ez koránt sincs ellenemre", mondta Engels úr. „Nem kívánok olyan erős német hadsereget, amely meg tudná hódítani egész Európát. Célunk elérésére az európai munkásosztály felszabadító mozgalmának éppúgy szüksége lehet egy erős Franciaországra, amely ura önmagának, mint egy ugyanezekkel az előnyökkel rendelkező Németországra. Az ön nagy honfitársa, Saint-Simon hirdette meg elsőként Franciaország, Anglia és Németország szövetségének, mint az európai nyugalom fő feltételének szükségességét. Ez lenne az igazi »hármasszövetség«."[128]

„Végül hadd mondjuk meg, hogy ön meglehetősen sötét képet festett az oroszországi helyzetről."

„Egyáltalán nem. Nos, akarja, hogy elmondjak egy anekdotát? Mint tudja, az éhező orosz parasztok megsegítésére elhatározták, hogy gabonát küldenek nekik a Kaukázusból, ahol sok van belőle. Kiadták a megfelelő parancsokat; nagy mennyiségű gabonát gyűjtöttek össze és vagonokat küldtek elszállítására. De az történt, hogy olyan sok üresen küldött vagont tolattak össze, hogy torlódás keletkezett: a gabona ott feküdt a vagonok mellett, de ezeket nem lehetett útnak indítani. Amikor a cár* ezt megtudta, éktelen haragra gerjedt és a helyszínre küldött egy tábornokot; ez a katona nagy lármát csapott, jelentette, hogy minden jól halad, de csak néhány vonatot tudott útnak indítani; a gabona zöme helyben elrothadt! Mi történt volna mozgósítás esetén? Oroszországnak még nincs annyi vasútja, és tisztjei nem is tudnak mit kezdeni velük."

* III. Sándor – *Szerk.*

Elzász-Lotaringia kérdése

„Még egy kérdés: és Elzász-Lotaringia, minden viszály oka? Nem hisz olyan békés megoldásban, amely Franciaországot és Németországot egyaránt kielégítené?"

„Remélem, hogy a német szocialista párt mintegy tíz éven belül hatalmon lesz. Első gondja lesz az elzász-lotaringiaiakat olyan helyzetbe juttatni, hogy maguk határozzanak politikai jövőjükről. Ennélfogva a kérdés megoldódik majd anélkül, hogy egyetlen francia katona beavatkozna. Ezzel szemben Németország és Franciaország egymás elleni háborúja lenne az egyetlen eszköz, amely megakadályozhatná a szocialisták hatalomrajutását. És ha az egymással szövetkezett Franciaország és Oroszország megtámadnák Németországot, ez utóbbi a végsőkig védené nemzeti létét, amelyhez a német szocialistáknak még nagyobb érdekük fűződik, mint a burzsoáknak. A szocialisták az utolsó emberig harcolnának és habozás nélkül folyamodnának olyan forradalmi eszközökhöz, aminőket Franciaország alkalmazott 1793-ban."

A megjelenés helye: „L'Eclair",
1892 április 6.
Eredeti nyelve: francia

[Friedrich Engels interjúja a „Figaro" tudósítójának 1893 május 8-án[522]]

. . . Alighogy Engels megtudta látogatásom célját, így nyilatkozott:

„Németország történelmének egyik legsúlyosabb korszakába lép, de rögtön hozzáteszem, hogy nekünk szocialistáknak nem kell félnünk ettől a helyzettől; ellenkezőleg, nagy előnyünk származik majd belőle. Főleg a mi agitációnknak köszönhető, hogy a fegyverkezési hiteleket elvetették.[388] A különböző parlamenti pártok nem vehettek semmibe bennünket, és még kevésbé tehette ezt a kormány, amely jól tudja, hogy mi vagyunk a legveszedelmesebb ellenség. Amikor Németországban köztudomásúvá vált a kormány szándéka, hogy új fegyverkezési hiteleket kér, a lakosság felháborodott, s a centrum meg a radikálisok[523] szavazatát minden bizonnyal befolyásolta a közvélemény nyomása."

„Látja", tette hozzá Engels nyomatékkal, „Németországban a nép azt mondja: *Elég katonánk van már. Ennek véget kell vetni!*"

„És az új Reichstagról mit gondol, Engels úr?"

„*E percben, amikor Önnel beszélek*, úgy vélem, hogy a következő Reichstag még kevésbé lesz hajlandó a hiteleket megszavazni, mint a régi. De nem titkolom el magam előtt azt a lehetőséget sem, hogy az újonnan megválasztottak, akikre öt évi törvényhozói tevékenység vár, tárgyalásba bocsátkoznak a kormánnyal, amely azután némi *szelíd erőszakkal* megszavaztat egy kompromisszumot. Abban a valószínű esetben, ha a Reichstag megtagadja a hiteleket, másodszor is fel kellene oszlatni, és ez, meggyőződésem szerint, olyan Reichstag megválasztását eredményezné, amely még inkább ellenszegül a kormány javaslatainak. Akkor kiéleződne a konfliktus és eldőlne, ki marad felül, a parlament vagy a császár. Megismétlődnék Bismarck és a porosz kamara 1864-ben kirobbant konfliktusa, amely az Ausztria elleni háborúval ért véget."[235]

E válaszával Friedrich Engels arra késztetett, hogy felvessem előtte az európai sajtóban már megvitatott két eshetőséget: II. Vilmos államcsínyjének lehetőségét belföldön, és egy támadását kifelé.

„Egy államcsínyt végrehajtani", felelte vitapartnerem élénken, „ma már nem olyan könnyű, mint azelőtt. 1864-ben, Bismarck és a porosz kamara konfliktusa idején, Poroszország centralizált állam volt, de ma a német birodalom föderatív állam. A központi kormány túl sokat kockáztatna, ha államcsínyt kísérelne meg. Ahhoz, hogy bizonyos legyen végrehajtásában, az egyes szövetséges kormányok *egyhangú* hozzájárulására lenne szüksége. Ha csak *egyiküknek* nem megy bele az államcsínybe, mentesül a

birodalom iránti kötelezettségei alól, s ez a föderatív állam széthullását jelentené. De ez nem minden. A szövetségi alkotmány az egyetlen garancia, amellyel a kisállamok Poroszország túlsúlyával szemben rendelkeznek; ha azt maguk megsértik, kezüket-lábukat gúzsba kötve kiszolgáltatják magukat a központi hatalom kénye-kedvének. Valószínű-e, hogy Bajorország ennyire beadja a derekát? Nem, és hogy rövidre fogjam, e pontról csak ennyit mondok: ahhoz, hogy a császár államcsínyt követhessen el Németországban, az szükséges, hogy vagy a nép álljon mellette, de ez nincs így, – vagy pedig valamennyi szövetséges kormány – és *valamennyit sohasem tudja a maga oldalára állítani.*"

Minthogy Engelsnek ez utóbbi kijelentése nem győzött meg, kitartottam a belföldi államcsíny valószínűsége mellett.

„Nem állítom", válaszolta, „hogy az, amit *felülről irányított forradalomnak* nevezek, a jövőben nem fenyeget. Bebel és több más barátunk már meg is mondta, hogy előrelátható egy merénylet az általános választójog ellen."

„Ez esetben az erőszakra erőszakkal válaszolnának?"

„Nem lennénk olyan esztelenek, hogy belemenjünk a kormány csapdájába, hiszen a német kormány mit sem kíván annyira, mint egy felkelést, hogy akkor azután eltiporhasson bennünket. Túlságosan jól ismerjük a magunk és a kormány erőinek jelenlegi állapotát, semhogy könnyű szívvel megkockáztatnánk egy ilyen játszmát. Egyébként pedig: volna-e II. Vilmosnak mersze ahhoz, hogy *teljesen* eltörölje az általános választójogot? Nem hiszem. Talán felemeli a választók korhatárát, talán olyan *revideált és megjavított* általános választójogot tukmál ránk," (e szavaknál Engels elnevette magát) „amilyet most Belgium fog kitapasztalni."[412]

„Nem tart-e ellenzéki képviselők tömeges letartóztatásától?"

„Ó", kiáltott fel Engels, „ilyesmit Németországban senki sem tart lehetségesnek. Vannak konföderált kormányok, így például Bajorországé, amelyek sohasem járulnának hozzá az ilyen kirívó alkotmánysértés szentesítéséhez. Ne felejtse el, hogy a birodalmi alkotmány és a Reichstag az egyedüli fegyverek, amelyekkel a kisállamok megakadályozhatják, hogy a porosz kormány megsemmisítse őket."

Elérkezünk a külső támadás hipotéziséhez. Engels korántsem pesszimista.

„Nyilvánvaló", mondja, „hogy hirtelen kitörhet egy háború. De kirobbantásáért ma ki merne felelősséget vállalni, ha csak nem esetleg Oroszország, amelyet területének óriási kiterjedése miatt nem lehet meghódítani? És mégis ... E percben Oroszország olyan helyzetben van, hogy négy hétig sem bírna ki egy háborút, ha külföldről nem kap pénzt."

Vitapartnerem itt rövid szünetet tartott, majd alig türtőztetett haraggal ezeket mondta:

„Csakugyan nem értem a francia kormányt. Oroszországnak van szüksége Franciaországra és nem Franciaországnak Oroszországra. Oroszország tönkrement, termőföldje kimerült. Ha a francia kormány megértené a tényleges helyzetet, megkaphatna Oroszországtól mindent, amit akar ... egyszerűen mindent ... kivéve pénzt és tényleges katonai segítséget. Franciaország nélkül Oroszország elszigetelődne, teljesen elszigetelődne ... És ne meséljenek nekem az oroszok katonai erejéről! Em lékez-

zék a törökországi háborúra. A románok nélkul az oroszok tehetetlenek lettek volna Plevnánál[74] . . . Nem, minél tovább gondolkodom, annál kevésbé hiszek a háborúban. Esélyeim a annyira bizonytalanok! A hadseregek ma teljesen új szinten állnak, és ez minden számítást megdont. Vannak olyan fegyverek, amelyekkel percenként tíz lövést lehet leadni, lotávolságuk megkozelíti az ágyúét, lovedékeik hallatlan utoerejuek! Vannak melinitgránátok, roburitgránátok stb. Mindezeket a felelmes pusztítófegyvereket háborúban még sohasem próbaltak ki. Egyáltalán nem tudjuk tehát, hogy a fegyver zet e forradalma hogyan hat majd a taktikara és a katonák erkolcsere.

Ha II. Vilmos bele akarná vetni magát a háboruba, a sajat vezérkarában ellenállásra találna, *éreztetnék* vele egy háború hallatlan kockázatát. III. Napóleon korában még lehetett lokalizált háborúkat folytatni, ma a háború általánossá válna és *kiszolgáltatná Európát Angliának*, mert Anglia kénye-kedve szerint kiéheztethetné az egyik vagy a másik hadviselo felet. Sem Németország, sem Franciaország nem termel elég gabonát; szukségképpen külfoldrol kell gabonát behozniok. Szukségletuket történetesen Oroszországból szerzik be. Ha Németország háborúskodna Oroszországgal, egyetlen hektoliter gabonát sem kaphatna tole. Másrészt Franciaország sem juthatna orosz gabonához, ha Kozép-Európa hadjáratot indítana ellene. Így tehat csak a tengeri út állna nyitva. De a tenger felett háborús idokben inkább mint valaha az angolok rendelkeznének. Az angol kormány pénzkolcsonöket nyújt kulönféle tengerentúli szolgálatokat ellátó hajózási társaságoknak, és így rendelkezésére állnak *az ó ellenőrzése alatt* épült hajóik. Ennélfogva Anglia haduzenet esetén a saját hatalmas flottáján kívül ötven–hatvan cirkálóval rendelkeznék, amelyeknek feladata lenne elállni az útját azon hadviselő ország vagy országok szállítmányainak, amelyekkel szemben Anglia fellépne. De Anglia még akkor is a helyzet legfóbb döntóbírája lenne, ha semleges maradna. Mikozben a hadviselo országok kimerulnének a harcban, Anglia a megfelelo pillanatban megjelenne és diktálná a békefeltételeket. Egyébként ne nyugtalankodjék egy II. Vilmos által kirobbantható háború miatt. A német császár sokat veszített kezdeti hevéból . . ."

Ezután már csak egy fontos kérdést akartam feltenni Engels úrnak: milyen esélyei vannak a német szocialistaknak a következo választásokon?

„Meggyózódésem", felelte e kérdésre, „hogy az 1890-es választásokhoz viszonyítva 700 000 - 1 000 000 szavazatot nyerünk. Összesen tehát két és egynegyed, ha ugyan nem két és fél millió szavazatot szerzünk. De a meghódított képviselőházi mandátumok nem felelnek majd meg ennek a számnak . . . Ha a mandátumokat egyenlően osztották volna el, a legutóbbi Reichstagban a választások után, amelyek másfél millió szavazathoz juttattak bennunket, nyolcvan képviselónk lett volna harminchat helyett. A birodalom megalapítása óta, amikor a választókerületeket megállapították, a lakosság eloszlása a mi hátrányunkra módosult. A választókerületek megállapításánál az volt a szabály, hogy 100 000 lakosra jusson egy képviseló. Berlinnek azonban, amely még mindig csak hat képviselot kuld, jelenleg több mint másfél millió lakosa van. Berlinnek tehát szabály szerint ma tizenhat képviselot kellene a Reichstagba küldenie. A másik példa: Köln; lakossága most 250 000 fő, és még mindig csak egyetlen képviselője van."

„Állít-e a szocialista párt minden választókerületben jelöltet?"

„Igen, mind a 400 választókerületben lesz jelöltünk. Fontos nekünk, hogy seregszemlét tartsunk."

„És Önöknek, német szocialistáknak, mi a végső céljuk?" Engels úr néhány pillanatig rám nézett, majd így szólt:

„Nincs végső célunk. *A fejlődés hívei* vagyunk, nem szándékozunk végleges törvényeket diktálni az emberiségnek. Hogy vannak-e eleve kialakított nézeteink a jövendő társadalom szervezetének részleteit illetően? Körünkben ilyeneknek még a nyomát sem fogja találni. Már akkor is elégedettek leszünk, ha a termelőeszközöket átadták a közösségnek, és jól tudjuk, hogy ez a mostani monarchista és föderatív kormány alatt lehetetlenség."

Bátorkodtam megjegyezni, hogy még igen távolinak vélem azt az időt, amikor a német szocialisták megvalósíthatják elméleteiket.

„Nincsen ez olyan távol, mint ön gondolja", válaszolta Engels úr. „Véleményem szerint közeledik az az idő, amikor pártunk hivatott lesz kezébe venni a kormányzást. A század vége felé talán megvalósulni látja majd ezt az eseményt.

Kövesse csak nyomon híveink számát parlamenti harcaink kezdete óta! Minden választáskor állandó emelkedés észlelhető. A magam részéről meg vagyok győződve arról, hogy ha az utolsó Reichstag a törvényben megszabott ideig a helyén marad, vagyis ha a választásokra csak 1895-ben kerül sor, három és fél millió szavazatot szereztünk volna. Mármost Németországban tíz millió választó van és átlagban hét millió tényleges szavazó. Hét millió választó közül csupán három és félmillió támogatásával a német birodalom jelenlegi formájában nem maradhat fenn. És – ne felejtse el, ez nagyon lényeges – választóink számadatai jelzik híveink számát a hadseregben. Minthogy tíz millió választó közül másfél millió *máris* ránk szavaz, tehát körülbelül a lakosság egyhetede mellettünk van, úgy számíthatjuk, hogy hat katona közül egy a mi emberünk. Mire három és félmillió szavazatunk lesz – ami már nincs nagyon messze –, a hadsereg fele a miénk lesz."

Kifejeztem kételyeimet afelől, hogy a hadseregben szolgáló szocialista katonák forradalom esetén hívek maradnak elveikhez, amire Engels úr szó szerint ezt mondta:

„Azon a napon, amikor mi kerülünk többségbe, az, amit a francia hadsereg ösztönösen tett, vagyis, hogy nem lőtt a népre, nálunk tudatosan fog megismétlődni. Igen, bármit mondanak is a megrémült burzsoák, ki tudjuk számítani azt az időpontot, amikor a lakosság többsége mellettünk lesz, eszméink mindenütt terjednek, a tanárok, az orvosok, az ügyvédek stb. között épp úgy, mint a munkások között. Ha holnap kezünkbe kellene vennünk a hatalom irányítását, mérnökökre, vegyészekre, agronómusokra lenne szükségünk. Nos, meggyőződésem, hogy jó néhányan már mellettünk lennének. Öt vagy tíz év múlva többen lesznek, mint amennyire szükségünk van."

E rendkívül optimista szavak után elbúcsúztam Friedrich Engels úrtól.

A megjelenés helye: „Le Figaro",
1893 május 13.
Eredeti nyelve: francia

[Friedrich Engels interjúja a „Daily Chronicle" tudósítójának 1893 június végén[524]]

... Engels urat Regent's Park Road-i lakásán találtam; természetesen örvendezett a német Reichstag-választások eredményén.

„Tíz mandátumot szereztünk", válaszolta kérdésemre. „Az első választási menetben 24 mandátumot kaptunk, és 85 emberünkből, akik a második menetre maradtak, 20-at megválasztottak. Tizenhat mandátumot nyertünk és hatot veszítettünk, úgyhogy tiszta nyereségünk tíz mandátum. A hat berlini mandátumból öt a miénk."

„Mennyi összes szavazataik száma?"

„Ezt csak akkor fogjuk megtudni, amikor összeül a Reichstag és ismertetik a képviselőválasztási eredményeket, de úgy gondolom, 2 000 000-nál valamivel több szavazatra számíthatunk. 1890-ben 1 427 000 szavazatot kaptunk. De vegye tekintetbe, hogy ezek csupán a szocialisták szavazatai. Az összes pártok felsorakoztak ellenünk, kivéve a Néppárt egy kis részét, amely amolyan radikális-republikánus párt-féle.[525] 391 jelöltet állítottunk, és egyetlen más párttal sem kötöttünk egyezséget. Ha ilyesmit akartunk volna, húsz vagy harminc mandátummal többet kaphattunk volna, de mi állhatatosan elutasítottunk minden kompromisszumot, és éppen ez teszi pozíciónkat olyan erőssé. Egyetlen emberünk sem vállalt kötelezettséget arra, hogy valamely pártot vagy rendelkezést támogat, kivéve a saját pártunk programját."

„De tulajdonképpen 2 000 000 választójuknak több mandátumot kellett volna eredményeznie?"

„Ez a mandátumok hibás elosztása miatt van. Amikor először alakult meg a Reichstag, feltételeztük, hogy egyforma választási körzetek lesznek, úgy, hogy minden 100 000 lakosra egy képviselő jut, de kezdettől fogva meglevő egyenlőtlenségek, a lakosság növekedése és vándorlása nagyon egyenlőtlenné tette a szavazók számát az egyes kerületekben. Ez nagy kárt okoz nekünk. Vegyük Liebknecht berlini mandátumának esetét. 51 000 szavazatot kapott egy mintegy 500 000 lakosú választókerületben."

„És hogyan vélekedik a hat mandátumról, amelyet elvesztettek?"

„Nos, mindegyik olyan körülményekkel függ össze, amelyek megmagyarázzák elvesztésüket. Bremát 1890-ben mindig szerencsés véletlennek tekintettük. Lübeckből, mint Bebeltől éppen hallottam, sok munkás eltávozott, s ha a választások télen zajlanak le, megtartottuk volna a mandátumot. Továbbá gondolja meg, hogy bennünket a gazdasági pangás jobban érint, mint Önöket, s nekünk harcolnunk kellett a vállalkozók ádáz gyűlölete ellen. Noha a szavazás titkos, egyes érdekeltek módot találtak arra,

hogy semmissé tegyék a választás titkosságát. Mi nem úgy szavazunk, mint Önök Angliában, hogy kitöltünk egy szavazójegyet, hanem szavazócédulákkal, amelyeket minden választó magával hoz. Azonkívül gazdasági pangás és az 1892. évi kolerajárvány sok munkást állami támogatás elfogadására kényszerített, és ez egy évre felfüggeszti választójogukat.

De büszkébb vagyok vereségeinkre, mint győzelmeinkre", folytatta Engels úr. „A Drezda környéki választókerületben a megválasztott jelölttel szemben, aki az összes többi párt szavazatát kapta, nekünk csak 100 szavazat hiányzott, és az összes szavazatok száma 32 000 volt. Ottensenben a megválasztott képviselővel szemben, akit ugyanúgy támogattak, a mi jelöltünknek csak 500 szavazattal volt kevesebbje és 27 000 volt az összes szavazatok száma. Stuttgartban a mi jelöltünk 13 315 szavazatot kapott, csak 128-cal maradt le a megválasztott képviselő mögött Lübeckben 19 000 leadott szavazat mellett csak 154-gyel maradtunk le. S mint mondottam, ezek mind szocialista szavazatok valamennyi többi párt egyesülésével szemben."

„Mondja el, mi a politikai programjuk?"

„Programunk majdnem azonos az angliai Social Democratic Federation[101] programjával, jóllehet a politikánk nagyon különböző."

„Gondolom, közelebb áll a Fabian Society[488] politikájához?"

„Nem, semmi esetre sem!", válaszolta Engels úr nagyon élénken. „A Fabian Society-t csupán a Liberális Párt egyik fiókszervezetének tekintem. Csak olyan eszközökkel törekszik társadalmi megújulásra, amilyeneket ez a párt kínál. Mi szemben állunk minden más politikai párttal és harcolni fogunk valamennyi ellen. Az angol Social Democratic Federation csak egy kis szekta és úgy is cselekszik. Zártkörű testület. Nem tudta kézbe venni a munkásmozgalom egészének vezetését és nem tudta a szocializmus felé irányítani. A marxizmust ortodoxiává változtatta. Így a dokkmunkások sztrájkja idején ragaszkodott ahhoz, hogy John Burns bontsa ki a vörös zászlót, holott az efféle eljárás tönkretette volna az egész mozgalmat, és a dokkmunkásokat, megnyerésük helyett, visszakergette volna a tőkések karjaiba. Mi ilyent nem teszünk. Mindamellett programunk tisztán szocialista program. A mi első követelésünk minden termelési eszköz és szerszám szocializálása. Elfogadunk ugyan mindent, amit valamely kormány ad, de csak mint részfizetést, amelyért nem tartozunk köszönettel. A költségvetésnek mindig ellene szavazunk és leszavazzuk a hadseregnek szánt pénzeket és létszámnövelést. Azokban a választókerületekben, ahol nem volt jelöltünk a második választási menetre, utasítottuk híveinket, hogy csak olyan jelöltekre szavazzanak, akik kötelezik magukat, hogy a katonai költségvetés, mindenfajta adóemelés és a nép jogainak mindennemű korlátozása ellen szavaznak."

„És hogyan hatnak majd a választások a német politikára?"

„A katonai költségvetést el fogják fogadni.[526] Az ellenzék teljesen összeomlóban van. Tulajdonképpen mi vagyunk most az egyetlen igazi és szilárd ellenzék. A nemzeti liberálisok csatlakoztak a konzervatívokhoz. A szabadelvű párt kettészakadt, és a választások majdnem megsemmisítették. A katolikusok és a kis frakciók nem mernek megkockáztatni egy újabb felbomlást és inkább engednek majd, semhogy ellenállást tanúsítsanak."

„Most rátérve az európai politikára, véleménye szerint hogyan hatnak majd rá a választások?"

„Ha megszavazzák a katonai költségvetést, Franciaország és Oroszország nyilván ugyanebben az irányban tesz majd lépéseket, Franciaország máris hadseregébe tömörítette egész férfilakosságát, még a fizikailag alkalmatlanokat is, de nem kétséges, hogy hozzálát majd hadseregének mint hadi gépezetnek a tökéletesítéséhez. Oroszországnak nehézségei lesznek tisztek előteremtésében. Ausztria és Németország természetesen össze fognak tartani."

„Eszerint tehát az európai béke szempontjából meglehetősen rosszak a kilátások?"

„Persze bármely csekélység siettethet egy konfliktust, de nem hiszem, hogy ezeknek az országoknak az uralkodói háborút akarnak. Az új gyorstüzelő ágyúk pontossága és lőtávolsága, és a füst nélküli puskapor bevezetése olyan forradalmat jelentenek a hadviselésben, hogy senki nem mondhatja meg előre, mi lesz a helyes taktika a megváltozott körülmények között vívott csatában. Ez ugrás lesz a sötétbe. És a hadseregek, amelyek a jövőben egymással szembenállnak, olyan hatalmasak lesznek, hogy a következő háborúhoz képest minden előző háború csupán gyerekjáték volt."

„És Ön szerint milyen befolyása lesz a Szociáldemokrata Pártnak Európában?"

„Természetesen a béke irányában fog hatni. Mi mindig tiltakoztunk Elzász-Lotaringia annexiója ellen, és Sedan után Marx és én egy üzenetet fogalmaztunk az Internacionálé nevében[527], hangsúlyozva, hogy a német nép és a francia köztársaság között nincs viszály, tisztességes feltételeken alapuló békét követeltünk és pontosan arra is rámutattunk, ami azután meg is történt – hogy az annexió Oroszország karjaiba kergeti Franciaországot és állandóan fenyegeti majd az európai békét. Pártunk mindig követelte a Reichstagban, adják meg az elzász-lotaringiaiaknak a lehetőséget arra, hogy döntsenek jövendő sorsuk fölött – újból egyesülni akarnak-e Franciaországgal, németek akarnak-e maradni, csatlakozni akarnak-e Svájchoz vagy függetlenné akarnak-e válni."

„Eszerint Ön arra számít, hogy a nem nagyon távoli jövőben létrejön az »Európai Egyesült Államok«?"

„Kétségtelenül. Minden ebbe az irányba halad. Eszméink minden európai országban terjednek. Itt van" (egy vastag könyvet vett elő) „új romániai folyóiratunk. Van egy hasonló Bulgáriában. A világ munkásai gyorsan megtanulják az egyesülést."

„Tud nekem néhány számadatot mondani a szocializmus németországi növekedésének szemléltetésére?"

Erre Engels úr elővett egy gondosan kidolgozott diagramot, amely megmutatta, hány szavazatot kapott egy-egy párt a Reichstag jelenlegi formájában való létrejötte óta az egyes választások alkalmával.

„1877-ben", mondta „500 000 szavazatot kaptunk; 1881-ben, a szocialista-törvény szigorúsága miatt, csupán 300 000-et; 1884-ben 550 000-et és 1890-ben 1 437 000-et. Ezúttal 2 000 000-nál több szavazatot kaptunk."

„És minek tulajdonítja Ön ezt a csodálatos növekedést?"

„Főleg gazdasági okoknak. 1860 óta Németországban olyan nagy ipari forradalmat csinálunk végig, annak minden rossz kísérő jelenségével együtt, amilyen Önöknél volt

Angliában 1760-tól 1810-ig. Az Önök gyárosai ezt nagyon jól tudják. Továbbá a jelenlegi gazdasági pangás jobban érintette a mi, ipari tekintetben fiatal országunkat, mint az Önökét, amely régi ipari ország. Ezért a munkásokra gyakorolt nyomás nagyobb. Ha azt mondom, munkások, ezen valamennyi osztály dolgozóit értem. A kiskereskedő, akit tönkretesz a nagy kereskedelmi vállalkozás, az alkalmazott, az iparos, a városi és a falusi munkás, mind kezdik érezni jelenlegi tőkés rendszerünk nyomását. Mi pedig egy tudományos megoldást tárunk eléjük, és minthogy mind tudnak olvasni és önállóan gondolkodni, csakhamar helyes következtetésre jutnak és csatlakoznak sorainkhoz. Szervezettségünk kitűnő – ellenfeleink csodálatát és kétségbeesését váltja ki. Kitűnő lett Bismarck szocialista-törvényének jóvoltából, amely nagyon hasonlított az Önök írországi kivételes törvényéhez. Továbbá felbecsülhetetlen értékű katonai kiképzésünk és fegyelmünk. Hamburgnak mind a 240 000 választója egy negyed óra alatt megkapta választási felhívásainkat és irodalmunkat. Sőt, a múlt évben e város hatóságai hozzánk fordultak azzal a kéréssel, hogy legyünk segítségükre a kolera elleni küzdelmet szolgáló útmutatások szétküldésében."

„Tehát Ön azt reméli – ami mindenkit érdekel –, hogy hamarosan egy szocialista kormány lesz uralmon?"

„Miért ne? Ha pártunk továbbra is úgy nő, mint eddig, akkor 1900 és 1910 között többségben leszünk. S ha ez így lesz, bizonyos lehet abban, hogy nem leszünk híján sem ötleteknek, sem olyan embereknek, akik ezeket valóra váltják. Az ön népének, úgy vélem, ebben az időben olyan kormánya lesz, amelyben Sidney Webb úr már beleőszült abba a kísérletébe, hogy áthassa a Liberális Pártot. Mi nem hiszünk a polgári pártok áthatásában. Mi a népet hatjuk át."

A megjelenés helye: „The Daily Chronicle",
1893 július 1.

Eredeti nyelve: angol

FÜGGELÉK

Jegyzetek*

[1] Engels az 1890-es németországi választások február 20-i első fordulója után írta meg cikkét; a szociáldemokraták ekkor 20 képviselőjüket juttatták be a Reichstagba (az első beszámolók 21 képviselőről írtak); a második fordulón további 15 szociáldemokrata képviselő került a parlamentbe; a szociáldemokrata szavazatok száma összesen 1 427 298 volt. A „Newcastle Daily Chronicle" a következő szerkesztőségi bevezetéssel kozolte Engels cikkét: „Az alábbi cikket a német szocialista párt egyik legbefolyásosabb tagjától kaptuk. Sokéves kapcsolata e párttal, közeli ismeretsége Karl Marxszal és általában a szocialista vezetőkkel teljes mértékben és talán mindenki másnál inkább feljogosítja arra, hogy nézeteiket tolmácsolja." – A „Berliner Volksblatt" 1890 április 6-i száma „Friedrich Engels cikke" címmel szintén közölte Engels cikkét; a szerkesztőség bevezető jegyzetben utalt arra, hogy a szocialista-törvény nyomán előállt sajtóviszonyok miatt kénytelen volt Engels némely kifejezését enyhébb formában közolni. – „Newcastle Daily Chronicle" (Newcastle-i Napi Krónika) – angol napilap, 1858-tól (ezzel a címmel 1862-től) 1922-ig jelent meg. – „Berliner Volksblatt" – 1884-ben alapított szociáldemokrata napilap, az 1890-es hallei pártkongresszus határozata alapján „Vorwärts. Berliner Volksblatt" címmel a Németországi Szociáldemokrata Párt központi lapja; főszerkesztője Wilhelm Liebknecht. Az 1890-es évek közepétől a „Vorwarts" szerkesztése mindinkább a párt jobbszárnyának a kezébe került. – *1 351*

[2] A kivételes törvényt vagy szocialista-törvényt („Törvény a szociáldemokrácia közveszélyes törekvései ellen") Bismarck 1878 októberében fogadtatta el a Reichstaggal. A szociáldemokráciát törvényen kívül helyezték, a munkásújságokat (több mint ötvenet) beszüntették, a munkásegyleteket betiltották, pénzüket elkobozták, gyűléseiket a rendőrség feloszlatta; a törvény módot adott arra, hogy „ostromállapotot" hirdessenek (v. ö. Engels: „Bismarck és a német munkáspárt", 19. köt. 315—317. old.). Tömeges letartóztatások történtek, de a párt illegálisan folytatta munkáját. A munkásosztály fokozódó nyomása végül kikényszerítette a törvény eltörlését (1890 okt. 1-én). – *1 177 199*

[3] „Der Sozialdemokrat" – a német szociáldemokrácia központi lapja; a szocialista-törvény idején jelent meg, 1879 szeptemberétől 1888 szeptemberéig Zürichben, 1888 októberétől 1890 szeptemberéig Londonban. 1879–1880-ban Georg von Vollmar, utána Eduard Bernstein irányította a „Sozialdemokrat" szerkesztését. Marx és Engels kapcsolatot tartottak a lappal, segítettek a szerkesztőségnek, hogy proletár irányvonalat érvényesítsen, bírálták és javították egyes hibáit. Engels a lap munkatársa volt. – *1 295*

[4] A Nemzeti Liberális Párt (Nationalliberale Partei) 1866 őszén, a haladópártban bekövetkezett szakadás után alakult. A nemzeti liberálisok a burzsoázia anyagi érdekeinek kedvé-

* Csak azokhoz a nevekhez, művekhez stb. adtunk jegyzetet, amelyekről a mutató egymagában nem adna kellő tájékoztatást. A jegyzettel nem magyarázott nevek és művek közvetlenül a mutatóban keresendők, ugyanígy a jegyzetekben említett személyek és források részletesebb adatai is.

ért feladták a politikai uralomra irányuló követeléseiket és Bismarcknak behódolva fő céljuknak a német államok porosz vezetés alatt történő egyesítését tekintették. – A Centrumpárt 1870-ben alakult a katolikus porosz képviselőkből; 1871-ben parlamenti párt lett; hintapolitikát folytatott a kormányhoz hu pártok és a baloldali ellenzéki frakciók között, képviselői az uléstermek kozepén foglaltak helyet. A Centrumpárt támogatta a nyugat- és délnyugat-németországi kis- és középállamok földbirtokosainak és burzsoáziájának szeparatista és poroszellenes törekvéseit, ellenzékben volt a Bismarck-kormánnyal szemben, de támogatta annak szocialistaellenes intézkedéseit (v. o. Engels: „Hogyan tovább?", 4–7. old. és „Az erőszak szerepe a történelemben", 21. köt. 335 386. old.). – A Konzervatív Párt a porosz junkerok, a katonai kamarilla, a vezető állami és lutheránus egyházi tisztségviselők pártja volt, az 1848-as porosz nemzetgyűlés monarchista frakciójának szélsőjobboldali szárnyából alakult; az Északnémet Szovetség megalakulása után jobbfelől ellenzéki állást foglalt el Bismarckkal szemben, mert féltette tőle a porosz sovinizmus érdekeit. 1866-ban a Konzervatív Pártból alakult meg a Szabad Konzervatív (vagy Birodalmi) Párt, amely a nagybirtokosok és nagyiparosok érdekeit képviselte és támogatta Bismarckot. – *1*

[5] II. Vilmos 1890 februárjában, rovidddel a választások előtt kiadott és a szociáldemokrácia novekvő szerepének ellensúlyozására szánt rendeletei közül az elsőben utasította kancellárját egy nemzetközi munkaügyi konferencia egybehivására, egységes munkaügyi törvényhozás létrehozása céljából. A Berlinben 1890 márciusában megtartott konferencián Anglia, Franciaország, Ausztria-Magyarország, Olaszország és még néhány európai állam kormányai is képviseltették magukat. Határozatot hoztak a 12 éven aluli gyermekek munkájának betiltásáról és a nők és gyermekek munkanapjának lerovidítéséről, de nem kötelezték a résztvevőket a határozatok betartására. A második rendeletben a császár felkérte a közmunkaügyi és a kereskedelem- és iparügyi minisztereket az érvényben levő munkaügyi törvényhozás felülvizsgálására; az indoklás a munkások helyzetének megjavítása volt. – *2*

[6] Deus ex machina a görög színjátszásban gépezet segítségével a színen megjelenített isten; átvitt értelemben a cselekménybe való kozvetlen isteni beavatkozás. – *2*

[7] Engels cikke a „Sozialdemokrat"-on kívul az „Arbeiterzeitung" 1890 márc. 14-i (11.) számában, utolsó bekezdése pedig a „Berliner Volksblatt" (v. o. 1. jegyz.) 1890 márc. 13-i (61.) számában, „Friedrich Engels a jelenlegi helyzetről" címmel jelent meg. – „Arbeiterzeitung" – az osztrák szociáldemokrácia lapja, 1889 és 1893 kozott hetente, 1894 óta hetenként kétszer és 1895 január 1-e óta naponta adják ki Bécsben. Szerkesztője Victor Adler volt. A kilencvenes években kozolte Engels több cikkét; munkatársai között volt August Bebel és Eleanor Marx-Aveling. – *4*

[8] A kartell a Konzervatív Párt és a Szabad Konzervatív Párt, valamint a Nemzeti Liberális Párt egyesülése volt, 1887 januárjában alakult; az 1887 februári választások eredményeként 220 képviselője került a Birodalmi Gyűlésbe; támogatta Bismarckot a védővámok bevezetésében, számos adó felemelésében stb. A kartellbe tomorult pártok közötti ellentétek kiéleződése és az 1890-es választásokon elszenvedett kudarc (132 képviselője jutott a Birodalmi Gyűlésbe) az egyesulés felbomlásához vezetett. – *4*

[9] A Német Szabadelvű Párt 1884-ben alakult a haladópártból és a Nemzeti Liberális Párt balszárnyából. Szembenállt Bismarckkal, a kis- és középpolgárság érdekeit képviselte; egyik képviselője és vezetője Eugen Richter volt. – *4*

[10] A lengyelek és az elzásziak kis Reichstag-képviselőcsoportjai, valamint a Hannoverben 1866 után megszerveződott „Német-Hannoveri Jogpárt" hívei azt követelték, hogy ál-

lítsák vissza a Hannoveri Királyságot a welf dinasztia alatt, amely 1866-ig, Hannover Poroszországba való bekebelezéséig Hannoverban uralkodott. – *5*

[11] Engels utal az úgynevezett kultúrharcra (Kulturkampf), azoknak a törvényes intézkedéseknek a rendszerére, amelyeket Bismarck a hetvenes években a világi kultúra védelme címén a katolikus egyház és a szeparatista és poroszellenes tendenciákat támogató Centrumpárt (v. ö. 4. jegyz.) ellen hozott. A Reichstag 1872 májusában tárgyalta Hohenlohe bíboros ügyét, akit Vilmos császár követul akart küldeni a pápai székhez, de a pápa visszautasította; ekkor hangzott el Bismarck mondása: „Canossába nem megyünk!", utalva IV. Henrik császárnak VII. Gergely pápa előtt Canossában történt megalázkodására. – Egyébként Bismarck a nyolcvanas években a reakciós erők tömörítése céljából eltörölte a „kultúrharc" intézkedéseinek zömét. – *5*

[12] A delphoi jósda ezt mondta Kroiszosz ludiai királynak: Ha Kroiszosz átlépi a Halusztegy nagy birodalmat tesz tonkre. A Kurosz elleni háborúban a jóslat Kroiszosz birodalmán teljesedett be. *6*

[13] Vera Zaszulics a „Szocialdemokrat" című, Londonban kiadandó orosz marxista folyóirat szerkesztősége nevében felkérte Engelst, hogy legyen a lap munkatársa. Az egyfelől Németországot, Ausztria-Magyarországot és Olaszországot, másfelől Franciaországot és Oroszországot egyesítő két katonai és politikai tömb létrejotte a kiéleződott európai politikai helyzet és a fokozódó háborús veszély egyik következménye és egyben kísérő jelensége volt; mindez együtt szolgált alkalmul Engels tanulmányának megírásához; a „Szocialdemokrat"-on kívül más szocialista lapokban is közzé kívánta tenni. A tanulmány első része az orosz folyóirat 1890 februári, 1. füzetében, folytatása az 1890 augusztusi, 2. füzetben jelent meg, orosz fordításban. Az első két fejezet német eredeti szovegét a „Neue Zeit" 1890-es áprilisi száma közölte, de a szerkesztőség helyenként megváltoztatta Engels szovegét olymódon, hogy tompította Engelsnek az orosz és porosz uralkodó korokról, a Hohenzollern-dinasztiáról stb. adott megítélését. Engels erről később szerzett tudomást és tiltakozott Kautskynál, a lap szerkesztőjénél, és Dietz kiadónál. Ennek eredményeként a „Neue Zeit" 1890 májusi száma az eredeti fogalmazvány szerint kozolte a tanulmány első két fejezetét, kiegészítve a harmadik fejezettel. A szerkesztőség ehhez a kovetkező lábjegyzetet fűzte: „Az I. és a II. fejezet szovegébe, amelyet a »Neue Zeit« áprilisi fuzete kozolt, tévedés folytán belecsúszott néhány, a cikk jellegét lényegesen befolyásoló eltérés az eredeti szövegtől; olvasóink bizonyára hálásak lesznek nekunk, ha mellőzve az egyes passzusokat felsoroló helyesbítést, az egész cikket újra kozoljuk eredeti alakjában. Ebben a füzetben teljes terjedelmében megtalálható." – „Az orosz cárizmus kulpolitikája" Engels életében tobb nyelven megjelent. Angol nyelven kozolte a „Time" c. folyóirat 1890 áprilisi és májusi száma; Engels maga fordította a cikket angolra és tobb helyutt megváltoztatta vagy kiegészítette az eredeti szöveget. Lengyelul kulon kiadványként jelent meg 1893-ban, románul a „Contemporanul" c. folyóirat 1890. 7. számában; francia nyelven az „Idée Nouvelle" (Az Új Eszme) c. folyóirat 1890 szept. 5-i száma kozolte az első két fejezetet; a bolgár „Balkanszka Zora" (Balkáni Hajnal) 1891 febr. 21-e és márc. 3-a kozott közölte a tanulmányt. A befejező rész kulon cikként megjelent a „Die Nordwacht" (Északi Várta) 1890 júl. 13-i és a „Der Wähler" (A Választó) 1890 júl. 1-i számában. – Kiadásunk alapja a „Neue Zeit" 1890 májusi számában megjelent szoveg; lábjegyzetekben közöljük a „Time"-beli változat eltéréseit és kiegészítéseit. – „Szocialdemokrat" – orosz nyelvű marxista irodalmi és politikai folyóirat, a „Munka Felszabadítása" csoport adta ki először Londonban, majd Genfben. Összesen négy száma jelent meg; a szerkesztőség tagjai között volt Vera Zaszulics, Plehanov és Axelrod. – „Die Neue Zeit" – a német szociáldemokrácia elméleti folyóirata, 1883-tól 1890-ig havonta, 1923-ig hetenként jelent meg Stuttgartban, 1883-tól 1917-ig Karl Kautsky, 1917-től 1923-ig Heinrich Cunow szerkesztésében. Engels 1885 és 1894 között több cikket írt a lapba, segítette és bírálta a

szerkesztőséget; a „Neue Zeit" Engels halála után egyre inkább revizionista irányzatú lett, az első világháború idején centrista, s ténylegesen a szociálsovinisztákat támogatta. – „Time" (Idő) – szocialista irányzatú angol havi folyóirat; 1879-től 1891-ig jelent meg Londonban. – „Contemporanul" – román materialista folyóirat, 1881-től 1891-ig jelent meg, kezdetben kéthavonként, később havonta; 1885-től marxista irányzatú. – *9*

[14] Az Oroszországban 1874 jan. 1-én kelt hadkotelezettségi torvény – kísérlet az újoncozás helyett az általános hadkotelezettség bevezetésére – csaknem minden 21 es 43 év kozotti férfit katonai szolgálatra kotelezett a hadseregben, a tartalékban vagy a népfelkelőknél. Csak Kozép-Ázsia, Kazahsztán, valamint néhány szibériai, Volga menti és távoli északi terulet lakossága mentesult a torvény hatálya alól. A behívás kisorsolás útján történt; az intézkedés célja polgári típusú tomeghadsereg megteremtése volt. A rendi kiváltságok és a feudális-abszolutista rendszer egyeb sajátságai azonban akadályozták az általános hadkotelezettség gyakorlati megvalósítását. – *14*

[15] 1813–14-ben az európai államok hatodik koalíciója, 1815-ben pedig a hetedik koalíció viselt háborút a napóleoni Franciaország ellen. Az orosz csapatok az 1813–14-es háborúban Oroszország, Ausztria, Poroszország és még néhány állam szovetséges csapatainak tobb mint egyharmadát alkották, nagy szerepuk volt az első császárság osszeomlását előkészítő harci cselekményekben. – *14*

[16] Engels a „nemzetiségi elv" kifejezéssel utal a cári Oroszország Lengyelországgal kapcsolatos politikájára a XVIII. században. A kifejezést a második császárság bonapartista vezető körei honosították meg a nemzeti mozgalmakkal, kulonosen a kis népek mozgalmaival kapcsolatban, amelyeknek felkarolása urugyén nemzetiségi viszálykodás felszítására és a nagyhatalmi hódító tervek elősegítésére torekedtek. (V. o. Marx: „Vogt úr", 14 kot. 319—627. old. és Engels: „Mi koze a munkásosztálynak Lengyelországhoz?", 16. kot. 139—148. old.) – *16 481*

[17] A Litván Nagyfejedelemség a XIII. század elején keletkezett; a XIII. század kozepétől a XV. század elejéig Ukrajna, Belorusszia és a nyugat-oroszországi területek a litván fejedelmek uralma alatt voltak. – 1385-ben történt az első kísérlet Lengyelország és Litvánia egyesítésére; megalakították a Krakkói Uniót, amelynek célja az egyre agresszívabb német lovagrend elleni védekezés volt; az Unió a XV. század kozepéig többször felbomlott, majd újjáalakult. 1569-ben megalakult a Lublini Unió, amelyben Lengyelország és Litvánia Rzeczpospolita néven egyesult; Litvánia megőrizte autonómiáját. – *16*

[18] Így nevezték a római katolikus egyházzal egyesült (újraegyesített) ortodox (goróg katolikus) kereszténveket. Az egyesulést (uniót) a lengyel húbérurak és a katolikus, elsősorban a jezsuita papság követelése alapján az 1596-os breszti zsinaton hirdették ki; ennek értelmében a Rzeczpospolita ortodox lakosságának el kellett ismernie a pápa fennhatóságát és a katolicizmus főbb dogmáit, de megtarthatta az ortodox egyházi rítusokat. – *16*

[19] Liberum veto (szó szerint: a szabad „megtiltom") – Lengyelországban a XVI–XVIII. században érvényben volt az az elv, hogy a szejm határozataihoz egyhangúság szukséges; ezt a lengyel főurak és nemesek eszkozként használták a királyi hatalom ellen. – *16*

[20] Vesztfáliai béke néven két békeszerződés ismeretes, amelyek a harmincéves háborút lezárták. Osnabruckben a német császár, a német fejedelmek és Svédország, Munsterben a német császár és Franciaország kotottek egymással békét. A szerződés értelmében Svédország megkapta Elő-Pomerániát és az Odera-torkolatot Stettinig, Rügen, Usedom és Wollin szigeteket, Wismart, valamint Bréma és Verden püspökségeket. Franciaország megkapta Alsó- és Felső-Elzászt, Strasbourg és tíz másik város kivételével, megerősítették

Franciaország jogait Metzre, Toulra és Verdunre; a német fejedelmeket elismerték szuverén uralkodóknak, akiknek joguk van a német császár hozzájárulása nélkül kulpolitikai megállapodásokat és szerződéseket kotni. Az 1648-ban megkotott vesztfáliai béke évszázadokra megerősítette Németország politikai szétforgácsoltságát. (A harmincéves háború és a vesztfáliai béke kovetkezményeiről v. o. Engels: „Kulonfélék Németországról", 18. köt. 557–564. old. és „A Mark", 20. kot. 611–624. old.) – *16*

[21] Nagy Péter végrendelete hamisított dokumentum; Oroszország ellen propagandacélokat szolgált. Már 1797-ben elterjedt Nyugat-Európában az a hír, hogy létezik egy ilyen végrendelet. 1812-ben a francia Lesur „Des progrès de la puissance russe, depuis son origine jusqu'au commencement du XIXe siècle" (Az orosz hatalom novekedéséről, kezdetétől a XIX. sz. elejéig) c. konyvében ismertette az állítólagos végrendelet tartalmát. 1836-ban Gaillardet okmányszerűen tette kozzé „Mémoires du Chevalier d'Eon" (D'Eon lovag emlékiratai) c. könyvében. – *17*

[22] A hétéves háború (1756–63) az európai államok két koalíciója, az angol–porosz és a francia–orosz osztrák koalíció között folyt. Egyik fő oka Anglia és Franciaország vetélkedése volt a gyarmati főhatalomért. A két hatalmi csoport kozotti harcok elsősorban amerikai és ázsiai teruleteken és a tengeren, az európai harcok pedig főként a kulonböző német államok kozott folytak. A háború során Kelet-Poroszországot és Szilériát orosz és osztrak csapatok szállták meg és Poroszországot osszeomlás fenyegette. De amikor 1762-ben III. Péter kerult a trónra, fordulat állt be Oroszország kulpolitikájában: békét kotott Poroszországgal, amely így Ausztriával is békét kothetett. A háború a párizsi és a hubertusburgi békekotéssel ért véget. A párizsi békeszerződés kotelezte Franciaországot arra, hogy legnagyobb gyarmati birtokait (Kanadát és csaknem valamennyi indiai birtokát) adja át Angliának; a hubertusburgi béke helyreállította Poroszország, Ausztria és Szászország háború előtti határait. – *19*

[23] 1764 márc. 31-én Pétervárott 8 éves idotartamra orosz–porosz segélynyújtási szerződest kotottek; szavatolták egymás teruleti sérthetetlenségét, katonai és pénzügyi segélynyújtást megtámadtatás esetére, és kereskedelmi kapcsolataik helyreállítását; a szerződés titkos cikkelyeiben kotelezték magukat a lengyel és a svéd alkotmányok módosításának megakadályozására, Poroszország pedig arra is, hogy támogatja Oroszország jeloltjét a lengyel trónra – *19*

[24] Lengyelországot 1772-ben, 1792–93-ban és 1794 95-ben Oroszország, Poroszország és Ausztria osztotta fel egymás kozott. Oroszország litván, belorusz és ukrán teruleteket kapott, Poroszország annektálta a tengerparti részt, Nagy-Lengyelországot, Mazovia egy részét Varsóval stb., Ausztria pedig Nyugat-Ukrajnát és Kis-Lengyelország egy részét. E három felosztás után Lengyelország fuggetlen állami léte megszunt. 1814–15-ben a bécsi kongresszus határozatai megerősítették Lengyelország felosztottságát. – *19*

[25] A bécsi kongresszus (1814–15) a Talleyrand által képviselt francia diplomácia indítványára elfogadta a „legitimizmus" alapelvét (legitimus = torvenyes). Ez az elv, amelyen a francia forradalom és a napóleoni háborúk idején megdöntott európai „torvényes" dinasztiák hatalmának visszaállítása alapult, valamennyi bécsi szerződés kiindulópontja lett. – *20*

[26] Bajor orokosodési háborúnak nevezik az 1778–79-es osztrák–porosz háborút („burgonyaháborúnak" is nevezik, mert csaknem minden hadmúvelet célja az volt, hogy az ellenfelet megfossza élelmiszerkészleteitől). A németországi hegemóniáért vetélkedő Poroszország (amelynek oldalán Szászország is harcolt) és Ausztria Teschenben kotott békét; mindkét fő hadviselő fél kapott bajor teruleteket; Szászország pénzbeni kártérítést kapott;

a bajor trón a pfalzi választófejedelemé lett. Oroszország kezdetben közvetített a hadviselő országok között, majd – Franciaországgal együtt – a szerződés kezesévé nyilvánították. –*20*

[27] Oroszország mind az 1768–74-es, mind pedig az 1787–92-es orosz–torok háborúból győztesen került ki. – *20*

[28] A fegyveres semlegességre vonatkozó nyilatkozatot II. Katalin 1780 márc. 11-én az 1775–83-as amerikai függetlenségi háborúval kapcsolatban tette közzé. Ebben az Anglia ellen irányuló nyilatkozatban Oroszország elismerte a semleges hajók jogát a fegyveres ellenállásra, a semleges államok jogát a harcoló államokkal való szabad kereskedelemre, valamint a semleges zászló által védett ellenséges tulajdon érintetlenségének elvét. A blokád érvényességét csak arra az esetre ismerte el, ha a blokád alá vett kikötő bejáratát hadihajók ténylegesen elzárják. Ez a nyilatkozat volt az alapja annak az egyezménynek, amelyet Oroszország több állammal kötött. A nyilatkozathoz 1783-ig Dánia, Svédország, Poroszország, Ausztria, Portugália és a két szicíliai királyság csatlakozott. – A fegyveres semlegességre vonatkozó nyilatkozat szolgált alapul a tengeri hadijogról szóló nyilatkozathoz; ezt a krími háború után kötött 1856 márc. 30-i párizsi békeszerződéssel kapcsolatban 1856 ápr. 16-án adták ki; aláírói Ausztria, Franciaország, Anglia, Oroszország, Poroszország, Szardínia és Törökország voltak. – *21 35*

[29] A forradalmi Franciaország elleni első koalíciós háború (antijakobinus háború) fő szervezője Anglia volt. 1792 februárjában Anglia és Oroszország aktív támogatásával Poroszország és Ausztria katonai szövetséget kotott a Franciaország elleni intervenció céljára. Az 1792-es népi felkelés és XVI. Lajos 1793 januári kivégzése után nyíltan a koalícióhoz csatlakozott Anglia, Hollandia, Spanyolország, Nápoly, Szardínia, valamint számos kisebb német és itáliai állam. Az első koalíciós háború 1797-ig tartott. – *21*

[30] III. Gusztáv svéd király 1783 nyarán találkozót kezdeményezett II. Katalinnal; a finnországi Fredrikshamnban (Frederikshamn) megtartott találkozón Gusztáv ki akarta puhatolni Katalin szándékait Törökországot és a Krímet illetően és álláspontját a svédek Norvégia elleni hódító terveivel kapcsolatban; Katalin viszont a Törökország elleni orosz háborús előkészületek kapcsán akkoriban közeledett Svédországhoz. – *22*

[31] A lunéville-i különbékét 1801 febr. 9-én kötotte Franciaország és Ausztria az ún. második koalíció (Nagy-Britannia, Oroszország, Ausztria, Nápoly és Törokország) Napóleon elleni háborúja idején. Ausztria kivált a koalícióból, elismerte a campoformioi béke (1797) feltételeit, valamint az újonnan alakult Ligúriai és Helvét Köztársaságot. – *23*

[32] A regensburgi Birodalmi Gyűlés 1801 októberében a német államok képviselőiből választmányt alakított; ez az ún. Birodalmi Választmány 1803 febr. 25-i határozatával megszüntetett 112 nyugatnémet kisállamot, területüket pedig nagyobbrészt a teljesen Franciaországtól függő Bajorország, Wurttemberg és Baden, valamint Poroszország kapta, kártérítésképpen azokért a Rajna-balparti területekért, amelyeket Franciaország az első és a második koalíciós háború után bekebelezett. A Birodalmi Választmány határozata révén megvalósult egy 1801 októberében létrejott francia–orosz titkos megállapodás, amelynek értelmében a Rajna-vidék területi problémáit Franciaország érdekében kell megoldani. – *23*

[33] Austerlitznél 1805 dec. 2-án a szövetséges orosz és osztrák csapatok megsemmisítő vereséget szenvedtek I. Napóleontól. A vereség után Ausztria Pozsonyban különbékét kötött Napóleonnal. Oroszország és Anglia 1806-ban megalakította a negyedik koalíciót a napóleoni Franciaország ellen. – A Rajnai Szövetség (Rheinbund) dél- és nyugat-németországi államok szövetsége, amely 1806 júliusában jött létre I. Napóleon védnöksége alatt;

kezdetben 16 állam vett részt benne, később Ausztria és Poroszország kivételével valamennyi német állam, amelyek valójában a napóleoni Franciaország vazallusai voltak. 1813-ban, Napóleon németországi vereségei után a Rajnai Szovetség széthullott. – *24*

[34] Engels utal az 1806 07-es negyedik koalíció Napoleon elleni háborújának néhány csatájára. A negyedik koalíciónak tagja volt Anglia, Oroszország, Svédország és Poroszország, amely 1806 júliusában titkos egyezményt kotott Oroszországgal a Napóleon elleni harcra. – Jénánál zajlott le 1806 okt. 14-én a donto csata a Napóleon vezette francia csapatok és a porosz seregek egyik része kozott. A csatában szétzúzták a porosz sereget és a vereség Poroszország fegyverletételére vezetett. – A porosz-eylaui csata 1807 febr. 7 8-án zajlott le a francia és a szovetséges porosz orosz csapatok kozott. Napóleon nagy véráldozatok árán sem tudott donto győzelmet kivívni az oroszokkal szemben. A kelet-poroszországi Friedlandban 1807 jún. 14-én a francia és az orosz csapatok kozott vívott csata a napóleoni sereg győzelmével végződott. – A Tilsitben 1807 júliusában egyfelől Franciaország, másfelől Oroszország és Poroszország kozott megkotott béke értelmében Oroszország szovetségre lépett Franciaországgal, csatlakozott a kontinentális rendszerhez (v. o. 39. jegyz.) és hozzájárult, hogy Napóleon nagy teruleteket kapjon a porosz monarchiától; további porosz teruleteket Oroszország számára biztosítottak, de I. Sándornak el kellett ismernie Napóleon szuverenitását a Jón-szigetek folott és bele kellett egyeznie a Varsói Nagyhercegség felállításába. Oroszország és Franciaország Anglia ellen irányuló katonai szerzodést kötött; Napóleon cselekvési szabadságot ígért Oroszországnak Torokországgal és Svédországgal szemben. – *24 352 369*

[35] Az 1808 09-es orosz-svéd háború idején az orosz sereg Barclay de Tolly parancsnoksága alatt 1809 telén benyomult Svédországba és ezzel siettette a svéd nemesség IV. Gusztáv elleni osszeeskuvésének kirobbanását; a nemesi felkelok célja a királyi hatalom korlátozása volt. 1809 márciusában megdontották IV. Gusztávot és a svéd trónra nagybátyja, Sodermanland hercege kerult, XIII. Károly néven. Svédország az 1809 szeptemberében megkotott fredrikshamni békében átengedte Oroszországnak Finnországot. – *24*

[36] 1812 augusztusában a finnországi Abo (Turku) városban I. Sándor cár találkozott Bernadotte Károly János svéd trónorokossel; szerződést kotottek a napóleoni Franciaország ellen. Oroszország katonai támogatást ígért Dánia ellen, ha az nem adja át onként Norvégiát a svédeknek, Svédország viszont vállalta, hogy támogatja a cár teruleti koveteléseit, kulonosen a Napóleonnak alávetett Varsói Nagyhercegséget illetően. – *24*

[37] 1808 szept. 27-e és okt. 14-e kozott Erfurtban találkozott I. Napóleon és I. Sándor; Napóleont nyugtalanította a spanyolországi nemzeti felszabadító mozgalom, tartott Ausztria támadásától és az osztrákokkal való háború esetére biztosítani kívánta magának a cár támogatását; ennek ellenében megígérte a Moldvára és Havasalfoldre vonatkozó orosz igények támogatását. A tárgyalásokat lezáró titkos egyezmény a tilsiti orosz–francia szovetség formális megújítása volt, de Sándor megtagadta Napóleontól az Ausztria elleni aktív támogatást. Oroszország 1809-ben, a francia–osztrák háború idején Galícia megszállására szorítkozott, de nem folytatott harci cselekményeket az osztrákok ellen. – *24*

[38] Az 1806–12-es orosz török háború kiváltó oka az volt, hogy Torokország megsértette a korábbi orosz–torok szerződések bizonyos feltételeit; erre Franciaország biztatta, hogy lekösse Oroszország haderőit. A váltakozó eredménnyel folyó háborúban csak akkor kovetkezett be fordulat Oroszország javára, amikor 1811-ben Kutuzovot nevezték ki a dunai hadsereg parancsnokává. A háborúnak a bukaresti békeszerződés vetett véget 1812 máj. 28-án; a szerződés megerősítette a két állam kozotti előző megállapodásokat, amelyek Moldva és Havasalfold számára bizonyos autonóm jogokat biztosítottak; Oroszország megkapta Besszarábiát a Prutig, tobb kaukázusontúli teruletet és a dunai hajózás jogát. –

1804 februárjában a szerb nép nagy tomegei keltek harcra a török hódítók ellen Kara Gyorgye vezetésével; a lázadást a torok janicsárok által a szerbek kozott rendezett vérfurdő robbantotta ki. Lényeges segítséget jelentettek a szerbek felszabadítási mozgalmának az orosz hadsereg Torokország elleni balkáni sikerei. A torokok kiuzése (1811) és a bukaresti béke után a szerbek megteremtették saját belső kozigazgatásukat. Mikor 1813-ban Napóleon hadserege betort Oroszországba, a szultán megszegte a szerződést és buntető expedíciót kuldott Szerbiába, amely ott átmenetileg visszaállította a torok uralmat. A szerbek 1815-os újabb győzelmes felkelése és Oroszország diplomáciai segítsége révén Szerbiának sikerult felszabadulnia a torok uralom alol. Az orosz torok háború (1828–29) után Torokországnak rendkívuli szultáni fermánnal el kellett ismernie Szerbia autonómiáját (tényleges fuggetlenségét). – *24*

[39] Kontinentális rendszer (kontinentális zárlat) – az I. Napóleon által Anglia ellen elrendelt gazdasági zárlat. A francia flotta trafalgari veresége után Napóleon gazdaságilag igyekezett megtorni Anglia hatalmát; 1806 nov. 21-i berlini dekrétumában tobbek kozott kijelenti: „A brit szigetek blokád alatt vannak . . . a brit szigetekkel való kereskedes és a veluk való bármiféle kapcsolat tilos." A blokádban – Napóleon oroszországi vereségéig – Franciaország minden csatlósa és szovetségese részt vett. (V. o. még 34. jegyz.) – *25*

[40] A lipcsei „népek csatájában" 1813 okt. 16–19-én orosz, osztrák, porosz, svéd, spanyol és angol csapatok egyuttesen dontő győzelmet arattak Napóleon hadserege felett. A csatában mindkét részről korulbelul félmillió ember vett részt. A szovetségesek győzelme eldontotte a hadjáratot és Napóleon Németországból való kiűzéséhez vezetett. – *25*

[41] A bécsi szerződéseket 1815 május-júniusában írták alá az 1814 szept. 18-a és 1815 jún. 9-e kozott lefolyt bécsi kongresszuson, ahol Napoleon legyőzői találkoztak ossze győzelmuk kiaknázására. A kongresszus célja – bár a nemzetek felszabadítását hirdette – a francia forradalom előtti feudális-reakciós rendszer visszaállítása volt; Franciaországot visszaszorították 1792-es határai kozé. A francia gyarmatokat Anglia kapta meg. Németország és Itália szetdaraboltságát, Magyarország leigázását a kongresszus megerősítette; Lengyelországot ismét felosztották Ausztria, Poroszország és Oroszország kozott; a Varsói Nagyhercegség nagy része mint Lengyel Királyság (vagy Kongresszusi Lengyelország) Oroszországnak jutott. – *25 264*

[42] Szent Szovetség – az ellenforradalmi hatalmak egyesulése Európa minden haladó megmozdulása ellen. 1815 szept. 26-án alakult I. Sándor cár kezdeményezésére a Napóleon felett győztes hatalmakból; a szovetség magva Oroszország, Ausztria és Poroszország volt. Az uralkodók kotelezték magukat egymás kolcsonos támogatására, ha bárhol forradalom torne ki. – *26*

[43] 1821 tavaszán Gorögországban felkelés tort ki, amelyet a gorog hazafiak titkos társaságai (heteriák) készítettek elő. Az Epidavroszba osszehívott nemzetgyűlés 1822 jan. 1-én kikiáltotta Gorogorszag fuggetlenségét és határozatot hozott alkotmány bevezetésére. Minthogy a torok szultán idegen segítség nélkul nem tudta leverni a gorog felkelést, segítséget kért egyiptomi vazallusától, Mehmed Alitól. Mehmed Ali csapatai Ibrahim pasa vezetésével Moreánál (Peloponnészosz) tortek be és mindenutt hallatlan kegyetlenséggel támadtak a gorog népre. A Szent Szovetség hatalmai, a cári Oroszország is, kezdetben szemben álltak a felkeléssel; az a nagy együttérzés azonban, amelyet a gorogok harca mindenutt felkeltett, mindenekelőtt pedig az a lehetőség, hogy ilymódon megerősítsék befolyásukat a Balkánfélsziget deli részén, arra indította Angliát, Oroszországot és Franciaországot, hogy támogassák Gorogorszagot és katonai segítséget nyújtsanak neki. Gorogország fuggetlenségének kivívásában dontően esett latba Oroszország győzelme az orosz–torok háborúban (1828–29). Torokország ennek kovetkeztében kénytelen volt Görögországot onálló államnak elismerni. Az európai hatalmak uralkodó korei azonban reakciós monarchista rendszert kényszerítettek rá a gorog népre. – *27*

[44] Engels utal a Spanyolországban 1820-23-ban, a nápolyi királyságban 1820-21-ben és a Piemontban 1821-ben lezajlott polgári forradalmakra; a Szent Szovetség Spanyolországba francia, Itáliába osztrák csapatokat kuldott és elnyomta a forradalmakat. – *27*

[45] A carbonarók (szénégetők) a XIX. sz. elején alakult titkos politikai társaság Itáliában, a nemzeti egységért, függetlenségért és szabadelvű állami reformokért szállt síkra. Hasonló társaságok alakultak Franciaországban a XIX. sz. húszas éveiben. – *27*

[46] Utalás a Szent Szovetség (v. ö. 42. jegyz.) aachení, troppaui, laibachi és veronai kongresszusaira, amelyek az európai polgári forradalmak és nemzeti felszabadító mozgalmak ellen irányultak. (V. ö. még 44. jegyz.) – *27*

[47] A navarinoi (piloszi) csatában az egyesult angol, francia és orosz hajórajok az angol E. Codrington parancsnoksága alatt 1827 okt 20-án szétverték a torok-egyiptomi flottát. Az európai nagyhatalmak azért kuldték egyesített hajórajaikat a gorog vizekre, hogy fegyveres beavatkozásukkal véget vessenek a Torokország és a gorog felkelők kozott folyó háborúnak. A csata, amely azután kezdődott, hogy a torok parancsnokság megtagadta a gorog lakosság elleni terror beszüntetését, a torok-egyiptomi hajóhad teljes megsemmisítésére vezetett; a csata kimenetele siettette az Oroszország számára sikeresen végződott 1828-29-es orosz-torok háború kitörését. – *29*

[48] Utalás a drinápolyi szerződésre (drinápolyi békére), amelyet 1829 szept. 14-én kotott Torokország és Oroszország az orosz győzelemmel végződott 1828-29-es háború után. A szerződés értelmében Oroszország megtartotta a Duna-deltát a szigetekkel és a Feketetenger keleti partvidékének jelentős részét a Kubán torkolatától délre. Törokországnak el kellett ismernie Moldva és Havasalfold autonómiáját és jogát a hoszpodárok (fejedelmek) onálló megválasztására. Az autonómiát a szerződés értelmében Oroszország biztositotta és így ez a feltétel voltaképpen a fejedelemségek folotti cári protektorátust jelentette. A török kormánynak ezenkívul el kellett ismernie Gorogország fuggetlenségét – Gorogországot Torokországhoz már csak bizonyos évi adófizetés kototte –, valamint kénytelen volt a Szerbia autonómiájára vonatkozó előző szerződéseket figyelembe venni és kulon rendelettel (fermánnal) törvényerőre emelni Szerbia autonómiáját (v. ö. 38. jegyz.). – *30*

[49] 1830 júl. 27-29-én a párizsi munkások forradalommal kikényszerítették a Bourbonok bukását. A finánctburzsoázia a néptomegek győzelmét kihasználva megteremtette saját uralmát Lajos Fulop, az ún. polgárkirály alatt. – *30*

[50] 1830 nov. 29-én katonai zendulés tört ki Varsóban, amely népfelkelésbe ment át és kiüzte a cári csapatokat. A felkelés vezetése a nemesség kezében volt; a vezetők célja csakis nemesi-nemzeti torekvéseik megvalósítása volt, nem hajlottak az égető társadalmi problémák rendezésére; a gyenge demokrata elemek nem tudták kiharcolni a jobbágyság eltorlését és ezért a felkelésnek nem volt megfelelő támasza a parasztságban. Az I. Miklós cár által 1831 január végén a felkelés leverésére indított háború 1831 szept. 7-én Varsó elestével végződott, de lekototte a cári hadsereget Oroszországban és megakadályozta a nyugat-európai forradalom tervezett eltiprását. – *30*

[51] A Hunkjar Szkeleszi-i szerződés Oroszország és Torokország kozott jott létre 1833 júl. 8-án, miután előzőleg orosz csapatok érkeztek Hunkjar Szkeleszibe, a Boszporusz térségébe, hogy segítséget nyújtsanak a szultánnak a lázadó egyiptomi alkirály, Mehmed Ali seregei ellen, aki már a török fővárost fenyegette. A Porta 1833 májusában Anglia és Franciaország közbenjárására békeszerződést kötott Mehmed Alival, aki megkapta Szíriát és Palesztinát. A szultánt tehát közvetlen veszély már nem fenyegette, de a cári diplomácia a feszult helyzetet és az orosz csapatok torókországi jelenlétét kihasználva, rábírta a Por-

tát, hogy védelmi szovetséget kosson Oroszországgal. A Hunkjar Szkeleszi-i szerződés ezt a védelmi szovetséget egy titkos záradékkal pecsételte meg, amelyben Torokország kotelezte magát, hogy orosz hadihajókon kivul semmiféle más idegen hadihajót nem ereszt át a tengerszorosokon. A szerződést nyolc évi időtartamra kotották. – *30*

[52] A negyvenes évek elején kiéleződott a keleti kérdés a torok–egyiptomi háború (1839–41) folytán, valamint az angol–francia ellentéteknek ezzel kapcsolatos fokozódása kovetkeztében. 1839-ben a szultán csapatai benyomultak Szíriába, amelyet 1831–33-ban Mehmed Ali egyiptomi helytartó elfoglalt (v. o. 51. jegyz.). Miután a szultán csapatai vereséget szenvedtek, a nyugati hatalmak, attól tartva, hogy Oroszország beavatkozik a török–egyiptomi konfliktusba, 1839 júl. 27-én kozos jegyzékben fordultak a szultánhoz s ebben felajánlották a Portának valamennyi nagyhatalom támogatását. Minthogy azonban Anglia és Franciaország a közel-keleti, különosen az egyiptomi befolyási körzetért egymás ellen acsarkodtak, a szultánnak nyújtandó katonai támogatásra vonatkozó 1840 júl. 15-i londoni egyezményt csak Anglia, Oroszország, Ausztria és Poroszország írta alá, Franciaország viszont nem. Utóbbi minden reményét Mehmed Aliba helyezte, de egy franciaellenes koalíció veszélye arra késztette, hogy hagyjon fel Mehmed Ali támogatásával. Mehmed Ali Anglia és Ausztria katonai beavatkozása következtében kénytelen volt lemondani Egyiptomon kívüli birtokairól és alárendelni magát a szultán uralmának. – *30*

[53] Az 1831-es Règlement organique a dunai fejedelemségek (Moldva és Havasalfold) első alkotmánya. Miután az 1828–29-es orosz–török háborút lezáró 1829 szept. 14-i drinápolyi szerződés (v. ö. 48. jegyz.) értelmében a fejedelemségeket orosz csapatok szállták meg, P. D. Kiszeljov, a fejedelemségek kozigazgatási főnöke, kidolgozta az alkotmány tervezetét. A Règlement értelmében a torvényhozói hatalom mindkét fejedelemségben a földbirtokosok által választott gyulést illette meg, a végrehajtó hatalmat pedig a hoszpodárokra ruházták, akiket élethossziglan választottak a földesurak, a papság és a városok képviselői. A régi feudális rend és vele a robot fennmaradt. A robotmunkát névlegesen 14 napban állapították meg, valójában különböző fogásokkal ennek sokszorosát követelték. A Règlement ugyanakkor több polgári reformot is bevezetett: megszüntették a belföldi vámsorompókat, bevezették a kereskedelem szabadságát, a bíráskodást különválasztották a közigazgatástól, megengedték a parasztok szabad koltozkódését és megszüntették a kínvallatást. Az 1848-as forradalom idején a Règlement-t eltörölték. (V. o. még Marx: „A tőke", 23. kot. 222—223. old.) – *30*

[54] A „Tőke" első kotetének első angol kiadása (1887), amelyre Engels utal, a fejezetek beosztása tekintetében nem egyezik a német kiadásokkal. – *30*

[55] „Portfolio" – Urquhart által Londonban kiadott diplomáciai dokumentumgyűjtemény. „The Portfolio; or a Collection of State Papers" címmel 1835-től 1837-ig jelent meg; egy új sorozat 1843-tól 1845-ig „The Portfolio. Diplomatic Review" (Irattárca. Diplomáciai Szemle) címmel jelent meg. – *31*

[56] 1848 júniusában Moldvában és Havasalfoldon polgári forradalom zajlott le. Ennek folyamán a dunai fejedelemségekben nagyarányú népmozgalom bontakozott ki, amely polgári reformok, európai mintájú alkotmány bevezetését és a Torokországgal való megegyezést követelte. A forradalmat a belső reakció a szultán és az orosz cár intervenciós csapatainak segítségével vérbe fojtotta. – *31*

[57] 1850 májusában és októberében Varsóban a cár kezdeményezésére konferenciák folytak Oroszország, Ausztria és Poroszország részvételével, az Ausztria és Poroszország közötti hatalmi vetélkedés tárgyában. A cár dontőbíróként lépett fel és kényszerítette Poroszországot, mondjon le arról az igényéről, hogy a német államokat a saját hegemóniája alatt egyesíti. – *32*

[58] 1852 máj. 8-án Oroszország, Ausztria, Anglia, Franciaország, Poroszország, valamint Svédország, Norvégia és Dánia szerződést írt alá a dán királyság trónutódlási rendjéről; a szerződés alapjául a Poroszország kivételével ugyanezen államok részvételével Londonban tartott konferencia 1850 aug. 2-i jegyzőkönyve szolgált, amely kimondta a dán koronabirtokok oszthatatlanságának elvét, beleértve (az ugyanakkor a Német Szövetséghez tartozó) Schleswiget és Holsteint. A londoni jegyzőkonyv a cárt legitim dán trónkovetelőnek tekintette (mint az Oroszországban III. Péter néven uralkodott Károly Péter Ulrik holstein-gottorpi herceg utódját); a cár azonban lemondott jogairól Keresztély schleswig-holstein-sonderburg-glucksburgi herceg javára, akit VII. Frigyes utódjává nyilvánítottak. A cárok fenntartották dániai trónigényüket a glücksburgi dinasztia megszakadása esetére. – *32*

[59] Amikor az 1850-es évek elején a keleti kérdés kiéleződésével kapcsolatban oroszellenes fordulat állt be az osztrák külpolitikában, Schwarzenberg osztrák miniszterelnok és külügyminiszter kijelentette: „A világ el fog ámulni azon, hogy mi milyen hálátlanok tudunk lenni." (Az előző években ugyanis gyakran használták a „hálás Ausztria" kifejezést annak a lekotelezettségnek a megjelolésére, amelyet Ausztria Oroszország iránt érzett a magyarországi forradalom leveréséhez nyújtott segítségéért.) – *32*

[60] A párizsi békét az 1853–56-os krími háború lezárásaként 1856 márc. 30-án írták alá egyrészről Franciaország, Anglia, Ausztria, Szardínia, Poroszország és Törökország, másrészről Oroszország képviselői. Oroszországnak le kellett mondania a Duna torkolatvidékéről és Dél-Besszarábia egy részéről, fel kellett adnia a Dunai Fejedele mségek feletti protektorátust és a törökországi keresztény alattvalók védnökölését és bele kellett egyeznie a Fekete-tenger semlegesítésébe; Oroszország visszakapta Szevasztopolt és más szovetséges megszállás alá kerult városokat és vissza kellett adnia Karszt Törökországnak. A kongresszuson az orosz diplomácia eredményesen kiaknázta az angol–francia ellentéteket; Franciaország nem támogatta azt az angol követelést, hogy a Kaukázust szakítsák el Oroszországtól, sem azt az osztrák követelést, hogy Besszarábiát csatolják Torokországhoz. A kongresszust kovető években Franciaország és Oroszország között jelentős közeledések történtek. – *33*

[61] Gorcsakov 1856 aug. 21-én táviratot intézett Oroszország diplomáciai képviseleteihez és külügyminiszterré történt kinevezése alkalmából leszogezte az orosz külpolitika alapelveit; ekkor használta az idézett szavakat. – *34*

[62] 1859 márc. 3-án III. Napóleon kezdeményezésére titkos szerződést írtak alá Oroszország és Franciaország képviselői. II. Sándor arra kötelezte magát, hogy diplomáciai eszközökkel támogatja III. Napóleonnak Ausztria katonai leverésére irányuló előkészületeit és háború esetén orosz csapatokat állomásoztat az osztrák határon, hogy az osztrák hadsereg egy részét Keleten lekösse. III. Napóleon kotelezte magát, hogy továbbra is támogatja Oroszország balkáni politikáját. – *35*

[63] III. Napóleon, miután biztosította magának II. Sándor cár támogatását, 1859-ben a szárd királysággal (Piemonttal) együtt háborút indított Ausztria ellen; a hadicselekmények ápr. 29-től júl. 8-ig tartottak. III. Napóleon, aki itáliai területeket akart szerezni és egy „lokalizált" háborúval a bonapartista kormányzat belső helyzetét megszilárdítani, mint Itália „felszabadítója" indította meg a háborút; ennek forradalmasító következményeitől megrettenve azonban néhány győzelem után júl. 8-án fegyverszünetet ajánlott Ferenc Józsefnek. A két császár júl. 11-én Villafrancában megállapodott az előzetes békefeltételekben (a végleges békeszerződést nov. 10-én Zürichben írták alá). A háború eredményeképpen Szavoja és Nizza Franciaországhoz került, Lombardia egyesult Szardíniával, Velence osztrák uralom alatt maradt. V. ö. még Marx és Engels egyidejű írásait; lásd 13. kot.

177 – 215., 223 – 227., 237 – 297., 305 – 459., 473 – 477., 553 – 589. old. – 1860-ban a piemonti uralkodó körök és a francia bonapartisták szándékai ellenére Olaszországban megindult az ország egyesítését célzó nemzeti felszabadító harc; Garibaldi szabadcsapatainak szicíliai és nápolyi katonai akciói, amelyeket a néptomegek támogattak, ezeken a területeken a Bourbon-dinasztia megdontését, Del-Itália Piemonttal való egyesítését és 1861-ben az Olasz Királyság kikiáltását eredményezték. Az olasz csapatok 1870-ben elfoglalták Rómát és ezzel lezárult az ország egyesítese. – *35*

[61] Az 1863 – 64-es lengyelországi felkelés idején a Bismarck-kormány katonai segítséget ajánlott fel a cári kormánynak, hogy megakadályozza a felkelés kiterjedését a porosz megszállás alatt levő lengyel területekre és hogy biztosítsa Oroszország támogatását Németország porosz hegemónia alatt történó egyesítéséhez. Bismarck kezdeményezésére a két ország között 1863 februárjában megállapodás jott létre a felkelők elleni közös hadmüveletekről. – *35*

[65] Miután Poroszország es Ausztria az 1864-es háborúban győzelmet arattak Dánia felett, Schleswig és Holstein a két győztes ország kozös birtoka lett; az 1866-os porosz–osztrák háború után a hercegségeket Poroszországhoz csatolták. – *35*

[66] V. o. 17. kot. 247 , 248. old. – *36*

[67] Az 1871 febr. 26-i versailles-i előzetes bekemegállapodásban, amelyet egyfelól Thiers es Favre, másfelől Bismarck és a délnémet államok irtak alá, Franciaország lemondott Németország javára Elzászról és Lotaringia keleti részéről és otmilliárd frank hadisarc fizetésére kotelezte magát, amelynek kifizetéséig Franciaország egy része német megszállás alatt marad. A végleges békeszerződést 1871 máj. 10-én kotották meg Majna-Frankfurtban; ez megerősítette az Elzászra és Lotaringia keleti részére vonatkozó előzetes dontést, tovább súlyosította a hadisarc feltételeit és meghosszabbította a francia teruletek német megszállását. – *36 181 352 483*

[68] A San Stefano-i elózetes békeszerződést 1878 márc. 3-án irták alá az orosz győzelemmel végződott 1877–78-as orosz–torok háború után; a szerződés ellen, amely fokozta Oroszország befolyását a Balkán-félszigeten, Anglia és Ausztria–Magyarország – Németország titkos támogatásával – élesen tiltakozott; diplomáciai nyomással és katonai fenyegetésekkel rávették Oroszországot, hogy a békeszerződést terjessze az 1878 jún. 13-tól júl. 13-ig Berlinben ulésező nemzetkozi kongresszus elé felulvizsgálásra. Az Oroszország, Németország, Ausztria-Magyarország, Franciaország, Anglia, Olaszország és Torokország részvételével lezajlott kongresszus eredménye volt a berlini békeszerződés, amely megváltoztatta a San Stefano-i béke feltételeit; az autonóm Bulgáriának szánt teruletet tobb mint a felére csokkentették, Dél-Bulgáriából alakult meg az autonóm Kelet-Rumélia, amely továbbra is torok fennhatóság alatt maradt, Montenegro területét pedig szintén jelentősen csokkentették; az Oroszországtól 1856-ban elválasztott besszarábiai terulet visszaadását, amelyet a San Stefano-i béke előirányzott, a berlini szerződés is jóváhagyta, ezenfelul szankcionálta Bosznia és Hercegovina hozzácsatolását Ausztria-Magyarországhoz. Ciprust már előzetesen elfoglalta Anglia. – *37*

[69] Az erőd-négyszog részei Szilisztria, Ruszcsuk, Sumla és Várna. Az 1877–78-as orosz – török háború idején a torokok itt osszpontosították haderőik zomét. – *37*

[70] „La clef de notre maison" (házunk kulcsa) – l. Sándor cártól származó kifejezés, 1808-ban Caulaincourt francia nagykövettel folytatott egyik beszélgetése alkalmával használta. – *37*

[71] Indiában 1857 tavaszán nagy népi felkelés tört ki a brit gyarmati uralom ellen; a felkelés a bengáli hadsereg bennszülöttekből álló, ún. szipoj-(szipáhí-) egységeiben kezdődött és rohamosan kiterjedt Észak- és Kozép-India legnagyobb keruleteire; a felkelés fő ereje a parasztok és a városi szegény kézművesek voltak, a mozgalom vezetése általában a helyi földesurak kezébe került. Az egységes irányítás hiánya, a helyi szétforgácsoltság, a lakosság etnikai, vallási és kaszt-megoszlottsága és az angolok katonai-technikai fölénye miatt a felkelés 1859-ben vereséget szenvedett. – *38*

[72] Hiva kánság meghodítására 1839 novemberében indított hadjáratot Perovszkij tábornok. Az 5000 főnyi orosz hadsereg nem volt felkészulve a sivatagi téli hadjárat nehézségeire; az emberek fele éhínség, hideg és betegség kovetkeztében odaveszett. Az orosz csapatok 1840 februárjában visszatértek Orenburgba, anélkül hogy elérték volna Hivát. – *38*

[73] A Boulanger tábornok korül kialakult politikai csoport politikai demagógiával és németellenes revansista jelszavakkal maga mellé tudta állítani a közép- és kispolgárság tekintélyes részét és a proletariátus elmaradt rétegeit, akikre ránehezedett a nyolcvanas évek gazdasági válsága és kiábrándultak a burzsoá republikánusokból. A boulangeristák 1886 és 1889 között monarchista-soviniszta kampányt folytattak és államcsínyt készítettek elő a monarchia restaurálására. – *39 66*

[74] Plevna észak-bulgáriai várost 1877 decemberében (az 1877–78-as orosz–torok háború alatt) a szövetséges orosz–román csapatok szívós küzdelem után foglalták el a törökötől. – *39 504*

[75] A birodalom Lajtán inneni részén Engels Ausztria-Magyarországnak Ausztriát, Cseh- és Morvaországot, Galíciát, a Bukovinát stb. magában foglaló részét érti, míg a Lajtán túli rész Magyarországot, Erdélyt, Horvátországot, Szlovéniát stb. foglalta magában. – *39*

[76] George Kennan amerikai újságíró szibériai utazását követően 1885–86-ban cikksorozatot írt „Siberia and the Exile System" (Szibéria és a száműzetési rendszer) címmel, amely 1888 és 1890 között jelent meg a „Century Illustrated Monthly Magazine" (Századunk havi képes újsága) c. New York-i lapban. – *40*

[77] 1864-ben bevezették Oroszországban a korlátozott helyi önkormányzat szerveit, a zemsztvókat. A cári kormány azonban már 1866-ban megkezdte a zemsztvók rendszeres elnyomását; ez különösen a nyolcvanas években fokozódott, amikor a cári kormány véres eszközökkel igyekezett elfojtani a forradalmi mozgalmat. – *40*

[78] Moltke 1874 febr. 16-i beszédében jelentette ki: „Szerencsés háborúnk óta mindenütt jobban tisztelnek, de sehol sem szeretnek." (V. ö. még Engels: „A birodalmi katonai törvény", 18. köt. 473–480. old.) – *41*

[79] Engels ebben a levélben válaszolt Isidor Ehrenfreund bécsi banktisztviselőnek, aki 1890 márc. 21-én arról tájékoztatta, hogy a bécsi lakosság egy részében erősen terjed az antiszemitizmus és a zsidó tőke elleni propagandában jut kifejezésre. Az „Arbeiterzeitung" a kovetkező szerkesztőségi jegyzettel közölte Engels válaszlevelének részletét: „Aligha szükséges rámutatnunk, hogy a levelet mind küldőjének, mind pedig címzettjének engedélyével közöljük." A lap nem nevezte meg a levél címzettjét. – Engels levele megjelent még a „Berliner Volksblatt" 1890 máj. 13-i (109.) számában és a „Das Recht auf Arbeit" (A munkához való jog) című, Münchenben megjelenő hetilap 1890 máj. 28-i (315.) számában. – *45*

[80] A zsidó munkások kovetkező londoni sztrájkjairól van szó: a szabók és szucsok sztrájkjáról 1889 augusztus-szeptemberében, a pékek sztrájkjáról 1889 novemberében és a cipé-

szek sztrájkjáról 1890 március-áprilisában. A szabók, szűcsök és pékek elérték a tízórás munkanap bevezetését (az addigi tizennégy-tizenhatórás helyett), a cipészek pedig kivívták az otthonmunka megszüntetését és megfelelő munkahelyek biztosítását a vállalkozók részéről; a gyárosoknak ezenkívül bele kellett egyezniök abba, hogy a cipőmunkások döntőbíróságokat létesítsenek. – *46*

[81] „Die Gartenlaube. Illustriertes Familienblatt" – német irodalmi hetilap, 1853-tól 1903-ig jelent meg Lipcsében, majd 1903-tól 1943-ig Berlinben. – *46*

[82] Engels előszavát a „Kommunista Kiáltvány" (v. ö. 4. köt. 437–470. old.) negyedik autorizált német kiadásához írta (ez volt a „Kiáltvány" utolsó autorizált kiadása), amely 1890 májusában jelent meg Londonban a „Szociáldemokrata Könyvtár" című sorozatban. Ez a kiadás közölte még Marx és Engels közös előszavát az 1872-es német kiadáshoz (v. ö. 18. köt. 86–87. old.) és Engels előszavát az 1883-as kiadáshoz (v .ö. 21. köt. 1–2. old.). Engels új előszavának egy része megjelent még a „Sozialdemokrat" 1890 aug. 16-i (33.) számában „A Kommunista Kiáltvány új kiadása" címmel és az „Arbeiterzeitung" 1890 nov. 28-i (48.) számában, Engels 70. születésnapja alkalmából. – *47*

[83] V. ö. 21. köt. 1–2. old. – *47*

[84] Engels „Az oroszországi társadalmi viszonyokról" 1894-es utószavában (v. ö. 395–408. old.) Plehanovot nevezi meg a „Kiáltvány" 1882-es orosz kiadása fordítójaként. Plehanov az 1900-as kiadásban maga is utal arra, hogy a fordítás tőle származik. – Az 1882-es orosz kiadáshoz írt közös előszó német eredetijét, amelyet Engels elvesztett, később megtalálták; ma a moszkvai Marxizmus–Leninizmus Intézet archívuma őrzi. Szövegét, amely csak kis mértékben tér el az Engels által oroszból visszafordított szövegtől, lásd 19. köt. 439–440. old. – *47*

[85] „Kolokol" – orosz forradalmi demokrata lap; megjelent 1857 és 1867 között A. I. Herzen és Ny. P. Ogarjov szerkesztésében orosz nyelven, 1868–69-ben francia nyelven, orosz függelékkel; 1865-ig Londonban, utána Genfben adták ki, a Herzen által alapított „Volnaja russzkaja Tyipografija" (Szabad orosz nyomda) kiadásában; itt jelent meg 1869-ben a „Kiáltvány" első orosz kiadása is. – *47*

[86] Gatcsina – helység és kastély Leningrád közelében. II. Sándor halála után itt tartózkodott – katonai és rendőri védelem alatt – III. Sándor, hogy megóvja magát a forradalmárok esetleges újabb merényletétől. – *48*

[87] A „Kommunista Kiáltvány" francia fordítását, amelyet Laura Lafargue készített, 1885 aug. 29-e és nov. 7-e között közölte a „Le Socialiste" és függelékként megjelent Mermeix „La France socialiste" (A szocialista Franciaország) című, 1886-ban Párizsban kiadott írásában. – „Le Socialiste" (A Szocialista) – a francia munkáspárt, később a szocialista párt lapja; 1885-ben Párizsban alapította Jules Guesde; Engels a nyolcvanas-kilencvenes években a lap munkatársa volt. – *48*

[88] A „Kommunista Kiáltvány" spanyol fordítását az „El Socialista" 1886 júliusától augusztusig közölte; ugyanebben az évben külön brosúraként is megjelent. – „El Socialista" – a spanyol szocialista munkáspárt lapja, 1885-től adták ki Madridban. – *51*

[89] V. ö. 18. köt. 86–87. old. *51*

[90] A kölni kommunista-pert a porosz kormány rendezte meg; 1852 okt. 4-től nov. 12-ig folyt; bíróság elé állították és hazaárulással vádolták a Kommunisták Szövetsége 11 tagját.

A vádirat alapjául a Kommunisták Szövetsége Központi Vezetőségének üléseiről készült „eredeti jegyzőkönyv" szolgált, amelyet más hamisítványokkal együtt porosz rendőrtisztek tákoltak össze, továbbá okiratok, amelyeket a rendőrség a Kommunisták Szövetségéből kizárt Willich–Schapper-frakciótól lopott. A hamisított okiratok és hamis tanúvallomások alapján hét vádlottat háromtól hat évig terjedő várfogságra ítéltek. (Lásd erről Marx-Engels: „Zárónyilatkozat a nemrégiben lefolyt kölni perről", 8. kot. 379–381. old., Engels: „A nemrég lefolyt kölni per", 8. kot. 382–387. old. és Marx: „Leleplezések a kölni kommunista-perről", 8. kot. 389–452. old.) – *51*

[91] V. ö. 16. kot. 12. old. – *51*

[92] Swansea város trade unionjai tanácsának elnöke, Bevan, a trade unionok 1887-es évi kongresszusán tette ezt a kijelentést; a beszédről a „Commonweal" 1887 szept. 17-i száma számolt be. – *52*

[93] Marx és Engels ezt az elméleti tételt a negyvenes évek óta több művükben is kifejezték. Lásd erről 16. kót. 12. old. és 17. kot. 406. old. – *52*

[94] Az I. Internacionálé 1866 szept. 3-tól 8-ig megtartott genfi kongresszusán 60 küldött vett részt, akik a Központi Tanácsot, az Internacionálé különböző szekcióit és angol, francia, német és svájci munkástársaságokat képviseltek. A kongresszuson Hermann Jung elnökölt. Marx Instrukcióit („Instrukciók az Ideiglenes Központi Tanács küldöttei számára. Különféle kérdések", v. ö. 16. kot. 171–179. old.) mint a Központi Tanács hivatalos jelentését olvasták fel. A proudhonisták, akik a kongresszuson a szavazatok egyharmadával rendelkeztek, az Instrukciókkal szembeállították a napirend minden kérdését felölelő saját programjukat. A kongresszus a marxi Instrukciók kilenc pontja közül hatot határozatként elfogadott: az erőfeszítések nemzetközi egyesítéséről, a munkanap korlátozásáról, a női és gyermekmunkáról, a szövetkezeti munkáról, a szakszervezetekről és a hadseregekről szólót. A kongresszus jóváhagyta a Nemzetközi Munkásszövetség Szervezeti Szabályzatát és Ügyviteli Szabályzatát. – Párizsi munkáskongresszusnak nevezi Engels a Párizsban 1889 júl. 14-től 20-ig ülésezett nemzetközi szocialista munkáskongresszust, amely ténylegesen a II. Internacionálé alapító kongresszusa volt; egybehívását megelőzte az Engels vezette marxisták harca a francia és az angol opportunisták (a posszibilisták, valamint az angol Szociáldemokrata Föderáció képviselői, v. ö. 101. jegyz.) ellen, akik a kongresszus előkészítésében magukhoz akarták ragadni a vezetést. Végül a marxista pártok döntő befolyása érvényesult. A tanácskozásokon 400 küldött vett részt, akik 20 európai és amerikai országot képviseltek. A posszibilisták kísérleteik kudarca után – ugyancsak júl. 14-re – ellenkongresszust hívtak egybe, amelyen csak néhány kulföldi küldött vett részt. – A nemzetközi szocialista munkáskongresszus meghallgatta a szocialista pártok küldötteinek beszámolóit, kidolgozta a nemzetközi munkástörvényhozás alapjait és követelésként kitűzte a nyolcórás munkanap törvényes bevezetését. Hangsúlyozta a proletariátus politikai szervezettségének fontosságát. Állást foglalt az állandó hadseregek megszüntetése és az általános nép-felfegyverzés megvalósítása mellett. Felszólította a világ munkásait, hogy május elsejét minden évben ünnepeljék meg mint a munkásosztály nemzetközi ünnepét. A kongresszuson az anarchisták vereséget szenvedtek és a megvitatott kérdésekben lényegében a marxisták álláspontja győzött. – *53 328 382*

[95] A szocialista pártok és munkásszervezetek 1890-ben ünnepelték meg első ízben május elsejét. A párizsi nemzetközi munkáskongresszus határozatának megfelelően a nyolcórás munkanap törvényes bevezetésének követelése állt a gyülések és tüntetések középpontjában. Londonban a trade unionok reformista vezetői és Hyndman reformista szocialista megkísérelték a tüntetést a saját szellemükben befolyásolni, de az ünnepségen csak kevés követőjük akadt. A tüntetők zöme – körülbelül 200 000 ember – az angol marxisták köve-

telései mellett tuntetett A főszerepet a londoni gázipari és dokkmunkások játszották, akik a nyolcvanas években elsőkként követeltek tömeges trade unionok letesítését és a nyolcórás munkanap bevezetését. A tuntetest lezáró Hyde Park-i gyulésen Engels is reszt vett, a felszólalók kozott volt Eleanor Marx-Aveling, Edward Aveling. Paul Lafargue és Sz. Kravcsinszij (Sztyepnyak), az orosz forradalmi emigránsok képviseloje. – Engels cikke a londoni munkások unnepségéről megjelent még a „Der Wahler" 1890 máj 29-i (85.) számában és – az ausztriai unnepségekkel foglalkozó első rész kivetelével – a „Berliner Volksblatt" 1890 máj 31-i (123.) számában – *54*

[96] A Gázipari és Általános Munkásszervezet (Gas Workers' and General Labourers' Union) volt az első angol trade union, amely szakképzetlen munkásokat tomorített. 1889 márc végen–ápr. elején, a sztrájkmozgalom terjedésének idején alapították Szervezésében és vezetésében Eleanor Marx-Aveling és Edward Aveling vezeto szerepet vittek. A szervezet 1889 júliusában sztrájkokat helyezett kilátásba, ha a gáztársaságok vezetői nem egyeznek bele a nyolcórás munkanap bevezetésebe valamennyi londoni gázmunél A szervezethez egy év alatt 100 000 munkás csatlakozott, aktív részt vállaltak a londoni dokkmunkások sztrájkjában (1889 aug. 12–szept. 14.), ebben 30 000 dokkmunkás es tobb mint 30 000, más teruleteken foglalkoztatott – nagyrészt szakképzetlen és nem szervezett – munkás vett részt. Kiharcolták a munkabérek felemelését és munkakorulményeik megjavítását, a sztrájk-alapra 50 000 font sterling gyult ossze (ebből Ausztráliában 30 000 font sterling), megalakult a dokkmunkások szervezete es tobb más szakszervezet, amelyeknek tagjai kozott sok volt a szakkepzetlen munkas, a trade unionok taglétszáma 860 000-ről (1889) csaknem kétmillióra (1890) emelkedett – *54*

[97] Radikális kluboknak neveztek Angliában a XIX sz. második felében a tulnyomóreszt munkásokbol állo, de liberális polgárok vezetése alatt mukodó klubokat, bizonyos befolyással voltak az angol proletariátusra, számuk az angol munkásmozgalom fellendülésének idején, a nyolcvanas évek vege felé megnott. – *55*

[98] 1887 nov. 13-án (a „véres vasarnapon") a londoni Trafalgar Square-en az angol szocialisták felhívására tomegtuntetés zajlott le, a rendőrség és a tuntetők kozott osszecsapásokra kerult sor, tobbszázan megsebesultek, három ember meghalt, tobbeket letartóztattak. Az események idején Hyndman rejtekhelyen tartózkodott. – *55*

[99] A londoni East End egyik kisebb városrészében, Silvertownban 1889 szept kozepétől decemberig sztrájkolt a kábelmuvek és a gumigyárak kb 3000 munkásnője Magasabb akkord- és órabért, a túlórák és a munkaszuneti napokon végzett munka, valamint a gyermekmunka magasabb bérezését kovetelték Eleanor Marx-Aveling kezdeményezésére a sztrájk idején megalakult a fiatal munkásnok kulon szakszervezete – A sztrájk – a tobbi trade union támogatásának hiányában – nem járt eredménnyel. – *55*

[100] A dél-londoni gázipari munkasok 1889 decemberétől 1890 februárjáig sztrájkoltak, mert a vállalkozok az elozetes megállapodások ellenére nem vezették be a nyolcórás munkanapot, nem emelték fel a munkabéreket és nem kizárolagosan a gázipariak szakszervezetéhez tartozó munkásokat alkalmaztak. A sztrájk eredménytelen volt, mert a tobbi trade union, elsősorban a dokkmunkások szakszervezete, nem támogatta kellőképpen, 1890-ben egyébként is apadásnak indult a sztrájkmozgalom A gázíparban megszuntették a nyolcórás munkanapot. – *55*

[101] Social Democratic Federation (Szociáldemokrata Foderácio) – 1884 augusztusában alapított angol szocialista szervezet, 1907-ig állt fenn, kulonbozó elemeket, elsősorban értelmiségieket foglalt magában; vezetése egy ideig reformisták (elsősorban Hyndman) kezében volt, akiknek opportunista politikája ellen és a munkástomegekkel való szorosabb

kapcsolat létesítéséért harcolt a szervezethez csatlakozott forradalmi marxista csoport (Eleanor Marx-Aveling, Edward Aveling, Tom Mann stb.). 1884 őszén a szervezetben szakadásra került sor, a baloldali elemek kiváltak és megalapították a Szocialista Ligát. – Posszibilisták opportunista irányzat a XIX. sz. végi francia munkásmozgalomban, Brousse, Malon stb. vezetésével a francia munkáspártban 1882-ben bekövetkezett szakadás után jött létre (v. ö. 115. jegyz.). A posszibilisták szerint csak a „lehetséges" (le possible) elérésére kell törekedni; tagadták az osztályharcot és a forradalmi akciót. (V. ö. erről 21. kot. 469–470., 475–476. és 484–486. old.) – *56 66 185 507*

[102] Manchesterizmus, Manchester-iskola – a gazdasági élet teljes szabadságának szükségességét hirdető, az állam gazdasági beavatkozását elutasító, szabadkereskedelmi elveket valló kozgazdasági irányzat a XIX. sz. első felében. Agitációjuk kozpontja Manchester volt; a mozgalom élén két textilgyáros: Cobden és Bright állt, akik 1838-ban megalapították a Gabonatorvény-ellenes Ligát. A negyvenes-otvenes években a szabadkereskedelem hívei politikailag kulon csoportosultak; belőluk alakult az angol liberális párt balszárnya. – Engels a régi trade unionok manchesterizmusán ezek politikamentes, csak kozvetlen gazdasági célokért kuzdő tevékenységét értı. – *58 220*

[103] Engels utal a német birodalmi alkotmány védelmére 1849 május-júliusában lezajlott badeni-pfalzi felkelésre, amelyben részt vett. (V. ö. erről Engels: „A német birodalmi alkotmány-hadjárat", 7. kot. 105–190. old.) – *59*

[104] A „Sachsische Arbeiterzeitung" szerkesztőségében egy ideig az ugynevezett „Ifjak" vitték a vezető szerepet. A német Szociáldemokrata Párton belul kialakult ellenzéki csoport támadta a pártvezetés politikáját, ezért 1890 augusztusában leváltották. – Az „Ifjak" kispolgári, anarchisztikus csoportja 1890-ben alakult ki, magvát diákok és fiatal irodalmárok alkották, akik igényt tartottak a párt elméleti vezetésére. Vezetőik (Paul Ernst, Paul Kampffmeyer, Hans Muller, Bruno Wille stb.) befolyására figyelmen kivul hagyták a szocialista-torvény eltorlése után kialakult új helyzetet, tagadták a harc legális eszkozeit és követelték a parlamenti tevékenységről való lemondást; kispolgári opportunizmussal és a pártdemokrácia megsértésével vádolták a pártvezetést. Az erfurti pártkongresszus (1891 okt.) az ellenzéki vezetők egy részét kizárta a pártból. Engels nem fejezte be valasztervezetét. Végleges válaszát v. ö. 62–63. old. Engels válasza megjelent még a „Berliner Volksblatt" 1890 szept. 14-i (214.) számának mellékletében, a „Sachsische Arbeiterzeitung" 1890 szept. 17-i (112.) számában és a bécsi „Arbeiterzeitung" 1890 szept. 19-i (38.) számában. – „Sachsische Arbeiterzeitung" – szociáldemokrata napilap, Drezdában jelent meg 1890-től 1908-ig. – *60 62*

[105] A „Berliner Volksblatt" 1890 ápr. 15-i száma kozolte a szocialdemokrata parlamenti képviselők felhívását a német munkásokhoz, válaszul az „Ifjak" felhívására, hogy május elsején tartsanak általános munkaszunetet. A pártvezetés figyelmeztetett e kovetelés veszélyességére (még érvényben volt a szocialista-torvény), a februári választások során vereséget szenvedett uralkodó korok esetleges provokációira, és felszólította a munkásokat, hogy unnepeljék meg május elsejét békes tuntetéssel. – *60*

[106] Hamburgban 1890 május-júliusában sztrájkoltak az építőmunkások; a kilencórás munkanap bevezetését és béremelést koveteltek. Az alkalmatlan időpontban szervezett sztrájk vereséggel végződött, de a vállalkozóknak fel kellett adniok azt a kovetelésuket, hogy munkásaik nem lehetnek szakszervezeti tagok. – *61*

[107] Az I. Internacionálé londoni konferenciája 1871 szept. 17–23-ig ülésezett és a proletárpárt megszervezéséért folytatott harc egy fontos szakaszát indította el. Az 1869-es bázeli kongresszus határozata értelmében a kovetkezo rendes kongresszust Párizsban kellett

volna megtartani. A bonapartista hatóságoknak az Internacionálé franciaországi szekciói ellen foganatosított intézkedései azonban lehetetlenné tették, hogy a kongresszust Párizsban tartsák; ezért a Főtanács Mainzot jelölte ki a kongresszus megtartására (v. ö. 16. köt. 414. old.). A porosz-francia háború kitörése miatt Mainzban sem lehetett megtartani a kongresszust. Minthogy az Internacionálé tagjai a polgárháború után különösen Franciaországban a legvadabb üldöztetésnek voltak kitéve, a föderációk többsége úgy látta, hogy nincsenek meg a feltételei egy rendes kongresszus megtartásának, és ezért az elhalasztás mellett döntöttek; felhatalmazták a Főtanácsot, hogy saját belátása szerinti helyen és időben hívja majd össze a kongresszust. Ugyanakkor a Főtanács a bakunyinisták és más szektás csoportok aktivizálódása és egyéb halaszthatatlan problémák miatt szükségesnek tartotta, hogy egy nemzetközi tanácskozáson tisztázzák a kérdéseket és megfelelő határozatokat hozzanak. Marx és Engels már 1870 aug. 2-án javasolták a Főtanácsnak egy konferencia egybehívását. 1871 nyarán a kérdés újra felmerült; a föderációk többsége egyetértett a konferencia tervével; Engels javaslatára a Főtanács 1871 júl. 25-én úgy határozott, hogy a konferenciát szeptember harmadik vasárnapjára Londonba hívja össze. – A konferencián csak 22 szavazati jogú és 10 tanácskozási jogú küldött vett részt; azokat az országokat, amelyek nem tudtak delegátusokat küldeni, az illető országok ügyeivel megbízott titkárok képviselték (így Marx Németországot, Engels Olaszországot). A konferencia 9 zárt ülést tartott; a jegyzőkönyveket nem hozták nyilvánosságra. – A munkásosztály politikai akciójának kérdése a legfontosabb helyet foglalta el a londoni konferencia napirendjén. A bakunyinista Bastelica és Robin, valamint a spanyol szekciókat képviselő Lorenzo ellenezték a kérdés megvitatását, a konferencia azonban mégis napirendre tűzte. A vita során a bakunyinisták elszigetelődtek; a konferencia szavazattöbbséggel megbízta a Főtanácsot a határozat végleges szövegének megfogalmazására. Az 1872-es hágai kongresszus (v. ö. 134. jegyz.) a határozat lényegét 7/a pontként felvette a szervezeti szabályzatba. – *61 327*

[108] 1884-ben Bismarck a német gyarmatosítás kiterjesztése érdekében új kelet-ázsiai, ausztráliai és afrikai tengerhajózási útvonalak szubvencionálását akarta megszavaztatni a Reichstaggal. A szocialdemokrata parlamenti képviselők balszárnya – Bebel és Liebknecht vezetésével – Engels útmutatása nyomán a szubvenció ellen foglalt állást; a parlamenti frakció opportunista többsége – Dietz, Frohme, Grillenberger stb. – a nemzetközi kapcsolatok fejlesztésének fontosságára hivatkozva a szubvenció mellett kívánt szavazni. A frakció a többség befolyására határozatban kimondta, hogy a szubvenció megszavazása nem elvi kérdés, tehát a frakció minden tagja a saját belátása szerint szavazhat; a határozat azt is leszögezte, hogy a többség a szubvenció mellett foglalt állást. – Engels a leghatározottabban támogatta a „Sozialdemokrat" harcát az opportunisták ellen, akiket a párttagok többsége is élesen bírált és elítélt. Ennek hatására a jobboldali többség kénytelen volt módosítani álláspontját: a szubvenció támogatását attól tette függővé, hogy a Reichstag megszavazza-e néhány követelését. Miután a Reichstag visszautasította e követelések megszavazását, valamennyi szocialdemokrata képviselő a szubvenció ellen szavazott. – *61 69*

[109] V. ö. Biblia, Máté 23, 24. – *63*

[110] Engels írása válasz Charles Bonnier francia szocialistának, aki beszámolt Engelsnek a belga szocialisták opportunista ingadozásairól. A II. Internacionálé brüsszeli 1891-es kongresszusának (v. ö. 242. jegyz.) előkészítésére vonatkozó főbb elképzeléseit Lafarguenak írott 1890 szept. 15-i és Sorgénak írott 1890 szept. 27-i levelében is kifejtette. – *64*

[111] Az angol trade unionok liverpooli kongresszusán, amely 1890 szept. 1-től 6-ig ülésezett, 1,4 millió szervezett munkást képviselő 460 küldött vett részt. Itt képviseltették magukat első ízben nagyobb számban az új trade unionok, ezekre az angol szocialisták bizonyos befolyást gyakoroltak. A kongresszus – a régi trade unionok vezetőinek kívánsága ellenére

– határozatot hozott a nyolcórás munkanap törvényes bevezetésének követeléséről. Célszerűnek nyilvánította a trade unionok részvételét a nemzetközi munkásszervezetek tevékenységében és határozatot hozott arról, hogy a trade unionok képviseletük magukat a brüsszeli nemzetközi munkáskongresszuson. – *64*

[112] V. ö. 21. kot. 468 – 476. és 481 – 495. old. – *64*

[113] A szocialisták hágai nemzetközi konferenciáján, amely 1889 febr. 28-án zajlott le, német, francia, belga, holland és svájci szocialisták vettek részt. Engels javaslatára tűzték ki a német szocialista parlamenti képviselők a párizsi nemzetközi szocialista munkáskongresszus feltételeinek kidolgozására. A posszibilisták nem fogadták el a konferenciára szóló meghívást és nem ismerték el a hágai határozatokat. (A konferencia határozatairól lásd 21. kot. 472 – 475. old.) – *65*

[114] Kollektivistáknak nevezték a XIX. sz. hetvenes-nyolcvanas éveinek francia munkásmozgalmában a francia marxistákat; vezetőik Jules Guesde és Paul Lafargue voltak (másik nevük „guesdisták"). A munkáspárt 1879-es megalapítása óta tartó ideológiai harc eredményeképpen a párt 1882-ben marxistákra (guesdistákra) és posszibilistákra szakadt (v. ö. 101. jegyz.). A marxista párt a továbbiakban munkáspártnak nevezte magát. – *66*

[115] Dán „forradalmároknak" nevezi Engels az „Arbejderen" (Munkások) c. lap köré csoportosult dán forradalmi szocialista kisebbséget, amely Trier és Petersen vezetésével harcolt az opportunista többség (a forradalmi harcot elutasító „reformisták") ellen; a forradalmárok, miután kizárták őket a pártból, 1889-ben külön szervezetet alapítottak, de vezetőik szektás politikája folytán nem tudtak tömegpárttá fejlődni. – *66*

[116] Engels levele a „Sozialdemokrat" olvasóihoz megjelent meg az osztrák „Sozialdemokratische Monatsschrift" (Szociáldemokrata havi folyóirat) 1890 szept. 30-i (9.) számában, 1890 októberében olasz fordításban a „La Giustizia" (Az Igazság) c. lapban és – az első két bekezdés nélkül – a „Berliner Volksblatt" 1890 okt. 3-i (230.) számában. – *68*

[117] „Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie" – német napilap, Marx szerkesztésében 1848 jún. 1-től 1849 máj. 19-ig adták ki Kölnben. A szerkesztőség tagjai voltak még Friedrich Engels, Wilhelm Wolff, Georg Weerth, Ferdinand Wolff, Ernst Dronke, Ferdinand Freiligrath és Heinrich Burgers. A „Neue Rheinische Zeitung" mint a demokrácia proletár szárnyának harcos orgánuma a néptömegek neveloje lett; vezércikkeit általában Marx és Engels írták. A lap elszánt és következetes magatartása, harcos internacionalizmusa és politikai leleplező cikkei már megjelenésének első hónapjaiban ellenséges hajszára indították a feudális-monarchista és a polgári liberális sajtót; a porosz kormány uldozte a lapot és szerkesztőit; az uldözés az 1848 november-decemberi poroszországi ellenforradalmi fordulat után még fokozódott. 1849 májusában, amikor az ellenforradalom általános támadásba lendült, a porosz kormány, miután előzetesen már megtagadta Marxtól a porosz állampolgárságot, parancsot adott az országból való kiutasítására. Ez a korulmény és a lap többi szerkesztője ellen indított eljárások arra kényszerítették a szerkesztőséget, hogy beszüntesse a lap kiadását. – *68 318*

[118] A Német Szocialista Munkáspárt 1880 aug. 20-tól 23-ig tartotta kongresszusát a svájci Wydenben, 56 küldött részvételével. A kongresszuson, amelyet a Bismarck-féle kivételes törvény (v. ö. 2. jegyz.) miatt illegálisan kellett megtartani, kitűnt, hogy a vezetők leküzdötték az új helyzet folytán előállt kezdeti zavarokat és ingadozásokat és a párt megbirkózott az opportunista és anarchisztikus tendenciákkal. Megvitatásra került a párton belüli helyzet, a szociáldemokrata Reichstag-képviselők helyzete, a párt programja és sajtója, a választásokon való részvétel, a többi országok munkáspártjaihoz való viszony stb. Mostot

és Hasselmannt, akik más anarchista elemekkel együtt tagadták a legális harci eszközök szükségességét és nyíltan felléptek a párt ellen, kizárták a tagok sorából. Másrészt a kongresszus a jobboldalnak álláspontjával szemben megváltoztatta a gothai program II. bekezdését, amely szerint a párt „minden törvényes eszközzel" küzd céljai megvalósításáért; az új fogalmazásban torolték a „törvényes" szót és ezzel elismerték a törvényes és nem törvényes harci formák összekapcsolásának jogosultságát. Jóváhagyták, hogy a „Sozialdemokrat" legyen a párt hivatalos lapja. – *68*

[119] A „Sozialdemokrat" 1885 ápr. 2-i száma közölte a szociáldemokrata parlamenti frakció nyilatkozatát a frakció többsége és a szerkesztőség között a gőzhajózási szubvenció kapcsán támadt nézeteltérésről (v. ö. 108. jegyz.). A nyilatkozat alaptalan támadásnak minősítette a szerkesztőség részéről a kérdésben elhangzott bírálatot és kimondta, hogy a lapnak nem áll jogában hasábjain bírálni a frakciót. A szerkesztőség a nyilatkozat megjelenése után számos levelet kapott bel- és külföldi párttagoktól; a szociáldemokrata pártszervezetek gyulésein is a frakció-többség magatartását elítélő határozatok szulettek. A többségnek engednie kellett; a „Sozialdemokrat" 1885 ápr. 23-án közölte a szerkesztőség és a parlamenti frakció kozos nyilatkozatát, amely leszögezte, hogy a bírálat elfojtását célzó minden kísérlet a párt elveinek megsértését jelenti és alapjaiban rendíti meg a pártot. – *69*

[120] A svájci Szovetségi Tanács 1888 áprilisában a német hatóságok közbenjárására a „Sozialdemokrat" tobb szerkesztőjét és munkatársát, köztük Bernsteint és Mottelert, kiutasította az országból. A szerkesztőséget Londonba helyezték át, s a lap itt 1888 okt. 1-től jelent meg. – *69*

[121] „Volksstimme" – szociáldemokrata napilap, 1890-től 1933-ig jelent meg Magdeburgban. – *72*

[122] A „Freie Buhne" c. folyóirat 1890 máj. 28-i, 17. fuzete közolte Hermann Bahr „Die Epigonen des Marxismus" (A marxizmus epigonjai) c. cikkét, amely állást foglalt Paul Ernstnek a folyóirat 1890 máj 14-i, 15. fuzetében megjelent, „Frauenfrage und soziale Frage" (Nőkérdés és társadalmi kérdés) c. cikke ellen. – „Freie Bühne fur modernes Leben" – naturalista irodalmi folyóirat, ezen a néven 1890-től 1893-ig jelent meg Berlinben, kezdetben hetenként, 1892-től havonta. 1894-től „Neue deutsche Rundschau" (Új Német Szemle) címmel adták ki. – *72*

[123] V. o. Schmidt von Lübeck: „Ich komme vom Gebirge her. . ." (A hegyekből jövok . . .); „Lieder" (Dalok). – *75*

[124] Paul Ernst cikke a „Berliner Volkstribüne" 1890 aug. 9-i számában jelent meg. – „Berliner Volkstribüne" – szociáldemokrata szociálpolitikai hetilap, kozel állt az „Ifjak" csoportjához; 1887-től 1892-ig adták ki. – *75*

[125] A hűséges Eckart (vagy Eckehart) – középkori német mondák alakja, a megbízható és onfeláldozó őrző típusa. – *76*

[126] Engels átírja a „friss, vidám háború" kifejezést, amelyet első ízben Heinrich Leo reakciós történész és publicista használt a „Volksblatt für Stadt und Land" (Városi és falusi néplap) 1853 júniusi számában; a militarista-soviniszta agitáció kedvelt lelkesítő szólama lett. – *76*

[127] A Francia Munkáspárt Nemzeti Tanácsának gratuláló levele, amelyre Engels válaszol, Paul Lafargue aláírásával ugyancsak a „Socialiste" 1890 dec. 25-i számában jelent meg, a

következő szöveggel: „Szeretett Polgártársunk! Kívánjuk Önnek, aki Marxszal együtt a hamarosan céljához érő nemzetközi szocialista mozgalom teoretikusa, aki megőrizte szívének és szellemének ifjúságát, hogy éljen még sok-sok évig és új Mózesként megláthassa, mint éri el a proletariátus a kommunizmus ígéretföldjét!" – Engels válaszlevelét – német fordításban – kozolte még a „Berliner Volksblatt" 1890 dec. 30-i (303.) száma. Kiadásunk alapja a „Socialiste"-ban megjelent szöveg. – *78*

[128] Saint-Simon (és Augustin Thierry): „De la réorganisation de la société européenne, ou de la nécessité et des moyens de rassembler les peuples de l'Europe en un seul corps politique, en conservant à chacun son indépendance nationale" (Az európai társadalom újjászervezéséről vagy Európa népei egyetlen politikai testté való összevonásának szükségességéről és eszközeiről, mindegyik nép nemzeti függetlenségének megőrzésével), Párizs 1814, és „Opinion sur les mesures à prendre contre la coalition de 1815 (Vélemény az 1815-ös koalíció ellen teendő intézkedésekről), Párizs 1815. – *78 500*

[129] Engels válaszlevele az „Arbeiter-Wochenchronik"-on kívül megjelent (magyar fordításban) a „Népszava" 1890 dec. 14-i (50.) számában, a magyarországi pártkongresszus 1891-ben Budapesten kiadott jegyzőkönyvében, és a „Berliner Volksblatt" 1890 dec. 14-i (292.) számában. – „Arbeiter-Wochenchronik" – szocialista hetilap, a magyarországi szociáldemokraták orgánuma, ezzel a címmel 1873-tól 1890-ig adták ki Budapesten; 1891 januárjától 1894-ig „Arbeiterpresse" néven jelent meg. – „Népszava" – 1877-ben Budapesten alapított szocialista újság, 1890-től a Magyarországi Szociáldemokrata Párt orgánuma, kezdetben hetilap, 1905-től napilap. Ma a Szakszervezetek Országos Tanácsának napilapja. – *79*

[130] 1890 dec. 7-én és 8-án tartották Budapesten a magyar szociáldemokrata párt kongresszusát, amelyen 87 budapesti és 34 vidéki küldött vett részt. Megvitatták a munkásmozgalom magyarországi helyzetét, a munkások jogait, a munkásvédelem kérdéseit, a párt álláspontját bizonyos társadalmi reformokkal kapcsolatban, a mezőgazdasági munkások helyzetét és a szakszervezeti mozgalom kérdéseit. A programként elfogadott elvi nyilatkozat alapját az osztrák szocialdemokraták hainfeldi kongresszusán (v o. 229. jegyz.) elfogadott program képezte. – *79*

[131] Engels az előszót Marx „A gothai program kritikája" c. művének kiadása alkalmából írta. Minthogy kuszobón állt egy új programtervezet megvitatása az erfurti kongresszuson, Engels a német pártban megerősodott opportunista tendenciák lekuzdése szempontjából surgősnek látta Marx művének kiadását. A német szociáldemokrácia opportunista vezetősége tiltakozott a megjelenés ellen. Engels, mint 1891 febr. 23-án Kautskyhoz írt leveléből ismeretes, a mű kozzétételénél kénytelen volt néhány élesen polemikus megfogalmazást enyhíteni. A „Vorwarts" szerkesztősége és a szociáldemokrata parlamenti frakció a megjelent muvet sem szívesen fogadta, de a párttagok és a kulfoldi szocialisták fontos okmányként üdvozolték. – „A gothai program kritikája" Engels előszavával Engels életében nem ért meg újrakiadást. A teljes szoveget lásd 19. kot. 9–30. old – *80*

[132] A gothai egyesulési kongresszuson (1875 máj. 22–27.) egyesult a német munkásmozgalom két pártja, a Bebel és Liebknecht vezetése alatt álló Szociáldemokrata Munkáspárt (az eisenachiak) és a lassalleánus Általános Német Munkásegylet. Az egyesult párt neve 1890-ig Németország Szocialista Munkáspártja volt. A jovendő egyesult párt programtervezete számos hibás, tudománytalan tételt tartalmazott. Marx és Engels helyeselték az egyesulést, de kifejtették, hogy az egység csak akkor lehet tartós, ha a program kikuszoboli a lassalleanizmusnak tett elvi engedményeket, amelyeket a tervezet magában foglalt. A kongresszus e bírálat ellenére csekély változtatásokkal elfogadta a tervezetet. – *80 233 269*

[133] A hallei pártkongresszus (az első kongresszus a szocialista-törvény eltörlése óta) 1890 okt. 12-től 18-ig ülésezett; a gothai program legfőbb alkotójának, Liebknechtnek javaslatára elhatározta, hogy a legközelebbi kongresszusra új programtervezetet készít elő és azt három hónappal annak megtartása előtt közzéteszi, hogy a sajtóban és a pártszervezetekben megvitathassák. Új szervezeti szabályzatot is elfogadott, amely az 1900-ban megtartott mainzi kongresszusig volt érvényben. – *80 105*

[134] Az I. Internacionálé hágai (5.) kongresszusa 1872 szept 2–7-ig ülésezett. Fő feladata a londoni konferencián (v. ö. 107. jegyz.) „a munkásosztály politikai tevékenységéről" és a szektás szekciók tevékenysége ellen hozott határozatok megerősítése volt. Minthogy a bakunyinisták és a velük rokonszenvező kispolgári elemek a hágai kongresszus előtt – 1872 nyarán – fokozott támadást indítottak e határozatok és a Főtanács ellen, a kongresszus előkészítése szempontjából nagyon fontos volt, hogy leleplezzék ezt a tevékenységet. Marx és Engels nagy munkát fejtettek ki a hágai kongresszus előkészítése és a proletár forradalmi erők összefogása érdekében. Tevékenyen részt vettek a kongresszus elé terjesztendő javaslatok kidolgozásában és megvitatásában. Összetételében a hágai volt az Internacionálé legreprezentatívabb kongresszusa: 15 nemzeti szervezet képviseletében 65 küldött vett részt. A kongresszus határozatot hozott a szervezeti és ügyviteli szabályzat módosításáról, a munkásosztály politikai tevékenységére és a Főtanács jogkörének kibővítésére vonatkozó határozatoknak a szervezeti szabályzatba való beiktatásáról, az anarchista vezetők kizárásáról. A hágai kongresszus határozatai megteremtették az alapot a munkásosztály önálló politikai pártjának későbbi megalakításához. – *80 226 320 329 382*

[135] Engels írásával azt a célt követte, hogy leleplezze a Marx tudományos tekintelyet alaasni akaró polgári ideológusok – elsősorban Brentano – rágalmait, és egyszersmind újabb cáfolattal szolgáljon a munkásosztály helyzetének javulásáról hirdetett katedraszocialista dogmákra. A „Dokumentumok" c fejezetben közölte a vitára vonatkozó valamennyi anyagot és saját idevonatkozó írásait. Kiadásunk abban a sorrendben közli az anyagokat, ahogyan azok Engels brosúrájában megjelentek. – Katedraszocialisták – a XIX. sz. hetvenes éveiben keletkezett német politikai gazdaságtani irányzat. Képviselői – Lujo Brentano, Gustav Schmoller, Adolph Wagner, Karl Bücher, Werner Sombart stb. – a polgári reformizmus álláspontjáról harcoltak a marxizmus ellen, az államot osztályok fölötti intézménynek tekintették, amely alkalmas az ellenséges osztályok összebékítésére és a tőkések érdekeinek sérelme nélkül „szocializmus" bevezetésére (betegség és balesetek elleni biztosítási pénztárak szervezése és gyári törvényhozás útján). – *83 289*

[136] V. ö. 23. kot. 32–37. old. – *85 159*

[137] „Concordia. Zeitschrift für die Arbeiterfrage" – a német nagyiparosok és katedraszocialisták lapja; 1871-től 1876-ig jelent meg Berlinben. – *85 127*

[138] „The Times" – a legnagyobb angol konzervatív irányú napilap, 1785-ben alapították Londonban „Daily Universal Register" címmel; 1788 jan. 1. óta jelenik meg „The Times" címmel. – *85*

[139] V. ö. Engels: „A munkásosztály helyzete Angliában" (2. kot.), Marx: „A filozófia nyomorúsága" (4. kot.) és Engels: „Tisztességes napibért tisztességes napi munkáért", „A bérmunka-rendszer" és „Trade unionok" (19. kot. 285–287., 288–290 és 291–296. old.). – *85*

[140] V. ö. 16. kot. 3–11. old. – *86 125 127*

[141] „Der Volksstaat" – a Szociáldemokrata Munkáspárt (az eisenachi párt) lapja, 1869 okt. 2-tól 1876 szept. 29-ig jelent meg Lipcsében (elemte kétszer, 1873 júniusától háromszor

hetenként). A lap a német munkásmozgalom forradalmi irányzatának nézeteit tükrözte. A rendőrség és a kormány folytonosan üldözte a lapot; a szerkesztőség összetétele a szerkesztők letartóztatása folytán gyakran változott, az általános vezetést azonban Liebknecht tartotta kezében. A lap általános jellegére Bebelnek is nagy befolyása volt, aki a „Volksstaat" kiadóvállalatát vezette. – Marx és Engels a lapnak megalapítása óta munkatársai voltak; segítették a szerkesztőség munkáját és bírálatukkal előmozdították a forradalmi vonalvezetés fenntartását. – *87 390*

[142] V. ö. még 18. köt. 80–83. old. – *87*

[143] „The Fortnightly Review" – angol filozófiai, irodalmi és történelmi folyóirat, 1865-től 1934-ig jelent meg Londonban e címmel; polgári radikálisok egy csoportja alapította. – Beesly professzor cikke „A Nemzetközi Munkásszövetség" címmel a lap 1870 nov. 1-i (47.) számában jelent meg. – *87 127*

[144] „The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844" c. mű névtelenül jelent meg. Szerzője H. Roy. – *87 128 137*

[145] V. ö. „Hansard's Parliamentary Debates", vol. 170., London 1863, 244. old. – *87*

[146] V. ö. még 18. köt. 98–105. old. – *90*

[147] „The Morning Star" – angol napilap, a szabadkereskedelmet pártoló mozgalom lapjaként 1856-tól 1869-ig jelent meg Londonban. – *90 143*

[148] „The Morning Advertiser" – angol napilap, 1794-től 1914-ig jelent meg Londonban; az ötven–hetvenes években a radikális burzsoázia lapja. – *91 143*

[149] „The Daily Telegraph" – angol napilap, e címmel 1855 óta jelenik meg Londonban; a nyolcvanas évekig liberális, azóta konzervatív irányzatú (1937-ben fuzionált a „Morning Post"-tal). – *92*

[150] „The Morning Herald" – angol konzervatív napilap, 1780-tól 1869-ig jelent meg Londonban. – *92*

[151] „The Morning Post" – angol napilap, 1772-től 1937-ig jelent meg Londonban, a XIX. sz. közepén a whigek Palmerston vezette jobbszárnyának sajtóorgánuma. – *93*

[152] „The Daily News" – angol napilap, ezzel a címmel 1846-tól 1930-ig jelent meg Londonban; a XIX. sz. közepén a liberális ipari burzsoázia lapja. – *93*

[153] „The Standard" – angol napilap, 1827-től 1916-ig jelent meg Londonban, 1857-től a konzervatív párt lapja. – *93*

[154] V. ö. még 18. köt. 105. old. – *95*

[155] Engels átvitt értelemben használja a „Haupt- und Staatsaktion" kifejezést; eredeti értelemben így neveztek egy bizonyos dagályos és otromba, történeti tárgyú drámatípust a XVII–XVIII. században. – *98*

[156] V. ö. 23. köt. 5. old. – *105*

[157] V. ö. 23. köt. 609. old. – *107*

[158] Ezeréves birodalom – misztikus vallási hiedelem, amely a Biblia különböző helyeire (pl. János Jel. 20, 4.) hivatkozva azt hirdeti, hogy Jézus vissza fog térni és ezer évig uralkodni fog a földön. Ez az „ezeréves birodalom" lesz az igazságosság, az általános egyenlőség és jólét megvalósulása. – *114 141 421*

[159] V. ö. 16. kot. 5. old. – *114*

[160] V. ö. 23. köt. 610. old. – *115 158*

[161] V. ö. „Census of England and Wales for the Year 1861". London 1863 és „Children's Employment Commision (1862). Reports I–VI of the Commissioners" (A gyermekek foglalkoztatását vizsgsáló bizottság (1862). A biztosok I–VI. jelentése), London 1863 67. – *116*

[162] V. ö. „Public Health, . Seventh Report" (Hetedik Közegészségügyi jelentés), London 1865. (V. o. 23. köt. 635old.). – *116*

[163] „Report from the Select Committee on Mines; together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence, and Appendix. Ordered by the House of Commons, to be printed, 23 July 1866". – *116*

[164] „A Nemzetkozi Munkásszövetség – megalakult egy 1864 szeptember 28-án a St. Martin's Hallban, Longi Acre, London, tartott nyilvános gyúlésen – alapító üzenete és ideiglenes szervezeti szabályzata." Ára egy penny. Nyomatott a „Bee-Hive" c. lap nyomdájában, 10, Bolt Court, Fleet Street, 1864. – V. ö. 16. köt. 3–11. old. – *121*

[165] V. ö. 16. köt. 5. old. – *122*

[166] Ez a kivonat majdnem teljesen megegyezik a „Tőke" első kötetének negyedik kiadásával, amelyen 23. kötetünk alapul (v. ö. 23. köt. 609–610. old.); kivételt képez néhány lábjegyzet, amelyeket Engels a negyedik kiadás számára némileg megváltoztatott. A harmadik kiadás, amelyből itt idéz, 1883-ban jelent meg Hamburgban. – *122*

[167] A legfőbb anyakönyvvezető (registrar general) a polgári anyakönyvi ügyek vezetője Angliában; feladatai közé tartozott többek között a tízévenkénti népszámlálás (census) irányítása. – *122*

[168] Boileau: „Satyre VIII. à M. Morel" (VIII. szatíra Morel úrnak); a „Theory of the Exchanges" nyomán tévesen Molière-nek tulajdonították. – *124 169*

[169] Marx válasza „A »Volksstaat« szerkesztőségének" címmel jelent meg (v. ö. 18. köt. 80–83. old.). – *127*

[170] V. ö. 23. köt. 609–610. old. – *128*

[171] „England and America. A Comparison of the Social and Political State of both Nations"; Wakefield műve a szerző megjelölése nélkül jelent meg. – *129 140*

[172] Itália, Itália! V. ö. Vergilius: „Aeneis", III. könyv, 523–524. sor. – *129*

[173] A pöttöm Lasker találmánya contra Bebel – Lasker nemzeti liberális képviselő a Reichstag 1871 nov. 8-i ülésén Bebel ellen polemizálva kijelentette, hogy ha a német munkások netán követni akarnák a párizsi kommünárokat, „a becsületes és vagyonos polgár furkósbottal

utné agyon oket" De a megfogalmazás kozzeteteletol tartott, es igy a gyorsíroi jegyzetben a „furkosbottal utné agyon őket" szavak helyett már ez allt „sajat erejével tartaná feken oket" Bebel leleplezte a hamisitást, és a kis termete miatt „pottom Laskernek" csufolt képviselo nevetsegesse vált *129 161*

[174] Schiller „Die Worte des Glaubens" – *130*

[175] Marx második válasza „A »Volksstaat« szerkesztoségenek" címmel jelent meg (v o 18. kot 98–105 old.) – *136*

[176] Adam Smith „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations", III kot 136 old – *137*

[177] Itt es az alabbiakban Marx a „Tóke" első kotetébol idez (v o 23 kot 609–610 old). *137*

[178] „Beesly ur és a Nemzetkozi Munkásszovetség" címmel a „Saturday Review" 1870 nov 12-i (785) száma alairás nelkuli cikket kozolt – „The Saturday Review of Politics, Literature, Science and Arts" – angol konzervativ hetilap, 1855-tól 1938-ig jelent meg Londonban – *139*

[179] Kékkonyveknek (Blue Books) neveztek kek borítolapjukrol az angol parlamenti és kulugyminisztériumi diplomáciai dokumentum-kiadványokat. V. o. meg 123. old., a „Toke" I. kotetébol (23 kot 610 old) kozolt idezetben Marx 104 jegyzetet – *139*

[180] Teketória-hivatal (Circumlocution-Office) – Dickens „Little Dorrit"-jában az angol kozhivatalokat és kozigazgatást megtestesítő monumentális intezmeny – *142*

[181] Korlátolt alattvalói értelem – von Rochow porosz belugyminiszter Németország-szerte kozismertté lett mondása, a miniszter 1838 jan. 15-én kiadott rendeleteben ez állt „Nem illó, hogy az alattvalo az államfo cselekedeteit a maga korlatolt belátasának mércejéhez szabja " – *143*

[182] Eleanor Marx válasza a „Kozlemények a nemzetkozi nepmozgalomrol" c rovatban, „Anglia" címszó alatt jelent meg. Válasza elé Eleanor Marx az alabbi bevezeto sorokat írta „Annyi a beszámolni való az angliai szocialista mozgalomrol, hogy meglehetősen haboztam, vajon igénybe vegyem-e ezeket a hasábokat egy szemelyes tema céljaira. De nem levén mas lehetosegem az apám ellen emelt igen komoly vád megcáfolására, remelem, hogy a »Today« olvasói megbocsátják nekem, ha itt nyilatkozom errol a kerdésrol Mult év november 29-én a »Times«-ban megjelent Mr. Sedley Taylor levele, amely megismételte a régi rágalmat, hogy tudniillik apám a saját celjai érdekeben tudatosan hamisan idézett egy passzust Mr. Gladstone egyik beszédebol Soha senkit annyit nem rágalmaztak, mint apámat, de rágalmazoi rendszerint tulságosan megvetendók voltak, semhogy válaszra méltatta volna oket. Ebben az esetben azonban apám válaszolt nevtelen vadlojának, az állítólag hamisan idezett rész ugyanis benne van a Nemzetkozi Munkásszovetség Alapito Uzenetében Amikor elolvastam Mr Taylor levelet, amely csak *felmelegit* egy régi historiát, nyomban írtam a »Times«-nak Az angol lapokban oly gyakran olvastam az angol sajto »méltányosságáról«, hogy egy pillanatig sem kételkedtem: válaszomat éppúgy nyilvánosságra hozzák, mint Mr. Taylor vádját Teltek, múltak a napok, de levelem nem jelent meg. Még mindig abban a hitben éltem, hogy egy személyes ugyben még a »Times« is képes igazságos lenni, ismételten írtam hát a szerkesztónek. Az eredmény megint elmaradt. Ekkor a »Daily News«-hoz fordultam, amelyet eddig igen rendes lapnak tartottam. De úgy látszik, élo professzorok buntetlenul belerúghatnak a halott oroszlánba, és a libe-

rális »Daily News« odáig már nem mehetett el liberalizmusában, hogy közölje levelemet. Ezért itt hozom nyilvánosságra Mr. Taylor levelét és a magam válaszát." (V. ö. „Today", 2. sz., I. köt., 1884, 150–153. old.) – „Today" – szocialista irányzatú havi folyóirat, 1883 áprilisától 1889 júniusáig adták ki Londonban; 1884 júliusáig, amikor H. M. Hyndman lett a lap szerkesztője, Eleanor Marx a „Közlemények a nemzetközi népmozgalomról" c. rovat felelős szerkesztője volt. – *150*

[183] Eleanor Marx második válasza és Sedley Taylor viszonválasza a „Today" levelezés-rovatában, „Dr. Marx and Mr. Gladstone's Budgetspeech of 1863" (Dr. Marx és Gladstone úr 1863-as költségvetési beszéde) címmel jelent meg (v. ö. „Today", 3. sz., I. köt., 1884, 228–235. old.). – *155*

[184] Dogberry (a magyar fordításban Galagonya) – buzgó és korlátolt rendőr Shakespeare „Much Ado about Nothing"-jában. – *158*

[185] Marx nem tévesztette el a könyv címét, hanem kiragadva idézett a vonatkozó Jones-mű („Text-Book of Lectures on the Political Economy of Nations") (Előadás-szövegkönyv a nemzetek politikai gazdaságtanáról) 36. és 37. oldaláról. – *159*

[186] V. ö. Goethe: „Faust", I. rész (Studierzimmer). – *162*

[187] V. ö. Falstaff szavaival, amikor azzal dicsekszik, hogy egymaga szembeszállt 50 emberrel. – Shakespeare: „King Henry the Fourth", I. rész II. felv. 4. szín. – *162*

[188] „Deutsches Wochenblatt" – német konzervatív folyóirat, 1888 áprilisától 1900 szeptemberéig adták ki Berlinben; a munkásmozgalom és a nemzeti felszabadító mozgalom ellen harcolt. – *173*

[189] Engels 1890 dec. 4-e és 13-a között írta meg cikkét, miután Liebknechttől megkapta a „Deutsches Wochenblatt" 1890 dec. 4-i számát. Engels dec. 13-án azzal a kéréssel küldte meg Kautskynak a cikket, hogy közölje a „Neue Zeit" következő számában. – *173*

[190] A francia elnökválasztások idején, 1887 decemberében Párizsban a munkások és más demokratikus tömegek tüntetéseken és gyűléseken tiltakoztak Jules Ferry egykori miniszterelnök jelölése ellen; Ferryt (akit „tonkininek" hívtak a nyolcvanas években Tunisz, Madagaszkár és Tonkin meghódítására szervezett expedíciói miatt) a mérsékelt polgári republikánusok, az ún. opportunisták jelölték és a monarchisták is támogatták. A választás első menete után, amelyen csekély szavazattöbbséget ért el, a népi tiltakozás hatására vissza kellett lépnie; Engels Lafargue-nak szóló levelében (1887 dec. 5.) Ferry bukását a nép győzelmének nevezte „az egyesült monarchisták és opportunisták fölött". – A német Reichstag 1891 febr. 27-én és 28-án tárgyalta a hadügyi költségvetésnek az ún. altiszti jutalmakról szóló cikkelyét. Caprivi kancellár a szocialisták megnövekedett befolyásával indokolta a tervezett intézkedést. A Reichstag a centrum, a konzervatívok és a nemzeti liberálisok szavazatainak segítségével a kormányjavaslatban előirányzott összeg 62%-át megszavazta. – *176*

[191] Engels ezt a bevezetést „A polgárháború Franciaországban" (v. ö. 17. köt. 285–335. old.) harmadik jubileumi német kiadása számára írta, amely a Párizsi Kommün 20. évfordulója alkalmából jelent meg a berlini „Vorwärts" kiadónál különlenyomatként. A „Polgárháború" különböző nyelvű későbbi kiadásai rendszerint Engels bevezetőjével jelentek meg. Ebben Engels kiegészítéseket közölt a Párizsi Kommün történetéről, főleg a Kommünben résztvevő blanquistákra és proudhonistákra vonatkozólag. A „Bevezetés" Engels engedélyével még a különlenyomat kiadása előtt megjelent a „Neue Zeit"-ben. Az utolsó bekez-

désbeli változtatást (v. o. 187. old lábjegyzet) a szerkesztőség onhatalmúlag végezte el; Engels ezzel nem értett egyet (lásd Richard Fischernek, a „Vorwarts" szerkesztőjének Engelshez írott levelet, 1891 márc. 17.), de nem akarván, hogy egyidejű írásai különböző változatokban lássanak napvilágot, a változtatást a kulonkiadásban is megtartotta – *177*

[192] V. o 8. kot. 101–196. old. – *177*

[193] V. o. 17. kot. 4 old. – *177*

[194] Demagogoknak nevezte Németországban a reakció 1848 előtt a haladó eszmék képviselőit A német szövetségi államok miniszterének 1819 augusztusi karlsbadi konferenciáján Metternich kancellár szorgalmazására tobb határozatot hoztak (karlsbadi határozatok) a napóleoni háborúk idején kialakult viszonylagos liberalizálódásnak és a nemzeti és demokratikus mozgalmaknak a felszámolására. A határozatok előírták az egyetemek legszigorúbb felügyeletet, a diákegyesületek betiltását, fokozott cenzúrát vezettek be a folyóiratokra és könyvekre, és központi vizsgálóbizottságot hívtak letre az ún. demagóg uzelmek felderítésere. Hasonló szellemben rendelkezett az 1832-es demagógtorveny (Demagogengesetz). – *177*

[195] V. o. 17. kot. 248. old. – *178 236*

[196] Engels az ún. dinasztikus ellenzékre utal. Ez a júliusi monarchia (1830–1848) idején a francia kuldottkamara egyik csoportja volt, Odilon Barrot vezetésével mukodott; a csoport az ipari es a kereskedelmi burzsoázia mérsékelt liberális köreinek politikai felfogását fejezte ki, reformpolitikával (választójogi reform stb.) elejet akarta venni a forradalomnak és fenntartani a juliusi monarchiát. A forradalom után a csoport tagjai az ellenforradalom oldalára álltak. – *178*

[197] A dinasztikus partok: a legitimisták, az orléanisták és a bonapartisták. A legitimisták az 1830-ban megdontott (1589-tol 1793-ig, majd a restauráció idején, 1814-tol 1830-ig uralmon levó) „legitim" Bourbon-uralkodóház hívei, az orokletes nagybirtok érdekeinek képviselői. – Az orleanisták (vagy Fulop-pártiak) a juliusi monarchia (v. o 196 jegyz.) hívei, az ipari nagyburzsoázia és a pénzarisztokrácia érdekeit képviselték. – A bonapartisták Bonaparte hívei, akik 1871 után pártot szerveztek. – *179 481*

[198] Sedannál 1870 szept. 1–2-án a porosz 3 és 4. hadsereg csapatai heves harcok után bekerítették és megadásra kényszerítettek MacMahon sereget. Tobb mint 80 000 foglyot ejtettek. III Napóleont is elfogták. A sedani összeomlás megadta a császárságnak a kegyelemdöfést: 1870 szept. 4-én kikiáltották a köztársaságot Franciaországban. – 1870 szept. 5-től 1871 márc 19-ig a Kassel melletti Wilhelmshohe kastélyban volt elszallasolva a fogságba esett III Napóleon és kísérete – *180 236*

[199] A választási bizottság jelentése a „Journal officiel de la République française" 1871 márc 31-i számában jelent meg – „Journal officiel de la République française" – francia napilap, 1870 szept. 5-tol 1871 máj 24-ig jelent meg Párizsban; márc 20-tól a Kommun hivatalos lapja (a márc. 30-i szám „Journal officiel da la Commune de Paris" címmel jelent meg). A Párizsi Kommun idején a Thiers-kormány lapja Versailles-ban ugyanezzel a címmel jelent meg. – *181*

[200] Utalás Edouard Vaillant oktatásugyi delegátus utasítására, amely a „Journal officiel de la République française" 1871 máj 12-i (132) számában jelent meg. – *182*

[201] Foderáltak fala vagy kommunárok fala (Mur des Fédérés) – a párizsi Père-Lachaise temető fala, amelynél 1871 máj 27-én kétszáz kommunár (foderáltak, vagyis a „Nemzeti

Gárda Republikánus Foderációjának" tagjai) hősiesen védekezett a versailles-i csapatok túlereje ellen, míg végül legyurtek és agyonlőttek őket. – *184*

[202] Proudhon „Idee générale de la révolution du XIXe siècle" c. művének első kiadása 1851-ben jelent meg Párizsban. Marx Engelsnek írott 1851 aug. 8-i leveleben (lásd 27. kot.), Engels pedig a Proudhon művéről írt kritikai elemzésében (amely a Marx Engels archivum X kötetében, orosz fordításban jelent meg 1948-ban) fejti ki véleményét e műről. – *185*

[203] V. ö. 17. kot 313. old. – *185*

[204] V. ö Hegel: „Grundlinien der Philosophie des Rechts". – *187*

[205] José Mesa 1891 márc. 2-i levelében a Spanyol Szocialista Munkáspárt Nemzeti Bizottsága nevében kérte Engels hozzájárulását Marx „A filozófia nyomorúsága" c. művének spanyol nyelvu kiadásához. Mesa már 1872-ben megkezdte a fordítást, de a kiadásra csak a kilencvenes évek elején kerulhetett sor. Kivonatok megjelentek a „La Emancipacion" (az I. Internacionálé madridi szekciójának lapja) 1872 ápr. 13-i (44.) és okt. 13-i (69.) számában. – Mesa 1891 ápr 8-i levelében tájékoztatta Engelst a mu kiadásának fontosságáról a proudhoni eszmek, az anarchizmus és a munkások felrevezetésére törekvő polgári pártok elleni harcban. – Engels márc. 24-i levele „A filozófia nyomorusaga" spanyol kiadásának eloszavaként jelent meg. A konyv függelékben kozolte a spanyol szocialisták 1888-ban Barcelonaban tartott első kongresszusán elfogadott pártprogram szovegét. – *189*

[206] A Milánóba 1891 ápr. 12-re összehívott találkozó szervezobizottságának tagjai az olasz szocialista és munkásmozgalom jeles képviselői voltak. A tanácskozás nemzetkozi jellegének kidomborítására kulonbozó országok szocialista vezetőinek kuldtek a tanácskozáson való részvételre vagy szolidaritási nyilatkozat kuldésére felkéro leveleket. Az Engelsnek kuldott meghívóhoz a kovetkező levelet csatolták: „Ön a szabadság és az elnyomás kozott dúlo csata egyik legismertebb harcosa, a szocializmus egyik legjelesebb képviselője mind Németországban, mind Angliában. Egy level, amelyet Ön írna, hogy szolidaritását fejezze ki találkozonkkal, nagy hatást gyakorolna az egész dolgozó népre. Még nagyobb hatása lenne azonban mind a saját hazájabeli, mind a kulfoldi elvtársakra, ha jelen lenne Milánóban április 12-én és ha – mint reméljuk – beszédet mondana a munkások szabadságának es fuggetlenségének védelmében."– *190*

[207] Engels 1871-ben es 1872-ben az I. Internacionalé Főtanácsának Olaszorszag ugyeivel megbízott levelező titkára és 1873-ban Olaszország ugyeivel megbízott képviselője volt. – *190*

[208] Engels eloszava Marx „Bermunka es toke" (v. o 6. kot. 386–412. old.) c muvenek 1891-es kulonkiadásához készult, amely Engels szerkesztésében 1891-ben jelent meg Berlinben. Az előszó, amely tartalmazza Engelsnek a mú 1884-es kiadásához írt előzetes megjegyzéset (v. o. 21. kot. 159. old.), kulon cikként megjelent tobbek kozott a „Vorwarts" 1891 máj. 13-i (109.) számának mellékleteként, némileg rovidítve a „Freiheit" (Szabadság) 1891 máj. 30-i (22.) számában, a „Critica Sociale" c. olasz folyóirat (v. o. 282. jegyz.) 1891 júl. 10-i (10.) számaban, a francia „Le Socialiste" (A Szocialista) 1891 júl. 22-i (44.) számaban es a „Question sociale" (A Társadalmi Kérdés) c. francia szocialista folyóirat 1892-es évkonyvében. Megjelent ezenkívul a „Bérmunka és tőke" kulonbozó nyelvu későbbi kiadásainak mindegyikében. – *191*

[209] A brusszeli Nemet Munkasegyletet (Deutscher Arbeiterverein) 1847 augusztusában alapította Marx és Engels; célja a Belgiumban élő német munkások politikai felvilágosítása

és a tudományos szocializmussal való megismertetése volt. Az egylet a német forradalmi munkások legális központjává vált és kozvetlen kapcsolatot tartott fenn a flamand és vallon munkásegyletekkel. Leghaladottabb elemei tagjai lettek a Kommunisták Szovetségének. Az egyletnek kiemelkedő szerepe volt a brusszeli Association démocratique (Demokrata Társaság – haladó polgári és kispolgári demokratákat, valamint elsősorban emigráns német proletárokat tömörítő nemzetkozi egyesulet) megalapításában. Nem sokkal az 1848-as francia februári forradalom után, amikor tagjainak többségét a belga rendőrség letartóztatta és kiutasította, az egylet ténvleges mukodése lehetetlenné vált. *191*

[210] A frankfurti nemzetgyűlés által 1849 márc. 28-án elhatározott, de a legtobb német kormány részéről elutasított birodalmi alkotmány védelmében kirobbant felkelések az 1848–49-es polgári demokratikus forradalom utolsó szakaszát jelentették Németországban. 1849 május–júniusában a Rajna-tartományban, Drezdában, Badenban és Pfalzban fegyveres harcokra került sor, de a frankfurti nemzetgyulés nem támogatta a felkelőket. Az elszigetelt és spontán lázadásokat 1849 július kozepén vérbe fojtották. (V. ö. Engels: „A német birodalmi alkotmány-hadjárat", 7. kot. 105–190. old. és „Forradalom és ellenforradalom Németországban", 8. köt. 1–98. old.) – *191*

[211] Marx kézirati hagyatékában később megtalálták a „Bérmunka és toke" temájárol tartandó utolsó előadás vagy előadások vázlatát „Munkabér" címmel; borítólapján ez állt: „Bruszszel, 1847 december" (v. ö. 6. kot. 517–538. old.); a kézirat közvetlenul osszefugg a „Bérmunka és tőke"-vel és annak kiegészítője. Német nyelven első ízben az „Unter dem Banner des Marxismus" (A marxizmus zászlaja alatt) c. folyóirat 1. évf. 1. fuzetében (1925 március) jelent meg. A „Bérmunka és toke" a sajtó számára előkészített befejező részeit azonban nem találták meg Marx kézirati kozott. – *191*

[212] V. o. 13. kot. 1–147. old. – *191*

[213] V. o. 13. kot. 11–13. old. és 23. kot. 41–74. old. – *193*

[214] V. o. 23. kot. 500. old. – *195*

[215] V. o. 23. köt. 159–167. old. – *195*

[216] Néhány országban (például Angliában és Németországban) a május 1-ét kovető első vasárnapon unnepelték meg a proletariátus nemzetkozi unnepét; ez 1891-ben május 3-ra esett. 1891 májusának első napjaiban számos európai városban kerult sor munkásgvulésekre és tüntetésekre. *198*

[217] „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" (v. o. 19. kot. 173–218. old.) első ízben a „Revue socialiste" (Szocialista Szemle) c. lapban jelent meg 1880-ban „Socialisme utopique et socialisme scientifique" címmel. Az első német kiadás (1882-es évszámmal) 1883 márciusában jelent meg a „Sozialdemokrat" kiadónál Hottingen-Zurichben; ezt 1883-ban még két változatlan kiadás kovette; a negyedik kiadás éve 1891. A mu. Engels „Anti-Dühring"-jének három fejezetéből (Bevezetés, I. fej., III. szakasz I–II. fej.) keletkezett; az anyag elrendezésében, továbbá bizonyos kiegészítések és szovegváltoztatások tekintetében tér el az „Anti-Dühring" megfelelő fejezeteitől. A német kiadáshoz 1882-ben írt Függeléket („A Mark") lásd 20. kot. 611–624. old. – *199*

[218] A betoldásokat lásd 19. köt. 188–190. és 211–212, illetve 20. kot. 253–254. és 273–274 old. – *199*

[219] Az előszó „A család, a magántulajdon és az állam eredete" (v. o. 21. köt. 21–157. old.) 1891 novemberében (a címlap szerint 1892-ben) Stuttgartban J. H. W. Dietznél meg-

jelent, negyedik kiadásához íródott, cikként is megjelent „A család őstörténetéhez" címmel a „Neue Zeit"-ben. – *200*

[220] Fréderic Engels: „L 'origine de la famille, de la propriéte privée et de l'état." Traduction française par Henri Ravé (A család, a magántulajdon és az állam eredete. Franciára fordította Henri Ravé), Párizs 1893. – *200*

[221] V. o. 21. kot. 35. old. Engels lábjegyzetét – *201*

[222] Erinnuszok – a görög mitológiában a bosszúállás istennői. – *202*

[223] V. o Aiszkhulosz: „Oreszteia" („Az Eumeniszek"). – *202*

[224] MacLennan: „Studies in ancient history comprising a reprint of »Primitive marriage. An inquiry into the origin of the form of capture in marriage ceremonies«", London és New York, 1886, 124–125. old. A „Primitive marriage" 1865-ben először különlenyomatként jelent meg Edinburghban. A „Studies in ancient history" (amely a „Primitive marriage" c írást is tartalmazta) 1876-ban jelent meg Londonban. Engels a továbbiakban (v. o. 227. jegyz) ezt a kiadást is megemlíti. – *204*

[225] Magarok – nyugat-nepáli nép. – *204*

[226] Engels 1888 augusztus-szeptemberében Edward Aveling, Eleanor Marx-Aveling és Carl Schorlemmer társaságában utazást tett az Egyesült Államokban és Kanadában. Úti benyomásairól v o. 21. kot. 414–416 old. – *208 295*

[227] MacLennan: „Studies in ancient history", London 1876, 333. old. – *209*

[228] Az Osztrák Szocialista Munkáspárt 2 kongresszusát 1891 jún. 28–30-án tartották Bécsben, 193 küldött részvételével Megvitatták egyebek között a párt tevékenységét, az általános, egyenlő és közvetlen választójogért indított mozgalmat, a május 1-i ünnepséget, a párt részvételét az 1891-es brüsszeli nemzetközi szocialista kongresszuson és a szakszervezeti mozgalom kérdéseit A tanácskozások az 1888-ban Hainfeldben tartott 1. kongresszus szellemében zajlottak le. – Engels üdvözlő írása az „Arbeiterzeitung"-ban kívül a kongresszus jegyzőkönyvében is megjelent – *210*

[229] Az alsó-ausztriai Hainfeldben zajlott le 1888 dec 30-tól 1889 jan 1-ig a „radikálisok" és a „mérsékeltek" egyesülési kongresszusa Ausztria Szociáldemokrata Pártjává. 73 küldött képviselte a különböző országrészeket; a programként elfogadott „elvi nyilatkozat", amely alapjában a „Kommunista Kiáltvány" tételeire épült, feladatul tűzte ki a proletariátus politikai megszervezését és osztályöntudatának fejlesztését, a termelési eszközök társadalmasításáért folytatandó harcot, a dolgozók felszabadítását a gazdasági függőség és a politikai jogfosztottság alól, műveltségi színvonaluk emelését, a proletár internacionalizmus elveinek követését stb A program lényeges hibája volt, hogy megkerülte a proletárdiktatúra és a köztársaság létesítésének kérdését és lényegében nem érintette az agrárkérdést. – *210*

[230] Az osztrák szocialisták ellen hozott kivételes rendelkezéseket és az ún. anarchista-törvényt 1884-ben hozták; a munkásszervezeteket és ezek lapjait rendőrileg üldözték, betiltották, vezetőiket kutasították. A Taaffe-kormány 1891 júniusában a terjedő sztrájkmozgalom és az 1890-es és 1891-es május 1-i tömeges akciók hatására hatálytalanította e rendelkezéseket és az anarchista-törvényt. – *210*

231 A német Szociáldemokrata Párt vezetősége Richard Fischer útján, egy levél kíséretében juttatta el Engelshez a programtervezetet; az 1891 jún. 18-i levélből kitunik, hogy a lényegében Bebel és Liebknecht által megfogalmazott tervezetet többszörösen megvitatták és határozat alapján kuldték meg Engelsnek és több más szocialista vezetőnek. Engels tájékoztatta Kautskyt (1891 jun. 29-i levél), hogy részletes elemzésnek vetette alá a tervezetet; tömörebbre kívánta fogni a bevezető indokolást, de a rendelkezésére álló rovid időben csak egy-egy téma tervezetét tudta elkészíteni (v. ö. a „Melléklet az I. szakaszhoz" c. részt, 224–225. old.). A tervezet politikai követeléseinek bírálatát – mint írta – felhasználta a bennuk megnyilvánuló „békés opportunizmus" elleni harcra. Engels kritikai megjegyzései és „A gothai program kritikája"-nak az ő surgetésére történt kiadása (v. o. 131. jegyz.) nagy mértékben befolyásolták a programtervezet átdolgozását: a „Vorwärts" 1891 júl. 4-i számában közzétett programtervezetből (v. o. 232. jegyz.) kitúnik, hogy Engels bírálatának hatására a bevezető indokolást és néhány gazdasági követelést módosítottak; a politikai követeléseken – Engels élesen bíráló megjegyzései ellenére – nem változtattak lényegesen. – A hivatalos programtervezet kozzététele után a pártszervezetekben, a „Vorwarts" és a „Neue Zeit" hasábjain megkezdték megvitatását; új programtervezeteket is benyújtottak: a „Neue Zeit" szerkesztőségének tervezetét (amelyet Kautsky fogalmazott meg) Engels számos bíráló megjegyzéssel látta el, de egészében jobbnak tartotta, mint a hivatalos tervezetet (1891 szept. 28-i levél Kautskynak és 1891 szept. 29-i levél Bebelnek); egyetértett Bebellel abban, hogy az erfurti pártkongresszuson ezt a tervezetet kell támogatni. Liebknecht elnökletével program-bizottság alakult; a végleges tervezet alapjának a „Neue Zeit" tervezetét tekintette, figyelembe véve Engels megjegyzéseit a hivatalos tervezethez. Az 1891 okt. 14–21-i erfurti pártkongresszus Liebknecht referátuma alapján megvitatta a programtervezetet. Engels Sorgénak írott levelében (1891 okt. 24.) megjegyezte: „Megvan az az elégtételünk, hogy a marxi kritika teljes sikerrel járt." – Az erfurti program előrelépést jelent a gothaihoz képest: kiküszoboli a reformista lassalleánus tételeket, világosabban megfogalmazza a politikai és gazdasági követeléseket, tudományosan megindokolja a tőkés rend pusztulásának és a szocializmus eljövetelének törvényszerűségét, világosan kimondja, hogy a proletariátusnak meg kell ragadnia a politikai hatalmat. Hibája azonban, hogy nem említi a proletariátus diktatúráját, mint a társadalom szocialista átalakításának előfeltételét, nem követeli a feudalizmus maradványai és az abszolutizmus elleni harcot s a királyság megdöntését, demokratikus koztársaság létesítését és Németország államrendjének átalakítását. Engels kritikája az eredeti tervezet fölött e tekintetben a végleges programra is érvényes. – „Az 1891-es szociáldemokrata programtervezet kritikájához" c. írás a német szociáldemokrata vezetők hibájából csak 1901-ben jelent meg a „Neue Zeit"-ben. A szerkesztőség előzetes megjegyzéséből kitúnik, hogy Engels kéziratát Liebknecht kézirati hagyatékában találták meg. – *211*

232 A programtervezet kézírásos változatát, amelyet a pártvezetőség Engelsnek megkuldott, eddig nem találták meg, ezért a „Vorwärts" 1891 júl. 4-i (153.) számában megjelent változatot közöljuk.

„A Németországi Szociáldemokrata Párt programtervezete

1. bekezdés: A munkás elválasztása a munka eszkozeitől – fold, bányák, tárnák, gépek és szerszámok, kozlekedési eszközok – s az, hogy ezek a társadalom tagjai egy részének kizárólagos birtokába kerültek, vezetett oda, hogy a társadalom két osztályra, a dolgozó és a birtokos osztályra szakadt.

2. bekezdés: Elsajátítóik kezében a társadalmi munkaeszkozok a kizsákmányolás eszközeivé váltak. A szolgaság minden formájának, a társadalmi nyomornak, szellemi elkorcsosodásnak és politikai függésnek alapja a munkások ebből fakadó gazdasági alárendeltsége azoknak, akik a munkaeszközoket, vagyis az élet forrásait birtokolják.

3. bekezdés: E kizsákmányolás uralma alatt fokozódó sebességgel nő a kizsákmányoltak által létrehozott gazdagság felhalmozása a kizsákmányolók – tőkések és nagybirtokosok – kezében. Egyre egyenlőtlenebbé válik a munka termékének elosztása a kizsákmányolók és

kizsákmányoltak között, egyre nő a proletárok száma és egyre bizonytalanabb lesz megélhetésük, egyre népesebb a felesleges munkások hadserege, egyre ridegebb az osztályellentét, egyre elkeseredettebb az osztályharc, amely a modern társadalmat két ellenséges táborra osztja, s amely kozos jellegzetessége minden ipari országnak.

4. bekezdés: A tőkés termelés lényében gyökerező tervszerűtlenség hozza létre azokat a mind tovább tartó válságokat és a munkában való fennakadásokat, amelyek még inkább súlyosbítják a munkások helyzetét, amelyek a városi és falusi középrétegek – a kispolgárok és kisparasztok – tönkretétele által szélesítik a vagyonosok és vagyontalanok közötti szakadékot, az általános bizonytalanságot a társadalom normális állapotává teszik és bizonyságul szolgálnak arra, hogy a társadalmi munkaeszkozok elsajátítóinak osztálya elvesztette hivatottságát és képességét a gazdasági és politikai vezetésre.

5. bekezdés: Ezt az állapotot, amely napról napra elviselhetetlenebbé válik, okainak kikuszobölése útján megszuntetni és a munkásosztály felszabadulását kiharcolni – ez a munkásoszály célja és feladata.

6. bekezdés: A Németországi Szociáldemokrata Párt ennek megfelelően arra törekszik, hogy a munkaeszkozok – a föld, a bányák, tárnák, gépek és szerszámok, a közlekedési eszkozók – a társadalom kozos tulajdonába keruljenek, a tőkés termelés pedig szocialista termeléssé változzék át; olyan átváltozás ez, amelynek anyagi és szellemi feltételeit maga a tőkés társadalom teremtette meg és teremti meg továbbra is, és amely egyedul alkalmas arra, hogy általa megvalósuljon a munkásosztálynak és vele a társadalom kivétel nélkül minden tagjának felszabadulása.

7 (az Engels által használt szovegben 9.) bekezdés: A Szociáldemokrata Párt semmi közösséget nem vállal az ún. államszocializmussal, a kincstári célokból való államosítás rendszerével, amely az államot teszi a magánvállalkozó helyére és ezzel egy kézben egyesíti a munkás gazdasági kizsákmányolásának és politikai elnyomásának hatalmát.

8. (az Engels által használt szovegben 7.) bekezdés: A munkásosztály felszabadítása csak magának a munkásosztálynak a műve lehet, mert valamennyi többi osztály és párt a kapitalizmus talaján áll és az egymás kozotti érdekviszályok ellenére kozos céljuk a mai társadalom alapjainak fenntartása és erősítése.

9. (az Engels által használt szövegben 8.) bekezdés: A munkásosztály érdekei a tőkés termelési mód alapján álló valamennyi országban azonosak; a világforgalom és a világpiacra való termelés kiszélesedésével minden egyes ország munkásainak helyzete mindinkább függ a többi ország munkásainak helyzetétől; a munkásosztály felszabadítása ezért nem nemzeti, hanem társadalmi feladat, amelyből egyenlően veszik ki a részüket valamennyi kultúrország munkásai. Ezt felismerve, Németország Szociáldemokrata Pártja egynek érzi és vallja magát valamennyi többi ország osztálytudatos munkásaival.

10. bekezdés: A Szociáldemokrata Párt nem új osztálykiváltságokért és előjogokért harcol, hanem az osztályuralomnak és maguknak az osztályoknak a megszüntetéséért és azért, hogy mindenkinek, nemre és származásra való tekintet nélkul, egyenlő jogai és egyenlő kötelességei legyenek. Ebben a felszabadító harcban a szociáldemokrácia, mint nemcsak a bérmunkások, hanem valamennyi kizsákmányolt és elnyomott védelmezője, küzd minden olyan követelésért, rendszabályért és intézményért, amelyek általában a nép és különösen a munkásosztály helyzetének megjavítására alkalmasak.

Németország Szociáldemokrata Pártja ezért jelenleg a következő követelések mellett foglal állást:

1. Általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójog és szavazati jog minden 21. életévét betoltött állampolgár számára, nemre való tekintet nélkül, minden választásra és szavazásra vonatkozóan. Az arányos választási rendszer bevezetése. A választások és szavazások vasár- vagy unnepnapra való kitűzése. A választott képviselők kártalanítása.

2. A nép közvetlen részvétele a törvényhozásban a javaslattételi és javaslatelvetési jog révén. Birodalmi, állami, tartományi és községi népi önkormányzat. Az adók évi megszavazása, jog az adómegtagadáshoz.

3. A nép választott képviselői döntsenek háború és béke kérdésében. Nemzetkozi választott bíróság létesítése.

4. Minden olyan törvény hatálytalanítása, amely korlátozza vagy elnyomja a szabad véleménynyilvánítási, az egyesülési és a gyülekezési jogot.

5. A közpénzek egyházi és vallási célokra való felhasználásának megszuntetése. Az egyházi és vallási közösségek magántársaságoknak tekintendők.

6. Az iskola világi jellege. Kotelező népiskola-látogatás. Ingyenes oktatás és ingyenes tanszerek valamennyi közművelődési intézményben.

7. Minden állampolgárnak a védelmi készség szellemében való nevelése. Népi milícia létesítése az állandó hadseregek helyett.

8. A jogszolgáltatás és a jogsegély díjtalansága. A nép által választott bírák alkalmazása.

9. Ingyenes orvosi és gyógyszerellátás.

10. Lépcsőzetesen emelkedő jövedelem-, tőke és örökösödési adó valamennyi közkiadás fedezésére, amennyiben ehhez adókra van szukség. Minden közvetett adó, vám és más olyan gazdaságpolitikai rendelkezés megszuntetése, amelyek a köz érdekét alárendelik egy kiváltságos kisebbség érdekeinek.

A munkásosztály védelmében Németország Szociáldemokrata Pártja követeli:

1. Hatékony nemzeti és nemzetkozi munkás-törvényhozás bevezetését a kovetkező alapon:

a) a normál munkanap tartamának legfeljebb nyolc órában történő megállapítása;

b) 14 éven aluli gyermekek eltiltása a keresetszerű munkától;

c) az éjszakai munka betiltása, kivéve az olyan iparágakban, amelyekben jellegüknél fogva, technikai okokból vagy közérdekből szükség van éjszakai munkára;

d) heti legalább 36 órás, megszakítás nélkuli pihenő biztosítása minden munkás számára;

e) a truck-rendszer betiltása.

2. Valamennyi ipari üzem ellenőrzése és a munkaviszony szabályozása városban és vidéken egy birodalmi munkaügyi hivatal, illetve kerületi munkaügyi hivatalok és munkaügyi kamarák által.

3. A mezőgazdasági munkások és a cselédek az ipari munkásokkal történő egyenjogúsítása. A cseléd-rendtartás megszüntetése.

4. Az egyesülési jog biztosítása.

5. Az egész munkásbiztosítás birodalmi kézben való összpontosítása, a munkások hatékony részvétele a biztosítók igazgatásában. (A truck-rendszerről v. ö. 265. jegyz.) – *213*

[233] Az 1875-ös gothai programról van szó. V. ö. erről 131. jegyz., továbbá 19. kot. 1–7. és 9–30. old. – *213*

[234] „A Nemzetközi Munkásszövetség általános szervezeti szabályzata és ügyviteli szabályzata" (v. ö. 17. köt. 406–423., illetve – az indokolást – 406–409. old.). – *214*

[235] A kamarák által elfogadott és IV. Frigyes Vilmos részéről 1850 jan. 31-én megerősített alkotmány szerint Poroszországban megmaradt az első kamara (főrendiház, pairek kamarája), amelyben főként a feudális nemesség képviselői ültek, továbbá a második kamara (képviselőház), amelyet a háromosztályos választójogi törvény alapján választottak meg. A képviselőház jogai igen korlátozottak voltak; a minisztereket maga a király nevezte ki, neki tartoztak felelősséggel. Az alkotmány felhatalmazta a kormányt olyan esküdtbíróság felállítására, amely hazaárulási, továbbá az állam belső és kulső biztonságát veszélyeztető bűnügyekben illetékes. Az alkotmány a hitbizományt is megtartotta. Az 1850-es porosz alkotmány a Német Birodalom létesítése (1871) után is érvényben maradt. – A porosz hadsereg átszervezése a hatvanas évek elején ürügyet szolgáltatott a porosz kormány és a Landtag polgári liberális többsége között támadt ún. alkotmány-konfliktusra. A képviselőház polgári liberális többsége 1860 februárjában nem volt hajlandó elfogadni a hadsereg

átszervezésének tervét, amelyet Roon hadügyminiszter terjesztett be. De a kormány röviddel ezután elerte, hogy a burzsoázia megszavazza „a hadsereg további hadi készültségéhez és fokozott harcképességéhez" szükséges összeget, ami a tervezett átszervezés kezdetét jelentette. A kamarák liberális többsége 1862 márciusában nem volt hajlandó engedélyezni a katonai kiadásokat, a kormány erre válaszul feloszlatta a Landtagot és új választásokat tuzott ki. 1862 szept. végén megalakult az ellenforradalmi Bismarck-kormány, amely ugyanazon év októberében ismét feloszlatta a Landtagot és megkezdte a hadugyi reform végrehajtását anélkul, hogy az ehhez szükséges pénzt a Landtag megszavazta volna. A konfliktus csak 1866-ban ért véget, amikor a porosz burzsoázia az osztrákokon aratott porosz győzelem nyomán behodolt Bismarcknak. – Az 1871 ápr. 16-án elfogadott porosz birodalmi alkotmány alapját az Északnémet Szovetség 1867 ápr. 17-i alkotmánya és a délnémet államok (Baden, Hessen, Bajorország és Wurttemberg) csatlakozási szerződései nyomán 1870 novemberében végzett alkotmanymódosítások kepeztek Az alkotmány biztosította a porosz uralmat Németországban, megszilárdította a reakcios államrendet és eroteljesen korlátozta a Reichstag torvényhozási jogát: torvényei csak akkor léptek érvénybe, ha a reakcios összetételu Szovetségi Tanács jóváhagyta és a császár megerősítette oket. A csaszar és a Reichstagtól fuggetlen birodalmi kancellár messzemenő elójogokat élveztek. Az alkotmány a német kisállamok elójogait is érvényben hagyta. – *219 502*

[236] Engels itt egy néven említ két német torpe-államot: az egyik Reuss-Greiz, a másik Reuss-Greiz-Schleiz-Lobenstein-Ebersdorf, ahol a Reuss-hercegek idősebbik, illetve fiatalabbik ága uralkodott. – *219*

[237] Kayser szociáldemokrata képviselő 1879-ben a Reichstagban a szociáldemokrata frakció egyetértésével beszedet mondott a kormány védővám-politikája mellett, amely a nagyiparosok és nagybirtokosok érdekeit szolgálta, Marx és Engels elítélték Kayser eljárását és a szociáldemokrata vezetők egy részének a kérdésben tanúsított elnézését (v. o. 19. köt. 153 154. old.). – *220*

[238] A délnémet államoknak az Északnémet Szovetséghez való csatlakozását szabályozó szerződések (v. o. 235. jegyz.) és az 1871 áprilisi birodalmi alkotmány rogzítették a délnémet államok – elsosorban Bajorország és Wurttemberg – ún. fenntartott jogait. Ezek vonatkoztak tobbek kozott a sorre és a pálinkára kivetett kulonadóra és a postak és távirdák onálló igazgatására. Bajorország a hadseregvezetés és a vasútigazgatás kulon jogát is fenntartotta magának. Bajorország, Wurttemberg és Szászország képviselőiból a Szovetségi Tanácsban vétójoggal felruházott kulugyi kulonbizottság alakult. – *221*

[239] VIII. év brumaire 18-án (1799 nov. 9-én) I. Napóleon megdontotte a forradalom folytatásától és a királyság restaurációjától egyaránt rettegő direktóriumot, amely 1794 óta Franciaország kormányzata volt. Ezzel teljessé vált Napóleon egyeduralma. Franciaország 1804-ben hivatalosan is császárság lett. Az első császárság számos burokratikus intézménye az 1870 szeptemberében létesult koztársaságban is fennmaradt. – *221*

[240] A francia munkáspárt 1880 novemberi Le Havre-i kongresszusán fogadta el a programot. Előzőleg a francia szocialisták egy csoportja Guesde-del az élén elhatározta, hogy Lafargue útján kéréssel fordul Marxhoz és Engelshez: segítsék kidolgozni a munkáspárt programtervezetét. Marx és Engels készséggel vállalkoztak erre; Guesde 1880 májusában Londonba utazott, ahol Marxszal, Engelsszel éa Lafargue-gal egyutt kidolgozták a programot. Az elméleti bevezetést Marx fogalmazta meg. Engels 1881 okt. 25-én ezt írta Bernsteinnek: „A program tobbi része azután megvitatásra kerult, egyet-mást belevittunk, megint mást kihagyattunk." (V. o. erről 19. kot. 225. jegyz. és 228. old.) – *223*

[241] A Spanyol Szocialista Munkáspárt programját az 1888-as barcelonai kongresszus fogadta el. – *223*

[242] A „Le Socialiste" némileg rövidítve és jelentéktelen változtatásokkal közölte Engels levelét, amely német fordításban a „Vorwärts" 1891 szept. 16-i (216.) számában is megjelent; Engels Bebelnek írott 1891 okt. 1-i levelében kifejezte elégedetlenségét a rossz fordítás miatt. – A második nemzetközi szocialista munkáskongresszust (v. ö. 111. jegyz.) 1891 aug. 16-tól 22-ig tartották Brüsszelben. Engels fáradozásainak eredményeképpen a 337 európai és amerikai küldött részvételével ülésező kongresszus lényegében marxista kongresszus volt, a posszibilistáknak és más opportunistáknak nem sikerült a nemzetközi munkásegységet megbontaniok. Az anarchistákat határozatilag kizárták a kongresszus munkáiban való részvételből. Az angol trade unionok képviselőinek jelenlétét Engels igen pozitívan értékelte. – A kongresszus a munkásvédelmi törvényhozás, a sztrájkok, a bojkott és a militarizmus kérdéseiről tanácskozott. Határozatban felhívta a világ munkásait, egyesítsék erőiket a tőkések elleni harcra és ott, ahol politikai jogokkal rendelkeznek, használják ki ezeket a bérrabszolgaság alól való felszabadításuk érdekében. Egy másik határozat harci eszközként ajánlotta a sztrájkokat és a bojkottot és hangsúlyozta a szakszervezetek feltétlen szükségességét a munkásérdekek védelme szempontjából. A kongresszus fő témájáról, a militarizmusról Liebknecht és Vaillant beszédeikben és Liebknecht határozati javaslatában megállapították, hogy az a kapitalizmus szükségszerű következménye és csak a szocialista államrend létrehozásával küzdhető le. A határozat azonban nem nevezte meg konkrétan a militarizmus elleni harc eszközeit, hanem csupán eszmei tiltakozásra és a szocializmus győzelmének meggyorsítására szólította fel a világ munkásait. Domela Nieuwenhuis holland küldöttnek, a II. Internacionálé anarchisztikus elemei vezetőjének ellenjavaslatát (amely szerint a világ szocialista háború esetén szólítsák fel népeiket általános sztrájkra) a kongresszus elvetette és nagy többséggel Liebknecht javaslatát fogadta el. – Engels a brüsszeli kongresszust a marxisták elvi és taktikai győzelmeként értékelte. – *226 382*

[243] Assemblée des ruraux (parlagi nemesek gyűlése) volt az 1871 febr. 8-án választott és febr. 12-én Bordeaux-ban összeült és márc. 20-án Versailles-ba átköltözött nemzetgyűlés gúnyneve. A gyűlés nagy többsége földtulajdonosokból, hivatalnokokból, járadékosokból stb. állt; 630 tagjából 430 volt monarchista. – Engels itt a porosz földbirtokosokra alkalmazza a „ruraux" kifejezést. – *227*

[244] A francia „Le Socialiste" 1891 szept. 26-i száma bejelentette, hogy az „Almanach du Parti Ouvrier pour 1892" szemlét közöl majd a szocialista mozgalom aktuális helyzetéről Belgiumban, Németországban, Angliában, Ausztriában, Romániában és Spanyolországban. A németországi vonatkozású cikk szerzőjeként a „Le Socialiste" Engelst jelentette be. Laura Lafargue már szept. 23-án a francia munkáspárt vezetőségének nevében írásban felkérte Engelst a cikk megírására és közölte vele, hogy a témát Jules Guesde és Paul Lafargue javasolták. Engels a cikk megírását alkalmul kívánta felhasználni a francia és a német szocialisták követendő magatartásának elemzésére a háborús veszély közepette. Okt. 22-i levelében, amelyhez mellékelte a cikket, felkérte Laura Lafargue-ot, közölje vele a francia munkáspárt vezetőinek véleményét a cikkről. Paul Lafargue okt. 24-i levele szerint a francia vezetők teljesen egyetértettek Engels írásával és azt fel is vették az 1891 december elején megjelent „Almanach"-ba. – Engels nyomban ezután németre fordította a cikket a „Neue Zeit" számára és bevezetéssel, valamint záró résszel egészítette ki. Az olasz „Critica Sociale" (v. ö 282. jegyz.) 1892 jan. 16-i (2.) és febr. 1-i (3.) száma „A szocializmus elkerülhetetlen győzelme Németországban", illetve „A német szocialista párt és a béke" címmel, franciáról olaszra fordítva közölte Engels írásának első és második részét. A záró rész (németről olaszra fordítva, és kissé lerövidítve) a „Critica Sociale" 1892 ápr. 1-i (7.) számában jelent meg. (Martignetti fordításában ugyanebben az évben külön kötésben is megjelent olaszul.) A „Przesdświt" (Hajnal) c. londoni lengyel folyóirat 1892 febr. 13-i és 20-i (33. és 34.) száma lengyel, a Jassiban kiadott „Critica Sociale" c. román folyóirat 1892 januári és februári (2. és 3.) száma (a bevezető rész nélkül) román

fordításban kozolte Engels muvét. 1892-ben angol fordításban kiadták az Egyesult Államokban. Az első orosz fordítások 1892–93-ban sokszorosításban jelentek meg. 1906-ban (a német szovegből oroszra fordítva) brosúraként kiadták Pétervárott és Kievben. Kiadásunk alapját a „Neue Zeit"-ben megjelent szoveg képezi, amelyet osszehasonlítottunk az „Almanach"-ban megjelent szöveggel. – „Almanach du Parti Ouvrier" – szocialista évkonyv, amelyet Jules Guesde és Paul Lafargue szerkesztésében 1892–94-ben és 1896-ban adtak ki Lille-ben. – *229*

[245] „Tiszta" (vagy „trikolor") republikánusok - a mérsékelt polgári republikánusok pártja, amely az ipari burzsoáziára és a liberális értelmiség egy részére támaszkodott. Lapja, a „National", 1830-tól 1851-ig jelent meg Párizsban, alapítói Thiers, Mignet és Carrel, főszerkesztője A. Marrast volt. – „A munka megszervezése" („Organisation du travail") Louis Blanc 1840-ben megjelent konyve, amelyben kifejtette kispolgári-szocialista programját. – *232 415*

[246] Utalás a német szociáldemokraták 1869 aug. 7–9-i eisenachi kongresszusán létrejott Szociáldemokrata Munkáspártra; az alapító kongresszuson elfogadott pártprogram tobb hibás tétel ellenére marxista elveken alapult. – *233*

[247] A német Szociáldemokrata Párt vezetősége 1891-ben hozott határozatot Lassalle muveinek kiadásáról. – *233*

[248] Az általános szavazati vagy valasztojogot 1867-ben vezették be az Északnemet Szovetseg államaiban. – *233*

[249] Vendée – tartomány Nyugat-Franciaorszagban, ahol a forradalom alatt 1793 tavaszán a nemesség vezetésével ellenforradalmi felkelés tort ki, amely a gazdaságilag elmaradt terület parasztságára támaszkodott. A felkelést 1795-ben leverték, de 1799-ben és később még néhány felkelesi kísérlet történt a Vendée-ban A Vendée az ellenforradalmi megmozdulások szimbólumává vált. – *234*

[250] Engels utal Odilon Barrot második koztársaságbeli konzervatív politikus kijelentésére, amely így hangzott: „A torvényesség megol bennunket" („la légalité nous tue") Barrot ezzel kifejezte a francia reakciónak azt az 1848 vegén–1849 elején megnyilvánult szándékát, hogy népfelkelést provokáljon, amelynek leverése után restaurálhatja a monarchiát – *235 490*

[251] Engels átalakítja egy francia gárdatisztnek az osztrák orokosodesi háború (1740–1748) idején, a fontenoy-i csata (1745 máj. 11.) során elhangzott szavait. Amikor a csatában a francia sereg, amely legyőzte a szovetkezett angol–hannoveri–holland–osztrák csapatokat, szembekerult az ellenséggel, a tiszt ezt kiáltotta: „Kérem, lőjenek előbb Önok, angol uraim!" – *235*

[252] A Francia Koztársaság csapatai 1793-ban sikerrel visszaverték az europai államok ellenforradalmi koalíciójának betorését (első koalíciós háború, v. o. 29. jegyz.). – *239*

[253] V. o. Rouget de Lisle „La Marseillaise", 3. versszak. – *239*

[254] Kronstadti pezsgomámoron Engels egy francia hajóraj unnepélyes fogadtatását érti Kronstadtban, 1891 júliusaban; a cári Oroszország és Franciaország kozeledését demonstráló eseménnyel egyidejuleg diplomáciai tárgyalások folytak a két ország kozott; eredményuk az 1892-es megállapodás volt, amelyben kotelezték magukat egymás véleményének kikérésére nemzetkozi kérdésekben és kozos katonai akciókra egyikuk megtámadtatása esetén. A megállapodás az 1893-as francia–orosz szovetség előkészítését szolgálta. – *240 498*

[255] Oroszország 1891 szeptemberében 125 millió rubel (500 millió frank) összegben háromszázalékos kölcsönt vett fel Franciaországtól. A kölcsönnek kezdetben nagy sikere volt, hét és félszer túljegyezték. De az 1891-es éhínség folytán Oroszországban súlyossá vált a gazdasági helyzet, az európai tőzsdéken rohamosan estek az orosz értékpapírok és a kölcsonjegyzők megtagadták a kötvények elfogadását. Az orosz kormány kénytelen volt felvásárolni a kotvények egy részét; a kolcsont végul kb. 96 millió rubel összegben értékesítették. – *240 367*

[256] A XIX. században Poroszországban végrehajtott agrárreformokról és a jobbágyság megszüntetésének porosz módjáról v. o. Engels: „A porosz parasztok történetéhez", 21. köt. 228–238. old. – *242*

[257] V. ö. 23. köt. 697–700. old. – *242*

[258] A „Volksfreund" 1891 nov. 22-re Brünnbe tervezett ünnepélyét, amelyet rendezoi tüntetésnek szántak az osztrák sajtótörvények ellen, a rendőrség betiltotta. – „Volksfreund" – Ausztria Szociáldemokrata Munkáspártjának lapja, 1881-ben alapították Brunnben. *244*

[259] Ifjúcsehek – liberális párt, a cseh ipari burzsoázia és a városi és falusi kispolgárság erdekeit képviselte; kezdetben az ifjúcsehek a Nemzeti Párt balszárnyát alkották, de 1874-ben különváltak a konzervatív öcsehektől; a kilencvenes években pártjuk Csehország vezető polgári pártja lett; Ausztria-Magyarországot osztrák–magyar–cseh monarchiává akarták átalakítani és a német burzsoáziával szemben megszilárditani a cseh burzsoázia helyzetét. – *244*

[260] A „Daily Chronicle" 1891 nov. 17-i számában „Lafargue úr esete" címmel megjelent tudósításról van szó. – „The Daily Chronicle" – angol liberális napilap, 1855-től 1930-ig (ezzel a címmel 1877-ig) adták ki Londonban. – *245*

[261] A francia rendőrség eljárásáról Marx lányai és Lafargue ellen 1871 nyarán lásd Marx 1871 aug. 25-i levelét Dananek, a „The Sun" (A Nap) c. amerikai lap szerkesztőjének, és Jenny Marx 1871 szeptemberi levelét a „Woodhull & Claflin's Weekly" (Woodhull és Claflin hetilapja) szerkesztőjének (17. köt. 367–369., illetve 612–620. old.) – *246*

[262] A londoni Kommunista Munkás Művelódési Egyletet (Német Munkás Művelődési Egyletet) 1840 febr. 7-én alapította K. Schapper, J. Moll, H. Bauer, valamint az Igazak Szövetségének más tagjai. Az egyletben az Igazak Szövetségének, illetve a Kommunisták Szövetségének tagjai vitték a vezető szerepet. 1847-ben, úgyszintén 1849 szeptemberétől Marx és Engels tevékenyen részt vettek az egylet munkájában. 1850 szept. 17-én Marx, Engels és tobb harcostársuk kilépett az egyletből, mert a Kommunisták Szövetsége kozponti vezetőségének Marx és Engels vezette többsége, valamint a szektás kalandor kisebbség (Willich–Schapper-frakció) kozotti harcban az egylet az utóbbiakat támogatta. Az otvenes évek végétől Marx és Engels ismét részt vettek az egylet tevékenységében. A Nemzetközi Munkásszovetség megalapításával az egylet az Internacionálé egyik londoni német szekciója lett. A Munkás Művelődési Egylet 1918-ig állt fenn, akkor az angol kormány feloszlatta. – *247 388 473 493*

[263] „A munkásosztály helyzete Angliában" (v. ö. 2. köt.) angol kiadása 1892-ben jelent meg Londonban. A könyv autorizált angol fordítása 1887-ben jelent meg New Yorkban, 1892-ben ennek újrakiadására került sor. Az 1892-es előszó néhány kisebb változtatástól és rövidítéstől eltekintve megegyezik a függelékkel, amelyet Engels 1886-ban írt az amerikai kiadáshoz (v. ö. 21. köt. 240–245. old.), kiegészítve az „Anglia 1845-ben és 1885-ben" című cikkel (v. o. 21. köt. 187–192. old.); a befejező részt Engels az 1892-es angol kiadás számára írta. – *248*

[264] A gabonatorvények, amelyeket a tory kormány 1815-ben az akkori nagybirtokosok érdekében hozott, korlátozták, ill. megtiltották a gabonabehozatalt Angliába. A Nemzeti Gabonatorvény-ellenes Liga (National Anti-Corn-Law-League), amelyet Cobden és Bright gyárosok alapítottak 1838-ban Manchesterben, teljes kereskedelmi szabadságot követelt és harcolt a gabonatorvények eltörléséért; a gabona árának csökkentése ugyanis feltétele volt a munkabér csökkentésének és a földbirtokos arisztokrácia gazdasági és politikai gyengítésének. A harc eredményeként a gabonatorvények eltörlésére vonatkozó javaslatot a parlament 1846 júniusában elfogadta, ami az ipari burzsoázia győzelmét jelentette a földbirtokos arisztokrácia felett. – *249 286 297 302*

[265] Truck-rendszer – a munkabérnek áruutalványokban való fizetése, amelyek csak a munkáltató boltjaiban válthatók be. (Jellemzését lásd Engels: „A munkásosztály helyzete Angliában", 2. kot. 373–374. old.) 1831-ben törvényt hoztak e rendszer betiltására, de sok gyáros továbbra is alkalmazta. – A tízórás törvényt (Ten Hour's Bill), amely a nők és fiatal személyek munkanapját tíz órára korlátozta, az angol parlament több mint fél évszázadig folyó harc után 1847 jún. 8-án fogadta el – bizonyos megszorításokkal. – *249 298*

[266] „Kis-Írország" – főleg írek lakta munkásnegyed Manchester déli részén (v. ö. Engels: „A munkásosztály helyzete Angliában", 2. kot. 272–273. old.). – „Seven Dials" – munkásnegyed London központjában – *251 299*

[267] V. ö. „Report of the Royal Commission on the housing of the working classes. England and Wales", 1885. – *251 299*

[268] V. ö. Shakespeare: „King Henry the Fourth", I. resz II. felv 4. szín. – *251 299*

[269] Cottage-rendszer – a tőkés vállalatok által létesített és egyforma kis lakóházakból (cottageekből) álló munkás-lakótelepek; a lakbért a munkabérből vonják le (v. ö. erről Engels: „A munkásosztály helyzete Angliában", 2. kot. 375. old.). – *251 300*

[270] Az USA-beli Pennsylvania államban 1886 jan. 22-e és febr. 26-a között több mint 10 000 bányász sztrájkolt; a sztrájk eredményeképpen az olvasztárok és a kokszolómunkások bérkövetelését részben teljesítették. – Az észak-angliai bányászok 1844-es sztrájkjáról v. ö. 2. kot. 435–436. old. – *251 300*

[271] A „Tőke" első kötetének első angol kiadása Samuel Moore és Edward Aveling fordításában, Engels szerkesztésében 1887-ben jelent meg Londonban. – *252 273*

[272] „The Commonweal" – angol hetilap, 1885-től 1891-ig és 1893-tól 1894-ig jelent meg Londonban, a Szocialista Liga (v. ö. 101. jegyz.) lapja; Engels 1885 és 1886 között néhány cikket tett közzé a lapban. – *253 301*

[273] V. ö. 21. köt. 187–192. old. – *253*

[274] V. ö. „The Quarterly Review" (A Negyedévi Szemle), 71. kot., London 1843, 273. old. – *253 301*

[275] Népcharta (People's Charter) – a chartisták követeléseit tartalmazó, a mozgalom nevét adó okirat, amelyet 1838 máj. 8-án tettek közzé mint a parlament elé terjesztendő törvényjavaslatot (megjelent W. Lovett és F. Place nevén). Követelései: általános választójog (21 éven felüli férfiaknak); évenkénti parlamenti választások; titkos szavazás; a választókeruletek kiegyenlítése; a képviselőjeloltek vagyoni cenzusának eltörlése; napidíj fizetése a képviselőknek. – Az alsóház 1839-ben és 1842-ben elvetette a charta elfogadását kove-

telő petíciókat 1847–48-ban a chartisták újabb tomegmozgalmat vezettek a charta elfogadására. A chartizmus 1848-as veresége (v. o. 276. jegyz.) után a szovetség hanyatlásnak indult és az otvenes években beszuntette tevekenységét. – *253 286 302*

[276] 1848 ápr. 10-én a chartisták Londonban tomegtuntetést szerveztek. A terv szerint a tuntetőknek a parlamenthez kellett volna vonulniok, hogy peticiot adjanak át, amelyben a Nepcharta elfogadását kovetelik. A kormány a tuntetest betiltotta s megakadályozására katonaságot és rendőrséget vont ossze Londonban. A chartista vezetők, akik kozul sokan ingadoztak, a tuntetés lefújása mellett határoztak. Az akcio sikertelenseget a reakcios erők a munkasok es a chartisták ellen megtorlo intezkedesekre hasznalták fel, a chartista mozgalom ezt a vereséget tobbé nem tudta kiheverni – *254 286 302*

[277] A Reform Bill-t vagy Reform Act-et (Reform-torveny) 1831-ben szavazta meg a parlament és 1832 jún. 7-én erősítette meg a király A torvény megszuntetett otvenhat 2000 lakoson aluli lélekszámú szavazókeruletet (azelott volt olyan videki kerulet, amelyben 12 lakos választott egy képviselőt, míg például Londonnak 1821-ben, amikor lakosainak száma már 1 379 000-re novekedett, csak négy kepviseloje volt) és megadta a választójogot azoknak, akik évente legalább 10 font sterling fold- vagy hazadot fizettek A reform a liberális burzsoázia kompromisszuma volt a foldtulajdonos és fináncarisztokráciával, amelynek politikai monopólumát a torvény megtorte, kikuszobolve az angol választójogból a legdurvabb feudális maradványokat és bejuttatva az ipari burzsoázia képviselőit a parlamentbe. A proletariátus és a kispolgárság, amelyek a reformért folytatott harc fo erői voltak, nem kaptak szavazati jogot. – *254 286 302*

[278] Angliában a munkások tomegmozgalmának nyomására 1867-ben sor kerult a második parlamenti reformra. A Nemzetkozi Munkásszovetség Fotanácsa tevékenyen részt vett a mozgalomban. Az uj torvény leszállította a grofsági választok vagyoni cenzusát (a bérlőkét évi 12 font sterlingben állapította meg). A városokban választójogot kapott minden háztulajdonos és házberlo, valamint azok a lakásbérlok, akik egy evnel hosszabb ideje nem változtattak lakhelyet es legalább évi 10 font sterling lakbért fizettek. Az új torvény tobb mint kétszeresére novelte a választásra jogosultak számát. – 1884-ben a tomegmozgalom a vidéki keruleteket érintő harmadik valasztási reformot is kivívta e keruletek választási feltételei azonosak lettek a városi keruletekéivel. A falusi proletariátus, a városi szegények es a nők továbbra sem kaptak választójogot A titkos szavazást 1872-ben vezették be. – *255 288 303*

[279] V. o. például 13. kot. 410–412. old – *255 303 344*

[280] Az East End London keleti, túlzsufolt, elhanyagolt városnegyede, ahol foképpen munkások laknak, részben nyomornegyed. – *256 305*

[281] V. o. „Report of the fifty-third Meeting of the British Association for the Advancement of Science; held at Southport in September 1883", London 1884, 608–609. old. – British Association for the Advancement of Science – 1831-ben alapított és ma is létező angliai társulat, amely evi kozgyulésének anyagát jelentésekben teszi kozzé. – *258 306*

[282] Filippo Turati, a „Critica Sociale" szerkesztője, 1892 febr. 2-án megkuldte Engelsnek Bovio cikkét (amely a „Tribuna" c lapban jelent meg) es felkérte, válaszoljon rá. Engels 1892 febr. 6-án elkuldte francia nyelvu válaszát, amelyet Turati olaszra fordított Az Engels által jováhagyott fordítás a „Critica Sociale"-n kívul tobb más olasz lapban is megjelent. – Kiadásunk az olasz szoveggel osszehasonlított francia nyelvu kéziraton alapszik. – „Critica Sociale" – az olasz szocialista párt elméleti folyóirata, ezzel a címmel 1891-től

1926-ig jelent meg Milánóban havonta kétszer. A lap jelentős szerepet játszott a marxista eszmék terjesztésében; a kilencvenes években Marx és Engels tobb művét közölte. – „La Tribuna" – liberális olasz napilap, 1883-tól adták ki Rómában. – *261*

283 A „Kommunista Kiáltvány" (v. ö. 4. kot. 437–470. old.) lengyel emigránsok gondozásában, a „Przedświt" c. folyóirat kiadójánál 1892-ben megjelent lengyel kiadását második lengyel kiadásként emlegették, mert Piekarski lengyel szocialista fordításában ugyanez a kiadó 1883-ban Genfben is megjelentetett egy lengyel kiadást; az első lengyel fordítás azonban, amelyre Marx és Engels az 1872-es német kiadás előszavában utalnak (v. o. 18. kot. 86. old.), már 1848-ban megjelent Londonban. Engels, amikor megkuldte a kiadónak az előszót, azt írta Stanisław Mendelsonnak (1892 febr. 11-i levél), hogy meg akar tanulni lengyelul és alaposan tanulmányozni kívánja a lengyelországi munkásmozgalmat, mert a „Kiáltvány" kovetkező lengyel kiadása elé részletesebb előszót szándékozik írni. – „Przedświt" (Hajnal) – lengyel szocialista folyóirat (1891-től hetilap), 1881-től 1918-ig adták ki Genfben, Londonban, Lipcsében, Párizsban és Krakkóban. – *264*

284 1789 július 14-én Párizs népe ostrommal bevette a Bastille-t; ez jelentette a nagy francia forradalom kezdetét. – *266*

285 1792 szept. 22-e a Konvent által szept. 21-én proklamált Francia Koztársaság első napja, az 1793-ban bevezetett új forradalmi naptár is ezzel a nappal kezdődik. – *266*

286 Marx „A filozófia nyomorúsága" (v. o. 4. kot. 59–174. old.) c. művének második német kiadása az 1885-ben megjelent első német kiadás utánnyomása; Engels rövid bevezetőjében számot ad az új kiadásban levő csekély változtatásokról. Az 1892-es kiadás tartalmazza Engels előszavát az első német kiadáshoz (v. o. 21. kot. 160–172. old.), valamint fuggelékként Marx „Beszéd a szabadkereskedelem kérdéséről" c. írását (v. o. 4. kot. 422–435. old.) és Marx „Proudhonról" c. cikkét (v. ö. 16. kot. 22–28. old.). – *268*

287 A szóba johető konyvek adatai Th. Hopkins: „Economical Enquiries", (Gazdasági vizsgálódások), London 1822; Th. Hodgskin: „Popular Political Economy" (Népszerű politikai gazdaságtan), London 1827; a zavar nyilvánvalóan e művek osszekeveréséből származott; Marx egykorú jegyzetfuzetének konyvfelsorolásában Hodgskin konyve szerepel. (A tévesen idézett nevet lásd 4. köt. 94. old.) Anton Menger osztrák polgári közgazdász „Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag" (A teljes munkahozadékra való jog) c., 1886-ban Stuttgartban megjelent művében azt állította, hogy Marx John Hopkins (Jane Marcet) angol írónővel keveri ossze Hodgskint; ez nem helytálló. – *268*

288 Thompson konyvének adatai: „An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth" (Vizsgálódás a gazdagság elosztásának elveiről), London 1824. „A filozófia nyomorúsága" első kiadásában (és ennek nyomán az első német kiadásban) Thompson muvének megjelenési éveként tévesen 1827 szerepel. Menger támadásai Marx és Engels ellen erre a tévedésre is vonatkoznak. (V. o. erről: Engels: „Jogász-szocializmus", 21. kot. 449–463. old.) – *268*

289 „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" (v. o. 19. kot. 173–218. old.) angol kiadása 1892-ben jelent meg Londonban, Edward Aveling fordításában, „Socialism utopian and scientific" címmel. Engels fuggelekként ehhez a kiadáshoz is mellekelte „A Mark" c. írását (v. o. 20. kot. 611–624. old.). – Engels az angol kiadáshoz írt „Bevezetés"-t 1892 júniusában németre fordította; „Über historischen Materialismus" (A történelmi materializmusról) címmel jelent meg a „Neue Zeit"-ban; szövege az anyag elrendezése és kisebb szovegbeli változtatások tekintetében eltér az angol nyelvűtól. – A „Bevezetés" néhány részlete francia fordításban megjelent a „Le Socialiste" 1892 dec. 4-i, 11-i és 25-i

(115., 116. és 118.), valamint 1893 jan. 1-i és 9-i (119. és 120.) számaiban. A bolgár „Szocialdemokrat" 1892-es 3. száma – az első nyolc bekezdés elhagyásával – bolgár nyelven kozolte a „Bevezetés"-t. – *269.*

[290] „Eugen Duhring úr tudomány-forradalmasítása" (Herrn Eugen Duhrings Umwalzung der Wissenschaft") („Anti-Duhring") (v. o. 20. kot) 1877 jan. 3-tól máj. 11-ig, 1877 júl 27-től dec. 30-ig és 1878 máj. 5-tól júl. 7-ig cikksorozatként megjelent a „Vorwärts" c. lapban, illetve részben annak mellékletében. Az első önálló kiadás (Engels előszavával) 1878 júliusában jelent meg Lipcsében „Eugen Duhring úr tudomány-forradalmasítása Filozófia. Politikai gazdaságtan. Szocializmus" címmel – „Vorwärts" – a német szociáldemokrácia központi lapja a gothai egyesulési kongresszus (v. o 132. jegyz.) után; 1876 októberétől jelent meg Lipcsében W. Liebknecht és W. Hasenclever szerkesztésében; 1878 októberében a szocialista-torvény (v. o. 2. jegyz.) miatt be kellett szuntetnie megjelenését. – *270*

[291] „Socialisme utopique et socialisme scientifique" (v. o. 217. jegyz.). „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" címet első ízben az 1883-as első német kiadáshoz használták. – *270*

[292] V. o. 20. kot. 611–624. old. és 19. kot. 164. jegyz. – *270*

[293] Kovalevszkij: „Tableau des origines de l'évolution de la famille et de la propriété". – Az idézetet v. o. Horatius: „Epistula ad Pisones" (Ars poetica), 78. sor. – *273*

[294] Nominalisták (a latin nomen = név szóból) – a középkori filozófia nominalista irányzatának képviselői, a nominalizmus az általános nembeli fogalmakat (univerzáliák) csak neveknek, az emberi gondolkodás és a nyelv termékeinek tekintette, amelyek a reálisan létező egyes dolgok megjelolésére alkalmasak csupán. Az úgynevezett realistákkal ellentetben a nominalisták tagadták, hogy a fogalmak a dolgok prototípusaként és alkotó forrásaként léteznek. Ebben az értelemben a nominalizmus a materializmus első kifejezése a középkorban. – *274*

[295] Anaxagorasz szerint a világ végtelen sok kulonbozó fajta parányi részecske (homoiomereia = hasonló részekből álló) összességéből áll Démokritosz szerint a világ a semmi és az egynemú – csak nagyságra és alakra kulonbozó – parányi részecskék (atomok = oszthatatlanok) összetevődése. – *274*

[296] J. Locke: „An essay concerning human understanding"; az első kiadás 1690-ben jelent meg. – *275*

[297] Deizmus – filozófiai-teológiai irányzat, amely elveti istennek mint személyiségnek az eszméjét, de a világ személytelen végokaként elfogad egy istent. A feudális világnézet uralma idején sokszor a materializmus és ateizmus burkolt formája volt. Később a deizmus a polgári ideológusok azon torekvésének palástjává vált, hogy a vallást konzerválják és csak a legésszerútlenebb és hiteluket vesztett egyházi dogmákat és szertartásokat hagyják el. – *275*

[298] V. o. Marx és Engels: „A szent család", VI. fej. 3. d. (lásd 2. köt. 126–128 old.) – A „Bevezetés"-nek Engels által németre fordított és a „Neue Zeit"-ban megjelent változatában és az angol szovegben éppúgy, mint „A szent család" idézett helyén „teizmus" áll, míg az „Allgemeine Literaturzeitung"-ban, amely Bauer cikkét kozolte, a megfelelő helyen „deizmus" áll. A „Szent család" 1845-os kiadásában itt sajtóhiba volt; ezt támasztja

alá az a tény is, hogy a teizmus nem „kényelmes és hanyag módja a vallástól való megszabadulásnak" (v. ö. 275. old.), hanem olyan teológiai irányzat, amely elismeri a világot teremtő személyes isten létezését. – *275*

[299] 1851 máj. 1-től okt. 15-ig tartották meg a londoni ipari kiállítást; ez volt az első kereskedelmi és ipari világkiállítás. – *276*

[300] Üdvhadsereg (Salvation Army) – vallásos egyesület, 1865-ben alapította W. Booth, aki az Üdvhadsereg első tábornoka lett. Az egyesület szervezeti felépítése a katonai külsőségeket utánozza; szabad ég alatt tart istentiszteleteket, prédikációkat, vitákat, felvonulásokat. Hirdetett célja minden felekezettől függetlenül az emberiség, főképpen a szegények testi és lelki üdvéért küzdeni. – *276*

[301] Goethe: „Faust", I. rész (Studierzimmer). – *277*

[302] V. ö. Hegel: „Logik", Bevezetés, I. könyv I. szakasz II. fej. B; II. könyv II. szakasz I. fej. A.b; III. könyv III. szakasz II. fej. A. stb. – *278*

[303] V. ö. erről Engels: „A német parasztháború", 7. kot. 319–401. old. – *281*

[304] V. ö. Biblia, Róm. 9, 16. – *281*

[305] „Dicsőséges forradalomnak" (glorious revolution) nevezi az angol polgári történetírás az 1688-as államcsínyt, amely véget vetett a forradalmak korszakának, megszilárdította az alkotmányos monarchiát, létrehozta az arisztokrácia és a nagyburzsoázia osztálykompromisszumát, szabad utat nyitva a tőkés fejlődésnek. – *282*

[306] A rózsák háborúi a York- és a Lancaster-dinasztiák harcai 1455 és 1485 között az angol trónért. A York-ház címerében fehér, a Lancaster-házában piros rózsa volt. York körül a gazdaságilag fejlettebb Dél-Anglia nagy hűbérurai, a lovagok és a városi polgárok csoportosultak; Lancastert az északi grófságok feudális arisztokráciája támogatta. A háború a Lancaster-házból származó VI. Henrik idején kezdődött és a York-házi III. Richárd bukásával végződött; 1485-ben VII. Henrik személyében a trónra a Tudorok új dinasztiája került, amely megteremtette Angliában a feudális abszolutizmust. – *282*

[307] V. ö. Hobbes: „De cive". – *283*

[308] Kartezianizmus – René Descartes (latinul Cartesius) XVII. századi francia filozófusnak és követőinek tanítása. – *284*

[309] Az Ember és a Polgár Jogainak Nyilatkozata (Déclaration des droits de l'homme et du citoyen) – a francia forradalmi alkotmányok első, elvi bevezető része. Az 1792-ben egybegyűlt Nemzeti Konvent által a jakobinus diktatúra első hónapjaiban kidolgozott 1793-as köztársasági alkotmány bevezető nyilatkozata kihirdette a nép szuverenitását, forradalomra való jogát, garantálta a személyes szabadságjogokat, megszüntette a vagyoni cenzust, bevezette az általános választójogot, és bár sérthetetlennek nyilvánította a magántulajdont, túllépett a formális demokrácián és a társadalom kötelességének nyilvánította, hogy munkát és a munkaképteleneknek ellátást biztosítson. Az alkotmány a polgárháború és az ellenforradalmi intervenció miatt nem lépett életbe; később az ellenforradalmi nagyburzsoázia eltörölte. – *284*

[310] Code civil des Français (a franciák polgári törvénykönyve) – 1804-ben lépett életbe, 1807-ben Code Napoléon (Napóleon törvénykönyve) néven újjáalakították. A franciák

bevezették az elfoglalt nyugat- és délnyugat-németországi területeken. A Rajna-tartományban még a Poroszországgal való egyesítés után is érvényben maradt. A Code Napoléon a formális polgári egyenlőség talaján állt. A napóleoni jogalkotás magában foglalta a Code Napoléonon és a Code civilen kívül a Code pénalt (büntető törvénykönyvet), valamint a polgári perrendtartást (Code de procédure civile, 1806), a kereskedelmi törvénykönyvet (Code de commerce, 1807) és a büntető perrendtartást (Code d'instruction criminelle, 1808). – *284*

[311] A francia forradalommal rokonszenvező értelmiségi és kispolgári radikálisok Angliában megalakították a Londoni Forradalmi Társaságot, továbbá Londonban és a nagyobb vidéki városokban szimpatizáns társaságokba tömörültek; propagálták a forradalmi eszméket, az általános választójog és más demokratikus reformok bevezetését követelték. Az uralkodó körök üldöztetéseinek kitett társaságok szervezői és tagjai között munkások is voltak. – *285*

[312] A munkások egyesülését tiltó törvényeket (koalíciós törvényeket) az angol parlament 1799-ben és 1800-ban fogadta el; a törvények tiltották mindennemű munkásszervezet alapítását és tevékenységét. A parlament 1824-ben hatálytalanította e törvényeket, de a hatóságok ezután is erősen korlátozták a munkásszervezetek tevékenységét, például a szervezetekbe való belépésre és a sztrájkokban való részvételre irányuló agitációt „erőltetésnek" és „kényszernek" minősítették és bűncselekményként üldözték. – *286*

[313] Jonathan testvér (Brother Jonathan) – az amerikaiak gúnyneve (körülbelül megfelel a ma használatos Uncle Samnek). – *287*

[314] Revivalizmus (vallási megújulás vagy újjászületés) – amerikai vallási áramlat és rajongómozgalom; hívei „laikus" hitszónokok (többnyire szabadtéri) prédikációin és szertartásain nyerték lelki épülésüket. – *287*

[315] V. ö. J. Manners: „England's Trust", III. rész: „Hát szálljon sírba gazdagság s ipar? Törvény s tanultság – csak hagyjátok meg Ezt a mi régi nemességünket." – *289*

[316] Ritualizmus (vagy puseyizmus) – a római katolicizmus felé hajló irányzat az anglikán egyházon belül a XIX. sz. harminc-hatvanas éveiben. Megalapítója, Pusey, az oxfordi egyetem teológusa, a katolikus szertartásoknak és a katolicizmus egyes dogmáinak az anglikán egyházban való felelevenítésére törekedett. A puseyizmus vallási megnyilvánulása volt annak a harcnak, amelyet a befolyásához ragaszkodó angol arisztokrácia a zömében különböző protestáns szektákhoz tartozó ipari burzsoázia ellen folytatott. A puseyizmus számos híve átlépett a katolikus egyházba. – *289*

[317] I. Vilmos állandóan ismételgetett szavajárása. – *290 427*

[318] V. ö. Lujo Brentano: „Die Arbeitergilden der Gegenwart", II. köt. Lipcse 1872. Brentano e művében az angol trade unionokat a munkásosztály minta-szervezeteinek nevezi, amelyek lehetővé teszik a kapitalizmus keretein belül a munkások helyzetének gyökeres megjavítását és fölöslegessé teszik a munkásosztály politikai harcait, politikai pártjait és a tőkés kizsákmányolás megszüntetését. Brentano nézeteiről v. ö. Engels: „A Brentano contra Marx állítólagos idézethamisítási ügyben", 83–174. old. – *291*

[319] Az osztrák szociáldemokraták harmadik pártkongresszusát eredetileg 1892 ápr. 17-re Linzbe hívták össze, de a helyi hatóságok nem engedélyezték megtartását; a vezetőség ekkor jún. 5-re Bécsbe hívta egybe. Az osztrák kormány – dezorganizációs célzattal – május végén feloldotta az eredeti tilalmat, a kongresszust azonban mégis Bécsben tartották meg jún. 5-e és 9-e között. A tanácskozásokon elfogadták a párt szervezeti szabályzatát és kiegészítették a párt programját. – *292*

[320] A Carl Schorlemmer halála alkalmából írt nekrológ a „Vorwärts" 1892 júl. 3-i számának mellékletében, ezenkívül a bécsi „Arbeiterzeitung" 1892. júl. 15-i (29.) számában és a „Den" c. bolgár folyóirat 1892. évi 7. számában jelent meg. – *293*

[321] Owens College – John Owens manchesteri kereskedő végrendelete értelmében 1851-ben alapított főiskola, később az 1880 óta fennálló manchesteri Victoria-egyetem része. – *293*

[322] Engels és Schorlemmer 1891 júl. végén–aug. elején néhány napot töltöttek Wight szigetén, ahonnan Skóciába és Írországba szándékoztak utazni; Schorlemmer megrendült egészségi állapota miatt nem folytathatta az utazást; Engels 1891 szeptemberében titkárnőjével, Louise Kautskyval és unokahúgával, Mary Ellen Rosherral utazott el. – *295*

[323] „A munkásosztály helyzete Angliában" (v. ö. 2. köt.) második német kiadásához írt előszó néhány kisebb szerkesztési változtatástól eltekintve azonos az 1892-es angol kiadáshoz írt és Engels által németre fordított előszó szövegével (v. ö. 248–260. old.). Engels az „Anglia 1845-ben és 1885-ben" c. cikket, amely mindkét előszónak része, a „Neue Zeit" 1885. évi 6. számában megjelent változatában közölte. A második német kiadás előszavához Engels új befejező részt írt. – *296*

[324] Az amerikai kiadáshoz írt függelékről van szó; ezt Engels eredetileg előszónak szánta (v.ö. 21. köt. 240–245. old.), de aztán más előszóval helyettesítette (v. ö. 21. köt. 319–326. old.), amelyben az amerikai munkásmozgalomról írt. – *296*

[325] 1876 máj. 10-én nyílt meg Philadelphiában a hatodik ipari világkiállítás. A negyven kiállító ország között volt Németország is. A német zsüri elnöke, Franz Reuleaux professzor, a berlini iparakadémia igazgatója, a „Nationalzeitung"-nak írt első „philadelphiai levelében" (1876 jún. 2.) megállapította, hogy „teljesítményeink a kiállított tárgyak messze legnagyobb részében elmaradnak más nemzetek teljesítményei mögött"; a kifogások szerint „Németország iparának ez az alapelve: »olcsón és rosszat«". E megállapítás körül nagy sajtóvita kerekedett; a „Volksstaat" is cikkekben foglalkozott vele 1876 július–szeptemberében. – Engels az „ipari Jéna" kifejezéssel a porosz hadseregnek az 1806 októberi jénai csatában elszenvedett vereségére utal. – *297*

[326] Engels valószínűleg „A munkásosztály helyzete Angliában" második német kiadásának sajtó alá rendezésével kapcsolatban írta ezt a vázlatot. – *310*

[327] Az 1889–90-es argentínai válság az 1890-es világgazdasági válság egyik jelenségeként pénzpánikot, tömeges csődbejutásokat és inflációt váltott ki és Angliában, amelynek jelentős tőkebefektetései voltak Argentínában, erőteljesen éreztette hatását. Az argentínai válság végeredményképpen fokozta az ország függését az európai finánctőkétől. – *310*

[328] Az angol trade unionok glasgow-i kongresszusa 1892 szept. 5-től 10-ig ülésezett; határozataival, amelyeket Engels levelében ismertet, a régi trade unionok reformista vezetősége megkísérelte kudarcba fullasztani a II. Internacionálé harmadik kongresszusát, amelyet a marxisták készítettek elő, és megbontani a nemzetközi munkásmozgalom egységét. – Engels Németország, Ausztria és Franciaország szocialista pártjainak is hasonló tiltakozó leveleket küldött. – A Spanyol Szocialista Munkáspárt vezetősége 1892 okt. 2-i válaszlevelében közölte Engelsszel, hogy tiltakozni szándékozik az angol trade unionok eljárása ellen és egyetértését fejezte ki a II. Internacionálé párizsi (első) és brüsszeli (második) kongresszusának határozataival. – *311*

[329] A trade unionok kongresszusának parlamenti bizottsága (Parliamentary Committee of the Trades Union Congress) – az angol szakszervezeti szövetség végrehajtó szerve, amely

„A trade unionok brit kongresszusa" néven a hatvanas évek végén alakult meg; 1871-től az évi kongresszusokon választották; feladata volt a trade unionok parlamenti képviselőjelöltjeinek kiválasztása, a trade unionok érdekeit képviselő törvényjavaslatok támogatása és az évi rendes kongresszusok előkészítése. A bizottságban túlsúlyban voltak reformista elemek, akik a munkásarisztokráciára támaszkodtak. 1921-ben a trade unionok kongresszusának főtanácsa lépett a parlamenti bizottság helyébe. – *311*

330 Chicagóban 1893 decemberében tartotta kongresszusát az American Federation of Labor (Amerikai Munkásföderáció). Határozatban elismerte a munkásosztály politikai tevékenységének szükségességét és programjában követelte a nyolcórás munkanap törvényes bevezetését. – *311*

331 Marseille-ben 1892 szept. 19-től 23-ig ülésezett a szakszervezetek nemzeti kongresszusa, amely többek között május elsejének megünnepléséről, a női és gyermekmunkáról és az angol szakszervezetek glasgow-i kongresszusa által tervezett nemzetközi kongresszusról (v. ö. 328. jegyz.) tanácskozott; határozatban megtagadta a részvételt ezen a kongresszuson és állást foglalt a zürichi nemzetközi munkáskongresszuson való részvétel mellett. – 1892 szept. 24-től 28-ig Marseille-ben ülésezett a Francia Munkáspárt kongresszusa, amely ugyanilyen értelmű határozatot hozott (v. ö. 496. jegyz.). – *312*

332 Cleveland demokrata párti jelöltet 1892 nov. 8-án választották meg az Egyesült Államok elnökévé Harrison republikánus párti jelölttel szemben. A demokraták, akik a választási hadjárat során agitáltak a MacKinley-féle vámtarifa ellen, 1894-ben új tarifát vezettek be, amely ugyan alacsonyabb volt az 1890-esnél, de szintén protekcionista jellegű. – „Az amerikai elnökválasztás" c. cikk a „Vorwärts"-en kívül megjelent még a lipcsei „Der Wähler" 1892 nov. 21-i (270.) és a bécsi „Arbeiterzeitung" 1892 nov. 25-i (48.) számában. – *313*

333 V. ö. 21. köt. 398—413. old. – *313*

334 V. ö.: „Die amerikanische Textilindustrie auf dem chinesischen Markt" (Az amerikai textilipar a kínai piacon), „Neue Zeit", I. köt., 11. évf. 1892—93, 2. sz. – *314*

335 Engels Ludwig Elsternek, a Jénában kiadott „Handwörterbuch der Staatswissenschaften" (Az államtudományok kézikönyve) egyik szerkesztőjének kérésére írta meg Marx életrajzát. Az írást Marx halálának 10. évfordulója alkalmából „Karl Marx életútja" címmel közölte még a bécsi „Arbeiterzeitung" 1893 márc. 17-i (11.) és a bolgár „Szocialdemokrat" c. folyóirat 1893. évi 3. száma. – *316*

336 Karl Marx: „A démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbsége". – Marx Berlinben járt egyetemre és 1841-ben fejezte be tanulmányait ezzel a disszertációval, amelyet Jénában fogadtak el távollétében. – *316*

337 V. ö. Marx: „A 6. rajnai Landtag tanácskozásai (Első cikk). Viták a sajtószabadságról és az országos rendek tanácskozásainak közzétételéről"; „A 6. rajnai Landtag tanácskozásai (Harmadik cikk). Viták a falopási törvényről"; „A moselvidéki ††-tudósító igazolása" (lásd 1. köt. 28—77., 110—147. és 171—198. old.) – „Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe" – német napilap, 1842 jan. 1-től 1843 márc. 31-ig jelent meg Kölnben. Az újságot a porosz abszolutizmussal szemben ellenzéki rajnai burzsoázia képviselői alapították; munkatársai közé bevontak néhány baloldali hegeliánust is. Marx 1842 áprilisától kezdve munkatársa, októbertől főszerkesztője volt a lapnak, amely Engels cikkeit is közölte. Marx szerkesztősége alatt a lap egyre határozottabban forradalmi demokrata jelleget öltött. – *316*

338 A „Rheinische Zeitung" forradalmi demokrata irányzata és novekvő népszerusege nyugtalanította a kormánykoroket és duhodt hajszát váltott ki a lap ellen a reakciós sajtóból. 1843 jan. 19-én a porosz kormány rendeletileg 1843 ápr. 1-i hatállyal betiltotta a lapot és addig is kettős cenzúra alá vetette. Minthogy a „Rheinische Zeitung" részvényesei mérsékelni akarták az újság hangját, Marx 1843 márc. 17-én bejelentette kilépését a szerkesztőségből; a lapot azonban ez már nem mentette meg, márc. 31-én be kellett szuntetnie megjelenését. – *317*

339 „Deutsche Jahrbucher fur Wissenschaft und Kunst" – a baloldali hegelianusok irodalmi és filozófiai folyóirata; 1841 júliusától jelent meg (napi kiadásokban) Lipcsében, Ruge és Echtermeyer szerkesztésében. Azelőtt (1838–41) „Hallische Jahrbucher fur deutsche Wissenschaft und Kunst" címmel jelent meg A szerkesztőségnek a porosz Halleból Szászországba való áthelyezését és a folyóirat nevének megváltoztatását a porosz teruleten fenyegető betiltás indokolta. De a szász kormány 1843 januárjában igy is betiltotta, és a Bundestag határozatával a betiltást Németország egész teruletére kiterjesztették – *317*

340 A „Deutsch-Franzosische Jahrbucher"-t Marx és Ruge szerkesztésében adták ki Parizsban német nyelven. Csak első (kettős) fuzete jelent meg, 1844 februárjában. Magában foglalta Marx írásait: „A zsidókérdéshez" és „A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés", valamint Engels írását: „A nemzetgazdaságtan birálatának vázlata" és „Anglia helyzete. Thomas Carlyle: »Past and Present«", továbbá leveleket Marxtól, Rugétól, Bakunyintól és Feuerbachtól. Ezenkívul irásokat tartalmazott még Rugétól, Hesstől, Heinétől, Herweghtol és Bernaystól A folyóirat megszunésének fő oka a Marx és Ruge kozott kiéleződott elvi nézeteltéres volt. – *317 382*

341 V. o. 2. kot. 1–210. old - *317*

342 „Vorwarts!" – hetenként kétszer megjelenő német lap, Párizsban adták ki 1844 januárjától decemberig. Marx befolyása alatt 1844 nyarától az újság mindinkább kommunista jelleget oltott és élesen birálta a poroszországi állapotokat. Marx és Engels tobb cikket irtak a lapba (lásd I kot. 392–408. és 550–591. old.). A porosz kormány kérésére a Guizotkormány 1845 januárjában Marxot és az újság tobb más munkatársát kiutasította Franciaországból. – *317*

343 V. o. 4. kot. 59–174. és 422–435 old. – *317*

344 „Deutsche Brusseler Zeitung" – hetenként kétszer megjelenő német lap, 1847 januárjától 1848 februárjáig adták ki Brusszelben a német demokrata politikai emigránsok Szerkesztője, A. Bornstedt eleinte igyekezett a lapban kozos nevezőre hozni valamennyi radikális és demokratikus irányzatot. Marxnak és Engelsnek, valamint társaiknak befolyására azonban az újság 1847 nyarától kezdve mindinkább forradalmi demokratikus és kommunista eszmék hirdetőjévé vált. Marx és Engels kozvetlen munkatársi részvétele a lapnál 1847 szeptemberében kezdődott, 1847 végén gyakorlatilag ők irányították az újság szerkesztését és az alakuló forradalmi proletárpárt, a Kommunisták Szovetsége lapjává tették. (Marx és Engels cikkeit lásd 4. kot. 35–37., 55–58., 182–235., 280–284., 298–313., 319–347., 373–379., 395–407., 420–421., 471–495., 505–507. old.) – *317*

345 A Kommunisták Szovetsége (Bund der Kommunisten) a proletariátus első nemzetkozi kommunista szervezete volt; az 1836-ban alapított Igazak Szovetsége (Bund der Gerechten) újjászervezésének eredményeképpen alakult meg 1847 jún. elején Londonban, Marx és Engels vezetésével. A Szovetség szervezeti szabályzatát (v. ö 4 kot 527–531 old.) Marx és Engels részvételével dolgozták ki A Szovetség II kongresszusa (1847. nov. 29 – dec. 8.) egyhangúlag jóváhagyta a tudományos kommunizmus Marx és Engels által kidolgozott alapelveit és megbízta őket azzal, hogy irják meg a Szovetség programját, a

„Kommunista Párt kiáltványá"-t (v. o. 4. köt. 437–470. old.), amely 1848 februárjában jelent meg Londonban. (A Kommunisták Szövetsége történetéről v. o. 21. köt. 200–216. old.) – *317*

[346] A „Neue Rheinische Zeitung" elleni sajtóper tárgyalását 1849 febr. 7-én tartották. A kolni esküdtbíróság előtt vádlottakként a lap főszerkesztője, Marx, szerkesztője, Engels és felelős kiadója, Korff állottak. A vád tárgyát a „Neue Rheinische Zeitung" 1848 júl. 5-i, „Letartóztatások" c. cikke képezte (v. ö. 5. köt. 154–156. old.), amely állítólag megsértette Zweiffel főügyészt és megrágalmazta a csendőröket. Noha a lap ellen már 1848 júl. 6-án megindították az eljárást, a tárgyalást csak dec. 20-ra tűzték ki, majd még ezt a terminust is kitolták febr. 7-re. (Marx és Engels beszédeit e perben lásd 6. kot. 213–229. old.) – A demokraták rajnai keruleti bizottsága elleni per tárgyalását 1849 febr. 8-án tartották. A kölni esküdtbíróság előtt vádlottakként Karl Marx, Karl Schapper és Schneider II. ügyvéd (Marx védője) állottak. A vád tárgyát a kerületi bizottságnak az adómegtagadásról szóló 1848 nov. 18-i felhívása képezte, amellyel állítólag felkelésre izgattak. Az esküdtbíróság felmentette a vádlottakat. (Marx beszédét e perben lásd 6. kot. 230–246. old.) – *318*

[347] 1849 jún. 13-án Ledru-Rollin indítványt terjesztett be a törvényhozó gyűlésen, amely szerint Louis Bonaparte elnokót és minisztereit az alkotmány megsértésének vádjával bíróság elé kell állítani, amiért a Római Koztársaság ellen bevetették a hadsereget. Miután a nemzetgyűlés tobbsége elvetette az indítványt, a Hegypárt (Montagne az 1848-as törvényhozó gyűlés kispolgári radikális frakciója, amely elnevezését a nagy forradalom Konventjének Hegypártjáról kapta) jún. 13-án tömegtüntetést szervezett, tiltakozásul az alkotmánysértés ellen. A tuntetést a kormánycsapatok szétverték, a Hegypárt tekintélyes vezetőit megfosztották mandátumuktól és megtorló rendszabályokat foganatosítottak ellenük. – *318*

[348] „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue" – német folyóirat, amelyet Marx és Engels 1849 decemberében alapítottak és 1850 novemberéig adtak ki. A folyóirat a „Neue Rheinische Zeitung" folytatása volt. 1850 márciusától novemberéig összesen hat füzet jelent meg, az utolsó dupla számként. A folyóiratot Londonban szerkesztették és Hamburgban nyomtatták, borítólapján New Yorkot is feltuntették, mert Marx és Engels azt remélték, hogy kelete lesz az amerikai német emigránsok körében. A szerkesztők azt a feladatot tűzték maguk elé, hogy történelmi materialista elemzés alapján levonják az 1848–49-es forradalom következtetéseit, meghatározzák az új történelmi helyzet jellegét és kidolgozzák a forradalmi proletárpárt további taktikáját. A lapban megjelent cikkek, irodalmi kritikák stb. nagy részét Marx és Engels írták, de harcostársaikat – W. Wolffot, J. Weydemeyert és G. Eccariust – is bevonták a munkába. Egyebek között megjelent a folyóiratban Marxtól az „Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig" (v. ö. 7. köt. 7–103. old.), Engelstől „A német birodalmi alkotmány-hadjárat" és „A német parasztháború" (v. ö. 7. köt. 105–190. és 319–401. old.), valamint több más munka. A folyóirat a németországi rendőri megtorlások és a pénzhiány miatt kénytelen volt beszüntetni megjelenését. – *318*

[349] V. ö. 8. köt. 101–196. old. – *318*

[350] V. ö. 8. köt. 389–452. old. – *318*

[351] „New York Daily Tribune" – amerikai polgári napilap, 1841-től 1924-ig jelent meg, alapította H. Greenley. A negyvenes–ötvenes években haladó, rabszolgaság-ellenes nézeteket képviselt. Munkatársai között számos jelentős amerikai író és újságíró volt. Az utópikus szocializmussal rokonszenvező Charles Dana a negyvenes évek végén lett a lap szer-

kesztője. Marx munkássága az újságnal 1851 augusztusától 1862 márciusáig tartott; az aláírásával ellátott cikkek egy részét – Marx kérésére – Engels írta. Marx munkatársi kozremukodése az amerikai polgárháború idején szunt meg; ebben dontő szerepe volt annak, hogy a szerkesztőség osszetétele megváltozott és a lap irányzata egyre inkább hajlott a rabszolgatartó államokkal való kompromisszum felé. – *318*

[352] Marx „Lord Palmerston" c. cikksorozatát ezenkívul a „The People's Paper" (A Nép Újsága), az angol chartisták lapja is kozolte (v. o. 9 kot. 333–390. old.). – *319*

[353] V. o. 14. kot. 319–627. old. – *319*

[354] V. ö. 13. kót. 1–147. old. – *319*

[355] V. o. „Értéktobblet-elméletek" 1–3. rész. Marx muvét először Kautsky tette kozzé 1905 és 1910 között. Ennek a kiadásnak azonban sok a fogyatékossága: sok helyutt onkényesen eltér a marxi kézirattól, felborítja az anyag elrendezését, fontos részeket kihagy. A mű új, szoveghu kiadása 1954 és 1961 kozott jelent meg a moszkvai Marxizmus–Leninizmus Intézet gondozásában oroszul és 1956 és 1962 kozott eredeti nyelven. Magyar kiadására 1958 és 1963 kozott kerult sor. – *319*

[356] Lásd a 23. kotetet. – *319*

[357] A Nemzetkozi Munkásszovetség alapító gyulésén, amelyet 1864 szept. 28-án tartottak a londoni St. Martin's Hallban, ideiglenes bizottságot választottak; ez a program-okmányok kidolgozására albizottságot kuldott ki. Luigi Wolff az albizottság első ulésén (okt. 8-án) megpróbálta elfogadtatni az olasz munkásegyletek Mazzini kidolgozta, polgári demokratikus és konspirativ szellemű szervezeti szabályzatát; Marx, aki az első ulésen betegsége miatt nem vehetett részt, az okt. 18-i ulésen értesult az okmány tartalmáról és alaposan megbírálta Az okmányt végleges szerkesztésre visszaadták a bizottságnak, amely okt 20-án Marxot bízta meg ezzel a munkával. Okt. 27-én az albizottság jóváhagyta a Marx által teljesen újonnan megfogalmazott két okmányt, „A Nemzetkozi Munkásszovetség Alapító Üzeneté"-nek nevezett kiáltványt és a Szovetség „Ideiglenes Szervezeti Szabályzatá"-t (v. o. 16. kot. 1–11 és 12–14. old.). 1864 nov. 1-én az ideiglenes bizottság, amely a Szovetség vezető szerveként Kozponti Tanáccsá alakult (1866 végétől Főtanács a neve), egyhangúlag elfogadta az Üzenetet és a Szervezeti Szabályzatot. – *319*

[358] V ö. 17. kot. 285–331. old. – *319*

[359] A jegyzéket, amelyet Engels a Marx-életrajz írása közben Marx muveiről készített, Engels kézirata alapján kozoljuk:

Marx művei

1) Doktori disszertáció Epikurosz filozófiájáról.
2) Cikkek a rajnai tartományi Landtagról. Falopás és moselvidéki parasztok, „Rheinische Zeitung", 1842.
3) Ua. a „Deutsch-Franzosische Jahrbucher"-ben: „Bevezetés a hegeli jogfilozófiához" és „Zsidókérdés", 1844.
4) F. Engelsszel: „A szent család", Majna-Frankfurt 1845.
5) Kisebb írások a párizsi „Vorwarts!"-ben, 1844.
6) Tanulmányok a „Deutsche Brusseler Zeitung"-ban, 1846–47.
7) „Misère de la philosophie, réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon" (A filozófia nyomorúsága, válasz Proudhon úrnak a nyomorúság filozófiájára), Brüsszel és Párizs 1847.
8) „Discours sur le libre échange", (Beszéd a szabadkereskedelemről), Brüsszel 1848.

9) F. Engelsszel: „A Kommunista Párt kiáltványa", London 1848. Sok nyelvre lefordítva.
10) Tanulmányok a „Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie"-ban. Vezércikkek stb. „Bérmunka és tőke".
11) Két védőbeszéd a „Két politikai per"-ben, Köln 1849.
12) „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue", Hamburg 1850: „1848—49" (franciaországi februári forradalom) és Engelsszel kritikák és havi szemle.
13) „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája", New York 1852. (III. kiad. Hamburg 1885), franciául 1891.
14) „Leleplezések a kolni kommunista-perről", Boston 1853 (Hottingen-Zürich 1885).
15) Cikkek a „New York Daily Tribune"-ban, 1852–61. Néhány cikk Lord Palmerstonról (Londonban röpiratként kinyomtatva és terjesztve, 1853–54, 1856–57.).
16) „Revelations of the Diplomatic History of the 18th Century", „Free Press" (Sheffield, 1856 június 28–London 1857 ápr. 1.).
17) Cikkek az 1859-es háború előtti és alatti diplomaciai tárgyalásokról, „Das Volk", London 1859.
18) „A politikai gazdaságtan bírálatához", 1. füzet, Berlin 1859.
19) „Vogt úr", London 1860.
20) Az Internacionálé Alapító Üzenete, 1864, valamint a Főtanács valamennyi közleménye, beleértve „The Civil War in France", 1871. Csaknem valamennyi európai nyelvre lefordítva.
21) „A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata". I. könyv. Hamburg 1867. 4. kiadás 1890. Lefordítva oroszra, franciára, angolra.
22) (postum.) „A tőke", II. kot. (II. konyv). Kiadta F. Engels, Hamburg 1885, II. kiad. 1893, sajtó alatt.
23) (postum.) III. köt. (III. könyv), ua., uo., 1893-ban jelenik meg. – *321*

[360] V. ö. 19. köt. 98–107. old. – „Volkskalender" – szociáldemokrata évkönyv, 1875-től 1879-ig jelent meg Braunschweigban W. Bracke szerkesztésében és kiadásában. – *323*

[361] A befejezetlenül maradt bevezetés a XVIII. századi angol és orosz diplomácia történetéről 1856 júniusától 1857 áprilisáig jelent meg a „Sheffield Free Press"-ben és a londoni „Free Press"-ben; 1899-ben Marx lányának, Eleanor Avelingnek a kiadásában Londonban külön kötetben újra megjelent „Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century" (A tizennyolcadik század titkos diplomáciai története) címmel. – „The Free Press" – angol havi folyóirat 1855-től 1865-ig jelent meg Londonban; urquhartista. – „The Sheffield Free Press" – angol havi folyóirat, 1851-től 1857-ig jelent meg; szintén urquhartista. – *323*

[362] Marx cikkei az olasz háború diplomáciai történetéről a „Das Volk" c. hetilap 1859. évi 8., 10. és 13–16. számaiban (1859 júniusa és augusztusa kozott) jelentek meg (v. ö. 13. köt. 388–390., 410–412. és 442–459. old.). – „Das Volk" – német nyelvű hetilap, 1859 máj. 7-től aug. 20-ig jelent meg Londonban, E. Biscamp szerkesztésében; a londoni Német Munkás Művelődési Egylet (v. ö. 262. jegyz.) lapjaként alapították. A 2. számtól kezdve Marx nem-hivatalosan részt vett a szerkesztésben, tanácsokat adott, cikkeket szerkesztett, anyagi támogatást szervezett a lapnak stb.; a továbbiak során mindinkább ő lett a lap tulajdonképpeni szerkesztője; július elejétől kezdve Marx teljesen saját kezébe vette a lap gyakorlati irányítását. A lapnak összesen 16 száma jelent meg; anyagi nehézségek miatt be kellett szüntetni megjelenését. A „Das Volk"-nak Engels is munkatársa volt (Engels cikkeit a lapban szintén lásd 13. köt.; v. ö. még uo. 298., 528. jegyz.). – *323*

[363] Engels valószínűleg 1889-ben állította össze először műveinek kézírásos jegyzékét, amelyet később – feltehetően 1892-ben – kiegészített; az első részben említett művek 1889 és 1892 között megjelent újabb kiadásait a jegyzékben nem említi.

1) (Marxszal egyutt) „A szent család. Bruno Bauer és társai ellen". Friedrich Engels és Karl Marx, Majna-Frankfurt 1845.
2) „A munkásosztály helyzete Angliában. Személyes megfigyelések es hiteles forrásmunkák alapjan", Lipcse 1845. Angolul New York 1887.
3) (Marxszal egyutt, névtelenul) „A Kommunista Párt kiáltványa", London 1848 Minden nyelvre lefordítva.
[4)] Társszerkesztés, ill. főszerkesztés – Marx helyett – a „Neue Rheinische Zeitung [Organ der Demokratie]"-nál, Koln, 1848 jun. 1.–1849 máj. 19.
[5)] Ua. a „Neue Rheinische Zeitung. [Politisch-ökonomische] Revue"-nél, Hamburg 1850.
6) „A porosz katonai kérdés és a német munkáspárt", Hamburg 1865.
7) „A német paraszthaború" A „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue" nyomán, Lipcse, Genossenschaftsbuchdruckerei, I. kiad. (1850), II. kiad. [1870], III. kiad. 1875.
8) „A lakáskérdéshez". 3 füzet, a „Volksstaat" nyomán. I. kiad. Lipcse, Genossenschaftsbuchdruckerei 1872, II. kiad. Zurich, Volksbuchhandlung 1887.
9) „Az oroszországi társadalmi viszonyokról", a „Volksstaat" nyomán, Lipcse, Genossenschaftsbuchdruckerei 1875.
10) „Porosz pálinka a német Reichstagban". – 1876.
11) „A bakunyinisták munkában. Emlékirat a legutóbbi spanyolországi felkelésről." A „Volksstaat" nyomán, Lipcse, Genossenschaftsbuchdruckerei [1874].
12) „Eugen Duhring ur tudomány-forradalmasítása". A „Volksstaat", ill. „Vorwarts" nyomán. I. kiad. Lipcse, Genossenschaftsbuchdruckerei 1878, II. kiad. Zurich, Volksbuchhandlung 1886.
13) „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig", I, II. és III. kiad., valamenynyi 1883, Zurich, Volksbuchhandlung. (Franciául, oroszul, lengyelul, olaszul, spanyolul, románul, dánul, hollandul.)
14) „A család, a magántulajdon és az állam eredete. Lewis H. Morgan kutatásai nyomán". Zurich, Volksbuchhandlung 1884. II. kiad. Stuttgart, Dietz [1886]. III kiad. előkészuletben (olasz, román, dán, francia kiad. előkészuletben)
15) „Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége". A „Neue Zeit" nyomán, Stuttgart, Dietz 1888.
4) (névtelenul) „A Pó és a Rajna", Berlin, F. Duncker 1859.
5) (névtelenul) „Szavoja, Nizza és a Rajna", Berlin, Behrend 1860.
16) „A Brentano contra Marx állítolagos idézethamisitási ugyben". Hamburg 1891.

Előszók és Bevezetések:

3) K. Marx: „A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhon »A nyomorúság filozófiája«-ra". Németre fordította E. Bernstein és K Kautsky, Stuttgart, Dietz 1885. (Előszó, Rodbertus ellen.)
1) K. Marx: „A tőke", I., III. kiad. 1883 es IV. kiad. 1890 (L. Brentano ellen).
2) K. Marx: „A tőke", II., Előszó (Rodbertus ellen) 1885.
4) „Karl Marx a kolni eskudtek előtt", 1849. Új lenyomat a „Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie"-ból, 1849, Zurich, Hottingen 1885. (Előszó.)
5) K. Marx: „Leleplezések a kolni kommunista-perrol". Új lenyomat, Zurich, Volksbuchhandlung 1885. (Bevezetés „A Kommunisták Szovetsége történetehez".)
6) W. Wolff: „A szilezniai milliárd". A „Neue Rheinische Zeitung Organ der Demokratie" nyomán (1849, Zurich, Volksbuchhandlung). (1890: Bevezetés, W. Wolff életrajza és „A porosz parasztok történetéhez".)
7) S. Borkheim: „Emlékeztetésul a német hurrahazafiaknak", Zurich, Volksbuchhandlung 1888. (Bevezetés, S. Borkheim életrajza.)
1) K. Marx: „Capital. A critical analysis of capitalist production". Translated from the 3rd German edition by S. Moore and E. Aveling, edited by F. Engels. London, Sonnenschein 1887. (Átnézés és előszó.)

2) K. Marx: „Free Trade. A speech delivered in Brussels 1848" (Beszéd a szabadkereskedelemről, Brusszel 1848). Fordította F. K. Wischnewetzky, Boston 1889. (Előszó a szabadkereskedelemről, németul megjelent a „Neue Zeit"-ban.)
3) Engels: „The condition of the working-class in England in 1848" (A munkásosztály helyzete Angliában 1848-ban) Fordította F. K. Wischnewetzky, New York, Lorell 1887 (előszó és függelék szerkesztése); utóbbi megjelent kulon kotésben „The working class movement in America" (Az amerikai munkásmozgalom) címmel, New York 1887, újra kiadva London, Reeves 1887. Németul a „Neue Zeit"-ban.
Második kiadás London, Sonnenschein 1892. (Új előszóval.)
Csak a „Neue Zeit"-ban: „Az orosz cárizmus kulpolitikája", 1890 május (oroszul a „Социал-Демократ"-ban, London 1890. I. és II. rész a „Time" 1890 áprilisi és májusi számaiban, franciául az „Idée nouvelle"-ben, románul a „Contemporanul" 1890 május–júliusi számában).
4) „Socialism utopian and scientific" (Utópikus szocializmus és tudományos szocializmus), London. – *326*

[364] A cikksorozat, amelyre Engels válaszol, igazolni igyekezett a bakunyinisták és elsősorban a bakunyinista jurai föderáció (a la Chaux-de-Fonds-ban 1870 ápr. 4-től 6-ig tartott kongresszuson a francia-svájci szekcióról levált anarchista szervezet) tevékenységét, ezenkívül rágalmazta az Internacionálé Főtanácsát, Marxot és munkatársait, elsősorban J. Ph. Beckert; Engels nem várta be a teljes cikksorozat kozlését, hanem elkuldte nyilatkozatát Bebelnek és arra kérte (1892 nov. 15-i levél), gondoskodjék a nyilatkozat mielőbbi közléséről és a hazugságok további megjelenésének megakadályozásáról. – Miután a „Volkstribune" 1892 nov. 19-i száma kozolte Engels nyilatkozatát, a december 24-i számban a cikksorozat 13. (befejező) cikkének végén megjelent a szerző, a svájci Louis Héritier válasza. Héritier ebben és Engelsnek írott 1892 dec. 25-i levelében cáfolni igyekezett a vádat, amely szerint meghamisította az I. Internacionálé történetét. Engels 1893 jan. 20-i válaszában visszautasította Héritier mentegetőzését. - *327*

[365] Engels a Nemzetkozi Munkásszovetség ideiglenes Szervezeti Szabályzatának 1866-ban megjelent francia fordításából idéz, amely Tolain jobboldali proudhonista munkája volt. – *328*

[366] V. o. 17. kot. 406–423. old. – *328*

[367] Engels ismerteti „A Nemzetkozi Munkásszovetség kuldottkonferenciajának határozatai a svájci viszályt illetően" c. dokumentumot, amely 1871-ben jelent meg (v. o. 17. kot. 394–396. old.). – *328*

[368] A Szocialista Demokrácia Nemzetkozi Egyesulését (Alliance Internationale de la Démocratie Socialiste) Mihail Bakunyin 1868 októberében alapította meg mint az anarchisták nemzetkozi szervezetét. Az egyesülés programja elsősorban az osztályok egyenlővé tételét és mindennemű államforma megsemmisítését hirdette, s tagadta a munkásosztálynak a politikai hatalom megszerzéséért folytatott harcát. A bakunyinista eszmék főleg Olaszország, Svájc és Spanyolország iparilag gyengén fejlett vidékein találtak visszhangra. – Az Alliance-ot – vezetőinek ismételt kérésére – az Internacionálé Főtanácsa 1869-ben felvette az Internacionáléba, azzal a feltétellel, hogy szüntesse be onálló nemzetkozi szervezetként való működését. Az alliance-isták azonban ténylegesen továbbra is megőrizték önálló szervezetüket és Bakunyin vezetésével harcoltak a Főtanács ellen, meg akarván szerezni az uralmat az Internacionáléban. A Párizsi Kommün leverése után fokozták akcióikat a Főtanács ellen. Az Internacionálé 1872-es hágai kongresszusa az Alliance vezetőit, Bakunyint és Guillaume-ot kizárta az Internacionáléból. (Az Alliance történetéről és tevékenységéről v. ö. 16., 17. és 18. kot.) - *328*

[369] V. ö. „A Szocialista Demokrácia Egyesülése és a Nemzetközi Munkásszövetség. Az Internacionálé hágai kongresszusának utasítására kozzétett jelentés és dokumentumok", 18. kot. 311–445. old. – *329*

[370] Engels cikkének forrása a „Russzkije Vedomosztyi" 1892 okt. 14-i (284.) számában L. J. Sternberg orosz néprajztudós tollából megjelent cikk a szahalini giljákok életmódjáról és társadalmi berendezkedéséről. Engels csaknem teljes terjedelmében átvette a tanulmányt cikkébe. Kiadásunkban lábjegyzetben kozoljuk azokat a szovegrészeket, ahol Engels pontosította Sternberg megállapításait. – „Russzkije Vedomosztyi" – a liberális foldesurak es burzsoázia lapja, 1863-tól 1867-ig hetenként háromszor, 1868-tól 1918-ig naponta adták ki Moszkvában. – *330*

[371] V. o. 21. kot. 45. old. – *330*

[372] Giljákok – az Amur torkolati vidékén, valamint Szahalin északi és kozépső részén elő nyivhek néptorzsének régebbi neve. – *331*

[373] Irokézek – az észak-amerikai indián torzsek egyik fő csoportja. – *331*

[374] A Tizenkéttáblás Torvény (Lex Duodecim Tabulorum) a romai jog első írásos osszefoglalása, amelyet i. e. 451–450-ben fektettek le a plebejusok harcának eredményeképpen és előbb tíz, majd kiegészítve tizenkét táblára vésve kozszemlére állítottak a Forumon. Teljes szovege nem maradt fenn; egyes részleteit a történetírók és kommentátorok idézeteiből ismerjuk. – *332*

[375] „EtnografiCseszkoje obozrenyije" – orosz folyóirat, 1889-tól 1916-ig évi negy alkalommal jelent meg a moszkvai egyetem kiadásában, „A Természettudományok, az Antropológia es az Etnográfia Barátainak Társasága" c. társulat etnográfiai szakosztályának gondozásában. – Sternberg cikkét a folyóirat 1893. évi 2. száma kozolte. – *333*

[376] A Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetősége az „Arbeiterpresse" c. lap szerkesztősége útján, 1892 decemberében kuldte el Engelsnek a meghívást. – A magyar szociáldemokratak második kongresszusa 1893 jan. 6-tól 8-ig zajlott le Budapesten. A kongreszszus tanácskozásaira rányomta bélyegét a párt opportunista szárnya és a Paul Engelmann vezette forradalmi szárny kozotti harc. Az opportunisták a kongresszuson elérték, hogy Engelmannt és híveit koholt urugyekkel (a párt pénzének hutlen kezelése. a demokrácia megsértése) kizárták a pártból. Az opportunisták mind a kongresszuson, mind az 1893-as zurichi nemzetkozi munkáskongresszusra kuldott jelentésukben személyes nezeteltérésként állították be a politikai véleménykulonbségeket. Az opportunista pártvezetőség sem a kongresszuson, sem a pártsajtóban nem ismertette Engels udvozlő levelét. – *334*

[377] Engels Maria Mendelson lengyel szocialistától értesult a cár ellen merénylet elókészítésevel vádolt politikai emigránsok letartóztatásáról. A „Vorwarts" 1893 jan. 13-i száma a „Politikai szemle" rovatban, aláírás nelkul, a kovetkező szerkesztőségi jegyzet előrebocsátásával kozolte a cikket: „A legújabb párizsi rendőrcsínyről, amelyet tegnap már rovidén tárgyaltunk, kompetens helyről kaptuk az alább kozolt értesítést:" – *335*

[378] Az Havas-hírszolgálati irodát 1835-ben alapította Charles Louis Havas francia újságíro; később ez lett a francia félhivatalos hírugynokség; 1940-ben, a második világháború alatt szunt meg. – A Reuter-hírugynokséget 1849-ben alapította Paul Julius von Reuter Aachenben, majd később Londonba helyezte át. – *335*

[379] A Panama-botrányba francia államférfiak, magasrangú hivatalnokok és a sajtó egy része is belebonyolódott. Lesseps francia mérnok és üzletember 1879-ben részvénytársaságot

alapított a Panama-csatorna építésének finanszírozására; a társaság 1888-ban bekövetkezett csődje számos kis részvényes bukását vonta maga után. 1892-ben kitűnt, hogy a társaság, anyagi helyzetének leplezésére, több magasrangú személyt, többek között Freycinet, Rouvier és Floquet volt miniszterelnökoket is megvesztegette. Az igazságügyi szervek igyekeztek a botrányt eltussolni és csupán Lessepset és néhány kevésbé fontos személyt ítéltek el. – Azóta „panamának" nevezik a nagyobbszabású szédelgéseket. – Engels az uralkodó polgári pártokról nevezi „opportunista-radikális köztársaság"-nak Franciaországot: az ún. „opportunisták" a nagyburzsoázia érdekeit képviselő mérsékelt polgári liberálisok, a radikálisok pedig az „opportunistákról" levált parlamenti frakció, amely a polgári republikánusok által csak névlegesen követelt polgári-demokratikus követelések mellett szállt síkra. A radikálisok 1901-ben külön pártot alakítottak, amely elsősorban a közép- és kispolgárság érdekeit képviselte. – *335 337*

[380] Gervais admirális volt az 1891 júliusában Kronstadtban vendégeskedő francia hajóraj parancsnoka (v. ö. 254. jegyz.). – *336*

[381] Az olasz parlament 1892 decembere és 1893 januárja között vitatta meg a Banca Romanában feltárt visszaéléseket. Engels Antonio Labriola olasz szocialista filozófustól kapta az újsághíreket és a parlamenti tudósításokat, amelyeket cikkéhez felhasznált. Engels cikke aláírás nélkül jelent meg, mert, mint Liebknechtnek írta (1893 jan. 29-i levél), az aláírásával megjelent cikk olaszországi hírforrásának nyomára vezette volna a római hivatalos tényezőket. – *337*

[382] Welf-alap („Welfenfonds") – az egykori hannoveri uralkodóház lefoglalt vagyonából képzett pénzalap, amely felett Bismarck személyesen rendelkezett; a pénz a sajtó megvesztegetésére szolgált. – *337*

[383] „Il Corriere di Napoli" – mérsékelt-liberális olasz napilap, 1888-tól jelent meg. – *340*

[384] „Il Secolo" – radikális olasz napilap, 1866-tól jelent meg Milánóban. – *340*

[385] Átírt szavak Heine: „Die Heimkehr" c. költeményéből. – *341*

[386] „Il Parlamento" – mérsékelt-liberális olasz lap, 1853-tól jelent meg Torinóban. – *342*

[387] Engels Turati kérésére írta meg – francia nyelven – az előszót a „Kommunista Kiáltvány" olasz különkiadásához, amely 1893-ban jelent meg Milánóban Pompeo Bettini fordításában, a „Critica Sociale" c. folyóirat kiadásában. Az előszót Turati fordította olaszra. A konyv a negyedik autorizált német kiadáshoz írt (1890-es) előszót is tartalmazta. – *344*

[388] A cikkek megírását az tette időszerűvé, hogy a kormány katonai törvényjavaslata a nem-háborús hadsereg állományának az 1893-tól 1899-ig terjedő időre több mint 80 000 fővel való erősítését és a katonai költségvetésnek újabb összegekkel való növelését irányozta elő. A törvényjavaslat ellen még a polgári pártok egy része is tiltakozott, úgyhogy a Reichstag 1893 máj. 6-án elvetette a javaslatot. Mivel az egyidejűleg beterjesztett kompromisszumos javaslatot is elvetették, a kormány még aznap feloszlatta a Reichstagot és júniusra választásokat tűzött ki. Az új Reichstag júliusban elfogadott egy hasonló szellemű törvényjavaslatot. – Bebel levélben kérte Engelst, mondjon véleményt arról, hogy a szociáldemokrata képviselők milyen álláspontot foglaljanak el a kérdésben. Engels 1893 febr. 24-i levelében azt javasolta, hogy a nézetét képviselő tanulmányt a „Vorwärts" cikksorozatként közölje. Engels írása külön kötésben, Engels előszavával is megjelent. Ezenkívül közölte még a „Der Wähler" c. lipcsei szociáldemokrata lap 1893 márc. 20-i, 21-i, 23-i, 24-i, 25-i, 27-i, 28-i és 30-i (65., 66., 68., 69., 70., 71., 72. és 74.) száma; a szerkesztőség előrebocsátotta, hogy Engels írását közérdekűnek tartja és ezért közli. – *349 502*

[389] Landwehr – eredetileg általános felfegyverzés; az állandó hadsereg bevezetésével elvesztette ezt a jelentőségét, csak a napóleoni háborúk idején tértek ismét vissza hozzá; a tilsiti béke (v. o. 34. jegyz.) után Scharnhorst indítványára Poroszországban a Landwehr az állandó hadseregget szoros kapcsolatba került. Az 1815-ös rendelet alapján a Landwehr főként tartalékosokból álló milíciaszerű kulon alakulat volt, amely két korosztályra oszlott. Az első korosztály a katonai szolgálatból leszerelt és a tényleges szolgálatra be nem hívott 26—32 éves férfiakat (a kiszolgált tartalékosokat) olelte fel, a második korosztály a 32—40 éveseket. Az utóbbit háború esetén helyőrségi és megszálló csapatoknak szánták. A porosz torvények szerint a Landwehrt csak háború alkalmával lehetett behívni. – A német–francia háború után a tartalékot tobb országban, elsősorban Ausztria-Magyarországon a porosz Landwehr mintájára szervezték meg. – *352*

[390] Teruleti hadsereg – 1872 óta a francia hadsereg része; a német–francia háború idején keletkezett; a hátországi helyőrségi és őrségi szolgálatot látta el; az állandó hadseregben és a tartalékban szolgálati idejuket letoltott, idősebb korosztálybeli hadkoteleseket foglalta magában. A szolgálati idő a teruleti hadseregben 6 év (1892-től 9 év) és ennek tartalékában 6 év volt. – Landsturm – 1813-14-ben Poroszországban keletkezett katonai alakulat; az 1888-as torvény értelmében minden olyan 17-től 45 éves hadkoteles férfit magában foglalt, aki nem teljesített szolgálatot a hadseregben vagy a haditengerészetnél. Bevetésere csak akkor kerult sor, ha az ellenséggel folyó harcok a birodalom teruletén zajlottak le, vagy ha a hadsereg és a haditengerészet kiegészítésére volt szukség. – *353*

[391] Woerthnél (Worth) zajlott le 1870 aug. 6-án a porosz–francia háború egyik első nagy csatája, amely Mac-Mahon francia seregeinek vereségével végződott. – A sedani csatáról v. o. 198. jegyz. – Spichernnél (Lotaringia) a poroszok 1870 aug. 6-án megverték a Frossard parancsnoksága alatt álló 2. francia hadtestet. A csatát forbachi csatának is szokták nevezni. – *354*

[392] Bebel 1893 febr. 3-án tartott beszédet a Reichstagban a jovő államának alapelveiről. – A porosz hadseregben az 1874 máj. 2-i katonai torvény alapján „póttartaléknak" nevezték a tartaléknak azt a részét, amelynek tagjai a behívott korosztályba tartoztak, de békeidőben haladékot kaptak a kotelező katonai szolgálat teljesítésére. A póttartalékban, amely mozgósításkor a hadsereg feltöltésére szolgált, 12 év volt a szolgálati ido. – *355*

[393] Miután 1867-ben megalakult a porosz vezetés alatt álló Északnémet Szovetség, amely Hessen-Darmstadt egyes teruleteit is magában foglalta, a porosz katonai rendszer Hessen-Darmstadtra is kiterjedt. – *355*

[394] Engels 1841 szeptemberétől 1842 októberéig önkéntesként szolgált Berlinben egy porosz gárda-tuzérezrednél; a laktanya a Kupfergraben kozelében volt. – Kupfergraben (Rezesárok) – csatorna és a közelében húzódó utca Berlinben. – *357*

[395] Engels apja halála után, 1860 tavaszán Barmenba utazott. – *359*

[396] A cikk, amelyre Engels hivatkozik, „Ein alter Kunstgriff" (Régi mesterfogás) címmel jelent meg a „Freisinnige Zeitung"-ban és a szerkesztőség bírálatát tartalmazta az új katonai torvényjavaslatról. – „Freisinnige Zeitung" – a Freisinnige Volkspartei (Szabadelvu Néppárt) lapja, 1885-től 1918-ig adták ki Berlinben. – *362*

[397] A „Vorwarts" 1893 márc. 9-i (58.) száma nem közölte Engels írásának utolsó bekezdését. Helyette a szerkesztőség – szögletes zárójelben – az alábbi jegyzetet kozolte: „Engels itt rámutat arra, hogy régebben a rossz bánásmódban részesült katonák kétségbeesése milyen kovetkezményekkel járt. E fejtegetéseket, bármennyire objektívak is, azért nem közöljük,

mert ismerjük a bírósági gyakorlatot, amely tényeknek figyelmeztetési célzattal történt közléséből igen gyakran az ilyen tények előidézésére irányuló szándékot vett ki." – A lipcsei „Der Wahler" szintén elhagyta Engels művének utolsó bekezdését és kozolte ugyanezt a szerkesztőségi jegyzetet. A kulonkiadás Engels írásának utolsó bekezdésével, a szerkesztőségi jegyzet nélkul jelent meg. – *369*

[398] A Hármas Szovetség elnevezésű agresszív katonai és politikai tömbnek Németország, Ausztria-Magyarország és Olaszország voltak a tagjai; a Franciaország és Oroszország ellen irányuló szovetség végérvényesen 1882-ben alakult meg, amikor Olaszország csatlakozott az 1879-ben alakult osztrák–német szovetséghez. Eredetileg öt évre kötötték meg a Hármas Szovetségről szóló szerződést; 1887-ben és 1891-ben megújították, 1902-ben és 1912-ben pedig automatikusan meghosszabbították hatályát. Olaszország az első világháború kitörésekor kivált a szövetségből és 1915-ben csatlakozott a Németország és Ausztria-Magyarország ellen harcoló hatalmakhoz. – *370*

[399] Az 1866 aug. 23-án megkotött prágai békeszerződés vetett véget az osztrák vereséggel végződott porosz–osztrák háborúnak; Ausztria feladta harcát a németországi vezető szerepért és beleegyezett a porosz vezetés alatt álló Északnémet Szövetség megalakulásába. A szerződés V. cikkelye szerint Ausztria jogai az 1864-es dán háború óta közos osztrák–porosz tulajdonban levő Schleswig-Holsteinra teljesen Poroszországra szálltak át azzal, hogy Észak-Schleswiget Dániával kell egyesíteni, amennyiben a lakosság népszavazás útján ilyen irányú akaratát nyilvánítja. Poroszország azonban nem szabadította fel Észak-Schleswiget; 1878-ban törölték a prágai szerződés V. cikkelyét. (V. o. még 65. jegyz.) – *371*

[400] Átírt szavak Hoffmann von Fallersleben „Lied der Deutschen" (A németek dala) c., 1841-ben koltott soviniszta verséből, amely később állami himnusz lett. – *371*

[401] Párizst a német–francia háború idején, 1870 szeptemberétől 1871 januárjáig ostromolta a német hadsereg; a lakosság élelmiszer-ellátása rendkívül hiányos volt. – *372*

[402] Az üdvozlő levél kézírásos tervezetében e mondat előtt a kovetkező bekezdés olvasható: „Most, amikor az a feladatom, hogy a német lap májusi ünnepi kiadványa számára elküldjem e sorokat, Berlinben küszobon áll a katonai torvényjavaslat válsága. Mi történik majd? Ha elvetik a torvényjavaslatot, úgy feloszlik a Reichstag, a májusi ünnepségre pedig rányomja bélyegét és ráveti sotét árnyékát a választási mozgalom – és teljes joggal. Mármost öt az egyhez lefogadhatjuk, hogy a vágyott kompromisszum mégis csak létrejon és a Reichstag további két évig eltengődik még. De bármely kis véletlen képes megakadályozni ezt. Mit is mondhatnék ilymódon a német munkásoknak májusi ünnepükről, amelyről senki sem tudja, hogy milyen korulmények kozott kerul sor a megtartására?" – *374*

[403] V. ö. Heine: „Zur Beruhigung". – *374 433*

[404] Az 1892 nyarán tartott angol parlamenti választásokon a szocialista szervezetek nagy sikert értek el. A parlamentbe jutott három munkásképviselőjelolt Keir Hardie, John Burns és John Havelock Wilson volt. – *374*

[405] A képviselők díjazásáról és a választói jegyzékekről beterjesztett törvényjavaslatokról van szó. Az új törvény szerint minden választó rendelkezzék csak egy szavazattal (nem pedig, mint azelőtt, egy szavazattal a lakhelyén és egy másik szavazattal ott, ahol földtulajdona vagy ingatlana van); az uralkodó osztályok választási előjogainak felszámolását célzó törvényjavaslatot a Gladstone-kormány a néptömegek nyomására terjesztette be, de a Lordok Háza mindkét törvényjavaslatot elvetette. – *374*

[406] Michael Schacherl, az „Arbeiterzeitung"-kiadó májusi ünnepi kiadványának felelős szerkesztője, 1893 jan. 14-i levelében kérte fel Engelst az udvozlő levél megírására. – Az ünnepi kiadvány Laura es Paul Lafargue, Eleanor Marx-Aveling, Bebel, Liebknecht, Plehanov és más szocialista vezetők udvozló írásait is kozolte – *376*

[407] A francia munkáspárt az 1892-es kozségi választásokon tobb mint 100 000 szavazatot kapott. – *376*

[408] Az osztrák birodalmi tanács 1893 jan. 17-i ulésen Czapka miniszteri tanácsos a szociáldemokrata képviselok kérdésére kénytelen volt elismerni, hogy a helyi hatóságok, amelyek tobb ausztriai városban megsértették az egyesulési és gyulekezési szabadságot, torvénytelenül jártak el. – *376*

[409] Engelst Josef Krapka, a „Sociální Demokrat" c. cseh lap szerkesztője 1893 márciusában levélben kérte fel egy rovid udvozlo level megirására. A cseh szociáldemokraták májusi unnepi kiadványa egyebek kozott Bebel es Paul Lafargue udvozletét is kozolte. – Engels üdvozlete a cseh unnepi kiadványban cseh fordításban, ezenkívul német nyelven az „Arbeiterzeitung" 1893 máj. 12-i (19.) számában jelent meg. – *377*

[410] Marx 1848 aug. végén vagy szept. elején Bécsbe utazott, hogy szorosabb kapcsolatot letesítsen az osztrák demokratikus és munkásszervezetekkel és pénzbeli támogatást szerezzen a „Neue Rheinische Zeitung" tovabbi megjelentetéséhez. – *377*

[411] Kiadásunk alapja a „Le Socialiste"-ban megjelent szoveg, a kéziratban Engels által torolt szovegrészt lábjegyzetben kozoljuk. – *378*

[412] Belgiumban 1890-től 1893-ig folyt a harc az általános választójog bevezetéséért. A munkáspárt vezetésével lezajlott tomegtuntetések és sztrájkok 1893 ápr. 18-án arra késztették a képviselóházat, hogy megszavazza az általános választásokról szóló torvényt, amelyet ápr. 29-én a szenátus is jóváhagyott. A torvény azonban az uralkodo osztályoknak kedvezett: szavazati joguk csak a legalább egy eve egy helyben lakó, 25 éven felüli férfiaknak volt; vagyonuknál, muveltségüknél vagy állami szolgálatban elfoglalt pozíciójuknál fogva egyesek tobb szavazattal is rendelkezhettek stb. – *378 488 503*

[413] Bourbon-palota (Palais Bourbon) – a francia kuldottkamara épulete a Quai d'Orsayn (azelőtt a Bourbonok palotája volt). – *378*

[414] Pablo Iglesias, a spanyol szocialisták egyik vezetője, 1893 áprilisában levélben kérte fel Engelst egy májusi üdvozlő levél megírására. – *379*

[415] 1808 máj. 2-án Madridban a francia megszállók ellen népfelkelés tort ki, amelyet Murat, a spanyolországi francia csapatok parancsnoka, kegyetlenul levert; tobb mint ezer spanyolt oltek meg. A felkelés vetette meg a spanyol nép nemzeti fuggetlenségi harcának alapjait. – *379*

[416] Engels Sztojan Nokov Genfben élő bolgár szociáldemokrata útján kapta meg a „Szocialdemokrat" 1892. évi 2. számát. Nokov továbbította Engels levelét a szerkesztőségnek, amely bolgár fordításban, „Friedrich Engels levele" címmel kozolte; az udvozló levelet kovető utószó méltatta a szocialista vezetők, elsősorban Engels életét és munkásságát. – „Szocialdemokrat" – bolgár irodalmi folyóirat, 1892–93-ban negyedévenként adták ki a bulgáriai Szevlijevóban, Balabanov (Hrisztov) és Rakovszki Genfben élő bolgár diákok szerkesztésében. A szerkesztők az anyagot Svájcban állították ossze és kinyomtatás végett kuldték Bulgáriába. A folyóirat szerkesztősége, amely Marx és Engels tobb írásán

kívul Plehanov, Paul Lafargue és más szocialista vezetők írásait is közölte, kísérletet tett arra, hogy a nyugateurópai munkásmozgalom eszméit és módszereit Bulgáriára is alkalmazza. A szerkesztők bizonytalansága elméleti kérdésekben, továbbá az a korulmény, hogy a bulgáriai társadalmi és politikai élettől távol éltek, hátrányos következményekkel járt. A folyóirat fellépett a Blagojev-féle forradalmi marxista csoport ellen. – *381*

417 A „Szocialdemokrat" 1892. évi 2. száma bolgár fordításban közölte Plehanov „A hegeli történetfilozófia" és „A szocialisták feladatai az oroszországi éhínség elleni harcban" c. írásait. – *381*

418 Engels a harmadik Nemzetközi Szocialista Munkáskongresszus 1893 aug. 12-i záróülésén mint díszelnök berekesztette a tanácskozásokat. Beszéde számos szocialista lapban, egyebek között a „Vorwarts" 1893 aug. 15-i (190.) számában és – valamelyest rövidítve – a bécsi „Arbeiterzeitung" 1893 szept. 1-i (35.) számában jelent meg. – A harmadik nemzetközi szocialista munkáskongresszus 1893 aug. 6-tól 12-ig ülésezett Zürichben, 18 országot képviselő 411 küldött részvételével. A régi trade unionok törekvései, hogy visszatartsák az angol munkásokat a nemzetközi szocialista mozgalomtól, nem jártak sikerrel: az angol küldöttség igen népes volt. A marxisták azonban a kongresszus során szívós harcra kényszerültek az anarchistákkal, akik szintén nagy számban jelentek meg, jóllehet csak olyan küldöttségek részvételét engedélyezték, amelyek elismerték a munkásosztály politikai tevékenységének szükségességét. Az anarchisták el akarták fogadtatni a kongresszussal azt a nézetüket, amely szerint politikai tevékenységen terrorakciók szervezése értendő. Bebel javaslatára kiegészítették a kérdésről hozott korábbi határozatokat, kimondva, hogy a munkásosztály politikai tevékenysége a politikai jogok és a törvényhozó testületek felhasználását jelenti a proletariátus érdekében, azzal a céllal, hogy a munkásosztály kivívja a politikai hatalmat. Az anarchisták e határozat elfogadása után kénytelenek voltak elhagyni a kongresszust. – A taktikai kérdésekről folyó vitákban bírálat érte a német szociáldemokratákat, akik május elseje megünneplését az első májusi vasárnapra halasztották. A kongresszus megerősítette a brüsszeli kongresszusnak május elseje megünneplésére vonatkozó határozatát. Határozatot hozott a harc parlamentáris és nem parlamentáris formáinak összekapcsolásáról; a reformokért folytatott harc túlzott hangsúlyozásában azonban kifejezésre jutott a parlamenti tevékenység bizonyos túlbecsülése és a II. Internacionálé pártjainak fokozódó reformista beállítottsága. – A háború kérdéséről Plehanov tartott referátumot; a kongresszus elvetette a holland Nieuwenhuis javaslatát, amely szerint háború esetén a szocialista pártok szervezzenek általános sztrájkot. A kongresszus megerősítette a brüsszeli kongresszus antimilitarista határozatait, felszólította a munkásokat a leszerelésért való harcra és kötelezte a szocialista parlamenti képviselőket, hogy szavazzanak a hadihitelek ellen. – *382*

419 Engels Zürichből visszatérőben Bebellel együtt néhány napig Bécsben tartózkodott, az osztrák szociáldemokraták 1893 szept. 11-én tiszteletére ünnepi estet szerveztek, amelyen kb. 600-an vettek részt, minthogy azonban jóval többen kívánták üdvözölni Engelst, szept. 14-en gyülést rendeztek, amelyen kb. 2000-en vettek részt. Engelsen kívül a zürichi kongresszus más résztvevői (Bebel, Victor Adler stb.) is felszólaltak. – Az „Arbeiterzeitung"-on kívül a „Vorwarts" 1893 szept. 17-i (219.) és a „Neue Freie Presse" 1893 szept. 15-i száma is beszámolt Engels beszédéről. – *384*

420 1893 júl. 9-én Bécsben az osztrák szociáldemokraták szervezésében több mint 40 000-en tüntettek az általános választójog mellett. A tüntetés közben tartott munkásgyülések egyikének színhelye a bécsi városháza volt. – *385*

421 Engels Svájcból visszatérve 1893 szept. 16-a és 28-a között Berlinben tartózkodott; Sorgének írott egyik levelében (1893 okt. 7.) beszámolt arról, hogy itt is éppolyan ünne-

pélyesen fogadták, mint Bécsben. Rendőrségi jelentésekből kitűnt, hogy Engelst mind a bécsi, mind a berlini rendőrség út közben megfigyelés alatt tartotta. – Az Engels tiszteletére tartott ünnepi gyülésen 4000-en vettek részt. Szept. 26-án ünnepi bankettot tartottak, amelyen Liebknecht méltatta Engels munkásságát. – Engels szept. 22-i beszéde a „Vorwärts"-en kívül a bécsi „Arbeiterzeitung" 1893 okt. 6-i (40.) számában is megjelent. –*386*

422 Engels egyéves önkéntesi szolgálata idején tartózkodott Berlinben (v. ö. 394. jegyz.). – *386*

423 A német szociáldemokraták az 1893 júniusi választások során elért sikereiről v. ö. Engels beszélgetését a „Daily Chronicle" tudósítójával, 506–509. old. – *386*

424 Engels 1876 júniusában családi ügyek intézése végett Heidelbergbe utazott.–*386*

425 Engels válaszát a szocialista diákok kongresszusára küldött meghívásra a „L'Etudiant socialiste" c. lapon kívül – a bevezető mondat elhagyásával – közölte a „Vorwärts" 1894 febr. 18-i (41.) számának melléklete és a „Den" c. bolgár szociáldemokrata folyóirat 1894. évi 4–5. száma. – A genfi szocialista diákok kezdeményezésére egybehívott nemzetközi szocialista diákkongresszus 1893 dec. 22-től 25-ig ülésezett Genfben, örmény, belga, bolgár, német, francia, olasz, lengyel, román, orosz és svájci diákszervezetek összesen 26 képviselőjének részvételével. Foglalkozott az értelmiség részvételével a szocialista mozgalomban, továbbá az antiszemitizmus, az anarchizmus és az ún. „államszocializmus" kérdéseivel. Határozatait a II. Internacionálé brusszeli és genfi kongresszusain hozott határozatok szellemében hozta meg. Aktív szocialista propaganda kifejtését ajánlotta a diákok körében és elhatározta egy nemzetkozi titkárság létesítését a különböző országok szocialista diákjai közötti érintkezés előmozdítására. – „L'Etudiant socialiste" (A Szocialista Diák) – havonta kétszer megjelenő szocialista folyóirat, 1891-ben alapították Brüsszelben; eleinte a belga szocialista diákok föderációjának lapja, 1893 vége óta a szocialista diákok nemzetközi szervezetének orgánuma. – *389*

426 Engels abból az alkalomból írta az előszót, hogy Berlinben 1894-ben újra kiadták a „Nemzetközi vonatkozású cikkek a »Volksstaat«-ból (1871–75)" c. gyűjteményét. – *390*

427 V. ö. 17. kót. 277–283. old. – *390*

428 V. ö. 14. köt. 319–627. old. – *390*

429 Engels „A bakunyinisták munkában" c. írása cikksorozatként megjelent a „Volksstaat" 1873 okt. 31-i, nov. 2-i és 5-i (105., 106. és 107.) számában; közvetlenül ezután külön kötésben megjelent „A bakunyinisták munkában. Emlékirat az 1873. évi spanyolországi felkelésről" címmel. 1894-ben megjelent a „Nemzetközi vonatkozású cikkek a »Volksstaat«-ból (1871–75)" c. gyűjteményben. V. ö. 18. köt. 450–466. old. – *390*

430 Az „Emigráns-irodalom" c., a „Volksstaat"-ban 1874 júniusa és 1875 áprilisa között megjelent cikksorozat első cikkéről van szó, amely a lap 1874 jún. 17-i (69.) számában jelent meg (v. ö. 18. köt. 493–499. old.). Az alcímmel („Egy lengyel proklamáció") 1894-ben a „Nemzetkozi vonatkozású cikkek a »Volksstaat«-ból (1871–75)" c. gyűjteményben egészítette ki Engels. – *390*

431 Az „Emigráns-irodalom" c. cikksorozat második cikkének az alcímet („A Kommün blanquista menekültjeinek programja") Engels 1894-ben a „Nemzetközi vonatkozású cikkek a »Volksstaat«-ból (1871–75)" c. gyűjteményben adta (v. ö. 18. köt. 500–506, old.). – *390*

[432] Az 1893 aug. 20-i és szept. 3-i francia küldöttkamarai választások során megválasztották Vaillant, Baudin, Chauvière és Walter blanquista képviselőket. – *390*

[433] A demokratikus és munkásmozgalmak nyomására 1880-ban elfogadott franciaországi amnesztiatörvény értelmében számos száműzött és menekült kommünár térhetett vissza az országba. – *390*

[434] Utalás a mérsékelt polgári republikánusokra, az ún. „opportunistákra" (v. ö. 379. jegyz.). – *391*

[435] „Le Parti socialiste. Organe du Comité Révolutionnaire Central" – a blanquisták pártjának hetilapja; 1890-től 1898-ig jelent meg Párizsban. – *391*

[436] „Az oroszországi társadalmi viszonyokról", az „Emigráns-irodalom" c. cikksorozat utolsó, ötödik cikke a „Volksstaat" 1875 ápr. 16-i, 18-i és 21-i (43., 44. és 45.) számaiban, majd külön kötésben, Engels ehhez írt előszavával is megjelent (v. ö. 18. köt. 526–536., ill. 552—554. old.). A „Nemzetközi vonatkozású cikkek a »Volksstaat«-ból (1871–75)" c. brusúrában mind a cikk, mind az előszó megjelent. – *391*

[437] Engels „A bakunyinisták munkában" c. írásán az 1894-es újrakiadás alkalmával helyenként kisebb pontosításokat végzett és ezúttal látta el az alcímmel: „Emlékirat az 1873. évi spanyolországi felkelésről". – *393*

[438] A karlisták az abszolút monarchiának Don Carlos spanyol trónkövetelőt, VII. Ferdinánd öccsét támogató reakciós, klerikális hívei. A katonaságra, a klérusra és egyes vidékek elmaradt parasztságára támaszkodva polgárháborút robbantottak ki (1833–40), amely a feudális katolikus és a polgári liberális elemek közötti harccá fejlődött és az 1834–43-as harmadik polgári forradalomhoz vezetett. 1872–76-ban, amikor a karlisták Don Carlos utódját trónra ültették, ismét polgárháborúra került sor, amelyben szintén vereséget szenvedtek. – *393*

[439] Engels „A Nemzetközi vonatkozású cikkek a »Volksstaat«-ból (1871–75)" c. brosúra kiadása alkalmából írt utószót „Az oroszországi társadalmi viszonyokról" c. cikkéhez. A brosúrához írt előszóban (v. ö. 390–392. old.) megindokolja, miért írta a részletes utószót. – Az utószó a cikkel együtt megjelent orosz nyelven, Vera Zaszulics fordításában, a „Friedrich Engels o Rosszii" (Friedrich Engels Oroszországról) c. brosúrában, amelyhez Plehanov írt előszót. A brosúrát a „Munka Felszabadítása" csoport adta ki. – *395*

[440] Herzen 1854 január–februárjában írta leveleit Lintonnak, a „The English Republic" (Az angol köztársaság) c. folyóirat kiadójának; a levelek 1854-ben, a folyóirat harmadik kötetében jelentek meg. Engels Plehanov „Nasi raznoglaszija" c. könyvének genfi kiadása alapján idéz Herzen harmadik leveléből. – *396*

[441] Engels idézi Csernisevszkij „Zametki o zsurnalah" (Jegyzetek folyóiratokról) c. kritikai írását, amely első ízben 1857-ben jelent meg a „Szovremennyik" (Kortárs) c. folyóirat 5. számában. Később idézi Csernisevszkij „Isszledovanyija o vnutrennih otnosenyijah narodnoj zsiznyi i v oszobennosztyi szelszkih ucsrezsgyenyijah Rosszii. Barona Auguszta Haxthausena" (August Haxthausen báró: Tanulmányok az orosz nép életének és különösen a falusi intézményeknek belső állapotairól) c. tanulmányát, amely a „Szovremennyik" 1857. évi 7. számában jelent meg először. Mindkettő megtalálható Csernisevszkij műveinek V. kötetében, amely 1879-ben jelent meg Genfben. „Ob obscsinnom vlagyenyii zemljeju" (A közösségi földbirtoklásról) főcímmel. – Engels Plehanov „Nasi raznoglaszija" c. műve alapján idézi Csernisevszkijt. – *399*

[442] Engels a „Kommunista Kiáltvány" második orosz fordításához írt és Plehanov által oroszra fordított előszóból idéz, az orosz fordítás alapján németre visszafordítva a szöveget. Így az idézet valamelyest eltér az előszó eredeti német szövegétől (v. ö. 19. köt. 439–440. old.). – *403*

[443] V. ö. 21. köt. 100–104. old. – *403*

[444] V. ö. Marx: „Levél az »Otyecsesztvennije Zapiszki« szerkesztőségének", 19. kot. 108–113. old. – *404*

[445] Zsukovszkij 1877-ben írta meg „Karl Marx és könyve a tőkéről" c. cikkét, amely a „Vesztnyik Jevropi" 1877. évi 9. számában jelent meg. Mihajlovszkij narodnyik ideológus válaszcikke „Karl Marx Zsukovszkij úr ítélőszéke előtt" címmel az „Otyecsesztvennije Zapiszki" 1877. évi 10. számában jelent meg. – „Vesztnyik Jevropi" – pétervári történelmi, politikai és irodalmi folyóirat, támadta a marxizmust; 1866-tól 1918-ig jelent meg, 1908-tól M. M. Staszjulevics szerkesztésében. – „Otyecsesztvennije Zapiszki" – irodalmi-politikai folyóirat, először 1820-ban jelent meg Pétervárott. 1839-től a kor leghaladóbb folyóiratai közé tartozott, munkatársai között volt Herzen, Belinszkij pedig 1846-ig a szerkesztőség tagja volt; 1868-ban Nyekraszov és Szaltikov-Scsedrin szerkesztették a folyóiratot, amely Nyekraszov 1877-ben bekövetkezett halála után a narodnyikok szócsöve lett. A cári cenzúra szakadatlanul üldözte a lapot és 1884 áprilisában betiltotta. – *404*

[446] Marx röviddel Mihajlovszkij „Karl Marx Zsukovszkij úr ítélőszéke előtt" c. cikkének megjelenése után írta meg levelét az „Otyecsesztvennije Zapiszki" szerkesztőségének, de nem küldte el. Engels találta meg a levelet Marx halála után, másolatokat készített róla és az egyiket 1884 márc. 6-án kísérő levéllel elküldte Genfbe Vera Zaszulicsnak. Marx eredetileg francia nyelven írt levelének orosz fordítása a „Vesztnyik Narodnoj Voli" 1886. évi 5. számában és a „Jurigyicseszkij Vesztnyik" (Jogi Közlöny) 1888 októberi számában, német fordítása pedig a „Sozialdemokrat" 1887 jún. 3-i számában jelent meg. – *404*

[447] Az Engels által idézett passzust Marx „A tőke" I. kötete további német kiadásaiból kihagyta. – *404*

[448] A továbbiakban Engels – kisebb stiláris eltérésekkel – idéz Marx leveléből az „Otyecsesztvennije Zapiszki" szerkesztőségének. – *404*

[449] V. ö. 23. köt. 14. old. – *404*

[450] Engels a „Zemlja i Volja" (Föld és Akarat) (működött 1876 őszétől 1879 őszéig) és a „Narodnaja Volja" (Népakarat) (működött 1879 augusztusától 1881 márciusáig) elnevezésű narodnyik szervezetek vezető szerveire utal. A „Narodnaja Volja" a terrort tekintette a politikai harc fő eszközének. – *405*

[451] „A tőke" III. kötete 1894-ben jelent meg Hamburgban. A szerkesztési munkák tovább vették igénybe Engels idejét, mint előzőleg gondolta. (V. ö. erről az 1894 okt. 4-én írt előszót, 25. kot.). „A tőke" III. kötetének kiadásával – az „Értéktöbblet-elméletek" kivételével – lezárult Marx elméleti műveinek kiadása. – *409*

[452] Engelst halála megakadályozta abban, hogy az „Értéktöbblet-elméleteket" „A tőke" negyedik köteteként kiadja. Így a művet Kautsky tette közzé 1905 és 1910 között (v. ö. 355. jegyz.). Kiadásunkban az „Értéktöbblet-elméletek" Marx–Engels Művei 26. köteteként jelenik meg. – *409*

[453] Filippo Turati és Anna Kulisova, az olasz szocialista párt vezetői 1894 jan. 19-i levelükben kérték Engelst, hogy az országban kibontakozó forradalmi válságra való tekintettel mondjon véleményt a párt taktikájáról. Engels válaszképpen megkuldte francia nyelvu cikkét, amelyet Turati fordított olaszra; fordítása helyenként kisebb mértékben eltéri Engels kéziratától. A cikket a „Sozialdemokrat" 1894 júl. 12-i (24.) száma is kozolte „Friedrich Engels az olaszországi helyzetről" címmel. – Engels cikkét eredeti nyelven először a milánói Feltrinelli-intézet kiadásában megjelenő „Annali" (Évkonyvek) 1958-as (1.) száma kozolte. Kiadásunk alapja Engels kézirata. – „Der Sozialdemokrat" – a németországi szociáldemokrata párt hetilapja, 1894-től 1895-ig adták ki Berlinben. – *412*

[454] V. o. 23. kot. 6. old. – *412*

[455] A halott megragadja az elől. – A francia jogban annak az elvnek a kifejezése, hogy az utod automatikusan a halott örokosévé válik. – *412*

[456] „Megtért" republikánusok – az olasz radikálisok. Vezetőjuk Felice Cavallotti volt; a kis- és középpolgárság érdekeit képviselték; tobb izben egyezségre léptek a szocialistákkal. – *413*

[457] V. o. 4. kot. 453. és 469. old. – *413*

[458] V. o. Marx· „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája", 8. kot 111–112. old – *414*

[459] „La Réforme" – francia napilap, 1843-tól 1850-ig jelent meg Párizsban Ledru Rollin és Flocon szerkesztésében; demokratikus koztársasagpárti lap; 1847 végétől 1848 elejéig kozolte Engels néhány cikkét. – *415*

[460] Az osztrák szociáldemokraták negyedik pártkongresszusa 1894 márc. 25-től 31-ig ulésezett Becsben, legfontosabb napirendi pontja az általános választójogért folytatott kuzdelem volt. A kuldottek határozatot hoztak arról, hogy minden eszkozzel – ha kell, általános sztrájkkal is – harcolnak az általános választójogért és hogy május elsején továbbra is a nyolcórás munkanap, az általános választójog és a dolgozok nemzetkozi osszefogása mellett tuntetnek. A kongresszus új szervezeti szabályzatot fogadott el. – *417*

[461] Reisch, az „Arbeiterpresse" szerkesztője, 1894 ápr. 30-án levél kíséretében kuldte meg Engelsnek a magyar szociáldemokraták harmadik kongresszusára szolo meghívót. Engels válasza késve érkezett meg, ezért csak a kongresszus után kozolte a sajto. Megjelent még a berlini „Vorwarts" 1894 máj. 22-i (115.) számában es – magyar fordításban – a „Nepszava" 1894 máj. 18-i (20.) számában. – A Magyarországi Szociáldemokrata Párt harmadik kongresszusa 1894 máj. 13-tól 15-ig ulesezett Budapesten. Ez volt a Szociáldemokrata Párt és a Szociáldemokrata Munkáspárt egyesulési kongresszusa. Az utobbi párt 1894 januárjában alakult meg az 1892-es második kongresszuson a Szociáldemokrata Pártból kizárt forradalmi szárnyból (v. o. 376. jegyz.). Az egyesulés forradalmi szellemben történt, az opportunisták háttérbe szorultak, de a vezetőség fele továbbra is a régi Szocialdemokrata Párt mérsékelt álláspontot képviselő tagjaiból kerult ki. – A kongresszus legkozelebbi feladatként az általános választójogért folytatandó harcot tuzte ki, hangsulyozta a szakszervezetek fontosságát és a városi és falusi proletariátus szovetségének szukségességét, de az utóbbi kérdésben nem hozott határozatot. – *418*

[462] A magyar szociáldemokraták Hódmezővásárhelyen és kornyékén élénk propagandat folytattak a mezőgazdasági munkások és a falusi szegények koreben. A mezogazdasági munkások és a szegényparasztok szervezetbe tomorultek, amely mintegy 2000 tagot számlált. A rendőrség 1894 ápr. 21-én elkobozta a szervezet tulajdonában levő irodalmat és 22-én

letartóztatta Szántó-Kovács Jánost, a falusi szegenyek vezerét; ugyanazon a napon rendőrök és katonák lőttek a Szántó-Kovács letartóztatása ellen tiltakozó tuntetők közé. A szervezetet feloszlatták, Szántó-Kovácsot és számos hívét bebortonozték. – *418*

463 Engels már 1841 óta foglalkozott a kereszténység keletkezésével és lényegével. Nézeteit e kérdésekről „Bruno Bauer és az őskereszténység" (v. o. 19. kot. 441–448. old.) és „A Jelenések Konyve" (v. o. 21. kot. 7–12. old.) c. tanulmányai is tukrözik. „Az őskereszténység történetéhez" a „Neue Zeit"-on kívül megjelent (Laura Lafargue francia fordításában) a „Le Devenir social" (A Szocialista Jovő) 1895 április–májusi (1–2.) számában. – „Le Devenir social" – francia szocialista folyóirat, 1895-től 1898-ig adták ki Párizsban. – *419*

464 Engels „Jogász-szocializmus" c. írásában (v. o. 21. kot. 469–483. old.) bírálta Menger konyvét. – *421*

465 Almoravidák és Almohádok – észak-afrikai és dél-spanyolországi mór uralkodócsaládok a XI–XIII. században, eredetileg mindegyik egy-egy mohamedán szekta élén állt. – *422*

466 Khartumi mahdi – Mohamed Ali (1844–1885), az 1881–1885-os szudáni népfelkelés vezére, aki „mahdi"-nak („megmentő", „megváltó") nevezte magát. A parasztoknak és nomádoknak az angol és más gyarmatosítók ellen irányuló felkelése időlegesen győzedelmeskedett és 1898-ig Szudán a mahdista vallási szekta vezetésével önálló állam volt. – *422*

467 Táboriták – a huszita mozgalom balszárnya; nevuket központjukról, a dél-csehországi Tábor városáról kapták. A parasztok és az alsóbb városi néprétegek torekvéseit fejezték ki követeléseik: az egyházi és világi hierarchia eltorlése, vagyonegyenlőség, nemzeti függetlenség és demokratikus-republikánus rendszer. A megalkuvó kelyhesek 1434-ben döntő vereséget mértek a táboritákra, 1452-ben pedig utolsó erődjük, Tábor is elesett. Vereségükkel a huszita mozgalom sorsa is megpecsételődott. – *422*

468 Engels itt Lukianosz „Peregrinosz"-ának Schott-féle német fordítását említi. Minthogy ilyen fordítás nem volt fellelhető és az Engels által idézett szoveg megfelel August Pauly fordításának, nyilvánvalóan elírásról van szó. (Lásd Luciani samtliche Werke, ford. August Pauly, 12. köt., Stuttgart 1831, 1618–1620. és 1622. old.) – *423*

469 Utalás az Igazak Szövetségére (Bund der Gerechten), amelyet az 1834 óta működő titkos német demokrata-republikánus emigráns-szervezetből, a Számkivetettek Szövetségéből (Bund der Geachteten) kilépett baloldali elemek 1836-ban alapítottak Párizsban; voltak csoportjai Németországban, Franciaországban, Angliában és Svájcban. A Szovetség 1847 júniusában átalakult a Kommunisták Szovetségévé (v. ö. 345. jegyz.). Az Igazak Szövetségének tagjaira nagy hatással volt a Weitling-féle utópikus egyenlősítő kommunizmus, később az ún. „igazi" szocializmus és Proudhon kispolgári utópiái. Az Igazak Szövetségének történetéről lásd Marx: „Vogt úr", 14. köt. 377–379. old. és Engels: „A Kommunisták Szövetsége történetéhez", 21. köt. 200–216. old. – *424*

470 Marx és Engels „A német ideológia" c. művukben leleplezték Kuhlmann nézeteit (v. ö. 3. köt. 530–538. old.). – *425*

471 Az új r. szabad kozosségeket 1846–47-ben alakította meg a „Féry barátai" (Lichtfreunde) elnevezésű, 1841-ben keletkezett vallási áramlat, amely a hivatalos protestáns egyházban uralkodó pietizmus, szélsőséges miszticizmus és álszentség ellen irányult és a német polgárságnak a reakciós állapotokkal való elégedetlenségéből fakadt. A hivatalos protestáns

egyháztól különvált szabad közösségek 1847 márc. 30-án megkapták a szabad vallásgyakorlás jogát. 1859-ben a „Fény barátai"-nak szabad közösségei egyesültek a német-katolikusok közösségeivel. – *425*

[472] A tübingeni iskola F. Chr. Baur által a XIX. sz. első felében alapított bibliakritikai iskola volt, amelynek racionalista evangéliumkritikáját nagyfokú következetlenség és az a törekvés jellemezte, hogy a Biblia bizonyos vezérelveit mint történelmileg hiteleseket megőrizze. A tübingeni iskola akaratlanul is hozzájárult ahhoz, hogy a Bibliának mint hiteles forrásnak a tekintélye megrendült. – *426*

[473] Bruno Bauer alábbi művei tartalmazzák az Újszövetség kritikáját: „Kritik der evangelischen Geschichte des Johannes", Bréma 1840; „Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker", I–II. köt., Lipcse 1841 és (az utóbbi mű III. kötetében) „Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker und des Johannes", Braunschweig 1842. – *426*

[474] Platón volt az ókori idealista filozófia legjelentősebb képviselője. Filozófiája minden vonatkozásban a rabszolgatartók reakciós rétegeit szolgálta. A platóni akadémia volt az ókori idealizmus legkiemelkedőbb filozófiai intézménye. – Sztoikus filozófia – a materializmus és az idealizmus között ingadozó filozófiai irányzat, amelyet a kitioni Zénon (i. e. 336–264) görög filozófus alapított az athéni képtárban (sztoa poikilé). Korai időszakában lényegében materialista álláspontot foglalt el. A római császárság korában azonban különösen morális problémákat taglalt vallásos idealista szellemben; a lélek test nélküli létezését, a végzetben való megnyugvás kultuszát, az önmegtagadást és aszketizmust, az istenkeresést stb. hirdette. Mindezzel hatott a keresztény vallás kialakulására. – *427*

[475] V. ö. Commodianus: Carmen apologeticum adversus Judaeos et gentes, Lipcse 1877. – *428*

[476] Kabala – misztikus zsidó tanítás, amely a vallási törvények titokzatos értelmezésével, a számok rejtett jelentőségével, az istennév varázslatos erejével foglalkozik. A kabalisztikus tanok részben ókori eredetűek, de csak a középkorban gyűjtötték össze a „Teremtés" (VII. század) és a „Fény" (XIII. század vége) könyvébe. – *428*

[477] Gnosztikusok – a gnoszticizmus (a görög gnószisz = megismerés szóból) – az i. sz. I–III. században kialakult misztikus idealista filozófiai irányzat. A megismerés célját a világ magasabbrendű szellemi, isteni lényegének feltárásában látta. Újplatonista elemeket kevert különféle – keresztény, zsidó, babilóniai, perzsa stb. – vallási tanokkal. Éles dualizmust hirdetett isten és a világ, szellem és anyag között. Tanítása szerint az anyag rabságába esett szellemet egy vagy több megváltó szabadítja ki. – *428*

[478] V. ö. Tacitus: „Annales", XII. köt. 52. fej. és „Historiae", II. köt. 62. fej. – *428*

[479] A Sibyllák (vagy Szibillák) Apollón isten papnői, híres jósnők; a leghíresebb a cumaei Sibylla, aki a hagyomány szerint Rómába ment és ott jóskönyveit mesés áron eladta Tarquinius Priscus királynak. – *429*

[480] A kisázsiai Niceában tartották a keresztény egyház első egyetemes zsinatát 325-ben. Megállapított egy keresztény dogmát és lerakta az egyház szervezetének és taktikájának alapjait. – *429*

[481] Eirénaiosz: „Öt könyv minden eretnekségek ellen vagy a hamis gnószisz leleplezése és cáfolása", V. könyv, 28–30. fej. – *438*

[182] V. o. Vergilius: „Aeneis", VI. ének, 853. sor. – *440*

[183] Zend-Aveszta (Aveszta) – a Zoroaszter alapította óperzsa vallás szent szövegeinek gyűjteménye. Ezek az i. sz. III. században összegyűjtött szövegek jóval korábbi állapotokat tükroznek, egészen az i. e. IX. századig visszanyúlnak. – *440*

[184] Engels az ókori zsidók un. babilóniai fogságára vagy száműzetésére utal. Miután Nabukodonozor babilóniai uralkodó elfoglalta Jeruzsálemet (i. e. 587) és végleg megsemmisítette a zsidók birodalmát (i. e. 586), a nemességet, a hivatalnokokat, kereskedőket és kézműveseket erőszakkal Babilonba telepítették. A hagyomány szerint a Babilont meghódító Kürosz perzsa király a VI. sz. harmincas éveiben a fogságban levő zsidókat visszabocsátotta hazájukba. – *440*

[185] „Edda" – skandináv mitikus és mondai tárgyú dalok gyujteménye; a XIII. századból származó kéziratot 1643-ban fedezte fel Sveinsson izlandi püspök; ez a „régebbi Edda". Fennmaradt továbbá egy értekezés a szkáldok költészetéről, amelyet a XIII. sz. elején Snorri Sturloson költő és krónikás állított ossze, ez az „újabb Edda". Az „Edda" dalai bemutatják a skandináv társadalmat a nemzetségi rend felbomlása és a népvándorlás korában; a germán mondák témáit dolgozzák fel. – *442*

[186] Engels Pablo Iglesias spanyol szocialista vezető kérésére írt az angol szocialista és munkás szervezeteknek; hasonló leveleket küldött az osztrák és a német szociáldemokratáknak. – A Spanyol Szocialista Munkáspárt negyedik kongresszusát 1894 aug. 29-től szept. 1-ig tartották Madridban. A kongresszus meghallgatta a párt Nemzeti Tanácsának beszámolóját és az 1893-as zürichi nemzetkozi munkáskongresszuson részt vett küldott jelentését, megvitatta a munkás-sajtó kérdését és jóváhagyta a párt új szervezeti szabályzatát. A kongresszus tobb szocialista párttól kapott üdvözlő leveleket. – *443*

[187] Az angol trade unionok 26. évi kongresszusa 1893 szept. 4-től 9-ig ülésezett Belfastban. A kongresszus legfontosabb határozatai a termelési és csereeszközök kollektív tulajdonbavételére és a törvényes nyolcórás munkanap bevezetésére vonatkoztak. – *443*

[188] A Legal Eight Hours and International Labour League (A Törvényes Nyolcórás Munkanapért küzdő Nemzetközi Munkásliga) 1890-ben alakult meg angol szocialisták egy csoportjának kezdeményezésére, Engels közreműködésével. Alapját egy bizottság képezte, amely 1890-ben megszervezte az első angliai május elsejei tüntetést (v. ö. 54 59. old.). A liga harcolt a munkásosztály felszabadításáért és a II. Internacionálé párizsi kongresszusán hozott határozatok megvalósításáért. Képviselői 1893-ban részt vettek az Independent Labour Party megalapításában. – A Social Democratic Federation-re vonatkozólag v. ö. 101. jegyz. – Az Independent Labour Party (Független Munkáspárt) – 1893-ban a sztrájkmozgalmak és a munkásosztály önálló politikájáért való mozgalom fellendülésének idején alakult meg; a Keir Hardie vezetése alatt álló pártot az új trade unionok vezetői alapították, rajtuk kívul tagjainak sorában a régi trade unionok képviselői, továbbá fabiánus befolyás alatt álló értelmiségiek és kispolgárok voltak. Programjában követelte a termelési, csere- és elosztási eszközök közös tulajdonbavételét, a nyolcórás munkanap bevezetését, a gyermekmunka betiltását, a társadalombiztosítás és a munkanélküli-segély bevezetését stb. Engels támogatta a párt megalapítását, remélve, hogy proletár tomegpárttá fejlődik és kikuszoböli a Social Democratic Federation szektás tévedéseit. Az Independent Labour Party vezetői azonban kezdettől fogva polgári-reformista álláspontot képviseltek, a harc parlamentáris formáit tekintették elsődlegesnek és egyezkedtek a Liberális Párttal. Az Independent Labour Party 1900-ban csatlakozott a Labour Partyhoz. Később Lenin úgy jellemezte a Független Munkáspártot, hogy az valójában a burzsoáziától függő s csak a szocializmustól „független" párt. – Fabian Society – angol

reformista szervezet, 1884-ben alapították polgári értelmiségiek; vezetőik Sidney és Beatrice Webb voltak. A szervezet névadója Fabius Maximus i. e. III. századi római hadvezér, aki a második pun háborúban tanúsított halogató taktikájával, a döntő csaták elől való kitéréssel szerezte a Cunctator (Halogató) melléknevet. – A fábiánusok szembehelyezkedtek az osztályharc és a szocialista forradalom marxista tanaival és lehetségesnek tartották, hogy apró reformokkal, a társadalom apránkénti átalakításával, ún. „municipális szocializmus" útján megvalósuljon az átmenet a kapitalizmusból a szocializmusba. A Fabian Society 1900-ban csatlakozott a Labour Partyhoz. A fábiánus szocializmus egyik forrása a revizionizmus és a reformizmus ideológiájának. – Parliamentary Committee of the Trades Union Congress és Gas Workers' and General Labourers' Union – v. ö. 329., ill. 96. jegyz. – *443 507*

[489] Az Olasz Dolgozók Szocialista Pártjának harmadik kongresszusára, amelyre a rendőrségi betiltás miatt nem került sor, Carlo Dell'Avalle, a párt egyik funkcionáriusa 1894 aug. 30-i levelében hívta meg Engelst. Engels és más szocialista vezetők (Paul Lafargue, Pablo Iglesias és mások) udvozlő leveleit a Központi Bizottság 1894 szept. 10-i ülésén felolvasták. Engels írását ezenkívül kozolte a „Lotta di classe" 1894 szept. 22–23-i (38.) száma. – Az Olasz Dolgozók Szocialista Pártja az 1892-es genovai kongresszuson alakult meg; ezt a nevet 1893-tól viselte; 1895-től Olasz Szocialista Párt a neve. A párt elhatárolta magát az anarchistáktól és a kilencvenes években bizonyos reformista hibák ellenére az olasz munkásosztály aktív tomegpártja volt. – „Lotta di classe" (Osztályharc) – olasz hetilap, az Olasz Dolgozók Szocialista Pártjának kozponti lapja; Milánóban jelent meg 1892-től 1898-ig. – *444*

[490] Az olasz parlament 1894 júl. 14-én kivételes torvényt fogadott el a közbiztonság védelmére. Az állítólag kizárólag az anarchisták ellen irányuló torvényt a reakciós Crispi-kormány a munkásmozgalom és a szocialisták novekvo befolyása ellen használta ki: betiltották az Olasz Dolgozók Szocialista Pártját és más munkásszervezeteket, beszuntették a munkáslapok megjelenését, tómeges letartóztatásokat, házkutatásokat és bírósági eljárásokat folytattak le. Az olasz szocialisták mindennek ellenére aktívak maradtak; 1895-ben Pármában titokban megtartották a párt harmadik kongresszusát. – *444*

[491] Colnago, a „La Riscossa" c. lap szerkesztője 1894 szept. 18-i levelében tájékoztatta Engelst, hogy a szicíliai szocialista párt az uldozések ellenére újjászerveződik és 1894 októberétől „Giustizia Sociale" (Társadalmi Igazság) c. lapja is újra megjelenik. Colnago egyebek közott ezt írta: „Lehetséges volna-e, hogy Ön, híres tanítómesterunk, néhány sort küldene nekünk, amelyben kifejezi egyetértését és rokonszenvét? Lehetséges volna-e, hogy udvözlő levelet kuld a szicíliai szocialista pártnak, amelyet kozolhetnénk lapunk első számában? Szolidaritása fokozná erőnket a burzsoáziával szemben." – Engels franciáról olaszra fordított üdvozletét – bizonyára a cenzúra miatt – a „La Riscossa" (a „Giustizia Sociale" utóda) csak 1895 jún. 30-i számában kozolhette. Német fordításban és valamelyest rövidítve megjelent az „Arbeiterzeitung" 1895 aug. 1-i (208.) számában. Az udvozlet Engels halála után még egyszer megjelent olasz nyelven a „Critica Sociale"-ban (kiadásunkhoz ezt vettük alapul); a szerkesztőség ezt a címet adta Engels udvozletének: „Az Olaszországhoz intézett utolsó szavak"; a „Sachsisches Volksblatt" (Szász Néplap) 1895 aug. 13-i (95.) száma kissé rovidítve kozolte „Engels utolsó udvözlete a munkásokhoz" címmel. – „La Riscossa" – hetilap, a szicíliai szocialista párt lapja; 1894–95-ben adták ki Palermóban. – *445*

[492] Filippo Turati 1894 okt. 24-i levelében a szocialista párt vezetőségének nevében felkérte Engelst, írjon egy cikket a „Critica Sociale" számára, leplezze le az olasz polgári sajtóban a szocialisták ellen terjesztett és a kivételes torvény szocialistaellenes intézkedéseinek igazolására szánt rágalmakat. – Engels cikkét – amelynek a szerkesztőség adta „A nemzet-

kozi szocializmus és az olasz szocializmus" címet – a „Critica Sociale" a kovetkező szerkesztőségi jegyzettel kozolte: „Ezt a levelet, amelyet a világ szocialista pártjainak legkiemelkedőbb vezetője kuldott nekunk, a lepénzelt vagy lepénzelhető olasz sajtó buta koholmányainak szenteljuk." A bécsi „Arbeiterzeitung" 1894 nov. 6-i (89.) száma „Siralmas kibúvók és hazugságok" címmel, valamelyest rovidítve kozolte Engels levelének német fordítását, amelyet a „Vorwärts" 1894 nov. 10-i (263.) száma is közolt „Olaszország" c. tudósításában. – *447*

491 A Németországi Szociáldemokrata Párt 1894 okt. 21-től 27-ig tartotta kongresszusát Frankfurt am Mainban. Az agrárkérdésről – a legfontosabb napirendi pontrol – Vollmar, a bajor szociáldemokraták vezetője számolt be. Olyan javaslatokat tett a kidolgozandó agrárprogrammal kapcsolatban, amelyek a falusi kizsákmányoló rétegek érdekeit is szolgálták volna. Néhányan felszólaltak Vollmar javaslatai ellen, de a kongresszus nem harcolt kellőképpen e jobboldali opportunista nézetek ellen. Bizottságot kuldott ki a pártprogramot kiegészítendő agrárprogram kidolgozására, ezenkívul a trosztokkel és más nagytőkés egyesulésekkel és az 1895-os május elsejével foglalkozott. – A Francia Munkáspárt 1894 szept. 14-tól 16-ig tartotta kongresszusát Nantes-ban. A francia parasztmozgalom fellendulőben volt, a reakció támadni készult, a szocialista mozgalmon belul pedig ebben az időben kiéleződtek a nézeteltérések. A kongresszus megállapította, hogy a munkások fokozzák harcukat a szocialisták ellen irányuló 1893–94-es „gonosztevő-torvények" ellen és elhatárolta magát az anarchistáktól, akiknek merényleteit a reakció kellően kihasználta e torvények alátámasztására. A kongresszus legfontosabb határozata az agrárprogram konkrét koveteléseket tartalmazó indokoló részének elfogadása volt. Engels „A parasztkérdés Franciaországban és Németországban" c. írásában (v. ö. 451–471. old.) kritikailag értékelte az agrárprogramot. – *449*

494 A „Vorwarts" „Még egyszer a pártkongresszusról" című cikkében visszautasította a „Kolnische Volkszeitung" (Kolni Néplap) kísérleteit, amelyek arra irányultak, hogy Vollmarnak az agrárkérdésre vonatkozó opportunista megnyilvánulásait a frankfurti kongresszuson a német szociáldemokraták elleni rágalmakra használja fel. – *449*

495 Engels tanulmányának megírására a kozvetlen indítékot Vollmarnak az agrárkérdésben kifejtett opportunista nézetei, elsősorban a frankfurti német pártkongresszuson elhangzott javaslatai adták (v. o. 493. jegyz.). Bár Engels már korábban is cáfolta azt az állítást, amely szerint helyesli a francia agrárprogram Vollmar elképzeléseinek megfelelő tételeit, szukségesnek tartotta, hogy kulon tanulmányban is leszogezze az agrárkérdéssel kapcsolatos marxista álláspontot. – Engels bírálatának hatására az 1895 okt. 6–12-i boroszlói pártkongresszust megelőzően és magán a kongresszuson is elítélték Vollmar opportunista nézeteit az agrárkérdésről; a későbbiekben azonban a II. Internacionálé pártjaiban erősödtek az opportunista tendenciák és így az agrárkérdésben is reformista és revizionista nézetek érvényesultek, amelyek ellen Lenin lépett fel a leghatározottabban. – „A parasztkérdés Franciaországban és Németországban" még Engels életében megjelent a „Neue Zeit"-on kívul a „Przedświt" c. lengyel folyóirat 1894. évi 12. számában, lengyel fordításban, „A parasztkérdés" címmel. – Lenin 1903 februárjában, amikor a párizsi Orosz Társadalomtudományi Főiskolán az agrárkérdésről tartandó előadásaira készult, oroszra fordította Engels művének elejét. – *451*

496 A Francia Munkáspárt 10. kongresszusa 1892 szept. 24-től 28-ig ülésezett Marseille-ben. Foglalkozott a májusi unnepséggel, a zurichi nemzetkozi munkáskongresszuson való részvétellel és a küszöbönálló parlamenti választásokkal. Legfontosabb napirendi pontja az agrárkérdés volt, minthogy a parasztmozgalom fellendult és a párt céljául tűzte ki, hogy a választásokon a parasztság is támogassa. Az elfogadott agrárprogram a falusi proletariátus és a kisparasztok érdekeit szolgáló tételek mellett magában foglalt a parasztság kispolgári

tendenciáinak, sót a falusi kizsákmányoló rétegeknek kedvezo tételeket is. E hibákat meg novelték a program indokoló részének megállapításai, valamint az 1894-es nantes-i kongresszuson elfogadott kiegészítései – *456*

[497] Engels maga fordította franciarol németre az agrárprogram indokoló részének és kiegészítésének idézett részeit Az ettől árnyalatokban eltéro, szo szerinti német fordítás a „Sozialdemokrat" 1894 okt. 18-i (38.) számának mellékletében jelent meg. – *459*

[498] V. o. 23. kot 515 516. old. – *459*

[499] A „Vorwarts" kozlemenye, amelyet Engels aláírás nélkul megjelent cikke cáfol, a lap 1894 nov. 14-i (266.) számában jelent meg Az „Értéktobblet-elméletek" kiadásáról v. o. 355. és 452. jegyz – *472*

[500] V. o 24 kot. 4. old. – *472*

[501] Engels udvozló levelét a hetenkent ketszer megjelenő lapból napilappá átalakuló laphoz Adlernak írt levele foglalta magaban, amely így kezdődott: „Kérlek, tolmácsold az osztrák munkásoknak szerencsekívanataimat napilapjukhoz." Az „Arbeiterzeitung" „A naponta megjelenó »Arbeiterzeitung«" címmel és a szerkesztőség kovetkező bevezető jegyzetével kozolte Engels levelét: „Friedrich Engels elvtársunk, Londonban élő huséges barátunk, felkért bennunket, tolmácsoljuk az osztrák munkásoknak szerencsekívánatait napilapjukhoz, és így folytatja" (ez után kovetkezik az udvozlet szovege). – *474*

[502] Engels bevezetését az „Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig" c. Marx-muhoz a Németországi Szociáldemokrata Párt opportunista vezetőinek kívánságára, amelyről Engels Richard Fischer 1895 márc. 6-i levelebol értesult, mind a „Neue Zeit"-ban, mind a kulonkiadásban megcsonkítva tették kozzé. Fischer újabb, márc. 14-i leveléből ismeretes Engels eddig még meg nem talált válaszlevelének tartalma, szembehelyezkedése az opportunista állásfoglalással, amelyet a pártvezetők az újabb szocialistaellenes torvenyre való hivatkozással indokoltak. 1895 márciusában a „Vorwarts", a párt kozponti lapja onkényesen kiragadott részeket kozolt a bevezetésből. Engels Kautskynak írt 1895 ápr. 1-i levelében így nyilatkozott erről: „Csodálkozással látom ma a »Vorwarts«-ben bevezetésem kivonatát, amelyet tudtom nélkul kozoltek, és annyira megnyirbáltak, hogy úgy tunok fel, mint a mindenáron való torvényesség békülékeny imádója. Annál fontosabbnak tartom, hogy a »Neue Zeit«-ban most az egész jelenjék meg és ez a gyalázatos benyomás eltoroltessék." Engels Paul Lafargue-ot is tájékoztatta a „Vorwarts"-ben megjelent csonka kozlésről. – Engels az opportunista pártvezetők kovetelésére kénytelen volt a bevezetés legélesebb helyeit torolni. A mu azonban még így is megőrizte forradalmi jellegét és az opportunistáknak és revizionistáknak durva hamisításokhoz kellett folyamodniok, hogy Engels halála után a maguk szája ize szerint értelmezhessék a szoveget. – A bevezetés teljes szovegét először a Szovjetunioban 1930-ban hozták nyilvánosságra. Kiadásunk alapjául az 1895-os kefelevonatok szolgáltak. Az ott áthúzott szovegrészeket csúcsos zárójelbe tettuk; a szovegmódosításokat – 2. változatként – lábjegyzetekben kozoljuk. – A „Critica Sociale" 1895. évi 9. száma olasz fordításban, a „Neue Zeit"-ban megjelent szoveg alapján közölte a bevezetést. – *475*

[503] A priori – az előzőből, a posteriori – a kovetkezőből – filozófiai fogalmak, amelyeket már Arisztotelész, majd tobbek kozott Leibniz is használt. A mai (kanti) értelmezésben a priori: a tiszta, az értelmi megismerés, amely a tapasztalattól fuggetlen; a posteriori: a tapasztalati megismerés, amelynek forrása az érzéki észlelés. A kozonséges szóhasználatban a priori: megismerés az okokból, a posteriori: megismerés a kovetkezményekből. –

[504] Engels az „Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig" (v. ö. 7. köt. 7–103. old.) 1895-ös különkiadásába első három fejezetként felvette Marx cikksorozatát az 1848–49-es eseményekről, negyedik fejezetként pedig a „Szemle, májustól októberig" (v. ö. 7. köt. 409—449. old.) Franciaországgal foglalkozó részeit. Az idézett passzus is a „Szemlé"-ből való (v. ö. 7. köt. 411. old.). – *477*

[505] V. ö. 8. köt. 101–196. old. – *477*

[506] V. ö. 7. kot. 39. old. – *477*

[507] A Sachsenwald-uradalmat 1871-ben adományozta I. Vilmos német császár Bismarcknak. – *477*

[508] In partibus infidelium (a hitetlenek tartományaiban) – a nem-katolikus egyházmegyékbe kinevezett püspökök (címzetes püspökök) címének kiegészítése; átvitt értelemben: csak látszólag létező, sehol sem létező, csak nevében vagy címében létező. – *478*

[509] III. Napóleon idején Franciaország részt vett a krími háborúban (1854–55), Olaszország miatt háborút viselt Ausztriával (1859), Angliával együtt részt vett a Kína elleni háborúkban (1856–58, majd 1860), megkezdte Indokína meghódítását, expedíciót szervezett Szíriába (1860–61) és Mexikóba (1862–67), végül 1870-ben Poroszország ellen viselt háborút. – *481*

[510] Spanyolországban 1868-ban, az 1868–74-es polgári forradalom kezdetekor vezették be az általános választójogot. 1873-ban kiáltották ki az első spanyol köztársaságot, amelyet 1874-ben monarchista államcsíny döntött meg. – *483*

[511] V. ö. a bevezetést a francia munkáspárt programjához (19. köt. 228. old.) – *484*

[512] A német–francia háború idején, a franciák sedani vereségének (v. ö. 198. jegyz.) hírére Párizsban 1870 szept. 4-én forradalmi népi felkelés tört ki, amely megbuktatta a második császárságot és kikiáltotta a köztársaságot. – 1870 okt. 31-én a metzi kapituláció, a Le Bourget-i vereség és a Thiers által a poroszokkal megkezdett tárgyalások hírére Párizsban munkásfelkelés tört ki, amelyben a nemzeti gárda forradalmi elemei is részt vettek. A felkelők megszállták a városházát és forradalmi hatalmi szervként – Blanquival az élén – megalakították a közjóléti bizottságot. A felkelés nyomására a polgári kormány kénytelen volt megígérni, hogy visszalép a hatalomtól és hogy nov. 1-re kitűzi a Kommün-választásokat. A felkelők szervezetlensége és megosztottsága miatt a kormánynak sikerült megmaradt nemzetigárdista-zászlóaljaival visszafoglalnia a városházát és megszilárdítania hatalmát. – *487*

[513] Wagramnál 1809 júl. 5–6-án a napóleoni sereg nagy győzelmet aratott az osztrákokon; a legyőzött osztrákok 1809 októberében kénytelenek voltak súlyos feltételekkel békét kötni. – A belgiumi Waterloonál (Belle Alliance-i csata) szenvedte el 1815 jún. 18-án I. Napóleon a végső vereséget a Wellington által vezetett angol–holland és a Blücher által vezetett porosz hadseregtől. A csata eldöntötte az 1815-ös hadjárat kimenetelét és a Napóleon-ellenes koalíció végérvényes győzelméhez vezetett. Napóleon császárságát eltörölték, őt magát Szent Ilona szigetére száműzték, Franciaországban restaurálták a királyságot. – *488*

[514] Zemszkij szobor – a XVI. és a XVII. században az orosz rendek gyűlése. 1864 óta a cári Oroszországban kerületi és kormányzósági képviseletek, ún. zemsztvók működtek, amelyeket antidemokratikus módon választottak és amelyek a földbirtokos nemesség és a tőkések érdekeit szolgálták. A századforduló idején a zemsztvókban alkotmányos törekvések

mutatkoztak. A növekvő forradalmi mozgalom hatására a liberális nagybirtokosok és a tőkések egy legfelsőbb népképviselet mellett szálltak síkra. II. Miklós cár 1895 jan. 17-én a zemsztvók és a városok képviselői előtt mondott beszédében „értelmetlen álmodozásoknak" minősítette az alkotmány bevezetésére irányuló törekvéseket. – *489*

[515] Mecklenburg-Schwerin és Mecklenburg-Strelitz hercegségekben az uralkodók és a nemesség sokéves harca 1755-ben az ún. „örökos egyezmény" megkötésével végződött. A Rostockban aláírt egyezmény jóváhagyta a mecklenburgi nemesség régi előjogait és megszilárdította pozícióit a rendi Landtagokban és ezek vezető szerveiben; a nemesi földbirtok felét adómentesítette és lerögzítette a nemesek részesedését az államkoltségekben, valamint a kereskedelmi és iparűzési adókat. – *489*

[516] Poroszország a porosz–osztrák háborúban aratott győzelme után annektálta Hannover királyságot, Hessen-Kassel választófejedelemséget és Nassau hercegséget. – *490*

[517] V. ö. Juvenalis: „Satirae", II. 24. – *490*

[518] Koller belügyminiszter 1894 dec. 5-én új szocialistaellenes törvény javaslatát terjesztette a Reichstag elé. A javaslatot bizottsági tárgyalás után 1895 máj. 11-én elvetették. – *491*

[519] Az Independent Labour Party (v. ö. 488. jegyz.) 1895 ápr. 16-i levelében hívta meg Engelst a május elsejei ünnepségre. – *494*

[520] Engels 1892 ápr. 3-án, miután átnézte Emile Massard, a „L'Eclair" tudósítójának az interjúról készített feljegyzéseit, teljesen átdolgozta a szöveget. Laura Lafargue-nak írott levelében (1892 ápr. 4.) megjegyezte, hogy szerkesztőségi változtatások esetén tiltakozni fog a tudósító eljárása ellen. Minthogy azonban a „Le Socialiste" (A Szocialista), a Francia Munkáspárt lapja ápr. 16-i számában szintén közölte az interjút, Engels feltehetően hitelesnek tekintette a „L'Eclair"-ben megjelent szöveget. A lap „Az anarchia. Interjú Engels német szocialistával" címmel közölte a beszélgetést; a „Le Socialiste"-ban „Béke az éhínség révén" címmel, az utolsó két bekezdés elhagyásával jelent meg. – Kiadásunkban nem közöljük a tudósító bevezető és záró kommentárjait. – „L'Eclair" (A Villám) – polgári napilap, 1888-tól 1889-ig „Le Peuple" (A nép) néven, 1889-től 1926-ig „L'Eclair" néven jelent meg Párizsban. – *497*

[521] 1892 febr. 25-től 27-ig Berlinben a munkanélküliek zavargására került sor. – *497*

[522] Engels 1893 máj. 17-én ezt írta Sorgénak: „Nézeteimet a németországi ügyekről megtudhatod a »Le Figaro«-ban megjelent interjúból, amelyet mellékelten megkuldok neked. Mint minden interjú, szövegén helyenként tompítottak kissé, az összefüggés hellyel-kozzel hiányos, de egyébként pontos." – A „Le Figaro" „Beszélgetés Friedrich Engelsszel" címmel közölte az interjút. Ugyanezzel a címmel jelent meg a „Le Socialiste" 1893 máj. 20-i (140.) számában – „Le Figaro" – francia napilap, 1854-től jelenik meg Párizsban; konzervatív, a hatvan–hetvenes években bonapartista, majd klerikális monarchista. – *502*

[523] A Német Szabadelvű Párt (v. ö. 9. jegyz.) egy része szembehelyezkedett a kormány katonai törvényjavaslatával. – *502*

[524] Engels beszélgetése a „Daily Chronicle" tudósítójával rövidítve megjelent a „Le Socialiste" 1893 júl. 15-i (148.) és teljes szövege a „Critica Sociale" 1893 júl. 16-i (14.) számában. – *506*

[525] A Szabadelvű Néppártról van szó, amely 1893 májusában alakult meg a Német Szabadelvű Pártban máj. 6-án, a katonai törvényjavaslattal kapcsolatban bekövetkezett szakadás

eredményeképpen. A párt parlamenti frakciójának Rickert és Barth vezette része Szabadelvű Egyesülés néven új pártot alakított és a kormányt támogatta. Az Eugen Richter vezette radikális rész (a Szabadelvű Néppárt) szembehelyezkedett a katonai költségvetés felemelésével. – *506*

[526] A kormány némileg módosított formában ismét a Reichstag elé terjesztette a katonai törvényjavaslatot, amelyet 1893 júl. 15-én elfogadtak (v. ö. még 388. jegyz.). A kormány ezzel lehetőséget kapott a katonai költségvetés felemelésére és arra, hogy azt ne (mint azelőtt) hétévenként, hanem már ötévenként felemelhesse. – *507*

[527] V. o. 17. köt. 243–251. old. – *508*

Engels életének és tevékenységének adatai

(1890 január – 1895 augusztus)

1890

január–december Engels sajtó alá rendezi „A tőke" harmadik kötetének kéziratát. A már 1885-ben megkezdett munkában, amely 1894 tavaszáig tart, ebben az időben jut el néhány szakasz és fejezet befejezéséhez, néhány fejezetet átír, saját tanulmányai alapján bizonyos kiegészítéseket végez és megszerkeszti az egész szöveget.

január–március Engels, figyelembe véve a Franciaország és Németország közötti viszony kiéleződését, másfelől pedig a Franciaország és Oroszország között tapasztalható közeledést és a háborús veszély növekedését, megírja „Az orosz cárizmus külpolitikája" c. cikkét, amelyet a „Munka Felszabadítása" csoport kért tőle Londonban és később Genfben megjelenő folyóirata, a „Szocialdemokrat" számára. A cikk orosz fordításban a folyóirat februári és augusztusi számában, német nyelven a „Neue Zeit"-ban, Engels angol fordításában pedig a Belfort Bax angol szocialista által szerkesztett, „Time" c. londoni folyóirat áprilisi és májusi számában jelenik meg.

január Engels figyelemmel kíséri a szakképzetlen angol munkások fokozódó politikai aktivitását és szervezeteik, az új trade unionok tevékenységét; útmutatásokkal látja el a szervezetek vezetőit, Eleanor Marx-Avelinget, Edward Avelinget és másokat. Schluternek, a német és az amerikai szocialista mozgalom egyik vezetőjének és Bebelnek írt leveleiben megjegyzi, hogy ezek a trade unionok, a munkásarisztokrácia érdekeit képviselő régiekkel ellentétben, a proletár szolidaritás szellemében cselekednek és továbbfejlődésük a reformisták eltávolítását eredményezheti a trade unionok kongresszusának vezetéséből.

január 11–jebruár 8 Engels Schluternek, Bebelnek és Sorgénak írt leveleiben üdvözli a Socialist Labor Party of North America (Észak-Amerika Szocialista Munkáspártja) néhány volt vezetőjének – szektás politikát folytató lassalleánus emigránsoknak – a pártból történt kizárását. Ebben az önálló amerikai szocialista proletárpárt megalakulásának fontos előfeltételét látja.

kb. január 28–kb. május 25 Ny. F. Danyielszon liberális narodnyik ideológus és közgazdász, „A tőke" egyik orosz fordítója több levélben tájékoztatja Engelst Oroszország gazdasági helyzetéről.

január vége–február 8 Engels elolvassa a „Socialism, Fabian essays" (Szocializmus, fábiánus tanulmányok) c. könyvet, amelyet Sidney Webbtől, az angol Fábiánus Társaság

egyik alapítójától kapott, kísérletnek nevezi a marxi tan vulgáris gazdasági elméletekkel történő megcáfolására és annak bebizonyítására, hogy a szocialista eszmék reformista úton is megvalósíthatók.

január vége–február közepe Engels újsághírekből és német szociáldemokraták leveleiből tájékozódik a február 20-i parlamenti választások előtti német belpolitikai helyzetről.

február 17 Engels Bebelnek írt leveleben elemzi a februári francia képviselőházi pótválasztások eredményeit, Engels a francia szocialisták egyik legfontosabb feladatának tartja, hogy harcoljanak a párizsi munkások körében elterjedt soviniszta eszmék ellen, ezek térhódításának következménye volt néhány boulangerista képviselő megválasztása.

február 21–április 12 Engels a sajtó számára írt cikkekben és Sorgének, Paul Lafargue-nak, Laura Lafargue-nak és Liebknechtnek írt levelekben a német szociáldemokraták választási sikereiben a Bismarck-uralom végének első jelét látja. Engels különösen az észak- és északkelet-németországi vidéki kerületekben elért eredményeknek tulajdonít nagy jelentőséget. – A választási eredményekről szóló cikkeket a „Newcastle Daily Chronicle" c. angol lap március 3-i száma „A német szociáldemokraták" c. szerkesztőségi rovatban, a londoni „Sozialdemokrat", a német szociáldemokrácia központi lapja pedig március 8-i számában „Hogyan tovább?" címmel közölte

március 20–31 Engels átnézi a Brockhaus-lexikon XIII. kiadásának hatodik kötetében megjelent életrajzát, kiegészíti és kijavítja a XIV. kiadás számára

március vége–április eleje Antonio Labriola olasz szocialista filozófus megküldte Engelsnek „De socialismo" (A szocializmusról) és „I problemi della filosofia della storia" (A történelemfilozófia problémái) c. brosúráit, Engels olvassa a brosúrákat és levelében az előbbit pozitívan értékeli, míg az utóbbit több vonatkozásban megbírálja; megküldi Labriolának „Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége" c. könyvet.

március 30 Engels az olasz radikális és szocialista sajtóból értesül az olasz kormány tervéről, hogy Eritrea olasz gyarmaton nagy tőkés latifundiumokat létesít. Pasquale Martignetti olasz szocialistának írott leveleben hangsúlyozza, hogy a szocialistáknak erélyesen harcolniok kell a gyarmatok leigázása ellen. A „Cuore e critica" c. szocialista folyóirat április 16-i száma kivonatot közöl a levelből

április 1 Engels Kautskynak írott levelében felháborodottan tiltakozik azellen, hogy a „Neue Zeit" áprilisi száma eltorzítva közölte „Az orosz carizmus kulpolitikája" c. munkájának első fejezetét. Az önkényes változtatások azonban nem, mint Engels vélte, Dietz kiadótól, hanem az opportunista Wilhelm Blostól származtak, akit Dietz ideiglenesen megbízott a szerkesztéssel. Engels cikke újból megjelenik a folyóirat májusi számában, ezúttal az eredeti fogalmazásban

április 3 Engels megköszöni Vera Zaszulics orosz szocialistának, a „Munka Felszabadítása" csoport tagjának, hogy elküldte neki a „Szocialdemokrat" c. orosz folyóiratot, amely közölte „Az orosz cárizmus kulpolitikája" első fejezetét. Engels hangsúlyozza, hogy a cári diplomácia leleplezésének nagy a jelentősége az oroszországi forradalmi mozgalom szempontjából.

április 9 Ferdinand Domela Nieuwenhuis holland szocialista levélben tájékoztatja Engelst a hollandiai munkásmozgalom helyzetéről. Engels válaszleveleben tájékoztatja Nieuwenhuist „A tőke" harmadik kötetének kiadásával kapcsolatos munkáiról

április 17 Vera Zaszulics Engelsnek írott levelében elpanaszolja, hogy Beck orosz narodnyik a londoni „Sozialdemokrat" április 5-i számában támadást intézett Plehanov és más orosz marxisták ellen. Engels válaszlevelében azt javasolja Vera Zaszulicsnak és elvtársainak, hogy verjék vissza Beck támadásait a sajtóban és vegyenek aktívan részt a „Sozialdemokrat" és a „Neue Zeit" szerkesztésében, ilymódon erősítve az orosz szocialisták kapcsolatait más országok szocialistáival. Vera Zaszulics Becknek írott válasza a „Sozialdemokrat" április 26-i számában jelenik meg.

április 19 Isidor Ehrenfreund osztrák banktisztviselő felkéri Engelst, foglaljon állást az antiszemitizmus kérdésében. Engels válaszában felfedi az antiszemitizmus reakciós voltát. A levél a bécsi „Arbeiterzeitung" május 9-i számában jelenik meg.

április vége–május eleje Engels aktívan részt vesz a londoni majusi tuntetés és egy gyülés előkészítésében, amelyeknek jelszava az 1889-es nemzetközi szocialista munkáskongresszus határozata értelmében a harc a torvényes nyolcórás munkanap bevezetéséért minden országban. Tájékoztatja Sorgét az előkészuletekről és a munkások korében kifejtett szocialista agitáció eredményeiről. A levél egy része megjelenik a „New Yorker Volkszeitung" és a „Workman's Advocate" c. amerikai szocialista lapokban.

május 1 Engels megírja az előszót a „Kommunista Kiáltvány" negyedik hiteles német kiadásához, amely 1890 májusában jelenik meg Londonban.

május 4 Engels részt vesz a londoni májusi tüntetésen és tomeggyűlésen. Bebelnek és Laura Lafargue-nak írott leveleiben, valamint a „Május 4-e Londonban" c. cikkben, amely az „Arbeiterzeitung" május 23-i számában jelenik meg, mind a londoni, mind az osztrák munkások májusi tüntetéseit a munkásmozgalom nagy sikereként könyveli el.

1890 május vége–1891 június első fele Engels sajtó alá rendezi „A család, a magántulajdon és az állam eredete" c. könyvének negyedik kiadását; újabban megjelent szakkönyveket, elsősorban Kovalevszkij orosz szociológus műveit olvassa. Tobb helyen, elsősorban a családról szóló fejezetben átírja, kiegészíti és pontosítja könyvét, amelynek negyedik kiadása 1891 őszén jelenik meg.

június 5 Engels válaszol Paul Ernstnek, az „Ifjak" anarchisztikus csoportja egyik képviselőjének, és határozottan szembefordul a történelmi materializmus vulgarizálóival.

június 10 Engels Danyielszonnak írt levelében mély szomorúságát és részvetét fejezi ki Csernisevszkij, a nagy orosz tudós és forradalmi demokrata halála alkalmából.

június 25 Engels megírja az előszót „A tőke" első kotetének negyedik német kiadásához.

július 1–26 Engels barátjával, Carl Schorlemmerrel Norvégiába utazik.

kb. július 9–kb. szeptember 22 Engels levelezik Wróblewski lengyel forradalmárral, az I. Internacionálé Főtanácsának egykori tagjával, és anyagilag támogatja.

augusztus–október eleje Engels részt vesz a német szociáldemokraták októberre kitűzött hallei pártkongresszusának előkészítésében és megbírálja a szervezeti szabályzat tervezetének egyes pontjait. Figyelmezteti Liebknechtet és a párt más vezetőit,

hogy lépjenek fel határozottan az „Ifjak" demagóg módszerei ellen, másfelől pedig ne tűrjék, hogy az országgyűlési frakció ténylegesen uralkodjék a pártvezetőség fölött.

augusztus 5, szeptember 21 – 22 és október 27 Conrad Schmidt szociáldemokrata filozófus és közgazdász és Joseph Bloch egyetemi hallgató megkérik Engelst, magyarázza meg a történelmi materializmus néhány tételét; Engels válaszában élesen bírálja a marxista elmélet vulgarizálóit, akik azt állítják, hogy a történelmi folyamat egyetlen meghatározója a gazdasági tényező; kifejti, hogy a gazdasági alap végső fokon meghatározó tényező a történelmi fejlődésben, a felépítmény azonban visszahat a gazdasági fejlődésre és a történelem menetére.

kb. augusztus 14–szeptember 12 Engels a dél-angliai Folkstone-ban üdül.

szeptember eleje Az angol trade unionok kongresszusa, amelyet szeptember 1-től 6-ig tartottak Liverpoolban, a vezetők akarata ellenére határozatot hozott a nyolcórás munkanap törvényes bevezetésének követelésére. Engels ebben az új trade unionok növekvő befolyásának egyik bizonyítékát látja.

szeptember 7 A „Sachsische Arbeiterzeitung", az „Ifjak" lapja szerkesztőségi cikkében azt állította, hogy a csoportnak a pártvezetéshez való viszonya megfelel Engels nézeteinek. Engels válaszában, amely a londoni „Sozialdemokrat" szeptember 13-i számában jelenik meg, határozottan visszautasítja ezt az állítást és az „Ifjak" álláspontját a marxizmus durva eltorzításaként jellemzi.

kb. szeptember 9–október közepe Engels az 1891-es brüsszeli nemzetközi szocialista munkáskongresszus előkészítése során élénk levelezést folytat a különböző országok szocialista vezetőivel. Lehetségesnek tartja, hogy közös kongresszust tartsanak a posszibilistákkal, mert reméli, hogy a marxisták, tekintettel a szocialista mozgalom általános fellendülésére, többségben lesznek. Engels tanácsára a kongresszus megtartására vonatkozó javaslatait a német szociáldemokraták hallei kongresszusának idején vitatják meg és változtatás nélkül elfogadják

szeptember 12–18 A „Sozialdemokrat", amely a szocialista-törvény idején a német szociáldemokrácia illegális lapja volt, a törvény hatálytalanítása után beszünteti megjelenését; Engels levélben búcsúzik el az újság olvasóitól, méltatva a „Sozialdemokrat" jelentőségét; a levél a „Sozialdemokrat" szeptember 27-i, utolsó számában jelenik meg.

október 1 Engels „Válasz Paul Ernst úrnak" c. cikkében élesen visszautasítja Ernstnek, az „Ifjak" egyik vezetőjének ismételt kísérletét arra, hogy a pártvezetés ellen harcban Engels tekintélyére hivatkozzék. Az írás a szociáldemokrata „Berliner Volksblatt" október 5-i számában jelenik meg.

október 11–19 Engels figyelemmel kíséri a francia munkáspárt október 11-én és 12-én Lilleben, valamint a francia szakszervezetek október 13-tól 18-ig Calais-ban tanácskozó kongresszusát. E tanácskozások után, elsősorban a májusi ünnepségre vonatkozó határozataik alapján, arra a következtetésre jut, hogy a francia munkásosztály körében növekszik a marxisták befolyása. Tájékoztatja Sorgét e kongresszusokról és közli vele, hogy a francia szocialista párton belüli opportunista csoport (a posszibilisták) két frakcióra szakadt, amelyeket Jean Allemane, illetve Paul Brousse vezet, mindkét frakció felbomlóban van.

október 12–19 Engels rendezi Marx 1836–1864-ből való levelezését.

október közepe Engels újsághírekből és Liebknecht, Eleanor Marx-Aveling, Richard Fischer német szociáldemokrata vezető és mások leveleiből tájékozódik az október 12-től 18-ig ülésező hallei pártkongresszusról; eredményeivel – mint ez Sorgénak és Laura Lafargue-nak írott leveleiből kitűnik – elégedett; a kongresszus elfogadta az új szervezeti szabályzatot és határozatot hozott az 1891. évi rendes pártkongresszusig kidolgozandó új pártprogramról és a párt hivatalos nevéről.

kb. október 25 Engels Krzywicki lengyel szocialistától megkapja „A tőke" első kötetének lengyel fordítását.

november 5 Engels közli Sorgéval, hogy Helene Demuth, az ő és a Marx-család hűséges barátja, meghalt.

november 27–december eleje Bebel, Liebknecht és Paul Singer német szociáldemokrata vezetők meglátogatják Engelst, hogy a németországi párt nevében üdvözöljék hetvenedik születésnapja alkalmából. Engels kezdeményezésére találkoznak Eleanor Marx-Avelinggel, John Burnsszel és az angol munkásmozgalom más vezetőivel.

november 28 A különböző országok szocialista és munkáspártjai és a nemzetközi munkásosztály egyéb szervezetei megünneplik Engels hetvenedik születésnapját. E szervezeteken kívül számos funkcionárius is szerencsekívánatait küldi Engelsnek.

1890 december–1891 február Lujo Brentano katedraszocialista, polgári közgazdász „Vitám Karl Marxszal" c. brosúrájának megjelenése után Engels megírja „A Brentano contra Marx állítólagos idézethamisítási ügyben" c. válaszát. A brosúra, amelyben Engels leleplezi Brentano rágalmait, 1891 áprilisában jelenik meg.

1890 december–1891 január 6 Engels, tekintettel a Németországi Szociáldemokrata Párt készülő új programjára és a pártsajtóban erről folyó vitára, sajtó alá rendezi „A gothai program kritikája"-t, amelyet Marx 1875-ben „Széljegyzetek a német munkáspárt programjához" címmel írt meg. Ezzel segíteni kívánja a pártot egy tudományosan megalapozott, forradalmi marxista program kidolgozásában és az opportunista elemek elleni harcban. Marx műve 1891 januárjában Engels előszavával jelenik meg a „Neue Zeit"-ban.

december első fele A „Le Socialiste" c. francia lap 1891 januárjától novemberig közli Marx „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája" c. művét; Engels Edouard Fortin francia szocialista, a mű fordítója kérésére járul hozzá a közléshez; egyidejűleg kategorikusan tiltakozik azellen, hogy a posszibilista Benoît Malon szerkesztésében megjelenő „La Revue Socialiste" közölje Marx „A filozófia nyomorúsága" c. művét.

december 2–3 A „Berliner Volksblatt" december 5-i, az „Arbeiter-Wochenchronik" és a „Népszava" december 14-i és a „Socialiste" december 25-i száma közli Engels leveleit, amelyekben megköszöni a hetvenedik születésnapjára küldött szerencsekívánatokat, és méltatja Marx nemzetközi munkásmozgalmi érdemeit.

december 25 Engels Frankel Leónak írt levelében kifejti a francia munkáspárt és a posszibilisták közötti harc okait és rámutat arra, hogy a franciaországi szocialista mozgalmon belüli szakadás csak a posszibilista vezetők elszigetelésével szüntethető meg; tájékoztatja Frankelt az 1891-es nemzetközi szocialista munkáskongresszus előkészítéséről.

1891

január — Engels Sorge leveleiből és más forrásokból értesül az észak-amerikai szocialista munkáspárt vezetősége és az American Federation of Labor (Amerikai Munkásfoderáció) vezetősége között támadt ellentétről. Az utóbbi megtagadta a párt politikai szervezetként való felvételét a foderációba, de a párttagoknak azt javasolta, hogy egyénileg, a szakszervezetek útján lépjenek be a tömegszervezetbe. A reformista Samuel Gompers, a foderáció vezetője ugyanerről a kérdésről levelet írt Engelsnek, aki Schluternek írt levelében bírálja a munkáspárt vezetőit, mert elutasították a foderáció vezetőinek javaslatát és arra törekednek, hogy a pártot szembeállítsák az amerikai munkások e nagy tömegszervezetével; Engels ebben szektás megnyilvánulást lát, amely a reformisták befolyásának megerősödését eredményezi a munkásmozgalomban.

kb. január 10–február 1 — Engels ismételten találkozik Stanisław Mendelson Párizsból kiutasított lengyel szocialista emigránssal és feleségével. Mendelson Engels tanácsára levelet ír a „Justice"-nek, a Szociáldemokrata Föderáció lapjának és óva inti az angol szocialistákat a cári titkosrendőrség két Londonban felbukkant ügynökének esetleges provokációitól. A levél, amelyet Engels átnézett, a „Justice" január 24-i számában jelenik meg.

január vége – április — Engels aktívan részt vesz május elseje megünneplésének előkészítésében; számos levelet vált Franciaország, az Egyesült Államok, Németország és más országok szocialista funkcionáriusaival.

január 31–április 22 — Engels Lafargue-tól állandóan tájékozódik a franciaországi szocialista mozgalom helyzetéről; Lafargue-nak írt leveleiben helyesli a francia munkáspártnak a posszibilistákkal szemben követett taktikáját: nem tenni elvi engedményeket a formális egység nevében, szükség esetén azonban gyakorlati kérdésekben együttműködni.

február–október — Engels Bebelnek és más pártfunkcionáriusoknak írott leveleiben bírálja a „Vorwarts" – január 1-e óta a Németországi Szociáldemokrata Párt központi lapja – szerkesztőségének opportunista ingadozásait és hibáit.

február 5–április 8 — Engels Kautskynak, Sorgénak, Schluternek, Lafargue-nak és más szocialista vezetőknek írott leveleiben kifejti „A gothai program kritikája" kiadásának szükségességét; mivel egyes pártvezetők és különösen az országgyűlési frakció többsége elvetette a mű kiadását, a pártban vitára került sor erről a kérdésről.

február 20–27 — Engels Fischer javaslatára beleegyezik abba, hogy „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" c. írását és Marx „Bérmunka és tőke", valamint „A polgárháború Franciaországban" c. műveit újra kiadják.

február 20–március 6 — Engels olvassa Lafargue a Marx-előtti polgári értéktöbblet-elméletekről szóló cikkének kéziratát és kritikai észrevételeket fűz hozzá.

márciustól novemberig — Engels, tekintettel az olaszországi szocialista párt tervezett megalapítására, nagy jelentőséget tulajdonít az olaszországi marxista propagandának; Pasquale Martignettivel műveinek olaszországi kiadásáról levelezik.

március 4–október 2 — Engels megszerkeszti „A család, a magántulajdon és az állam eredete" c. könyve Henri Ravé francia szocialista által készített fordításának egy részét és ellenőrzi a másik rész fordítását, amelyet Laura Lafargue szerkesztett.

március 7 Engels Filippo Turati olasz szocialista vezetőnek írott levelében hozzájárul ahhoz, hogy néhány művét olaszra fordítsák és megjelentessék a tudományos szocializmusnak szentelt sorozatban, amelynek kiadását tervbe vették. A levél március 10-én jelenik meg a „Critica Sociale" c. olasz szocialista folyóiratban.

március 17 Engels a Párizsi Kommün 20. évfordulója alkalmából üdvözlő levelet ír a francia munkásoknak; az üdvözlet a „Socialiste" március 25-i számában jelenik meg.

március 18 Engels sajtó alá rendezte „A polgárháború Franciaországban"-nak a Párizsi Kommün 20. évfordulójára tervezett harmadik német kiadását és befejezi az ehhez írott bevezetést, amely a német szociáldemokrácia opportunista elemei ellen irányul. A bevezetés a „Neue Zeit" márciusi számában és a Marx-mű új kiadásában jelenik meg.

március 21 Engels megköszöni Schluternek, hogy tájékoztatta az észak-amerikai szocialista munkáspártban uralkodó helyzetről; bírálja a párt szektás vezetőit, akik elzárkóznak a Munka Lovagjainak Rendje és az amerikai munkások más tömegszervezetei elől. – Engels megküldi Sorgénak a „Kommunista Párt kiáltványa" nemrég megjelent olasz kiadását.

március 24 Engels José Mesának, a Spanyol Szocialista Munkáspárt egyik vezetőjének kérésére levélben hozzájárul Marx „A filozófia nyomorúsága" c. művének spanyol kiadásához. A levelet a Marx-mű nyáron megjelenő spanyol kiadásának előszavaként közlik.

március 25 és május 15 között Labriola tájékoztatja Engelst az olaszországi munkásmozgalom helyzetéről, a marxizmus olaszországi terjedéséről és adatokkal látja el a római májusi tüntetésről, ahol véres összetűzésre került sor a rendőrséggel.

április eleje Schorlemmer Engelsnél van látogatóban.

április 9 Az olasz szocialisták meghívták Engelst a munka jogainak védelmében április 12-re Milánóba egybehívott gyűlésükre. Engels üdvözlő levélben köszöni meg a meghívást.

április 10–15 Engels megküldi „A Brentano contra Marx állítólagos idézethamisítási ügyben" c. brosúráját Sorgénak, Fischernek és más szocialistáknak.

április 30 Engels megírja a bevezetést a „Bérmunka és tőke" általa sajtó alá rendezett különkiadásához, amely június végén jelenik meg. A bevezetést ezenkívül május 13-án közli a „Vorwärts" melléklete.

május 1–2 Engels Bebelnek írott levelében bírálja Liebknechtnek és a németországi párt más vezetőinek, sőt magának Bebelnek „A gothai program kritikája" c. Marx-mű kiadásával kapcsolatos téves álláspontját; hangsúlyozza a mű ideológiai fontosságát és szerepét a Lassalle körül kialakult személyi kultusz leküzdésében. Azt ajánlja, fordítsanak több figyelmet a forradalmi elmélet elsajátítására és a tudományos vitákra.

május 3 Engels részt vesz a május 1-e alkalmából rendezett londoni tömegtüntetésen és gyűlésen.

kb. május 6 Fischer tájékoztatja Engelst a május 1-e alkalmából Berlinben és más német városokban tartott sikeres tömegtüntetésekről.

május 12 Engels rövid előszót ír „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" negyedik német kiadásához, amelyet pontosított és kiegészített; a könyv az év második felében jelenik meg.

május második fele Engels Eduard Anseele belga munkásvezető kérésére akciót szervez az új angol trade unionok körében a sztrájkoló belga dokkmunkások megsegítésére. Burns és Klemm trade unionista vezetőknek levelet ír erről.

kb. május 20 Schlüter tájékoztatja Engelst az amerikai munkásmozgalom helyzetéről, a bányászok harcáról a nyolcórás munkanap bevezetéséért és „A tőke" első kötetének az Egyesült Államokban megjelent angol fordítása terjedéséről.

kb. május 21 Engels Ludwig Elster német közgazdász professzor kérésére a „Handwörterbuch der Staatswissenschaften" (Az államtudományok kézikönyve) 1892-ben Jénában megjelenő III. kötetében való közlés céljára megküldi neki Németországban megjelenő életrajzi adatait és műveinek bibliográfiáját.

június Engels elolvassa Paul Barth polgári szociológus „Die Geschichtsphilosophie Hegels und der Hegelianer bis auf Marx und Hartmann" (Hegel és a hegeliánusok történetfilozófiája Marxig és Hartmannig) c. könyvét. Conrad Schmidtnek írott július 1-i levelében élesen bírálja a könyvet, amely vulgarizálja a marxi történelmi materializmust és a hegeli filozófiát.

június 16 Engels befejezi „A család, a magántulajdon és az állam eredete" negyedik kiadásához írt előszavát, amely történeti áttekintést ad a család és az ősközösség történetével kapcsolatos kutatások legfontosabb irányzatairól, különösen kiemelve L. H. Morgan kutatásainak jelentőségét. Az előszó „A család őstörténetéhez (Bachofen, MacLennan, Morgan)" címmel a „Neue Zeit" júniusi számában és az év végén a könyv negyedik kiadásában jelenik meg.

június 18–29 Engels tanulmányozza a németországi Szociáldemokrata Párt programtervezetét; megállapítja, hogy a gothai program legsúlyosabb hibáit kiküszöbölték, de a megmaradt hiányosságok az opportunizmust erősítik. A tervezetet Engels némely megjegyzésének figyelembevételével a „Vorwärts" július 4-i számában, majd más pártlapokban közlik, hogy a párttagok megvitathassák.

június 26 Engels levélben üdvözli az osztrák szociáldemokraták június 28-tól 30-ig Bécsben ülésező második kongresszusát. Utal az osztrák szocialista mozgalom nagy eredményeire és a proletár internacionalizmus megerősödésére. Az üdvözlő levelet az „Arbeiterzeitung" július 3-i száma közli.

június 26–kb. augusztus 24 Engels Ryde városban, Wight szigetén üdül, ahol vendégül látja Carl Schorlemmert és G. J. Harneyt, a chartista mozgalom veteránját.

június 29 Engels Kautskynak írott levelében élesen bírálja Vollmarnak, a bajor szociáldemokraták opportunista vezetőjének június 1-én Münchenben mondott soviniszta beszédét, és követeli, vonják meg Vollmartól a jogot, hogy a párt nevében lépjen fel.

augusztus eleje Engels Turatitól egy Olaszországban kiadott propaganda-brosúrát kap; ennek alapja az a bevezetés, amelyet Engels a „Bérmunka és tőke" c. Marx-mű új kiadásához írt.

augusztus 3–18 Labriola tájékoztatja Engelst az olaszországi helyzetről, a szocialista és munkásmozgalom állásáról, a májusi tüntetés egyes résztvevőinek elítéléséről és más politikai perekről, valamint az augusztus 2-án és 3-án Milánóban tartott munkáskongresszusról.

augusztus második fele–szeptember eleje Engels sajtójelentések, továbbá Eleanor Marx-Aveling, Friedrich Lessner és a kongresszus más résztvevőinek levelei alapján tájékozódik az augusztus 16-tól 22-ig Brüsszelben ülésező nemzetközi szocialista munkáskongresszusról. Engels Sorgének, Lafargue-nak és másoknak írott leveleiben pozitívan értékeli a kongresszust. A Lafargue-nak szóló levél némileg rövidítve szeptember 12-én megjelenik a „Socialiste"-ban.

kb. augusztus 25–27 Bebel és Victor Adler osztrák szociáldemokrata vezető meglátogatják Engelst; megbeszélik a brüsszeli nemzetközi szocialista munkáskongresszus eredményeit.

kb. szeptember 3 Engelst felkeresik a brüsszeli nemzetközi kongresszus amerikai küldöttei, a szocialista Mac Vey és Abraham Cahan, a New York-i zsidó „Arbeiterzeitung" szerkesztője.

szeptember 8–kb. szeptember 23 Engels titkárnőjével, Louise Kautskyval és Ellen Rosherrel, elhalt feleségének unokahúgával beutazza Írországot és Skóciát.

szeptember 14–30 Engels Sorgének írott levelében pozitívan értékeli az angol trade unionok szeptember eleji newcastle-i kongresszusát. Figyelemreméltó eredménynek tekinti, hogy a reformista vezetőknek nem sikerült érvényteleníteniök az előző kongresszusnak a nyolcórás munkanapra vonatkozó határozatát.

szeptember 24–28 Engels olvassa a Németországi Szociáldemokrata Párt programtervezetét, amelyet a „Neue Zeit" szerkesztősége fogalmazott meg és tett közzé a lap szeptember 14-i számában. Megjegyzéseit közli Kautskyval, hozzáfűzve, hogy ezt a tervezetet sokkal jobbnak tartja, mint azt, amelyet a pártvezetőség terjesztett elő.

kb. szeptember 29 Engels rövid megszakítás után folytatja „A tőke" harmadik kötetének kiadásával kapcsolatos előkészítő munkákat.

október–november 14 A francia képviselőházi pótválasztásokon Lafargue-ot képviselőnek választották meg. Engels ezt – mint Lafargue-nak, Bebelnek és Sorgének írt leveleiből kitűnik – a munkáspárt jelentős eredményének tartja és igazolva látja a szocialista erők tömörítésére irányuló taktikát.

kb. október 3–december 1 Engels a londoni Swan Sonnenschein kiadóval „A munkásosztály helyzete Angliában" angol fordításának kiadásáról tárgyal; levelet vált erről Florence Kelley-Wischnewetzky amerikai szocialistával, a mű fordítójával.

október 13–22 Engels megírja „A szocializmus Németországban" c. cikkét, kifejtve a szocialisták követendő taktikáját a fenyegető háborús veszély körülményei között. A cikk december elején francia nyelven megjelenik az „Almanach du Parti Ouvrier pour 1892"-ben.

október 14 Engels Kautskynak írt levelében erélyesen tiltakozik az ellen, hogy a szociáldemokrata programtervezetbe beiktassák azt a lassalleánus tézist, hogy a proletariátushoz viszonyítva minden párt és osztály egyetlen reakciós tömeg. A kiegészítést a „Vorwärts" közölte a „Neue Zeit" szerkesztősége által megfogalmazott tervezet utánnyomásában.

október közepe–november eleje Engels figyelemmel kíséri a Németországi Szociáldemokrata Párt október 14-től 21-ig tanácskozó erfurti kongresszusának munkáját. Levélben üdvözli a kongresszust, amelynek határozatait a Sorgének, Bebelnek és más szocialista vezetőknek írt leveleiben helyesli. Különösen egyetért az „Ifjak" vezetőinek

a pártból történt kizárásával és Vollmar opportunista és soviniszta beszédeinek elítélésével, megállapítja, hogy a kongresszus lényegében marxista programot fogadott el

október 24 Engels kifejti Sorgének, aki állandóan tájékoztatja őt az amerikai munkásmozgalomról, hogy e mozgalom bizonyos mértékű elmaradása az európai proletármozgalmak mögött az Egyesült Államok hazai munkásainak magasabb életszínvonalával magyarázható.

november–december Engels intenzíven dolgozik „A tőke" harmadik kötetének sajtó alá rendezésén

november Engels a „Neue Zeit"-ban olvassa Plehanov „K sesztyigyeszjatoj godovsinye szmertyi Gegelja" („Hegel halálának hatvanadik évfordulójára") c. tanulmányát és kitűnőnek találja

november 1 Conrad Schmidt megkérte Engelst, segítsen neki Hegel műveinek tanulmányozásában Engels válaszában hangsúlyozza, hogy egyrészt helyesen kell értelmezni a hegeli filozófia pozitív oldalait, másrészt az elvi különbséget Marx dialektikus materializmusa és Hegel idealista dialektikája között.

kb. november 12 Engels értesül Ernst Dronkének, a Kommunisták Szövetsége egykori tagjának, a „Neue Rheinische Zeitung" szerkesztőjének haláláról

november 13 A „Volksfreund" c. brünni osztrák szocialista lap szerkesztősége meghívta Engelst a lap tízéves fennállásának jubileumi ünnepségére. Engels üdvözlő levélben válaszol, amely november 25-én jelenik meg a „Volksfreund"-ban.

november 17 Engels a „Daily Chronicle" c. liberális lap szerkesztőségének írott levélben tiltakozik a lap hasábjain a Marx-családról terjesztett rágalmak ellen. A nyilatkozat a „Daily Chronicle" november 26-i számában jelenik meg „A néhai Marxné asszony" címmel.

november 28 A londoni Német Munkás Művelődési Egylet dalkore énekkel akarja felköszönteni Engelst születésnapja alkalmából. Engels levélben megköszöni a szándékot, hangsúlyozva, hogy Marx és ő mindig ellenezték az egyes személyek tiszteletére rendezett nyilvános ünnepléseket.

december 3 Engels levélben közli Kautskyval, hogy „A tőke" harmadik kötetének sajtó alá rendezésében már az utolsó fejezeteknél tart.

december közepe Engels Ryde-ba (Wight sziget) utazik.

1892

január–március Engels többször meglátogatja Harneyt Richmondban, levelezik vele és anyagilag támogatja.

január Engels olvassa Julius Wolf német vulgáris közgazdász „Das Ratsel der Durchschnittsprofitrate bei Marx" (Az átlagprofitráta rejtvénye Marxnál) c. cikkét, amely 1891-ben jelent meg a „Jahrbucher fur Nationalokonomie und Statistik" c. folyóiratban. „A tőke" harmadik kötetéhez írt előszóban élesen bírálja a cikket – Engels németre fordítja „A szocializmus Németország-

ban" c., franciául írott munkáját és bevezetést, valamint befejező részt ír hozzá, amelyben az 1891-es éhínség következtében támadt oroszországi helyzetet vizsgálja. A cikk a „Neue Zeit" februári számában jelenik meg.

január 6 Engels Sorgének írt levelében elemzi az Egyesült Államok politikai helyzetét és a farmerek és kispolgárok pártjának létrehozására irányuló kísérleteket. Szerinte az amerikai polgári kétpárt-rendszer feltételei között a közeljövőben nincs reális lehetőség egy ellenállóképes farmer- és kispolgár-párt alakítására.

január 11 Engels megírja az előszót „A munkásosztály helyzete Angliában" angol kiadásához, amely március végén jelenik meg.

február 6 Giovanni Bovio polgári publicista és filozófus a „Tribuna" c. olasz liberális lapban azt állította, hogy a német szocialisták nem tulajdonítanak jelentőséget a proletariátus politikai uralma formájának. Engels válaszában bebizonyítja Bovio állításainak tarthatatlanságát. A „Válasz Giovanni Bovionak" február 16-án jelenik meg a „Critica Sociale"-ban.

február 10 Engels Londonban élő lengyel szocialista emigránsok kérésére előszót ír „A Kommunista Párt kiáltványa" lengyel kiadásához, amely röviddel ezután jelenik meg Londonban; az előszót ezenkívül közli a „Przedświt" c. lengyel szocialista folyóirat február 27-i száma.

február közepe Engels megszerkeszti a „Szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" Aveling által készített angol fordítását.

február 19 Engels közli Adlerral, hogy a Dietz-kiadótól várható tiszteletdíj teljes összegét átutalja az osztrák szociáldemokrata párt kasszájának.

kb. február 20 Engels a szociáldemokrata parlamenti frakció kérésére levélben tanácsolja Bebelt huszonötéves parlamenti tevékenysége alkalmából.

március–április Engels május elseje megünneplésének szervezése során segíti a Nyolcórás Munkanap Törvényes Bevezetéséért és a Nemzetközi Munkásvédelemért küzdő Ligának és vezetőinek, az Aveling-házaspárnak az angliai szocialista és munkásszervezetek akcióegységének taktikai előkészítésében; tájékoztatja a többi ország szocialista pártjainak vezetőit a londoni május 1-i előkészületekről.

március eleje August Siegel szociáldemokrata bányász, aki a német kormány üldözései elől emigrált, meglátogatja Engelst, aki anyagilag támogatja és segít neki munkát keresni. — Engels olvassa Kautsky „Az erfurti program" c. kéziratának elejét és megírja észrevételeit a szerzőnek.

március 5–16 Engels tanulmányozza Franz Mehring több munkáját; Bebelnek különösen a „Lessing-legendáról" nyilatkozik nagyon elismerően, amely Poroszország történetét történelmi materialista szempontból tárgyalja.

március 5–április 19 Engels Lafargue-nak írt leveleiben bírálja a francia szocialistákat, akik a képviselőházban szovetségre léptek a soviniszta beállítottságú blanquistákkal és az Ernest-Henry Granger vezetése alatt álló egykori boulangeristákkal; ehelyett azt a taktikát javasolja, hogy közeledjenek az úgynevezett régi iskolabeli blanquistákhoz, akiket Edouard Vaillant vezet.

kb. március 10 Labriola, aki állandóan tájékoztatja Engelst az olaszországi politikai helyzetről, megkuldi neki az Olasz Dolgozók Pártjának a milánói kongresszus határozata alapján kidolgozott programját és adatokat a római munkanélkuliek mozgalmáról.

március 15–kb. szeptember 25 Danyielszon adatokat kuld Engelsnek Oroszország gazdasági helyzetéről; ezenkívul orosz gazdasági folyóiratokat és könyveket, többek kozott az „Itogi sztatyisztiko-ekonomicseszkih isszledovanyij proizvegyonnih zemsztvami" (A zemsztvók gazdaság-statisztikai kutatásainak eredményei) c. kiadvány első kotetét is elkuldi neki. Engels Danyielszonnak írt leveleiben hangsúlyozza, hogy a kapitalizmus gyors fejlődése Oroszországban elkerulhetetlenül a paraszti obscsinában (földkozosségben) is tőkés viszonyokat teremt és sok paraszt proletarizálódásához vezet.

március 17 Engels a Párizsi Kommün 21. évfordulója alkalmából udvozli a francia munkásokat; a levél a „Socialiste" március 26-i számában jelenik meg.

kb. március 20–26 Engels Ryde-ban udül.

március 29 Engels előzetes megjegyzést ír Marx „A filozófia nyomorúsága" c. muvének második német kiadásához, amely 1892-ben jelenik meg Stuttgartban.

március 30 Engels Schluternek írt levelében kifejti az egyesült államokbeli szocialista mozgalom fejlődését akadályozó okokat: az amerikai burzsoázia megosztja a munkásosztályt olymódon, hogy korrumpálja a hazai munkásokat, felbujtja őket a kulonbozó nemzetiségű bevándorolt munkások ellen, ezeket pedig egymás ellen lázítja.

április 1 Engels interjút ad Emile Massard-nak, az „Eclair" c. francia polgári lap tudósítójának a szocialisták álláspontjáról a bel- és kulpolitika legfontosabb problémáiban. Az interjú szovege, amelyet Engels átnéz és pontosít, április 6-án jelenik meg az „Eclair"-ben.

április közepe Engels N. Sz. Russzanov forradalmi narodnyikkal megvitatja az oroszországi gazdasági helyzetet és az ottani szocialista mozgalom kérdéseit. Engels megállapítja, hogy a kapitalizmus oroszországi fejlődésének torvényszeruségét tagadó narodnyik illúziók szertefoszlanak.

április 20 Engels befejezi „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" 1892-ben Londonban megjelenő angol kiadásához írt bevezetést, amelyben tomor történelmi materialista áttekintést nyújt a polgári társadalom fejlődéséről és a múltbeli filozófiai irányzatokról.

május Engels Mendelsontól lengyel nyelvű roplapokat kap, amelyeket május 1-e alkalmából adtak ki Lembergben és Krakkóban.

május 1 Engels részt vesz a londoni májusi felvonuláson és gyülésen. Laura Lafarguenak és Bebelnek írt leveleiben a munkásmozgalom nagyszerű eredményének nevezi a májusi unnepséget.

május 2–10 Engels figyelemmel kíséri a május 1-e és 8-a kozott lezajlott franciaországi kozségi választásokat, amelyeknek előkészítő hadjáratában a szocialisták eredményeket értek el.

kb. május 5 Labriola tájékoztatja Engelst a májusi tuntetések lezajlásáról néhány olasz városban.

kb. május 14–június 1 Bebel Engelsnél van látogatóban; tobbször találkoznak a Londonban tartózkodó Singerrel és megvitatják a németországi szocialista mozgalom kérdéseit.

május 17–június Schorlemmer súlyos beteg; Engels levelet vált Schorlemmer fivérével és kezelőorvosaival, majd Manchesterbe látogat a beteghez.

május 31 Engels írásban udvözli az Osztrák Szociáldemokrata Munkáspárt harmadik kongresszusát; a levél a bécsi „Arbeiterzeitung" június 10-i számában jelenik meg.

kb. június eleje Engels németre fordítja „A szocializmus fejlödése az utópiától a tudományig" angol kiadásához írt bevezetést, amely „A történelmi materializmusról" címmel megjelenik a „Neue Zeit" szeptemberi számában.

június 9–17 A nemzetkozi bányászkongresszusra Londonba érkezett német bányászkuldottség tagjai tobbször felkeresik Engelst.

június közepe–július 25 Engels figyelemmel kíséri a július 7-től 24-ig tartó angol alsóházi választásokat, Bebelnek, Laura Lafargue-nak és más szocialista vezetőknek ír Keir Hardie, John Burns és más független munkásjeloltek nagy sikeréről, amely osztonzőleg hat majd az önálló munkáspárt megteremtésére.

június 29–július 2 Engels Carl Schorlemmer temetésére Manchesterbe utazik. A forradalmár tudós emlékére nekrológot ír, amely „Carl Schorlemmer" címmel a berlini „Vorwarts" július 3-i számában jelenik meg.

július 21 Engels befejezi az előszót „A munkásosztály helyzete Angliában" augusztusban megjelenő második német kiadásához.

július 23 Miután Vollmar ismételten védelmébe vette az „állami szocializmusra" vonatkozó opportunista nézeteket és a Szociáldemokrata Pártnak a birodalom uralkodó osztályaival való együttmukodését propagálta, Engels Bebelnek írott levelében hangsúlyozza az opportunistákkal való szakítás surgősségét és meghatározza az ellenük irányuló harc taktikáját.

július 27–szeptember 6 Engels Ryde-ban üdul.

augusztus Engels folytatja az őskereszténység történetének tanulmányozását, amelyet már a negyvenes években elkezdett. Olvassa Ernest Renan francia filozófus és történész műveit.

kb. augusztus 2 Gerson Trier dán szocialista tájekoztatja Engelst a dán munkásmozgalom helyzetéről.

augusztus 4–szeptember 3 Labriola tájékoztatja Engelst az Olasz Dolgozók Pártja augusztus 14–15-i genovai alapító kongresszusának előkészítéséről és lefolyásáról.

augusztus 12 és szeptember 4 Engels Kautskynak írt leveleiben elégedetlenségét fejezi ki, amiért a „Neue Zeit" szerkesztősége elhallgatta Avelingék az angol választási eredményekről szóló cikkének a Szociáldemokrata Foderáció és a Fábiánus Társaság vezetőségét bíráló részeit. Engels a fábiánusokat „polgári »szocialisták« klikkjé"-nek nevezi, amelyet a proletárforradalomtól való félelem tomörített össze és amely a munkásosztályt alá kívánja rendelni a liberális burzsoáziának és megakadályozni egy önálló angol munkáspárt létrejottét.

augusztus 19–23 Engels tájékoztatja Bebelt, Sorgét és Adlert az angol szocialisták eredményeiről a nyolcórás munkanapért folytatott harcban, beszámol arról, hogy a lan-

cashire-i textilmunkások magatartásában is változás következett be, mert túlnyomó többségük a nyolcórás munkanap törvényes bevezetéséért való harc mellett foglalt állást.

szeptember–október Engels levelezik Ludwig Kugelmann német orvossal, az I. Internacionálé egykori tagjával és megkapja tőle Marx néhány munkáját, amelyet már régen nem adtak ki újra.

szeptember 5–26 Engels figyelemmel kíséri az angol trade unionok szeptember 5–10-i glasgow-i kongresszusát, amely határozatilag visszautasítja a meghívást az 1893-as zürichi nemzetközi szocialista munkáskongresszusra és ehelyett nemzetkozi kongresszus egybehívását javasolja a nyolcórás munkanap kérdéséről. Engels megállapítja, hogy e határozattal meg akarják akadályozni az új trade unionokat az európai szocialista pártokkal való szorosabb kapcsolat megteremtésében és ezért azt javasolja Németország, Franciaország, Spanyolország és más országok szocialistáinak, hivatalosan vessék el ezt a tervet és javasolják az egyes trade unionoknak, hogy küldjék el megbízottaikat Zürichbe. Engels átnézi és helyenként kijavítja Bebelnek e kérdésről az ő tanácsára írt cikkét, amely a „Neue Zeit"-ban jelenik meg.

szeptember 12 Conrad Schmidt tájékoztatja Engelst az „Ifjak" a pártból kizárt vezetőinek megújuló bomlasztó tevékenységéről. Engels válaszában megállapítja, hogy az „Ifjak" vezetői elszakadtak a munkástömegektől és Németországban nem számíthatnak támogatásra.

szeptember második fele Engels figyelemmel kíséri a francia szakszervezetek és a Francia Munkáspárt szeptember 19-től 23-ig, illetve szeptember 24-től 28-ig Marseille-ben megtartott kongresszusát. Engels javaslatára mindkét kongresszus elhatározza, hogy nem vesz részt az angol trade unionok által tervezett nemzetközi kongresszuson, hanem ismét meghívja e trade unionokat a zürichi nemzetközi szocialista munkáskongresszusra. Engels egyetért Liebknechtnek a munkáspárt kongresszusán elhangzott beszédével, amely kiemelte a német szociáldemokrácia internacionalizmusát. — Kovalevszkij ismételten meglátogatja Engelst.

szeptember 22 és november 17 Sztyepnyak-Kravcsinszkij forradalmi narodnyik meglátogatja Engelst.

október–december Engels több mint féléves megszakítás után folytatja „A tőke" harmadik kötetének kiadásra való előkészítését; ez a munka idejének legnagyobb részét igénybe veszi.

október első fele Engels olvassa Hans Müllernek, az „Ifjak" egyik vezetőjének „Az osztályharc a német szociáldemokráciában" c. brosúráját; Bebelnek levélben azt ajánlja, leplezze le a brosúra pártellenes demagóg támadásait, de egyszersmind bírálja meg egyes szociáldemokrata vezetők opportunista hibáit is.

október 6–15 Lafargue képviselőházi beszédében le akarja leplezni a francia sovinisztákat és be akarja mutatni a német szociáldemokrácia helyzetét. Kérésére Engels segítségképpen Bebeltől kapott anyagot küld neki a német szociáldemokrácia harcáról a német uralkodó körök sovinizmusa ellen a német–francia háború idején.

október közepe Engels Charles Bonnier francia szocialistának írt levelében hazugnak és rágalmazónak nevezi Eugène Protot blanquista-boulangerista ügyvéd „Sovi-

niszták és reakciósok"c. brosúráját, amely különösen Engels „A szocializmus Németországban" c. cikke ellen irányul és a francia-orosz agresszív szövetségben érdekelt soviniszta körök nézeteit fejezi ki.

november 6 Engels Bebelnek írott levelében absztraktnak nevezi a német szociáldemokrata sajtóban Vollmar opportunista fellépéséről folyó vitát; azt javasolja, hogy Vollmart a küszöbönálló kongresszuson vonják felelősségre II. Vilmos és a német kormány előtti hajbókolásáért.

november 9–15 Engels megírja „Az amerikai elnökválasztás" c. cikkét, amely november 16-án jelenik meg a „Vorwärts"-ben.

november 9–25 Engels a „Handwörterbuch der Staatswissenschaften" számára megírja Marx rövid életrajzát, amely a Jénában kiadott mű negyedik kötetében jelenik meg 1892-ben.

november közepe Engels figyelemmel kíséri a Németországi Szociáldemokrata Párt november 14–21-i berlini kongresszusát és megírja Bebelnek, hogy alacsonyabb színvonalúnak találta, mint az előző kongresszusokat. Megállapítja, hogy a kongresszusnak a májusi tüntetést május 1-ről a következő vasárnapra elhalasztó határozata ellentmond annak a kötelezettségnek, amelyet a német szociáldemokraták az 1891-es brüsszeli nemzetközi szocialista munkáskongresszuson vállaltak, és ezt a többi párt a közösen hozott határozatok megsértésének tekinti majd. Engels azonban helyesli az „állami szocializmusról" és az antiszemitizmusról hozott kongresszusi határozatokat.

november 15 Az „Ifjak" csoportjához közel álló „Berliner Volkstribüne" aláírás nélkül közölte Heritier svájci szocialista anarchista szellemű cikksorozatát az I. Internacionálé történetéről. Engels a szerkesztőségnek írt levélben tiltakozik a tényeket meghamisító cikksorozat ellen. Levele a „Berliner Volkstribüne" november 19-i mellékletében jelenik meg.

november 19–december 22 Engels német és francia szocialistáknak írt leveleiben 1893 május 1-ének megünneplésével kapcsolatban kifejti, hogy csak kivételes esetekben szabad eltérni a brüsszeli nemzetközi szocialista munkáskongresszusnak attól a határozatától, amely szerint a májusi ünnepséget minden országban egyidejűleg, mégpedig május 1-én kell megtartani.

november vége–december 4 Engels Sternberg orosz etnográfusnak a szahalini giljákok társadalmi rendjével és szokásaival foglalkozó közleménye alapján megírja „A csoportházasság egy újabban felfedezett esete" c. cikkét, amely a „Neue Zeit" decemberi számában jelenik meg.

1892 december–1893 július Engels sajtó alá rendezi „A tőke" második kötetének második német kiadását.

december Engels Lafargue-nak írt leveleiben azt ajánlja a francia szocialistáknak, hogy a Panama-botrány kapcsán kiéleződött franciaországi belpolitikai helyzetet használják fel fokozott szocialista agitációra.

december 3–4 Minthogy egyes vezető német szociáldemokraták a „Neue Zeit"-ot népszerű politikai, irodalmi és művészeti folyóirattá akarják átalakítani, Engels Bebelnek és Kautskynak írt leveleiben rámutat arra, hogy ebben az esetben még egy marxista elméleti lapra is szükség lesz.

december 24 Engels levélben kéri Kautskyt, küldje vissza neki az „Értéktöbblet-elméletek" – „A tőke" negyedik kötete – kéziratát, amelynek rendezésén Kautsky az ő megbízásából dolgozott. Engels 1893 január elején Bebel útján megkapja a kéziratot.

1893

január–május Engels folytatja „A tőke" harmadik kötetének saitó alá rendezését.

január eleje Engels a Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetőségének írott levélben üdvözli a párt második kongresszusát és koszoni meg az arra szóló meghívást.

kb. január 3–10 Bebel Engelsnél van látogatóban.

január 10 Engels Maria Mendelson lengyel szocialistától értesul ot lengyel forradalmár emigráns párizsi letartóztatásáról; megírja „A legújabb párizsi rendőrcsíny" című cikkét, amely január 13-án jelenik meg a „Vorwärts"-ben.

január közepe Engels Sorgénak írt levelében az angol munkásosztály történetében fontos eseménynek nevezi az Independent Labour Party (Független Munkáspárt) megalapítását, amelyet az angol szocialista szervezetek és csoportok január 13–14-i bradfordi konferenciája határozott el és helyesli, hogy Aveling az új párt végrehajtó bizottságának tagja lett.

január 23 Engels részt vesz a londoni Német Munkás Művelődési Egylet évfordulós rendezvényén.

január 26–29 Engels Labriolától kapott adatanyag alapján megírja „Az olasz panama" c. cikkét, amelyben leleplezi a befolyásos olasz politikusok és a nagybankok pénzügyi mesterkedéseit. A cikk a „Vorwarts" február 1-i, 2-i és 3-i számaiban jelenik meg.

február–március Engels tájékoztatja Bebelt, Lafargue-ot, Sorgét és más vezető szocialistákat az angol Független Munkáspárt fejlődéséről és Keir Hardie-nak, a párt vezetőjének politikai hibáról, amelyek a konzervatívok előnyére válnak; ha az új párt egészséges proletár elemeinek sikerul ténylegesen független politikát folytatniok, megerősödik a munkások önbizalma és a liberális kormány is engedményekre kényszerül.

február Engels a német kormány katonai koltségvetéséről folyó Reichstag-vitával kapcsolatban Bebel kérésére megírja „Leszerelhet-e Európa?" c. cikksorozatát, amelyben nemzetközi megállapodáson alapuló leszerelést és az állandó hadseregeknek miliciává történő átalakítását javasolja. A cikksorozat március 1-e és 10-e között a „Vorwärts"-ben és március végén különnyomatként jelenik meg.

február 1 Engels előszót ír a „Kommunista Párt kiáltványa" 1893-ban Milánóban megjelenő olasz kiad ásához.

kb. február 2 Engels a londoni orosz-zsidó szocialista emigránsok „Haladás" elnevezésű szervezetének kérésére a szocializmus elméletével és történetével foglalkozó könyveket küld a szervezet tagjainak.

február 4 Engels javasolja Harneynak, hogy írja meg a chartizmus történetét, mert fontosnak tartja, hogy a munkásmozgalom történetét olyanok írják meg, akik aktívan részt vettek a munkásosztály harcában.

kb. február 6 Engels olvassa Bebel február 3-i Reichstag-beli beszédét, amely programot foglalt magában a társadalom szocialista átalakítására vonatkozólag, és tanulmányozza más szociáldemokrata képviselők hozzászólásait e kérdéshez. Nagyon jónak tartja Bebel beszédét és szót emel széles körű terjesztése mellett.

február 7 Smuilov orosz szocialista emigráns Engels segítségét kéri egy Oroszországban kiadandó rövid Marx-életrajz megírásához. Engels útmutatásokkal látja el és megküldi neki „Az állítólagos szakadások az Internacionáléban" és „A Szocialista Demokrácia Egyesülése és a Nemzetközi Munkásszövetség" c. kiadványokat, amelyeket Marx és ő az I. Internacionálé idején írtak.

február 24 Engels levélben cáfolja Danyielszonnak azt az állítását, hogy Oroszország fejlődése nem tőkés úton is végbemehet. Az orosz paraszti obscsina (földközösség) csak akkor válhat egy új társadalmi fejlődés részbeni magjává, ha előbb szétzúzzák a kapitalizmust Nyugat-Európában. Az adott körülmények között azonban Oroszország sem kerülheti el a tőkés utat.

február vége–március Engels a franciaországi választási előkészületekre való tekintettel Lafarguenak írt leveleiben azt tanácsolja a francia marxistáknak, hogy ha választási blokkot alakítanak más szocialista csoportokkal, okvetlenül biztosítsák cselekvési szabadságukat és kövessenek önálló politikát.

kb. március 1–17 Engels Eastbourne-ben üdül.

március 13 Engels cikket ír a német munkások számára, amelyben röviden összefoglalja az angol munkásmozgalom helyzetét és a május 1-i előkészületeket. A cikk a „Vorwärts" május 1-i ünnepi kiadványában jelenik meg.

március 14 Engels, válaszolva F. Wiesen egyesült államokbeli német szocialista emigránsnak arra a kérdésére, hogy a szocialisták egy tőkés államban indulhatnak-e saját jelöltekkel a választásokon, rámutat arra, hogy ez elvben lehetséges, és hangsúlyozza, hogy a munkásosztálynak különböző eszközökkel és módszerekkel kell kivívnia a politikai hatalmat. Engels a Marx halálának tizedik évfordulóján tartott emlékünnepélyről, amelyet különböző országok szocialistái rendeztek Genfben, táviratot kap Plehanov és mások aláírásával.

március 15 Az osztrák Szociáldemokrata Munkáspárt vezetősége Marx halálának tizedik évfordulója alkalmából táviratot küld Engelsnek.

március közepe Engels olvassa és tetszéssel fogadja Lessner visszaemlékezéseit Marxra, amelyek március 1-én jelentek meg a „Neue Zeit"-ban.

kb. március 20 Engels levelet ír H. D. Lloydnak a chicagói világkiállítás idejére, szeptemberre egybehívott nemzetközi munkáskongresszus szervező bizottsági titkárának, és közli vele, hogy különböző okokból nem utazhat a kongresszusra. Megküldi Lloydnak „A Kommunista Párt kiáltványa" és „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" angol kiadását.

március 21 Engels levelet ír Radimsky cseh szociáldemokratának, aki értesítette arról hogy „A Kommunista Párt kiáltványá"-t lefordították csehre, és örömét fejezi ki ezzel kapcsolatban.

kb. március 28–április 4 Bebel látogatóban van Engelsnél; többek között megtárgyalják Singernek azt az indítványát, hogy Marx és Engels műveit külön kiadásban jelentessék meg; a terv azonban nem valósul meg. Laura és Paul Lafargue meglátogatják Engelst és a francia munkásmozgalom problémáiról tanácskoznak vele.

március 31 Bebel, Lafargue és Burns, akik mindhárman szocialista parlamenti képviselők a maguk országában, Engels lakásán találkoznak.

április–július eleje Engels több ízben fogadja Vogyen orosz szociáldemokratát, akit Plehanov ajánlott figyelmébe. Az oroszországi gazdasági helyzetről, a marxistáknak a narodnyikok ellen folytatott harcáról és különböző filozófiai és gazdasági kérdésekről beszélgetnek; Engels hangsúlyozza, hogy az orosz marxistáknak foglalkozniok kell az agrárkérdéssel és hogy Oroszországban a közeljövőben új, energikus munkásmozgalmi vezetők lépnek majd színre.

április Engels május 1-e alkalmából írásban köszönti a francia, az osztrák és a spanyol munkásokat. Az udvozlő levelek a francia „Le Socialiste" április 23-i számában, a bécsi „Arbeiterzeitung" kiadójának május 1-i unnepi kiadványában és a spanyol „El Socialista" május 1-i számában jelennek meg.

április eleje Pablo Iglesias, a Spanyol Szocialista Munkáspárt egyik vezetője, tájékoztatja Engelst a spanyolországi munkásmozgalom helyzetéről és a szocialisták harcáról az anarchisták és a polgári republikánusok ellen; Engels a továbbiakban is kap tőle hasonló tájékoztatást.

április 8 Engels eleget tesz Josef Krapka, a „Sociální Demokrat" c. cseh lap szerkesztője kérésének és május 1-i üdvözlőlevelet ír a cseh munkásoknak, hangsúlyozva a különböző nemzetiségű munkások közös érdekeit. Az üdvözlet a „Sociální Demokrat" „První Máj 1893" c. májusi ünnepi kiadványában jelenik meg.

április 24 Engels Manchesterbe utazik barátjának, Eduard Gumpert orvosnak a temetésére.

kb. május 5 Iglesias levélben tájékoztatja Engelst a spanyolországi május 1-i tüntetésről és felkéri, hogy képviselje a Spanyol Szocialista Párt Nemzeti Bizottságát a május 7-i londoni tüntetésen.

kb. május 6 Engels az angol munkásoknak szánt levelet kap Plehanovtól és Vera Zaszulicstól a küszöbönálló májusi gyűlés alkalmából. Plehanov a genfi májusi tüntetésről is beszámol.

május 7 Engels részt vesz a májusi tüntetésen.

május 8 Engels a „Figaro" c. francia polgári lap tudósítójának adott interjúban áttekintést nyújt a nemzetközi helyzetről és a németországi állapotokról. Az interjú a „Figaro" május 13-i számában jelenik meg.

május 17 Engels közli Sorgéval, hogy „A tőke" harmadik kötetének utolsó fejezetein dolgozik és hogy meg akarja írni a Nemzetközi Munkásszövetség történetét.

kb. május 25 Engels Lavrov orosz forradalmi narodnyiktól megkapja az „Osznovi tyeoretyicseszkovo szocializma i ih prilozsenyie k Rosszii" (Az elméleti szocializmus alapjai és alkalmazásuk Oroszországra) c., Genfben kiadott könyvet. Ez többek között tartalmazza Lopatyin forradalmi narodnyik levelét arról a beszélgetésről, amelyet 1883 szeptemberében folytatott Engelsszel.

május 27 Engels levelet ír Gurvics emigráns orosz közgazdásznak, aki az Egyesült Államokból megküldte neki „Ekonomicseszkoje polozsenyie russzkoj gyerevnyi" (Az orosz falu gazdasági helyzete) c. könyvét. Engels kedvezően nyilatkozik a műről.

június 9 Engels köszönőlevelet ír a „Szocialdemokrat" c. bolgár folyóirat szerkesztőségének, amiért megküldte neki a lapot, és örömét fejezi ki, hogy Délkelet-Európában terjed a marxizmus és fejlődik a munkásmozgalom. A levél a folyóirat 3. számában jelenik meg.

kb. június 12 Engels megkapja Turatitól „A tőke" első kötetének olasz fordítását.

június 13 Engels üdvözlő táviratot küld Lavrovnak hetvenedik születésnapjára.

június közepe Engels a Reichstag-választásokkal kapcsolatban Lafargue-nak írt több levelében hangsúlyozza, hogy a Németországi Szociáldemokrata Párt befolyása különösen a vidéki körzetekben egyre növekszik.

kb. június 20–27 Engels olvassa a francia munkáspárt nemzeti tanácsának „Socialisme et Patriotisme" (Szocializmus és hazafiság) c. felhívását a francia dolgozókhoz, amely az országban megerősödött soviniszta hangulatok ellen fordul és a „Le Socialiste" június 17-i számában jelent meg. Engels Lafargue-nak írott levelében kifejti, hogy elvileg helyesli a felhívást, de jogtalannak tartja, hogy a francia szocialisták abban vezető szerepre tartanak igényt a nemzetközi forradalmi mozgalomban s ezzel megsértik a proletárpártok közti nemzetközi kapcsolatok elvét. Ráadásul azzal, hogy a felhívásban fenntartás nélkül szembeállítják a francia köztársaságot más országok monarchista kormányaival, eltussolják a polgári köztársaság osztályjellegét.

június vége Engels interjút ad a „Daily Chronicle" c. angol liberális lap tudósítójának a német Reichstag-választásokról. Az interjú a lap július 1-i számában jelenik meg.

kb. július 5 Niels Petersen dán szociáldemokrata tájékoztatja Engelst Dánia gazdasági helyzetéről.

július 14 Engels Mehringnek írt levelében megköszöni a „Lessing-legenda" megküldését és ismét elismerően nyilatkozik a műről. Közli Mehringgel, hogy a „Német parasztháború" új kiadásához át akarja dolgozni a műhöz írt történelmi bevezetést. Engels azonban ezt a szándékát már nem valósíthatta meg.

július 15 Engels rövid előszót ír „A tőke" második kötetének második német kiadásához.

július 19 Engels válaszlevelet ír Rudolf Hermann Meyer polgári közgazdásznak, aki levelében bírálta Bebel „Die Frau und der Sozialismus" (A nő és a szocializmus) c. könyvének némely tételét és kijelentette, hogy a mezőgazdaság szocialista átalakítása lehetetlen. Engels cáfolja Meyer állítását és hangsúlyozza, hogy a város és a falu közötti ellentét megszüntetésének legfontosabb feltétele az ipari és a mezőgazdasági termelési eszközök társadalmasítása.

július 21–28 Engels Eastbourne-ben udul.

július 29 Engels megírja végrendeletét. Vagyonának egy részét és könyvtárát a Németországi Szociáldemokrata Pártra, vagyonának nagyobbik részét Marx leányaira és unokáira hagyja.

augusztus 1–szeptember 29 Engels Németországba, Svájcba és Ausztria-Magyarországra utazik. Kölnből Bebellel együtt Mainzon és Strassburgon át Zürichbe megy; néhány napig fivérénél, Hermannál tartózkodik Graubündenben, majd visszatér Zürichbe és két hetet tölt Svájcban. Münchenen és Salzburgon át Bécsbe, majd onnan Prágán és Karlsbadon át Berlinbe utazik. Rotterdamon át visszatér Londonba.

augusztus közepe Engels Zürichben többször felkeresi Vera Zaszulicsot és P. B. Axelrodot, a „Munka Felszabadítása" csoport tagjait.

augusztus 12 Engels Zürichben részt vesz a nemzetközi szocialista munkáskongresszus utolsó ülésén; rövid beszédet mond angol, francia és német nyelven és berekeszti a kongresszust.

augusztus 31–október 13 Engels az augusztus 20-i francia képviselőházi választások kapcsán Lafarguenak írott leveleiben aggályát fejezi ki, vajon a Guesde vezette munkáspárt képviselői maguk köré tudják-e majd tömöríteni más szocialista csoportok képviselőit, és a tömörítés céljának megfelelő taktika alkalmazását ajánlja.

szeptember 11 Engels Bécsben ünnepi esten vesz részt, amelyet az osztrák szociáldemokraták az ő tiszteletére rendeznek.

szeptember 14 Engels beszédet mond egy bécsi szociáldemokrata népgyűlésen, amelyen a zürichi nemzetközi szocialista munkáskongresszus eredményeit értékelik. A szocialisták növekvő ausztriai, magyarországi, németországi és más országokbeli befolyását méltató beszéd az „Arbeiterzeitung" szeptember 22-i számában jelenik meg.

szeptember 22 Engels a tiszteletére rendezett berlini szociáldemokrata gyűlésen beszédet mond s abban méltatja Marx érdemeit a szocialista mozgalom fejlesztése terén és hangsúlyozza a német szociáldemokraták eredményeit. A beszéd szeptember 26-án jelenik meg a „Vorwärts" mellékletében.

kb. október 11 Lafargue tájékoztatja Engelst a francia munkáspárt XI. országos kongresszusáról, amelyet október 7–9-én tartottak Párizsban.

október 11–21 A konzervatív Taaffe-kormány az osztrák néptömegek nyomására a választójog kiterjesztését célzó választási reformtervezetet terjesztett be. Engels Adlernak, Bebelnek és Laura Lafargue-nak írott leveleiben elemzi az ausztriai politikai helyzetet és azt ajánlja az osztrák szociáldemokratáknak, hogy a politikai válságot, amely a polgári pártoknak a választási reformtervezettel szembeni ellenállásából támadt, használják fel fokozott szocialista agitációra.

október közepe Engels tájékoztatja Bebelt a középangliai bányászok július vége óta tartó harcáról a bányatulajdonosok által bejelentett kizárás ellen; a harc eredménye, hogy a tulajdonosok egy része a kizárás visszavonására kényszerült.

október 14–27 Engels leveleket vált Laura Lafargue-gal és Fortin francia fordítóval, aki franciára akarja fordítani Marx „A hegeli jogfilozófia kritikájához" c. munkáját és az „Anti-Dühring" „Az erőszak-elméletről" cím alatt egyesített három fejezetét a „L'Ere Nouvelle" c. szocialista folyóiratban való közlés céljából. Engels rámutat arra, hogy a marxi művek fordítása rendkívül nehéz és csak Laura Lafargue ért Marx epigrammatikus stílusának fordításához.

október 17 Engels elolvasta Danyielszon „Ocserki nasevo poreformennovo obscsesztvennovo hozjajsztva" (Megreformált társadalmi gazdaságunk alapvonalai) c. könyvét és Sztruve orosz legális marxista a könyvről írt kritikai cikkét. Danyi-

elszonnak írt levelében a tények által nem igazoltnak minősíti a konyvnek azt a narodnyik tételét, amely szerint az oroszországi tőkés fejlődés nem haladó jellegű és bírálja Sztruvét a tőkés termelési mód idealizálásáért; bebizonyítja, hogy a kapitalizmus fejlődése, különösen egy gazdaságilag annyira elmaradott országban, mint Oroszország, elkerülhetetlenül együtt jár széles tomegek elnyomorodásával.

október 22–31 Engels tobbször fogadja Rappoport orosz narodnyikot, akit Lavrov ajánlott figyelmébe. Egyebek között a történelmi materializmus problémáiról és az orosz forradalmi mozgalom helyzetéről beszélgetnek.

kb. október 24– kb. december 23 Labriola folyamatosan tájékoztatja Engelst az olaszországi politikai helyzetről és a szocialista és munkásmozgalomról, különösen a szicíliai dolgozó tömegek mozgalmáról (a „fasci"-mozgalomról), amelyet az olasz szocialisták támogatnak.

november 6–12 Engels olvassa Meyer „Der Kapitalismus fin de siècle" (A századvégi kapitalizmus) c. könyvét.

kb. november 28 Különböző országok szocialista mozgalmának képviselői, a szociáldemokrata Reichstag-frakció, különböző szervezetek és magánszemélyek üdvozlik Engelst 73. születésnapja alkalmából.

december Engels átnézi „Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége" c. írása első felének francia fordítását és megírja észrevételeit Laura Lafarguenak, a mű fordítójának.

december első fele Engels Oxfordba utazik a megbetegedett Ferdinand Wolff meglátogatására.

december 1 Engels levélben köszönetet mond a londoni Német Munkás Művelődési Egyletnek a születésnapjára küldott jókívánságokért.

december 2 Engels Sorgénak írt levelében elemzi egy egyesült államokbeli szocialista tomegpárt létrejöttét gátló okokat: a kétpárt-rendszert, amellyel az uralkodó osztályok becsapják a tömegeket; az amerikai munkásosztálynak született amerikaiakra és különböző nemzetiségű bevándoroltakra való tagozódását; a néger lakossággal szembeni faji megkülönböztetést; a proletariátus bizonyos rétegeinek viszonylag magas életszínvonalát. Engels ugyanebben a levélben kozli, hogy „A tőke" harmadik kotetének jelentős része már nyomdakész állapotban van.

december 19 Engels üdvözlő levélben köszöni meg a szocialista diákok genfi nemzetkozi kongresszusára kapott meghívást és hangsúlyozza az értelmiség nagy szerepét a szocialista forradalom győzelme után a népgazdaságban és az államigazgatásban. A levél a „L'Etudiant socialiste" c. lap 8. számában (1894 március 25–április 10) jelenik meg.

1894

január–május 11 Engels folytatja a „Tőke" harmadik kötetének sajtó alá rendezését.

január–március Engels az általános választójogért Ausztriában folyó harc kapcsán Adlernak, Sorgénak és más szocialistáknak írt leveleiben hangsúlyozza a választójog kiterjesztésének nagy jelentőségét az osztrák munkásmozgalom fejlődése szempontjából,

január – február Engels levelezik Harneyval és anyagilag támogatja.

január első fele Engels előszót ír a „Nemzetközi vonatkozású cikkek a »Volksstaat«-ból (1871–75)" c. brosúrához; ugyanehhez a kiadáshoz utószót ír „Az oroszországi társadalmi viszonyokról" c. cikkéhez és kifejti benne nézeteit a kapitalizmus oroszországi fejlődéséről és az orosz parasztközösség sorsáról. A brosúra január végén jelenik meg. Engels nagyrészt befejezte „A tőke" harmadik kötetének sajtó alá rendezését és az első négy szakaszt – 20 fejezetet (a kézirat egyharmadát) – elküldi Hamburgba az Otto Meissner-kiadónak.

január 3 Engels, miután tanulmányozta a képviselőházi beterjesztésre javasolt Vaillant-féle leszerelési tervet, amely a blanquista szocialisták „Le Parti socialiste" c. lapjában jelent meg, Lafargue-nak írott levelében számos gyakorlati észrevételt tesz. Azt ajánlja, hogy az alapgondolatában helyes terv alapjául vegyék a „Leszerelhet-e Európa?" c. munkájában tett javaslatokat. Azt tanácsolja a francia szocialistáknak, hogy az általuk javasolt nemzetközi leszerelési kongresszus ügyében előzőleg tanácskozzanak a német és az olasz szocialistákkal.

január 6–10 Engels olvassa Robert Burton angol író „A melankólia anatómiája" c., XVII. sz. eleji könyvét, amelyet barátja, G. W. Lamplugh angol geológus küldött meg neki.

kb. január 9 Engels jegyzeteket ír a „Vorwarts" és a „Neue Zeit" számára, rövid cikkekben áttekintést ad „A tőke" harmadik kötetének tartalmáról; a cikkek a „Vorwärts" január 12-i és a „Neue Zeit" januári számában jelennek meg.

január 25 Engels W. Borgius boroszlói diák levélbeni kérésére válaszolva megvizsgálja a történelmi materializmus néhány problémáját: elsősorban foglalkozik a politikai és az ideológiai felépítmény visszahatásával a gazdasági alapra és a szükségszerűség és a véletlen dialektikus kölcsönhatásával a történelemben. A levelet a „Der sozialistische Akademiker" c. diáklap 1895 októberi számában Heinz Starkenburg, a lap munkatársa, teszi közzé.

január 26 Turati és felesége, Anna Kulisova Engels véleményét kérték az olasz szocialisták követendő taktikájáról a tömegmozgalom erősödésére való tekintettel. Engels válaszában – amely „A jövendő olaszországi forradalom és a szocialista párt" szerkesztőségi címmel, mint Engels Turatinak írt levele, a „Critica Sociale" február 1-i számában jelenik meg – hangsúlyozza, hogy a proletariátusnak részt kell vennie az érlelődő olasz polgári forradalomban, de mint osztálynak meg kell őriznie önállóságát.

január vége Paul Lafargue Engelsnél van látogatóban és itt találkozik John Burnsszel.

kb. február 9–március 1 Engels Eastbourne-ben üdül.

február 23–május 21 Engels a kuszóbónálló angliai választásokkal kapcsolatban Sorgének, Adlernak, Plehanovnak és más szocialistáknak írt leveleiben elemzi a liberálisok és a konzervatívok közti harcot és megállapítja, hogy a liberálisok kénytelenek lesznek a munkásosztálynak engedményeket tenni, ha meg akarják tartani a hatalmat. Engels az önálló proletár tömegpárt hiányának okát a szocialista mozgalom szétforgácsoltságában és a szocialista szervezetek szektás jellegében látja.

február vége–május Engels Danyielszontól kapott statisztikai műveket olvas Oroszország ipari és mezőgazdasági fejlődéséről.

március 6 Engels Lafargue-nak írt levelében bírálja Jaurès francia reformista szocialistának állami gabonabehozatali monopóliumra vonatkozó javaslatát, amely egy képviselőházi beszédben hangzott el. Rámutat arra, hogy a polgári köztársaságban minden állami monopólium kizárólag a tőkésosztálynak előnyös és amíg a burzsoázia van hatalmon, egyetlen szocialista rendelkezés sem valósítható meg.

március 18 Engels a Párizsi Kommün 23. évfordulójára üdvözlő levelet ír a Francia Munkáspárt országos tanácsának. A levél a „Socialiste" március 25-i számában jelenik meg.

március 20 Engels megküldi Danyielszonnak „A tőke" harmadik kötetének első (és később további) korrektúráiveit oroszra fordítás végett. –Köszönőlevelet ír Muşoiu román szocialistának, aki megküldte neki „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" és „A Kommunista Párt kiáltványa" román kiadását.

március 21 Engels közli Sorgéval, hogy nagyrészt (kb. kétharmad részben) befejezte „A tőke" harmadik kötetének sajtó alá rendezését.

március 22 Engels üdvözlő levélben köszöni meg az Osztrák Szociáldemokrata Munkáspárt negyedik kongresszusára kapott meghívást és kiemeli az általános választójogért folytatott harc fontosságát. A levél „A negyedik osztrák szociáldemokrata pártkongresszus tanácskozásai" c., áprilisban kiadott brosúrában jelenik meg.

március 26 Engels Iglesiasnak írt válaszlevelében megelégedéssel veszi tudomásul a spanyolországi szocialista mozgalom erősödését.

március 27 Az Osztrák Szociáldemokrata Munkáspárt negyedik kongresszusa levélben üdvözli Engelst.

április 24 Engels levélben köszöni meg a barmeni szociáldemokrata pártszervezet tagjainak a neki küldött albumot, amely szülővárosának látképeit tartalmazza.

május 6 és 7 Alfred Delcluze, a Francia Munkáspárt tagja, meglátogatja Engelst.

május 11 Engels elküldi „A tőke" harmadik kötete kéziratának utolsó részét a hamburgi Meissner-kiadónak.

május 15 Engels üdvözlő levelet küld a Magyarországi Szociáldemokrata Párt harmadik kongresszusának. A levél az „Arbeiterpresse" és – magyar nyelven – a „Népszava" május 18-i számában jelenik meg.

május 23 Engels előszót ír az „Anti-Dühring" júliusban megjelenő harmadik kiadásához.

június 1 Engels levélben köszöni meg Danyielszonnak „A család, a magántulajdon és az állam eredete" első orosz kiadásának megküldését; a fordítást általában jónak tartja.

június közepe Sorge tájékoztatja Engelst az amerikai bányászok sztrájkmozgalmáról.

kb. június 18 Deák magyar szocialista közli Engelsszel, hogy munkában van „A Kommunista Párt kiáltványa" magyar fordítása.

kb. június 19–július 2 Engelst Liebknecht gyakran meglátogatja.

június 19–július 16 Engels „Az őskereszténység történetéhez" c értekezésen dolgozik, amelyben összefoglalja e téren végzett kutatásait. Az írás a „Neue Zeit" szeptember-októberi számában jelenik meg.

június 27 Engels „A tőke" harmadik kötetének népszerusítése érdekében elküldi a „Neue Zeit"-nak a 23. és a 24. fejezetet, amelyek júliusban jelennek meg a folyóiratban.

július 19–augusztus 2 Engels a sztrájkoló skóciai bányászok megsegítésére, akik a támogatását kérték, tobb levélben felkéri a Németországi Szociáldemokrata Párt vezetőségét és a londoni Német Munkás Muvelődési Egyletet, hogy támogassák anyagilag a sztrájkolókat; ő maga is segítséget nyújt.

kb. július 26 Engels megkuldi Labriolának az „Anti-Duhring" harmadik kiadását.

július 30–augusztus 6 Engels Iglesias kérésére kozli a Németországi Szociáldemokrata Párt és az Osztrák Szociáldemokrata Munkáspárt vezetőségével, valamint néhány angol szocialista és munkásszervezettel, hogy augusztus végén osszeul a spanyol Szocialista Párt negyedik kongresszusa. Üdvözlő levelek kuldését javasolja.

kb. augusztus 7–22 A Socialdemocratic Federation augusztus 5–6-i kongresszusán határozatot hoztak, hogy a trade unionok részvételével 1896-ra tervezett londoni nemzetkozi szocialista munkáskongresszus elótt „tisztán szocialista" kulon-kongresszust hívnak egybe és nem mukodnek egyutt az Independent Labour Partyval, mert az „nem szocialista" szervezet. Engels élesen bírálja e határozatokat és levélben javasolja a spanyol, az olasz, a francia és a német szocialistáknak, lépjenek fel ellenuk a sajtóban.

augusztus 14–szeptember 18 Engels Eastbourne-ben udul.

augusztus 15–30 Labriola tájékoztatja Engelst az olaszországi helyzetről, kozli, hogy Achille Loria olasz polgári kozgazdász és kovetői bírálni igyekeznek Marx gazdasági tanait. Engels a kovetkező hónapokban is kap ilyen értelmú információkat.

szeptember–november Engels Laura Lafargue-nak, Sorgének és más szocialistáknak írott leveleiben megállapítja, hogy a japán–kínai háború, bárhogyan végződjek is, Kínában előbbre viszi a kapitalizmus fejlődését.

szeptember 6 Engels az olasz dolgozók Szocialista Pártjának harmadik kongresszusára kapott meghívásra Carlo Dell'Avellénak kuldott udvozlő levélben válaszol; a levelet a „Lotta di classe" c. szocialista újság szeptember 22–23-i száma kozli.

kb. szeptember 9 Martignetti tájékoztatja Engelst „A család, a magántulajdon és az állam eredete" és Engels más muveinek általa végzett olasz fordításáról és a kiadás nehézségeiről.

szeptember 26 A „La Riscossa" c. szicíliai szocialista lap szerkesztője Engels erkolcsi támogatását kérte az újjáéledt szicíliai társadalmi mozgalom erősítésében. Engels levélben udvozli a szicíliai szocialistákat, a levél a „La Riscossa" 1895 június 30-i számában jelenik meg.

október–november Plehanov, aki Svájcból való kiutasítása óta ideiglenesen Londonban lakik, tobbszor meglátogatja Engelst.

október Engels újsághírek és Iglesias levelei alapján figyelemmel kíséri a malaga spanyol textilmunkások sztrájkját és lelkesedik bátor harcukért

október 4 Engels befejezi „A tőke" harmadik kötetéhez írt előszó megírását.

október második fele Az október 14-én és 21-én megtartott belgiumi parlamenti választásokon a szocialisták 32 mandátumot szereztek. Engels Vanderveldének, a Belga Munkáspárt vezetőjének írt levelében hangsúlyozza az esemény jelentőségét a belga proletariátus és a többi ország munkásmozgalma szempontjából.

október 27 Engels Turati kérésére levelet ír a „Critica Sociale" szerkesztőségének, elítélve az olasz polgári sajtó kísérleteit, hogy a nemzetközi munkásmozgalom megbontására az olasz szocialisták forradalmi harcával szembeállítják a német szociáldemokraták parlamenti tevékenységét. A levél november 1-én jelenik meg a folyóiratban.

október vége–november Engels Sorgének, Kautskynak, Bebelnek, Liebknechtnek és másoknak írt leveleiben élesen bírálja Vollmarnak a német Szociáldemokrata Párt október 21–27-i frankfurti kongresszusán az agrárkérdésről mondott opportunista beszédét. Vollmar a parasztok, koztuk a nagyparasztok tulajdonosi érdekeinek védelmét követelve vét a szocialista elvek ellen.

november eleje Engels olvassa „A Kommunista Párt kiáltványá"-nak a „L'Ere Nouvelle" c. folyóiratban megjelent francia fordítását és észrevételeket fűz hozzá.

november 10 Engels Sorgének írt levelében hangsúlyozza, hogy Angliában a liberálisok és a konzervatívok ellensúlyozására erős proletár tömegpártot kell teremteni; a Socialdemocratic Federation vezetői továbbra is szektás álláspontot képviselnek, az Independent Labour Party vezetői viszont ingadozók és egyezkednek a polgári pártokkal.

november 12 Engels a „Vorwarts" szerkesztőségének írt levelében erélyesen visszautasítja Vollmarnak azt a próbálkozását, hogy eltorzítsa az ő álláspontját az agrárkérdésben. A levél a „Vorwarts" november 16-i számában jelenik meg.

november 15–22 Engels megírja „A parasztkérdés Franciaországban és Németországban" c. művét, hogy szembeszálljon Vollmarral és egyben feltárja a Francia Munkáspárt nantes-i kongresszusán elfogadott francia agrárprogram indokoló és kiegészítő részének opportunista hibáit. Engels e művében, amely november végén jelenik meg a „Neue Zeit"-ban, kidolgozza egy marxista agrárprogram alapvonalait.

november második fele–december első fele Engels a Németországi Szociáldemokrata Párt agrárvitája idején tanácsokkal segíti Bebelt Vollmar elleni harcában és bírálja Liebknechtet békülékeny magatartása miatt. Rámutat arra, hogy az opportunista és a bomlasztó elemek elleni harc a párt igazi egységének előfeltétele.

november 22 Engels rövid jegyzetben cáfolja a „Vorwarts" közleményét, amely szerint „A tőke" negyedik kötete nem jelenik meg. A jegyzet aláírás nélkül jelenik meg a „Neue Zeit" novemberi számában.

november 23 Engels levélben köszöni meg Atabekjanc ormény szocialistának „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" és „A Kommunista Párt kiáltványa" ormény nyelvre történt lefordítását, valamint az orményországi helyzetre vonatkozó tájékoztatást. Kifejti, hogy az ormény nép felszabadulásának előfeltétele az oroszországi forradalmi mozgalom kibontakozása és az orosz cárizmus megdöntése,

december 11 Engels megajándékozza Plehanovot „A tőke" éppen megjelent harmadik kötetének egy példányával, amelyet baráti ajánlással lát el.

december 12 Engels megküldi Sorgének és Schluternek „A tőke" harmadik kötetét.

december 27 Engels levélben köszönti az osztrák munkásokat abból az alkalomból, hogy a bécsi „Arbeiterzeitung" 1895 január 1-től napilapként jelenik meg. A levél 1895 január 1-én jelenik meg a lapban.

1895

január–március Labriola tájékoztatja Engelst, hogy Loria és követői a sajtóban újra megpróbálkoztak Marx gazdasági tanainak cáfolásával és megtámadták Engels „A tőke" harmadik kötetének előszavában felállított tételeit. Labriola egyben megküldi Engelsnek az előszó olasz fordítását, amely a „La Rassegna" c. olasz szocialista folyóiratban jelent meg.

január Engels megkezdi Marx és a saját összes művei kiadásának előkészítését. Igyekszik felkutatni Marx korai írásait és a saját cikkeit, amelyek az ötvenes években a „New-York Daily Tribune"-ban jelentek meg; leveleket vált erről Kugelmann-nal.

Január első fele Engels, értesulvén Wróblewski súlyos anyagi helyzetéről, Vaillant-nak és Lafargue-nak írt leveleiben felkéri a francia szocialistákat Wróblewski rendszeres anyagi támogatására.

január 1 Engels megküldi Lavrovnak és Adlernak „A tőke" harmadik kotetét.

január 3 Engels Paul Stumpf német szociáldemokratának írt levelében kimutatja, hogy a németországi pártban az opportunista tendenciák erősodése többek között azzal magyarázható, hogy nemcsak munkások, hanem kispolgári elemek is bekerülnek a pártba. Hangsúlyozza, hogy harcolni kell az opportunista irányzatok ellen, és meggyőződése, hogy a győzelem a forradalmi erőké lesz.

január 9–28 Engels Adlernak írt leveleiben az „Arbeiterzeitung" napilappá való átalakításából adódó szerkesztési és irányítási kérdéseket taglalja. Intézkedik, hogy a szerkesztőségnek anyagi segítséget juttasson, tobbek kozott tudósítások küldésével.

január vége–február eleje Engels a német opportunisták Lassalle-kultuszának leleplezése és Marx és Lassalle kapcsolatának valósághű ismertetése érdekében sajtó alá rendezi Marx és Lassalle levelezését. Ezt a munkát azonban már nem tudja befejezni.

február Engels olvassa Plehanov „K voproszu razvityija monyisztyicseszkovo vzgljada na isztoriju" (A monista történelemszemlélet fejlődésének kérdéséhez) c. könyvét.

február 1–26 Engels Plehanov kérésére gyógyuduléshez segíti Vera Zaszulicsot.

február első fele A „Vorwärts"-kiadó kulon brosúraként ki akarja adni Marx cikksorozatát az 1848-as franciaországi forradalomról és az azt követő eseményekről, amely 1850-ben a „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue"-ben

jelent meg. Fischernek írt leveleiben javasolja, hogy a brosúra címe legyen „Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig", megállapítja a tartalmat és a fejezetek címét és megszabja a példányszámot.

február 2 Engels Witold Jodko-Narkiewicz lengyel szocialista emigránsnak írt levélben válaszol angol és lengyel szocialistáknak arra a kérdésére, hogy miképpen nevezzék el az 1896-ra Londonba összehívott rendes nemzetközi szocialista munkáskongresszust. Egyetért azzal, hogy a kongresszust kivételesen nevezzék „A szocialista munkások és trade unionok nemzetközi kongresszusá"-nak, minthogy a trade unionoknak nagy befolyásuk van az angol szervezett munkások legnagyobb részére.

február 14–március 6 Engels bevezetést ír Marx „Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig" c. művének különkiadásához. Felvázolja a munkásmozgalom taktikájának alapvonásait az 1848—49-es forradalom utáni megváltozott harci feltételek között, tekintetbe véve például a hadászatban végbement változásokat. Engels a szocialista-törvény felújításától tartó német pártvezetőség kívánságára kénytelen volt a korrektúrában bizonyos részeket törölni. A bevezetés a „Neue Zeit" március–áprilisi számában és áprilisban a különkiadásban jelent meg.

február második fele Engels kéziratban olvassa „Az őskereszténység történetéhez" francia fordítását, Laura Lafargue munkáját, és helyenként kijavítja.

kb. február 20 Engels W. Burnstől, elhunyt felesége Amerikában élő unokaöccsétől adatokat kap az egyesült államokbeli szocialista és sztrájkmozgalomról, különösen a brooklyni villamosvasúti dolgozók sztrájkjáról. – Bebel közli Engelsszel, hogy a német kormány egy új szocialista-törvény tervezetét szándékozik a birodalmi gyűlés elé terjeszteni.

március 5 Vaillant megküldött Engelsnek néhány törvénytervezetet (a községi földtulajdonról, az állami vállalatoknál dolgozó munkások nyolcórás munkanapjáról és minimális béréről, egy munkaügyi minisztérium felállításáról stb.), amelyeket a francia szocialisták a képviselőház elé akarnak terjeszteni. Engels Vaillant-nak írt levelében néhány észrevételt fűz a tervezetekhez.

március 11 és április 6 Engels levelet ír Conrad Schmidtnek és Werner Sombart német polgári közgazdásznak, akik „A tőke" harmadik kötetéről közölt recenzióikban tévesen értelmezték az értéktörvényt, az átlagprofitot és a termelési árat. Engels bírálja a téves nézeteket és megadja e kategóriák marxista értelmezését.

kb. március 12 Laura Lafargue tájékoztatja Engelst május 1-e franciaországi megünneplésének előkészítéséről.

március 16 Engels Adlernak írt levelében útmutatásokat ad „A tőke" második és harmadik kötetének tanulmányozásához.

kb. március 18 Carl Hirsch német szociáldemokrata több cikket írt a munkaidő lerövidítéséért folytatott harcról a munkaintenzitás növekedésével kapcsolatban. Engels a szerző kérésére elolvassa a „Sozialpolitisches Zentralblatt"-ban megjelent cikkeket és közli Hirschsel észrevételeit.

március vége–április eleje Engels elolvassa Lafargue „A tulajdon eredete és fejlődése" c. könyvét; levélben közli Lafargue-gal egészében pozitív, de némely tételt bíráló véleményét.

április–május Engels „Értéktörvény és profitráta" és „A tőzsde" címmel két kiegészítést ír „A tőke" harmadik kötetéhez; az elsőben vitába száll a műről megjelent

néhány recenzióval, a másodikban pedig, amely vázlatként maradt fenn, a tőzsde megváltozott szerepét és a részvénytársaságok gyors növekedését elemzi. E két munka Engels életében nem jelent meg nyomtatásban.

április Engels folytatja Marx és a saját összes művei kiadásának előkészítését és több levelet vált ebben az ügyben Bebellel, Fischerrel és Mehringgel.

április 1 Engels Kautskynak írt levelében erélyesen tiltakozik az ellen, hogy a „Vorwarts" március 30-i száma az ő tudta nélkül kivonatokat közölt az „Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig" c. Marx-műhöz írt bevezetésből. A kivonatok önkényes kiválasztása azt a benyomást keltheti, mintha ő, Engels, minden körülmények között „a törvényesség békülékeny imádója" lenne.

április eleje Engels elő akarja készíteni „A tőke" negyedik kötetének kiadását. Olvassa Stephan Bauer svájci polgári közgazdász Quesnay kiadatlan munkái alapján írt monográfiáját a fiziokraták tanításáról, amelyet Bauer küldött meg neki.

kb. április 15 Engels megküldi Lessnernek, Zaszulicsnak, Labriolának, Vaillant-nak és más vezető szocialistáknak az „Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig" különkiadását.

április 15–május 29 Engels több levelet vált Fischerrel és Mehringgel Marx korai, 1842-ben a „Rheinische Zeitung"-ban megjelent tanulmányainak gyűjteményes kiadásáról. Erre azonban már nem került sor.

kb. április 19 Martignetti közli Engelsszel, hogy az „Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig" c. Marx-műhöz írt bevezetését olaszra fordították. A fordítás rövidítve megjelenik a „Critica Sociale" c. folyóirat május 1-i számában.

május Engels olvassa Kautsky „Vorläufer des neueren Sozialismus" (Az újabbkori szocializmus előfutárai) c. könyvét és a szerzőnek írt levelében rámutat a mű hibáira: a középkori városi lakosság legalsóbb, jogfosztott rétege szerepének figyelmen kívül hagyására, továbbá a XV–XVI. századi Németország és más európai államok gazdasági helyzetével összefüggő kérdések hiányos kidolgozására. Engelsnél a nyelőcső-rák első tünetei jelentkeznek.

kb. május 18 Heller cseh szocialista megküldi Engelsnek a „Bérmunka és tőke" Bécsben megjelent cseh fordítását.

május 21 Engels megtudta, hogy Kautsky és Bernstein több kötetben meg akarják írni a szocializmus történetét, de ezt nem kozolték vele. Kautskynak írt levelében (ez Engels utolsó levele) kifejezi felháborodását; Kautsky és Bernstein magatartása kifejezi azt a törekvést, hogy őt távol tartsák a munkásmozgalom történetének megírásától és kikuszöböljék a szocialista gondolkodásra gyakorolt befolyását.

június–július 24 Engels Eastbourne-ben üdül, ahol többek között Eleanor Marx-Aveling, Edward Aveling, Laura Lafargue és Adler látogatják meg.

kb. június. 14 Adler tájékoztatja Engelst az ausztriai politikai helyzetről.

július 24 Engels súlyos betegen visszatér Eastbourne-ből Londonba.

július 28 Engels súlyos betegsége ellenére megbeszélést folytat Eleanor Marx-Avelinggel, aki tájékoztatja az angol Independent Labour Partyban uralkodó helyzetről.

augusztus 5 (22 óra 30 perc) Friedrich Engels meghal.

augusztus 6–10 A szocialista és munkáspártok, a nemzetközi szocialista mozgalom vezetői táviratban és levélben fejezik ki mély gyászukat.

augusztus 10 Engels földi maradványait elhamvasztják a London melletti wokingi krematóriumban. A Waterloo-pályaudvar épületében tartott gyászünnepségen Engels barátai és rokonai, a legtöbb európai ország szocialista és munkáspártjainak és szocialista szervezeteinek képviselői vesznek részt. Beszédet mond Samuel Moore, Marx és Engels legközelebbi barátja, Paul Lafargue, Liebknecht, Bebel, Aveling, Anseele és más szocialista vezetők.

augusztus 27 Eleanor Marx-Aveling, Lessner és még néhány közeli barát – Engels végakarata szerint – Eastbourne mellett a tengerbe süllyeszti a hamvait tartalmazó urnát.

kb. szeptember november Lenin nekrológot ír, amelyben méltatja Engels elméleti és gyakorlati forradalmi tevékenységét. A nekrológ a „Rabotnyik" c. gyűjtemény 1896. évi 1–2. számában jelenik meg.

Mutató

*(Nevek – idézett művek; hatóságok közleményei, újságok és folyóiratok)**

A

Address and provisional rules of the Working Men's International Association *lásd* Marx

ADLER, Viktor (1852–1918) – az osztrák szociáldemokraták egyik vezetője, az „Arbeiterzeitung" szerkesztője; 1889–95 kapcsolatban állt Engelsszel; később az osztrák pártban és a II. Internacionáléban az opportunizmus egyik képviselője. – *46* (7501)

ADOLF (1817–1905) – nassaui herceg 1839–1866, luxemburgi nagyherceg 1890–1905. – *490*

AISZKHÜLOSZ (i.e. 525–456) – görög drámaíró. – *202*
– *'Ορέστεια* (Oreszteia) – *202* (223)

ALBRECHT, Karl (a „próféta") (1788–1844) – német kereskedő; „demagóg üzelmekért" 6 évi börtönre ítélték; 1841-ben Svájcban telepedett le, a weitlingi utópikus kommunizmushoz közel álló vallásos-misztikus tanokat terjesztett. – *424*

Allgemeine Statuten und Verwaltungs-Verordnungen der Internationalen Arbeiterassoziation *lásd* Marx és Engels

»*Almanach du Parti Ouvrier pour 1892.*« (A Munkáspárt 1892-es évkönyve), Lille. – *231 240* (244)

ALMOHÁDOK (1147–1269) – észak-afrikai és dél-spanyolországi mór uralkodócsalád, eredetileg egy mohamedán szekta vezetői. – *422*

ALMORAVIDÁK (1054–1147) – észak-afrikai és dél-spanyolországi mór uralkodócsalád eredetileg egy mohamedán szekta vezetői; uralmukat az Almohádok döntötték meg. – *422*

ALVISI – olasz politikus, szenátor. – *337–339*

AMADEO, I. (1845–1890) – II. Viktor Emánuel fia, Spanyolország királya 1870–1873. – *393*

ANAXAGORASZ, klazomenai-i (i. e. kb. 500–428) – görög materialista filozófus. – *274* (295)

Anhalt-Zerbsti hercegnő *lásd* Katalin, II.

* Az idegen nyelvű szövegeket itt és mindenütt – nyelvi sajátszerűségeiket érintetlenül hagyva – mai helyesírásuk szerint adtuk. A művek kiadási adatait csak ott tüntettük fel, ahol Marx és Engels az általuk használt kiadást megjelölik vagy az kétséget kizáróan megállapítható.

ANTIOKHOSZ, IV., Epiphanész – a Szeleukida-dinasztiából származó szíriai király i. e. 175–164. Uralkodása alatt tört ki Palesztinában a Makkabeusok felkelése – *429*

ANTONINUS PIUS, Titus Aurelius Fulvus (86–161) – római császár 138–161. – *427*

Arbeiter-Wochenchronik« (Munkás Heti Krónika), Budapest. – *79* (129)

Arbeiterzeitung« (Munkásújság), Bécs. – *474* (7 320 418 501)

ARBIB, Edoardo (1840–1906) – jobboldali olasz politikus és újságíró, parlamenti képviselő. – *339*

ARIOSTO, Lodovico (1474–1533) – olasz költő. – *162*

ARKHIMÉDÉSZ (i. e. kb. 287–212) – görög matematikus, fizikus és technikus. – *353*

ARKWRIGHT, Sir Richard (1732–1792) – angol vállalkozó; az ipari forradalom időszakában megkaparintott kulonféle szabadalmakat s ezért a fonógép feltalálójának tartották. – *285*

AUER, Ignaz (1846–1907) – német szíjgyártó, a szociáldemokrata párt egyik vezetője, reformista; hosszú ideig a Reichstag tagja. – *60 80*

AUGUSTUS, Cajus Julius Caesar Octavianus (i. e. 63 i. sz. 14) – romai császár i. e. 27–i. sz. 14. – *438*

Aveling, Eleanor *lásd* Marx, Eleanor

AVELING, Edward (1851–1898) – angol szocialista orvos, Marx legfiatalabb lányának, Eleanornak a férje. – *55 57* (95 96 101 226 271 289)

B

BACHOFEN, Johann Jakob (1815–1887) – svájci jogász és történész – *200–203 205 206 208*

– *Das Mutterrecht. Eine Untersuchung über die Gynaikokratie der alten Welt etc.* (Az anyajog. Vizsgálódás az ókori világ nőuralmáról stb.), Stuttgart 1861. – *201 202 203*

BACON, Francis, Viscount of St. Albans and Baron of Verulam (1561–1626) – angol materialista filozófus, természetkutató és történész; egy időben lordkancellár. – *274–276*

BAHR, Hermann (1863–1934) – osztrák impresszionista író, irodalomkritikus és dramaturg, a „Freie Bühne für modernes Leben" c. folyóirat és a „Die Zeit" c. hetilap egyik szerkesztője. Szocialista, majd anarchista; később a katolicizmus felé fordult. – *72 73 75* (121)

BAKUNYIN, Mihail Alekszandrovics (1814–1876) – orosz forradalmár, az 1848-as német forradalom résztvevője; később anarchista, harcolt a marxizmus és Marx politikai irányvonala ellen; 1872-ben kizárták az I. Internacionáléból. – *47 51 61 80 320 327–329 390 393–395 431* (107 134 367)

BARROT, Camille-Hyacinthe-Odilon (1791–1873) – francia jogász és politikus, a júliusi monarchia idején a liberális dinasztikus ellenzék vezetője, 1848 dec.–1849 okt. miniszterelnök. – *490* (196 250)

BASTELICA, André (1845–1884) – francia nyomdász, részt vett a francia és a spanyol munkásmozgalomban, a Nemzetközi Munkásszövetség tagja, bakunyinista; 1870 okt.–nov. részt vett a marseille-i forradalmi megmozdulásokban; 1871-ben a Főtanács tagja és küldött a londoni konferencián. – *327* (107)

BAUER, Bruno (1809–1882) – német ifjúhegeliánus filozófus, bibliakritikus; 1866 után nemzeti liberális. – *316 317 323 426 427 442* (473)

– *Kritik der evangelischen Geschichte des Johannes* (János evangéliumi történelmének kritikája), Bréma 1840. – *426 427* (473)
– *Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker* (A szinoptikusok evangéliumi történelmének kritikája), I–II. kot., Lipcse 1841. – *426 427* (473)
– *Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker und des Johannes* (A szinoptikusok és János evangéliumi történelmének kritikája), ut. (III.) kot., Braunschweig 1842. – *426 427* (473)

BEAUMARCHAIS, Pierre-Augustin Caron de (1732–1799) – francia drámaíró. – *103*

BEBEL, August (1840–1913) – német esztergályos, a német szociáldemokrácia egyik alapítója és vezetője; 1867-től Reichstag-képviselő. – *60 80 105 161 232 233 355 484 503 506* (7 108 132 141 231)

BECKER, August (1814–1871) – német publicista, weitlingiánus; részt vett az 1848–49-es német forradalomban; az ötvenes évek elejétől az Egyesült Államokban működött. – *424*

BEESLY, Edward Spencer (1831–1915) – angol történész és politikus, polgári radikális, pozitivista, a londoni egyetem tanára; 1870—71 a francia koztársaság elismerését követelő mozgalom egyik vezetője; a sajtóban kiállt az I. Internacionálé és a Párizsi Kommün mellett. – *87 90 104 127 128 132 138 139 144*

BENARY, Franz Ferdinand (1805–1880) – német orientalista és bibliakutató. – *437 438 440*

BENGEL, Johann Albrecht (1687–1752) – protestáns teológus, vallásos szovegek kiadója és magyarázója. – *439*

»*Berliner Volksblatt*« (Berlini Néplap). – 77 (1 105)

Berliner Volkstribune« (Berlini Népi Híradó). – *75 327* (124)

BERNADOTTE, Jean-Baptiste-Jules (1764–1844) – Franciaország tábornagya, részt vett a Francia Koztársaság és Napóleon hadjárataiban; 1810-től XIII. Károly svéd király fogadott fia; 1813-ban részt vett a Napóleon elleni háborúban; XIV. Károly János néven svéd és norvég király 1818–1844. – *24*

BERNSTEIN, Eduard (1850–1932) – német szociáldemokrata; a „Sozialdemokrat", majd a „Neue Zeit" szerkesztője; Engels halála után nyíltan revizionista, a szociáldemokrácia opportunista szárnyának egyik vezetője. – *46* (3 121)

BEUST, Friedrich von (1817–1899) – porosz tiszt, majd 1848-ban a kolni Munkásegylet bizottsági tagja; 1848 szept.–1849 febr. a „Neue Kölnische Zeitung" szerkesztője; a második berlini demokrata kongresszuson a szociális kérdésekkel foglalkozó bizottság referense; 1849-ben a badeni-pfalzi felkelés katonai bizottságának tagja; utána Svájcba emigrált. – *360*

BIAGINI – olasz pénzugyminisztériumi tisztviselő. – *337 341*

Biblia. – *157 201 426 427–433 435–442* (304)

BISMARCK, Otto, Furst von (1815–1898) – porosz politikus; 1851–59 porosz meghatalmazott a Szövetségi Gyűlésben; 1862–72 miniszterelnök, 1871–90 birodalmi kancellár. – *2–6 35–37 41 44 70 175 178 180 227 233 234 236 237 238 255 265 303 335 343 371 444 448 478 481 484 490 491 502 509* (2 4 8 9 11 64 67 108 119 382 507)

BLANC, Jean-Joseph-Louis (1811–1882) – francia történész és újságíró, kispolgári szocialista; 1848-ban az ideiglenes kormány tagja; 1848 augusztusában Angliába menekült, ahol a kispolgári emigráció egyik vezetője volt; 1871-ben a versailles-iak mellé állt. – *232 415*

– *Organisation du travail* (A munka megszervezése), Párizs 1841. – *232*

BLANQUI, Louis-Auguste (1805–1881) – francia forradalmár, titkos társaságok alapítója, 1848-ban a francia proletariátus egyik vezére; utópikus kommunista, életéből 36 évet börtönben töltött. – *66 183–185 390 391 395 431 482*

BLUM, Robert (1807–1848) – lipcsei könyvkereskedő és publicista, kispolgári demokrata; 1848-ban az előparlament alelnöke és a frankfurti nemzetgyűlés baloldalának vezére; részt vett az 1848 októberi bécsi felkelésben; Bécs eleste után főbelőtték. – *59*

BOGUSLAWSKI, Albert von (1834–1905) – porosz altábornagy, reakciós katonai író; részt vett az 1863–64-es lengyel felkelés leverésében. – *489 490*

BOILEAU-DESPREAUX, Nicolas (1636–1711) – francia költő és szatirikus. – *124*
– *Satires* (Szatírák). – *124 138* (168)

BOISGUILLEBERT, Pierre le Pesant, sieur de (1646–1714) – francia közgazdász, a fiziokraták előfutára. – *243 499*
– *Le détail de la France, la cause de la diminution de ses biens et la facilité du remède etc.* (Franciaország részletezése, javai kevesbedésének oka és az orvoslás könnyűsége stb.); „Economistes financiers du XVIIIe siècle" (A XVIII. század kozgazdászai), Daire kiad., Párizs 1843. – *243 499*

BOLINGBROKE, Henry Saint-John, Viscount (1678–1751) – angol deista és szkeptikus filozófus; a tory párt egyik vezetője. – *283*

BORROSCH, Alois (1797–1869) – prágai könyvkereskedő, liberális politikus; részt vett az 1848-as ausztriai forradalomban. – *377*

BOULANGER, Georges-Ernest-Jean-Marie (1837–1891) – francia tábornok; 1886—87 hadügyminiszter; revansista propagandával és demagógiával katonai diktatúrára törekedett. – *39 66* (73)

BOURBONOK – francia uralkodóház 1589–1792, 1814–1815 és 1815–1830; Spanyolországban 1701–1808,* 1814–1868 és 1874–1931; Nápoly–Szicíliában 1735–1860, Parmában 1748–1859. – *26 29* (49 63 197)

BOVIO, Giovanni (1841–1903) – olasz idealista filozófus, polgári republikánus; 1876 a parlament tagja; a nápolyi egyetem tanára. – *261–263*

BÖHME, (1575–1624) – német cipész, misztikus filozófus. – *274*

BÖRNE, Karl Ludwig (Baruch Löb) (1786–1837) – német publicista és kritikus, a kispolgári radikalizmus képviselője, az „Ifjú Németország" ideológusa; élete végén a kereszténytyszocializmus híve. – *46*

BRACKE, Wilhelm (1842–1880) – német szociáldemokrata, braunschweigi könyvkiadó, az eisenachiak egyik vezetője; 1877–79 Reichstag-képviselő. – *80 323 329*

BREMER, Julius – szivarkészítő munkás, szociáldemokrata, a magdeburgi munkásszervezetek funkcionáriusa. – *75*

BRENTANO, Lujo (Ludwig Joseph) (1844–1931) – német közgazdász, katedraszocialista polgári reformokat követelt a marxista munkásmozgalom ellensúlyozására. – *83 85–101 102–116 120 130–136 140 141 143–152 155–157 159–174 291* (135 318)
– *Meine Polemik mit Karl Marx. Zugleich ein Beitrag zur Frage des Fortschritts der Arbeiterklasse und seiner Ursachen* (Vitám Karl Marxszal. Egyszersmind adalék a munkásosztály fejlődése és annak okai kérdéséhez), Berlin 1890. – *85 86 91 96 101 103 105 106 107 164–172 173*

BRIGHT, John (1811–1889) – angol gyáros és politikus, szabadkereskedő; a Gabonatörvény-ellenes Liga egyik vezetője, tobb ízben miniszter; a hatvanas évektől a liberális párt baloldalának vezetője. – *220 253 288 301* (102)

BROADHURST, Henry (1840–1911) – angol építőmunkás, szakszervezeti vezető, reformista; 1880-tól a parlament tagja, 1886-ban belugyminiszterhelyettes. – *308*

BUCKLAND, William (1784–1856) – angol geológus. – *276*

BURNS, John (1858–1943) – angol munkás, a nyolvcanas években az új trade unionok egyik vezetője, az 1889-es londoni dokkmunkás-sztrájk egyik szervezője; 1892-től a parlament tagja; a kilencvenes évektől szocialista-ellenes; tobb liberális kormányban miniszter. – *308 507*

C

CABET, Etienne (1788–1856) – francia jogász és publicista, utópikus kommunista. – *52*

CAESAR, Cajus Julius (i. e. kb. 100–44) – római hadvezér és államférfi. – *206*

CALIGULA, Cajus Caesar Augustus Germanicus (12–41) – római császár 37–41. – *438*

CALVIN, Jean (1509–1564) – svájci vallásreformátor. – *281*

CAMPHAUSEN, Ludolf (1803–1890) – kolni bankár, a rajnai liberális burzsoázia egyik vezetője; 1847-ben az Egyesült Landtag tagja; 1848 márc.–jún. porosz miniszterelnök; az ellenforradalmi erőkkel való kiegyezés politikáját kovette. – *316*

CAPRIVI, Leo, Graf von (1831–1899) – porosz politikus, tábornok, kancellár 1890 1894 – *175 223 238 384* (190)

CARNOT, Marie-François-Sadi (1837–1894) – francia politikus, mérsékelt polgári republikánus, tobbször miniszter; koztársasági elnök 1887–1894. – *391*

CARTWRIGHT, Edmund (1743–1823) – angol pap, a mechanikai szovőszék feltalálója. – *285*

CAVALLOTTI, Felice (1842 1898) – olasz politikus és publicista, részt vett a nemzeti felszabadító mozgalmakban; a polgári radikálisok egyik vezetője; 1873-tól parlamenti képviselő. – *413*

Census of England and Wales for the Year 1861 (Népszámlálás Angliában és Walesben 1861-ben), London 1863. – *116 122* (161)

CHATEAUBRIAND, François-René, vicomte de (1768–1848) – francia romantikus író, reakciós politikus és diplomata; 1822–24 kulügyminiszter. – *28*

CHAUVIN, Nicolas – francia gránátos, I. Napóleon rajongója; az elvakult hazafiaskodás jelképe; nevéből származik a „sovinizmus" kifejezés. – *371*

Children's Employment Commission (1862). Reports I–VI of the Commissioners (A gyermekek foglalkoztatását vizsgáló bizottság (1862). A biztosok I–VI. jelentése), London 1863–1867. – *116 117 118*

CIPRIANI, Amilcare (1844–1918) – olasz szocialista; a hatvanas években Garibaldi híve; részt vett a Párizsi Kommunben. – *497*

CLAUDIUS, Tiberius Drusus, Nero Germanicus (i. e. 10–i. sz. 54) – római császár 41–54. – *428 438*

CLEMENCEAU, Georges-Benjamin (1841–1929) – francia publicista és politikus; a nyolcvanas évektől a radikális párt vezetője; 1906–09, 1917–20 miniszterelnök, imperialista politikát folytatott. – *239*

COBDEN, Richard (1804–1865) – manchesteri gyáros, liberális párti politikus, a szabadkereskedelem híve, a Gabonatörvény-ellenes Liga egyik megalapítója, a parlament tagja. – *220 288* (102 264)

Code Napoléon (Code civil). – *284 457 459* (310)

COLAJANNI, Napoleone (1847–1921) – olasz republikánus politikus és publicista; részt vett a nemzeti felszabadító mozgalmakban; a nyolcvanas–kilencvenes években közel állt a szocialistákhoz; 1890-től parlamenti képviselő. – *338–340*

COLLINS, John Anthony (1676–1729) – angol deista filozófus. – *275*

COMMODIANUS (III. sz. első fele) – ókeresztény latin költő. – *428*

– *Carmen apologeticum adversus Judaeos et gentes* (Hitvédő ének zsidók és pogányok ellen); „Commodiani Carmina" (Commondianus énekei), Lipcse 1877. – *428* (475)

»*The Commonweal*« (A Közjó), London. – *253 301* (272)

»*Concordia. Zeitschrift für die Arbeiterfrage*« (Egyetértés. A munkáskérdéssel foglalkozó folyóirat), Berlin. – *85 86 87 91 94 96 97 99 101 102 104 106 108 110 112 114 125–127 128 130–136 138 139 140 141 144–148 155 156 159 161 162* (137)

»*Contemporanul*« (A Kortárs), Iași – *200* (13)

CONSIGLIO – olasz szenátor, a nápolyi bank vezérigazgatója. – *337*

CONSTANS, Jean-Antoine-Ernest (1833–1913) – francia politikus, mérsékelt polgári republikánus; 1880–81 és 1889–92 belügyminiszter. – *238 239*

CONSTANTINUS, I. (Nagy), Flavius Valerius (kb. 274–337) – római császár 306–337. – *427 429 492*

»*Il Corriere di Napoli*« (A Nápolyi Futár). – *340 341* (383)

COURIER DE MÉRÉ, Paul-Louis (1772–1825) – francia filológus és publicista, antiklerikális polgári demokrata. – *113*

COWARD, William (kb. 1656–1725) – angol orvos és materialista filozófus. – *275*

CRISPI, Francesco (1818–1901) – olasz politikus, polgári republikánus; részt vett a nemzeti felszabadító mozgalmakban; a hatvanas évek végétől az alkotmányos monarchia híve, az ún. polgári „baloldal" egyik vezetője; a népi mozgalmak ellensége; 1887–91 és 1893–96 belügyminiszter és miniszterelnök. – *337–338 343 444 448*

»*Critica Sociale*« (Társadalomkritika), Milánó. – *261 263 447* (208 282)

CROMWELL, Oliver (1599–1658) – angol államférfi; az angol polgári forradalom vezetője, Anglia, Skócia és Írország lordprotektora (államfője) 1653–1658. – *282*

CSERNISEVSZKIJ, Nyikolaj Gavrilovics (1828–1889) – orosz forradalmi demokrata, író és kritikus; az orosz szociáldemokrácia egyik legjelentősebb előfutára. – *396 399 400 405 407* (141)

CZAPKA, Freiherr von – osztrák kormánytanácsos. – *376*

D

»*The Daily Chronicle*« (Napi Krónika), London. – *245 246* (260)

»*The Daily News*« (Napi Hírek), London. – *93 111 150* (152)

»*The Daily Telegraph*« (Napi Távíró), London. – *92 93 111* (149)

DANTE ALIGHIERI (1265–1321) – olasz költő. – *347*

DARBOY, Georges (1813–1871) – francia katolikus pap, 1863–71 Párizs érseke. – *183*

DARWIN, Charles Robert (1809–1882) – angol természetkutató. – *208 270*

DELL'AVALLE, Carlo – olasz szocialista, 1894 az olasz szocialista párt vezetőségének tagja. – *444* (489)

DÉMOKRITOSZ, abdérai (i. e. kb. 460–370) – görög materialista filozófus. – *274* (295)

»*Deutsch-Französische Jahrbücher*« (Német–Francia Évkönyvek), Párizs. – *317 323 382* (340)

»*Deutsche Brüsseler Zeitung*« (Brüsszeli Német Újság). – *317 323* (344)

»*Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst*« (Német Tudományos és Művészeti Évkönyvek), Lipcse. – *317* (339)

»*Deutsches Wochenblatt*« (Német Hetilap), Berlin. – *173* (188)

DIBICS, Ivan Ivanovics, gróf (1785–1831) – orosz vezértábornagy, az orosz seregek főparancsnoka az 1828–29-es orosz–török háborúban, az 1830–31-es lengyel felkelés leverője. – *29*

DICKENS Charles (Boz) (1812–1870) – angol regényíró.
– *Little Dorrit* (Kis Dorrit). – *142* (180)

DIETZ, Johann Heinrich Wilhelm (1843–1922) – német könyvkiadó, szociáldemokrata; 1881-től Reichstag-képviselő. – *200* (13)

DIOCLETIANUS, Cajus Aurelius Valerius (kb. 245–313) – római császár 284–305. – *491*

DISRAELI (D'Israeli), Benjamin (1876-tól) Earl of Beaconsfield (1804–1881) – angol politikus és író, tory; a negyvenes években az „Ifjú Anglia" csoport tagja; később a toryk egyik vezetője; 1852, 1858–59, 1866–68 pénzügyminiszter, 1868, 1874–80 miniszterelnök. – *289*

DODWELL, Henry, jun. (megh. 1784) – angol deista filozófus. – *275*

DRUMONT, Edouard-Adolphe (1844–1917) – francia reakciós, antiszemita publicista. – *45*

DUNS SCOTUS, Johannes (kb. 1265–1308) – angol ferencrendi skolasztikus, a nominalizmus képviselője. – *274*

DÜHRING, Eugen Karl (1833–1921) – német eklektikus filozófus, vulgáris közgazdász. – *75 268 269*
– *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus* (A nemzetgazdaságtan és a szocializmus kritikai története) (1871), II. kiad., Berlin 1875. – *270*
– *Kursus der National- und Sozialökonomie einschliesslich der Hauptpunkte der Finanzpolitik* (A nemzet- és társadalomgazdaságtan tanfolyama, belefoglalólag a pénzügyi politika fő pontjait) (1873), II. kiad., Lipcse 1876. – *269–270*
– *Kursus der Philosophie als streng wissenschaftlicher Weltanschauung und Lebensgestaltung* (A filozófia mint szigorúan tudományos világszemlélet és életalakítás tanfolyama), Lipcse 1875. – *269*

E

Edda. – *442* (485)

EIRÉNAIOSZ (Irenaeus) (kb. 130–kb. 202) – görög egyházatya, 177-től Lyon püspöke. – *438 439* (481)

Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres etc. (Enciklopédia, vagy a tudományok, művészetek és mesterségek okszerű szótára, közzéteszi egy irodalmárokból alakult társaság stb.), új kiad., I–XXVIII. köt., Genf 1777–1778. – *284*

ENGELMANN, Pál (1854–1916) – bádogos, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt egyik megalapítója (1890), a párt balszárnyának vezetője; az „Arbeiter-Wochenchronik" c. budapesti német nyelvű pártlap szerkesztője; szembeszállt a párton belüli opportunistákkal; a Szociáldemokrata Munkáspárt (1892–1894) egyik alapítója, a bécsi „Arbeiterzeitung" tudósítója. – *334*

ENGELS, Friedrich (1820–1895) – *11 19 26 30 45–47 51 53 54 60–62 68 72–79 80 85 93 95 101 104 106 159 164 167 169 173–174 189 190 199 200 210 213 214–218 223 225 231 233 244–248 251–253 261–262 265 268 274 275 292 294–295 301–308 317 323 334 347 351 418 422 449 494 497–509* (1 3 11 16 44 54 75 79 82 84 93 94 95 102 103 104 114 118 132 134 135 141 189 190 196 202 205 207 209 226 231 240 251 254 262 322 328 346 348 395 418 501)

– *Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigner Anschauung und authentischen Quellen* (A munkásosztály helyzete Angliában. Személyes megfigyelések és hiteles forrásmunkák alapján), Lipcse 1845. – *85 248 250–253 296 299–300 301* (363)

– *The Condition of the Working Class in England in 1844, with appendix written 1886, and preface 1887. Translated by Florence Kelley–Wischnewetzky* (A munkásosztály helyzete Angliában 1844-ben. Függelékkel [1886] és előszóval [1887]. Fordította Florence Kelley-Wischnewetzky), New York [1887]. – *248 296 300*

– *The Condition of the Working Class in England in 1884, with preface written in 1892. Translated by Florence Kelley–Wischnewetzky* (A munkásosztály helyzete Angliában 1844-ben. Előszóval [1892]. Fordította Florence Kelley–Wischnewetzky), London 1892. – *296 300 307–308*

– *Abermals Herr Vogt* (Még egyszer Vogt úr); „Volksstaat", 1871 máj. 10. – *390*

– *Die Bakunisten an der Arbeit* (A bakunyinisták munkában); „Volksstaat", 1873 okt. 31.–nov. 5.; különkiad. [Lipcse, é. n.] – *390* (363 429)

– *Die Bakunisten an der Arbeit.* Denkschrift über den Aufstand in Spanien im Sommer 1873 (A bakunyinisták munkában. Emlékirat az 1873. évi spanyolországi felkelésről): az „Internationales aus dem »Volksstaat« (1871–75)" c. brosúrában, Berlin 1894. – *393* (437)

– *Zur Wohnungsfrage* (A lakáskérdéshez): különlenyomat a „Volksstaat"-ból, Lipcse 1872 [–73]; Hottingen-Zürich 1887. – *72* (363)

– *Flüchtlingsliteratur* I., II., III., IV. (Emigráns-irodalom I., II., III., IV.); „Volksstaat", 1874 jún.–1875 ápr. – *390 391–392* (430 431 436)

– *Soziales aus Russland* (Az oroszországi társadalmi viszonyokról), Lipcse 1875. – *391–392* (363 436 439)

– *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft* (Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása), Lipcse 1878; II. kiad. Zürich 1886; III. kiad. Stuttgart 1894. – *270* (290 363)

– *Socialisme utopique et socialisme scientifique* (Utópikus szocializmus és tudományos szocializmus), ford. P. Lafargue; „La Revue socialiste". 1880; különkiad. Párizs 1880. – *270* (291 363)

– *Socjalizm utopijny a naukowy* (Utópikus és tudományos szocializmus), Genf 1882. – *270*

– *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft* (A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig), Hottingen-Zürich 1882 [1883]; II–III. kiad. uo. 1883; IV. kiad. Berlin 1891. – *199 270* (217)

– *Il socialismo utopico ed il socialismo scientifico* (Az utópikus szocializmus és a tudományos szocializmus), ford. P. Martignetti, Benevento 1883. – *199 270*

– *Развитие научного социализма* (A tudományos szocializmus fejlődése), Genf 1884. – *199 270*

– *Socialismens Udvikling fra Utopi til Videnskab* (A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig); „Socialistisk Bibliotek", I. köt., Koppenhága 1885. – *199 270*

– *Socialismo utópico y socialismo científico* (Utópikus szocializmus és tudományos szocializmus), Madrid 1886. – *199 270*
– *De Ontwikkeling van het Socialisme van Utopie tot Wetenschap* (A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig), Gravenhage 1886. – *199 270*
– *Socialism utopic şi socialism ştiinţific* (Utópikus szocializmus és tudományos szocializmus), Bukarest 1891. *270*
– *Socialism Utopian and Scientific* (Utópikus és tudományos szocializmus), ford. E. Aveling, a szerző bevezetésével, London 1892. – *270 273 279* (289)
– *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats etc.* (A család, a magántulajdon és az állam eredete stb.), Hottingen-Zürich 1884; IV. kiad. Stuttgart 1892. – *200 330*
– *L'origine della famiglia, della proprietà privata e dello stato etc.* (A család, a magántulajdon és az állam eredete stb.), ford. P. Martignetti, Benevento 1885. – *200*
– *Originǎ familiei, proprietǎţei private şi a statului* (A család, a magántulajdon és az állam eredete), ford. J. Nădejde; „Contemporanul", Iaşi 1885 szept.–1886 máj. – *200*
– *Familjens, Privatejendommens og Statens Oprindelse* (A család, a magántulajdon és az állam eredete), ford. G. Trier, Koppenhága 1888. – *200*
– *England in 1845 and in 1885* (Anglia 1845-ben és 1885-ben); „The Commonweal", 1885 márc. 1. – *253–258 301–307* (323)
– *An die Redaktion des „Sozialdemokrat"* (A „Sozialdemokrat" szerkesztőségének); „Der Sozialdemokrat", 1890 szept. 13. – *62*
– *lásd még* Marx

EPIKUROSZ (i. e. kb. 341–270) – görög materialista filozófus, ateista. – *316*

ERNST, Paul (1866–1933) – német író és kritikus; a nyolcvanas években csatlakozott a Szociáldemokrata Párthoz; a „Neue Zeit" állandó munkatársa, az „Ifjak" anarchisztikus csoportjának egyik vezetője; 1891-ben kizárták a Szociáldemokrata Pártból. – *72–76* (104 124)

Этнографическое обозрение« (Etnográfiai Szemle), Moszkva. – *333* (375)

EUDES, Emile-François-Désiré (1843–1888) – francia újságíró, blanquista; a Kommün egyik tábornoka, hadügyi biztos; a Kommün bukása után Svájcba, majd Angliába emigrált; távollétében halálra ítélték. – *183 391*

EWALD, Georg Heinrich August (1803–1875) – orientalista, bibliakutató és -kritikus. – *437*

F

FALLMERAYER, Jakob Philipp (1790–1861) – német orientalista. – *441*
– *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters* (Morea-félsziget középkori története), I. rész, Stuttgart és Tübingen 1830. – *441*

FAWCETT, Henry (1833–1884) – angol közgazdász és liberális politikus; J. St. Mill követője. – *124*
– *The Economic Position of the British Labourer* (A brit munkás gazdasági helyzete), Cambridge–London 1865. – *124*

FERDINÁND, I. (1793–1875) – osztrák császár 1835–1848. – *344*

FERDINÁND, VII. (1784–1833) – spanyol király 1808 és 1814–1833. – *379*

FERRY, Jules-François-Camille (1832–1893) – francia ügyvéd és politikus, mérsékelt republikánus; 1870–71 Párizs polgármestere, a nemzeti védelem kormányának tagja, 1880–81, 1883–85 miniszterelnök. – *175 390* (190)

FLOCON, Ferdinand (1800–1866) – francia kispolgári radikális politikus és publicista, a „Réforme" szerkesztője; 1848-ban az ideiglenes kormány tagja. – *415* (459)

FLOQUET, Charles-Thomas (1828–1896) – francia politikus, polgári radikális; 1876–93 képviselő, többször a képviselőház elnöke, 1888 és 1889 miniszterelnök; a Panama-botránnyal való kapcsolatának lelepleződése miatt 1892-ben visszavonult. – *341*

FONTANE, Marius (1838–1914) – francia író, a Panama-csatorna Részvénytársaság vezetőségi tagja; a Panama-perben 1893-ban 2 évi börtönre ítélték, később rehabilitálták. – *341*

FORSTER, William Edward (1818–1886) – angol gyáros és politikus, liberális; 1880–82 az ír ügyek minisztere; kegyetlenül elnyomta az ír szabadságmozgalmat. – *287 288*

FORTIS, Alessandro (1842–1909) – olasz ügyvéd és politikus; 1880-tól parlamenti képviselő, az ún. polgári „baloldal" képviselője. – *340*

»*The Fortnightly Review*« (A Félhavi Szemle), London. – *87 127 138* (113)

FOURIER, François-Marie-Charles (1772–1837) – francia utópikus szocialista. – *52 199 209 433*

»*The Free Press*« (A Szabad Sajtó), London. – *323* (361)

»*Freie Bühne für modernes Leben*« (A modern élet szabad színtere), Berlin. – *72 74* (122)

»*Freisinnige Zeitung*« (Szabadelvű Újság), Berlin. – *362* (396)

FREYCINET, Charles-Louis de Saulses de (1828–1923) – francia polgári politikus és diplomata, mérsékelt republikánus; több ízben miniszter, 1879–80, 1882, 1886 és 1890–92 miniszterelnök; 1892-ben a Panama-ügyben kompromittálódott és ideiglenesen visszavonult. – *341*

FRIGYES, II. (Nagy) (1712–1786) – porosz király 1740–1786. – *3 17 19 21 470*

FRIGYES VILMOS (1831–1888) – porosz trónorokos, 1888 márc. 9 jún. 15. III. Frigyes néven porosz király és német császár; az 1866-os porosz–osztrák háborúban a második porosz hadsereg parancsnoka. – *5*

FRIGYES VILMOS, I. (1802–1875) – hessen-kasseli régensherceg 1831–1847, hessen-i választófejedelem 1847–1866. – *490*

FRIGYES VILMOS, II. (1744–1797) – porosz király 1786–1797. – *21 488*

FRIGYES VILMOS, III. (1770–1840) – porosz király 1797–1840. – *25*

FRIGYES VILMOS, IV. (1795–1861) – porosz király 1840–1861. – *31* (23 1)

FÜLÖP, II. (i. e. kb. 382–336) – makedón király i. e. 359–336. – *434*

G

GALBA, Servius Sulpicius (i. e. kb. 5–i. sz. 69) – római császár 68–69. – *438*

GARIBALDI, Menotti (1840–1903) – Giuseppe Garibaldi fia, részt vett az itáliai felszabadító mozgalmakban; a német–francia háborúban a franciák oldalán harcolt; a hetvenes években vállalkozó, 1876–1900 parlamenti képviselő. – *339* (63)

»*Die Gartenlaube. Illustriertes Familienblatt*« (A Lugas. Képes családi lap), Lipcse–Berlin. – *46* (81)

GAVAZZI – olasz politikus, a kilencvenes években parlamenti képviselő. – *338*

GEIB, August (1842–1879) – hamburgi könyvkereskedő, szociáldemokrata; az Általános Német Munkásegylet tagja; részt vett az 1869-es eisenachi kongresszuson; a Szociáldemokrata Munkáspárt egyik alapítója, 1872–78 a párt pénztárosa; 1874–76 Reichstag-képviselő. – *80*

GERVAIS, Alfred-Albert (1837–1921) – francia admirális; részt vett a krími háborúban, a Kína elleni 1860-as gyarmatosító expedícióban, a német–francia háborúban; 1891-ben a Kronstadtba látogató hajóraj parancsnoka. – *336* (380)

Gesetz gegen die gemeingefährlichen Bestrebungen der Sozialdemokratie (Törvény a szociáldemokrácia közveszélyes törekvései ellen), kiegészítette és magyarázatokkal ellátta R. Höinghaus. Berlin 1878. – *1* (2)

GIERS, Nyikolaj Karlovics (1820–1895) – orosz diplomata; 1863-tól teheráni, 1869-től berni, 1872-től stockholmi követ; 1875–82 a külügyminiszter munkatársa, 1882–95 külügyminiszter. – *12*

GIFFEN, Sir Robert (1837–1910) – angol burzsoá közgazdász és statisztikus, pénzügyi szakértő; a „Journal of the Statistical Society" kiadója, a kereskedelemügyi minisztérium statisztikai osztályának vezetője. – *256 305 462*

GIOLITTI, Giovanni (1842–1928) – olasz politikus, az ún. polgári „baloldal" egyik vezére; 1889–90 kincstárnok, 1892–93 miniszterelnök; a Banca Romana-botrány miatt ideiglenesen visszavonult a politikai élettől. – *338 341 343*

GIRAUD-TEULON, Alexis (szül. 1839) – svájci francia őstörténész. – *207 209*

– *Les origines de la famille. Questions sur les antécédents des sociétés patriarcales* (A család eredete. A patriarchális társadalmak előzményeinek kérdései), Genf–Párizs 1874. – *207 209*

GLADSTONE, William Ewart (1809–1898) – angol politikus és író; tory, majd peelista, később a liberális párt vezetője; 1843–45 kereskedelemügyi, 1845–46 gyarmatügyi, 1852–55 és 1859–66 pénzügyminiszter; 1868–74, 1880–85, 1886, 1892–94 miniszterelnök. – *20 39 86–92 94 95–98 100 102 103 105 108–116 119–124 125–147 149 150 152–158 160–167 169 171–174 309 372* (182)

– [*Alsóházi beszéd, 1843 február 13-án*]; „Hansard", 1843 febr. 13.; „Times", 1843 febr. 14. – *105 122*

– [*Alsóházi beszéd, 1864 április 7-én*]; „Hansard", 1864 ápr. 7.; „Times", 1864 ápr. 8. – *115 123*

Glücksburgi Keresztély *lásd* Keresztély

GOETHE, Johann Wolfgang von (1749–1832) – német költő és tudós.

– *Faust.* – *162 277* (186 301)

GORCSAKOV, Alekszandr Mihajlovics, herceg (1798–1883) – orosz politikus és diplomata; 1841–51 stuttgarti, 1851–54 frankfurti követ, 1854–56 bécsi nagykövet; 1856–82 külügyminiszter. – *12 34* (61)

Gothai program *lásd* Protokoll des Vereinigungskongresses

GRACCHUS testvérek – Cajus Sempronius Gracchus (i. e. 153–121) és Tiberius Sempronius Gracchus (i. e. 162–133) – római néptribunok, az elszegényedő római parasztság érdekeit képviselték az arisztokráciával szemben. – *490*

GRÉVY, François-Paul-Jules (1807–1891) – francia politikus, mérsékelt polgári republikánus; köztársasági elnök 1879–1887. – *390*

GRIMALDI, Bernardino (1841–1897) – olasz politikus, 1876-tól parlamenti képviselő; az ún. polgári „baloldal" képviselője; 1879, 1888–89, 1890–91 pénzügyminiszter, 1892–93 kincstárnok. – *339–341*

GROSVENOR, Hugh Lupus (1874-től Westminster hercege) (1825–1899) – angol politikus, liberális; nagybirtokos. – *46*

GUILLAUME, James (1844–1916) – svájci tanító, bakunyinista; az Internacionálé tagja, részt vett az 1866-os genfi, az 1867-es lausanne-i, az 1869-es bázeli és az 1872-es hágai kongresszuson; a Szocialista Demokrácia Egyesülésének egyik szervezője, a „Progrès", a „Solidarité" és a „Bulletin de la Fédération Jurassienne" szerkesztője; a hágai kongresszuson bomlasztó tevékenysége miatt kizárták az Internacionáléból; az első világháború idején szociálsoviniszta. – *329*

GUIZOT, François-Pierre-Guillaume (1787–1874) – francia történész és politikus, orléanista; 1832–37 közoktatásügyi miniszter; 1840 londoni nagykövet; 1840–47 külügyminiszter; 1847–48 miniszterelnök. — *317*

GUSZTÁV, III. (1746–1792) – svéd király 1771–1792. – *22* (30)

GÜLICH, Gustav von (1791–1847) – német vállalkozó, közgazdász és gazdaságpolitikus, feltaláló; a német védővámosok feje. – *17*

– *Geschichtliche Dartstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unserer Zeit* (A kereskedelem, az iparok és a földművelés történeti leírása korunk legjelentősebb kereskedelmi államaiban), Jéna 1830. – *17*

GYÖRGY, V. (1819–1878) – hannoveri király 1851–1866. – *490*

H

HADRIANUS, Publius Aelius (76–138) – római császár 117–138. – *427*

Hannoveri király *lásd* György, V.

«*Hansard's Parliamentary Debates*» (Hansard parlamenti vitái), London. – *87 89 91 94 95 97 99 101 104 105 110 112 113 115 123 128 129 141 142 143 151 155 156 158 160 161 163 164* (145)

HANSEMANN, David Justus Ludwig (1790–1864) – német nagytőkés, a rajnai liberális burzsoázia egyik vezetője; 1848 márc.–szept. porosz pénzügyminiszter. – *316*

HARDIE, James Keir (1856–1915) – angol bányász, majd publicista; reformista; 1888-tól a Skót Munkáspárt vezetője; 1893-tól a Labour Party egyik vezető személyisége. – *308*

HARTLEY, David (1705–1757) – angol orvos és materialista filozófus. – *275*

HAXTHAUSEN, August, Freiherr von (1792–1866) – porosz kormánytanácsos, közgazdasági író; reakciós; elsőnek írta le az oroszországi paraszti földközösséget (obscsinát). – *395 404*

– *Studien über die innern Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Russlands* (Tanulmányok Oroszország belső állapotairól és a nép életéről, különös tekintettel falusi intézményeire), I–II. köt. Hannover 1847, III. köt. Berlin 1852. – *395 404*

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831) – német objektív idealista filozófus. – *278 294 316 317 323*

– *Grundlinien der Philosophie des Rechts etc.* (A jog filozófiájának alapvonalai stb.) (1820); „Werke" („Művei"), VIII. köt., kiadta E. Gans, Berlin 1833. – *187* (204)

HEINE, Heinrich (1797–1856) – német költő és író; 1843-tól Marx barátja. – *46 374 433*

– *Die Heimkehr* (A hazatérés). – *341* (385)

– *Zur Beruhigung* (Megnyugtatásul). – *374 433* (403)

HENRIK, IV. (1553–1610) – francia király 1589–1610. – *336* (11)

HENRIK, VII. (1457–1509) – angol király 1485–1509. – *282* (306)

HENRIK, VIII. (1491–1547) – angol király 1509–1547. – *282*

HERZEN, Alekszandr Ivanovics (1812–1870) – orosz forradalmi demokrata filozófus, publicista és író; emigráns; a „Kolokol" és a „Poljarnaja Zvezda" szerkesztője és kiadója. – *395 396 404* (85)
– *Levelek Lintonhoz.* – *395–396* (440)

Hesseni választófejedelem *lásd* Frigyes Vilmos, I.

HOBBES, Thomas (1588–1679) – angol filozófus, mechanikus materialista; az abszolút monarchia híve. – *274 275 276 283*
– De cive (A polgárról) 1642 (1647). – *283* (307)

HODGSKIN, Thomas (1787–1869) – angol közgazdász, ricardiánus szocialista. – *268* (287)

HOPKINS, Thomas (XVIII–XIX. sz.) – angol közgazdász, több gazdaságpolitikai és meteorológiai mű szerzője. – *268* (287)

HUNTER, Henry Julian (XIX. sz.) – angol orvos. – *116*

HYNDMAN, Henry Mayers (1842–1921) – angol ügyvéd és publicista, reformista; a nyolcvanas években a Szociáldemokrata Szövetség egyik alapítója és vezetője; az első világháborúban szociálsoviniszta; 1916-ban imperialista háborús politikája miatt kizárták a brit szocialista pártból; John Broadhouse álnéven lefordította angolra a „Tőke" első kötetének egy részét. – *55 56* (95 101 182)

I

IBSEN, Henrik (1828–1906) – norvég drámaíró. – *74*

IGLESIAS, Posse Pablo (1850–1925) – spanyol nyomdász, publicista; 1871–72 az I. Internacionálé spanyol föderális tanácsának tagja, 1871–73 az „Emancipación" szerkesztője, 1872–73 az új madridi föderáció tagja; harcolt az anarchista befolyás ellen; 1879-ben részt vett a spanyolországi Szocialista Munkáspárt alapításában; később a párt reformista szárnyának egyik vezetője. – *443* (414 486)

Irenaeus *lásd* Eirénaiosz

J

JANCSUK, Nyikolaj Andrejevics (1859–1921) – orosz etnográfus, népdalgyűjtő; a nyolcvan–kilencvenes években „A Természettudományok, az Antropológia és az Etnográfia Barátainak Társasága" etnográfiai szakosztályának titkára. – *331*

Jekatyerina *lásd* Katalin, II.

JONES, Richard (1790–1855) – angol közgazdász, felismerte a kapitalizmus bukásának szükségességét. – *159* (185)

»*Journal Officiel de la République française*« (A francia köztársaság hivatalos lapja), Párizs. – *181* (199)

JÓZSEF, II. (1741–1790) – Mária Terézia fia; társuralkodó 1765–1780, osztrák császár és (koronázatlanul) magyar király 1780–1790, német–római császár 1765–1790. – *18 19*

Die Jurafoderation und Michael Bakunin (A jurai föderáció és Mihail Bakunyin); „Berliner Volkstribüne", 1892 aug.–nov. – *327* (362)

JUVENALIS, Decimus Junius (kb. 60–kb. 140) – római szatírakoltő.
– *Satirae* (Szatírák). – *490* (517)

K

KANITZ, Hans Wilhelm Alexander, Graf von (1841–1913) – porosz konzervatív politikus, 1889–1913 a Reichstag tagja. – *461*

KANT, Immanuel (1724–1804) – német filozófus. – *278*

KÁROLY, I. (Stuart) (1600–1649) – angol király 1625–1649. – *282*

KÁROLY, X. (1757–1836) – francia király 1824–1830. – *28*

KÁROLY, XII. (1682–1718) – svéd király 1697–1718. – *15*

KATALIN, II. (Nagy) (1729–1796) orosz cárnő 1762–1796. – *12 17–22 24 26 35* (28 30)

KAUTSKY, Karl (1854–1938) – német publicista, szociáldemokrata; 1883–1917 a „Neue Zeit" szerkesztője; kezdetben a marxizmus híve, később opportunista, a centrizmus fő ideológusa. – *18* (13 131 261 452)
– *Thomas More und seine Utopie. Mit einer historischen Einleitung* (Thomas More és Utópiája. Történelmi bevezetéssel), Stuttgart 1888. – *18*

KAUTSKY, Louise – osztrák szocialista, Karl Kautsky első felesége; 1890-től Engels titkárnője. – *247* (322)

Kékkönyvek (Blue Books) – az angol parlament időszakos dokumentumkozlő kiadványai. London. – *123 139* (179)

KELLEY-WISCHNEWETZKY, Florence (1859–1932) – amerikai írónő, szocialista, majd polgári reformista; „A munkásosztály helyzete Angliában" fordítója. – *248 296*

KENNAN, George (1845–1924) – amerikai újságíró és utazó; 1885–86-os szibériai utazásáról cikksorozatot írt. – *39* (76)

KERESZTÉLY, glücksburgi herceg (1818–1906) – 1852-től dán trónörökös, IX. Keresztély néven dán király 1863–1906. – *32* (58)

KOKOSKY, Samuel (1838–1899) – publicista, 1872-ben csatlakozott a szociáldemokráciához; tobb szociáldemokrata lap szerkesztője. – *329*

„*Колокол*" (A Harang), London, majd Genf. – *47* (85)

KONSTANTIN PAVLOVICS (1779–1831) – orosz nagyherceg, I. Pál második fia; 1814-től a lengyelországi hadsereg parancsnoka, 1814–31 Lengyelország helytartója. – *30*

KOVALEVSZKIJ, Makszim Makszimovics (Maxime Kovalevsky) (1851–1916) – orosz etnográfus, társadalomtörténész és jogász. – *273*
– *Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété* (A család és a tulajdon fejlődési eredetének táblája), Stockholm 1890. – *273* (293 295)
– *Род* (Nemzetség); „*Первобытное право*" (Őstársadalmi rend), I. füzet, Moszkva 1886. – *273*

KÖLLER, Ernst Matthias von (1841–1928) – porosz konzervatív politikus; 1881–88, a Reichstag tagja, 1894–95 porosz belügyminiszter. – *491* (518)

KROISZOSZ (i.e. VI. sz.) – Lüdia királya i.e. 560–546. – *6* (12)

KRUPP, Friedrich Alfred (1854–1902) – német nagyiparos, fegyver- és ágyúgyáros. – *469*

KUHLMANN, Georg (szül. 1812) – német kalandor; prófétának adta ki magát a svájci német kézmuvesek előtt és az „igazi szocializmust" prédikálta, később kiderult, hogy az osztrák kormányzat szolgálatában álló provokátor. – *424 425* (470)

– [Névtelenul:] *Die neue Welt oder das Reich des Geistes auf Erden.* Verkundigung. (Az új világ vagy a szellem birodalma a foldon. Híruladás.) Genf 1845. – *425*

L

Lafargue, Laura *lásd* Marx, Laura

LAFARGUE, Paul (1842–1911) – francia szocialista; az Internacionálé Főtanácsának tagja, 1866–69 Spanyolország ugyeivel megbízott titkár; részt vett az Internacionálé franciaországi, spanyolországi és portugáliai szekcióinak megalapításában; 1872-ben küldött a hágai kongresszuson, a francia munkáspárt egyik alapítója; Marx és Engels híve, 1868-tól Marx veje. – *226 246 270 467* (95 111 115 127 240)

LAJOS, XIV. (1638–1715) – francia király 1643–1715. – *17 243*

LAJOS, XVI. (1754–1793) – francia király 1774–1792. – *182* (29)

LAJOS FÜLÖP (1773–1850) – orléans-i herceg; francia király 1830–1848. – *179 282 287* (49)

LAMENNAIS (La Mennais), Hugues-Félicité-Robert de (1782–1854) – francia abbé, publicista, keresztényszocializmust hirdetett, az egyház és az állam szétválasztásáért kuzdott; 1848-ban az alkotmányozó nemzetgyulés tagja (hegypárti). – *425*

LAPLACE, Pierre-Simon, marquis de (1749–1827) – francia matematikus, csillagász és fizikus; Kanttól fuggetlenul kifejtette és matematikailag megalapozta a naprendszer gázszerű kódtomegből való keletkezésének hipotézisét. – *277*

– *Traité de mécanique céleste* (Értekezés az égi mechanikáról), I–V. kot., Párizs VII. év [1798–99]. – *277*

LASKER, Eduard (1829–1884) – német politikus, a nemzeti liberális párt egyik alapítója. Bismarck politikájának támogatója. – *129 161* (137)

LASSALLE, Ferdinand (1825–1864) – német iró és politikus; részt vett az 1848-as forradalomban; 1863-ban az Általános Német Munkásegylet megalapítója; támogatta Németország „felülről" való egyesítését; a német szociáldemokráciában az opportunista irányzat első képviselője. – *46 51 60 62 80 105 213 232 233 269 293 294 391 484*

– *F. Lassalle's Reden und Schriften. Neue Gesamtausgabe. Mit einer biogr. Einl. hrsg. von E. Bernstein* (F. Lassalle beszédei és írásai. Összes Muveinek új kiadása. Életrajzi bevezetéssel ellátta és kiadta E. Bernstein), London. I–III. kot. Berlin 1892–93. – *233* (247)

LATHAM, Robert Gordon (1812–1888) – angol nyelvész, orvos és etnográfus. – *204*

– *Descriptive Ethnology* (Leíró néprajz), I–II. köt., London 1859. – *204*

LAVELEYE, Emile-Louis-Victor, baron de (1822–1892) – belga polgári történész és kozgazdász; katedraszocialista. – *99 149*

LAZZARONI, Cesare, báró (szül. 1825) – a Banca Romana főpénztárosa. – *339 340 342*

LAZZARONI, Michele, báró – Cesare Lazzaroni unokaoccse. – *340*

LEDRU-ROLLIN, Alexandre-Auguste (1807–1874) – francia ügyvéd, publicista, a kispolgári demokraták egyik vezetője; a „Réforme" szerkesztője; 1848-ban az ideiglenes kormány belügyminisztere és a végrehajtó bizottság tagja; az alkotmányozó és a törvény-

hozó nemzetgyűlés tagja (hegypárti); az 1849 jún. 13-i tüntetés után Angliába emigrált; 1870-ben visszatért, 1871-ben a nemzetgyűlés tagja; a német békeszerződés elleni tiltakozásul lemondott. – *391 415* (347 459)

LESSEPS, Charles-Aimée-Marie (1849–1923) – Ferdinand Lesseps fia, a Panama-perben 1 évi börtönre ítélték. – *341*

LESSEPS, Ferdinand-Marie, vicomte de (1805–1894) – francia mérnök és üzletember, nemzetközi társaságot szervezett a Szuezi-csatorna építésére (1859–1869); mint a Panama-csatorna építésére alakult társaság vezetőjét, a Panama-botrány lelepleződésekor 5 évi börtönre ítélték. – *341*

LESSNER, Friedrich (1825–1910) – német szabó, a Kommunisták Szövetségének tagja; részt vett az 1848–49-es forradalomban; a kölni kommunista-perben 3 évi várbörtönre ítélték; 1856-ban Londonba emigrált, részt vett az Internacionálé minden kongresszusán és konferenciáján, tagja a Főtanácsnak, a londoni Német Munkás Művelődési Egyletnek, a brit föderális tanácsnak, egyik alapítója az angol Független Munkáspártnak; Marx és Engels híve. – *247*

LEUTHNER, Karl (szül. 1869) – osztrák szociáldemokrata, az „Arbeiterzeitung" szerkesztőségének tagja; 1911-től az osztrák államtanács tagja. – *384*

LEVI, Leone (1821–1888) – angol közgazdász és statisztikus. – *256 305*

LIEBIG, Justus, Freiherr von (1803–1873) – német kémikus, az agrokémia megalapítója. – *293*

LIEBKNECHT, Wilhelm (1826–1900) – német szocialista; a Kommunisták Szövetségének tagja és az 1848-as forradalom résztvevője, utána Svájcba, majd Londonba emigrált; 1862-ben visszatért Németországba; az Internacionálé tagja és a német szociáldemokrata munkáspárt egyik megalapítója, a „Vorwärts" szerkesztője, később a II. Internacionálé egyik fő szervezője; Marx és Engels híve. – *60 80 105 219 232 233 506* (1 108 132 133 141 189 231 242 421)

LIEVEN, Krisztofor Andrejevics, herceg (1774–1839) – orosz diplomata; 1810–12 berlini követ; 1812–34 londoni nagykövet. – *12 28*

– *Dépêche secrète et confidentielle du comte Lieven, en date de Londres, le 18/30 octobre 1825* (Lieven gróf titkos és bizalmas jelentése, kelt Londonban 1825 október 18-án [30-án]); „Recueil de documents relatifs à la Russie, pour la plupart secrets et inédits, utiles à consulter dans la crise actuelle" (Az Oroszországra vonatkozó, nagyrészt titkos és kiadatlan, a jelenlegi válságban hasznos eligazodást nyújtó okmányok gyűjteménye), Párizs 1854. – *28*

LINTON, William James (1812—1898) – angol faszobrász, vésnök és író; részt vett a chartista mozgalomban, „The English Republic" címmel lapot alapított. – *396* (440)

LIPÓT, II. (1747—1792) – német-római császár 1790—1792. – *21*

LOCKE, John (1632–1704) – angol szenzualista filozófus, közgazdász. – *275 276*

– *An Essay Concerning Human Understanding* (Tanulmány az emberi értelemről), London 1710. – *275* (296)

Longuet, Jenny *lásd* Marx, Jenny

Louis Bonaparte *lásd* Napóleon, III.

Louis Napoléon *lásd* Napóleon, III.

LUBBOCK, Sir John (1899-től) Lord Avebury (1834–1913) – angol biológus, zoológus, etnológus és archeológus; darwinista; liberális politikus. – *205–207*

– *The Origin of Civilisation and the Primitive Condition of Man etc.* (A civilizáció eredete és az ember kezdetleges állapota stb.), London 1870; IV. kiad., London 1882. — *205 207*

LUKIANOSZ, szamoszatai (kb. 120–kb. 180) – gorog szatírikus író. – *423 424*
– *De morte Peregrini* (Peregrinosz halála). Németre ford. August Pauly. XII. kot., Stuttgart 1831. – *423–424* (468)

LUTHER, Martin (1483–1546) – a német reformáció vezére; a paraszthábor úval szemben szovetkezett a katolikus ellenforradalommal, a Biblia fordítója. – *281*

LÜCKE, Gottfried Christian Friedrich (1791–1855) – protestáns teológus; bonni, majd göttingai egyetemi tanár, teológiai múvek szerzője – *437*

M

MACKINLEY, William (1843–1901) – amerikai republikánus párti politikus, az Egyesült Államok elnoke 1897–1901. – *313* (332)

MACLENNAN, John Ferguson (1827–1881) – skót jogász és történész. – *203–207 208 209*
– *Studies in Ancient History, comprising a Reprint of „Primitive Marriage etc."* (Őstörténeti tanulmányok; tartalmazza a „Kezdetleges házasság stb." újranyomását), London 1876; új kiad. London és New York 1886. – *204 205 206 209* (224 227)

MAC-MAHON, Marie-Edme-Patrice-Maurice, comte de, (1859-től) duc de Magenta (1808–1893) – francia tábornok, majd tábornagy, bonapartista; részt vett az algériai, a krími és az itáliai háborúban; 1864–70 Algéria fókormányzója; 1870-ben Sedannál 100 000 fónyi hadsereg élen kapitulált; 1871-ben a Kommunt vérbefojtó versailles-i csapatok fóparancsnoka; 1873–79 koztársasági elnok. – *444 482* (198 391)

MANNERS, John James Robert, Earl of Rutland (1818–1906) – angol politikus, tory; a negyvenes években az „Ifjú Anglia" csoport tagja; tobbszor miniszter. *289*
– *England's Trust* (Anglia bizodalma). – *289* (315)

MANTELL, Gideon Algernon (1790–1852) – angol orvos, paleontológus es geológus. – *276*

MANTEUFFEL, Otto Theodor, Freiherr von (1805–1882) – porosz reakciós politikus; 1848–50 belugyminiszter; 1850–58 miniszterelnok és kulügyminiszter. – *44*

MARCUS, Aurelius Antonius (121–180) – római császár 161–180, sztoikus filozófus. – *427*

MÁRIA TERÉZIA (1717–1780) – magyar királynó 1740–1780; német-római császárné 1745–1780; az osztrák orokos tartományok uralkodója 1740–1780. – *19*

MARRAST, Armand (1801–1852) – francia publicista, mérsékelt polgári republikánus; a „National" fószerkesztője, 1848-ban az ideiglenes kormány tagja, Párizs fópolgármestere; 1848–49 az alkotmányozo nemzetgyulés elnoke – *232*

Marseillaise *lásd* Rouget de Lisle

MARTIGNETTI, Pasquale – olasz szocialista, Marx és Engels olasz fordítója. – *199 200*

MARTINI, Ferdinando (1841–1928) – olasz politikus, újságíró és drámaíró, az ún. polgári „baloldal" képviselője; 1892–93 kozoktatásugyi miniszter. – *339*

MARX, Eleanor (Tussy) (1855–1898) – Marx legfiatalabb lánya; 1884-től részt vett az angol és a nemzetkozi munkásmozgalomban; Dr. E. Aveling felesége. – *55 57 86 100 101 103 149–152 155–159 163 166 247* (7 95 96 99 101 182 183 226)

MARX, Heinrich (1782–1838) – Karl Marx apja, trieri ugyvéd. – *316*

MARX, Jenny (szul. von Westphalen) (1814–1881) – Marx felesége és munkatársa. – *246 317 323*

MARX, Jenny (1844–1883) – Marx legidősebb lánya, a nemzetkozi munkásmozgalom részvevője; 1872-től Charles Longuet felesége. – *246 323*

MARX, Karl Heinrich (1818–1883). *11 30 46 47 51 53 70 72 75 77 79 80 83 85–116 119 122–124 125–127 129–137 139–141 143–149 151 152 154–169 171 174 177 178 185 189 191–193 195 208 209 232 233 236 242 244 246 247 252 255 262 268–270 275 284 294 300 303 316–324 327 344 377 381 382 384 390 391 392 396 400 402 404 405 408 409–411 414 447 469 472 475 476 477 480 481 483 508* (3 82 93 91 118 132 134 141 175 177 185 202 209 240 262 346 348)

– *Zur Judenfrage* (A zsidókérdéshez), „Deutsch-Französische Jahrbücher", Párizs 1844. – *323* (159)

– *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung* (A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés), „Deutsch-Französische Jahrbücher", Párizs 1844. – *323* (359)

– és Friedrich ENGELS: *Die heilige Familie, oder Kritik der kritischen Kritik etc.* (A szent család vagy a kritikai kritika kritikája stb.), Majna-Frankfurt 1845. – *274–275 317 323* (298 359)

– *Misère de la philosophie. Réponse à la Philosophie de la misère de M. Proudhon* (A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhon úrnak „A nyomorúság filozófiája"-ra), Párizs–Brüsszel 1847. – *85 189 317 323*

– *Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhon's „Philosophie des Elends". Mit Vorwort und Noten von Friedrich Engels* (A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhonnak „A nyomorúság filozófiája"-ra. Friedrich Engels előszavával és jegyzeteivel), [Stuttgart 1885]; II. kiad. Stuttgart 1892. – *323* (286 359)

– *Miseria de la filosofía. Contestación á la filosofía de la miseria de Proudhon . . . precedida de una carta de Federico Engels* (A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhon úrnak „A nyomorúság filozófiája"-ra, Federico Engels előszavával), Madrid 1891. – *189 323*

Discours sur la question du libre échange, prononcé à l'Assotiation Démocratique de Bruxelles (Beszéd a szabadkereskedelem kérdéséről, elhangzott a brusszeli Demokrata Társaságban), Brüsszel 1848. – *317 323* (313)

– *Free Trade. A Speech delivered before the Democratic Club, Brussels, Belgium, Jan. 9, 1848. With extract from La Misère de la philosophie. Translated into English by Florence Kelley-Wischnewetzky. With preface by Frederick Engels.* (Szabadkereskedelem. Beszed a brusszeli [Belgium] Demokrata Társaságban 1848 jan. 9-én. Angolra fordította Florence Kelley-Wischnewetzky. Frederick Engels előszavával), Boston 1889. – *323* (59)

– és Friedrich ENGELS (névtelenul): *Manifest der Kommunistischen Partei* (A Kommunista Párt kiáltványa), London 1848. – *47 48 52 53 232 233 261 262 264 270 317 323 344 347 475 477 484* (159)

– és Friedrich ENGELS: *Das Kommunistische Manifest* (A Kommunista Kiáltvány). Új kiadás, a szerzők előszavával, Lipcse 1872. – *48*

– és Friedrich ENGELS: *Das Kommunistische Manifest* (A Kommunista Kiáltvány), III. jogosított német kiadás, a szerzők előszavával, Hottingen-Zurich 1883. – *47*

– és Friedrich ENGELS: *Das Kommunistische Manifest* (A Kommunista Kiáltvány). IV. jogosított német kiadás, Friedrich Engels új előszavával. London 1890. – *323*

és Friedrich ENGELS: *Манифест Коммунистической партии* (A Kommunista Párt kiáltványa), Genf 1882. – *47 402*

– és Friedrich ENGELS: *Manifest komunistyczny* (A Kommunista Kiáltvány), Genf 1883. – *48 264–265* (283)

– és Friedrich ENGELS: *Manifeste du parti communiste* (A Kommunista Párt kiáltványa); „Le Socialiste", Párizs 1885 aug. 29.–nov. 7. – *48*

– és Friedrich ENGELS: *Det Kommunistiske Manifest* (A Kommunista Kiáltvány), Koppenhága 1885. – *48*

– és Friedrich ENGELS: *Manifiesto del Partido Comunista* (A Kommunista Párt kiáltványa), Madrid 1886. – *51* (88)

– és Friedrich ENGELS *Manifesto of the Communist Party* (A Kommunista Párt kiáltványa). Jogosított angol fordítás, kiadta és jegyzetekkel ellátta Frederick Engels, London 1888. – *51*

– es Friedrich ENGELS *Zwei politische Prozesse. Verhandelt vor den Februar-Assisen in Koln* (Két politikai per. Tárgyaltatott a kolni februári eskudtszék előtt), Koln 1849. – *323* (359)

– *Lohnarbeit und Kapital* (Bérmunka és tőke), „Neue Rheinische Zeitung", 1849 ápr. 5.–11.; Hottingen-Zurich 1884, Engels bevezetesevel, Berlin 1891. – *191* (359)

– *Der 18te Brumaire des Louis Napoléon* (Louis Napoléon brumaire tizennyolcadikája); „Die Revolution Eine Zeitschrift in zwanglosen Heften", I fuz , New York 1852 – *318 323* (359)

– *Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte* (Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája), II. kiad., Hamburg 1869, III. kiad., Hamburg 1885 – *177 318 323 477*

– *Le dix-huit Brumaire de Louis Bonaparte* (Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája). Lille 1891. – *323*

– *Enthullungen uber den Kommunistenprozess zu Koln* (Leleplezések a kolni kommunistaperről). Bázel 1852, Boston 1853, új kiadás F. Engels bevezetésével és dokumentumokkal, Hottingen-Zurich 1885. – *318 323* (359)

Revelations of the Diplomatic History of the 18th century (Leleplezések a XVIII század diplomaciai tortenetéről) – [1856 57.] *323* (359)

– *Zur Kritik der politischen Ökonomie* (A politikai gazdaságtan bírálatához), Első fuzet, Berlin 1859. – *191 193 319 324* (359)

– *Herr Vogt* (Vogt ur), London 1860. – *319 324 390* (359)

– (Nevtelenul) *Address and provisional rules of the Working Men's International Association, established September 28, 1864, at a public meeting held at St. Martin's Hall, Long Acre, London* (A londoni St. Martin's Hallban 1864 szeptember 28-án tartott nyilvános gyülésen megalakult Nemzetkozi Munkásszovetség alapító uzenete és ideiglenes szervezeti szabalyzata), London 1864 – *51 52 86 88 89 96 97 101 102 106 111–112 113 114 121 127 128 130 136 139 140 155 156 158 160 161 163 319 324* (357 359)

– *Das Kapital Kritik der politischen Ökonomie* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), I. kot. 1. konyv „Der Produktionsprozess des Kapitals" (A toke termelési folyamata), Hamburg 1867. – *30 85 86 90 96 105 106–108 113 114 129 137 138 162 193 195 233 270 319 324 396 404 409 410* (359)

– – II. kiad , Hamburg 1872. – *101 107 156 158 404*

– – III. kiad., Hamburg 1883. – *86 107 122 160 163 242*

– – IV. kiad., kiadta Friedrich Engels, Hamburg 1890. – *85 86 101 106 107 159 160 173 324*

– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), II. kot. 2. konyv „Der Zirkulationsprozess des Kapitals" (A tőke forgalmi folyamata), kiadta Friedrich Engels, Hamburg 1885. – *319 324 409 410* (359)

– *Das Kapital Kritik der politischen Ökonomie* (A toke. A politikai gazdaságtan bírálata), III. kot. 3. konyv. „Der Gesamtprozess der kapitalistischen Produktion" (A tőkés termelés osszfolyamata), kiadta Friedrich Engels, Hamburg 1894 – *244 319 320 324 392 409 410* (359 401)

– *Capital. A Critical Analysis of Capitalist Production* (A toke A tőkés termelés kritikai elemzése), 1. kot , ford. S. Moore és E. Aveling, Engels kiad., London 1887. – *159 252 270* (271)

– és Friedrich ENGELS (névtelenul)· *Allgemeine Statuten und Verwaltungs-Verordnungen der Internationalen Arbeiterassoziation.* Amtliche deutsche Ausgabe, revidiert durch den Generalrat (A Nemzetkozi Munkásszovetség általános szervezeti és ugyviteli szabályzata. A Fotanacs által átnézett hivatalos német kiadás), Lipcse [1871]. – *213–214* (232 359)

– *The General Council of the International Workingmen's Association on the War* (A Nemzetközi Munkásszovetség Főtanácsának üzenete a háborúról), London 1870 júl. 23. – *177 178 508* (359)
– *Second Address of the General Council of the International Workingmen's Association on the War* (A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának második uzenete a háborúról), London 1870 szept. 9. – *177 178 236* (359)
– *The Civil War in France. Address of the General Council of the International Workingmen's Association* (A polgárháború Franciaországban. A Nemzetközi Munkásszovetség Főtanácsának üzenete). II., átnézett kiad., [London] 1871. *324* (359)
– *Der Bürgerkrieg in Frankreich. Adresse des Generalrats der Internationalen Arbeiterassoziation an alle Mitglieder in Europa und den Vereinigten Staaten. Separatabdruck aus dem »Volksstaat«* (A polgárháború Franciaországban. A Nemzetközi Munkásszövetseg Főtanácsának üzenete minden taghoz Európában és az Egyesült Államokban. Különlenyomat a „Volksstaat"-ból), Lipcse 1871; III. német kiad., Engels előszavával, Berlin 1891. – *324*
– és Friedrich ENGELS: *L'Alliance de la Démocratie Socialiste et l'Association Internationale des Travailleurs, Rapport et documents publiés par ordre du Congrès International de la Haye* (A Szocialista Demokrácia Egyesülése és a Nemzetkozi Munkásszövetség. A hágai nemzetközi kongresszus rendelkezése alapján közzétett jelentés és dokumentumok), London, Hamburg 1873. – *326* (367)
– és Friedrich ENGELS: *Ein Komplott gegen die Internationale Arbeiterassoziation. Im Auftrage des Haager Kongresses verfasster Bericht über das Treiben Bakunins und der Alliance der sozialistischen Demokratie.* (Összeesküvés a Nemzetközi Munkásszovetség ellen. A hágai kongresszus megbízásából készített jelentés Bakunyinnak és a Szocialista Demokrácia Egyesulésének üzelmeiről), Braunschweig 1874. – *326* (359 366)

MARX, Laura (1845–1911) – Marx középső lánya, a francia munkásmozgalom képviselője; 1868-tól Paul Lafargue felesége. – *246* (87 211)

MATKIN, William – angol trade unionista, az ácsok és asztalosok szakszervezetének vezetője; a kilencvenes években ellenezte a trade unionok részvételét a nemzetkozi szocialista mozgalomban. – *311*

MAZZINI, Giuseppe (1805–1872) – olasz polgári demokrata forradalmár; az itáliai nemzeti felszabadító mozgalom egyik vezetője, 1849-ben a Római Koztársaság ideiglenes kormányának elnöke; 1850-ben Londonban az Európai Demokrácia Kozponti Bizottságának egyik szervezője; 1864-ben megkísérelte befolyása alá vonni az I. Internacionálét, majd 1871-ben szembefordult vele. – *35 319 414*

MEHMED (Mohamed) Ali (1769–1849) – Egyiptom orokos helytartója 1805–1849; számos haladó reformot vezetett be; 1831–33 és 1839–40 háborút viselt a torok szultán ellen Egyiptom függetlenségéért. – *30* (43 51 52 466)

MEHRING, Franz (1846–1919) – német szociáldemokrata, irodalomkritikus és történetíró, a német szociáldemokrácia balszárnyának egyik vezére, majd a Spartakus Szövetség tagja és a német Kommunista Párt egyik megalapítója. – *166*
– *Die Deutsche Sozialdemokratie etc.* (A német szociáldemokrácia stb.), Bréma 1878. *166*

MENGER, Anton (1841–1906) – osztrák jogász, egyetemi tanár. *268 421*
– *Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag in geschichtlicher Darstellung* (A teljes munkabérre való jog, történeti ábrázolásban), Stuttgart 1886. – *421* (287)

MESA Y LEOMPART, José (1840–1904) spanyol nyomdász, az Internacionálé spanyolországi szekcióinak egyik szervezője; 1871–72 a spanyol foderális tanács tagja; 1871–73 az „Emancipación" szerkesztője, 1872–73 az új madridi foderácio tagja, harcolt az anarchizmus ellen; a marxizmus első spanyolországi propagandistái közé tartozott, 1879-ben a spanyol szocialista munkáspárt egyik alapító tagja; Marx és Engels több művét fordította spanyolra. – *189* (205)

METTERNICH-Winneburg, Klemens Wenzel Lothar, Fürst von (1773–1859) – osztrák politikus és diplomata; 1809 21 külügyminiszter, 1821–48 kancellár; a Szent Szövetség egyik megszervezője. – *31* (194)

MICELI, Luigi (1824–1906) – olasz politikus, részt vett az 1848 49-es forradalomban és a nemzeti felszabadító mozgalmakban; 1861-től parlamenti képviselő, az ún. polgári „baloldalhoz" tartozott; 1879–81, 1888–91 földművelés- és kereskedelemügyi miniszter. – *338*

MIHAJLOVSZKIJ, Nyikolaj Konsztantyinovics (1842–1904) – orosz szociológus, publicista és irodalomkritikus, a liberális narodnyikok kiemelkedő ideológusa, a marxizmus ellenfele; az „Otyecsesztvennije Zapiszki" és a „Russzkoje Bogatsztvo" szerkesztője. – *404* (445 446)

MIKLÓS, I. (1796–1855) – orosz cár 1825–1855. – *29 31–33 241 344 405 498* (50)

MIKLÓS, II. (1868–1918) – orosz cár 1894–1917. – *489* (514)

MIKLOŠIČ, Franc (1813–1891) – szlovén nyelvész, a szláv összehasonlító nyelvészet megalapítója. – *16*

MIQUEL, Johannes (1828–1901) – német politikus, fiatal korában a Kommunisták Szövetségének tagja, később nemzeti liberális; 1867-től Reichstag-képviselő, 1890–1901 pénzügyminiszter. – *220*

Miscellaneous Statistics of the United Kingdom (Az Egyesült Királyság különféle statisztikái), VI. rész, London 1866. – *123*

MOLIÈRE (Jean-Baptiste Poquelin) (1622–1673) – francia vígjátékíró. – *124 133 138 145 169 171* (168)

MOLTKE, Helmuth Karl Bernhard, Graf von (1800–1891) – porosz katonatiszt, vezértábornagy, katonai szakértő és író, a porosz militarizmus és sovinizmus egyik ideológusa; 1857–71 a porosz és 1871–88 a császári vezérkar főnöke. – *3 5 29 41* (78)

– *Der russisch-türkische Feldzug in der europäischen Türkei 1828 und 1829* (Az 1828–1829-es orosz–török hadjárat az európai Törökországban), Berlin 1845. – *29–30*

MOODY, Dwight Lyman (Ryther) (1837–1899) – amerikai prédikátor. – *287*

MOORE, Samuel (1830–1912) – angol bíró, Marx és Engels barátja, a „Kommunista Kiáltvány"-nak és a „Tőke" első kötetének angol fordítója. – *51* (271)

MORGAN – amerikai tábornok, Lewis Henry Morgan fivére. – *209*

MORGAN, Lewis Henry (1818–1881) – amerikai etnológus, archeológus és őstörténész. – *200 204–209*

– *League of the Ho-dé-no-sau-nee or Iroquois* (A ho-dé-no-sau-nee-k vagy irokézek szövetsége), Rochester 1851. – *204*

– *Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family* (Vérrokonsági és rokonsági rendszerek az emberi családban), Washington 1871. – *206*

– *Ancient Society or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization* (Az őstársadalom, vagy kutatások az emberi haladás vonalairól, a vadságtól a barbárságon át a civilizációig). London 1877. – *207*

– *Die Urgesellschaft. Untersuchungen über den Fortschritt der Menschheit aus der Wildheit durch die Barbarei zur Zivilisation* (Az őstársadalom. Kutatások az emberiség haladásáról a vadságból a barbárságon át a civilizációhoz). Ford. W. Eichhoff, K. Kautsky közreműködésével, Stuttgart 1891. – *208*

»*The Morning Advertiser*« (A Reggeli Hírkozlő), London. – *91 92 93 100 111 112 143 151 161* (148)

»*The Morning Herald*« (A Reggeli Hírnök), London. – *92 93 111* (150)

»*The Morning Post*« (A Reggeli Posta), London. – *93 111* (151)

»*The Morning Star*« (A Hajnalcsillag), London. – *90 92 93 100 106 107-108 111 112 113 143 151 161* (147)

MORUS (More), Sir Thomas (1478 1535) – angol politikus, lordkancellár; humanista író, utópikus kommunista. – *18*

MOSZKHOSZ (i. e. II. sz.) – görög költő. – *445*

MUNDELLA, Anthony John (1825 1897) – angol államférfi és gyáros; 1868 óta a parlament tagja, több ízben miniszter. – *130 143*

N

NABUKODONOZOR (Nabu-kudurri-usszur, Nebukadnécár), II. (i.e. kb. 625-562) – az újbabiloni világbirodalom alapítója és fejdelme i.e. kb. 605 kb. 562. – *429* (484)

NADEJDE, Joan (1854-1928) – román publicista, szociáldemokrata, Engels több művét románra fordította; a kilencvenes években opportunista; 1899-ben csatlakozott a nemzeti liberális párthoz és fellépett a munkásmozgalom ellen. – *200*

Nagy Frigyes *lásd* Frigyes, II.

Nagy Péter *lásd* Péter, I.

NAPÓLEON, I. (Bonaparte) (1769 1821) – francia császár 1804 1814 és 1815. – *22 25 26 28 73 182 186 221 238 277 364 379 453* (25 31 33 34 37 39 40 41 42 194 197 239 310 513)

NAPÓLEON, III. (Louis Bonaparte) (1808 1873) – I. Napóleon unokaöccse; 1848 52 a második köztársaság elnöke; francia császár 1852-1870. – *33 35 36 177 179 180 255 265 286 303 318 323 352 477 481 504* (62 63 198 509)

Nassaui herceg *lásd* Adolf

»*Le National*« (Nemzeti Újság), Párizs. – *232*

NERO, Claudius Caesar Germanicus (37 68) – római császár 54 68. – *438 439*

NESSELRODE, Karl Vaszilievics, gróf (1780 1862) – orosz politikus és diplomata, kancellár; 1816 56 külügyminiszter. – *12 28 31*

»*Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie*« (Új Rajnai Újság. A demokrácia orgánuma), Köln. – *68 191 318 323* (117 346 363)

»*Neue Rheinische Zeitung, Politisch-ökonomische Revue*« (Új Rajnai Újság. Politikai-gazdasági szemle), London, Hamburg, New York. – *318 323 475 476 480* (348)

»*Die Neue Zeit*« (Az Új Idő), Stuttgart. – *109 173-174 227 301–307 314 366 450* (13 231 289 502)

»*New York Daily Tribune*« (New York-i Napi Híradó). – *318 323* (351)

NIEUWENHUIS, Ferdinand Domela (1846 1919) a holland Szociáldemokrata Munkáspárt egyik alapítója, 1888-tól parlamenti képviselő; a kilencvenes évektől anarchista. – *226* (242 418)

O

ORLEANS-OK – A Bourbonok ifjabb ága; a francia trónon 1830-1848. – *39* (197)

ORLOV, Alekszej Fjodorovics, gróf, 1856-tól herceg (1786–1861) – orosz katonatiszt, politikus és diplomata; a birodalmi tanács és a minisztertanács elnöke, 1858-ban a parasztkérdéssel foglalkozó főbizottság elnöke, a jobbágyfelszabadítás ellenzője. – *35*

OTHO, Marcus Salvius (32–69) – római politikus, Lusitania helytartója; 69 januárjában a Galba kormányzata elleni felkelést kihasználva praetorianus-összeesküvést szervezett és Galba megöletése után császárrá kiáltatta ki magát; 69 áprilisában katonai vereséget szenvedett a polgárháborús küzdelmekben és öngyilkos lett. – *438 439*

«Отечественные записки» (Honi Feljegyzések), Szentpétervár. – *404* (445 446)

OWEN, Robert (1771–1858) – angol utópikus szocialista. – *52 199 258 307 401*

OWENS, John (1790–1846) – angol kereskedő, a manchesteri Owens College alapítója. – *293 294* (321)

P

PÁL, I. (1754–1801) – orosz cár 1796–1801. – *13 22 29*

PALGRAVE, Robert Harry Inglis (1827–1919) –angol bankár és közgazdász; 1877–83 az „Economist" c. folyóirat kiadója. – *258 306*

PALMERSTON, Henry John Temple, Viscount (1784–1865) – angol politikus; eleinte tory, 1830-tól a whigek jobbszárnyának egyik vezetője; 1809–28 hadügyi államtitkár, 1830–34, 1835–41 és 1846–51 külügyminiszter, 1852–55 belügyminiszter, 1855–58, 1859–65 miniszterelnök. – *30 33 319 323*

»Il Parlamento« (A Parlament), Torino. – *342* (386)

PARNELL, William – angol asztalos, szakszervezeti funkcionárius, a nyolcvanas-kilencvenes években sikra szállt a trade unionok részvétele mellett a nemzetközi szocialista mozgalomban. – *311*

Le Parti socialiste. Organe du Comité Révolutionnaire Central« (A Szocialista Párt. A forradalmi központi bizottság orgánuma), Párizs. – *391* (435)

PÉTER, I. (Nagy) (1672–1725) – orosz cár 1682–1725. – *16–17* (21)

PÉTER, III. (1728–1762) – orosz cár 1761–1762. – *19* (58)

PHILÓ(N), alexandreiai (Philo Judaeus) (i. e. kb. 20– i. sz. 54) – a zsidó-alexandriai vallásos filozófia fő képviselője. – *427 430 435*

PÍ Y MARGALL, Francisco (1824–1901) – spanyol ügyvéd, író és politikus; a baloldali föderalista republikánusok vezetője; utópista szocialista eszmék hatása alatt 1854–65-ben és 1868–74-ben részt vett a polgári forradalomban, 1873 februártól júniusig belügyminiszter, 1873 június–júliusban a republikánus kormány ideiglenes elnöke. – *393*

PLEHANOV, Georgij Valentyinovics (1856–1918) – orosz forradalmár; az első orosz marxista csoport, a „Munka Felszabadítása" megalapítója (1883), a marxizmus kiváló propagandistája és úttörője Oroszországban; az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt III. kongresszusa után mensevik, az első világháború idején soviniszta. – *227 381 399 402* (13 84 418)

– *Наши разногласия* (Nézeteltéréseink), Genf 1885. – *396 399* (410 141)

– *Die sozialpolitischen Zustande Russlands im Jahre 1890* (Oroszország szociálpolitikai viszonya 1890-ben), „Die Neue Zeit", 1890–91 – *227*

»*The Portfolio, or a Collection of State Papers etc*« (Irattarca, avagy állami okmanyok gyujtemenye stb), London [1835–37] – *31* (55)

POZZO DI BORGO, Karl Andrej Oszipovics, grof (1764–1842) – korzikai szarmazasu orosz diplomata, 1814–21 párizsi kovet, 1821–35 nagykovet, 1835–39 londoni nagykovet – *12 28*

– *Dépêche réservee du general Pozzo di Borgo, en date de Paris du 4/16 Octobre 1825* (Pozzo di Borgo tábornok titkos jelentese, kelt Parizsban 1825 oktober 4–16-an), „Recueil de documents relatifs a la Russie, pour la plupart secrets et inedits, utiles a consulter dans la crise actuelle" (Az Oroszországra vonatkozó, nagyreszt titkos es kiadatlan, a jelenlegi válságban hasznos eligazodast nyujtó okmanyok gyujtemenye), Paris 1854 – *28*

PRIESTLEY, Joseph (1733–1804) – angol disszenter predikator, kemikus es fizikus, materialista filozofus, a francia forradalom iránti rokonszenve miatt Amerikaba kellett menekulnie, az oxigen eloállítoja – *275*

Programm der deutschen Arbeiterpartei (A Nemet Munkáspárt programja), „Protokoll des Vereinigungskongresses der Sozialdemokraten Deutschlands" (Nemetország szocialdemokratái egyesulési kongresszusának jegyzokonyve), Lipcse 1875 – *80–81 213* (232)

Programme électoral des travailleurs socialistes (A szocialista munkások választási programja), „L'Egalité", Párizs, 1880 jun 30 – *223* (240)

Le Programme du Parti Ouvrier par Jules Guesde et Lafargue (A Munkaspart programja, összeállította Jules Guesde es Lafargue), Párizs [1883] – *484* (511)

Programme et Règlement de l'Alliance Internationale de la Démocratie Socialiste (A Szocialista Demokrácia Nemzetkozi Egyesulesenek programja es szervezeti szabalyzata) Genf [1886] – *326*

Protokoll des Vereinigungskongresses der Sozialdemokraten Deutschlands (Nemetország szocialdemokratái egyesulési kongresszusának jegyzokonyve), Lipcse 1875 – *80–81 213* (231)

PROUDHON, Pierre-Joseph (1809–1865) – francia publicista, kispolgári szocialista, az anarchizmus egyik megalapitoja – *184–185 189 319 323 325 391 431 482* (91)

– *Idee générale de la revolution au XIXe siècle etc* (A forradalom altalanos eszmeje a XIX században stb), „Oeuvres completes" (Összes Muvei), X kot., Paris 1868 – *185* (20-)

Public Health. Report of the Medical Officer of the Privy Council (Kozegeszség. A Titkos Tanács tiszti fóorvosának jelentése) – *117 121*

– *6th Report. 1863* London 1864 – *121 122*

– *7th Report. 1864* London 1865 – *116* (102)

PUSKIN, Alekszandr Szergejevics (1799–1837) – orosz kolto – *25*

Евгений Онегин (Jevgenyij Anyegin) *25*

Q

QUELCH, Harry (1858–1913) – angol baloldali szocialista, az új trade unionok egyik vezetője, az angol munkásmozgalomban es a II. Internacionaleban harcolt az opportunizmus ellen – *311*

R

RAVÉ, Henri — francia újságíró, Engels több művének francia fordítója. – *200*

»*La Réforme*« (A Reform), Párizs. – *415* (459)

REINACH, Jacques, báró (megh. 1892) – francia bankár, a Panama-csatorna-társaság pénzügyeit intézte; a Panama-botrány kirobbanásakor ongyilkos lett. – *341*

RENAN, Joseph-Ernest (1823–1892) francia idealista filozófus, vallástörténész. – *422 426 428 432 437 440*

– *Saint Paul* (Szent Pál); „Histoire des origines du christianisme" (A kereszténység eredetének története), III. kot., Párizs 1869. – *432*

– *L'Antrechrist* (Az Antikrisztus); „Histoire des origines du christianisme" (A kereszténység eredetének története), IV. kot., Párizs 1873. – *440*

Report from the Select Committee on Mines; together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence . . . 23 July 1866 (A bányákkal foglalkozó szükebb bizottság jelentése; a bizottság tanácskozásaival, a vallomások jegyzőkönyvével . . . 1866 július 23.), London 1866. – *116* (163)

Report of the fifty-third Meeting of the British Association for the Advancement of Science; held at Southport in September 1883 (Jelentés a Tudomány Előmozdítására Alakult Brit Társaság ötvenharmadik közgyűléséről Southportban, 1883 szeptemberében), London 1884. – *258 306* (281)

Report of the Royal Commission on the housing of the working classes. England and Wales (A dolgozó osztályok lakásviszonyait vizsgáló királyi bizottság jelentése, Anglia és Wales), 1885. – *251 299* (267)

»*Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe*« (Rajnai Újság, politika, kereskedelem és ipar), Köln. – *316 323* (347 338)

RICARDO, David (1772–1823) – angol klasszikus közgazdász. – *193 195*

RICHTER, Eugen (1838–1906) – német politikus, kezdetben haladópárti, később a Német Szabadelvű Párt, majd a Szabadelvű Néppárt egyik vezetője; az északnémet, 1871-től a német Reichstag képviselője. – *362* (9)

La Riscossa (A Felkelés), Palermo. – *445* (491)

ROBIN, Paul (szül. 1837) francia tanító, bakunyinista; 1869-től az Alliance egyik vezetője; 1870–71-ben az I. Internacionálé Főtanácsának tagja, 1869-ben a bázeli kongresszuson, 1871-ben a londoni konferencián küldött. – *327* (107)

ROGERS, James Edwin Thorold (1823–1890) – angol közgazdász és gazdaságtörténész, a szabadkereskedők teoretikusa és gazdaságpolitikusa. *116*

– *A History of Agriculture and Prices in England from the Year after the Oxford Parliament (1259) to the Commencement of the Continental War (1793)* (A mezőgazdaság és az árak története Angliában az oxfordi parlament utáni évtől (1259) a kontinentális háború kezdetéig (1793)), Oxford 1866. – *116*

ROSCOE, Sir Henry Enfield (1833–1915) – angol kémikus. – *293*

ROTHSCHILDOK – nemzetközi bankház tulajdonosai. – *45 250 299 499*

ROUGET DE LISLE, Claude-Joseph (1760–1836) – francia katonatiszt, író és költő.

– *La Marseillaise* (A Marseillaise). – *239* (253)

ROUVIER, Maurice (1842–1911) – francia politikus, mérsékelt polgári republikánus, többször miniszter és miniszterelnök; a Panama-botrány kirobbanásakor ideiglenesen vissza kellett vonulnia. – *239 341 343*

ROY, Henry – angol orvos és közgazdász. – *172*

– (Névtelenül:) *The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844* (Az árfolyamok elmélete. Az 1844-es banktörvény), London 1864. – *87 88 90 104 106 107 110 124 128 135 137 138*

RÖSSLER, Konstantin (1820–1896) – német tisztviselő, publicista; mint a félhivatalos berlini Irodalmi Hivatal igazgatója (1877–1892) Bismarck politikáját támogatta. – *490*

RUDINI, Antonio Starrabba, marchese di (1839–1908) – olasz politikus, nagybirtokos, mérsékelt liberális; 1891–92, 1896–98 miniszterelnök, elnyomta a munkás- és parasztmozgalmakat. – *338 343*

RUGE, Arnold (1802–1880) – német publicista, ifjúhegeliánus; 1826-ban 14 évi várfogságra ítélték, 1830-ban szabadult, 1832-ben egyetemi magántanár, a „Hallische", majd a „Deutsche Jahrbucher" szerkesztője; 1844-ben Marxszal együtt a „Deutsch-Französiche Jahrbucher" kiadója; kispolgári demokrata, 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés tagja (baloldal); az otvenes években az angliai német kispolgári emigráció egyik vezetője; 1866-tól nemzeti liberális. – *317 323*

»*Русские Ведомости*« (Orosz Közlöny), Moszkva. – *330–333* (370)

S

»*Sachsische Arbeiterzeitung*« (Szász Munkásújság), Drezda. – *60 62 75* (104)

SAINT-PAUL, Wilhelm (kb. 1815–1852) – porosz belügyminisztériumi tisztviselő, a „Rheinische Zeitung" cenzora. – *316*

SAINT-SIMON, Claude-Henri de Rouvroy, comte de (1760–1825) – francia utópikus szocialista. – *78 199 433 500* (128)

SALMERÓN Y ALONSO, Nicolás (1838–1908) – spanyol államférfi; 1873-ban az első spanyol köztársaság elnöke. – *393*

SÁNDOR, Nagy (i. e. 356–323) – makedon király i.e. 336–323. – *434*

SÁNDOR, I. (1777–1825) – orosz cár 1801–1825. – *22 24–29* (31 36 37 42 70)

SÁNDOR, II. (1818–1881) – orosz cár 1855–1881. – *33 35 36 396* (62 63 86)

SÁNDOR, III. (1845–1894) – orosz cár 1881–1894. – *42 43 48 227 238–239 335 336 367 500* (86)

SANKEY, Ira David (1840–1908) – amerikai prédikátor. – *287*

»*The Saturday Review of Politics, Literature, Science and Art*« (Szombati Politikai, Irodalmi és Művészeti Szemle), London. – *138* (178)

SCHILLER, Johann Christoph Friedrich von (1759–1805) – német költő.
– *Die Worte des Glaubens* (A hit szavai). – *130* (174)

SCHORLEMMER, Carl (1834–1892) – német kémikus, a manchesteri egyetem professzora; dialektikus materialista; a német Szociáldemokrata Párt tagja; Marx és Engels barátja. – *293–295* (226 320 322)

SCHOTT, Andreas (1552–1629) – jezsuita tudós, klasszikus szerzők műveinek fordítója és kiadója. – *423*

»*Il Secolo*« (A Század), Milánó. – *340* (384)

SENECA, Lucius Annaeus (i. e. kb. 4–i. sz. 65) – római filozófus; sztoikus. – *427*

SHAFTESBURY, Anthony Ashley Cooper, Earl of (1671–1713) – angol író és filozófus. – *283*

SHAKESPEARE, William (1564–1616) – angol drámaíró és költő.
– *King Henry the Fourth* (IV. Henrik). – *162* (187)
– *Much Ado about Nothing* (Sok hűhó semmiért). – *158* (184)

»*The Sheffield Free Press*« (A Sheffieldi Szabad Sajtó). – *323* (361)

SHIPTON, George – angol munkásmozgalmi vezető, reformista; 1871–96 a londoni Trades Council titkára. – *57*

SICKINGEN, Franz von (1481–1523) – német lovag, a reformációhoz csatlakozott, az 1522–23-as nemesi felkelés katonai és politikai vezetője. – *281*

SINGER, Paul (1844–1911) – német szociáldemokrata; 1887-től a pártelnökség tagja, 1890-től elnöke, 1884-től Reichstag-képviselő; fellépett a revizionizmus ellen. – *46 60*

SMITH, Adam (1723–1790) – angol klasszikus közgazdász, filozófus. – *25 137*
– *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól), Dublin 1776, Edinburgh 1814. – *137* (176)

SMITH, Robert Angus (1817–1884) – angol kémikus. – *293*

»*El Socialista*« (A Szocialista), Madrid. – *51* (88)

»*Der Sozialdemokrat*« (A Szociáldemokrata), Zürich–London. – *1 46 61 62 64 68 69 70 71 295* (3)

»*Der Sozialdemokrat*« (A Szociáldemokrata), Berlin. – *467* (453 497)

»*The Standard*« (A Zászló), London. – *93 111* (153)

STEPHAN, Heinrich von (1831–1897) – német birodalmi főpostamester, 1880-tól a birodalmi postahivatal államtitkára. – *69*

STERNBERG, Lev Jakovlevics (1861–1927) – orosz etnográfus, forradalmi tevékenységéért Szahalinra száműzték (1889–97), ahol a helyi lakosság életmódját és társadalmi rendjét tanulmányozta; 1918-tól egyetemi tanár, 1924-től a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának levelező tagja. – *331 333*

STEUART (Stewart) Sir James Denham, Bart., Sen. (1712–1780) – angol klasszikus közgazdász, merkantilista. – *159*

STRAUSS, David Friedrich (1808–1874) – német filozófus és publicista, ifjúhegeliánus; bibliakritikus; 1866 után nemzeti liberális. – *426*

STUARTOK – uralkodóház, amely Skóciában 1371-től, Angliában 1603-tól uralkodott; az utolsó Stuart-uralkodó 1714-ig volt trónon. – *284*

STUMM-HALBERG, Karl Ferdinand, Freiherr von (1836–1901) – konzervatív Saar-vidéki nagyiparos. – *469*

SZIGIDA (Malakszianov), Nagyezsda Konsztantyinovna (1862–1889) – orosz forradalmár, a Narodnaja Volja tagja, a börtönben megkínozták, ongyilkos lett. – *40*

»*Социал-Демократ*« (A Szociáldemokrata), Szevlijevo. – *381* (416 417)

SZÓKRATÉSZ (i. e. kb. 469–kb. 399) – görög idealista filozófus. – *423*

SZOLÓN (i. e. kb. 638–kb. 558) – athéni államférfi és költő; vagyoni cenzuson alapuló alkotmányt vezetett be. – *403*

T

TACITUS, Publius Cornelius (kb. 55–kb. 120) – római történetíró. – *206 428 438 442*
– *Annales* (Annálészek). – *428* (478)
– *Germania* (Germánia). – *206*
– *Historiae* (Történelem). – *428* (178)

TALLEYRAND-Périgord, Charles-Maurice de, prince de Bénévent (1754–1838) – francia politikus, diplomata; 1797–99, 1799 1807, 1814–15 külügyminiszter, 1814–15 Franciaország képviselője a bécsi kongresszuson, 1830–34 londoni nagykovet. – *26* (25)

TANLONGO, Bernardo (1820–1896) – olasz nagyvállalkozó; 1882-től a Banca Romana igazgatója. – *338–342* (182)

TAYLOR, Sedley (XIX. sz. második fele–XX. sz eleje) – angol publicista, a szovetkezetek propagálója. – *85 86 100 101 107 112 114 149 158 162–164 166* (182 183)

TEISTLER, Hermann – német szociáldemokrata, az „Ifjak" vezetőségének tagja; 1890-ben a „Sachsische Arbeiterzeitung" szerkesztője – *76*

THEOKRITOSZ (i. e. kb. 305–kb. 250) – hellenisztikus gorog költő. – *445*

The Theory of the Exchanges *lásd* [Roy, Henry·] The Theory . . .

THIERS, Louis-Adolphe (1797–1877) – francia történész és politikus, orléanista; 1832, 1834 belügyminiszter, 1836, 1840 miniszterelnok, az alkotmányozó és a torvényhozó nemzetgyules tagja; 1871–73 koztársasági elnok; a Párizsi Kommun verbefojtója. – *175 181 183 238 444 482* (67 199 245)

THOMPSON, William (kb. 1785–1833) ír földtulajdonos, kozgazdász; Owen kovetője, ricardiánus szocialista. – *268*
– *An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, most conducive to Human Happiness etc* (Vizsgálódás a gazdagság elosztásának azon elveirol, amelyek leginkább elómozdítják az emberi boldogságot stb.), London 1824, új kiad., kiadta W. Pare, London 1850. – *268* (288)

THORNE, William James (1857–1946) – angol szocialdemokrata, szakszervezeti szervező és vezető; 1906-tol parlamenti képviselő; az első világháboru idején szocialsoviniszta. – *311*

TIBERIUS, Claudius Nero (i. e. 42–i. sz. 37) – római császár 14–37. – *438*

»*The Times*« (Az Idók), London. – *87 88–95 97 99 101 103 104 107 108 111 129 139–142 149–151 156 157 160–163* (138)

TKACSOV, Pjotr Nyikityics (1844–1885) – orosz publicista, narodnyik. – *395 396*
– *Offener Brief an Herrn Friedrich Engels, Verfasser der Artikel „Fluchtlings-Literatur" in Nr. 117 und 118 des „Volksstaat", Jg. 1874.* (Nyílt levél Friedrich Engels úrnak, a „Volksstaat", 1874. évf. 117. és 118 számában megjelent „Emigráns-irodalom" c. cikkek szerzőjének), Zurich 1874. – *395 396*

»*Today*« (Ma), London. – *150 152–158 163* (182)

TORLONIA, Giulio Borghese, herceg (1847–1914) – olasz arisztokrata, a Banca Romana felugyelóbizottságának elnoke. – *338–340*

»*La Tribuna*« (A Tribun), Roma. – *261* (292)

TRIER, Gerson (szul. 1851) – dán taníto, forradalmi szociáldemokrata, harcolt a párt opportunista szárnyának reformista politikája ellen; Engels tobb muvét dánra fordította. – *200* (116)

TYLOR, Sir Edward Burnett (1832–1917) – angol antropológus és etnológus, evolucionista. – *201*

– *Researches into the Early History of Mankind and the Development of Civilization* (Kutatások az emberiség őstörténetére és a civilizáció fejlődésére vonatkozoan), London 1865 – *201*

TYIHOMIROV, Lev Alekszandrovics (1852–1923) – orosz publicista, a Narodnaja Volja tagja; a nyolcvanas években kivált a forradalmi mozgalomból és monarchista lett. – *13*

U

UMBERTO, I. (1844–1900) – olasz király 1878–1900. – *340*

URE, Andrew (1778–1857) – angol kémikus, vulgáris kozgazdász, szabadkereskedő. – *159*

URQUHART, David (1805–1877) – angol diplomata, publicista es politikus, tory, 1847–52 a parlament tagja; a Palmerston-kormány cárbarát keleti politikájával szemben Törökország mellett lepett fel. – *11 31* (65)

V

VAILLANT, Edouard-Marie (1840–1915) – francia mérnok és orvos, blanquista; a Párizsi Kommun tagja, 1871–72 az Internacionálé Főtanácsának tagja, kuldott az 1871-es londoni konferencián; a francia szocialista párt egyik alapítoja; később reformista, az első világháborúban szociálsoviniszta. – *184 390* (200 214)

VANDERBILTEK – amerikai pénz- és iparmágnások. – *250 299*

VAUBAN, Sébastien le Prêtre, marquis de (1633–1707) – francia marsall, hadmérnok és kozgazdász. – *243 499*

– *Projet d'une dîme royale* (Egy királyi tized tervezete) (1707), „Economistes financiers du XVIIIe siècle" („A XVIII. század kozgazdászai"), Daire kiad., Párizs 1843. – *243 499*

»*Вестник Европы*« (Európai Hírnok), Szentpétervár. – *404* (145)

»*Вестник Народной Воли*« (A Népakarat Hírnoke), Genf. – *404*

VILMOS, I. (1797–1888) – porosz herceg, régensherceg 1858–1861; porosz király 1861–1888; német császár 1871–1888. – *3 5 481* (317 507)

VILMOS, II. (1859–1941) – porosz király és német császár 1888–1918. – *2–3 5 41 43 497 502–504* (5)

VILMOS, IV. (1765–1837) – angol király 1830–1837. – *31*

VITELLIUS, Aulus (15–69) – római politikus, a hatvanas években helytartó Germániában; itt kiáltják ki császárrá 69-ben. – *428 438*

VOGT, Karl (1817–1895) – német természettudós, vulgáris materialista, kispolgári demokrata; giesseni egyetemi tanár, 1848-ban az eloparlament és a frankfurti nemzetgyulés tagja (baloldal); 1849-ben az ideiglenes birodalmi régenstanács tagja, majd Svájcba emigrált, Genfben egyetemi tanár; III. Napoleon titkos ugynoke. – *319 324 390*

»*Das Volk*« (A Nép), London. – *323* (362)

»*Volksfreund*« (Népbarát), Brunn. – *244* (258)

»*Volkskalender*« (Népi Kalendárium), Braunschweig. – *323* (360)

»*Der Volksstaat*« (A Népállam), Lipcse. – *87 89 90 101 127–130 136–140 151 158 160 390–392* (141 175)

»*Volksstimme*« (A Nép Hangja), Magdeburg. – *72 75* (121)

Volkstribüne *lásd* Berliner Volkstribüne

VOLLMAR, Georg Heinrich von (1850–1922) – német szociáldemokrata, az opportunista reformista szárny egyik vezére; többször Reichstag-képviselő, a bajor Landtag tagja; az első világháború idején szociálsoviniszta. – *449* (3 493 494 495)

VOLTAIRE (François-Marie Arouet) (1694–1778) – francia író és történész; felvilágosító deista filozófus. – *103 423*

»*Vorwärts*« (Előre), Lipcse. – *270* (290)

»*Vorwärts. Berliner Volksblatt*« (Előre. Berlini Néplap). – *351 410 449 472* (1)

»*Vorwärts! Pariser Deutsche Zeitschrift*« (Előre! Párizsi német folyóirat). – *317 323* (342)

W

WAKEFIELD, Edward Gibbon (1796–1862) – angol közgazdász és gyarmatpolitikus; A. Smith egyik kiadója. – *129 139 146*

– (Névtelenül:) *England and America. A Comparison of the Social and Political State of both Nations* (Anglia és Amerika. A két nemzet társadalmi és politikai állapotának összehasonlítása), London 1833. – *129 144* (171)

WATT, James (1736–1819) – angol mechanikus és feltaláló, a gőzgép tökéletesítője. – *285*

WATTS, John (1818–1887) – angol publicista, utópikus szocialista, Owen követője; később polgári liberális. – *117*

– *The facts of the cotton famine* (A gyapotínség tényei), London és Manchester 1866. – *117*

WEBB, Sidney James (1859–1947) és Beatrice (1858–1943) – angol szociológus és közgazdász házaspár. A Fabian Society alapítói, a Munkáspárt elméleti vezetői, számos reformista irányzatú mű szerzői. – *509* (488)

WEITLING, Christian Wilhelm (1808–1871) – eredetileg szabó, az első német munkásíró, az utópikus egyenlősítő kommunizmus teoretikusa. – *52 232 261 262 422 424 431*

WELFEK – a Welf sváb hercegi család tagjai. – *5*

WELLINGTON, Arthur Wellesley, Duke of (1769–1852) – angol hadvezér, Napóleon legyőzője, 1827–28, 1842–52 hadseregfőparancsnok; tory politikus, 1828–30 miniszterelnök, 1834–35 külügyminiszter; támogatta Peelt. – *26*

Westminster hercege *lásd* Grosvenor

WILLE, Bruno (1860–1928) – író és színházi szakember; a nyolcvanas évek végén csatlakozott a szociáldemokrata mozgalomhoz, az „Ifjak" csoportjának egyik vezetője. – *76* (104)

WILSON, John Havelock (1858–1929) – angol trade unionista, 1892-től többször a parlament tagja, együttműködött a burzsoáziával, az első világháborúban szociálsoviniszta. – *308*

Wischnewetzky *lásd* Kelley-Wischnewetzky

Y

YOUNG, Arthur (1741–1820) – angol író, közgazdász és statisztikus. – *116*

Z

ZAMOYSKI, Władisław, gróf (1803–1868) – lengyel mágnás; részt vett az 1830–31-es lengyel felkelésben, utána Párizsban a konzervatív monarchista lengyel emigráció egyik vezetője, a krími háború idején lengyel légiót próbált szervezni Oroszország ellen. – *31*

ZASZULICS, Vera Ivanovna (1851–1919) – orosz forradalmár, részt vett a „Munka Felszabadítása" csoport megalakításában; Marx néhány munkáját lefordította oroszra; levelezett Marxszal és Engelsszel; tagja az „Iszkra" szerkesztő bizottságának; 1903 után mensevik. – *47* ([13 446])

ŽIŽKA, Jan (kb. 1360–1424) – cseh huszita vezér. – *422*

Zsófia-Auguszta, anhalt-zerbsti hercegnő *lásd* Katalin, II.

ZSUKOVSZKIJ, Julij Galaktionovics (1822–1907) – orosz polgári vulgáris kozgazdász és publicista, az állami bank vezetője; támadta a marxizmust. – *404* ([445])

Földrajzi nevek*

Abo	Turku
Austerlitz	Slavkov
Boroszló	Breslau, Wrocław
Buhara	Bukhara, Bokhara, Buchara
Drinápoly	Adrianopol, Edirne
Efézus	Epheszosz Ephesus
Etsch	Adige
Eylau	Porosz-Eylau, Bagrationovszk
Filadelfia	Philadelpheia, Ala Sehir
Friedland	Pravgyinszk
Hunkjar Szkeleszi	Hunkjar-Iszkeleszi
Iaxartész	Szir-Darja
Kamenyec	Kamenyec-Podolszkij
Konstantinápoly	Isztambul, Sztambul, Bizánc, Cargrad
Kovno	Kaunas
Krakkó	Kraków
Laibach	Ljubljana
Montenegro	Crna Gora
Morea	Peloponnészosz
Navarino	Pülosz
Nikomédia	Nikomédeia, Iszmid
Nyemen	Memel, Nyeman, Nemunas
Óxosz	Amu-Darja
Pergamum	Pergamon, Pergamosz, Bergama
Perzsia	Irán
Strassburg	Strasbourg
Szmirna	Izmir
Teschen	Česky Těšín, Cieszyn
Thiatira	Thyateira, Akhiszár
Tilsit	Szovjetszk
Troppau	Opava
Visztula	Wisła
Waadt	Vaud
Zimony	Zemun

* A jegyzék felsorolja a szövegben előforduló földrajzi nevek közül azokat, amelyeknek neve különböző alakban vagy írásmóddal használatos, illetve közli nemzeti nyelvű változatukat vagy mai alakjukat.

Tartalom

Előszó a huszonkettedik kötethez V

A német szociáldemokraták 1

Hogyan tovább? 4

Az orosz cárizmus külpolitikája 9

I. 11

II. 19

III. 26

Az antiszemitizmusról (Egy Bécsbe címzett levélből) 45

Előszó „A Kommunista Párt kiáltványa" 1890-es német kiadásához .. 47

Május 4-e Londonban 54

Választervezet a „Sächsische Arbeiterzeitung" szerkesztőségének 60

Válasz a „Sächsische Arbeiterzeitung" szerkesztőségének 62

Az 1891-es nemzetközi munkáskongresszus 64

Búcsúlevél a „Sozialdemokrat" olvasóihoz 68

Válasz Paul Ernst úrnak 72

A „Berliner Volksblatt" szerkesztőségének 77

A Francia Munkáspárt Nemzeti Tanácsának 78

Az „Arbeiter-Wochenchronik" és a „Népszava" szerkesztőségeinek, Budapest 79

Előszó Marx „A gothai program kritikája" című írásához 80

A Brentano contra Marx állítólagos idézethamisítási ügyben. A kérdés története és dokumentumok 83

I. 86
II. 90
III. 94
IV. 98
V. 101
VI. 106
VII. 110

Dokumentumok 121

I. Az inkriminált idézetek 121
1. sz. Az Alapító Üzenet 121
2. sz. „A tőke". Marx, „A tőke", I. köt., 3. kiadás, 670–672. old. . 122
II. Brentano és Marx 125
3. sz. A vád. „Concordia", 10. szám, 1872 március 7. 125
4. sz. Marx válasza. „Volksstaat", szombat, 1872 június 1., 44. szám 127
5. sz. Az Anonymus válasza. „Concordia", 1872 július 4., 27. szám . 130
6. sz. Marx második válasza. „Volksstaat", 1872 augusztus 7., 63. szám 136
7. sz. Az Anonymus viszonválasza. „Concordia", 1872 augusztus 22., 34. szám 144
III. Sedley Taylor és Eleanor Marx 149
8. sz. S. Taylor támadása. „Times", 1883 november 29. 149
9. sz. Eleanor Marx válasza. „Today", 1884 február 150
10. sz. S. Taylor válasza. „Today", 1884 március 152
11. sz. Eleanor Marx második válasza. „Today", 1884 március 155
IV. Engels és Brentano 159
12. sz. Részlet Engels előszavából Marx „A tőke" című műve I. kötetének 4. kiadásához 159
13. sz. Brentano válasza 164
14. sz. Brentano válaszának függelékeiből 167
15. sz. Az 1863 április 17-i londoni lapok parlamenti tudósításaiból 172
16. sz. Gladstone Brentanóhoz 173
17. sz. Engels válasza a 16. sz. írásra 173

Üdvözlet a francia munkásoknak a Párizsi Kommün 20. évfordulóján 175

Bevezetés Karl Marx „A polgárháború Franciaországban" c. művének 1891-es kiadásához 177

Karl Marx „A filozófia nyomorúsága" spanyol kiadásához. (Levél José Mesának) 189

A munka jogainak védelmében Milánóba összehívott nemzetközi találkozó szervező bizottságának 190

Bevezetés Karl Marx „Bérmunka és tőke" c. művének 1891-es kiadásához 191

Előszó az 1891-es, negyedik (német) kiadáshoz („A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig") 199

Előszó „A család, a magántulajdon és az állam eredete" 1891-es, negyedik kiadásához 200

Üdvözlet a második osztrák pártkongresszusnak 210

Az 1891-es szociáldemokrata programtervezet kritikájához 211

I. A tízszakaszos indokoló rész 213

II. Politikai követelések 219

III. Gazdasági követelések 223

Melléklet az I. szakaszhoz 224

A brüsszeli kongresszusról és az európai helyzetről 226

A szocializmus Németországban 229

I. 232

II. 236

A „Volksfreund" szerkesztőségének 244

Kísérőlevél a „Daily Chronicle" szerkesztőjének küldött nyilatkozathoz 245

A néhai Marxné asszony 246

A Kommunista Munkás Művelődési Egylet Dalkörének, Tottenham Street 247

Előszó „A munkásosztály helyzete Angliában" 1892-es angol kiadásához 248

Válasz Giovanni Boviónak 261

Előszó „A Kommunista Párt kiáltványa" 1892-es, második lengyel kiadásához 264

Üdvözlet a francia munkásoknak a Párizsi Kommün 21. évfordulóján 266

Karl Marx „A filozófia nyomorúsága" második német kiadásához 268

Bevezetés az 1892-es angol kiadáshoz („A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig") 269

A bécsi osztrák pártkongresszusnak 292
Carl Schorlemmer 293
Előszó „A munkásosztály helyzete Angliában" 1892-es német kiadásához 296
Anglia gazdasági és politikai fejlődésének néhány sajátosságáról 310
A Spanyol Szocialista Munkáspárt Országos Bizottságának 311
Az amerikai elnökválasztás 313
Marx, Heinrich Karl 316
A „Berliner Volkstribüne" szerkesztőségének 327
A csoportházasság egy újabban felfedezett esete 330
A Magyarországi Szociáldemokrata Párt Vezetőségének 334
A legújabb párizsi rendőrcsíny 335
Az olasz panama 337
I. 337
II. 339
III. 341
Az olasz olvasóhoz (Előszó „A Kommunista Párt kiáltványa" 1893-as olasz kiadásához) 344
Leszerelhet-e Európa? 349
Előszó 351
I. 352
II. 354
III. 357
IV. 360
V. 363
VI. 365
VII. 368
VIII. 370
Üdvözlet a német munkásoknak 1893 május 1. alkalmából 374
Üdvözlet az osztrák munkásoknak 1893 május 1. alkalmából 376
A cseh elvtársaknak májusi ünnepségükre — emlék 1848-ból 377

Üdvözlet a francia munkásoknak 1893 május 1-re 378
A spanyol munkásoknak 1893 május 1-re 379
A „Szocialdemokrat" c. folyóirat szerkesztőségének 381
Záróbeszéd a zürichi Nemzetközi Szocialista Munkáskongresszuson .. 382
Beszéd az 1893 szeptember 14-i bécsi szociáldemokrata gyűlésen 384
Beszéd az 1893 szeptember 22-i berlini szociáldemokrata gyűlésen .. 386
A londoni Német Munkás Művelődési Egyletnek 388
A szocialista diákok nemzetközi kongresszusának..... 389
Előszó a „Nemzetközi vonatkozású cikkek a »Volksstaat«-ból (1871—75)" c. gyűjteményhez 390
Bevezető megjegyzés „A bakunyinisták munkában. Emlékirat az 1873. évi spanyolországi felkelésről" 1894-es kiadásához 393
Utószó „Az oroszországi társadalmi viszonyokról" 1894-es kiadásához 395
Marx a „Tőke" c. művének harmadik kötete 409
A „Tőke" harmadik kötetének tartalmáról 410
A jövendő olaszországi forradalom és a szocialista párt 412
A francia munkáspart nemzeti tanácsának a Párizsi Kommün 23. évfordulójára 416
A negyedik osztrák pártkongresszusnak 417
A Magyar Szociáldemokrata Párt vezetőségének a harmadik pártkongresszus alkalmából 418
Az őskereszténység történetéhez 419
I. 421
II. 426
III. 433
Az angol szocialista és munkásszervezeteknek..... 443
Az Olasz Dolgozók Pártja harmadik kongresszusának 444
A szicíliai szocialisták köszöntése 445
A nemzetközi szocializmus és az olasz szocializmus..... 447
Levél a „Vorwärts" szerkesztőségének..... 449

A parasztkérdés Franciaországban és Németországban 451
I. 454
II. 464
Marx a „Tőke" című művének negyedik kötetéről 472
A londoni Német Munkás Művelődési Egyletnek 473
Üdvözlet az osztrák munkásoknak az „Arbeiterzeitung" naponkénti megjelenése alkalmából 474
Bevezetés Marx „Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig" c. művének 1895-ös kiadásához 475
A londoni Német Munkás Művelődési Egylet elnökének 493
Az Independent Labour Party Bizottságának 494

Mellékletek

Friedrich Engels interjúja az „Eclair" c. lap tudósítójának 1892 április 1-én 497
Friedrich Engels interjúja a „Figaro" c. lap tudósítójának 1893 május 8-án 502
Friedrich Engels interjúja a „Daily Chronicle" tudósítójának 1893 június végén 506

Függelék

Jegyzetek 513
Életrajzi adatok 583
Mutató 612
Földrajzi nevek 643

Képmellékletek

A „Szocial-Demokrat" c. orosz folyóirat borítója 12/13

A „Kommunista Párt kiáltványa" 1890-es (negyedik) német kiadásának címoldala 49

„Az 1891-es szociáldemokrata programtervezet kritikájához" kéziratának első oldala 215

A „Kommunista Párt kiáltványa" 1892-es (második) lengyel kiadásának első és második oldala 264/265

„A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" 1892-es angol kiadásának címoldala 271

Marx műveinek Engels-féle jegyzéke 321

Engels jegyzéke saját műveiről (első és második oldal) 325

A „Kommunista Párt kiáltványa" 1893-as olasz kiadásának címoldala 345

A „Friedrich Engels Oroszországról" c. brosúra címoldala 397

„Bevezetés (1895) (Karl Marx: »Osztályharcok Franciaországban 1848–1850«)". A kézirat egy részének levonata Engels korrektúrajeleivel 476/477

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE
A MARXIZMUS–LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK
SZERKESZTŐSÉGE

70/1580. Franklin-nyomda Budapest, Felelős: Vértes Ferenc igazgató.

HIBAIGAZÍTÓ

Oldal	Sor	*A szövegben*	*Helyesen:*
38.	24.	tamaszpontot,	tamaszpontot
91.	6.	„Condoidia"	„Concordia"
142.	2. oszlop, 11.	**majdnem,**	**majdnem**
170.	2. oszlop, 6/7.	*intoxic-ating*	*intoxi-cating*
170.	3. oszlop, 26/27.	lab-ouring	la-bouring
171.	1. oszlop, 4/5.	commod-ity	commo-dity
171.	2. oszlop, 1/2.	commod-ities	commo-dities
172.	15/16.	augment-ation	augmen-tation
172.	27/28.	augment-ation	augmen-tation
323.	37/38.	Olaszországtól	Oroszországtól
492.	2.	Nicomediában	Nicomédiában
521.	22.	joga	jogát
521.	23.	értelmeten	értelmeben
607.	1.	malaga	malagai
609.	1.	javasolja,	Engels javasolja,
610.	8.	bevezetésbol.	bevezetéséből.
612.	7.	*46*(7501)	*46*(7 501)
615.	38.	katedraszocialista	katedraszocialista,
619.	23.	*1884*,	*1844*,
625.	40.	1881 88,	1881–88
643.	2. oszlop, 19.	Cesky	Český